Secretary,
Sanskrit Association,
Raipur.

॥ श्रीः ॥
॥ श्रीविश्वनाथो विजयते ॥

॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥

—:*:○:*:—

दवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायविद्वद्वर-
श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचिता ॥

परमहंसपरिव्राजकाचार्यज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचितया

तत्त्वबोधिनी

समाख्यया व्याख्यया सहिता ॥

तत्पूर्वार्द्धम् ॥

॥ भारद्वाजोपनामकेन गोविन्दशास्त्रिणा संशोधितम् ॥

बाबू अविनाशीलालाज्ञानुसारेण पण्डितहरिशङ्करेण
काश्यामार्य्यन्त्रालये मुद्रितम् ॥

जिसको लेना हो करनघण्टा या कचौरीगली मे
बाबूलाल गुमास्ते की दूकान से लेवे ॥

॥ सं० १९३९ वैक्रमे ॥

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ तत्त्वबोधिनीव्याख्यासहिता ॥
॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ।
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ओम् ॥ नत्वा विश्वेश्वरं साम्बं कृत्वा च गुरुवन्दनम् । सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या क्रियते तत्त्वबोधिनी ॥ १ ॥ विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते मुनित्रयमित्यादिना । त्रयोऽवयवा यस्येति त्रयं, संख्याया अवयवे तयप् । द्वित्रिभ्यां तयस्येत्ययच् । मन्तारो वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगन्तारो मुनयः । मनेरुच्चेत्यौणादिकसूत्रेण मनेरत उकारो मनेः पर इन् प्रत्ययश्च । गुणस्तु नेह भवति । किदित्यनुवर्तनात्तपरकरणाद्वा । तेषां पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनां त्रयं मुनित्रयम् । ननु स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्रेवेहापि नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी स्यात् । मैवम् । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति वक्ष्यमाणत्वान्नमस्करोति देवानितिवद्द्वितीयाया एव युक्तत्वात् । किञ्च जहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षे नमःशब्दस्यात्र निरर्थकत्वात् तद्योगे चतुर्थी न भवत्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाः प्रवृत्तेः । स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्र तु स्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थविवक्षायां क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना

चतुर्थीति मूलएव स्फुटी भविष्यति । न चैवं नमःस्वस्तीति सूत्रे नमःपदं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । हरये नम इत्यत्र हरिमनुकूलयितुमित्यर्थेऽविवक्षिते संबन्धसामान्ये षष्ठ्यां प्राप्तायां तदपवादतया तस्यावश्यकत्वात् ॥ तदुक्तीरिति । तेषां पाणिन्यादीनामुक्तीः सूत्रवार्तिकभाष्याणीत्यर्थः । तस्य मुनित्रयस्योक्तीरितिव्याख्यानेपि समुदायेन सूत्रं वार्तिकं भाष्यं वा नोक्तमिति समुदायिनां मुनीनामेवोक्तीरिति पर्यवस्यति ॥ [illegible]भाव्येति । पर्यालोच्येत्यर्थः । न च परिपूर्वस्य भवतेस्तिरस्कारार्थत्वा[illegible]थमत्र ज्ञानार्थतेति शङ्क्यम् । परीत्यस्य भावीति चुरादिणिजन्तेन योगात् । केचिदत्र भवतिना योगमभ्युपेत्याहुः । परौ भुवोवज्ञाने इति सूत्रे परौ भुव इत्यस्यावज्ञानइति विशेषणान्न तिरस्कारार्थत्वनियमः । मनसा परिभाव्य कश्चिदित्यादि श्रीहर्षप्रयोगाच्च । अत एवात्राप्रयुक्तत्वदोषशङ्कापि नास्तीति । अन्ये तु अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रियेति कोशात्परिपूर्वका[illegible]वतेर्घञन्तादेव तिरस्कारप्रतीतिर्नान्यस्मादित्याशङ्क्यैवात्र नास्तीत्याहुः । तन्मन्दं, परिभूय परिभवतीत्यतोपि तिरस्कारप्रतीतेः ॥ वैयाकरणेति । व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणास्तत्सिद्धान्तानां कौमुदी प्रकाशिकेत्यर्थः । निर्दुष्टसकलजनानन्दकत्वसाम्येन कौमुदीप्रयोगः । करिष्यमाणाया अपि कौमुद्या बुद्ध्या सन्निधापितत्वादियमित्यङ्गुल्या निर्देशः ॥ विरच्यतइति । मयेति शेषः । रच प्रतियत्ने प्रतियत्नो गुणाध[illegible]-विपूर्वादस्माद्वर्त्तमानसामीप्ये भविष्यदर्थे वर्त्तमानप्रत्ययः ॥

अइउण्। १। ऋऌक्। २। एओङ्। ३। ऐऔच्। ४। हयवरट्। ५। लण्। ६। ञमङणनम्। ७। झभञ्। ८। घढधष्। ९। जबगडदश्। १०। खफछठथचटतव्। ११। कपय्। १२। शषसर्। १३। हल्। १४।

अइउण्। णानुबन्धोऽण्संज्ञार्थः॥ ऋऌक्। ककारस्त्वक्[illegible]उक्संज्ञार्थः॥ एओङिति ङकार एङ्[illegible] ऐऔजिति चकारस्त्वच्इच्एच्ऐच्संज्ञार्थः। वर्णानामसंदिग्धत्वेन बोधनाय संहिताया अविवक्षणादेतेष्वसन्धिः। स्वराणां चादिषु पाठाच्चादयोसत्त्वइति निपातसंज्ञायां निपातएकाजनाङितिप्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावान्न सन्धिरित्यन्ये। स्यादेतत्। अकाराद्युपदेशेन यथा तत्सवर्णानामकारादीनां लाभात्पृथगाकारादयो नोपदिष्टास्तथा ऋऌवर्णयोरपि सावर्ण्यादृकारोपदेशेनैवोभयसिद्धे किं पृथगुपदेशेन। न च जातिपक्षे ऋऌवर्णयोः पृथगुपदेश आवश्यकस्तयोर्भिन्नजातित्वादिति वाच्यम्। सावर्ण्यादेवैकजात्युपदेशे जात्यन्तरस्यापि लाभात्॥ ऋऌवर्णयोः प्रत्येकं त्रिंशतः संज्ञासिद्धये अणुदित्सवर्णस्येति सूत्रे [illegible]ग्रहणस्य जातिपक्षेप्यावश्यकत्वादिति चेत्। अत्राहुः। ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमुभयोरुपदेशः, तत्फलं तु क्लृप्ता शिखा यस्य क्लृप्तशिखः, तस्य दूरात्संबोधने क्लृ३प्तशिखेति प्लुतः। ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यस्य नित्यत्वे तु अनृत इति पर्युदासादृकारस्येव ऌकारस्यापि प्लुतो न स्यादिति [illegible] समाधा[illegible]योर्गुण इत्यत्र दर्शयिष्यते॥ हयवरट्। टानुबन्धोऽट्संज्ञार्थः। हकारोपदेशस्तु अड्अश्हश्इण्ग्रहणेषु ह[illegible]रग्रहणार्थः। अर्हेण। अड्व्यवायेपीति णत्वम्। देवा हसन्ति।

भोभगो इति रोर्यत्वम्। देवो हसति। हशि चेत्युत्वम्। लिलिहिध्वे लिलिहिढ्वे। विभाषेट इति वा ढः॥ ल ण्। णकारोनुबन्धः अण्इण्संज्ञार्थः। नन्वणिति क्वचित्पूर्वणकारेण गृह्यते क्वचित्तु परेण णकारेण। इणिति तु परणकारेणैव। तथा च निःसंदेहार्थमनुबन्धान्तरमेव कर्तुमुचितम्। सत्यम्। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति परिभाषाज्ञापनाय पुनर्णकारानुबन्ध इति स्थितमाक[illegible] म ङ ण न म्। मकार इह अम्यम्ञम्ङम्संज्ञार्थः। [illegible] भ ञ्। ञकारो यञ्संज्ञार्थः॥ घ ढ ध षिति षकारस्तु झष्भष्संज्ञार्थः। ज ब ग ड द शिति शानुबन्धोऽयं जश्संज्ञार्थः। ख फ छ ठ थ च ट त व् इति सूत्रे वकारस्तु छव्संज्ञार्थः। क प यिति यकारो यय्मय्झय्खय्चय्संज्ञार्थः। श ष स रिति रेफस्तु यर्झर्खर्चर्शर्संज्ञार्थः। ह लिति लकारः अल्हल्वल्झल्शल्संज्ञार्थः। पुनर्हकारोपदेशस्तु वल्रल्झल्शल्षु हकारग्रहणार्थः। रुदिहि। स्वपिहि। रुदादिभ्यः सार्वधातुकइति वलादिलक्षण इट्। स्निहित्वा स्नेहित्वा। न क्त्वा सेडिति निषेधं बाधित्वा रलो व्युपधादिति वा कित्त्वम्। अदाग्धाम्। घत्वस्यासिद्धत्वेपि हकारस्य झल्त्वात् झलो झलीति सलोपः। अलिक्षत्। शल इति क्सः। ननु पुनर्हकारोपदेशस्यावश्यकत्वेपि शर्मध्यएव हकारं पठित्वालोन्त्यस्य हलोनन्तराः संयोगः झलो झलि शल इगुपधेत्यादि सूत्राणि दा[illegible]न्त लानुबन्धीनि तानि अरोन्त्यस्य हयोनन्तरा इत्येवं रूपेण रेफानुबन्धान्येव च कृत्वा हलिति पृथ[illegible] सू[illegible]ज्यताम्। मैवम्। तथाहि सति हरिर्हसति हरिर्हरि[illegible]त्यादि न सिध्येत्। खरवसानयोर्विसर्जनीयो वा शरीत्यादि[illegible]ादौ

इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि । एषामन्त्या इतः । लण्सूत्रेऽकारश्च । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः ।

हलन्त्यम् । १ । २ । ३ ॥

हलिति सूत्रेन्त्यमित् स्यात् ॥

हलिति सू[illegible]श्यकमेव । एवं च हलितिसूत्रेऽन्त्यमिति वक्ष्यमा[illegible]सतः संगच्छते ॥ अणादिसंज्ञार्थानीति । अणा[illegible]संज्ञार्थः प्रयोजनं येषां तानीति विग्रहः । अणादिसंज्ञाभ्य[illegible]नि इत्यस्वपद[illegible]हो वा । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता [illegible] वक्ष्यमाणत्वात् ॥ एषामन्त्या इत इति । एषां सूत्राणामन्त्या णादयो हलन्त्यमित्यनुपदवक्ष्यमाणेनेत्संज्ञका इत्य[illegible] । लण्सूत्रेऽकारश्चेति । अनन्त्यत्वात्पृथगुक्तिः । वचनविपरिणामेन इदितिसम्बध्यते इत्संज्ञा चास्योपदेशेऽजनुनासिक इ[illegible]त्यनेन । एवं च णादिभिरिङ्गिरादिरन्त्येनेति वक्ष्यमाणेन प्रत्याहारग्रहणादणादिसंज्ञार्थानीति यदुक्तं तत्सङ्गच्छत इति भावः । अकार उच्चारणार्थ इति । न तु लण्सूत्रस्थाकार इव प्रयोजनार्थः ॥

हलन्त्यम् ॥ अन्तेऽवसाने भवमन्त्यम् । दिगादित्वाद्यत् । उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यत उपदेश इदिति चात्रानुवर्तते । अ[illegible] सूत्रेण सहान्योऽन्याश्रयमाशङ्क्य आवृत्त्या तं परिहरति । हलितिसूत्रेऽन्त्यमिति । हलि अन्त्यमिति । [illegible] सप्त[illegible]विभागात्सुप् सुपेति वा समास इति भावः । यद्वा [illegible]ायं, हलितिसूत्रस्यान्त्यमित्स्यादिति व्याख्यानसंभवात् ।

आदिरन्त्येन सहेता । १ । १ । १७ ॥ अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । इति हल्संज्ञायाम् ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ अन्त्येनेतिकिम् । सु[illegible]तप्रत्याहार-स्तृतीयैकवचनावयवेन मा भूदिति काशिकाकृ[illegible] । [illegible]टका-रान्तसङ्घस्य टाटकारोप्यन्तो भवति तथाप्यन्त्ये[illegible] म[illegible]ध्यादन्त्यत्वप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तेनैव प्रत्याहार:, ना[illegible]र हलन्त्यमितीत्संज्ञा प्रवर्तते । न चैवं रप्रत्याहारासिद्धिः, [illegible]सू-त्रस्थावर्णस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि इता प्र-त्याहारात्तत्सिध्यति इति काशिकाकाराशय: । निष्कर्षस्त्विह स्वौजसमौडितिसूत्रे दर्शयिष्यते विस्तरस्तु शब्दकौ[illegible]संधे-य: । इतेति किम् । रप्रत्याहारो यथा स्यात् । स ह्यनुनासिकत्व-प्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि गृह्यते इत्युक्तम्, न चैतदितेत्यस्य विरहे लभ्यतइति शब्दकौस्तुभे स्थितम् । आद्यन्ताभ्यामवयवा-भ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते । तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभा-वात्तदवयवेष्ववतरन्ती संज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति न त्वाद्य[illegible]यो: संज्ञास्वरूपान्तर्भावेन तयो: पारार्थ्यनिर्णयादित्याशयेना[illegible]-ध्यगानामिति । स्वस्य चेति । स्वंरूपमित्यनुवर्तत इति भाव: । स्वं-रूपं चादेरेव गृह्यते नान्यस्य । अन्त्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशा-त् । सर्वं[illegible] उत्सर्गत: प्रधानपरामर्शित्वात् । न[illegible]वृत्तौ क: संज्ञेत्याकाङ्क्षाया: शान्तत्वादवयव्याक्षेपो [illegible]तथा-चैकायणचीत्यादाविकारस्य स्थाने यकार: स्यादच[illegible] सू[illegible]-वसर्थ: स्यात् । मैवम् । आदेरेव संज्ञित्वे तु आदिर[illegible]त्यादि न-ञाकरणस्यैव वैयर्थ्यापत्ते: । किञ्च अण्अक्अच्[illegible]शादौ

घोतं हलन्त्यमित्य वाक्यार्थ[illegible] हल[illegible]

[illegible]

उपदेशे - इति अधिकरणे सप्तमी - अधिकरणं कारकम् कारकाणां

संज्ञाप्रकरणम्।

१ उपदेशो आद्यम् [illegible] इति शब्दस्य उच्चारणम् [illegible]
श्रोतृन् प्रति [illegible] प्रतीरोति

हलन्त्यम्। १।३।३॥

उपदेशेऽन्त्यं हलित् स्यात्। उपदेश आद्योच्चारणम्। ततोऽणजित्यादिसंज्ञासिद्धौ॥ [illegible] अनुनासिकपाठः [illegible]

उपदेशेऽजनुनासिक इत्। १।३।२॥

उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात्। प्रतिज्ञानुनासिक्याः
न [illegible] इत्संज्ञायोग्या अनुनासिका अचः [illegible]
नां पृथक[illegible]पि व्यर्थः स्यात् सर्वत्र अकारस्यैव संज्ञित्वादिति [illegible] भे तु आद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धे [illegible]र्थमिदं सूत्रमिति स्थितम्॥

अन्त्यमिति कथनं प्रतेरा - [illegible] अनुनासिकान्त्य [illegible]

उपदेशेऽन्त्यं हलिति। उपदेशे किम् अग्निचित् सोमसुद् इति काशिका, [illegible]लेत्संज्ञायां लोपः स्यात्, न च तुको वैयर्थ्यमाग[illegible] चरितार्थत्वात्। न च क्विपः पित्त्वस्य वैयर्थ्यम[illegible]ग्निनता[illegible]वित्यादौ चरितार्थत्वादिति हरदत्तः। अन्त्यं किम्। मनिनो [illegible]कारस्य मा भूत् सत्यां हीत्संज्ञायामन्त्यादचः परः स्यात् वेम सद्म सर्वधातुभ्यो मनिन्। हलिति किम्। भू सत्तायां [illegible] न च प्रयोजनाभावान्नेत्त्वमिति वाच्यम्। सत्यामित्संज्ञायां [illegible]भूदित इति इड्विकल्पापत्तेः, अन्ये तु चिरिणोति जिरिणोति इह धातोरन्त्यस्य मा भूत् सत्यामित्संज्ञायामिदित इति नुम् स्या[illegible]दित्याहुः॥ आद्योच्चारणमिति। आद्योच्चारणविषयीभूतो[illegible] [illegible]स्यान्त्यं हलित्स्यादिति फलितोऽर्थः॥

उपदे[illegible]जनु। उपदेशनमुपदेशो भावे घञ्। उपदेशे किम् [illegible] सप्तम्यर्थद्योतको [illegible] आङ् आङोऽनुनासिकश्छन्दसीत्या[illegible]नुनासिकः। यद्यप्यत्र उञ ऊँ इत्यत्रैवानुनासिकविधान[illegible]मिति सुवचं तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यमुपदेशग्र-

क्रियायामेवान्वयः प्रतस्य [illegible] मानः क्रियायां [illegible]

परन्तु

१ अत्र यद्यपि अनुनासिकसंज्ञाविधायकं सूत्रं प्रथमं वक्तव्यम् [illegible]

[illegible]

पाणिनीयाः । लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्य्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा । प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम् अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् । नह्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्य[illegible]ह्रियन्ते ॥

नात्स्थ्यात् नान्छंव्धांम

हणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । अच्किम् । [illegible]कारस्य मा भूत् । न च हलन्त्यमित्यन्त्यग्रहणसामर्थ्या[illegible]स्य सकारस्य न भवेदिति वाच्यम् । आलजिह्वाल[illegible]प्रसङ्गवारणेन तस्य चरितार्थत्वात् । अनुनासिक इति [illegible]सूत्रम् । ईचदर्शने ईचितः । सत्यां हीत्संज्ञायां श्वीदितो निष्ठा[illegible]तीण् न स्यात् । यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनासिकसंज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता तथापि नासिकामनुगत इति योग[illegible]गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनयितुं [illegible]न्यस्तम् । नचैवं यरोनुनासिक इत्यत्र यरः पदान्तस्यानुनासिकशब्दे परे अनुनासिकशब्दः स्यादित्यर्थः प्रसज्येत [illegible]मवयवापरिभाषोपस्थानात् संज्ञाकरणे तु अशब्दसंज्ञे[illegible]तागाभान्नायं दोष इति वाच्यम् । उक्तपरिभाषाया भाष्ये [illegible]योः[illegible]नात् । उपान्मन्त्रकरणे पुच्छभाण्डचीवराण् णिङ् इ[illegible]त्यादिनिर्देशेन स्वंरूपमिति परिभाषाया अनुपस्थितेः । स्वंत्सूत्रमतेपि दोषाभावात् । ननूक्तनिर्देशाश्रयणे [illegible]निर्देशगौरवमिति [illegible], अत एव निष्प्रयोजनमित्युक्त्वा म[illegible]तास्[illegible]तज्ञा । आतश्चोपसर्गे इति कर्मण्यङ् । अङ्गात् तथा भाव आनुनासिक्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति [illegible]ज्ञा सानुनासिक्यं येषामिति विग्रहः । केचित्तु [illegible]त्यादि नतिज्ञा सा अस्यास्तीति प्रतिज्ञम् । अर्शआद्यच्, [illegible]

वः अतस्तत्रैव व्यक्तमत्र उपत्याद्यपेक्षात देरा [illegible] तेति भा

ता क्लिपत्वात [illegible] प्रत्याहारा [illegible]

शास्त्रात् शास्त्र बाधक कल्पना [illegible] लोक बाधक

लिङ् भविष्यत् = संज्ञाप्रकरणम् । ल्यपनं याज्यम =
[illegible] लिङ् स्ये - द्वाते - ३

ऊकालोऽज् ह्रस्वदीर्घप्लुतः । १ । २ । २७ ॥

उश्च ऊश्च ऊ ३ श्च वः । वां कालइव कालो यस्य सोऽच् क्रमा[illegible]प्लुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रि[illegible]

[illegible] । १ । २ । २९ ॥

ता[illegible]षु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः

[illegible]

[illegible] । यद्यपि सूत्रकारकृतोऽनुनासि-क[illegible]पि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन य-[illegible]नुमीयत इति भावः । पाणिनीया इति । पा[illegible] पाणिनीयं, वृद्धाच्छः, तदधीयते विदन्ति वा [illegible] तदधीते इत्यण्, प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । ननु रलयोः [illegible]कारस्यापि मध्यगत्वादत आह । प्रत्याहारेष्विति । स्यात् वे[illegible]त्यादीति । आदिशब्देन पापाणके कुत्सितैरिङः प-[illegible]आदि ग्राह्यम् । प्रत्याहारशब्देनेति । प्रत्याह्रियन्ते [illegible]मूहित[illegible]त्रेति प्रत्याहारः, करणाधिकरणयोश्चेति ल्युटि [illegible]हुलमिति बहुलग्रहणादधिकरणे घञ् । य-[illegible]कारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तं तथापि योगरूढिरि-[illegible] भूतो[illegible]

[illegible]र्घप्लुत इति । समाहारद्वन्द्वे सौ[illegible]त्वम् । [illegible]पद[illegible]प्रश्लेषेण निर्देश इत्याह । उश्च ऊश्च ऊ३श्चेति वः [illegible] सवर्णदीर्घे कृते जसि परतो यणि वः, आमि [illegible]इव कालो यस्येति । फलितार्थकथनमिदं, बि-[illegible]लो यस्येति वार्थः । ऊशब्देन स्वोच्चारणकालो ल-

नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ॥

स्पष्टम् । अर्वाङ् ॥

समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते

स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥ प्रत्यासन्न वृद्धि स्वर

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् । १ । २

च्यते । अच् किम् । संयोगस्य माभूत्, प्रत

मात्रत्वेन ह्रस्वसंज्ञायां ह्रस्वस्य पिति कृती

आये इति । निपाता आद्युदात्ता इत्य

च्छन्दस्तु क्षिष इत्यन्तोदात्तः, ततः परस्य

त्त्वं, त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे शीभावे आद्गुण

उदात्तेनेत्येकार उदात्तः ॥

अर्वाङिति । अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाङ् ।

ञ्चतेः सुप्युपपदे क्विन्, ऋगतावित्यस्मात् स्ना

ना वनिपि गुणे च निष्पन्नोऽर्वन्शब्दो धातुस्व

निपः पित्त्वेनानुदात्तत्वात्, अञ्चतेरकारोऽपि

रेण वा उदात्तः, उपपदमतिङिति समासे

स्वरेण तदपवादभूतेन गतिकारकोपपदात्कृ

प्रकृतिस्वरेण वा अञ्चतेरकार उदात्तः । वनो

र्घे च [illegible] एकादेश उदात्तेनेत्याकार उदात्त

न्पदमेकवर्जमिति शेषनिघातादाद्याकारोऽत्र

सम्भवाभिप्रायेणोक्तं, वेदभाष्ये अर्वाङ् [illegible]भिर

घतन्त्वमिति । अविवक्षितार्थः । तस्य [illegible]स्वार

ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम् । उत्तरार्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । [illegible]श्वाः । रथानां न येऽराः । शतचक्रं योऽह्य [illegible]दिष्वनुदात्तः । अग्निमीले इत्यादावनुदात्तश्रुतिः । स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥

परत्व इति । [illegible]उदात्तस्वरितौ परौ यस्मादुदात्तस्वरितपरं, तस्य भावस्तत्त्वं [illegible] सति उदात्तो वा स्वरितो वा परश्चेत्पूर्वस्य स्वरित[illegible]नुदात्तं तस्य श्रवणं स्पष्टमित्यर्थः । अन्यत्रेति । उदात्तस्वरितपरत्वाभावे । क्वेति । किमोऽत्तित्स्वरितम् । व इति । अनुदा[illegible]वमपादादावित्यधिकारादनुदात्तः । अश्वा इति । अशे[illegible]क्वनिति नित्स्वरेणाद्युदात्तं, संहितायान्त्वेकादेश उदात्ते[illegible]दात्त इत्योकार उदात्तः । उदात्तपरत्वे क्रमस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वा दीर्घस्वरितोदाहरणमाह । रथानान्न येरा इति । पदद्वयमपि फिट्स्वरेणान्तोदात्तमेकादेशस्तु पक्षे स्वरितः, स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्युक्तेः । स्वरितपरत्वे उदाहरणमाह । शतचक्रमिति । य इति । फिट्स्वरेणान्तोदात्तः, ततः परस्य [illegible]त्वे कृते आद्गुणे च उदात्तेनैकादेशादोकार उदा[illegible] इति । स्वरितान्तत्वादकारस्य शेषनिघातत्वे [illegible]कारेण सह एकादेशे च कृते स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्योकारः स्वरितः । कथमह्यस्य स्वरितान्तत्वमिति चेत्, अत्राहुः । अह[illegible]प्नोत्यस्मात्कर्मणि ण्यत्, तित्स्वरितं, वृद्ध्यभावस्तु [illegible]नलोपादिति । अग्निमील इति । ईकारः [illegible] इति तु ॥ [illegible]यापरपर्याया एकश्रुतिरिति च स्वर-

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १ । १ । ८ ॥

मुखसहितनासिकयोच्चार्य्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात्। तदित्थम् । अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लृवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । [illegible] द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ९ ॥

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णं स्यात्। अकुहविसर्जनीयानां [illegible]ठः । इचुय-

---

प्रक्रियायां मूलएव स्फुटीभविष्यति [illegible]

मुखनासिका ॥ मुखञ्च नासिका चेति [illegible]हे [illegible]ण्यङ्गत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह । [illegible]खसहितेति नासिकयोच्चार्येति । फलितार्थकथनमिदम्, उच्च[illegible]नेनेति वचनं, मुखनासिका वचनमस्येति विग्रहः ॥

तुल्यास्य ॥ आस्ये भवमास्यं, शरीरावयवाद्यदित्यभिप्रेत्याह । ताल्वादीति । आभ्यन्तरेति । एतच्च प्रशब्दबलाल्लभ्यते ओष्ठात्प्रभृति प्राक् काकलकादास्यम् । तुल्यास्यं किं, [illegible] अत्र पकारस्य तकारे परे झरो झरीति लोपो [illegible] । [illegible]यत्नग्रहणं किं, वाक्श्चोतति इति शस्य लोपो न [illegible]मिति । नासिका चेति चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं ता[illegible]

---

* अत्र विसर्जनीयपदेन अकारात्परो विस[illegible]ष्ठितः, इकारादिभ्यः परस्तु पूर्वोच्चस्थानभा[illegible] विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन इति प[illegible]नीयशि[illegible] यथा इकारात्परस्य तालुस्थानमुक[illegible] । [illegible]ष्ठासिल[illegible]

शानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । ऌतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य ? । इति स्थानानि । यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा । स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शा-

समुच्चीयते । एदैतोरित्यादौ तपरत्वमसन्देहार्थं न तत्कालग्रहणार्थं, तेन प्लुतस्यापि सग्रहः । चतुर्द्धेति । निष्कर्षपक्षे तु पञ्चधा । ऊष्मणामीषद्विवृतप्रयत्नाभ्युपगमात् । स्पृष्टेषत्स्पृष्टेति । एतेषामाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात्, तथाहि । नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति, ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा उत्पत्तिः, तत्रोत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता, ईषद्यदा स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थानमात्रे संवृतता, दूरत्वे विवृतता, अत एव इचुयशानां तालव्यत्वाविशेषेपि तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां च वर्णोच्चारणे कर्तव्ये [illegible]म्यक् स्पर्शः यकारे ईषस्पर्शः शकारेकारयोस्तु दूरेवस्थिति- उदा[illegible]द्यनुभवं शिक्षाकारोक्तिं चानुसृत्य विवेचनीयं, विवारसंवारादयस्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणा-त्याकारः स[illegible]द्यन्त इति बाह्या इत्युच्यन्ते, गलबिलस्य सङ्कोचा-

त्ः । अ[illegible]

[illegible]नुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते इति पाणि-

[illegible] ॥

नाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणां स्वराणां च । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथाहि ॥

अ अ इति । ८ । ४ । ६८ ॥

विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य चाष्टाध्यायीं सम्पूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्वेव । तथा च सूत्रम् ।

पूर्वत्रासिद्धम् । ८ । २ । १ ॥

अधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा

त्संवारः तस्यैव विकासाद्विवारः, एतौ च संवृतविवृतरूपाभ्यामाभ्यन्तराभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरा[illegible]त्यवधेयम् ॥

अ अ ॥ सुपामिति विभक्त्योर्लुक् । आद्यो विवृतः द्वितीयस्तु संवृतस्तदाह । विवृतमनूद्येति । विवृतस्य स्थानइत्यर्थः । विवृतत्वमस्त्येवेति । तेन दण्डानयनमित्यादौ सवर्णदीर्घः सिद्ध्यतीति भावः ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धत्येव लभ्येत त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यात्, तथा च प्रशानित्यत्र मो नो धातोरिति नत्वस्य सिद्धत्वान्नलोपः स्यात्, नत्वविधेः संबुद्धौ चरितार्थत्वात्, तथाऽनड्वानित्यत्र संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वान्नलोपः स्यात्, नुमि[illegible] सम्बुद्धौ चरितार्थत्वादत आह । अधिकारोऽयमि[illegible] त्रिपाद्यां विहितं कार्यमिति कार्यासिद्धिपक्षे तु अस[illegible]त्यादि न सिद्ध्येदिति भावः, यथा चैतन्न [illegible]

[illegible]

त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम्। बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा। विवारः संवारः श्वासो नादो ऽघोषोघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति। खयां यमाः खय[illegible] क≍पौ विसर्गः शर एव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥ कण्ठ मन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः। अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥ वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः। पलिक्क्नी। चख्ख्नतुः। अग्ग्निः। घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः। तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव यमा, जि-

---

शब्दव्याख्यावसरे ऽस्माभिरुपपादयिष्यते। एकादशधेति। यद्यपि भाष्ये ष्टावुक्ता उदात्तादयस्तु नोक्तास्तथापि कैयटोक्तिमनुसृत्यैकादशोक्ता इति बोध्यम्। खयां यमा इति। बालबोधनाय बाह्यप्रयत्नाः केचित्सुगमोपायेनोपनिबद्धाः। तद्यथा, खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च, हशः संवारानादा घोषाश्च, वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्पप्राणा, वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणा इति। एते श्वासानुप्रदाना इति। श्वासप्रयत्नका इत्यर्थः। विवृण्वते कण्ठमिति। विवार एषां प्रयत्न इति भावः। अन्ये त्विति। हशो हशां यमा अनुस्वारश्च। नादभागिन, नादप्रयत्नवन्त इत्यर्थः। अयुग्मा इति। [illegible]ीयपञ्चमा वर्गेष्वयुग्माः। वर्गयमगा इति। वर्गगा य-[illegible] अल्पेति। अल्पासवोऽल्पप्राणाः, पुंसि भूम्न्यसवः [illegible] अनुपयुक्ता इति। अन्यथा कखगघादीनां

ह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येषां विवारः श्वासो ऽघोषश्च । अन्येषान्तु सम्वारो नादो घोषश्च, वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः, अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः । बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इति बोध्यम् । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तस्थाः । शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः । ᳵक ᳵप इति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ॥ इति स्थानप्रयत्नविवेकः ॥

ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् ॥ * ॥ अकारहकारयो-
प्रयभानान पर [illegible]
रिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोश्च सावर्ण्ये प्राप्ते ॥

नाऽऽज्झलौ । १ । १ । १० ॥

परस्परं सावर्ण्यं न स्यादिति भावः । आन्तरतम्यपरीक्षायामिति । परीक्षा च अघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः, घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य सस्य तादृशो वर्गचतुर्थ इत्यादि मूले एव स्फुटीभविष्यति । कादय इति । लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदं चतुर्दशसूत्र्यां मावसानत्वायोगात् । कपाभ्यां प्रागिति । एतच्चोपलक्षणं खफाभ्यां प्रागित्यपि बोध्यम् । अर्द्धविसर्गेति । सादृश्यमुच्चारणे लेखने च बोध्यम् । ऋलृवर्णयोरिति । ऋत्यक इति प्रकृतिभावः । विग्रहस्तु आ च लृवर्णश्च ऋलृवर्णौ तयोरित्येके । मनोरमायां तु आ च आ च रलौ [illegible] तौ वर्णौ चेत्यादि स्थितम् ॥

आकार सहितोऽच् आच् स च हल् चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः । तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकन्न । अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वं स्यात् । तथाहि ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः । १ । १ । ६९ ॥

प्रतीयते विधीयतइति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण् परेण णकारेण । कु चु टु तु पु एते उदितः । तदेवम् इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिंशतः । एवम् लृकारोपि । एचो द्वादशा-

---

नाऽज्झलौ ॥ आकारसहित इति । कालसमयवेलास्वित्यादिनिर्द्देशा आकारप्रश्लेषे लिङ्गम् । यणादिकमिति । शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः, इह असेधदित्यादौ होढ इति ढत्वं नेत्यपि सुवचम्, इण इति सस्य षत्वमपि नेति तु न सुवचं ढत्वं प्रति तस्यासिद्धत्वादिति दिक् । अन्यथेति । नाज्झलावित्यस्यानारम्भे । ग्रहणकशास्त्रबलादिति । अयं भावः, दीर्घादीनामिव हकारादीनामप्यकारवाच्यत्वेऽभ्युपगते ह्यच्त्वं स्यात्, प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणाभ्युपगमादिति ॥

अविधीयमानोऽणिति । तेन इदम इश् इत्यत्र त्रिमात्र इकारो न भवति । उदिच्चेति । इहाविधीयमान इति न सम्बध्यते उदिद्ग्रहणसामर्थ्यात्, तेन विधीयमानोप्युदित्सवर्णान् गृह्णात्येव कुहोश्चुः जगाद जगदे । परेण णकारेणेति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः उपसर्गादृति ऋत उदित्यादौ तपरकरणाल्लिङ्गाच्च । यदि पूर्वेण स्यात्तर्हि तपरत्वमिहानर्थकं स्यात्,

नाम्। एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम्। ऐऔजितिसूत्रारम्भसामर्थ्यात्। तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम्। नाज्झलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः तत्राऽऽकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात्। तेन विश्वपाभिरित्यत्र होढ इति

ऋकारस्यानण्त्वेन सवर्णाग्राहकत्वात्, एवं च तपरत्वाद्दीर्घं न, उपऋकारीयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोपि सङ्गच्छते। एवम् ऌकारोपीति। त्रिंशतः संज्ञेत्यनुषज्यते। एतच्च न्यायसाम्यादुक्तं वस्तुत ऌकारस्य ऋकारग्राहकत्वं न कुत्राप्युपलभ्यते। सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति। सति तु सावर्ण्ये एकारेण ऐकारग्रहणादोकारेण चौकारग्रहणादैऔजिति सूत्रारम्भो वृथा स्यादिति भावः। नापादनीयमिति। तेन ग्लावं ग्लाव इत्यत्र औतोम्शसोरिति न प्रवर्तत इति मूलएव स्फुटीभविष्यति। यद्यपीति। ग्रहणकशास्त्रस्याद्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः। एतच्चाकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र व्युत्पादयिष्यामः। अक्षराणां समाम्नाय उपदेशसूत्राणि तत्र भवा आक्षरसमाम्नायिकाः बह्वचोन्तोदात्तादिति ठक्। होढ इति न भवतीति। यद्यप्याकारप्रश्लेषाभावे संयोगान्तलोप एव प्राप्नोति न तु ढत्वं तस्यासिद्धत्वादतोत्र संयोगान्तलोपो न भवतीति वक्तुमुचितं तथापि कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषायाःप्रवृत्तेरन्तरङ्गे ढत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गः संयोगान्तलोपोऽसिद्ध इति मत्वेदमुक्तमित्येके। अन्ये तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति लोपस्य वारणं कथं चित्कर्तुं शक्यमित्याश ढत्वं नेत्युक्तमित्याहुः। विश्वपाभिरित्यत्रेत्युपलक्षणं विश्व

ढत्वं न भवति । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥

तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ॥

तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् । तेनादिदुदित्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा । ऋदिति द्वादशानाम् ॥ कृतमनयोः साधुत्वमिति भाष्यात् द्विपदमिदम् ×

ननु तर्हि आदैजित्यत्र समाहारे द्वन्द्वे द्वन्द्वाच्चु

वृद्धिरादैच् । १ । १ । १ ॥ दषहान्तात् समाहारे टच् इत्यनेन टच् -

आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥ समासान्तः कथं न इति चेन्न समासान्त विधेरनित्यत्वात्

विश्वपाभ्यामित्यादावपि न भवति । होढ इत्युपलक्षणं पृथगायुरित्यादौ झषो ह इत्याकारस्य घकारो नेति दिक् । यदि तु विवृतमूष्मणामित्यत्र ईषत्स्पृष्टमित्यत ईषदित्यनुवर्त्य स्वराणां चेत्यत्र निवर्त्य ईषद्विवृतमूष्मणां विवृतं स्वराणामिति प्रयत्नभेदो व्याख्यायते तदा नाज्झलाविति सूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याकरे स्थितम् । अननुनासिकास्त इति । ये त्वाक्षरसमाम्नायिका अणस्तएव सवर्णानां संज्ञा भवन्तीति भावः । एवं च रेफो हकारश्च अण्प्रत्याहारान्तर्गतोपि न कस्य चित्संज्ञा तत्सवर्णस्यान्यस्याभावादित्यवगन्तव्यम् ॥

स च तात्परश्चेति । तत्त्वादिना उभयं विवक्षितमिति भावः ॥

वृद्धिरादैच् ॥ आच्च ऐच्चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वः, सुपां सुलुगिति औङः सोर्लुग्वा । यद्वा समाहारद्वन्द्वः, न चैवं द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहार इति टच् स्यादिति वाच्यं, समासान्तविधेरनित्यत्वात्, तच्च समासान्तं समासेषु वक्ष्यामः । अथ वा आदित्यसम-

अदेङ् गुणः। १। १। २॥

अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात्॥

भूवादयो*धातवः। १। ३। १॥

क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः॥

स्त्वमेवास्तु। वृद्धिशब्दः तन्त्रेणावृत्त्या वा योजनीयः, अयस्मयादित्वेन भत्वाज्जोः कुत्वं न। ऐजिह द्विमात्र एव तात्पर्यत्वात्, तेन क्लृप्तौकत्वमित्यत्र त्रिमात्रो न। वृद्धिप्रदेशा वृद्धिरेचीत्यादयः॥

अदेङ् गुणः॥ तपरकरणमिह सरूपार्थं तेन गङ्गोदकमित्यत्र त्रिमात्रो न, तरतीत्यत्र त्वकार एव न तु कदाचिदाकारः, न च प्रमाणत आन्तर्येण नियमसिद्धिः रपरत्वे कृते एकस्याध्यर्द्धमात्रत्वात् अपरस्यार्द्धतृतीयमात्रत्वात्। गुणप्रदेशास्तु आद्गुणः अतो गुणे इत्यादयः॥

भूवादय इति। भूश्च वाश्च भूवाविति द्वन्द्वः, आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः, आदिश्च आदिश्च आदी भूवौ आदी येषामिति विग्रहः भूप्रभृतयो वासदृशाः सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह। क्रियावाचिन इति। क्रियावाचिन इति किं, याः पश्यसीत्यादौ धातुत्वं मा भूत् सति हि तस्मिन्नातो धातोरित्याकारलोपः स्यादितिस्थितं मनोरमायाम्। भ्वादयः किं, हिरुक् पृथग् इत्याद्यव्ययानां शिष्ये इति भावार्थतिङन्तस्य माभूत्। स्तम्भ्वादीनामुदित्करणेन सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते चुलुम्पादीनां बहुलमेतन्निदर्शनमिति गणसूत्रेण संग्रहः॥

---

*भ्वादयस्तिङन्ते॥

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

चादयोऽसत्त्वे १ । १ । ४ । ५७ ॥

अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञा स्युः ॥

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥

अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ।

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥

गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः । प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि

प्राग्रीश्वरात् ॥ रेफविशिष्टग्रहणं किम् । ईश्वरे तोसुन्कसुनावित्यस्य व्याप्तिन्यायेनावधित्वं माभूद्, यदि तु प्रत्यासत्त्यैवावधिरीश्वरइत्यस्यावधित्वासिद्धिरित्युच्यते तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्तु ॥

चादयः ॥ अद्रव्यार्थाः किं, पशुः लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यमिह तु स्यादेव । लोधं नयन्ति पशुमन्यमानाः । पशु इति सम्यगर्थे ॥

दूप

गतिश्च ॥ उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थश्चकारः, अन्यथा आकडारादिति पर्यायः स्यात्तत्फलं तु प्रणेयमित्यादावुपसर्गादसमासइति णत्वं गतिकारकेति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिश्चेति दिक् । निस्निर्दुस्दुर्इति उपसर्गस्यायताविति निर्देशो लत्व-

---

१ चादयोऽव्ययेषु पठ्यन्ते ॥

अति सु उत् अभि प्रति परि उप । एते प्रादयः ॥

न वेति विभाषा । १ । १ । ४४ ॥

निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ॥

निलयते दुलयते । निसो दुसश्च रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वाभावः निरयते दुरयते ॥

न वेति विभाषा । नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तदाह । निषेधविकल्पयोरिति । विभाषा श्वेरित्यादिषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते, तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते, शुशाव शिश्वायेत्यत्राप्राप्तौ विकल्पः । शुशुवतुः । शिश्वियतुरित्यादौ तु वचि स्वपीति नित्यप्राप्ताविति विवेकः । अत्रेदं बोध्यम् । इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां सम्बध्यते, स च पदार्थविपर्यासकृत् । तेन निषेधो विकल्पश्च न वा शब्दार्थः संज्ञी, विभाषाशब्दार्थो विकल्पः संज्ञा । उभयत्र विभाषार्थं चेदं सूत्रं, प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोगः, प्राप्तविभाषायां भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषाश्रुत्या पक्षे भवतीति भावांशमनूद्य पक्षे न भवतीत्यभावांशमात्रकरणात्, अप्राप्तविभाषायां तु अभावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षे न भवतीत्यभावांशमनूद्य पक्षे भवतीति भावांशमात्रकरणात् । विभाषा श्वेरित्युभयत्रविभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव सम्प्रसारणविकल्पः स्यात् किन्तु यजादित्वाद्वचि स्वपीति नित्यमेव स्यात्, अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्स्वेव प्रवृत्तिः स्यान्न तु पित्सु । न च पित्सु विधिमुखेन कित्सु तु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् । वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात् । संज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधेन नेति प्रतिषेधः प्रथ

स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा । १ । १ । ६८ ॥

किन्तु प्रवर्तते ततः क्विद्क्विद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि एकरूपे प्रा-
पिते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव प्रवर्तते । इती-
ति किं, घुसंज्ञावत् स्वं रूपमितिवचनाच्छब्दस्य संज्ञा माभूत्,
तथा हि सति विभाषाश्वेरित्यस्य नवाशब्दः श्वयतेरादेश इत्य-
र्थः स्यात् इतिशब्दे तु सति अर्थः संज्ञीति लभ्यते । तथा हि ।
लोके ह्यर्थप्रधानः शब्दः गौरित्ययमाहेत्यादौ तु शब्दरूपपरः
सम्पद्यते, व्याकरणे तु स्वं रूपमितिपरिभाषणात्स्वरूपपरत्व-
मौत्सर्गिकमितिशब्दसमभिव्याहारे त्वर्थपरतेति विशेषः ।
इदमेवेतिशब्दस्य पदार्थविपर्यासकत्वं नाम ! संज्ञा त्वर्थस्यैव
न तु विभाषाशब्दस्येति व्याख्यानस्य हृक्रोरन्यतरस्यामित्या-
दौ वैरूप्योद्धारः फलम्, उभयत्र विभाषा हि तत्सूत्रम्, अभ्य-
वपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वाद्विकारार्थस्य करोतेरकर्मत्वाच्च गति-
बुद्धीत्यादिना अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चाप्राप्ते त-
दारम्भात् । उदाहृतं च भाष्ये प्राप्ते तावद् अभ्यवहारयति
सैन्धवान् अभ्यवहारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवैः, विका-
रयति सैन्धवान् । अप्राप्ते तु हरति भारं देवदत्तः, हारयति
भारं देवदत्तं, हारयति भारं देवदत्तेन, करोति कटं देवद-
त्तः कारयति कटं देवदत्तं, कारयति कटं देवदत्तेनेति दिक् ॥

स्वं रूपं शब्दस्य ॥ अग्नेर्ढक् आग्नेयम्, आङो यमहनः
आयच्छते, आहते, इह अग्नि आङ् यम् हन् एतएव संज्ञिनः ।
नन्वग्न्यादिवाच्यादङ्गारादेर्ढगादिप्रत्ययो न सम्भवतीति स्व-
पादेव स्यात् प्रतिपदिकादित्याद्यधिकाराच्च किमनेन सूत्रेण-
ति चेत्, सत्यम् । अग्न्यादिशब्दपर्यायेभ्यो वह्न्यादिभ्यो माभूदि-
ति सूत्रस्यारम्भः । नन्वत्र रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना॥

येन विधिस्तदन्तस्य। १। १। ७२॥

ग्रहीष्यते प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वादन्तरङ्गत्वान्नियतोपस्थितिकत्वाच्च, अर्थो हि प्रतीतौ सम्बन्धग्रहणमपेक्षते पर्यायैरपि प्रत्यायनात्साधारणः पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वाद्बहिरङ्गः अनुकरणदशायामप्रतीतेरनियतोपस्थितिकश्चेति किमनेन रूपग्रहणेन। उच्यते। इह शास्त्रे अर्थोऽपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणं, तेनार्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्युपपन्नं भवति। तत्रोक्तज्ञापकादर्थो ग्राह्यः स्वमितिवचनात्स्वं रूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणम्। तेन काशे कुशे इत्यत्र शे इत्ययं प्रगृह्यसंज्ञो न भवति। प्रादूहोढ इत्यत्र तु ऊढ ग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेश इत्यन्यत्र विस्तरः। अशब्दसंज्ञेति किम्। उपसर्गे घोः किः दाधाभ्यो यथा स्यात्, घुधातोः शब्दार्थकान्माभूत्। न च दाधाघ्विति घुसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाभ्यः किः स्यादिति वाच्यम्। घुमास्थेत्यादिना आत ईत्वादिविधौ संज्ञाकरणस्यावश्यकतया सामर्थ्योपक्षयात्। इह शब्दस्य संज्ञा शब्दसंज्ञेति न षष्ठी समासः, कर्मकरणमित्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः। किन्तु शब्दः शब्दशास्त्रं तत्र संज्ञा शब्दसंज्ञेति सप्तमीसमासस्तदाह। शब्दशास्त्रे या संज्ञेति॥

येनविधिः॥ विधिरित्यत्र उपसर्गे घोः किरिति कर्मणि किः प्रत्ययः। येनेति करणे तृतीया न तु कर्तरि, तस्याः कृद्योगषष्ठ्याबाधात्। न चोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमेन निर्वाहः, कर्मण उक्तत्वेनोभयप्राप्त्यभावात् तथा चात्र करणे तृतीयैव।

विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य॥ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः॥ * उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्॥ *॥

विरामोऽवसानम्। १। ४। ११०॥

करणं च परतन्त्रं कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वात्। एवञ्चेह तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते। न च एरजित्यादौ इकारादीनां पारतन्त्र्यं धात्वादीनां च स्वातन्त्र्यं वाक्यादीनामिव सम्भवति किन्तु वैवक्षिकं, तेन विशेषणमप्रधानं तच्चात्मान्तस्य संज्ञेति फलितं तदेतदाह। विशेषणं तदन्तस्येति। स्वस्य चेति। स्वं रूपमित्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते। एरच्, इकारान्तादिकाररूपाच्च धातोरच्। चयः। जयः, अयः। समासप्रत्ययविधाविति। कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः, द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः, द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते वा तत्पुरुषः। नेह कृष्णमुपाश्रितः। नडादिभ्यः फक्, नडस्य गोत्रापत्यं नाडायनः, नेह सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः, अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। उगिद्वर्णेति। उगिद्वर्णग्रहणं वर्जयित्वा, उगिद्वर्णग्रहणवर्जं, द्वितीयायां चेति णमुल्। महान्तमतिक्रान्ता अतिमहती, महच्छब्दस्य गौरादित्वेऽप्युपसर्जने षिद्गौरेति ङीषोऽप्रवृत्तेरुगितश्चेत्युगिदन्तान् ङीप्। अत इञ्, दाक्षिः। न चेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः, अस्यापत्यमिः काम इत्यत्र चरितार्थत्वात्। न चैवमिञो ञित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम्। बह्वादिभ्यश्चेत्यत्र यथायथं वृद्ध्याद्युदात्ताभ्यां चरितार्थत्वात्। नन्वेवमपि औपगविरित्यादावेव अत इञ् स्यान्न तु दाक्षिरित्यादौ, अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेन्न। वर्णग्रहणे अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः॥

विरामोवसानम्॥ विरमणं विरामः, भावे घञ्। शब्दा-

वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ॥

परः संनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०९ ॥

वर्णानामतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥

सुप्तिङन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ॥

सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ॥

अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥

नुशासनप्रस्तावादाह । वर्णानामिति । संज्ञाप्रदेशा वाऽवसाने इत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्त्येव । यथोच्चरितप्रध्वंसिनां नित्यविभूनां वा वर्णानां, यद्वा विरम्यते ऽनेनेति विरामः, बाहुलकात्करणे घञ् । यदुच्चारणोत्तरं वर्णान्तरन्नोच्चार्यते, सोन्त्यवर्णः अवसानसंज्ञ इत्यर्थः । अस्मिंस्तु पक्षे खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते खरि परे रेफस्य विसर्गः अवसाने च परे रेफे स्थानिनीति ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ अत्रान्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति इति ज्ञापनार्थं, तेन ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यमिति न द्विवचनान्तस्य प्रगृह्यत्वम् । अन्यथा कुमार्य्योरगारं कुमार्य्यगारमित्यत्र प्रकृतिभावः स्यात् । कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृत्तद्धिताभ्यां तदन्तग्रहणमिति चेत् । अत्राहुः । कृत्तद्धितेति सूत्रे अर्थवद्ग्रहणमनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणमिति ॥

हलोनन्तराः संयोगः ॥ लघ्वर्थमेकाक्षरायां संज्ञायां कर्तव्यायां संयोग इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाज्ञापनार्थं संयुज्यते

ह्रस्वं लघु। १। ४। १०॥

संयोगे गुरु। १। ४। ११॥

संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात्॥

दीर्घं च। १। ४। १२॥

इति संज्ञाप्रकरणम्॥

ऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति, तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं, तथाहि सति दृषद्भिमतीत्यत्र बकारसन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगान्तलोपः स्यात्, निर्यायादित्यत्र यकारः संयोग इति वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं स्यात्, सिद्धान्ते त्वचो रहाभ्यामिति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धत्वादेत्वमत्र न भवति। हल इति जातौ बहुवचनं, जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमिति वचनात्, तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवतीति शिक्षेत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिद्ध्यति, यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण संज्ञेति स्थितमाकरे। यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि गोमान् करोति इत्यत्र मतुपस्तकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यादिति दिक्। हलः किम्। तितउभ्यामत्र तनोतेर्डउः सन्वच्चेति डउप्रत्ययः सन्वद्भावाद्द्वित्वं सन्यत इति इत्वं च, व्यस्तोच्चारेणासामर्थ्याद्गुणाभावः, यदि त्वचोरप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि इह संयोगान्तस्येत्युकारलोपः स्यात्। अनन्तरा इति किम्। पनसम्। यदीह सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरिति सलोपः स्यात्॥

इति तत्त्वबोधिन्यां संज्ञाप्रकरणम्॥

इको गुणवृद्धी । १ । १ । ३ ॥

गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ॥

अचश्च । १ । २ । २८ ॥

इको गुणवृद्धी ॥ यत्र साक्षात्स्थानी न निर्दिष्टः सार्वधातुकार्धधातुकयोः सिचि वृद्धिरित्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते, न चाचो ञ्णितीत्यादौ, स्थानिनिर्देशात् । गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति । एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते, तेनेह न । त्यदादीनामः, इमं, दिव औत्, द्यौः । विधीयत इति । यत्र त्वनुवादो वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यादौ तत्रेक इति नोपतिष्ठते, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिति भावः, अनुवादे परिभाषाणामित्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थः । अनुपस्थितौ लिङ्गं फलं चोदीचामातः स्थान इत्यत्र स्फुटीकरिष्यते । षष्ठ्यन्तमिति । सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणात् शब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात्सोर्लुकि अत्वसन्तस्येति दीर्घो नेति भावः । पदमिति । तच्च संभवति सामानाधिकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिक्रमेण संबध्यते, मिदेर्गुणः मृजेर्वृद्धिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात् मिदिमृज्योरवयवस्येक इति संबध्यते ॥

अचश्च ॥ ह्रस्वदीर्घेत्यादि । एतच्च ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इति सूत्राद्ध्रस्वदीर्घप्लुत इत्यनुवर्त्य ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति योजनया लभ्यते । इकेत्यादि किं, दिव उत् द्युभ्याम् । अष्टन आ विभक्तौ अष्टौ अष्टाभ्य औशित्यत्र कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकाज्जःशसोर्विषये प्रवर्तमानस्याष्टन इत्यात्वस्याचः स्थानिक

ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्राऽच इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ॥

आद्यन्तौ टकितौ । १ । १ । ४६ ॥

टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ॥

मिदचोन्त्यात्परः । १ । १ । ४७ ॥

त्वे सति नैतत्सिध्येदिति दिक् ॥

षष्ठ्यन्तं पदमिति ॥ तच्च सति सम्भवे सामानाधिकरण्येनैव सम्बध्यते न वैयधिकरण्येन, तेन ह्रस्वो नपुंसक इत्यजन्तप्रातिपदिकस्यैव ह्रस्वः, श्रीपं, नेह सुवाक् ब्राह्मणकुलम् । शमामष्टानां दीर्घ इत्यत्र तु सामानाधिकरण्यासम्भवात् शमादीनामच इति सम्बध्यते । तेन शाम्यतीत्यादि सिद्धम् । वाक्यस्य टेः प्लुत इत्यत्र सामानाधिकरण्यसम्भवेपि टेर्ग्रहणसामर्थ्याट्टेरवयवस्याचः प्लुत इति व्याख्यायते, अन्यथा अलोन्त्यस्याचश्चेति परिभाषाभ्यामेहि कृष्णेत्यादिवाक्यान्त्यस्याचः प्लुतसिद्धौ किमनेन टेर्ग्रहणेन, तेन आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन् इत्यादि सिध्यतीति दिक् ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ भविता, आर्द्धधातुकस्येट् । पाययति । शाच्छासाह्वेत्यादिना युक् । पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः, प्रत्ययः परश्चेत्यनेन तु परत्वादयं बाध्यते, तेन चरिष्टः गापोष्टक् इत्यादयः परा एव भवन्ति ॥

मिदचोन्त्यात्परः ॥ स्थानेयोगत्वस्य परश्चेति परत्वस्य चायमपवादः । यशांसि, वनानि नपुंसकस्य झल च इति नुम् । रुणद्धि, रुधादिभ्यः श्नम् । ननु पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्यापवादोस्त्विति चेन्न । बाध्यसा-

अच इति निर्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये योन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् ॥

षष्ठी स्थानेयोगा । १ । १ । ४९ ॥

मान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यत इतीहाभ्युपगमात्, अन्यथा अमो मित्करणं व्यर्थं स्यात् । न च श्रवणार्थ एव मकारः स्यादिति वाच्यं, ढणाह इमिति निर्देशात् । अचां मध्ये इति । सूत्रे जात्यभिप्रायेणाच इत्येकवचनमिति भावः । अचां मध्यइति किम् । मुञ्चति, लुम्पति । अन्त्यादचः परो मित्स्यात् इति प्राचो व्याख्यायां नैतत्सिध्येत् । शे मुचादीनामित्यत्रान्त्यस्याचो ऽसम्भवेन मित्परिभाषाया अनुपस्थितिप्रसङ्गात् । अन्ये तु अचोन्त्यात्परो मित्स्यादिति व्यत्यासेन योजयित्वा प्राचो व्याख्यानमपि कथञ्चित् समर्थयन्ते । पूर्वसूत्रादन्त इत्यनुवर्तते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादतो व्याचष्टे । अन्तावयव इति । तेन वारीणीत्यादावङ्गस्य नान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः । परादित्वे स न सिद्ध्येत् । अभक्तत्वे तु वहंलिह इत्यत्र वहाभ्रे लिह इति खशि अरुर्द्विषदिति मुमि मोनुस्वारो न स्यादपदान्तत्वादिति भावः । यत्तु कैश्चिदुक्तमभक्तत्वे वारीणीति दीर्घो न स्यादिति तत्तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थमिति अङ्गसंज्ञा सूत्रस्थवार्तिकेनैव दूषितप्रायम् ॥

षष्ठीस्थानेयोगा ॥ स्थानेन योगो ऽस्यास्तीति विग्रहः, निपातनादेत्वं, षष्ठ्याः सम्बन्धमात्रवाचित्वेपीह शास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगा बोध्या । किमविशेषेण, नेत्याह । अनिर्द्धारितसम्बन्धविशेषेति । अनिर्द्धारितेति किम् । ऊदुपधाया गोहः, शास इदङ् हलोरित्यादावुपधासन्निधानेनावयवषष्ठीत्वे

अनिर्धारितसंबन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या । स्थानं च प्रसङ्गः ॥

स्थानेऽन्तरतमः । १ । १ । ५० ॥

प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् । यत्रानेकविधमान्तर्यं

न्निर्णीते गोहः शास इत्यादौ माभूत् । सति हि तत्रापि स्थानेयोगत्वे गोहिशासि स्थाने धातुमात्रस्योपधायाश्च स्थाने ऊदितौ स्यातामिति दिक् । स्थानं च प्रसङ्ग इति । न चास्य प्रसङ्गार्थकत्वे विवदितव्यं, दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमित्युक्ते दर्भाणां प्रसङ्ग इति प्रतीतेः । एवं च इको यणचीत्यादाविगुच्चारणप्रसक्तौ यणुच्चारणीय इत्याद्यर्थः सम्पद्येत ॥

स्थाने ॥ सदृशतम इति । अर्थात्प्राप्यमाणानां तु मध्य एव । अत एव गङ्गोदकमित्यत्र त्रिमात्र ओकारो न । इह स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानग्रहणादन्योपि वाक्यार्थः सम्मतः । ताल्वादिरूपे स्थाने योन्तरतमस्तत्प्रयुक्तान्तर्यवानिति यावत् । स तु प्राप्यमाणानां मध्ये स्यादिति, तदेतदाह । यत्रानेकविधमिति । स्थानार्थगुणप्रमाणतश्चतुर्विधमित्यर्थः । स्थानतो यथा, दध्यत्र । तालुस्थानस्येकारस्य तालुस्थानो यकारः । अर्थतो यथा । वातण्ड्ययुवतिः, वतण्डशब्दाद्वतण्डाच्चेति गोत्रापत्ये यञ् । तस्य लुक् । शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन् । वतण्डी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे पोटायुवतीत्यादिना समासः, पुंवत्कर्मधारयेत्यतिदिश्यमानः पुंशब्दो वतण्डापत्यवाचिनो वतण्डीशब्दस्य तदपत्यवाची वातण्ड्यशब्दो भवति । न तु वतण्डादिः, गुणतो यथा । वाग्घरिः । घोषवतो महाप्राणस्य तादृश एव घकारः । प्रमाणतो यथा । अमुम् अमू अमून् अदसो सेरि-

तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ॥

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ।

तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥

त्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः । तमब् ग्रहणं किम् । वाग्घरिरित्यत्र झयो होन्यतरस्यामिति पूर्वसवर्णे क्रियमाणे महाप्राणत्वसाम्येन द्वितीयो नादवत्त्वसाम्येन तृतीयश्च माभूत् । किन्तु नादवान् महाप्राणश्चतुर्थो घ एव यथा स्यादिति । बलीयइति । तेन चेता स्तोतेत्यत्र प्रमाणत आन्तर्यवान्नकारो नेति भावः ॥

तस्मिन्निति ॥ सप्तम्यन्तानुकरणमिदम् । निःशब्दो नैरन्तर्यपरः दिशिरुच्चारणक्रियः । अचि यणित्युक्ते व्यवहितेऽव्यवहिते च सति प्राप्तमव्यवहिते एवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्यैवेति नियम्यते । अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनम् । पूर्वस्यैवेति किं, दध्युदकम् । अत्रोकारस्य माभूत् । अव्यवहितस्यैवेति किम् । अग्निचिदत्र । सोमसुदत्र । व्यवधानं चात्र वर्णकृतमेव निषिध्यते न तु कालकृतं संहिताधिकारज्ञापकात् । अन्यथा निर्दिष्टग्रहणादेवासंहितायां यणाद्यप्रसङ्गात्किं तेन संहिताधिकारेणातो व्याचष्टे । वर्णान्तरेणेति । एवं च संहिताधिकारबहिर्भूतविधयः कालव्यवायेऽपि सम्भवन्तीति । तेनाग्नाविष्णू इत्यादाववग्रहेप्यानङ् ऋतो द्वन्द्वे देवता द्वन्द्वे चेत्यादिना उत्तरपदे परतो विहिता आनङादयो भवन्तीति दिक् ॥

तस्मादिति ॥ उत्तरस्येति किम् । तिङ्ङतिङ इति नि-

पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ।

अलोन्त्यस्य । १ । १ । ५२ ॥

षष्ठीनिर्दिष्टान्त्यस्यादेशः स्यात् ॥

ङिच्च । १ । १ । ५३ ॥

अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येत्यस्यापवादः ।

आदेः परस्य । १ । १ । ५४ ॥

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । अलोन्त्यस्येत्यस्यापवादः ।

द्यात उत्तरस्यैव यथा स्यात् । अग्निमीडे । नेह ईडे अग्निम् । अव्यवहितस्येति । एतच्च निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते, उत्संस्थानं उत्संस्तम्भनमित्यादौ उदस्थेति पूर्वसवर्णो न प्रवर्तते ॥

अलोन्त्यस्य ॥ स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते सोन्त्यस्यालः स्थाने स्यादित्यर्थः । त्यदादीनामः । सः, यः । स्थानषष्ठीति किम् । आर्धधातुकस्येट् तृच् ऋकारात्पूर्वो माभूत् । इदं च षष्ठीस्थान इत्यनुवृत्त्या लभ्यते । अल इति किम् । पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्रंस्विति दत्वं परमानडुद्भ्यामित्यादावन्त्यस्य पदस्य माभूत् ॥

ङिच्च ॥ अयमपीति । अवङ् स्फोटायनस्य, गवाग्रम् । अनङ् सौ, सखा ॥

परस्य यदिति ॥ तस्मादित्युत्तरस्याऽऽदेरिति न सूत्रितम्, आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः । सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति । आदेर्बोध्यमिति । आदेरलो बोध्यमित्यर्थः । अल इति ह्यनुवर्तते ॥

अनेकाल्शित्सर्वस्य । १ । १ । ५५ ।

स्पष्टम् । अलोन्त्यसूत्रापवादः । अष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते ।

अनेकाल् ॥ अस्तेर्भूः, बभूव । ननु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्त्यनेकालादेशस्य सर्वादेशत्वं सिध्यति तत्किममेनानेकाल्ग्रहणेन, न चालोऽन्त्यस्येत्यन्तस्य स्यादिति शङ्क्यं, ङिच्चेत्यस्य नियमार्थत्वाभ्युपगमात् । उच्यते । अनेकाल्ग्रहणाभावे रामैरित्यादावैसादेशः आदेः परस्येति मकारस्यैव स्थाने स्यान्न तु सर्वस्य स्थाने इति दिक् । शित उदाहरणमिदम इश्, इतः । इत्यादाविति । आदिशब्देनातो भिस इत्यादि गृह्यते । परत्वादिति । अत एव आदेः परेति पृथक् क्रियत इत्युक्तम् । नन्वनेकाल् शित् सर्वस्येत्यतः प्रागेव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति पठ्यतां किमनेन पृथक् सूत्रकरणेन । न चैवं तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्यतो निर्दिष्टग्रहणं नात्रानुवर्तेतेति वाच्यम् । तस्यापि सूत्रस्य प्राक् पठने, बाधकाभावेन निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिसिद्धेः, मैवम् । ब्राह्मणा अष्टौ इत्यत्र अष्टाभ्यः पूर्वयोरपि जश्शसोरौश् प्रसङ्गात् । यथाश्रुतसूत्राभ्युपगमे तूत्तरस्येत्यंशः प्रवर्तत एवेति नायन्दोषः प्रसज्ज्यतइति । अत्र केचिन्निष्कर्षमाहुः, अनेकाल् शित्सूत्रात् प्रागेव वर्णलाघवाय तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति सूत्रिते परत्वात्सर्वादेशेन आदेरित्यंशवदविशेषादुत्तरस्येत्यंशस्यापि बाधितत्वाद्वाक्यसंस्कारपक्षे ब्राह्मण अस् अष्टन् अस् इति स्थिते अष्टाभ्य औशित्यस्य दिग्योगे पञ्चमीत्वात् व्याप्तिन्यायेन अष्टनोऽङ्गात्पूर्वयोरपि जश्शसोरौश् स्यात् । व्याप्तिन्यायस्तु प्रागीश्वरान्निपाता

इति पठितेपि प्रत्यासत्ति न्यायेनाधिरीश्वरइति सूत्रावधिकत्वसिद्धावीश्वरेतोऽसुन्कसुनाविति सूत्रावधिकत्वनिराकरणाय रेफविशिष्टग्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितः, ततश्च सर्वादेशेनोत्तरस्येत्यस्याबाधनार्थं निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्यर्थं च, तस्मिन्निति सूत्रात्परत्र कृते तु आदेरित्यस्य सर्वादेशबाधकत्वं स्यात्तथा चातो भिस ऐस् इत्याद्यादेश आदेरेव स्यात्, अनेकाल् सूत्रस्यास्तेर्भूरित्यादौ चरितार्थत्वात् । यथान्यासे तूत्तरस्येत्यंशः प्रवर्तते एवेत्यष्टाभ्यः परयोरेव जश्शसोरौश् स्यान्न तु पूर्वयोः, तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति न सूचितमित्यादिमनोरमाग्रन्थस्यापि अयमेवाशय इति । अन्ये तु यथाश्रुतसूत्रनिराकरणपरतयैव मनोरमां योजयन्ति । तद्यथा । न सूचितमित्यस्यानेकाल्शित्सूत्रात्प्राङ् न सूचितमिति नार्थः । आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधत्वापत्तेरित्याद्यग्रिमग्रन्थविरोधात्, किन्तु तद्ग्रन्थानुकूल्याय स्वं रूपमिति सूत्रात्प्राक् न सूचितमित्यर्थोभ्युपेयः, एवं चानेकाल्सूत्रात् प्राक् सूत्रिते तु नास्त्येव दोष इति मनोरमाग्रन्थाशयः, एवं स्थिते निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिलाभाय तस्मिन्निति निर्दिष्टसूत्रन्तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येत्यस्मात्प्रागेव पठनीयम् । अष्टनोङ्गात्पूर्वयोरप्यौश् स्यादित्युक्तदोषस्तु इत्थं परिहरणीयः । तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्यत्रादेरिति पृथग्वाक्यं, तत्रोत्तरस्येत्यनुवर्तते, सा च स्थानषष्ठी, षष्ठीस्थानइत्यस्य प्राप्तेः । तत्र चायमर्थः, पञ्चमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसम्बन्धी उत्तरस्य स्थाने यद्विधीयते तदादेर्भवतीति, इत्थं वाक्यभेदेन व्याख्यानाश्रयणादनन्तरस्येति न्यायेनादेरित्यंश एव सर्वादेशेन बाध्यते न तूत्तरस्येत्यंशोपि इति नास्त्येव पूर्वोक्तदोषः । वाक्यभेदेन व्याख्यानं तूत्तरस्यादेरित्यसमस्तन्यासक-

स्वरितेनाधिकारः । १ । ३ । ११ ॥

स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ॥ परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥ निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

रणेन ज्ञाप्यते, अन्यथा उत्तरादेरिति न सूत्रितमिति वदेत् । किञ्च अष्टाभ्य औशित्यस्य दिग्योगे पञ्चमीत्वेन पूर्वपरसाधारणतया अष्टनोऽङ्गाज्जश्शसोरित्युक्तेऽपि अष्टनोऽङ्गसंज्ञानिमित्तभूतौ यौ जश्शसौ तावेव शीघ्रो पस्थितिकावित्यष्टन्शब्दादुत्तरयोरेव औश् स्यान्न तु पूर्वयोरिति दिक् ॥

स्वरितेनाधिकारः । अत्रेत्थंभूतलक्षणे तृतीया । अधिकारो विनियोगः । कियद्दूरमधिकार इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणं, यथा आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः न तु प्रागभ्यासविकारेभ्य एवेत्यादि । यद्वा स्वरित इति सप्तम्यन्तं स्वरिते दृष्टे अधिकारो निवर्ततइत्यर्थः । कः स्वरितोधिकारार्थः कस्य तन्निवृत्त्यर्थ इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् । नन्वेवं व्याख्यानादेवानुवृत्त्यननुवृत्ती स्तः किमनेन सूत्रेणेति चेदत्राहुः । अर्थान्तरसंग्रहायेदं सूत्रं कृतं, तथाहि । अधिकः कारो अधिकारः, अधिकं कार्यं गौणेपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा च गौणमुख्यन्यायो यत्र नेष्यते अपादानाधिकरणादौ तत्र स्वरितः पाठ्यः । किञ्च अधिकः कारः कृतिरियं यत्पूर्वः सन् परम्बाधते । तथा च नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडित्यादि वक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधाः सर्वे संगृहीता भवन्ति तत्र

स्वरितपाठेनैव गतार्थत्वादित्यादि। परनित्येति। परात् नित्यं यथा। तुदादिभ्यः शः, तुदति। रुधादिभ्यः श्नम्। रुणद्धि, परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् शश्नमौ। तथा धिनवाव, धिनवाम। परमपि लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोरित्युकारलोपं बाधित्वा नित्यत्वादाडुत्तमस्येत्याट्। परादन्तरङ्गं यथा, उभये देवमनुष्याः। इह प्रथमचरमेति परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति सर्वनामसंज्ञा विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्। तथा स्रवतेर्णिश्रीति चङि द्वित्वे उपधागुणादन्तरङ्गत्वादुवङ्, असुस्रुवत्। परादपवादो यथा। परमप्यनेकाल्शिदिति सर्वादेशं बाधित्वा ङिच्चेत्यन्तादेशः, दध्ना, दध्नि। अस्थिदधीत्यनङ्। नित्यादन्तरङ्गं यथा। ग्रामणिनी कूले। नित्यमपीकोचीति नुमं बाधित्वा ह्रस्वो नपुंसकइति ह्रस्वः। कृते तु नुमि अनजन्तत्वाद्ध्रस्वो न स्यात्। अन्तरङ्गादपवादो यथा, दैत्यारिः। श्रीशः। परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वादाद्गुणे यणि च प्राप्तेऽपवादत्वात्सवर्णदीर्घः। तथा उन्न्यौ। उन्न्यः। सुल्वौ। सुल्वः। इत्यत्रान्तरङ्गत्वादियङि उवङि च प्राप्तेऽपवादत्वादेरनेकाच इत्योः सुपीति यण्। यद्यप्यपवादोऽन्यत्र चरितार्थः तर्हि परान्तरङ्गाभ्यां बाधत एव, तथाहि, ङिच्चेत्येतदन्यार्थङकारयुक्तेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात्तातङि न प्रवर्तते किन्तु परेणानेकाल्शिदित्यनेन बाध्यते। जीवतात्। भवतात्। अयजे इन्द्रम्। ग्रामे इह। सर्वे इत्यम्। अत्र अयजइ इन्द्रम्। ग्रामइ इह, सर्वइ इत्यमिति स्थिते अन्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो न बाध्यते तस्य समानाश्रये दैत्यारिः श्रीश इत्यादौ चरितार्थत्वात्। असिद्धमिति। तेन पचावेदमित्यादौ एत ऐ इत्यैत्वं न। अकृतव्यूहा इति।

इको यणचि । ६ । १ । ७७ ॥

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधीउपास्य इति स्थिते । स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः । सुध्य्उपास्य इति जाते ॥

अकृतकार्या इत्यर्थः, एवं तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् अत आह । निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वेति । लोकसिद्धार्थकथनमेतत् । यद्वा अक्षरार्थेनाप्येतत्कथनम् । ऊह्यते तर्क्यते इत्यूहः कार्यं, विशिष्टो य ऊहो विनाशोन्मुखनिमित्तकं कार्यम्, अकृतो व्यूहो यैस्ते अकृतव्यूहा इति । यद्यपि कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति परिभाषान्तरं पठ्यते फलं च तुल्यं तथापि अकृतव्यूहा इत्येव लघु । प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादिति भावः । न कुर्वन्तीति । यथा निषेदुषीमित्यादौ क्वसोरिटमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि भाविना सम्प्रसारणेन वलादित्वं नङ्क्ष्यतीत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

इति तत्त्वबोधिन्यां परिभाषाप्रकरणम् ॥

* * *

इको यणचि ॥ प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढा लक्षणा । यूस्त्र्याख्यौ ल्वादिभ्य इति च निर्देशात्, तेन इक्शब्देन षट्षष्टिर्गृह्यन्ते यण्शब्देन चत्वारः । भाव्यमानस्याणः सवर्णाग्राहकत्वादेवं चेह यणि तद्वाच्यवाच्ये लक्षणा तु न शङ्क्यैव भाव्यमानस्याणः सवर्णकत्वाभावेन यण्वाच्ययकारादिवाच्यानामभावादतो नास्ति यथासङ्ख्यं, न च लक्ष्यार्थबोधात्पूर्वभाविनं शक्यार्थज्ञानमादाय यथासङ्ख्यमस्त्विति वाच्यम् । एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्यामृकारऌकाराभ्यां प्रत्येकं

अनचि च । ८ । ४ । ४७ ॥

अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य द्वित्वम् ।

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १ । १ । ५६ ॥

त्रिंशदुपस्थितौ लृवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गात् । तस्मादिह स्थानेन्तरतम इति सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्यानुपदं वक्ष्यति स्थानत आन्तर्यादिति । अचीति । कस्मादचि परइत्याकाङ्क्षायामर्थादिक इति सम्बध्यते । संहितायां विषयइति । दध्यत्रेत्यादौ कार्यिनिमियोर्यदा अतिशयितसन्निधिर्विवक्ष्यते तदैव यण् भवतीति भावः ॥

अनचि च ॥ यरोनुनासिक इति सूत्राद्यरो वेति चानुवर्तते । अचो रहाभ्यामिति सूत्रादचो द्वे इति च तदाह । अचः परस्येत्यादि । एवं चात्र वा ग्रहणानुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेस्त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य सर्वत्र शाकल्यस्य दीर्घादाचार्याणामिति च सूत्रत्रयं नारम्भणीयमिति भावः । अच इति किम् । तादात्म्यमित्यादौ मस्य द्वित्वं माभूत् । अनचीति यदि पर्युदासः स्यात्ततो नञिवयुक्तमन्यसदृशे तथा ह्यर्थगतिरिति न्यायादज्भिन्नऽच्सदृशे वर्णे हलीत्यर्थः स्यात्ततो लाघवात् हलीत्येव, वदेत्, तस्माद् प्रसज्यप्रतिषेध इति ब्रवीति । न त्वचीति । एवं चावसानेपि द्वित्वं भवति । वाक् । वाक्क् ॥

स्थानिवदादेशो ॥ आदेशे कृते स्वरूपभेदात्स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तावतिदेश आरभ्यते । अस्तेर्भूः । आर्धधातुके विवक्षिते धात्वादेशो धातुवत्, तेनाचो यदित्यादिधातुप्रत्ययाः,

आदेशः स्थानिवत्स्यान्न तु स्थान्यलाश्रयविधौ । अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाऽच्त्वमाश्रित्याऽनचि चेति द्वित्वनिषेधो न शङ्क्योऽनल्विधाविति तन्निषेधात् ।

भव्यं, बभूव । किमः कः । अङ्गादेशोऽङ्गवत् । तेन इनादेशदीर्घैस्भावाः, केन, काभ्यां, कैः । आदेशग्रहणं किमर्थं, स्थानिवदित्येतावतैव सम्बधिशब्दमहिम्ना तल्लाभात् । यथा पितृवदधीते इत्युक्ते पुत्र इति गम्यते इति चेदत्राहुः । द्विविध आदेशः प्रत्यक्ष आनुमानिकश्चेति । अस्तेर्भूरित्यादिः प्रत्यक्षः । तेस्तुरित्यादिस्त्वानुमानिकः । एरुरित्यत्र हि इकारेणेकारान्तस्थानी अनुमीयते, उकारेण चोकारान्त आदेशः । तथा च तेस्तुरिति फलितार्थं, तत्रासत्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं न त्वानुकानिकस्य स्यात् । आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तूभयपरिग्रहस्तेन पचत्वित्यादेस्तिङन्तत्वात् पदसंज्ञा सिद्ध्यती । नन्वेरुरित्यादि यथाश्रुतमेवास्तु एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पदत्वं भविष्यतीति चेन्न । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तेर्वाच्यत्वात्तस्याल प्रसङ्गासम्भवात् । तथाहि । षष्ठी स्थानेयोगेत्युक्तं, स्थानं च प्रसङ्गः । स चार्थवतः, अर्थप्रत्ययार्थं शब्दप्रयोगात् । यद्यपि त्वेः सिजादावसम्भवीदं तथापि सति सम्भवे अर्थप्रयुक्त एव प्रसङ्गो ग्राह्य इत्यनेनैवादेशग्रहणेन ज्ञाप्यते । उक्तं च "सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वन्नोपपद्यते" इति, पदमिहार्थवत् । पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः, यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिस्तथापीह विकार एव नास्तीति तात्पर्यं, मेतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् । अनल्विधाविति किम् । यत्राला विधिः यत्रालः परस्य विधिः यत्रालो विधिः यत्रालि विधिस्तत्र माभूत् । तत्राला विधौ यथा, व्यूढो-

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । १ । १ । ५७ ॥

अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति यणः स्थानिवद्भावे प्राप्ते ॥

रस्केन । अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदड्त्वमाश्रित्याड्व्यवायइति णत्वं प्राप्तम् । अलः परस्य यथा । द्यौः, पन्थाः । इह हल्ङ्यादिलोपो न । अलो विधौ । द्युकामः । लोपो व्योर्वलीति लोपो न, न चोत्त्वविधिसामर्थ्याल्लोपो न भवेदिति शङ्क्यं, द्युभ्यांमित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् । अलि विधौ । यजेः क्तः क इष्टः । हशि चेत्युत्वं न । न चेह स्थानिवद्भावेन जातेप्युत्वे आद्गुणेऽवादेशे च कृते हलि सर्वेषामिति नित्यलोपेन क इष्ट इति रूपं सिध्यत्येवेति वाच्यं, कयिष्ट इति रूपान्तरासिद्धिप्रसङ्गात् । सिद्धान्ते तु क इष्टः, भोभगोअघोअपूर्वस्येति यस्य लोपविकल्पः कयिष्ट इति रूपद्वयमभ्युपगम्यते । अल् चेह स्थान्यवयव एव गृह्यते, तेन रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घः सिद्ध्यति, तद्विधौ हि यञादित्वमाश्रितम् । यञ् चादेशावयवो न तु स्थान्यवयवस्तथारुदितामित्यादौ रुदादिभ्य इति वलादिलक्षण इट् च सिध्यति । तदेतदाह । न तु स्थान्यलाश्रय इति । आश्रणं चेह यथा कथञ्चिन्न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहस्तेन प्रपठ्येत्यत्र वलादिलक्षण इण्न ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ अचः किम् । आगत्य, वा ल्यपीत्यनुनासिकलोपस्तुकि कर्तव्ये न स्थानिवत् । परस्मिन् किम् । आदीध्ये, नित्यत्वादिट एत्वं तच्च न परनिमित्तं तेन यीवर्णयोरिति लोपे कर्तव्ये तन्न स्थानिवत् । पूर्वविधौ इति किं, नैधेयः, नि-

पूर्वाद्धाञः उपसर्गे घोः किः, आतो लोपः, द्व्यच इतश्चानिञ इति ढक्। आकारस्य स्थानिवत्त्वे तु त्र्यच्त्वव्यपदेशेन द्व्यच्त्वं विरुद्धत्वाद्बाध्येत। नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते। नन्वेवमपि विधिग्रहणं व्यर्थं, पूर्वस्येति षष्ठ्या कार्ये कर्तव्य इत्यर्थस्याक्षेप्तुं शक्यत्वादिति चेन्न। पूर्वस्य विधिः, पूर्वस्माद्विधिः, इति समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणम्। यद्यप्यत्र पञ्चमीसमासपक्षो मूले नोक्तस्तथापि पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावपक्षे तु अड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वमिति पद्दन्नादिप्रघट्टके स्वीकृत एव सः। अल्विध्यर्थमिदमिति। तेन वव्रस्वेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न, उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया न संप्रसारण इति निषेधात्। न चोरदत्वं परनिमित्तन्नेति वाच्यम्। अङ्गाक्षिप्ते प्रत्यये परे तद्विधानात्। पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षे तु प्रयोजनं तन्वन्ति, तन्वते। इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावान्नेट्। अत्र हि तनित्यङ्गं निमित्तं, तच्च स्थानिभूतादुकारात्पूर्वमिति। नन्विदं न प्रयोजनं बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वादिडागमस्यात्राप्रसक्तेः। न च नाजानन्तर्य इति निषेधः। यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वाचोरानन्तर्यमिति हरदत्तादिमते निषेधप्रवृत्तावपि उत्तरकार्ये यत्राच आनन्तर्यमाश्रितं तत्र बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिर्नेति कैयटमते तदभावात्। न चैवमपीपचन्निति प्रयोजनं भवत्येव, इह हि अन्तेरकारस्य चङकारस्य चातो गुण इति पररूपे तस्य च परादिवद्भावाज्झिग्रहणेन ग्रहणे सति सिजभ्यस्तेति जुस् प्राप्नोति णिलोपस्य एकादेशस्य वा स्थानिवद्भावान्न भवतीति वाच्यम्। वेत्तेर्हि लङ्येवानन्तरो झिः सम्भवतीति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लङ एव झेर्जुस्विधानात्। न च सिचा साहचर्यात् लुङ एव ग्रहणमस्त्विति

शङ्क्यं, विप्रतिषेधे परमिति परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वात्। न चैवमप्यदभ्यस्तादित्यदादेशस्य निवारणाय पञ्चमीसमासपक्ष आवश्यक इति वाच्यं, चङ्कारस्यान्तेरकारेण चातो गुण इति पररूपे कृते झस्याभावाददादेशाप्रसक्तेः । अत्र त्वेकादेशस्य परादिवद्भावाज्झग्रहणेन ग्रहणं न भवति, अल्विधौ अन्तादिवद्भावाप्रवृत्तेः । अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घो दुर्वार एव स्यात् । अस्तु वा परादिवद्भावस्तथापि झकारस्यात्यादिष्वदादेशे कर्तव्येऽन्तादेशो न स्थानिवदल्विधित्वात् । तस्मादत्र पञ्चमीसमासपक्षो निरर्थक एव चेदत्राहुः । पञ्चमीसमासप्रयोजनतया अपीपचन्नित्युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं नियामकतया सम्मतम् । द्विस्त्रिश्चतुरिति सूत्रे कृत्वोऽर्थग्रहणाज्ज्ञापकात् साहचर्यं न सर्वत्राश्रीयते, एवं च भवतेर्यङ्लुकि अभ्यस्ताश्रयस्य जुसः प्रवृत्त्या अबोभुवुरिति रूपं सिध्यति, आत इति नियमस्य सिचःपरत्वमाश्रित्य यो जुस्प्राप्तस्तन्मात्रपरतया माधवादिभिर्व्याख्यातत्वात् । अत एवाभ्यस्ताश्रयो जुस् नित्यत्वाद् वुक्, अबोभूवुरिति मूले यङ्लुङन्तेषूक्तम् । तथा चापीपचन्नित्येतत्सिद्धये पञ्चमीसमासपक्ष आश्रयणीय इति । अन्ये त्वाहुः पञ्चमीसमासपक्षप्रयोजनतया भाष्ये बेभिदिता माथितिक इत्यस्याप्युदाहृतत्वान्न तस्य वैयर्थ्यशङ्का कार्या । यद्यपि यङोऽकारस्य लोपस्य स्थानिवद्भावं विनापि एकाच उपदेशेऽनुदातादिति विहितविशेषणाश्रयणादेव इड्निषेधाप्रवृत्तौ भिदेर्यङन्तात्तृचि बेभिदितेति रूपं सुसाधं, तथापि माथितिक इत्यादिसिध्यर्थं स पक्षोभ्युपगन्तव्यः । न च मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रापि तदस्य पण्यमिति ठकि इकादेशे च कृते यस्येति चेत्यकारलोपादिसुसु-

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु । १ । १ । ५८ ॥

पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् । इति स्थानिवद्भावनिषेधः ॥

कान्तादिति इकः स्थाने प्रसज्यमानो यः कादेशः सोऽप्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावं विनैव सुपरिहरः, ठस्येक इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थ इत्यभ्युपगमे अल्विधित्वेन स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या ठस्थानिक इकादेशष्ठो न भवतीति कादेशाप्रसक्तेर्माथितिक इति रूपसिद्धौ किमनेन पञ्चमीसमासपक्षाश्रयणेनेति वाच्यम् । मथितयतेः क्विपि टिलोपणिलोपयोर्वेरपृक्तलोपे च मथित्, तेन चरति माथितिक इत्यत्र चरतीति ठकि तस्येकादेशसिद्धये तत्पक्षस्यावश्यकत्वात् । नह्यत्र स्थानिवद्भावं विनापि इकादेशापवादः कादेशः सुपरिहरः, नाप्येतादृशकल्पनायां मानाभावः शङ्क्यो माथितिक इतिभाष्योदाहरणस्यैव मानत्वादिति । स्यादेतत् । पूर्वत्वस्य सावधिकत्वेन सन्निहितस्यैवावधित्वमुचितं, सन्निहितं चेह त्रयं स्थानी आदेशो निमित्तं च, तत्र तावत् स्थानी न अवधिः । तस्यादेशेनापहारात् । नाप्यादेशनिमित्ते । वैयाकरण इत्यत्रैकारस्यायादेशापत्तेरित्याशङ्क्याह । अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति । पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः ॥

न पदान्त ॥ पदान्तादीनां चरन्तानां द्वन्द्वः, ततो विधिशब्देन कर्मषष्ठ्यन्तस्य समासः । विधिशब्दश्च भावसाधनो विधानं विधिरिति, स च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं सम्बध्यते । पदस्य चरमावयवइति । वृक्षं वेतीति वृक्षवीः, वृ-

क्षं वातीति वृक्षवाः । तमाचष्टे वृक्षवयति ततो विच् वृक्षव्, इह लोपो व्योर्वलीति वलोपो न, टिलोपस्य णिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वात् । न च सुबन्ताण्णिजिति हरदत्तादिमते अन्तर्वर्तिसुपा पादत्वान्न पदान्तेति निषेधः शङ्क्यः । विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् । पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु न पदान्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः स्यादेवेत्यादि मनोरमायां स्थितम् । द्विर्वचनादौ चेति । यलोपादय आदिशब्दार्थः । वरे इति तु वरे योजादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयं, सहविवक्षाभावेपि निपातनाद् द्वन्द्वः सप्तम्यलुक् च । अथोदाहरणानि । पदान्ते कानि सन्ति कौ स्तः । इह यणावादेशयोः कर्तव्ययोः श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत् । न चैकारौकारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वविरहादेवाल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यम् । वाक्यादपोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्ते इति पक्षे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात् । यद्वा गोचः गोचेत्यादावोकारस्यावङि कर्तव्येऽच इत्यल्लोपो न स्थानिवदिति उदाहार्यम् । अत्र हि लोपस्यान्यकारात्पूर्वत्वेन दृष्टत्वादोकारस्य । द्विर्वचने । सुद्ध्युपास्यः । नाजानन्तर्ये इति निषेधाद्बहिरङ्गपरिभाषाच्च न प्रवर्तते, स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्याच्च । एवं क्वचिदन्यत्राप्यूह्यम् । वरे । यायावरः । यातेर्यङन्ताद्यश्च यङ इति वरच् । अतो लोपः, स च आतो लोप इटि चेत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् । यलोपे । यातिः । यातेर्यङन्तात् क्तिच्, अतो लोपः, यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः यलोपः । न च पुनरालोपः शङ्क्यः । चिणो लुगन्यायेनालोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च । ननु यदि यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि कथं वाय्वोरिति, उच्यते । असिद्धं बहिरङ्गमिति यणोऽसिद्धत्वान्न यलोपः ।

न च नाजानन्तर्यं इति निषेधः, उत्तरकार्ये अच आनन्तर्यं यत्र तत्रैव तदभ्युपगमात्, किं चात्र स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति वार्तिकमस्ति । तेनान्यः स्थानिवदिति भवतीति न दोषः । स्वरे । चिकीर्षकः । ईकारस्य लितीत्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये सस्याऽतो लोपो न स्थानिवत् । न च लितीत्यारम्भसामर्थ्यं, कारक इत्यादौ सावकाशत्वात् । सवर्णानुस्वारयोः । शिण्ड्ढि । श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत् । यद्यप्यनुस्वारो न स्थानिभूतादचः पूर्वं इति तस्य परसवर्णे कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसङ्ग एव नास्ति तथापि स्थानिद्वारानुस्वारोपि दृष्ट इत्यस्यैव तत्प्रसङ्ग इत्याहुः । ननु सवर्णग्रहणमात्रेणानुस्वारोप्याक्षेप्तुं शक्यत इति किमनेन पृथगनुस्वारग्रहणेन, सत्यम् । पृथग्ग्रहणाभावे यत्र परसवर्णस्तत्रैवेति सम्भाव्येत । तथा च यत्र न परसवर्णप्रसङ्गः शिंषन्तीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावं निषेद्धुमनुस्वारग्रहणम् । एवं यत्र वरे अजादेशस्य प्रसङ्गो नास्ति यातिरित्यादौ तत्र यलोपे स्थानिवद्भावं निषेद्धुं वरेग्रहणात्पृथग्यलोपग्रहणमिति ज्ञेयम् । दीर्घे । प्रतिदीव्ना प्रतिदीव्नः । हलि चेति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । यणादेशस्तु स्थानिवद्भवत्येव । लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति उक्तत्वात् । तेन हलि च उपधायां चेति दीर्घाप्रवृत्त्या किर्योः गिर्योः विव्यतुरित्यादि सिद्धम् । जशि । सग्धिश्च मे । अदनं ग्धिः । तत्र अदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्लादेशः, घसिभसोर्हलीत्युपधालोपः झलो झलीति सलोपः । झषस्तथोरिति धत्वं घस्य झलां जश् झशीति जश्त्वे कर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । समानस्यच्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्विति सः । समाना ग्धिः सग्धिः । न चात्र सलोपे धत्वे च क-

झलां जश् झशि । ८ । ४ । ५३ ॥

स्पष्टम् । धकारस्य दकारः ।

र्तव्ये पूर्वस्मादपि इति स्थानिवद्भावात्सग्धिरिति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । पञ्चमीसमासपक्षस्यानित्यत्वात्तत्र निष्ठायां सेटीति लिङ्गात् । तथाहि । तत्र सेटीति पदं न तावदनिड्व्यावृत्त्यर्थं णिजन्तात्तदसम्भवात् । ननु संज्ञपितः पशुरित्यत्र यस्य विभाषेति इण्निषेधे सम्भवत्येवानिट्त्वं, सनीवन्तेति विकल्पितेट्कत्वादिति चेन्न । यस्य विभाषेत्यत्र एकाज् इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा दरिद्रित इति इण् न स्यात्तत्र तनिपतिदरिद्रातिभ्य इति वार्तिकेन सनो विकल्पितेट्कत्वात् । तस्मात्कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणम् । इटि कृते णिलोपो न तु ततः प्रागिति । अन्यथा कारितमित्यादौ णिलोपे कृते एकाच उपदेशे इति इण्निषेधः स्यादिति । यदि तु पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वं तर्हि णिचा व्यवधानान्निषेधप्राप्तिरेव नास्तीति सेटीत्यनर्थकं सत्तस्यानित्यतां ज्ञापयति इति स्थितम् । ननु जश्त्वविधौ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि पटयतीत्यत्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्जश्त्वं स्यान्नैवम् । इष्टवदित्यतिदिष्टया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधाज्जश्त्वाप्रवृत्तेः । चरि । जक्षतुः । जक्षुः । घसिर्लिटि अतुस् उस् च, गमहनेत्युपधालोपः खरि चेति चर्त्वं प्रति न स्थानिवत् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । तद्रीत्या तु सलोपे धत्वे च कर्तव्ये स्थानिवद्भावशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥

अदर्शनं लोपः। १। १। ६०॥

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात्।

संयोगान्तस्य लोपः। ८। २। २३॥

संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात्, इति यलोपे प्रा-

अदर्शनं लोपः। अत्र दृशिर्ज्ञानसामान्यवचनः दर्शनं ज्ञानं तदिह शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयकं सत् श्रवणं संपद्यते। तच्च श्रोतृव्यापारस्तन्निषेधोऽश्रवणम्। नन्वेवं लोपो व्योर्वलीत्यादौ वकारयकारौ न श्रोतव्याविति श्रोतृव्यापार एव निषिध्येत प्रयोक्तृव्यापार उच्चारणमनिषिद्धं स्यात्। अत्राहुः। असति श्रवणे उच्चारणमनर्थकमेवेति सामर्थ्याच्छ्रवणनिषेधे तद्धेतुभूतमुच्चारणमपि निषिद्धं भवतीति। प्रसक्तस्येति। इह स्थाने इत्यनुवर्तनादेतल्लभ्यते। प्रसक्तस्येति किं, दधि मध्वित्यादौ तुगागमो माभूत्। अस्ति हि तत्र क्विपोदर्शनं तच्च लोप इति प्रसक्तविशेषणाभावे प्रत्ययलक्षणेन तुक् स्यादेवेति दिक्॥

संयोगान्तस्य। तदन्तस्येति। अलोन्त्यस्येति परिभाषयेति भावः। यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् संयोगस्येत्येव सूत्रयितुमुचितं तथापि प्रत्येकं संयोग इति पक्षे दृषत्करोति इत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावन्तौ यस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणमिति मनोरमायां स्थितं, संयोग इति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादेकस्य संयोगसंज्ञा न भविष्यतीति अन्तग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यम्। यणः प्रतिषेध इति। वाचनिकमिदं, यद्वा वाच्यो व्याख्येयः व्याख्या च द्वेधा झलो झलीत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य झल एव लोपो विधियतइति, अन्तरङ्गे लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा। न च

म्नि ॥ यणः प्रतिषेधो वाच्यः ॥ * ॥ यणो मयो द्वे वाच्ये ॥ * ॥ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे यकारस्यापि द्वित्वम्। तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि। एकधमेकयम्। द्विधं द्वियम्। द्विधमेकयम्। एकधं द्वियम्। सुद्ध्युपास्यः। सुद्ध्य्युपास्यः। मद्ध्वरिः। धात्त्रंशः। लाकृतिः।

कार्यकालपक्षाभ्युपगमात्। न च नाजानन्तर्य इति निषेधः। उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे अजानन्तर्याभावात्। तदुक्तम्। संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः। न वा झलो लोपाद्बहिरङ्गलक्षणादिति। चत्वारि रूपाणीति। इह धकारस्य द्वित्वे जश्त्वे च कृते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइति जशोऽसिद्धत्वाभावेन लक्ष्यभेदात्पुनर्दकारे द्वित्वप्रवृत्तौ रूपाधिक्यमस्ति। अत्र केचिदाहुः। उकारात्परस्य यरो द्वित्वे कृते पुनस्तूकारात्परस्य यरो द्वित्वन्न भवति निमित्तभेदाभावादित्याशयेनेदमुक्तमिति, तेषां तुदादिगणे व्रश्चेत्यत्र उरदत्त्वस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावान्न संप्रसारण इति वास्योत्त्वन्नेति समाधानग्रन्थो मूलस्थो विरुध्येत तन्निमित्तस्य लिटो भेदाभावादिति दिक्। अन्ये तु धकारस्य जश्त्वे कृते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति जशो सिद्धत्वाभावाद्दकारे पुनर्द्वित्वं भवत्येव व्यक्तिभेदात्। अत एव संय्यँतेत्यादौ परसवर्णद्वित्वं भाष्यकृता उदाहृतं, षट्सन्त इत्यत्र सकारद्वित्वसिद्धये पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति मनोरमायामप्युक्तम्। एवं यकारेऽपि द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्तौ लक्ष्यभावः। आष्टमिकद्विर्वचनस्य स्थाने द्विर्वचनरूपत्वात्स्थान्यादेशव्यक्त्योश्च भेदा-

त्। यत्तूक्तं मनोरमायामेकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इत्येकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्त्वात्कथं पुनर्द्वित्वप्रवृत्तिरन्यथा द्वित्वानन्त्यापत्तेरित्यादि, तदनवधाननिबन्धनं। तत्राधानादिशास्त्रदृष्टान्ते न क्वचिदेवैकस्मिन्प्रयोगे गुणादिशास्त्रस्यानुष्ठायकत्वं स्यान्न प्रयोगान्तर इत्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्रयोगान्तरेपि गुणादिशास्त्रप्रवृत्तेः एवं सिद्धांतितत्वात्। न तु सकृच्छास्त्रप्रवृत्तेः। आनन्त्यापत्तिरपि प्रकृते न दोषः। सा हि अनन्तकार्यसहितप्रयोगस्याशक्यत्वात्तच्छास्त्रकर्तव्यस्य परिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात्तच्छास्त्रस्याननुष्ठायकत्वापत्त्या दोषः प्रकृते तु नास्ति द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्ति द्वित्वप्रयोगसहितस्य परिनिष्ठितत्वेन तेनैवशास्त्रस्य कृतार्थत्वात्। लिटि धातोरितिद्वित्वस्य तु नित्यत्वादानन्त्यापत्तेः क्वचिद्विश्रांतौ कल्पनीयायां लाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रांतिकल्पनादभ्यासग्रहणं प्रत्याख्यातं। अत एव सर्वस्य द्वे इत्यस्यापि पुनः पुनः प्रवृत्तिरित्याहुः। नन्वत्रेको सवर्णे इति शाकल्येन रूपान्तरमस्त्विति चेन्मैवं। समासे तन्निषेधात्। न च नित्यसमास एव तन्निषेध इति वाच्यं॥ सन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति वार्तिकस्थनित्यग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात्। मनोरमायां तु जश्त्वेन दकारे कृते तस्य द्वित्वन्नेत्याद्याशयेन सकारद्वित्वेनाष्टौ विसर्गद्वित्वेन षोडशेत्युक्तं। द्विधमिति। यद्यपि धस्य जश्त्वेन दकारेघद्वयं नास्ति तथापि भूतपूर्वगतिमाश्रित्यैव मुक्तं। सुद्ध्युपास्य इति। कर्तृकरणे कृत्ता बहुलमिति तृतीयासमासः। नन्विह यणेव दुर्लभः सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्मैवं। संप्रसारणपूर्वत्वे समाना-

नादिन्याक्रोशे पुत्त्रस्य । ८ । ४ । ४८ ॥

पुत्त्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनिशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोशे किम् । तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव पुत्त्रादिनी सर्पिणी ॥ तत्परे च ॥ * पुत्रपुत्त्रादिनी त्वमसि पापे ॥ वा हतजग्धयोः ॥ * पुत्रहती । पुत्त्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्त्रजग्धी ।

ङ्ग्रहणमिति वार्तिकोक्तेः । न चैवमपि न भूसुधियोरिति यण्णिषेधः शङ्क्यः । आङ्गत्वेन प्रत्यये परत एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः । सुपीत्यनुवर्त्य सुपि परत एव यण्णिषेधाच्च । धात्वंश इति । अत्र रेफस्य द्वित्वन्न द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति साक्षात्कृतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधनात् । सुद्ध्युपास्य इत्यादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिको न बाध्यते तस्मादित्युत्तरस्य वाघ्रतुपिलुष स इत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकात् । तकारस्य तु द्वित्वं भवत्येव । तच्च वेत्यतो रूपद्वयं ॥

नादिनी ॥ स्त्रीष्वाक्रोशः प्रायेण प्रवर्तत इति स्त्रीलिंगमुदाहरति । पुत्रादिनीति । इह सुप्यजाताविति णिनिः ॥ तत्परेचेति ॥ आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेपि पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः ॥ वा हतेति ॥ द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वे वार्तिकमिदं नारम्भणीयमित्येके । अन्ये तु हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैवानचिचेति द्वित्वं नान्येषामित्यादि नियमसंभवात्तदर्थमारम्भणीयमेवेदमित्याहुः । पुत्रहतीति । पुत्रो हतो यया सा । अस्वांगपूर्वपदाद्वेति ङीष् । एवं पुत्रो जग्धो यया सा पुत्रजग्धी ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य । ८ । ४ । ५० ॥

त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्न्द्रः । इन्द्रः । राष्ष्ट्रम् । राष्ट्रम्

सर्वत्र शाकल्यस्य । ८ । ४ । ५१ ॥

द्वित्वं न । अर्कः । ब्राह्मा ॥

दीर्घादाचार्याणाम् । ८ । ४ । ५२ ॥

द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम्

अचो रहाभ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ ॥

अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । हर्य्यनुभवः । हर्यनुभवः । नह्यस्ति । नह्य्यस्ति ।

हलो यमां यमि लोपः । ८ । ४ । ६४ ॥

हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलं तु आदित्यो देवताऽस्येति आदित्यं हविः । यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानान्नेह । माहात्म्यम् ॥

अचो रहाभ्यां ॥ अचः किम् । ह्नुते इत्यादौ नकारस्य माभूत् ॥

हलो यमां यमि ॥ हलः किम् ॥ न्याय्यम् । इह यकारादीनां यकारादौ परे यथासम्भवमुदाहरणान्युच्यन्ते । सुद्ध्युपास्यः मध्व्वरिः । अत्र यणो मय इति मयः परस्य यस्य वस्य च द्वित्वे कृते अनेन लोपो दुर्लभः । दुर्ङुङ्वे । कुर्मः । अत्र तु अचोरहाभ्यामिति लस्य ञस्य

एचोऽयवायावः । ६ । १ । ७८ ॥

एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि ।

मस्य च द्वित्वे कृते लोपः । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः । अत्रानचिचेति ङमो द्वित्वे सत्यनेनङकारणकारनकाराणां लोपः । लोपः स्याद्वेति । झयोह इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्ततइति भावः । लोपारम्भफलं त्विति । आदित्योदेवता आदित्यशब्दाद्दित्यदित्येति ण्यप्रत्यये यस्येतिचेत्यकारलोपे अनेन च यलोपे आदित्यमित्येकयकारकं रूपं सिध्यति नान्यथा इति भावः । नचापत्यस्य च तद्धितेनातीत्यनेन यलोपे कृते एकयकारकं सिध्यतीतिवाच्यं । अदितौ जात आदित्य इत्यादिविवक्षायान्तस्याप्रवृत्तेः । यथासंख्य विज्ञानादिति । उक्तोदाहरणेषु लोपारम्भफलाभावाद्रेफस्य रेफे परत उदाहरणाभावाच्च । यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तम् । माहात्म्यमिति । अत्र मलोपोनेत्यर्थः । हलोयरां यरि सवर्णे लोप इति तु न सूचितम् । मूर्द्नः शार्ङ्गमित्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः ॥

एचः क्रमादिति ॥ नन्वत्रैव यथासङ्ख्यसूत्रं वक्तुमुचितम् । प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणाभ्युपगमेतिलक्ष्यार्थबोधात्पूर्वभावि शक्यार्थज्ञानमादाय यथासङ्ख्यत्वस्यावश्य वक्तव्यत्वात् । अन्यथा एचां क्रमेणायवायावो न सिद्ध्येरन् । मैवं । अन्तरतमत्वेनापि तत्सिद्धेः । तथा हि । एचः सन्ध्यक्षराणि । ततश्च संवृत्ताकारतालव्यस्य एकारस्य संवृताकारतालव्योऽय् संवृताकारोष्ठ्यस्य तादृश एव अव् एचोश्चोत्तरभूयस्त्वादैकारे इकारः अध्यर्द्धमात्रः अकारस्त्वर्द्धमात्रएव । एव-

तस्य लोपः । १ । ३ । ९ ॥

तस्येतो लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न । उच्चारणसामर्थ्यात् । एवं चेत्संज्ञापीह न भवति । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ।

वान्तो यि प्रत्यये । ६ । १ । ७९ ॥

यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः । गोर्विकारो गव्यम् । गोपयसोर्यत् । नावा तार्यं नाव्यम् । नौवयोधर्मेत्यादिना यत् ॥ गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ * ॥ गव्यूतिः । ऊतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः । वान्त इत्यत्र वकाराद् गोर्यूतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योरिति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् वकारो न लुप्यत इति यावत् ॥

मौकारेप्युकार अर्द्धमात्रः अकारस्त्वर्द्धमात्रः । एवं च विवृताकारतालव्यस्य ऐकारस्य विवृताकारतालव्य आय् । विवृताकारौष्ठ्यस्य विवृताकारोष्ठ्य आव् ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ यिति किम् । गोभ्याम् । नौभ्याम् । प्रत्यये किम् । गोयानम् । यकारादाविति । येन विधिरितिसूत्रस्यापवादभूतेन यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइति वार्त्तिकेनायमर्थो लभ्यते । ओदौतोरिति । पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रतिस्थानित्वेन निर्णीतत्वादिति भावः । अध्वेति । भाषार्थमिदं । गोर्युतौ । लोकेपि वांन्तादेशः स्यात्समुदायेन अध्वनः परिमाणं गम्यते चेदित्यर्थः । गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगमित्यमरः ॥ निपा-

धातोस्तन्निमित्तस्यैव । ६ । १ । ८० ॥

यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य । लव्यम् । अवश्यलाव्यम् । तन्निमित्तस्यैवेति किम् । ओयते । औयत ।

तित इति । क्तिन्नन्तत्वेनेत्यर्थः । ननु गव्यं नाव्यमित्यत्र भत्वेनापदत्वाद्वलोपाभावेपि गव्यूतिरित्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वा लोपः स्यादत आह । वान्तइत्यत्रेति । वकारो न लुप्यतइति । एवं च हलि सर्वेषामिति सूत्रे व्योरित्यनुवृत्तावपि वकारं परित्यज्य यस्य लोपः स्यादिति व्याख्यास्यमानं सङ्गच्छते । एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते ॥

धातोस्तन्निमितस्यैव । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदं । अत्र च पूर्वसूत्रमनुवर्तते । एच इति च । तच्छब्देन यादिप्रत्ययः परामृश्यते योग्यत्वान्न तु सन्निहितोपि धातुः । न हि स्वस्यैचः स्वयं निमितं भवति । एवकारस्त्विष्टतोवधारणार्थः । अन्यथा हि तन्निमित्तस्यैचो यदि भवति तर्हि धातोरेवेति विपरीतनियमः सम्भाव्येत । ततश्च बाभ्रव्य इत्यत्र न स्यात् । धातोस्त्व तन्निमित्तस्यापि स्यादौयतइत्यादौ तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेश इत्यादि । लव्यमिति । लुनातेरचो यत् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः । अवश्यलाव्यमिति । ओरावश्यकइति ण्यत् । मयूरव्यंसकादयश्चेति समासः । लुम्पेदवश्यमः । कृत्य[illegible] मकारलोपः । लव्यमित्यादेः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदं व्यर्थमित्याक्षिपति । तन्निमित्तस्यैवेति किमिति । एकदेशाक्षेपेपि सूत्रस्यैवायमाक्षेपः पर्यवसन्नः । ओयत-

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे। ६। १। ८१॥

यान्तादेशनिपातनार्थमिदम्। क्षेतुं शक्यं क्षय्यम्। जेतुं शक्यं जय्यम्। शक्यार्थे किम्। क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः॥

क्रय्यस्तदर्थे। ६। १। ८२॥

तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थम्। क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम्। क्रेयमन्यत्। क्रयणार्हमित्यर्थः॥

लोपः शाकल्यस्य। ८। ३। १९॥

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे। पूर्वत्रासिद्धमिति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः। हरएहि। हरयेहि। विष्ण इह। विष्णविह। श्रियाउद्यतः, श्रियायुद्यतः।

इति। आङ्पूर्वाद्वेञः कर्मणि लट् यगात्मनेपदे यजादित्वात्संप्रसारणम्। पूर्वरूपम्। अकृदिति दीर्घः। आङ्गुणस्य परादिवद्भावेन धातोरेच्त्वेनापि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वन्नास्तीति भावः। औयतइति। वेञः कर्मणि लङ् यगादि प्राग्वत्। आडजादीनामाटश्चेति वृद्धिः॥

क्षय्यमिति॥ शकि लिङ्चेति। चात्कृत्याः। क्षेयमिति। अर्हे कृत्यतृचश्चेति यत्॥

प्रकृत्यर्थायेति। प्रकृत्यर्थो द्रव्यविनियमः॥

लोपः शाकल्यस्य॥ अवर्णपूर्वयोः किम्। दध्यत्र। मध्विदं। अशि परइति। एतच्च भोभगोइति सूत्रादनुवर्तते। अशि [illegible] साणं वृक्षवृ करोति। अत्र लोपो मा भूत्। नचात्र टिलोपस्यानपा-

गुराउल्कः । गुरावुल्कः । कानि सन्ति कौ स्त इत्यत्रास्तेरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ न पदान्तेतिसूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः ॥

एकः पूर्वपरयोः । ६ । १ । ८४ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

आद्गुणः । ६ । १ । ८७ ॥

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः । रमेशः । गङ्गोदकम् ॥

उरण् रपरः । १ । १ । ५१ ॥

ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तं, तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । तत्रान्तरतम्यात् कृष्णर्द्धिरित्यत्रार् । तवल्कार इत्यत्राल् । अचो रहाभ्यामिति पक्षे द्वित्वम् ॥

निवद्भावेन निर्वाहः । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यभ्युपगमात् । न चैवमपि हलि सर्वेषामिति नित्यं लोपः स्यादिति शङ्क्यम् । तत्राशीत्यनुवर्त्य अशो हलो विशेषणात् । लोपो व्योर्वलीति लोपस्तु न शङ्कनीय एव । स्थानिव[illegible] नेति न पदान्तेति सूत्र एवोक्तत्वात् । हरएहीति । ओमाङोश्चेति पररूपं प्राप्तम् । तन्निषेधादिति । न च स्थानिवत्त्वनिषेधेप्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यल्लोपस्यासिद्धत्वाद्यणावादेशौ स्त एवेति वाच्यम् । पदद्वयाश्रयत्वेन तयोरेव बहिरङ्गत्वान्नाजानन्तर्ये इति निषेधाच्च ॥

उरण् रपरः ॥ अनुवादे षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषाया अनुपस्थितावपि स्थानेग्रहणं ततोनुवर्तत इति आशयेनाह । तत्स्थाने योणिति । स्थानेन्तरतम इत्यतोपि स्थानेग्रहणमिहानुवर्तते । तेन प्रसङ्गावस्थायामेवाण् रपरो भवति । तदेयमाचष्टे । रपरः सन्नेव प्रवर्तत इति । उः किम् । ईद्यति । ति

झरो झरि सवर्णे । ८ । ४ । ६५ ॥

हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे झरि । द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधम् । असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम् । कृष्णर्धिः । कृष्णर्द्धिः । यणो इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वम् । लस्य त्वनचिचेति । तेन तवल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयम् । द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि । तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥

वृद्धिरेचि । ६ । १ । ८८ ॥

आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम्
गङ्गौघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम् ॥

गेयं, देयम् । अण् किम् । रीङादीनां रपरत्वं मा भूत् । रीङृतः
मात्रीयति । रिङ् क्रियते । आन्तरतम्यादिति । रेफशिरस्कस
अरित्यस्य रेफद्वारा ऋकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः । पक्षे द्वित्व
मिति । ऋधेर्धस्येति भावः ॥

झरो झरि ॥ हलो यमामित्यतो हल इत्यनुवर्तते त
दाह । हलः परस्येति । हलः किम् । प्रलम् । झर इति किम्
शार्ङ्गम् । झरीति किम् । प्रियपञ्ञ्चाम् । अल्लोपोत्र पूर्वत्रासि
द्धे स्थानिवन्न भवतीति चकारस्य ञकारे परे लोपः स्यात्
सवर्णइति किम् । तर्प्ता । सवर्णग्रहणसामर्थ्याद्यथासंख्यमत्र न
भवति । तेन शिण्ढीत्यत्र डस्य विकल्पेन लोपः सिद्ध्यतीति
दिक् । लोपो वेति । झयो ह इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः । असति लोपइति । द्वित्वाभावे इत्यनुषज्यते । द्वित्व
लोपयोरसतोरित्यर्थः । त्रिधमिति । यणो मय इति लक्षणान्तरेण पुनर्द्वित्वे चतुर्धमिति बोध्यम् ॥

वृद्धिरेचि ॥ पूर्वसूत्रादादित्यनुवर्तते तदाह । आदेची

एत्येधत्यूठ्सु । ६ । १ । ८९ ॥

अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्ठौहः । एजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान् प्रेदिधत् । पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिरेङि पररूपमित्यस्यैव बाधिका न त्वोमाङोश्चेत्यस्य । तेनावैहीतिवृद्धिरसाधुरेव ॥ अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्* ॥ अक्षौहिणी सेना ॥ स्वादीरेरिणोः* ॥ स्वैरः । स्वं ईरितुं शीलमस्येति स्वैरी । स्वैरिणी ॥ प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु *॥ प्रौहः । प्रौढः । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम् । 'व्रश्चेतिसूत्रे राजेः पृथग्भ्राजिग्रहणाज्ज्ञापकात्'१ तेन ऊढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः । प्रोढवान् । प्रौढिः । इषइच्छायां तुदादिः । इषगतौ दिवादिः । इषआभीक्ष्ण्ये

ति । कृष्णैकत्वमिति । कृष्णेति संबोधने पृथक् पदम् । एवं देवेत्यपि । इत्थं चात्र षष्ठीसमासत्वमभ्युपेत्य पूरणगुणेति निषेधमाशङ्क्य संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशेन गुणेन निषेधानित्य इति केषां चिद् व्याख्यानं नात्यन्तावश्यकमिति बोध्यम् ॥

एत्येधत्यूठसु ॥ अत्र एचीत्यनुवर्तते । तच्च एत्येधत्योर्विशेषणं न तूठः । असंभवात् । आद्गुण इत्यत आदित्यनुवर्ततएवातोव्याचष्टे । अवर्णादेजाद्योरिति । प्रष्ठौह इति । प्रष्ठं वहतीति प्रष्ठवाट् । वहश्चेति ण्विः । ततः शसि वाह ऊठ् । गुणापवादतया अनेन वृद्धिः । प्रेदिधदिति । प्रपूर्वस्यैधतेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपं, न माङ्योगे इत्याडागमाभावः । पुरस्तादिति । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्याये-

---

१ अयं पाठो मनोरमास्थः

क्र्यादिः । एषां घञि ण्यति च एष एष्य इति रूपे तत्र पररूपे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः । यस्तु ईष उञ्छे । यश्च ईष गतिहिंसादर्शनेषु । तयोर्दीर्घोपधत्वात् ईषः । ईष्यः । तत्राद्गुणे प्रेषः । प्रेष्यः ॥ ऋते च तृतीयासमासे* ॥ सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति किम् । परमर्तः ॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे* ॥ प्रार्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि । ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णम् । दशार्णो देशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ॥✓

त्यर्थः । अक्षादिति । आदित्यनुवर्तते अचीति च । तेन पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भवति । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । अक्षौहिणीति । ऊहः समूहः सोस्त्यस्याः सा ऊहिनी । अक्षाणामूहिनीति विग्रहः । परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । अक्षाणामित्यस्य ऊहशब्देन समासे तत इनौ तु अक्षोहिणीत्येव भवति । न तु तत्र वृद्धिः । अन्तरङ्गेण गुणेन बाधात् । अपवादभूताया अपि वृद्धेरूहिनीशब्देन समासे चरितार्थत्वात् । यथोक्तं प्राक् । यद्यप्यपवादोन्यत्र चरितार्थस्तर्हि परान्तरङ्गाभ्यां बाध्यत इति । स्वादीरेरिणोः । ईरेरिण्योरिति क्वाचित्कोऽपपाठः । स्वैरीति णिन्यन्तस्यास्त्रियां वृद्ध्यभावप्रसङ्गात् । इरिन्ग्रहणस्य फलमाह । स्वेन ईरितुमिति । यदा त्वीर इति घञन्तेन स्वशब्दस्य समासे स्वादीरे इति वृद्धौ कृतायां मत्वर्थीय इनिः । यदा वा मत्वर्थीयेनिप्रत्ययान्तेन ईरिन्शब्देन स्वशब्दस्य समासः तदापि तदेकदेशईरशब्दोस्त्येवेति पृथगीरिन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः । स्वैरीति । सुप्यजाताविति णिनिरुपपदसमासः । स्वैरिणीति ।

उपसर्गादृति धातौ । ६ । १ । ९१ ॥
अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपार्च्छति । प्रार्च्छति ॥

ङीपः प्राग्भागमीरिन्शब्दमादाय वृद्धिः । केचित्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयात्र वृद्धिरित्याहुस्तन्निष्फलमिति भावः । नानर्थकस्येति । उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागायोगादिति भावः । प्रेष्य इति । एषसाहचर्यादिष्योऽप्यनव्ययं गृह्यते, तेन श्यन्तादिषेः क्त्वो ल्यपि पररूपमेव न तु वृद्धिः, प्रेष्य गतः । लघूपधगुणमाशङ्क्याह । तयोर्दीर्घोपधत्वादिति । प्रवत्सतरेति । इह केचिद्वत्सशब्दं वत्सरशब्दं च प्रक्षिपन्ति तद्भाष्यादावदृष्टत्वादुपेक्ष्यम् । वत्सतरार्णमिति । तकारमकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । रेफात्परस्य तु अचो रहाभ्यामिति द्वित्वे यणो मय इति [illegible]नान्तरेण पुनर्द्वित्वे एकं द्वे त्रीणीति द्वादश । खयः शरः इति सकारद्वित्वे चतुर्विंशतिः । न चेह शरोचीति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः । तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् । अत एव खयः शर इति वार्तिकस्य वत्स्सर अप्स्सरा इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम् । न च वदेस्सरप्रत्यये परतश्चर्त्वे कृते तस्यासिद्धत्वात्सस्य खयः परत्वं नेति शङ्क्यम् पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्युक्तेः । अत एव मनोरमायां षट्स्सन्त इत्यत्र टकारात्परस्य सस्य द्वित्वं स्वीकृतमिति दिक् ॥

उपसर्गादृति ॥ उपसर्गात्किम् । खट्वर्च्छति । ऋति किम् । उपेतः । तपरकरणमुत्तरार्थम्, इह दीर्घऋकारादेर्धातोरसंभवेन व्यावर्त्यालाभात् । धातौ किम् । उपकारः । नन्वत्र उपेत्युपसर्ग एव न भवति क्रियायोगएवोपसर्गत्वात्, उपगत ऋकार इति विग्रहे क्रियायोगत्वसंपादनेऽपि यत्क्रियायुक्ताः प्रादय-

अन्तादिवच्च । ६ । १ । ८५ ॥

योयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ८ । ३ । १५ ॥

खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते । अन्तवद्भावेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः उभयथर्क्षु कर्तरि चर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात् । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम् । तेन ऋत्यक इति पाक्षिकोपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ॥

वा सुप्यापिशलेः । ६ । १ । ९२ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । प्रार्षभीयति । प्रर्षभीयति । साव-

---

स्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति ऋकारं प्रति अनुपसर्ग एव, तथा चाकृतेपि धातुग्रहणे ऋकारादिधाताविव वृद्धिर्भविष्यत्युपसर्गेण धातोराक्षेपाल्लब्धेनेति चेत्सत्यम् । अत एव योगविभागेन पुनर्विधानार्थमित्यनुपदं वक्ष्यतीति न काप्यनुपपत्तिः ॥

अन्तादिवच्च ॥ इह एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते यथासंख्यं चाश्रीयते इत्यभिप्रेत्याह । पूर्वस्यान्तवदिति । स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदम् । न चाल्विध्यर्थमिदमस्त्विति शङ्क्यम् । अस्याप्यल्विधावनिष्टत्वात् । अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः । न विसर्ग इति । एतच्च सुखार्त्त इत्यादावपि बोध्यम् ॥

सुब्धाताविति । सुबन्तावयवके इत्यर्थः, सुबन्तस्य धातोरसंभवात् । यद्यपि ऋज गतावित्यादीनां क्विपि धातुत्वे

णाद् ऌवर्णस्य ग्रहणम् । प्राल्कारीयति । प्रल्कारीयति । तपरत्वाद्दीर्घेण । उप ॡकारीयति । उपकारीयति ॥

एङि पररूपम् । ६ । १ । ९४ ॥

आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति । इह वा सुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन एङादौ सुब्धातौ वा । उपेडकीयति । उपैडकीयति । प्रोघीयति । प्रौघीयति ॥ एवे चानियोगे* ॥ नियोगोऽवधारणम् । क्वेव भोक्ष्यसे । अनवक्लृप्तावेवशब्दः । अनियोगे किम् । तवैव ॥

सुबन्तत्वं च संभवति । तथापि न तादृशेषु तपरत्वव्यावर्त्यत्वं प्रसिद्धं नामधातुष्वेव तत्संभवतीति तएवेह गृह्यन्ते इति भावः । प्रार्षभीयतीति । शरोचीति वक्ष्यमाणेन द्वित्वनिषेधः ॥

एङि पररूपम् । एङ्रे ङित्येव सिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थम् । रूपग्रहणं तु स्पष्टार्थम्, अमि पूर्ववदेङि पर इत्येव सिद्धेः । प्रेजतइति । एजृ दीप्तौ, कम्पनार्थस्तु परस्मैपदी । प्रेजति । नियोगोवधारणमिति । निर्द्धारणमित्यर्थः । तदुक्तम् । अनवक्लृप्तौ यदादृष्टः पररूपस्य गोचरः । एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेयं यदा भवेदिति । अस्यार्थः । अनवक्लृप्तौ अनिश्चये यदा एवकारो दृष्टः स पररूपस्य विषयः । यस्तु नियमे निर्द्धारणे यदा दृष्टः स वृद्धिविषय इति । ये तु नियोगेत्वद्यैव गच्छेति प्राचो ग्रन्थे स्थितस्य प्रत्युदाहरणस्यानुगुणतया नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याचक्षते । तेषां यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरं समैव जन्मान्तरपातकानामिति लौकिकप्रयोगाः तपस्तपःकर्मकस्यैव लङः शाकटायनस्यैवे

अचोन्त्यादि टि । १ । १ । ६४ ॥

अचां मध्ये योन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् । शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्* ॥ तच्च टेः । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा सीमन्तः केशवेशे ॥ सीमान्तोन्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः ॥ साराङ्गोन्यः । आकृतिगणोयम् । मार्तण्डः ॥ ओत्वोष्ठयोः समासे वा* ॥ स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठः । विम्बौष्ठः । समासे किम् । तवौष्ठः ॥

त्यादिसौत्रप्रयोगाश्च न सिद्ध्येयुः । उदाहृतवृत्तिश्लोकविरोधश्च स्यात् । अवधारणमिति व्याकुर्वतां तु सर्वेष्टसिद्धिः ॥

अचोन्त्यादि टि ॥ अच इति निर्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनं तदाह । अचां मध्य इति । शकन्ध्वादिष्विति । शकन्ध्वादिविषये तत्सिद्ध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः । अत एवाह । तच्च टेरिति । यदि तु [illegible]ादित्यधिकारादकारस्यैवेष्येत तर्हि मनीषा पतञ्जलिरिति न सिद्ध्येत् । केचित्तु मनःपतच्छब्दयोः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपे अकारस्यैव पररूपमाहुः । शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः शकन्धुः । कर्काणां राजविशेषाणामन्धुः कर्कन्धुः । अटतीत्यटा पचाद्यचि टाप् । कुलस्य अटा कुलटा, यदि तु कुलम् अटतीति विगृह्यते तदा कर्मण्यणि ङीपि कुलाटीति स्याद्, ईष उञ्छे ईष गत्यादिषु । आभ्यां गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये ईषा । मनसा ईषा मनीषा । हलस्य ईषा हलीषा । ईषा लाङ्गलदण्डः । पतन्तः अञ्जलयोऽस्मिन् पतञ्जलिः । मार्तण्ड इति । पररूपेणानेन मृतण्ड इति सिद्धं तत अण्यादिवृद्धिः । परामार्त्तण्डमास्यत पुनर्मार्त्तण्डमाभरदित्यादिषु तु दीर्घश्छान्दस इति भावः । केचित्

ओमाङोश्च । ६ । १ । ९५ ॥

ओमि आङि चात्पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायों नमः । शिव एहि । शिवेहि ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ । ६ । १ । ९८ ॥

ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । पटत् इति । पटिति ॥ एकाचो न * ॥ श्रदिति ॥

नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा । ६ । १ । ९९ ॥

आम्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यात्, अन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् । डाचि बहुलं द्वे भवत इति बहुलवचना-

---

सवर्णदीर्घमाहुः पूर्वोक्तवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः । ओत्वोष्ठयोः समासे वा । अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते । नेह । [illegible] इति ॥

शिवेहीति । ननु शिव एहि इत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते पश्चाद्गुणे च सिद्धमिष्टं तत्किमाङ्ग्रहणेन, सत्यम् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति दर्शनेन धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं गुणे कृते वृद्धिः स्यात् तस्मा[illegible]ग्रहणम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ यद्यप्यतो गुण इति पूर्वसूत्रादत इत्यनुवर्त्यातोऽपररूपमिति वक्तुं शक्यं तथापि पूर्वसूत्र अत इति तपरकरणसामर्थ्यात्तकारस्य ग्रहणमिह तु शब्दाधिकारसामर्थ्यादत्शब्दस्य ग्रहणमिति व्याख्याने क्लेशः स्यादिति पुनरत्रातो ग्रहणं कृतम् । अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे । ध्वनेरिति । अनुकरणस्येति । परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः । तस्य चानुकरणत्वं किंचित्सादृश्येन बोध्यम् । पररूपस्यास्य नित्यत्वेपि संहितायामविवक्षितायां तदभावादाह । पटत् प्र[illegible] ॥

द्वित्वम् ॥

तस्य परमाम्रेडितम् । ८ । १ । २ ॥

द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात् । पटत्पटेति ॥

झलां जशोऽन्ते । ८ । २ । ३९ ॥

पदान्ते झलां जशः स्युः । पटत्पटदिति ॥

अकः सवर्णे दीर्घः । ६ । १ । १०१ ॥

अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णूदयः । अचि किम् । कुमारी शेते । नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः । ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः । अकः किम् । हरये । "अकोऽकि दीर्घ इत्येव सुवचम्" १ ॥ ऋति सवर्णे ऋ वा* ॥ होतॄकारः । होतृकारः । ऌति सवर्णे ऌ वा * ॥

६

नाज्झलावित्यादि । अयं भावः । विधेयभेदे वाक्यभेदात्सं-[illegible]त्यामेकवाक्यतायां तदयोगात् तुल्यास्यप्रयत्नमित्यस्य नाज्झलावित्यस्य च एकवाक्यत्वलाभायाज्झल्भिन्नं तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यर्थोऽभ्युपेयः । अज्झल्भिन्नेत्यत्र परस्परनिरूपिततुल्यत्वविशिष्टास्यप्रयत्नकौ यावज्झलौ तदुभयभिन्नत्वं विवक्षितं, तथा च यो ह्रस्वदीर्घाद्यात्मको वर्णो येन वर्णेन तादृशेन तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयं मिथः सवर्णं भवति । तथा येन हला तुल्यास्यप्रयत्नको यो हल् तन्मिथः सवर्णं स्यात् यश्च ह्रस्वदीर्घाद्यात्मको वर्णो येन हला तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयमपि मिथः सवर्णमित्यर्थः फलितः । एवञ्चानेन सूत्रद्वयेन सवर्णसंज्ञायां सिद्धायामणुदित्सवर्णस्येति ग्राहकशास्त्रं प्रवर्तते न तु ततः प्राक्, अतो नाज्झलावित्यनेन अचरस्-

---

१ अयं पाठो मनोरमायाः ॥

होतॢकारः । होतॄकारः । पक्षे ॠकारः सावर्ण्यात् । ऋति ॠ वा ऌति ॡ वेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा अभितोऽज्भक्तेरपरा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ शेषं प्राग्वत् । इहोभयत्रापि ऋत्यक इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ॥

साम्नायिकानामेव सावर्ण्यं व्युदस्यते न तु सर्वेषां तेनात्र दीर्घशकारयोः सावर्ण्यमस्त्येवेति तद्वारणाय अकः सवर्णे इत्यत्राचीत्यनुवर्तनं युक्तमिति । यदा तूष्मणामीषद्विवृतत्वं परिकल्प्य नाज्झलाविति सूत्रं प्रत्याख्यायते तदेह सवर्णसूत्रे अचीति नानुवर्तनीयं, हे पिपासो इत्यादौ गुरोरनृत इत्याकारस्य प्लुते कृते ततः परस्य सस्य इणः परत्वेन षत्वं स्यात्, नाज्झलावित्यत्राकारप्रश्लेषेण दीर्घहकारयोः सावर्ण्याभावेपि प्लुताकारस्य हकारसवर्णत्वेन इण्त्वादित्याशङ्क्य तत्समाधानार्थमाश्च आश्चेति द्वन्द्वं कृत्वा सवर्णदीर्घेण दीर्घाकारे च प्लुतोपि प्रश्लिष्यते इति क्लिष्टव्याख्यानमपि नाश्रयणीयं विश्वपाभिरित्यादौ ढत्वादेरप्यप्रसङ्गात् । स्वराणामूष्मणां च प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावादिति सुगमोयं पन्थाः । अकोकीत्येवेति । अकोकि दीर्घ इत्येवेत्यर्थः । सुवचमिति । यथासंख्यसम्बन्धेन दध्यत्रेत्यादावतिप्रसङ्गाभावात् । ॠ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तत्वाद् होतॢकार इत्यत्र ऋकारस्य ऋकारपरत्वमस्त्येवेत्यप्रसङ्गाभावादीकारशकारयोःसावर्ण्ये सत्यप्यचीत्यनुवर्तनं विनैव समीहितरूपसिद्धेश्चेति भावः । ऋति ॠ वा ऌति ॡ वेति वार्तिकं सूत्रस्थेन सवर्णपदेन योजयित्वा [illegible] इति सवर्ण इत्यादि । नन्वेवमकः सवर्ण इति सवर्णप्र[illegible]कयोः सवर्णग्रहणं कर्तव्यं सूत्रे त्वकोकीति

एङः पदान्तादति । ६ । १ । १०९ ॥

पदान्तादेङो ऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव ॥

सर्वत्र विभाषा गोः । ६ । १ । १२२ ॥

लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते ।

कर्तव्यमिति विपरीतगौरवात्कथमकोकीत्येव सुवचमित्युक्तमिति चेदत्राहुः । भाष्यकारैरेतद्वार्तिकद्वयस्य प्रत्याख्यानान्नास्त्यत्र गौरवमिति । प्रत्याख्याने तूपपत्तिः लृकारान्तेषु विचारयिष्यते । वर्णद्वयं द्विमात्रमिति । एतेन दीर्घे प्राप्ते ह्रस्वऋकारो ह्रस्वलृकारश्च विधीयतइति प्राचां व्याख्यानमाकरविरुद्धमिति ध्वनितम् ॥

एङः पदान्तात् ॥ अ[illegible]रपवादः । ङसि ङसोश्चेत्य-[illegible]मृभादस्य पदान्त[illegible]षयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतमिति मनोरमायां स्थितम् । केचित्तु पदान्तादित्येतदिहा[illegible]वश्यकमेवान्यथाऽपदान्तादपि स्यात् । ङसिङसोश्चेति सूत्रं तु सुप्सम्बन्धिन्यति परतः पूर्वरूपं चेत्ङसि ङसोरेवाति परइति नियमार्थं स्यात् । तत्फलं तु हरयः गुरवः इः स्मृतो यैस्ते स्मृतयः इत्यादौ पूर्वरूपाप्रवृत्तिरित्याहुः । एङः किम् । दध्यत्र । पदान्तात्किम् । चयनम् । लवनम् । अचिनवम् । अति किम् । [illegible] । विष्णविह । तपरः किम् । वायवायाहि ॥

सर्वत्र विभाषा ॥ यद्यपीह छन्दसि इति न प्रकृतं तथापि यजुष्युर इत्यादिप्रक्रमात् छन्दस्येव सम्भा[illegible] सर्वत्रेत्युक्तम् । तद्व्याचष्टे, लोके वेदे चेति । इह [illegible]

गोअग्रम्। गोग्रम्। एङन्तस्य किम्। चित्रग्वग्रम्। पदान्ते किम्। गोः॥

अवङ् स्फोटायनस्य। ६।१।१२३॥

अतीति निवृत्तम्। अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात्। गवाग्रम्। पदान्ते किम्। गवि। व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः॥

इन्द्रे च। ६।१।१२४॥

गोरवङ् स्यादिन्द्रे। गवेन्द्रः॥

वर्त्यं एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम्। प्रकृति भावइति। एतच्च प्रकृत्यान्तः पादमिति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्त्या लभ्यते। नान्तः पादमिति पाठे तु सर्वत्र विभाषेति सूत्रेण पूर्वरूप मेव विभाषा निषिध्यते इत्यवधेयम्। निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलित इत्याशयेन पूर्वरूपमेव विकल्प्यतइति मनोरमायां स्थितम्॥

अवङ् स्फोटायनस्य॥ स्फोटायनं परायणं यस्य सः स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणः। तस्य-स्फोटायनस्य। अत्रापि एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम्। अगित्येव सूत्रयितुमुचितम्। विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम्। अतीति निवृत्तमिति। अन्यथा गवेशः गवोदघः इत्यादि न सिध्येदिति भावः। अचि परइति। अचाचीत्यनुवर्तते। अतीति तु निवृत्तमित्यत्र व्याख्यानमेव शरणम्। गवाक्ष इति। गवां किरणानाम् अक्षीवेति विग्रहः। अक्ष्णोदर्शनादित्यच् समासान्तः। वातायने रूढोयम्। पुंस्त्वं लोकात्॥

इन्द्रे च॥ आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम्। इदं च सूत्रं त्यक्तुं शक्यमन्यथा [illegible] स्वीकृतेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनैव इष्टसि-

अथ प्रकृतिभावः ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । ६ । १ । १२५ ॥

प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि नित्यं प्रकृत्या स्युः । एहि
कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति । हरी एतौ । नित्यमिति किम् ।
हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिकोऽस
वर्णइति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् ॥

ह्वेरित्याहुः । प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रादव्यवहितपूर्वोथ प्रकृतिभा
इति पाठो मूलपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यते स चापपाठ एव सर्व
विभाषा गोरिति प्रकृतिभावस्य प्रागेवारब्धत्वादित्येके । अन
तु अवङ् स्फोटायनस्य इन्द्रे चेति सूत्रद्वयं प्रकृतिभावप्रकर
णपठितमपि तद्बहिर्भूतमित्यवश्यं वक्तव्यं ताभ्यां तद्विधा
नात् । न च अवङ्सूत्रस्य प्रकृतिभावापवादत्वेनोत्सर्गापवा
दरूपत्वात् तत्प्रकरणस्थत्वं [illegible]दादिमित्यवङादेशानुवृत्त्यर्थं त
दनन्तरं पठितस्येन्द्रे चेति सूत्रस्यापीति वाच्यम् । पूर्वरूपाप
वादत्वस्य अवङ्सूत्रस्यापीति सुवचत्वात् । एतत्प्रकरणपाठस
गोशब्दानुवृत्त्यर्थतया चरितार्थत्वात् एवं च स्वलेख्यप्रकृतिभा
वप्रकरणाद्बहिस्तत् सूत्रद्वयं लिखितं तदनुकूलत्वेन सर्वत्र
विभाषेति सूत्रमपि तत्रैवेति स्थितस्य गतिर्बोध्येत्याहुः ॥

प्लुतप्रगृह्या ॥ प्रकृतिभावं प्रति प्लुतो नासिद्धः प्लुतम
नूद्य प्रकृतिभावविधानसामर्थ्यात् । अचि किम् । जानु
जानू । उञः प्रगृह्यत्वेपीह सवर्णदीर्घः । अचीत्यनुवर्तमा
पुनरचिग्रहणमादेशनिमित्ते एवाचि प्रकृतिभावस्तेन इहा
प्येकादेशः स्यादेव जानु उ अस्य रुजति जानू अस्य रुज
ति । इह मय उञ इति पाक्षिके वकारे तु जान्वस्य रुजति
एहि कृष्णाति । दूराद्धूते चेति प्लुतः । प्राचा तु [illegible]३ एहि इ
ति उदाहृतं तदसत् । वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्

इको ऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ६ । १ । १२६ ॥

पदान्ता इको ऽसवर्णे ऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा । अत्र ह्रस्वविधिसमर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् । चक्रि अत्र । चक्र्यत्र । पदान्ता इति किम् । गौर्यौ ॥ न समासे * ॥ वाप्यश्वः ॥ सिति च * ॥ पार्श्वम् ॥

ऋत्यकः । ६ । १ । १२८ ॥

ऋति परे ऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः ब्रह्मर्षिः । पदान्ता इत्येव । आर्च्छत् । समासेप्ययं प्रकृतिभावः । सप्त ऋषीणाम् सप्तर्षीणाम् ॥

ह्रस्वसमुच्चितो मा भूदिति । अयं भावः । हरी ईशावित्यादौ प्लुत प्रगृह्येत्येतत्सावकाशम् । चक्रि अत्रेत्यत्र त्विकोसवर्णइति । ततश्च हरी एतावित्यत्र परत्वाद् ह्रस्व समुचितः स्यात् । नित्यग्रहणे तु कृते तत्सामर्थ्यात् परमपि बाधतइति । चक्र्यत्रेति । इहस्कोरिति कलोपो न यणः कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषया असिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वक्ष्यमाणत्वात् । पार्श्वमिति । पर्शूनां समूहः । पश्र्वा णस् वक्तव्य इति णस् । ओर्गुणस्तु न सिति चेति पदत्वस्य भत्वापवादत्वात् ॥

ऋत्यकः ॥ ब्रह्म ऋषिरिति । ननु ऋत्यस्येत्येव सूत्रमस्तु । दधि ऋच्छतीत्यादाविकोसवर्णे इत्यनेनैव प्रकृतिभावः सिद्धः । मैवम् । होतृऋकार इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमग्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् । ए[illegible]ाकोसवर्णे इत्येवमेव सूत्रमस्त्विति शङ्काया निरवकाश[illegible]दोषानतिवृत्तेः । सप्तऋषीणामित्यत्र न स-

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । ८ । २ ८२ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । ८ । २ । ८३ ॥

अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् स चोदात्तः । अभिवादये देवदत्तोहम् । भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । स्त्रियां न १ ॥ अभिवादये गार्ग्यहम् । भो आयुष्मती भव गार्गि ॥ नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते ॥ नेह आयुष्मानेधि ॥ भोराजन्यविशां चेति वाच्यम् *॥ आयुष्मानेधि भो ३ः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म३न् । आयुष्मानेधीन्द्रपालित३ ॥

दूराद्धूते च । ८ । २ । ८४ ।

दूरात्सम्बोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । सक्तून्पिब-

---

मासइति निषेधापत्तेश्च । न समासइति निषेधवार्तिकं ि इकोसवर्णे इति सूत्रएव न तु ऋत्यक इत्यत्रेति सिद्धान्तः अत एवाह समासेप्ययमिति । एवं च ऋलृवर्णयोरिति पूर्वो त्तो निर्देशः संगच्छते ॥

प्रत्यभिवादे ॥ इह प्रत्यभिवादशब्देन आशीर्वचनमुच्यते अशूद्रे किम् । अभिवादये तुषजकोहं । भो आयुष्मानेधि तु षजक । आयुष्मानेधीति । अस्तेः सेर्हिः । घ्वसोरिति ए हुझल्भ्यो हेर्धिः । श्नसोरल्लोपः । नामगोत्रं वेति । गोत स्योदाहरणमभिवादये गार्ग्योहम् । भो आयुष्मानेधिगार्ग्या इत्यूह्यम् ॥

दूराद्धूते च ॥ हूतमाह्वानं तच्च सम्बोधनमात्रोपल

---

१ अशूद्रस्त्र्यसूयकेष्विति वक्तव्यमिति भाष्ये वार्ति[illegible] पठितम्

देवदत्त३ ॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः । ८ । २ । ८५ ॥

एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात् । है ३ राम । राम है ३ ॥

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । ८ । २ । ८६ ॥

दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्याऽनन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात् । दे३ वदत्त । देवद३त्त । देवदत्त ३ । गुरोः किम् । वकारात्परस्याकारस्य मा भूत् । अनृतः किम् । कृष्ण ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगो विभज्यते तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते ॥

अप्लुतवदुपस्थिते । ६ । १ । २२९ ॥

उपस्थितोऽनार्ष इतिशब्दस्तस्मिन् परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति ।

मित्याह । दूरात्संबोधनइति उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति । सक्तून् पिबेत्यादि ॥

गुरोरनृतः ॥ अनन्त्यस्यापीति । अत्र वदन्ति । यद्यप्यनन्त्यस्य गुरोः प्लुतार्थोऽपिशब्द इति व्याख्यायेत तर्हि गुरुस्थानिकप्लुतानामेव पर्यायता स्यात्तथा च दूराद्धूतइतिलक्षणान्तरेण लघोष्टेः स्थाने विहितेन प्लुतेन सह युगपत् प्रयोगः प्रसज्येत । तस्मादपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुत इत्येव व्याख्यातव्यं टेरिति प्रकृतत्वादिति । दे३वदत्तेति । वाक्यत्वसम्पत्तये अस्यादिरेहीति शब्दो बोध्यः । एवमग्रेऽपि । सर्वः प्लुतो विकल्प्यतइति । एतेन द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति भागवतं व्याख्यातम् । प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात् । आर्षप्रयोग इति श्रीधराचार्योक्तिस्तु नादर्तव्या, विस्तरस्त्वत्र म[illegible]ायामनुसन्धेयः । यणादिकं करोतीति । अत्र

अप्लुतकार्यं यणादिकं करोतीत्यर्थः। सुश्लोका३ इति। शुश्लोकेति। वल्किम्। अप्लुत इत्युक्ते प्लुत एव निषिध्येत। तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात्। अग्नी३ इति॥

नव्याः। यद्येवमग्नी इति विष्णू इति इत्यत्र प्रगृह्याश्रयप्र
तिभावं बाधित्वा परत्वादनेन यणादिकार्यं स्यात्ततश्च वल
रणप्रयोजनं यणादिकमेव स्यात्तस्मात् प्लुतकार्यं प्रकृतिभा
न करोतीत्यर्थ इति प्राचां व्याख्यैव ज्यायसी। एवं चे
यणचीत्यत्र इग्ग्रहणस्य वैयर्थ्यशङ्कापि नास्ति। तथा हि।
त्रेग्ग्रहणाभावेपि ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् दीर्घादित्यत
ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्त्या तयोर्यणविधानाद्व्यञ्जनस्य भविष्यति
प्लुतस्य तु प्रकृतिभावेनैव भवितव्यमेव। अयादयोपवाद
हरय इत्यादौ। उपेन्द्रः कृष्णैकत्वमित्यादौ त्वाद्गुणः वृ
रेचीति बाधके भविष्यतः। यथा सत्यपि इग्ग्रहणे श्रीश
त्यादौ सवर्णदीर्घत्वं बाधकमतो नार्थ इग्ग्रहणेन। तथा
एहि करभोरू इति सुतनू इति चिनुही अत्रेत्यादावप्लुत
दुपस्थिते ई चाक्रवर्मणस्येति प्रकृतिभावनिषेधेपि आभ्यां
णादिकार्याऽविधानात् प्लुतस्यास्य यण् न स्यात्। ह्रस्वदी
पदाननुवृत्तौ तु व्यञ्जनस्य स्यात्। तस्मादिग्ग्रहणं व्यर्थमि
न शक्यते शङ्कितुमित्याहुः। अन्ये त्विग्ग्रहणस्य प्रयोजनान
रमप्याहुः। इको यणेव क्वचिद्यथा स्यात् यदन्यत् प्राप्नो
तन्मा भूत् किञ्चान्यत् प्राप्नोति इकोऽसवर्णे इति शाकल
एवं च यदुक्तं न समासे सिति चेति तदनेन संगृहीतं भ
तीति॥

पाठ

ई३ चाक्रवर्मणस्य । ६ । १ । १३० ॥

ई३ प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात् । चिनुहि३इति । चिनुहीति । चिनुहि३ इदम् । चिनुहीदम् । उभयत्र विभाषेयम् ॥

ईदूदे द्विवचनं प्रगृह्यम् । १ । १ । ११ ॥

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू । पचेते इमौ । मणीवोष्ट्रस्येति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः ॥

चिनुहीति । चिन्विति लोडन्तम् । हीत्यव्ययम् । अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरित्यनेन प्लुतः । उभयत्र विभाषेयमिति । इतिशब्दे परतः पूर्वेण प्राप्ते अन्यत्राप्राप्ते चारम्भादिति भावः ॥

ईदूदेदन्तमिति ॥ अत्र विशेषणेन तदन्तविध्याश्रयणं किम् । पचेते इमाविति यथा स्यात् । हरी विष्णू इत्यादिष्वेकादेशस्य परादिवद्भावाश्रयेण इकारादीनां द्विवचनत्वादीदूदेद्रूपं द्विवचनमित्युक्तेऽपि प्रगृह्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् । द्विवचनमिति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति सुप्तिङन्तमित्यन्तग्रहणाज् ज्ञापकात्तेन कुमार्योर्वध्वोश्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति सिद्धं, द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति व्याकुर्वतः प्राचस्तु नेदं सिध्येत् । हरी एताविति । इह ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावो न प्लुतप्रगृह्या इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम् । अत्र वृत्तिकारेण मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीव रोदसीव जम्पतीवेत्युदाहृतम् । तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटादयः । एवं स्थिते मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ ममेति भारतप्रयोगं समर्थयते इवार्थे इति । वशब्द इवार्थे । वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययमिति

अदसो मात् । १ । १ । १२ ॥

अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णा
वमू आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति माद्ग्रहणे ए
कारोऽप्यनुवर्तेत ॥

शे । १ । १ । १३ ॥

अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्राबृहस्पती ॥

निपात एकाजनाङ् । १ । १ । १४ ॥

एकोऽच् निपात आङ्वर्ज्यः प्रगृह्यः स्यात् । इ उ विस्मये । इ-

मेदनी । व वा यथा तथैवैवं साम्ये इत्यमरः । कादम्बख
तद्दलानि व पङ्कजानीत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेति भावः ॥

अदसो मात् ॥ इह एकारो नानुवर्तते असम्भवादि
भिप्रेत्याह । ईदूताविति । अदसः किम् । शम्यत्र, वाम्यत्र
ननूकारानुवृत्तिर्व्यर्था स्त्रियां फले वा अमू आसाते इत्यत्र
र्वेणैव सिद्धेः मुत्वस्यासिद्धत्वेऽप्येकारान्तत्वादत आह । राम
कृष्णाविति । पुंसि पूर्वेण सिध्यत्यौकारान्तत्वादिति भावः
अदसो मादिति सूत्रं प्रति मुत्वमीत्वं च नासिद्धं आरम्भ
सामर्थ्यात् । अमुकेत्रेति । स्त्रीलिङ्गद्विवचनस्य तु पूर्वसूत्रे
प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभाव एव । अमुके अत्र । एकारोऽप्यनुवर्ते
तेति । तथा च एकारानुवृत्तितात्पर्यग्रहफलकं माद्ग्रहण
मिति ॥

शे ॥ छान्दसमपीदं सन्दर्भशुद्ध्यर्थमुक्तमित्याहुः । अस्मे इति
अस्मभ्यमित्यर्थः, सुपां सु लुगिति भ्यसः शे आदेशः । शेषे लोपः

निपात एका । निपातः किम् । अततेडः । अः । हे
आगच्छ । हे आगच्छ । अत्र प्रगृह्यसंज्ञा मा भूत । एक
ग्रहणाभावे येन विधिरिति सूत्रात्तदन्तलाभे प्रे[illegible]त्यत्र स्या

इन्द्रः । उउमेशः । अमाङित्युक्तेरङिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । ङित्तु न प्रगृह्यः ।

इत उक्तमेकेति । एकाजिति तु न बहुव्रीहिरुक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यादतः पूर्वकालैकेति कर्मधारय एव । ननु निपातोजनाङित्युक्तौ हलन्तस्य सत्यपि प्रगृह्यत्वे प्रयोजनाभावादजन्ते प्राप्ते अज्ग्रहणसामर्थ्यमुपक्षीणमित्येकग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रति रुत्वस्यासिद्धतया रेफान्तस्यैतस्य प्रगृह्यसंज्ञाभावेन दोषाप्रसक्तेः । न च सान्तस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन रेफान्तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावादुत्वाभावप्रसङ्गस्तदवस्थ इति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात् प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः सकारान्तस्य तु न किञ्चिदपि सिद्धकाण्डस्थप्रयोजनं प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत । न चाज्ग्रहणसामर्थ्यादजन्तस्यैव प्रपराऽपेत्यादिनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्यान्न त्वज्रूपनिपातस्येति वैपरीत्यशङ्कानिवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यम् । अनाङ्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेर्व्याहरति मृग इत्यादिनिर्देशविरोधाच्चोक्तशङ्काया अप्रवृत्तेः । किञ्च निपातोऽजनाङित्युक्तेऽप्यनाङिति प्रतिषेधसामर्थ्यान्निपातस्य विशेषणत्वाभ्युपगमात्तदन्तविध्यप्रवृत्त्या निपातरूपो योऽच् स प्रगृह्य इत्यर्थलाभादज्रूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वं सिद्धमिति नास्त्येव प्रयोजनमेकग्रहणस्य । नन्वेवमपि समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमावश्यकमेवान्यथा अ इ उ अपेहीत्यत्रैकाच्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यान्नावयवानामिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्न तु पूर्वयोरिति चेन्न । अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिरासंसम्भवात्समुदायसंज्ञायामवयवानामननुग्रहेणैका-

ईषदुष्णाम्। ओष्णाम्। वाक्यस्मरणयोरङित्। अन्यत्र ङिदिति विवेकः ॥

ज्द्विर्वचनन्यायस्याप्यप्रवृत्तेरेकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसम्भवेन निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेनाग्रहणाच्च। अत्राहुर्भाष्यकाराः। अच्समुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्या न विवक्ष्यते किं तु जातिरेव निर्दिश्यतइति। तेन हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वात् दम्भइत्वे धिप्सतीत्यादि सिद्धम्। हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु योऽयकः समीपे हल् नकारो न ततः परः सन् यस्माच्च परः सन् नकारान्नासाविक्समीप इति कित्त्वं न स्यात् ततश्च नलोपो न स्यात्। वस्तुतस्तु अपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थं ज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकाज्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमत एव मनोरमायामनाङिति पर्युदासादेवाच्रूपनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिहैव कृतमिति निपातग्रहणस्यैव प्रयोजनमुक्तं न त्वेकाज्ग्रहणस्य। अत्र नव्याः। यदुक्तं मनोरमायामनाङिति पर्युदासादित्यादि तच्चिन्त्यम्। ओत्सूत्रे भाष्यकारैः प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकृतत्वात्। न च लक्ष्यभेदाभावात्प्रौढिवादमात्रं भाष्यमिति वाच्यम्। अस्मादेव भाष्यवचनाल्लक्ष्यभेदोऽप्यस्तीति सुवचत्वात्। तथाहि। अततेर्डः अः, अकारो वासुदेवः स्यादिति वचनाद्रूढिशब्दो वा। अनेन अशब्देन सहाङ्मर्यादाभिविध्योरिति आङोऽव्ययीभावे सवर्णदीर्घे अव्ययीभावश्चेति नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वे सोरम्यमिपूर्वे च कृते अमिति रूपं भाष्यकृत्सम्मतम्। तथा इणो निष्ठायामितः वेञस्तु निष्ठायां सम्प्रसारणे उतः अम् इतः एतः अम् उतः। ओतः इत्यासमुद्रक्षितिवत्समासे रूपं च तत्सम्मतम्। तत्र

ओत् । १ । १ । १५ ॥

ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः ॥

संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे । १ । १ । १६ ॥

संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति । विष्ण इति । विष्णविति । अनार्ष इति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥

पर्युदासपक्षे अमि पूर्वो गुणश्च न सिध्यति । अशब्दस्याङ्भिन्नत्वात्स्थानिवद्भावेन निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रये तु सिध्यति तस्याङ्त्वेन प्रगृह्यत्वे निषेधात् । न चैतादृशप्रयोगेऽप्रामाणिक इति वक्तुं युक्तम् । प्रकृतभाष्यस्यात्र प्रमाणत्वात् । अन्यथा हि भाष्यकारेङ्गितमात्रावलम्बनेन तत्र प्राचां ग्रन्थानामधिक्षेपाय भवतां प्रवृत्तयो व्याहन्येरन्नित्याद्याहुः ॥ आङ्वर्ज इति । प्रतिषेधपक्षे तु प्रगृह्यः स्यादित्येतदुत्तरमिदं द्रष्टव्यम् । वर्ज्यत इति वर्जः वृजेर्ण्यन्तात्कर्मणि घञ् वर्जनीय इत्यर्थः । आङो न भवतीति यावत् । आ एवमिति । पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्य अन्यथात्वद्योतकोयमाकारः पूर्वमित्थं ना मंस्थाः इदानीं त्वेवं मन्यस इत्यर्थः । आ एवं किलेति । स्मरणद्योतकोयमाकारः । वाक्यस्मरणयोरित्यादि । अत्रायमाशयः । ईषदर्थे क्रियायोगे इति भाष्यस्याङिल्लक्षणएव तात्पर्यं लाघवात् । अन्यस्य ङित्वं त्वर्थसिद्धम् । ईषदर्थे इत्यादिस्त्वेकदेशानुवादः एवं च अभ्रआँ अप इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य ङित्त्वादाङोनुनासिकश्छन्दसीति प्रवर्ततइति ॥

ओत् ॥ निपात इति किम् । देवासि, वायवायाहि ॥

सम्बुद्धौ ॥ ऋषिर्वेदस्तदुक्तमृषिणेत्यादौ तथा दर्शनादि-

उञः । १ । १ । १७ ॥

उञ इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति । विति ॥

ऊँ । १ । १ । १८ ॥

उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा
स्यात् । ऊँ इति ॥

त्यभिप्रेत्याह । अवैदिकइति । सम्बुद्धौ किम् । अहो इति
अत्र परत्वाद्विकल्पो मा भूत् । न च ओदिति सूत्रस्य निरव
काशत्वं शङ्क्यम् । अहो ईशा इत्यादौ तस्य सावकाशत्वात्
इताविति किम् । पटोऽत्र ॥

उञः ॥ निपात एकाजिति नित्यं प्राप्ते विभाषेयम्
शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चात्रानुवर्तते तदाह । इतौ वा प्र
गुक्तमिति । इह उञ ऊँ इत्येकमेव सूत्रं योगविभागेन व्या
ख्यातमेकसूत्रत्वे तु उञ इतौ ऊँ शाकल्यस्येत्यर्थात् उ
इतीत्येवरूपं शाकल्यमते सिध्यति । अन्येषां तु मते नित्य
प्रगृह्य इति उइतीत्येव रूपं सिध्यति वितीति रूपं तु
सिध्यत्येवेति ज्ञेयम् ॥

ऊँ ॥ अनुनासिक इति । तेनास्मिन् परे यरोऽनुनासिक
इति विकल्पः । यदेतनूँ इति पठसि यदेतदूँ इति वा त
दीर्घ इत्यादि । एतदर्थमेवात्रानुनासिकग्रहणमन्यथा यरो अ
स्यनुनासिको वेत्येवावक्ष्यत् । यरो ञमि ञम्वेत्येवावक्ष्यदि
त्युक्तौ तु यथासंख्यप्रवृत्त्या अम्मयं तन्नित्यादिसिद्धावपि चिन्मय
एतन्मुरारिरिति न सिध्येत् । ङमो जन्तः ङमुण्नित्यमित्यादि नि
र्देशाश्रयणे तु प्रतिपत्तिगौरवम् । वस्तुवस्तु यरोऽनुनासिके ञम्वे
त्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याहुः । प्रगृह्यमित्यनुवर्त्तनादाह । प्रगृ
ह्यश्चेति । ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावसिद्धौ कि

मय उञो वो वा । ८ ३ । ३३ ॥

मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि । किमु उक्तम् । किम्वुक्तम् । वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १ । १ । १९ ॥

सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अ-

---

मनेन प्रगृह्यत्वेनेति चेदत्राहुः । प्रगृह्याप्रगृह्ययोर्द्वयोरप्युञोरादेशापत्तौ प्रगृह्यादेशे प्रकृतिभावादिष्टसिद्धावपि अप्रगृह्यादेशस्यानुनासिको वकारः स्यात्तद्वारणाय प्रगृह्यत्वाश्रयणमिति । आदेशस्यास्य स्थानिवत्त्वेनोञ्त्वादुञ इति प्रगृह्यत्वविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं तदाश्रयणमित्यन्ये । यदि तु प्रगृह्यमित्यस्य स्थानिविशेषणत्वं स्वीकृत्य प्रगृह्यस्योञः ऊँ इत्ययमादेश इति व्याख्यायते तदा दीर्घानुनासिकोक्तिवत्प्रगृह्यश्चेत्युक्तिरपि स्वरूपकथनमेवेति बोध्यम् । ऊँ इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात्ततश्च विति ऊँ इत्येते द्वे रूपे स्यातां, तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सिद्धे त्रीणि रूपाणि सिध्यन्तीति कैयटस्तदाह । अयमादेशो वा स्यादिति । वस्यासिद्धत्वादिति । अत एवेदं वत्वं त्रिपाद्यां विधीयते प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे हि इको यणित्यनन्तरं मय उञो वेत्येवावक्ष्यत् यणं चान्ववर्तयिष्यत् ॥

ईदूतौ च ॥ ईदूताविति किम् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्याः सुपां सुलुगित्यादिना डा आदेशः । पदकारैः प्रगृह्यत्वेषु इति शब्दप्रयोगस्य निय-

धिश्रितः। मामकी तनू इति। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। अर्थग्रहणं किम्। वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत्। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः॥

मितत्वेन इहापि पदकाले इति शब्दप्रयोगप्रसङ्गः सं
निष्ट इति बोध्यम्। सप्तमीग्रहणं किम्। धीती। मती। सुष्टुती
धीत्या, मत्या, सुष्टुत्या, इति प्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वस
ईकारः। ततोऽकः सवर्णे दीर्घ इत्येकादेशः। नत्विह सुपां
लुगिति लुग् ह्रस्वश्रवणापत्तेः। सोमो गौरी इति। वा
प्रमौ अत्र ययौ आसत्त इत्याद्युदाहरणे सत्यप्युकारान्तस्य
किकोदाहरणाभावाद् उभयोरपि वेदएवोदाहरणमुक्तम्।
मकी तनू इति। यद्यप्यत्र संहितायां प्रगृह्यप्रयोजनं ना
तथापि मामकी इति तनू इतीति पदकाले तदस्त्येव,
तनू ऋक्त्वनाधमानामित्यत्र संहिताकालेप्यस्ति तथापि
त्यश्च इति पाक्षिकप्रकृतिभावेनाप्येतत्सिद्धं छन्दसि रूपान्त
स्यापादयितुमशक्यत्वादिति बोध्यम्। सप्तम्या लुगिति।
धीत्यादाविव विभक्तेः पूर्वसवर्णे कृते सवर्णदीर्घ एकादेश
ति व्याख्यायते। तदा एकादेशं बाधित्वा परत्वादाङ्
आण्नद्या इत्याट् ङेराम् च स्यादिति भावः। अर्थग्र
किमिति। वाप्यश्व इत्यादावपि सप्तम्यर्थोऽस्त्येवेति नार्थोऽर्थग्र
णेनेति प्रश्नः। अर्थान्तरोपसंक्रान्त इति। वाप्यश्व इत्यत्र यो
पीशब्दः स तु वाप्यधिकरणद्रव्ये उपसंक्रान्तः, सोमो
इत्यत्र गौरीशब्दस्तु सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नः न तु तदधि
णद्रव्ये वृत्त्यभावादिति भेदः॥

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । ८ । ४ । ५७ ॥

अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधिँ । दधि । अप्रगृह्यस्य किम् । अग्नी ॥

इत्यच्सन्धिः ॥

स्तोः श्चुना श्चुः । ८ । ४ । ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः । हरिश्शेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ॥

अणोप्रगृह्यस्य ॥ अण इति किम् । कर्तृँ हर्तृँ । अच्सन्धिरिति । कुत्वं श्चुत्वं चात्र न कृतं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अत एवानुस्वारस्याप्यच्त्वादित्यादिनिर्देशोप्युपपन्नः ॥

इति तत्त्वबोधिन्यामच्सन्धिः ॥

स्तोश्चुना श्चुः ॥ स्तोरिति समाहारद्वन्द्वः सौत्रं पुंस्त्वम् । एवं श्चुः ष्टुरित्यपि बोध्यम् । श्चुनेति । सह युक्तेति सूत्रे विनापि तद्योगं तृतीयेति वक्ष्यमाणत्वात्तृतीया । योगे इति । एतदध्याहारलभ्यम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यम् । निमित्तकार्यिणोर्न शादिति ज्ञापकात् । यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तं स्थानेन्तरतम इत्यनेनापि इष्टसिद्धेर्नात्यन्तावश्यकत्वात् । हरिश्शेत इति । वा शरीति पाक्षिकत्वाद्विसर्जनीयस्य सस्तस्य शेन योगे शः, चवर्गयोगे रामश्चिनोति तवर्गस्य तु चवर्गयोगे सच्चिदित्यादि, शेन योगे तु तच् शिव इत्याद्युदाहरिष्यति ॥

शात् । ८ । ४ । ४४ ॥

शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ॥

शात् ॥ नेति तोरिति चानुवर्तते तदाह । तवर्गस्येत्यादि । जश्त्वमित्यादिव्याख्याननिर्देशे निःसन्दिग्धत्वेन बोधनाय व्रश्चेति षत्वं जश्त्वं च न कृतं तथा श्चुत्वमपि न कृतमिति परिहारसम्भवाद्वर्गान्त्यमेवोदाहरति । विश्नः प्रश्नः इति । विच्छ गतौ, प्रच्छ ज्ञीप्सायां, यजयाचेत्यादिना नङ् । च्छोः शूडिति छस्य शत्वम् । नङो ङित्वाद्गुणाभावः । प्रच्छेस्तु प्रश्ने चासन्नेतिनिर्देशात्संप्रसारणाभावः । ननु अमङणनानां नासिकास्थानाधिक्याद्वर्गेष्वाद्यैश्चतुर्भिः सह तुल्यस्थानत्वाभावेन सावर्ण्याभावात् स्तोः श्चुनेति तु शब्देन नकारो न गृह्यते किं तु स्ववर्गाद्याश्चत्वार एवेति विश्नः प्रश्न इत्यत्र श्चुत्वाप्रसक्तेः किमनेन निषेधेनेति चेदत्राहुः । शादिति निषेधाल्लिङ्गादेव तुल्यास्यप्रयत्नमित्यत्रास्यग्रहणेन नासिकास्थानभिन्नं ताल्वादिस्थानं गृह्यते तत्स्थानं तु तुल्यमेवेति तु शब्देन पञ्चमस्यापि ग्रहणात् श्चुत्वप्रसक्तौ निषेधोयमावश्यकः, एवं च ताल्लीति तुशब्देन नकारस्यापि ग्रहणाद् विद्वाँल्लिखति इत्यादि सिध्यति । न च निमित्तकार्यिणोर्यथासंख्यनिरासज्ञापकमित्युक्तत्वात्तेनैव चार्थवत्त्वे कथमुक्तार्थे ज्ञापकं भवेदिति वाच्यम् । तुशब्देन नकारग्रहणे सिद्धे हि यथासंख्यनिवृत्तिरनेन ज्ञापनीयेत्युभयज्ञापने बाधकाभावात् । नापि तुल्यास्यमित्यत्र यत्किञ्चित्स्थानतुल्यत्वविवक्षायां वर्गेषु पञ्चापि वर्णाः परस्परं सवर्णा भवेयुरित्युक्तोदाहरणे श्चुत्वप्रसक्तौ शादित्यारम्भ आवश्यक इत्येतज्ज्ञापकाश्रयणं किमर्थमिति वाच्यम् । तथा हि सति अम-

ङणनानां परस्परसावर्ण्यापत्त्या त्वं नयसीत्यादौ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः वा पदान्तस्येत्यनुस्वारस्य ञादयोपि स्युः ताल्वादिस्थानसाम्याभावेपि नासिकारूपस्य यत्किञ्चित्स्थानस्य तुल्यत्वात्। नापि तुल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्वमिति व्याख्यायां ञादीनां परस्परसावर्ण्यं न भवेत्तेषां नासिकास्थानसाम्येपि ताल्वादिस्थानसाम्याभावेन न्यूनस्थानकत्वात्ततश्च त्वं नयसीत्यादिषु नातिप्रसङ्गः। स्ववर्गाद्यैः सह तु ञादीनां सावर्ण्यं स्यादेव नासिकास्थानाधिक्येपि तदन्यूनस्थानकत्वात्तेषामिति विद्वाल्लिँखतीत्यादि इष्टं सिध्यति। वर्गाद्यानां तु नासिकास्थानाभावेऽन्यूनस्थानकत्वात्पञ्चमेन च सावर्ण्याभावेपि न क्षतिरिति ज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, हे गौरि एहीत्यादौ सवर्णदीर्घापत्तेरिकोसवर्ण इति शाकलप्रकृतिभावानापत्तेश्च। इकारान्न्यूनस्थानकत्वेन तत्सवर्णकत्वादेकारस्य। स्वराणामूष्मणांचैव विवृतं करणं स्मृतम्। तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ ततोपि चेति वचनात्प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावमभ्युपगम्योक्तानिष्टवारणेपि तद्वस्तु तद्वस्त्वमित्यत्र तोर्लीति परसवर्णविधिना दकारस्य वकारापत्तेः। वकारस्य ओष्ठस्थानाधिक्येपि दन्तस्थानसाम्येन लकारान्न्यूनस्थानकत्वात्। यदि तु वकारस्य दन्तोष्ठमिति समाहारनिर्देशात् ओष्ठस्थानदन्तस्थानभिन्नमेव दन्तोष्ठस्थानमिति वकारस्य लकारसावर्ण्याभावात्तद्वस्त्वित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति ब्रूषे तर्हि लुग्वा दुहेत्यादिना दन्त्ये तङि विधीयमानो यः क्सस्तस्य लुक् अदुह्वहीत्यत्र न स्यात् किं तु अदुग्धेत्यादावेव स्यात्। तथापि पूर्तः पिपुरतीत्यादौ विधीयमानमुदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं मुस्वूर्षतीत्यादौ न स्यादुक्तरीत्या वकारस्यौष्ठ्यत्वाभावात्। न च वस्यौष्ठ्यत्वे

ष्टुना ष्टुः । ८ । ४ । ४१ ॥

स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामष्षष्ठः । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्ढौकसे ॥

दन्त्यत्वे च सति सिक्सृपिति षोपदेशलक्षणे स्विदादीनां पृथग्ग्रहणं व्यर्थं स्यात् तेषामपि दन्त्यान्तसादित्वादिति भ्रमितव्यम् । दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोपीत्यादेर्मूलएव वक्ष्यमाणत्वात् । ये तु पाणिनिशिक्षायां यमानुस्वारयोरेव नासिकास्थानत्वकथनादन्येषां स्थानं नासिका न भवति किंत्वनुनासिकत्वं गुण एव । नासिकाव्यापारेणोच्चार्यमाणत्वसाम्येन नासिकास्थानत्वकथने ल्वकारादीनामप्युक्तरीत्या नासिकास्थानमिति स्थाननिरूपणे तेषां तदकथनान्न्यूनतेत्यादि वदन्ति । तेषामत्रोक्तज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिः । अन्ये ल्वकारादीनां नासिकया सर्वदानुच्चारणादनुनासिकत्वं गुणः सत्वे निविशतेऽपैतीत्यादिलक्षणलक्षितत्वात् । अमङणनानां त्वनुनासिकत्वं नापैति सर्वदैव उच्चारणादिति न गुणः किंतु यमानुस्वारयोरिव स्थानमेव नासिकेति स्थाननिरूपणे अमङणनानां नासिका चेत्युक्तं नल्वकारादीनां नासिका चेति । यत्तूक्तं तुल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्वमिति व्याख्यायां तद्वल्त्वित्यादौ तोर्लीति दकारस्य वकारप्रसङ्ग इति । तदापाततः । तोर्लीत्यत्र लकारद्वयनिर्देश इति स्वीकृत्य लकाररूपे लकारे परे परसवर्ण इति व्याख्यायामुक्तदोषाप्रसक्तेरित्याहुः ॥

ष्टुना ष्टुः ॥ इहापि कार्यिनिमित्तयोर्यथासंख्यं न तोः षीति ज्ञापकात् । सर्पिष्टममिति । ह्रस्वात्तादौ तद्धितइति षत्वम् ॥

न पदान्ताट्टोरनाम् । ८ । ४ । ४२ ॥

अनामिति लुप्तषष्ठीकं पदम् । पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम् । ईट्टे । टोः किम् । सर्पिष्टम् ॥ अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् * ॥ षण्णाम् । षण्णवतिः ॥ षण्णगर्यः ॥

तोः षि । ८ । ४ । ४३ ॥

तवर्गस्य षकारे परे ष्टुत्वं न । सन् षष्ठः ॥

झलां जशोन्ते । ८ । २ । ३९ ॥

वागीशः । चिद्रूपम् ॥

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ८ । ४ । ४५ ॥

यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एत-

यरो ॥ पदान्तस्येति किम् । वेद्मि । स्तभ्नाति । स्पर्शे चरितार्थ इति । प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेणेदमुक्तम् । कमलं मुरारिः वृक्षव् नेता इत्यादौ लकारवकारयोरनुनासिकप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । स्पर्शस्यैवेष्यते इति प्राचीनग्रन्थानुरोधेन स्पर्शभिन्नेषु अनुनासिकविधिर्न प्रवर्तते अनभिधानादिति वा योज्यम् । रेफे न प्रवर्तत इति । यद्यपि व्यक्तिः पदार्थ इति पक्षे लक्ष्यभेदे लक्षणभेदाद् अस्यां व्यक्तौ लक्षणस्याचरितार्थत्वाद् रेफेऽपि प्रवृत्तिर्दुर्वारैव तथापि लक्ष्यानुरोधेन जातिपक्षमाश्रित्येदमुक्तम् । दकारनिपातनादिति । ननु यवादिगणे ककुदित्येव पठ्यते न तु ककुद्मन्त इति मतुब्विशिष्टम् । तथा च यरोऽनुनासिको दुर्वारः । न च यरोनुनासिकप्रवृत्तौ

न्मुरारिः । एतन्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः ॥ प्रत्यये भाषायां नित्यम् * ॥ तन्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि मदोदग्राः ककुद्मन्त इति । यवादिगणे दकारनिपातनात् ॥

तोर्लि । ८ । ४ । ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वाँल्लिखति । नकारस्याऽनुनासिको लकारः ॥

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य । ८ । ४ । ६१ ॥

उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । आदेः परस्य ।

झयन्तत्वाभावेन झय इति मतुपो मकारस्य वत्वाप्रसक्त्या यवादिगणे ककुदिति पाठो निरर्थकः स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन झयन्तत्वानपायात् । गणे तत्पाठस्य सार्थक्यादिति चेदत्राहुः । यद्यत्र ककुद्दकारस्य नकार इष्टः स्यात्तर्हि गणे ककुन्नित्येव पठेन्न तु ककुदिति । मतुपः प्रकृतिभूतककुच्छब्दस्य नान्तत्वनिपातनेपि अन्यत्र दकारान्तप्रयोगस्य निर्बाधत्वात्तस्माद्यरोनुनासिकोत्र न प्रवर्तते इति । अन्ये त्वाहुः । यचि भं तसौ मत्वर्थइति संहितया पाठे तसाविति तात्पूर्वं दकारं प्रश्लिष्य भत्वेनाप्येतत्समाधातुं शक्यं, तसाविति द्विवचननिर्देशस्तु दतयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा इतरेतरयोगद्वन्द्वे कृते समुपपद्यतइति ॥

उदः स्था ॥ अनुस्वारस्य ययीत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य संबध्यते । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्यभिप्रेत्याह । पूर्वसवर्णः स्यादिति ॥

उत्थानम् । उत्तम्भनम् । अत्राघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः । तस्य झरो झरीति पाक्षिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणं न तु खरि चेति चर्त्वम् । चर्त्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात् ॥

झयो होऽन्यतरस्याम् । ८ । ४ । ६२ ॥

झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः । वाग्घरिः । वाग्हरिः ॥

शश्छोऽटि । ८ । ४ । ६३ ॥

पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि । दस्य चुत्वेन जकारे कृते ॥

खरि च । ८ । ४ । ५५ ॥

खरि झलां चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्छिवः । तच्शिवः ॥ छत्वममीति वाच्यम्* ॥ तच्छ्लोकेन । तच्श्लोकेन । अमि किम् । वाक् श्च्योतति ॥

मोऽनुस्वारः । ८ । ३ । २३ ॥

मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि । अलोऽन्त्यस्य । हरिं वन्दे ।

शश्छोऽटि ॥ इह पदान्तादित्यनुवर्त्य पदान्ताज्झय इति व्याख्येयं, तेनेह न, मध्वश्चोतन्त्यभितो विरप्शम् । विपूर्वाद्रपेरौणादिकः शः । छत्वममीति । शश्छोऽटीतिसूत्रं शश्छोऽमीति पठनीयमित्यर्थः । तच्छ्लोकेनेति । तच्छ्मश्रुणेत्याद्यप्युदाहर्तव्यम् ॥

मोनु ॥ हलि सर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्तते पदस्येति

पदस्येति किम्। गम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य झलि। ८। ३। २४ ॥

नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यऽनुस्वारः। यशांसि। आक्रंस्यते। झलि किम्। मन्यते ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः। ८। ४। ५८ ॥

स्पष्टम्। अङ्कितः। अञ्चितः। कुण्ठितः। शान्तः। गुम्फितः। कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम् ॥

च तदाह। मान्तस्येत्यादि। हलि किम्। त्वमत्र किमत्र ॥

नश्चापदान्तस्य ॥ अपदान्तस्य किम्। राजन् पाहि। आ-
क्रंस्यतइति। आङ उद्गमनइति तङ्। स्नुक्रमोरिति नेट् ॥

अनुस्वारस्य ॥ अत्र ययीति स्पष्टार्थमचि परे अनुस्वारा
भावात्। शलि तु परसवर्णोनुस्वारान्तरतमो न सम्भवती
कुण्डं रथेनेत्यत्रैव दंशभमित्यादावपि परसवर्णविध्यप्रवृत्तेः
अत्र वदन्ति। ईषद्विवृतमूष्मणां विवृतं स्वराणामिति भाष्य
मते ययीत्यस्यापार्थकत्वम्। सूत्रकारमते तदावश्यकमेवान्यथ
दंशनमित्यादावनुस्वारान्तरतमः परसवर्णोनुनासिक ईका
स्यात्। ईकारशकारयोस्तन्मते सावर्ण्यस्य सत्वात्। तथ
कुण्डं शेते इत्यादावनुस्वारस्य वा पदान्तस्येति स्यादिति
अङ्कित इति। अङ्क पदे लक्षणे चेति चुरादिण्यन्तात्
निष्ठायां सेटीति णिलोपः। परसवर्णेन ङः। अकि लक्ष
इत्यस्माद्वा क्तः। नुमोनुस्वारे परसवर्णेन ङः। अञ्चित इति
अञ्चुः पूजायामिति निष्ठायामिट्। नाञ्चेरिति नलोपनिषेधः

वा पदान्तस्य । ८ । ४ । ५९ ॥

पदान्तस्याऽनुस्वारस्य यथि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वङ्करोषि । त्वं करोषि । सय्यँन्ता । संयन्ता । सव्वँत्सरः । संवत्सरः । यल्लोँकम् । यं लोकम् । अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः ॥

मो राजि समः क्वौ । ८ । ३ । २५ ॥

क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् ॥

हे मपरे वा । ८ । ३ । २६ ॥

मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा । ह्मल ह्वल चलने । किम् ह्मलयति । किं ह्मलयति ॥ यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम् * ॥

कुण्ठित इति । कुठि प्रतिघाते क्तः नुमोनुस्वारे परसवर्णेन णः । शान्त इति । शम उपशमे क्तः । वा दान्तशान्तेति निपातनादिडभावः । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । मस्य अनुस्वारे परसवर्णेन नकारः । गुम्फित इति । गुम्फ ग्रन्थे क्तः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन मः ॥

मो राजि समः क्वौ ॥ राजीति किम् । संपत् । सम इति किम् । इदं राट् । क्वाविति किम् । संराजितुं, संराजितव्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं तदाह । म एव स्यादिति । सम्राडिति । राजृ दीप्तौ । संपूर्वादस्मात् सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । व्रश्चादिना षत्वं जश्त्वचर्त्वे ॥

हे मपरे वा ॥ मपर इति बहुव्रीहिः । यवलेति । यवलाः परा यस्माद्यवलपरस्तस्मिन् हकारे परे मस्य यवला भव-

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ॥

समसंबन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात् । कियँह्यः । किं ह्यः । किवँह्वलयति । किं ह्वलयति । किलँह्लादयति । किं ह्लादयति ॥

नपरे नः । ८ । ३ । २७ ॥

नपरे हकारे परे मस्य नः स्याद्वा । किन् ह्नुते । किं ह्नुते ॥

ङ्णोः कुक्टुक् शरि । ८ । ३ २८ ॥

ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शरि । कुक्टुको-

न्तीत्यर्थः ॥

यथासंख्यमनुदेशः ॥ अनुदिश्यतइति अनुदेशः । पश्चादुच्चार्यतइत्यर्थः । समानामिति सम्बन्धे षष्ठी तदाह । समसम्बन्धी विधिरिति । समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तं, तथा हि सति यथाह [illegible] षु समेषु समानां विधानं पाघ्रादिषु पिबादीनां प्रस्था[illegible]नां तत्रैव यथा[illegible] प्रवृत्तिः स्यात् । दृश्यते तु अनुवाद्ययोरपि यथासंख्यत्वम् । समू[illegible]कृतजीवेषु हनकृञ्ग्रह इत्यत्र यथा । समानामिति किम् । लक्षणेत्थम्भूतेत्यत्र लक्षणादयश्चत्वारोर्थाः प्रत्यादयस्तु त्रयः तत्र सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् ॥

नपरे ॥ अयमपि बहुव्रीहिरेव । हे इति अनुवर्तते तदाह नपरे हकारे इति ॥

ङ्णोः ॥ चयो द्वितीया इति । एतच्च नादिन्याक्रोश

सूत्रे भाष्ये स्थितम् । अत एव मनोरमायां डः सीति सूत्रे तु डित्युच्यमाने चयो द्वितीयश इति पक्षे घकारापत्तिरुक्ता । य

रसिद्धत्वाज्जश्त्वं न ॥ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् * ॥ प्राङ्ख् षष्ठः । प्राङ्च्षष्ठः । प्राङ् षष्ठः । सुगण्ठ् षष्ठः । सुगण्ट् षष्ठः । सुगण् षष्ठः ॥

डः सि धुट् । ८ । ३ । २९ ॥

डात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात् । षट्त्सन्तः । षट् सन्तः ॥

तु ङ्णोरिति सूत्रस्थं स्यात्तर्हि तुडित्येव सुवचं स्यात् । तुटोऽसिद्धत्वेन चयो द्वितीया इत्यस्याप्रवृत्तेः । पौष्करसादेरिति । पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत् । तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः । बाह्वादित्वादिञ् अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

डः सि धुट् ॥ उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वादित्यभिप्रेत्याह । सस्येति । सीति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः । षट्त्सन्त इति । धुटश्चर्त्वेन तकारः । चयो द्वितीया इति तस्य थो न, चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । अत एव धुडभावे षट्सन्त इत्यत्र टस्य ठो न भवति । नन्वेवमपि डः सि धुगिति धुग्विधीयतां डकारस्य सकारे परे धुगिति व्याख्यानसंभवात् किमनेन धुटः परादित्वाऽभ्युपगमेन । मैवम् । पूर्वान्तत्वे तु न पदान्ताट्टोरनामिति निषेधाप्रवृत्त्या धकारस्य ष्टुत्वप्रसङ्गात् । अत एव वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न कृतः । डस्य तुकि ष्टुत्वे तस्यासिद्धत्वेन चयो द्वितीया इत्यस्यापि प्रसङ्गाच्च । इह धुड्विकल्पेन रूपद्वये सति टकारनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात् षोडश रूपाणि । खयः शर इति द्वित्वे द्वात्रिंशत् । शरोचीति निषेधोत्र न प्रवर्तते । तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वस्योक्तत्वात् । न च चर्त्वस्यासिद्धत्वात् खयः परत्वमेव नास्तीति शङ्क्यं, पूर्व-

नश्च । ८ । ३ । ३० ॥

नकारान्तात्सस्य धुड्वा । सन्त्सः । सन्सः ॥

शि तुक् । ८ । ३ । ३१ ॥

नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात् । शश्छोटीति छत्वविकल्पः । पक्षे झरो झरीति चलोपः । सञ्छम्भुः । सञ्च्छम्भुः । सञ्च्शंभुः । सञ्शंभुः । ञछौ ञचछा ञचशा ञशाविति चतुष्टयम् । रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् । ८ । ३ । ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याऽचो नित्यं

चासीद्धीयमद्वित्वइत्युक्तेः ॥

शि तुक् ॥ शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतायाः न इति पञ्चम्याः षष्ठीं कल्पयतीत्याह । नस्येति । चलोप इति । झरो झरीत्यत्र सवर्णग्रहणसामर्थ्याद् यथासंख्यं न प्रवर्तत इति भावः । सञ्छंभुरिति । इह श्चुत्वतुक्कोरसिद्धत्वमाश्रित्य नश्छवीति रुत्वं नाशङ्क्यं, छत्वस्यासिद्धत्वात् । चतुष्टयमिति । अत्र तुकः श्चुत्वे चयो द्वितीया इति पक्षे चस्य छत्वे शस्यापि छत्वविकल्पात् सञ्छ्छंभुः । सञ्छ्शंभुरिति रूपद्वयवृद्धिर्बोध्या । न च शस्य छत्वपक्षे शर्परत्वाभावाच्चयो द्वितीया इति पक्षे चस्य छो नेति शङ्क्यं, शश्छोटीति छत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः ॥

ङमो ह्रस्वात् ॥ ङम् प्रत्याहारः संज्ञायां च कृतं टित्वं सामर्थ्यात्संज्ञिभिः सम्बध्यते । तेन यथासंख्यं ङुट् णुट् नुटः प्रवर्तन्ते । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थं हे मपर इति मय उञो वो वा इति च विकल्पद्वयस्य मध्ये पाठादेव नित्यत्वलाभात् । न-

ङमुडागमः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः ॥

समः सुटि । ८ । ३ । ५ ॥

समो रुः स्यात् सुटि ॥ अलोन्त्यस्य ॥

न्विह नित्यग्रहणाभावे हे मपरे वेति वाग्रहणमुत्तरसूत्रेषु पञ्चस्वप्यनुवर्तते वा नवेति शङ्का स्यादिति चेत्सत्यम् । अत एव विस्पष्टार्थमित्युक्तं न तु व्यर्थमिति । तस्मात्परस्याच इति । ननु ङम इत्यस्य षष्ठ्यन्ततामाश्रित्याचि परे पूर्वस्यैव विधीयतां को दोष इति चेत् । मैवम् । तथाहि सति ङमन्तस्य पदस्य पूर्वावयवः स्यादित्यनिष्टं प्रसज्येत । पदस्य यो ङम् तस्येति वैयधिकरण्येन व्याख्यायामपि कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वं प्रसज्येत पदान्तस्येति निषेधस्याप्रवृत्तेः । यद्यपि बहिरङ्गपरिभाषया ङमुड्विधेरसिद्धत्वादिष्टं सिध्यति तथापि यथोद्देशपक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः प्रसज्यत एव णत्वमिति यथोक्तं व्याख्यानमेव साध्विति दिक् । सुगण्णीश इति । ण्यल्लोपौ न स्थानिवत् पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । ननु परमदण्डिनावित्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नुट् स्यादिति चेन्न । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । अत एव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहावित्यादौ कुत्वघत्वढत्वादीनि न । प्राचा तु ङमि च पद इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानान् ङमुण्नेत्युक्तं तदनेन प्रत्युक्तम् । इहैव नलोपं वारयितुमुक्तरीतेरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात् ॥

समः सुटि ॥ यद्यपि मोनुस्वारेण सिद्धं तथापि अनुनासिकत्रिसकारसिध्यर्थमिदम् ॥

अत्राऽनुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ८ । ३ । २ ॥

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात् ॥

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । ८ । ३ । ४ ॥

अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥

अत्रानुनासिकः । अयमधिकारो विधिर्वेति पक्षद्वयम् । आद्ये अत्र ग्रहणमनर्थकम् । अधिकारादेव रुप्रकरणलाभात् । तुशब्दस्तु अधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणः पूर्वकार्यस्य विशेषद्योतनार्थः । परस्य नित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति । विधिपक्षे व्यर्थः वाग्रहणं स्पष्टार्थम् । अनुनासिकात्पर इति ज्ञापकादेव सिद्धेः । नहि विकल्पं विना अनुनासिकं विहायेत्यनुनासिकाभावपक्षः सम्भवति । इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तु वेति शब्दावनुक्त्वा रोः पूर्वस्यानुनासिकः स्यादित्येवोक्तम् । रोः पूर्वस्येति । उपलक्षणमेतल्लोपस्यापि अत्र रुप्रकरणे यो विधिस्ततः पूर्वस्येति निष्कृष्टोर्थः । एवं रोः पूर्वस्मात्पर इत्यस्यापि रुप्रकरणे यो विधिस्ततः पूर्वस्मात्पर इत्यर्थौ बोध्यौ ॥

अनुनासिकात् ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह । अनुनासिकं विहायेति । अनुनासिकाभावपक्षे इत्यर्थः । पूर्वस्येति प्रकृतस्य तु विभक्तिविपरिणामेन पञ्चम्यन्ततेत्यभिप्रेत्याह । रोः पूर्वस्मादिति । संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वाद्वत्सा धेनुरानीयतामित्यत्रेव संभावितानुनासिकत्वगुण एवोपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेन सम्बध्यते इत्यभिप्रेत्याह रोः पूर्वस्मादिति तु मनोरमायामवतारितं तत्तु पूर्वस्येत्यनुवर्तनं विभक्तिविपरिणामं चानपेक्ष्य लौकिकन्याये-

विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ॥

खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । एतदपवादेन वा शरीति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते ॥ संपुकानां सो वक्तव्यः * ॥ संस्कर्त्ता । समोवा लोपमेकइति भाष्यम् ॥ लोपस्यापि रुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयं द्विसकारं तूक्तमेव । तत्रानचि चेति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात् । अनुनासिकवतां त्रयाणां शरः खय इति कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च एकतं द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरं शतम् ॥

नैवेष्टं सिध्यति इत्याशयेनोक्तमित्याहुः । अनुस्वारागम इति । आगमत्वञ्च परशब्देनैव लभ्यते यथा पूर्वौ तु ताभ्यामैजित्यत्र पूर्वशब्देन ऐचोरागमत्वमिति भावः ॥

विसर्जनीय ॥ खरीति । एतच्च खरवसानयोरितिसूत्रान्मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । संस्कर्तेति । सम्परिभ्यामिति करोतेः सुट् । ननु अनुस्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेति अनुस्वारपक्षे त्रिसकारकं रूपं कथं स्यादित्याशङ्क्याह । अनुस्वारविसर्गेत्यादि । अकारोपरीति । यदि त्विकारोपरि पठ्येरन् तर्हि पयःसु यशःसु इत्यादौ इणः परस्येति षत्वं स्यादिति भावः । अच्त्वादिति । न चैवं हरिः कर्ता हरिं

पुमः खय्यम्परे। ८। ३। ६॥

अम्परे खयि पुम्शब्दस्य रुः स्यात्। व्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्ययस्येति षत्वपर्युदासात् ᳵकᳶपयोः प्राप्तौ। अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्तौ। संपुंकानामिति सः। पुँस्कोकिलः। पुंस्कोकिलः। पुँस्पुत्रः। पुंस्पुत्रः। अम्परे किम्। पुंक्षीरम्। खयि किम्। पुंदासः। ख्याञादेशे न। पुंख्यानम्॥

नश्छव्यप्रशान्। ८। ३। ७॥

अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् न तु प्रशान्-

स्मरेत् रामः पातीत्यादौ यणादिप्रसङ्गः, त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात्। अनुस्वारस्यापि द्वित्वे इति। अपिशब्दात्ककारस्य। वचनान्तरेणेति। अचो रहाभ्यामिति कृतेपि यणो मय इति भवत्येवेति भावः॥

पुमः खयि॥ पुंसः संयोगान्तलोपेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम्। अम्परइति बहुव्रीहिः। पर्युदासादिति। इदुदुपधस्येति षत्वविधायके सूत्रे इति भावः। ख्याञादेशे नेति। चक्षिङः ख्याञ् इत्यत्र खशादिरयमादेशः। असिद्धकाण्डे णत्वानन्तरं शस्य यो वेति स्थितमिति वक्ष्यते। एवं च यत्वस्यासिद्धतया अम्परत्वाभावात् पुमः खयीति रुत्वं नेत्यर्थः। पुंख्यानमिति। चक्षिङो ल्युट् चेति ल्युटि ख्याञादेशः। ननु आदेश इह दुर्लभः वर्जने प्रतिषेधः असनयोश्चेति वार्तिकादिति चेत्सत्यम्। बहुलन्तण्यन्नबधकणाचविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वार्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयम्। विस्तरस्त्विह मनोरमायामनुसन्धेयः॥

शब्दस्य । विसर्गः, सत्वम्, श्चुत्वम् । शार्ङ्गिँश्छिन्धि । शार्ङ्गिंश्छिन्धि । चक्रिँस्त्रायस्व । चक्रिंस्त्रायस्व । पदस्य किम् । हन्ति । अम्परे किम् । सन् त्सरुः । खड्गमुष्टिः । अप्रशान् किम् । प्रशान्तनोति ॥

नॄन्पे । ८ । ३ । १० ॥

नॄनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे ॥

कुप्वोः ᳵक ᳶपौ च । ८ । ३ । ३७ ॥

कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः । चाद्विसर्गः । येन नाप्राप्तिन्यायेन विसर्जनीयस्य स इत्यस्यापवादोयं न तु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य । तेन वासः क्षौममित्यादौ विसर्ग एव । नॄँᳶपाहि । नॄंᳶपाहि । नॄँः पाहि । नॄंः पाहि । नॄन्पाहि ॥

त्रायस्वेति ॥ त्रैङ् पालने लोटि शप्यायादेशः । प्रशानिति । प्रपूर्वात् शाम्यतेः क्विप् । अनुनासिकस्येति दीर्घः । मो नो धातोरिति नः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ।

नॄन्पे ॥ पकारोपरि अकार उच्चारणार्थः । तेन नॄः पुनातीत्यादि सिद्धम् । उभयथर्क्ष्वित्यत उभयथेति अनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह । रुः स्याद्वेति ॥

कुप्वोः ᳵक ॥ अत्र कुप्वोरिति रेफस्य विसर्गः । जिह्वामूलीयस्य खर्त्वात् । खर्परे शरीति विसर्गस्यास्य लोपः । जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात् । वा शरीति विसर्ग एव वा । आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ । चाद्विसर्ग इति । प्राचा तु चाद्विकल्प इ-

कानाम्रेडिते । ८ । ३ । १२ ॥

कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे । संपुंकानामिति सः । यद्वा ॥

कस्कादिषु च । ८ । ३ । ४८ ॥

एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यत्र तु सः । ×क×पयोरपवाद इति सः । काँस्कान् । कांस्कान् । कस्कः । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोयम् ॥

त्युक्तं, तदसत् । ×क×पाभ्यां मुक्ते विसर्जनीयस्य सत्वप्रसङ्गात् ॥

कानाम्रेडिते । कान्कानिति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । कान् कान् पश्यसीति । अत्र एकः किंशब्दः प्रश्ने । द्वितीयः क्षेपे । कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः । वार्तिके कान्ग्रहणाभावेपि सत्वं सिध्यतीत्याशयेनाह । यद्वेति । संपुमोस्तु वार्तिकेनैव सत्वम् । कस्कादिषु संस्कर्ता संस्करिष्यति पुंस्कोकिलः पुंस्काम इत्यादिबहूनां पाठे गौरवात् । कस्कादिषु संपुंकानिति पठित्वा सर्वमपि वार्तिकं त्यक्तुमशक्यं पुंस्कोकिल इत्यादाविणः परत्वेन विसर्गस्य षत्वप्रसङ्गात् । किं तु कान्ग्रहणमिव संग्रहणं वार्तिके त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये ॥

कस्कादिषु च ॥ अत्र सोपदादावित्यतः स इति इणः ष इति सूत्रं चानुवर्तते तदाह । एषु इण उत्तरस्येत्यादि । कौतस्कुत इति । कुतः कुत आगत इत्यर्थे अव्ययात्त्यपि प्राप्ति गणपाठसामर्थ्यादणित्याहुः । अव्ययानां भमात्रइति व-

संहितायाम् । ६ । १ । ७२ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

छे च । ६ । १ । ७३ ॥

ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः । ततश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं चुत्वेन जः । तस्य चर्त्वेन चः । चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोःकुरिति कुत्वं न । स्वच्छाया । शिवच्छाया ॥

आङ्माङोश्च । ६ । १ ७४ ॥

एतयोश्छे परे तुक् स्यात् । पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः । आच्छादयति । माच्छिदत् ॥

दीर्घात् । ६ । १ । ७५ ॥

दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात् । दीर्घस्यायं तुक् न तु छस्य । सेनासुराच्छायेति ज्ञापकात् । चेच्छिद्यते ॥

क्ष्यमाणेनात्र टिलोपः । सर्पिष्कुण्डिकेति । नित्यं समास इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनमसमासे व्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थमित्यादि वक्ष्यति ॥

संहितायाम् ॥ इत्यधिकृत्येति । एतच्च इको यणचीत्यत्र वक्तव्यमपि सूत्रक्रमानुरोधेनात्रोक्तम् ॥

छे च ॥ छकारोपरि अकार उच्चारणार्थः । विदिभिदिच्छिदेरिति निर्देशात्तेन विच्छिन्नमित्यादि सिद्धम् । ह्रस्वस्येति । एतच्च ह्रस्वस्य पिति कृतीत्यतोनुवर्तते तुक् च । सेनासुरेति । यदि हि छस्य तुक् स्यात्तर्हि छस्य चर्त्वे सति चद्वयं स्यात् । सन्निपातपरिभाषया चर्त्वाप्रवृत्तौ तु छकारोपरि चकारः श्रूये-

पदान्ताद्वा । ६ । १ । ७६ ॥

दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात् । लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीछाया ॥

इति हल्सन्धिः ॥

विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ॥

विष्णुस्त्राता ॥

शर्परे विसर्जनीयः । ८ । ३ । ३५ ॥

तेति भावः ॥

पदान्ताद्वा ॥ प्रकृतेन दीर्घेण विशेषणात्तदन्तविधिलाभेनेष्टसिद्धावप्यन्तग्रहणं पदान्तस्यैव तुग्यथा स्यात्पदस्य मा भूदित्येतदर्थमन्यथा पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितौ समर्थेषु लक्ष्मीच्छायादिष्वेव स्यात्तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तेत्यत्र न स्यादसामर्थ्यादेवं न पदान्ताट्टोरिति सूत्रे पदाट्टोरिति वक्तव्येन्तग्रहणं दुष्टाः षट् सन्तस्त्रय इत्यत्रापि ष्टुत्वनिषेधार्थमित्याहुः ॥

इति तत्त्वबोधिन्यां हल्सन्धिः ॥

विष्णुस्त्रातेति । प्रातिपदिकात् स्वौजसमौडिति सुप्रत्यये तस्य रुत्वे खरवसानयोरिति विसर्गे च कृते विसर्जनीयस्येति सः । अस्य च रुत्वं नाशङ्क्यं रुत्वं प्रति विसर्जनीयसत्वस्यासिद्धत्वात् ॥

शर्परे विसर्जनीयः ॥ शर्पर इति बहुव्रीहिरनुवर्तमानश्च खरन्यपदार्थः । सत्वादेरयमपवादः । यदि तु शर्परे नेत्ये-

शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत् । कः त्सरुः । घनाघनः क्षोभणः । इह यथायथं सत्वं जिह्वामूलीयश्च न ॥

वा शरि । ८ । ३ । ३६ ॥

शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः शेते । हरिश्शेते ॥ खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः * ॥ रामस्थाता । रामःस्थाता । हरिस्फुरति । हरिः स्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्वे च त्रैरूप्यम् । कुप्वोः ᳵकᳶपौ च ॥ कᳵ करोति । कः करोति । कᳵ खनति । कः खनति । कᳶ पचति । कः पचति । कᳶ फलति । कः फलति ॥

सोपदादौ । ८ । ३ । ३८ ॥

विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः ॥ पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम् * ॥

वोच्यते तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धेऽपि कुप्वोः ᳵकᳶपौ स्यातां वासःक्षौममद्भिः ᳶप्सातमित्यादौ । विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह । न त्वन्यदिति । तदेव स्फुटयति । इहेति ॥

सोऽपदादौ ॥ अपदाद्योरिति सूत्रे व्यत्ययेन एकवचनम् । यदि तु विसर्जनीयस्य सः शर्परे विसर्जनीय इत्यत्र मण्डूकप्लुत्यानुवर्तितो यः खर् स इहाप्यनुवर्त्य विशेष्यते अपदादौ खरीति तदा यथाश्रुतं साधु । परन्तु पुनर्मण्डूकप्लुत्यानुवर्तने क्लेश इति भावः । अन्ये त्वाहुः । पुनर्मण्डूकप्लुतिं विनाप्यनुवर्तितुं शक्यः । वा शरीत्यत्र शरा खरं विशेष्य शर्रूपे खरीति व्याख्याने कुप्वोरिति सूत्रे कुप्वोः खरीति व्याख्याने च चत्यभावा-

पयस्पाशम्। यशस्कल्पम्। यशस्कम्। यशस्काम्यति॥ अनव्ययस्येति वाच्यम् *॥ प्रातःकल्पम्। काम्ये रोरेवेति वाच्यम् *॥ नेह। गीः काम्यति॥

इणः षः। ८। ३। ३९॥

इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये। सर्पिष्पाशम्। सर्पिष्कल्पम्। सर्पिष्कम्। सर्पिष्काम्यति॥

नमस्पुरसोर्गत्योः। ८। ३। ४०॥

गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्वोः परयोः। नमस्करोति। साक्षात्प्रभृतित्वात् कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा। तदभावे नमः करोति। पुरोऽव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा। पुरस्करोति। अगतित्वान्नेह। पूः। पुरौ। पुरः प्रष्टव्याः॥

दिति। पयस्पाशमिति। याप्ये पाशप्। ईषदसमाप्तौ कल्पप्। अज्ञाते कुत्सितइति कः। काम्यच्चेति काम्यच्। पाशकल्पककाम्येष्विति वृत्तिः। सम्भवप्रदर्शनमेतत्। न तु परिगणनमन्यस्यासम्भवात्। प्रातःकल्पमिति। अधिकरणशक्तिप्रधानस्य प्रातःशब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वं दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरितिवत्। गीः काम्यतीति। न च सत्वनिषेधेपीह इणः ष इति षत्वं स्यादिति वाच्यम्। तत्रापि काम्ये रोरिवेत्यस्यानुवृत्तेः। यदि तु इणः ष इत्यत्रैवेदं पठ्येत तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेपि पूर्वेण सत्वं स्यात्॥

इणः षः॥ सोपदादावित्यस्यापवादः। पुरः प्रष्टव्या इति। पॄ पालनपूरणयोः। भ्राजभासेत्यादिना क्विप्। तदन्ताज्जस्। जसन्ततां स्फुटीकर्तुं पूः पुरावित्युपन्यस्तम्॥

इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य । ८ । ३ । ४१ ॥

इकारोकारोपधस्याऽप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः । निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वम् । कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात् । तेनेह न । मातुः कृपा ॥ मुहुसः प्रतिषेधः * ॥ मुहुःकामा ॥

तिरसोऽन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ४२ ॥

तिरसः सो वा स्यात् कुप्वोः । तिरस्कर्ता । तिरःकर्ता ॥

इदुदुपधस्य ॥ इदुदिति किम् । गीः करोति । पूः करोति । इह इदुतौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन सम्बन्धः । अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्ययो यो विसर्ग इति संबध्यते । सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः । न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वं शङ्क्यम् । अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात् । अत एव अग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः सिध्यति । अन्यथाऽपदान्तत्वान्न स्यात् । विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः । ज्ञापकञ्च विशेषापेक्षं तेनाचः परस्मिन्निति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । एवञ्च पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति सिद्धान्त उक्तयुक्तिमूलको न तु वाचनिक इति मनोरमायां स्थितम् । अत्र वदन्ति । अप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्याद्यर्थ एव आकरे स्थित इति । अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्येनान्वयो न युक्तः । सर्पिष्करोतीत्यत्र इसुसोस्सामर्थ्ये इति वैकल्पिकषत्वप्रवृत्तावपि

तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकमित्यत्र इदुदुपधस्येत्यनेन नित्यं षत्वप्रसङ्गात् । न चाकरमतेप्युणादीनामव्युत्पत्त्याश्रयणे तथा स्वीकारादिष्टापत्तिरिति वाच्यम् । व्युत्पत्त्याश्रयणे दोषतादवस्थ्यात्, इसुसोरित्यत्र सर्पिष्करोतीत्युदाहरणेन व्युत्पत्तिपक्षस्यैव वार्तिककारेण स्वीकृतत्वानुमानात् । अन्यथा इदुदुपधस्येत्यनेनैव व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिपक्षभेदेन षत्वविकल्पसिद्धेस्तदुदाहरणस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । किञ्च तिष्ठतु सर्पिरित्यादाविदुदुपधस्येति षत्वस्येष्टत्वे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थ इति स्वमूलग्रन्थविरोध इति । अत्र केचित् । इदुद्भ्यामप्रत्ययस्येति वक्तव्ये इदुदुपधस्येतिग्रहणं नित्यं य इदुदुपधस्तस्यैव विसर्गस्य षत्वं यथा स्यात् कविभिः कृतमित्यादौ मा भूदित्येवमर्थं भिसो विसर्गस्य हि नित्यमिदुदुपधत्वं नास्ति रामैरित्यादौ तदभावाद् इति, तन्न । अग्निः करोतीति निषेधोदाहरणस्यासङ्गत्यापत्तेः । देव इत्यादौ अकारोपधत्वात् प्रियचत्वा इत्यादावाकारोपधत्वेन चतुष्कपाल इत्यादौ षत्वानापत्तेश्चेति यत्किञ्चिदेतत् । अन्ये तु प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवति इत्यादिव्याख्याने तूक्तोदाहरणे षत्वस्याप्रवृत्तेरुपधस्येत्येतत्तुल्यजमित्याहुः । स्यादेतत् अप्रत्ययग्रहणमेव स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रिपादी सिद्धेत्यत्र ज्ञापकमित्युक्तम् । तदिदं वैयधिकरण्ये नान्वयमभ्युपगच्छतां सिद्धेरदत्राहुः । न मु ने इत्यत्र नेति योगं विभज्य स्थानिवत्सू प्रति त्रिपादी नासिद्धेति व्याख्यायते । प्रत्ययः परश्चेत्यादि निर्देशाश्चेहानुकूलाः । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादचः प स्मिन्निति सूत्रं प्रति त्वसिद्धैव । ततश्च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति सिद्धान्तो युक्तिमूलक इत्यादि सर्वं संगच्छत इति

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे । ८ । ३ । ४३ ॥

कृत्वोर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कु-

अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्यपक्षे मातुः कृपेत्यादाविदुदुपधस्येति षत्वमाशङ्क्याह । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येति । मातुरित्यत्र हि ऋत उदिति एकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रति परम्परया प्रयोजकम् । आकरे तु एकादेशनिमित्तादिति प्रचुरः पाठः, तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः । नन्वेवमप्रत्ययस्येत्यत्र सामानाधिकरण्यपक्षोप्याकरसम्मत इति चेदत्राहुः । प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्ष आकरसम्मतोपि यथा निष्प्रयोजनस्तथायमपि । वैयधिकरण्यपक्षस्त्वावश्यक एवान्यथा तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेरिति । भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठादिति । न च षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशशास्त्रस्यासिद्धत्वात् षत्वाप्राप्तौ विध्यर्थ एव तत्र पाठो न ज्ञापनार्थ इति वाच्यम् । षत्वे तुकि च कर्तव्ये पदान्तपदाद्योः सतोरेवैकादेशोऽसिद्ध इति सिद्धान्तात् । अन्यथा शकहूष्वित्यत्रापि षत्वं न स्यात् । शकान् ह्वयतीत्यत्रादेच उपदेशइत्यात्वे क्विपि संप्रसारणे कृते संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपैकादेशे च हल इति दीर्घः । भवति हि कोसिचत् सोसिचद् इत्यादौ पदान्तपदाद्योरादेशस्तेन तत्र षत्वनिषेधः सिद्ध्यति न तु शकहूष्वित्यत्र । एवं च भ्रातुष्पुत्र इत्यत्रापि षत्वतुकोरित्येकादेशशास्त्रमसिद्धं न भवतीत्युक्तं ज्ञापकं सुस्थमेव । ननूक्तज्ञापकात् शकहूष्वित्यत्रापि मातुः कृपेत्यत्रेव षत्वं न स्यात् । मैवम् । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकत्वात्, कश्च तुल्यजातीयः, यः कुप्वोरिति दिक् ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति ॥ इह द्विस्त्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्याच्च-

प्वोः । द्विष्करोति इत्यादि । क्त्वार्थे किम् । चतुष्कपालः ॥

इसुसोः सामर्थ्ये । ८ । ३ । ४४ ॥

एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति । धनुष्करोति । धनुः करोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । सामर्थ्ये किम् । तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम् ॥

तुःशब्दोपि सुजन्त एव ग्रहीष्यते । क्त्वोर्थग्रहणं तु साहचर्यं न सर्वत्र व्यवस्थापकमित्यत्र ज्ञापकम् । तेन दीधीवेऽवीटामि त्यत्र धातुसाहचर्येप्यागमस्येटो ग्रहणम् । चतुष्कपाल इति चतुर्षु कपालेषु संस्कृत इत्यर्थे संस्कृतं भक्षा इत्यणो द्विगोर्लु गनपत्य इति लुक् । अत्र मनोरमायामिदुदुपधस्येति नित्यं ष इ त्युक्तम् । एवं च द्वितन्त्रितमिति चतुःपञ्चाशदिति स्वमूलग्रन्थप्र योगश्चिन्त्यः स्यात्, चतुष्कपालवत्तत्रापि नित्यतया षत्वप्रवृत्ते रतोत्र षत्वनिवारणायाप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्यर्थ एव स्वीकर्तव्यः, चतुष्कपाल इत्यत्र तु कस्कादेराकृ तिगणत्वात् षत्वप्रवृत्तिरित्याहुः । व्यपेक्षाविरहेपीति । तिष्ठ सर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादावित्यर्थः । व्यपेक्षायामिति । इदं स र्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः । अत्र सर्पिरित्यसमस्तं पदमिति बो ध्यम् । समासे तु नित्यं समास इत्यनेन सिद्धेः । समासाभावमे ज्ञापयितुमिदमिति सर्पिर्विशेषणमुक्तम् । नित्यार्थश्चेति । अ भावः । असमासे व्यपेक्षाविरहे ऽत्यन्ताप्राप्तौ नित्यतया ष त्वार्थः पाठः । व्यपेक्षायां त्वसमासे इसुसोरिति विकल्पे प्राप्तौ नित्यार्थ इति । अयःसहितेति । न त्वयसी विकार जानपदेति ङीष्प्रसङ्गात् । अयस्कर्णीति । अय इव कर्ण यस्याः, नासिकोदरेति ङीष् ॥

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । ८ । ४५ ॥

इसुसोर्विसर्गस्याऽनुत्तरपदस्थस्य समासे नित्यं षः स्यात् कुप्वोः परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थः । व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य । ८ । ३ । ४६ ॥

अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु न तूत्तरपदस्थस्य । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः । अयस्पात्रम् । अयःसहिता कुशा अयस्कुशा । अयस्कर्णी । अतः किम् । गोःकारः । अनव्ययस्य किम् । स्वःकामः । समासे किम् । यशः करोति । अनुत्तरपदस्थस्य किम् । परमयशःकारः ॥

अधःशिरसी पदे । ८ । ३ । ४७ ॥

एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । समासइत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमशिरः पदम् ॥

कस्कादिषु च ॥ भास्करः ॥

इति विसर्गसन्धिः ॥

अधःशिरसी ॥ एतयोरिति । सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या । अधस्पदमिति । पदस्याध इति विग्रहः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । शिरस्पदमिति । षष्ठीसमासः ॥

इति तत्त्वबोधिन्यां विसर्गसन्धिः ॥

स्वौजसमौडिति सुप्रत्यये शिवस् अर्च्य इति स्थिते ॥

ससजुषो रुः । ८ । २ । ६६ ॥

पदान्तस्य सस्य सजुष्शब्दस्य च रुः स्यात् । जश्त्वापवादः ॥

शिव इत्यस्यावसाने विसर्गस्तस्यार्च्य इत्यनेन समभिव्याहारे सस्याभावाद्रुत्वं कथं स्यादित्याशङ्कायामाह । स्वौजसमौडित्यादिनेति । एवञ्चात्र मूलभूत एव सुरस्तीति रुत्वादिकं स्यादेव, विसर्गस्त्विह न भवति खरवसानाभावात् । भाविन्यवसानभङ्गे ऽकृतव्यूहपरिभाषया ऽर्च्यपदसमभिव्याहारात्पूर्वमपि न भवतीति बोध्यम् ॥

ससजुषो रुः ॥ पदस्येत्यनुवृत्तं ससजूभ्यां विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः, न च सजूःशब्दांशे ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्ययविधिविषयकत्वात् । सान्तं सजुष्शब्दान्तञ्च यत्पदं तस्य रुः स्यात्स चालोन्त्यस्य । एवं स्थिते फलितमाह । पदान्तस्य सस्येति । सजुष्शब्दस्येति । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः । तेन सजुषौ सजुष इत्यत्रापि नातिव्याप्तिः । न च सजूरित्यत्राव्याप्तिः । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यं, तस्यापि प्रत्ययविधिविषयकत्वात् । अत एव व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति ग्रहणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिव उत्सूत्रे हरदत्तेनोक्तं, कैयटहरदत्ताभ्यामिति तु मनोरमायां स्थितं, तत्र कैयटेनानुक्तत्वात्कैयटग्रहणं प्रमादपतितमिति नव्याः । केचित्तु दिव उत्सूत्रं यस्मिन्निति बहुव्रीहिरयं, सूत्रसमुदायस्यान्यपदार्थः । तथा च दिव उत्सूत्रशब्देन द्वन्द्वे चेति सूत्रस्यापि क्रोडीकरणात्तत्र कैयटेनोक्तत्वान्नोक्तदोष इति कुकविकृतिवत् क्लेशेन मनोरमां योजयन्ति । यत्व-

अतो रोरप्लुतादप्लुते । ६ । १ । ११३ ॥

अप्लुतादतः परस्य रो रुः स्यादप्लुतेऽति । भो भगो अघो इति प्राप्तस्य यत्वस्याऽपवादः । उत्वं प्रति रुत्वस्याऽसिद्धत्वं तु न भवति । रुत्वमनूद्य उत्वविधेः सामर्थ्यात् ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ६ । १ । १०२ ॥

अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ॥

स्यासिद्धत्वादुत्वे कृतेपि तस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वं स्यादित्याशङ्कायामाह । यत्वस्यापवाद इति । उत्वविधेः सामर्थ्यादिति । न चातो रोरप्लुतादिति सूत्रं परित्यज्य रोः सुपीति सूत्रानन्तरं अत उरतीत्येव लाघवादुच्यतां किमनेन सामर्थ्याश्रयणप्रयासेनेति वाच्यं, तथा हि सति उत्वस्यासिद्धतया शिवोर्च्य इत्यादावाद्गुणस्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ॥

प्रथमयोः ॥ अत्र प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौणः, द्विवचनं तु समुदायापेक्षया । इको यणचीत्यतोऽचीत्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यतोऽको दीर्घ इत्येकः पूर्वपरयोरिति सूत्रं चानुवर्तत इत्याशयेन व्याचष्टे । अकः प्रथमाद्वितीययोरचीत्यादिना । अचि किम् । रामः । अकः किम् । गावौ । नावौ । प्रथमयोः किम् । वृक्षे । [illegible] । यद्यपीदं नादिचीत्यनेनैव सिध्यति । तथापि हरी इत्यत्रेव हर्योरित्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । तद्वारणाय प्रथमयोरित्युक्तमिति दिक् । पूर्वग्रहणं किम् । अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् । दीर्घग्रहणं किम् । त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रो मा भूत् । अद्गुण इति । अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य

नादिचि । ६ । १ । १० ॥

अवर्णादिचि परे न पूर्वं सवर्णदीर्घः । आङ्गुणः । एङः पदान्तादति । शिवोर्च्यः । अत इति तपरः किम् । देवा अत्र । अतीति तपरः किम् । श्व आगन्ता । अप्लुतात्किम् । एहि सुश्रोत३ अत्र स्नाहि । प्लुतस्याऽसिद्धत्वादतः परोयम् । अप्लुतादितिविशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । अप्लुते इति किम् । तिष्ठतु पय अ३ग्निदत्त । गुरोरनृत इति प्लुतः ॥

हशि च । ६ । १ । ११४ ॥

अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि । शिवो वन्द्यः । रोरित्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह । प्रातरत्र । भ्रातर्गच्छ । देवास् इह इति स्थिते । रुत्वम् ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । ८ । ३ । १७ ॥

स्थितिरितिन्याय्यादिति भावः । अत्र भिद्योद्ध्या नदे तौ सदित्यादि लिङ्गं, तद्धि नादिचीति पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य वृद्धेः प्रवृत्त्या च सिध्यति नान्यथेति । नन्वेवं नान्तः पादमव्ययपरइति पाठे सुजाते अश्वसूनृते उपप्रयन्तो अध्वरमित्यादावेङः पदान्तादतीति पूर्वरूपमेव हि तेन निषिध्यते, तस्मिंश्च निषिद्धे एचोयवायाव इत्युत्सर्गोपि प्रवर्तेत । मैवम् । बाधके निषिद्धे बाध्यमपि क्वचिन्नेति स्वीकारात्तत्सिद्धेः ॥

भोभगो ॥ असन्धिः सौत्र इति । सूत्रे कृतः सौत्रः कृत-

एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि परे । असन्धिः सौत्रः । लोपः शाकल्यस्य । देवा इह । देवायिह । अशि किम् । देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्वस्याऽसिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात् । नह्ययमल्विधिः रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् । भोस्, भगोस्, अघोस्, इतिसकारान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते ॥

लब्धेत्यण् । भगोअघोशब्दयोरोकारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः । यदि तु भोस्भगोस्अघोस्इतिसान्तं रान्तं वानुकृत्य भोइत्यादीनां त्रयाणामलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य यः स्याद् अपूर्वस्य रोश्चेति व्याख्यायते तर्हि असन्धिर्न्याय्य एवेति बोध्यम् । ननु रोरुकारस्याऽनुबन्धत्वाद्रेफमात्रं विसर्गस्थानि तथा च अनल्विधाविति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशङ्क्याह । नह्ययमिति । यथा अग्रहीदित्यत्र ग्रहो लिटि दीर्घस्य स्थानिवद्भावेनास्मादिट ईटीति प्रवर्तते एवमिहापि विसर्गस्य [illegible] प्रवर्तत इति भावः । यद्यपि रो रीत्यतो र इत्यनुवृत्य रोर्यो रेफः तस्य यादेश इति व्याख्याने अयमल्विधिरेव तथापि उत्तरार्थं कर्तव्यम[illegible]णं र इत्यस्यानुवृत्तिक्लेशवारणार्थमिहैव कृतम् । निपाता इति । भोभगोइति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादेराकृतिगणत्वात्तत्र बोध्याः । यदि तु विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्येतिवार्त्तिकेन एषां रु स्याद् अवस्यौकारो वा संबुद्धावित्यर्थकेन निष्पन्ना एव भोःशब्दादयो गृह्येरन् तदा पुल्लिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादि सिद्धावपि भो हरिहरौ भो विद्वद्वृन्द भो गङ्ग इत्यादि न सिध्येत्तस्माद्विभाषा भवदितिवार्तिकं नावश्यमाश्रयणीयमिति भावः । मनोरमायां

तु भाष्यस्वरसरीत्या तु विभाषेति वार्तिकमारब्धव्यमेवेत्युक्तम्। तथा हि हे भगवन् इतिवद् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात्तस्य च वार्तिकारम्भएव सिद्धिः। स्युः पाट्प्याडङ्गहेहैभोरित्यमरोक्तानां तु सम्बोधनार्थानां निपातानां सह प्रयोगायोगात्। किञ्च यत्र भवान् हरिः तत्र भवान् ततो भवानितिवत् तत्र भो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिध्यति इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति सर्वविभक्त्यन्तात्तसादेर्भवदादियोगएवेष्टत्वात्। किञ्च आमन्त्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिघातः आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावश्चेत्यादि सिध्यति नान्यथा। भो हरिहराविल्यादिसिद्धये भो इति निपातोऽप्यवश्यमभ्युपगन्तव्यः। यदि तु भगो अघो इति निपातावपि प्रामाणिकौ तर्हि स्तां नाम वार्तिकं तूक्तप्रयोजनाय स्वीकर्तव्यमेवेति दिक्। स्यादेतत्। निपातानामभ्युपगमे यत्र विधौ तएव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वान्न तु संबुद्ध्यन्ताः लाक्षणिकत्वादिति चेन्नैवम्। स्वरितेनाधिकार इत्यत्राधिकः कारोधिकार [illegible] व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्या [illegible] हणात्। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च, अनित्यत्वे लिङ्गं भुवश्च महाव्याहृतेरिति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं यावत्पुरेति सूत्रे निपातग्रहणं च। न चैवं लाक्षणिकानामपि ग्रहणे विभोरिदं सुप्रभा गौर्यस्य स सुप्रभगुः तस्य सुप्रभगोरिदं रघोरिदमित्यत्रापि यत्वापत्तिरिति वाच्यम्। परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणेप्यन्येषामग्रहणात्साहचर्यं त्वेषां सम्बोधनार्थे इति बोध्यम्। भोइत्यादीनां त्रयाणामलोन्त्यस्य यः स्यादिति व्याख्याने तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नातिप्रसङ्गः। न चाजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे विभोरिद

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य । ८ । ३ । १८ ॥

पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे । यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः ॥

ओतो गार्ग्यस्य । ८ । ३ । २० ॥

ओकारात्परस्य पदान्तस्याऽलघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत । पदान्तस्य किम् । तोयम् ॥

उञि च पदे । ८ । ३ । २१ ॥

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोप उञि परे । स उ एकाग्निः । पदे किम् । तन्वयुतम् । वेञः संप्रसारणे रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात उञिति ग्रहीष्यते तर्हि उत्तरार्थं पदग्रहणम् ॥

प्रभोरिदमिति इदमित्येकदेशस्य अर्थोऽस्तीति शङ्क्यं, जहत्स्वार्था वृत्तिरिति मुख्यस्य तदभावादिति दिक् ॥

व्योर्लघु ॥ वकारयकारयोरिति । भोभगोअघोअपूर्वयोरित्यर्थः । लघुप्रयत्नतरः, लघूच्चारणतरः । स चान्तरतम्याद्वस्य वः, यस्य य इत्याह । वयाविति ।

विधानसामर्थ्याल्लघुप्रयत्नतरस्य न भवतीत्याशयेनाह । अलघुप्रयत्नस्येति । भोयच्युतेति । एवं भगोयच्युत । अघोयच्युत । वकारस्योदाहरणं तु असावादित्यः । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ।

उत्तरार्थं पदग्रहणमिति । वस्तुतस्तूत्तरत्रापि नोपयुज्य-

रो रि। ८। ३। १४ ॥

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ॥

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः। ६। ३। १११ ॥

ढरेफौ लोपयतीति तथा तस्मिन्वर्णोऽर्थाद् ढकाररेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्। पुना रमते। हरी रम्यः। शम्भू राजते। अणः किम्। तृढः। वृढः। तृहू हिंसायाम्। वृहू उद्यमने। पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम्। अजर्घाः। लीढः। मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते ॥

पदत्वं वा। अहरादीनामिति। उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे। तेन स्वर्चक्षा रथिनः। कविः काव्येन स्वर्चना इत्यादि ग्राह्यम्। विसर्गापवाद इति। गी राजिवदृकारस्य रेफो विधीयते विकारनिवृत्त्यर्थमिति भावः ॥

ढ्रलोपे ॥ रेत्यकार उच्चारणार्थः [illegible] यस्य वि- [illegible]त लोपः स्यात्तत्र हलि सर्वेषा[illegible]प्रवृत्तः। [illegible] चेष्टापत्तिः। भाष्यकारैर्दण्डिनेत्यत्र ङमुड्वारणाय ङमो ह्रस्वादचीत्यत्र [illegible]त्यर्थं पदग्रहणमित्युक्तत्वात्। न च तदेव प्रयोजनमस्त्विति वाच्यम्। ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडिति व्याख्यानेन दण्डिनेत्यत्र ङमुटः प्रसक्त्यभावात् ॥

हलि सर्वेषाम् ॥ यकारस्येति। वकारस्तु नानुवर्तते भोभगोअघोअपूर्वस्यासम्भवात्। वपूर्वस्तु यद्यपि सम्भव वृक्षव् करोतीति तथापि तत्र लोपाप्रसङ्गः। अशीत्यनुवृत्त्या हलो विशेषणात्। वृक्षव् हसतीत्यादि त्वनभिधानादसाध्वि-

पश्चासिद्धत्वेन गुडपोत्तमत्वादित्याकरे स्थितम्। ननु परिदृढय्येत्यत्र ल्यबादेशः कथं भवेद्यावता परिदृढमाचष्टइति णिचि कृते क्त्वाप्रत्यये च क्त्वान्तएव परेरन्तर्भावात्समासाभाव इति चेत्। अत्र कैयटः। संग्रामयतेरेव सोपसर्गात्प्रत्ययोत्पत्तिर्नान्यस्मादिति नियमात्परिशब्दं पृथक्कृत्य दृढशब्दादेव णिच् क्रियते णिजन्तस्य धातुत्वात् क्त्वाप्रत्यये कृते परेः क्त्वान्तेन कृदन्तेन समास इति सिद्धो ल्यबादेशः, णाविष्ठवद्भावाद्भभाव इति। ननु पूर्वस्येति व्यर्थं सप्तमीनिर्देशादेव तल्लाभादत आह। पूर्वग्रहणमित्यादि। ढ्रलोपे पूर्वस्येति सूत्रस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वादुत्तरपदस्थयोरेव ढरे[illegible]योः परतो दीर्घः स्यान्न तु लीढः अजर्घा इत्यत्रेति भावः। [illegible]ादेवानुत्तरपदस्थढकारे दीर्घो न भवेत्तथाप्यजर्घा इत्यत्र दीर्घो न स्यादिति ज्ञेयम्। वस्तुतस्तु उत्तरपदस्य समासचरमावयव[illegible]त्वात्पुना रमतइत्यादावपि न स्यात् किंतु नीरक्तं इत्यत्र [illegible] स्या[illegible] [illegible] लिह आस्वाद[illegible] [illegible] भावः॥

रोऽसुपि॥ असुपीति यदि पर्युदासः स्यात्ततः सुप[illegible] [illegible]एव स्यादहर्पतीत्यत्रै, न त्वहर्भानीत्यत्रापीति। तस्मा[illegible]सज्यप्रतिषेध एवायं व्याख्येयः। न तु सुपीति। [illegible] [illegible]त्यवीप्सयोरिति [illegible]। न चात्र [illegible] [illegible]वं नलोपे अकारस्यैव [illegible] स्यादिति वाच्यम्। [illegible]वत्यं एकेन लोपाभावं [illegible] कार्यविधेय इत्यत्राप्ति सूत्रे वक्ष्यमाण[illegible] रेफादेशस्य नकारस्याभा[illegible] इति। प्र:सर्वैकदेशेत्यादिना सवक्ष्यते [illegible] बाहाः पंसीति पुंस्त्वम्। अहोरथ[illegible]। रथ[illegible] दीर्घ[illegible] तेना[illegible] समाहारद्वन्द्वः। पृथक्-

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥
तुल्यबलविरोधे सति परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते ।
पूर्वत्रासिद्धमिति रो रीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः ॥

शम्भू राजत इति ॥

विप्रतिषेधे ॥ विप्रतिपूर्वात् षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये षिध गत्यामित्यस्माद्वा धातोर्घञ् । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् उपसर्गवशाच्च विरोधार्थकत्वम् । कार्यमिति । अर्हे कृत्यतृच श्चेत्यर्हार्थे कृत्यप्रत्ययः । तेन तुल्यबलविरोध इति पर्यवसाना दतुल्यबलेषूत्सर्गापवादनित्यानित्यान्तरङ्गबहिरङ्गविधिषु ने प्रवर्तते । नह्यपवादादीनां सन्निधावुत्सर्गादि [illegible] बाधितत्वात् । तल्लोपिनामिति । उभयत्राप्यादिशब्दः प्रका रे । तेन [illegible] रथिनः । कविः काव्येन स्वर्चना इत्या ग्राह्यम् । विसर्गापवाद इति । रो राजिवद्रेफस्य रेफो वि धीयते विकारनिवृत्त्यर्थमिति भावः ॥

ढ्लोपे ॥ रेत्यकार उच्चारणार्थः । ढो ढे [illegible] लोपयति ढ्लोपः । णिजन्तात्कर्मण्यणि उपपदसमासः [illegible] ऊदित्त्वेन वेट्कत्वादस्य विभाषितत्वान्निष्ठायां नेट् । [illegible] प्राप्तो ढ इति प्रत्युदा[illegible] तदसत्त्व [illegible] हि ढ्ढेनैक [illegible] च [illegible], न त्वसिद्धक [illegible] इह प्रसक्ति [illegible] त्वेन बाधात् चेड्भावो [illegible] नानुलोपास्तु ष्यन्ते [illegible] वाच्यम् । [illegible] यद्यपि [illegible] वादिति णेरयादेशो न [illegible] अशीत्यनुवर्त्य- ष्यजातेरिति ङीषं बाधित्वा [illegible] विधानात्स । ध्वि-

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि । ६ । १ । १३२ ॥ अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शंभुः । अकोः किम् । एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् । असः शिवः । हलि किम् । एषोत्र ॥

त्यत्र परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन हुझल्भ्य इति धित्वं न भवति । तदुच्यते । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । लक्ष्यानुरोधादव्यवस्थाप्यमेतद्द्वयमपि । तत्र विधिपक्षे तुत्वे रेफलोपे च प्राप्ते इति पाठ्यम् । नियमार्थमि-
[illegible]रस्यत्वे [illegible] कार्यं स्यादि[illegible]वकारोध्याहर्तव्यो वृत्तौ । उ-
लीढः अजर्घा इत्यत्रायं भावः [illegible] प्रतिषेधे परमित्यस्या-
ढकारे दीर्घो न भवेत्तथाप्यजर्घा इत्यत्र दीर्घो न [illegible]दुक्तम् । पूर्व-
म् । वस्तुतस्तु उत्तरपदस्य समासचरमावयव[illegible]त्वात्पुना रम-
तइत्यादावपि न स्यात् किन्तु नीरक्तं दूरक्तं [illegible] स्या-
दिति तत्त्वम् । [illegible] ढ इति । [illegible]
त्वष्टुत्वढलोपाः । इह [illegible]
तो लोपविधिसामर्थ्या[illegible]त एव ढो ढे लोपः [illegible] पदा[illegible]
रस्यत्वेऽपि पदान्[illegible] लोपो भवति । [illegible]
भिकाङ्क्षायां [illegible] हिव [illegible]
पि शब्लुकि सिप [illegible] लघूपधगुणो परः । [illegible]
तीव[illegible] अप्भावः । जश्त्वं [illegible]
प[illegible]या [illegible] रो रीति रेफलोपे [illegible]नेन ढ[illegible]
[illegible]म् । [illegible] ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । लीढः । [illegible]
वक्ष्यते [illegible] किम् । तृढः । वृढः । पूर्वग्रहणमनुत्त[illegible]
। रथ[illegible] दीर्घार्थम् । अजर्घाः । पुना रमते । हरी र[illegible]

सोचि लोपे चेत्पादपूरणम् । ६ । १ । १३४ ॥

स इत्येतस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविड्ढि प्रभृतिम् । इह ऋक्पाद एव गृह्यत इति वामनः । अविशेषाच्छ्लोकपादेऽपीत्यपरे । सैष दाशरथी रामः । लोपेचेदिति किम् । स इत् क्षेति । स एवमुक्त्वा । सत्येवेत्यवधारणं तु स्यश्छन्दसि बहुलमिति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । सोहमाजन्मशुद्धानाम् ॥

इति स्वादिसन्धिः ॥

म् । ये ददाति । अकोः किमिति । साकच्कयोः । शब्दान्त
[illegible]ति प्रश्नः । एषक इति । अकोरिति प्रतिषेध ग
६५४।९७५ र्व॰
न एव परनित्यान्तरङ्गापवादा[illegible]त्तरम्बलीय इत्युक्तम्
[illegible]ाबलेष्वपि परमेव [illegible]तो व्याचष्टे
[illegible] जातौ [illegible] सूत्रम् । वृ
[illegible]ल्लयोः
[illegible]
[illegible]ति
। अप्रतिपत्ति[illegible]
[illegible]तस्मिन् कृते [illegible] निमित्ता
[illegible] भवति, यथा भिन्धक[illegible]
[illegible]च्यते । पुनः प्रसङ्गविज्ञाना[illegible]
[illegible]क्तिविषयकालक्षणयोरन्य[illegible]
[illegible]ग्रीयरामिव पर्यायेण प्रवृ[illegible] नियमा[illegible]
[illegible]धिपरमेव स्यान्न तु पूर्वमिति [illegible] एतल्लक्षणा
यजा [illegible]पंस्थानारम्भोऽनुमीयते । तथा च जुहुतात्त्व

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ । २ । ४५ ॥

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥

अर्थवदधातु । प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति । सूत्रे तन्त्रादिनाऽयं विवक्षितमिति भावः । अर्थवदिति नपुंसकनिर्देशस्यानुगुणं विशेष्यमध्याहरति । शब्दस्वरूपमिति । अधातुरप्रत्यय इति पुल्लिङ्गनिर्देशस्तु परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युत्तरपदलिङ्गवत्त्वाद्बोध्य इत्याहुः । यदि तु धातुभिन्नमित्यर्थं परित्यज्यारोपितो धातुरधातुरिति व्याख्यायते तदा नपुंसकत्वप्राप्तिशङ्कैव नास्तीति ज्ञेयम् । अर्थवदिति किम् । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत् । तस्यां च सत्यां स्वादयः स्युः । ननु संज्ञाकर्मादेरभावान्न भविष्यतीति चेन्न । एकवचनमुत्सर्ग[illegible] चामिह ना[illegible] । एतेन विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुच्चमत्वे इति वक्ष्यमाणग्रन्थो व्याख्यातः ।

एतत्तदोः ॥ अत्र त्यदाद्यत्वमेकशेषश्च न कृतः सौत्रत्वात् प्रकृतिवदनुकरणमि[illegible]ल्पिकातिदेशाद्वा । एवं वृत्ता[illegible]रिति प्रयोगः साधुः । हलङ्याब्भ्य इत्यस्यानन्तरमेवेदं लाघ[illegible] कृतं संहिताधिकारोपजीवनादित्याहुः । सूत्रे सुइति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकमित्याह । एतत्तदोर्यः सुरिति । एतत्तदर्थगतसंख्याभिधायी यः सुस्तस्येत्यर्थः । एतत्तदोर्विहित इति व्याख्याने तु परमस ददाति परमैष ददातीत्यादौ सुलोपो न स्यात् । एतत्तदोः पर इति व्याख्यानं तु न संभवत्येतद्धामिति पञ्चम्यभावात् । एतत्तदोरवयव इति न सम्भवत्येव सोः प्रत्ययत्वात्, तस्मादर्थद्वारकसम्बन्ध एवाश्रितः । [illegible]दाश्रयणे लिङ्गं तु अनञ्समासे इति बोध्यम् । एतत्तदोः कि-

सिद्धान्तः संगच्छते । अन्यथा त्वदुपन्यस्तन्यायेन समुदा
एव संयोगसंज्ञा प्रवर्तेत । अत्र केचित् । धनं वनमित्या
प्रतिवर्णं सत्यामपि संज्ञायां सत्स्वपि स्वादिषु न क्षतिः । ह
ङ्याबित्यादिना सुलोपात् । न च नलोपो धस्य जश्त्वं च स्या
दिति शङ्क्यम् । धातुपाठे धनवनेत्युच्चारणसामर्थ्यात्तदप्रवृत्ते
त्याहु, स्तदसत् । अकारात्सोरुत्पत्तौ रुत्वप्रवृत्तेः । यद्यपि सम
दितप्रातिपदिकस्यावयवत्वेन सुपो लुकि रुत्वं न भवेत्तथा
चिकीर्षति विद्म इत्यादौ रेफदकारयोः पदान्तत्वे सति ख
रवसानयोरिति विसर्गस्य यरोनुनासिकेनुनासिकस्य च प्रस
ङ्गादिति दिक् । अधातुः किम् । अहन् । धातोः प्राति
दिकसंज्ञायां सत्यां तिङां स्वाद्यपवादत्वादहन्नित्यत्र हन्तेर्ल
पि सिपि वा कृते इतश्चेति इकारलोपे हल्ङ्यादिलोपे
[illegible] कृता प्रातिपदिकसंज्ञा नापगतेति न [illegible] ते नद्याः । न
पो बाधतत्वग्रहणेन गृह्यतइ [illegible] भाव [illegible] वाच्यम् । मूल
णसामर्थ्यात्तु ङीबन्तात्कनि एनकेत्यवकाशः तत्र । ह
दात्तादित्यस्य वैकल्पिकत्वात् । ङीबन्तात्कनि उदीचाम
स्यानइतीत्वविकल्पाद्धार्यका आर्यिकेति रूपद्वयं सिध्य
वस्तुतस्तु ङ्याब्ग्रहणं मास्तु घकालतद्धितेष्वित्यलुग्विधान
मर्थ्यात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति हि निष्कर्षः । तथा च
प्रागेव ङ्यापौ प्रवर्तेते । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्त
णां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम् ॥

स्वौजसमौट् ॥ समाहारे द्वन्द्वः । सुङ्स्योरिति । सौ
कारोऽर्वणस्त्रसावित्यत्र विशेषणार्थः । असावित्युक्ते हि असव
रादावित्यर्थः स्यात् । तथा च वाजमर्वन्तिस्वति न सिध्येत्
ङसेरिकारष्टाङसिङसां ङसिङ्योस्मात्स्मिनाविर्त्येतदर्थः ।

रितार्थत्वात्। अप्रत्ययः किम्। हरिषु, करोषि। अत्र सुप्सिपोर्मा भूत्। अप्रत्ययान्तः किम्। तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत्। न चान्तवद्भावेन काण्डे कुड्ये इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेवं तथा च ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः सोरुत्पत्तिश्च स्यादिति वाच्यम्। सप्तम्यधिकरणे चेत्यादिनिर्देशेन विभक्त्येकादेशस्यान्तवद्भावानभ्युपगमादिति दिक्। ननु प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात्। व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति चेन्मैवम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणात् केवलस्य चातथात्वात्। अन्यथा सुप्तिङोरपि तदन्तत्वात् पदत्वं स्यात्। तथा च हरिषु करोषीत्यादौ षत्वं न स्यात्। सात्पदाद्योरिति निषेधात्। न च षत्वविधेर्निरवकाशता सर्पिषि एष इत्यादौ चरितार्थत्वात्। अन्ये तु व्याचक्षते। कृत्तद्धितेत्यत्र हि तदेकदेशविकृतन्यायेन विभक्तावपि सुप्‌विभक्त्या [illegible] यंकयोस्तत्रापि [illegible] स्तम्। ओ[illegible]रस्यानन्यार्थतया तत्रैव सम्भवात् प्रत्यासत्तेश्च। अत एव शब्दकौस्तुभे तत्रान्यदेव प्रयोजनमुक्तम्। मध्यमेनेता सहित आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको मा भूदित्यन्त्ये नेति ग्रहणम्। अन्त्ये नेता सहितो मध्यमः पूर्वेषामपि मा भूदित्यादिग्रहणमिति। अमुमेवार्थं मनसि निधाय आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते इति निष्कृष्टमुक्तं प्राक्। प्रकृतमनुसरामः। ङिप्रभृतीनां ङकारो घेर्ङितीति ङेरामिति विशेषणार्थः। सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः॥

विभक्तिश्च॥ तिङस्त्रीणित्रीणीत्यतस्तिङ्ग्रहणं व्यवहितमपि स्वरितत्वबलादनुवर्तते। सुप इति च संनिहितमित्य-

कृत्तद्धितसमासाश्च । १ । २ । ४६ ॥

कृत्तद्धितान्तौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् । यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न ॥

प्रसङ्गे एव तल्लिङ्गमित्यभ्युपगमे सूत्रान्तरैरेवेष्टं सिध्यतीत्युच्येत तर्हि अप्रत्यय इत्येतदभ्युपगमस्य प्रत्ययपर्युदासे सातिग्रहणं लिङ्ग प्रत्ययान्तपर्युदासे तु तद्धितग्रहणमित्यप्रत्ययग्रहणमेवावश्यं व्याख्यायतां किमनया कुसृष्ट्येति दिक् । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्द्वयोपादानमप्रत्यय इत्यस्यावृत्ति सौकर्यार्थम् । महासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधात् । तथा चाथर्वणे पठ्यते । को धातुः किं प्रातिपदिकं कः प्रत्यय इति । डित्यादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्त [illegible] ग्रहणेन गृह्यतङ्गात [illegible] न चैवं ब
पौ बाध [illegible] वाच्यम् । मूलके
णासामर्थ्यात्तु ङीबन्तात्कनि [illegible] ल्यावकाशः [illegible] दात्तादित्यस्य वैकल्पिकत्वात् । [illegible]बन्तात्कनि उदीचामा स्यान्इतीत्वविकल्पादार्यका आर्यिकेति रूपद्वयं सिध्यति वस्तुतस्तु ङ्याब्ग्रहणं मास्तु घकालतनेष्वित्यलुग्विधान सामर्थ्यात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति हि निष्कर्षः । तथा च प्रागेव ङ्यापौ प्रवर्तेते । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्त णानां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम् ॥

स्वौजसमौट् ॥ समाहारे द्वन्द्वः । सुङस्योरिति । स कारोऽवर्णस्तस्मादित्यत्र विशेषणार्थः । असोत्युक्ते हि अस रादावित्यर्थः स्यात् । तथा च वाजसर्वत्स्विति न सिध्ये ङसेरिकारष्टाङसिङसां ङसिङ्योस्मात्स्मिनावित्येतदर्थः

त्यासन्नतरत्वान्मतुपः प्राशस्त्यपरतया तस्यैव ग्रहणादत एव तदुपादानं सार्थकं पूर्वसूत्रे अधातुरिति पर्युदासबलेनापि तल्लाभसम्भवादिति। तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। कृत्तद्धितान्तानिति। लिट् धुग् इत्यादावधातुरिति कर्त्ता औपगव इत्यादौ अप्रत्ययान्तेतिपर्युदासे प्राप्ते कृत्तद्धितेत्यारम्भः। नियमार्थमिति। न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्क्यम्। वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्। न चैवमपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद्राजकुमारीत्यादौ ङीबन्ते विध्यर्थमस्त्विति वाच्यम्। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति लुग्विषये हल्ङ्यादिलोपाप्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः। तत्र च कुमारीशब्दस्य सुबन्तत्वेपि राजकुमारीशब्दस्यातथात्वादप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सुलभत्वात् [illegible]यंकयोरपि [illegible]। ओटष्टकौरस्यानन्यार्थतया तत्रैव सम्भवात् प्रत्यासत्तेश्च। अत एव शब्दकौस्तुभे तत्रान्यदेव प्रयोजनमुक्तम्। मध्यमेनैता सहित आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको मा भूदित्यन्त्ये नेति ग्रहणम्। अन्त्ये नेता सहितो मध्यमः पूर्वेषामपि मा भूदित्यादिग्रहणमिति। अमुमेवार्थं मनसि निधाय आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते इति निष्कृष्टमुक्तं प्राक्। प्रकृतमनु सरामः। ङिप्रभृतीनां ङकारो घेर्ङितीति ङेराम्निति विशेषणार्थः। सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः॥

विभक्तिश्च॥ तिङस्त्रीणि त्रीणीत्यतस्तिङ्ग्रहणं व्यवहितमपि स्वरितत्वबलादनुवर्तते। सुप इति च संनिहितमित्य-

नात्। पूर्वो भागः पदमिति किम्। बहुज्विशिष्टस्य प्रातिप
दिकसंज्ञा यथा स्यात्। तेन बहुपटव इत्यत्र उपोत्तमोदात्त
त्वं सिध्यति। प्रथमजसो लुकि चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमि
ति चित्स्वरे कृते पुनर्जस उत्पत्तेः। प्रातिपदिकसंज्ञायामस
त्यां तु जसेवोदात्तः स्यात्। यद्वा। प्रकृतिप्रत्ययभावाना
पन्नसङ्घातस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैवेति नियमार्थं समास
ग्रहणं तेन गवित्ययमाहेत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति दिक्। नि
यमफलमाह। तेन वाक्यस्य नेति। गामभ्याज शुक्लामित्य
दिवाक्यस्य न भवतीत्यर्थः। सत्यां हि संज्ञायां सुप् लु
स्यात्। न चैवमपि मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इत्यादिवाक्यस्य
ज्ञा दुर्वारा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादिति चेन्
वम्। समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्बाधात्। एवं च कृ
[illegible]सत्वे कृद्ग्रहणपरिभाषा निष्फलत्वान्नोपतिष्ठते
पौ बाधे [illegible]
णासामर्थ्यात्तु ङीबन्तात्कनि एनकेत्यवकाशः तत्र। [illegible]
दात्तादित्यस्य वैकल्पिकत्वात्। [illegible]बन्तात्कनि उदीचामा
स्थानइतीत्वविकल्पाद्दार्यका आर्यिकेति रूपद्वयं सिध्यति
वस्तुतस्तु ङ्यापोर्ग्रहणं मास्तु घकालतनेष्वित्यलुग्विधानस
मर्थ्यात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति हि निष्कर्षः। तथा च स
प्रागेव ङ्यापौ प्रवर्तेते। स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्त
गाणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम्॥

स्वौजसमौट्॥ समाहारे द्वन्द्वः। सुङ्स्योरिति। स
कारोऽवर्णस्त्वसावित्यत्र विशेषणार्थः। असौत्युक्ते हि अस
रादावित्यर्थः स्यात्। तथा च वाजमर्वत्स्विति न सिध्ये
ङसेरिकारष्टाङसिङसां ङसिङ्योस्मात्स्मिनावित्येतदर्थः।

प्रत्ययः । ३ । १ । १ ॥

आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोयम् ॥

परश्च । ३ । १ । २ ॥

अयमपि तथा ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकात् । ४ । १ । १ ॥

ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः ।

अधिकारोयमिति । प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियतइत्यर्थः ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ समाहारद्वन्द्वादेकवचनम् । ङीति ङीप्ङीष्ङीनां सामान्यग्रहणं आबिति च टाप् डाप्चापाम् । आपञ्चमसमाप्तेरिति । ननु घकालतनेष्विति ज्ञापकाल्लुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगते किमर्थस्तद्धितेषु प्रातिपदिकाधिकार इति चेदत्राहुः । असति त्वधिकारे अत [illegible]र्यक-[illegible]ल्लस्यैव त्रिविधणां [illegible] तत्परास्तम् । औटष्कौरस्यानन्यार्थतया तत्रैव सम्भवात् प्रत्यासत्तेश्च । अत एव शब्दकौस्तुभे तत्रान्यदेव प्रयोजनमुक्तम् । मध्यमेनेता सहित आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको मा भूदित्यन्त्यं नेति ग्रहणम् । अन्त्यं नेता सहितो मध्यमः पूर्वेषामपि मा भूदित्यादिग्रहणमिति । अमुमेवार्थं मनसि निधाय आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते इति निष्कृष्टमुक्तं प्राक् । प्रकृतमनु सरामः । ङेप्रभृतीनां ङकारो घेर्ङितीति ङेराम्निति विशेषणार्थः । सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः ॥

विभक्तिश्च ॥ तिङस्त्रीणि त्रीणीत्यतस्तिङ्ग्रहणं व्यवहितमपि स्वरितत्वबलादनुवर्तते । सुप इति च संनिहितमित्य-

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सि
ङ्याब्ग्रहणं ङ्यबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् ङ्याब्भ्यां प्रा-
ङ् मा भूदित्येवमर्थम् ॥

स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङ-
सोसाम्ङ्योस्सुप् । ४ । १ । २ ॥

त्वपि इह स्वादयः । न च श्वशुरः श्वश्रू इति निर्दे
देव स्वादिसिद्धिरिति वाच्यम् । निर्देशस्य शब्दपरत्वात् । वि
राभ्यां जेः ङेर्थं इतिवत् । किं च कुमारीमाचष्टे कुमारय
णाविष्ठवदिति टिलोपः । एवं यामिन्य इवाचरन्ति यामि
यन्तीत्यत्राचारे क्विबपि फलम् । ङ्याब्भ्यां प्रागिति । तेन
निका आर्यका च सिध्यति । तथा हि । न सामिवचनइ
ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तस्वार्थिकः कन् एतार्यशब्दाभ्यां ङ
पौ बाध[illegible] एतिका आर्यिकेत्येवं रूपं स्यात् ङ्याब्ग्र
णसामर्थ्यात्तु ङीबन्तात्कनि एनकेत्यपि सिध्यति । वर्ण
दात्तादित्यस्य वैकल्पिकत्वात् । [illegible]बन्तात्कनि उदीचामा
स्थानइतीत्वविकल्पाद्दार्यका आर्यिकेति रूपद्वयं सिध्यति
वस्तुतस्तु ङ्यापोर्ग्रहणं मास्तु घकालतनेष्वित्यलुग्विधान
मर्थ्यात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति हि निष्कर्षः । तथा च
प्रागेव ङ्यापौ प्रवर्तेते । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्त
[illegible]णां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम् ॥

स्वौजसमौट् ॥ समाहारे द्वन्द्वः । सुङ्स्योरिति । सै
कारोऽवर्णास्त्वसावित्यत्र विशेषणार्थः । असौत्युक्ते हि अस
रादावित्यर्थः स्यात् । तथा च वाजमर्वतिस्वति न सिध्ये
ङसेरिकारष्टाङसिङसां ङसिङ्योस्स्मात्स्मिनावित्येतदर्थः

ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रयत्याः स्युः । सुङस्योरुकारेकारौ जशटङपाश्चेतः ॥

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥

सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र सु औ जस् इत्यादीनां

जश्शसोर्जकारशकारौ जसः शी तस्माच्छसो न इत्यनयोर्विषयविभागार्थौ । अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्त्विति चेन्न । जसो जकाराभावे औङित्यस्य आव् स्यात्, ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्तता संभाव्येत, एवं शसः शकाराभावे औटो ङित्वं संभाव्येत । तथा च तेजसी इत्यादौ टिलोपः स्यात् । अथ वा लिङ्गावित्यादौ ङित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः संभाव्येत । औटष्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः । टाटकारस्तु टाङसिङसां द्वितीयाटौस्स्वेन इति विशेषणार्थः । एतेन आदिरन्त्येनेति सूत्रे काशिकाकारेण यदुक्तमन्त्येनेति किं सुडिति तृतीयैकवचनावयवेन मा भूदिति तत्परास्तम् । औटष्टकारस्यानन्यार्थतया तेनैव सम्भवात् प्रत्यासत्तेश्च । अत एव शब्दकौस्तुभे तत्रान्यदेव प्रयोजनमुक्तम् । मध्यमेनेता सहित आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको मा भूदित्यन्त्येनेति ग्रहणम् । अन्त्येनेता सहितो मध्यमः पूर्वेषामपि मा भूदित्यादिग्रहणमिति । अमुमेवार्थं मनसि निधाय आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते इति निष्कृष्टमुक्तं प्राक् । प्रकृतमनु सरामः । ङेप्रभृतीनां ङकारो घेर्ङितीति ङेरामिति विशेषणार्थः । सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः ॥

विभक्तिश्च ॥ तिङस्त्रीणित्रीणीत्यतस्तिङ्ग्रहणं व्यवहितमपि स्वरितत्वबलादनुवर्तते । सुप इति च संनिहितमित्य-

सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारः ॥

सुपः । १ । ४ । १०३ ॥

सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः ॥

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने । १ । २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः ॥

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

भिप्रेत्याह । सुप्तिङाविति । तिङां विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजन
न विभक्तौ तुस्मा इति । सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि । चका
पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकार
देकवचनादिसंज्ञाभिः सह वचनद्वयप्रामाण्यात्पर्यायः स्यात्
ततश्च रामेभ्यः नमाम इत्यादौ बहुवचनसंज्ञापक्षे विभक्तित्वा
भावात्सस्येत्संज्ञा स्यात् । इहापीति । अस्मिन्नपि तन्त्रे प्राति
पदिकार्थलिङ्गपरिमाणेत्यादौ इत्यर्थः ॥

सुपः ॥ अत्र तिङस्त्रीणि त्रीणीति सूत्रात् त्रीणि त्रीणी
ति पदं तान्येकवचनेति सूत्रं च तानीति पदं विहायानु
र्तत इति व्याचष्टे । सुपस्त्रीणि त्रीणीत्यादिना । एकश इति
एकैकमित्यर्थः । संख्यैकवचनाच्चेति वीप्सायां प्रथमान्ताच्छस्

द्व्येकयोः ॥ इह द्व्येकशब्दौ संख्यापरावित्यभिप्रेत्याह
द्वित्वैकत्वयोरिति । संख्येयपरत्वे तु बहुवचनं स्यादिति भावः

बहुषु ॥ अयमपि संख्यापर एवेत्याह । बहुत्व इति ।
हुवचनं त्वाश्रयद्रव्यगतं बहुत्वं धर्मे आरोप्य कृतम् । तत्फ

बहुत्वे एतत्स्यात्। रुत्वविसर्गौ। रामः॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ। १। २। ६४॥

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ नादिचि॥ वृद्धिरेचि॥ रामौ॥

तु बहुः पर्वत इति वैपुल्यवाचिनो नेह ग्रहणमिति सूचनमेव। वस्तुतो व्यर्थं तत्परत्वादेकवचनसंभवादिति शब्दकौस्तुभादौ स्थितम्। रुत्वविसर्गाविति। ननु रुत्वस्यासिद्धत्वादुकारस्येत्संज्ञालोपयोरभावात् स्थानिवदादेश इत्यस्यापि त्रिपाद्यामप्रवृत्त्या रेफान्तस्य सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञाऽभावेन च विसर्गोत्र दुर्लभः। विसर्गविधेस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थत्वादिति चेन्मैवम्। न मु न इति सूत्रे नेति योगं विभज्य असिद्धं नेति व्याख्यायामिष्टसिद्धिरित्युक्तत्वात्। राम इति। संज्ञाशब्दोयमव्युत्पन्न इति पक्षे अर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा, करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकारे घापवादेन हलश्चेति घञा रमन्तेस्मिन्निति व्युत्पादने तु कृत्तद्धितेति सूत्रेणेति विवेकः। अत्र केचित् [illegible]र्वन्ति। गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः। इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातय इत्यमरोक्त्या यदि पशुविशेषे प्रयुज्यते तदा रूढोयं रामशब्द इत्यर्थवत्सूत्रेण संज्ञा। यदा तु रामचन्द्रे भगवति प्रयुज्यते तदा रमन्ते योगिनो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याश्रयणात् कृत्तद्धितेति सूत्रेण संज्ञेति॥

सरूपाणामेकशेषः॥ इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं शेषशब्दार्थः। न च विरूपेष्वेकशेषाप्रवृत्त्या घटकलशाविति द्वन्द्वापत्तिरिति शङ्क्यं, विरूपाणामिति वार्तिकस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

वस्तुतस्तु सूत्राक्षरैरेव वार्तिकार्थो लभ्यते । रूप्यते बोध्यते
ति रूपमर्थः । समानं रूपं येषामिति सरूपाः ज्योतिर्जनप
त्यादिना समानस्य सभावः, तथा समानं रूपं स्वरूपं येषां
सरूपाः सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाः तेषामित्येकशेषेण व्याख्या
नात् । न च स्वाङ्ग स्वव्यापारायोगः वाक्यापरिसमा
न्यायादिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ततया
स्मिन्नपि प्रवृत्तेः । अन्यथा तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सव
दीर्घो न स्यात् । तथा अर्थवत्सूत्रान्तर्गतानां प्रातिपदिक
प्रत्ययः परश्चेत्यत्र सुप्प्रत्ययः ससजुषोरित्यत्र रुः खरवसा
योरिति सूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति सर्वोपप्लवः स्यात् । स्व
ध्यायोध्येतव्य इत्यस्य नेह नानेत्यादिश्रुतेश्च स्वस्मिन्नपि यथ
प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति च तुल्यमेकशेषेपि । एतेन अ
इउणित्यादावाङ्गुणा इत्यादिसन्धिकार्यं कुतो नेत्याशङ्कायां
र्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात्सन्धिर्नेति केषां चि
त्समाधानं परास्तम् । वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे
निष्पन्ने प्रवर्तमानानां गुणादीनामुपेन्द्र इत्यादौ तटस्थ
उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्तेः वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्य
कत्वात् । स्यादेतत् । सरूपाणामेक एकविभक्तौ इत्येव सूत्र
मस्तु किमनेन शेषग्रहणेन । अत्राहुः । तथा हि सति स
षां स्थाने एकोन्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थः स्यात्तथा चाश्व
श्वाश्वश्चेत्यत्रोदात्तद्वयवतः स्थाने उदात्तद्वयवानादेशस्तथा अनु
दात्तद्वयवतः स्थाने अनुदात्तद्वयवानादेशः प्रसज्येतेति । एक
विभक्तौ यानीति । विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं न त्वेकशे
निमित्तम् । एवं चानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोयमेकशेषः सुबुत्पत्ते
प्रागेव प्रवर्तते । यद्येतन्नारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्या

द्वन्द्वस्य प्रवर्तेत। आरब्धे त्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहाद् द्वन्द्वप्राप्तिरेव नास्तीति भावः। ननु सुबुत्पत्तेः प्रागेकशेषप्रवृत्तौ शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकं तदेकमेवार्थं बोधयतीति द्विवचनाद्यनुत्पत्तौ रामौ रामा इत्यादि न सिध्येत्। नैष दोषः शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभिधायित्वात्। अत एव कृत्तद्धितसमासैकशेषेत्येकशेषो वृत्तिषु गण्यते। परार्थाभिधानं हि वृत्तिः। अत एव च लुप्तेऽपि प्रत्यये लिड् धुग् इत्यादौ कर्त्ता प्रतीयतइति दिक्। सरूपाणामेवेति। एतच्च उत्तरसूत्रस्थस्यैवकारस्य इहानुकर्षणाल्लभ्यते। अत्र च एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीति पर्यवसन्नोऽर्थः, तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेत्तृवाचिनोर्नैकशेषः मातृभ्यां मातृभिरित्यादौ सारूप्येऽपि औजसादिषु वैरूप्यात्। नन्वेवं पयः पयो नयति दे[illegible]धेवेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादेवेति चेदुच्यते। सहविवक्षायामेव[illegible]कशेषः प्रवर्तते। इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषय इति यावत्। य[illegible] ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्य इतरान्वयः स तथाभूतो विषयः इदं च इदितो नुम् धातोरितिलिङ्गाल्लभ्यते न्यायाच्च। तथाहि। यच्छिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति स्थिते श्रूयमाणैकशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषादेकरूप्येणैवान्वेतुमर्हति। यद्वा तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्राद् द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्ते सति इति व्याख्येयं न तु द्वन्द्वे कृते सतीति। पन्थानौ पन्थान इत्यादौ ऋक्पूरब्धूरित्यादिना समासान्तापत्तेः करौ करा इत्यादौ द्वन्द्वस्य प्राणितूर्येत्यादिना एकवद्भावापत्तेश्चेति दिक्। सूत्रे शेषशब्दः कर्मसाधन इत्याह। एक एव शिष्यतइति। असत्येकग्रहणे द्विबह्वोरपि शेषः स्यात् इत्येकग्रहणम्। न चैवमप्येकविभक्तावित्यत्र एकग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम्। एक-

चुटू । १ । ३ । ७ ॥

प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः । इति जस्येत्संज्ञायाम् ॥

न विभक्तौ तुस्माः । १ । २ । ४ ॥

विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य नेत्त्वम् ॥

स्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीत्यर्थलाभाय तस्यावश्यकत्वात् । किं च स्वसा च स्वसारौ चेत्यादौ विभक्तौ परतः पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात्स्वसार इत्येकशेषस्तत्र न स्यात् । तथा स्वसरि च स्वस्रोश्चेत्यत्र वैरूप्यदर्शनात्स्वसृष्विति न स्यात् । किं तु कमलौ कमल इत्यादिष्वेव स्यात् । कृते त्वेकग्रहणे नायं दोषः प्रसज्यते । एकविभक्तौ परतः पूर्वत्र वैरूप्यादर्शनात् । यदा तु विभक्तावित्यत्रैकत्वस्य विवक्षितत्वात् नास्त्वत्र एकग्रहणमित्युच्यते तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्त्विति केचित् । अन्ये त्वाहुः एकग्रहणमेकैकविभक्ताविति अर्थलाभार्थम् । तथा च सकलविभक्तावित्यर्थलाभादेवकारापकर्षणं विनैव सिद्धमिष्टमिति दिक् । एकस्य द्वौ चेत्यादावेकशेषो न भवत्यनभिधानात् । द्वन्द्वोऽप्यत्रानभिधानेनैव वारणीयः, उत्सर्गतः संख्याशब्देष्वेवमेव । विंशत्यादौ त्वेकशेष इष्ट एवेति बोध्यम् ॥

चुटू ॥ आदिर्ञिटुडव इत्यत आदिः षः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्तते तदाह । प्रत्ययाद्याविति । प्रत्ययाद्याविति किम् । वाचाटः । तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपावित्यत्र प्रत्ययादौ यकारो लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्संज्ञेति वक्ष्यति ॥

न विभक्तौ ॥ हलन्त्यमितीत्संज्ञाप्राप्तौ निषेधारम्भः । तु इत्यस्योदाहरणम् । रामात् । पचेरन् । मकारस्य तु रामम् ।

अतो गुणे । ६ । १ । ९७ ॥

अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्या,दिति प्राप्ते । परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । अतो गुणे इति हि पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायेनाकः सवर्णइत्यस्यैवापवादो न तु प्रथमयोरित्यस्यापि । रामाः ।

एकवचनं संबुद्धिः । २ । ३ । ४९ ॥

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः । ६ । १ । ६९ ॥

एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते संबुद्धिश्चेत् । संबुद्ध्याक्षि

अङ्गाक्षम् । विभक्तौ किम् । अचो यत् । ऊर्णाया यु

दिभ्यः अम् । एतेष्वन्त्यस्येत्संज्ञा यथा स्यात् । इदमस्थमुरित्य मकारपरित्राणार्थमुकारानुबन्धासञ्जनादनित्योऽयमिति ज्ञायते अन्यथा प्राग्दिशो विभक्तिरिति थमो विभक्तित्वाद्दानीमो मकारस्यैवानेनैव सूत्रेणेत्त्वनिषेधसिद्धेः किं तेनेति। तेन किमोत् क्वेति सिद्धम् ॥

एकवचनम् ॥ सुः सम्बुद्धिरित्येव सुवचम् । न च सप्तमीबहुवचनतिप्रसङ्गः । सम्बोधने प्रथमेत्यधिकारादेव तदभावादिति नव्याः । अत्र व्याचख्युः । सुः सम्बुद्धिरिति वाच्ये एकवचनग्रहणमेकोर्थं उच्यते येन तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य संज्ञार्थमन्यथा सामन्त्रितमिति पूर्वसूत्रे तदन्तस्यामन्त्रितसंज्ञा कृतेति प्रक्रमाभेदाय इयमपि संज्ञा तदन्तस्यैव स्यादिति ॥

एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः ॥ यद्यत्र हल्ङ्याब्भ्य इत्यतो हलमननुवर्त्य एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात्परस्याः सम्बुद्धेर्लोप इति व्या-

ङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह हे कतरत्कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एङ्ग्रहणं किम् । हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति ॥

ख्यायेत हलनुवृत्तावप्यङ्गात्परा या संम्बुद्धिः तस्याः यद्धलिति वा । उभयथापि हे ज्ञानेति न सिध्येत् । लोपात्परत्वात्सोरतोऽमि पूर्वत्वे च कृते एकादेशस्य परादिवद्भावे ह्रस्वान्तात्परत्वाभावात्पूर्वान्तवद्भावे अम एवाभावादुभयत आश्रयणे तु नान्तादिवदिति निषेधादतो व्याचष्टे । एङन्तादित्यादिना चेदित्यन्तेन । सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्येति । तदन्तस्यैव संज्ञाऽभ्युपगमे तु सम्बुद्ध्याऽङ्गमाक्षेप्तुं न शक्यते इति बोध्यम् । ह्रस्वात्परत्वं नास्तीति । तथा च सूत्रे एङ्ग्रहणमावश्यकमिति भावः । किं च इमां किमाचामथ से न चक्षुषी इति श्रीहर्षप्रयोगे से इति पृथक् पदं सलक्ष्मीके हे दमयन्तीत्यर्थं इति निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति सूत्रे मनोरमायां व्युत्पादितं ततश्च तत्रापि सम्बुद्धिलोपार्थमेङ्ग्रहणमावश्यकमेव । स्यादेतत् । एङ्ग्रहणस्य से इत्यत्र सावकाशतया हे हरे इत्यादौ सम्बुद्धिलोपो न स्यात् सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । तथा ह्रस्वग्रहणस्यापि हे रामेत्यत्र सावकाशत्वाद् हे गौरि इत्यादौ परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपं बाधित्वा अम्बार्थनद्योरिति ह्रस्वे कृते सम्बुद्धिलोपो न स्यात् । लक्ष्मीशब्दे तु हल्ङ्यादिलोपस्याप्यभावाद् हे लक्ष्मि इत्यत्र सुतरां सम्बुद्धिलोपो न स्यात् । सत्यम् । गुणात्सम्बुद्धेरिति वक्तव्ये एङ्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषां बाधित्वापि सम्बुद्धिलोपः प्रवर्ततइति दिक् ॥

अमि पूर्वः । ६ । १ । १०७ ॥

अकोम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ ॥

लशक्वतद्धिते । १ । ३ । ८ ॥

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्येत्संज्ञा ॥

अमि पूर्वः ॥ प्रथमयोरिति । पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽयमारम्भः । इको यणचीत्यतोऽचीत्यनुवर्तते तदाह । अम्यचीति । अमि योऽच् तस्मिन् अमोऽवयवे अचीति यावत् । तेन मकारसहितस्य पूर्वरूपं नेति स्थितं मनोरमायाम् । एवमचादूहिन्यामित्यादावपि । ऊहिन्यां योऽच् तस्मिन् इत्यादि बोध्यम् । पदास्वैरिबाह्येत्यादिनिर्देशश्चास्मिन् व्याख्याने लिङ्गमित्यपि स्थितम् । कथं तर्हि काशिकादावमि परत इत्येवोक्तं न त्वम्यचीति चेदत्राहुः । तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येत्यादेरेवादेश इति निर्णीते एकः पूर्वपरयोरित्यादेशः पूर्वपरयोरेव भविष्यतीत्याशयेन नोक्तमिति ॥

लशक्व ॥ आदिर्ञिटुडव इत्यत आदिरनुवर्तते षः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति, अतद्धित इति पर्युदासाद्वा लभ्यत इत्याह । प्रत्ययाद्या इति । लश्च शश्च कुश्चेति समाहारद्वन्द्वे लशक्विति नपुंसकम् । तदितरेतरयोगद्वन्द्वेन विवृणोति । लशकवर्गा इति । अतद्धित इति किम् । प्राणिस्थादात इति लच् । चूडालः । लोमादिभ्यः शः । लोमशः । अत्र प्रयोजनाभावादेव नेत्संज्ञेति नेदं प्रत्युदाहरणमिति नव्याः । कर्णललाटेति भवार्थे कन् । कर्णिका । सत्यां हीत्संज्ञायां किति चेति वृद्धिः स्यात् । प्रत्ययाद्या इति किम् । जल्पभिक्षेति वृङः षाकन् । वराकः । अत्र ङ्किति

तस्माच्छसो नः पुंसि । ६ । १ । १०३ ॥

पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि ॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि । ८ । ४ । २ ॥

अट् कवर्गः पवर्गं आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधानेपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे । पदव्यवायेपीति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् । अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् । इति णत्वे प्राप्ते ॥

चेति गुणो न स्यात् ॥

तस्माच्छसो ॥ तच्छब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते । दीर्घमात्रपरामर्शे तु एतान् गाः पश्येत्यत्रापि नत्वप्रसङ्गात् । शस इत्यवयवषष्ठी स चावयवः परत्वेन विशिष्यते पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसोवयवस्येति । तदेतदाह । परो यः शसः सकार इति । परो यः शसिति न व्याख्यातम् । कृते पूर्वसवर्णदीर्घे ततः परस्य शसोऽसम्भवात् ॥

अट्कुप्वाङ् ॥ रषाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदम् । तत्र सर्वैर्व्यवायोऽसम्भवी, एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः, क्षुभ्नादिषु क्षुभ्नपाठसामर्थ्यात्सहपःणामित्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह । व्यस्तैर्यथासम्भवमिति । नन्वेवं कृत्स्नं कार्त्स्न्यमित्यादावडादिव्यवधानाभावात्सत्याभावेप्यादर्शेनेत्यादावड्व्यवधानादिति प्रसङ्गः । न च अडादिभिरेव व्यवधान इति नियमः, अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात् । सत्यम् । योगविभागोऽत्र बोध्यः । व्यवायेपीत्येको योगो वि-

पदान्तस्य । ८ । ४ । ३७ ॥

पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् ॥

ध्यर्थः । अट्कुप्वाङ्नुमित्यन्यो नियमार्थः छान्दसो भिसो लुक् । अत्र योगविभागं विनापि निर्वाहः सुकर इति तु नव्याः । तथाहि । अट्कुप्वाङिति सूत्रे रषाभ्यामित्यनुवर्तते पञ्चमीश्रुत्या तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपतिष्ठते । उपस्थितापि सा वचनप्रामाण्यादडादिव्यवाये न प्रवर्तते । तदन्यव्यवाये तु प्रवर्ततएव, अत एव येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादेकवर्णव्यवहितस्यैव इको गुणो न तु भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येक इति पुगन्तलघूपधस्येति सूत्रे वक्ष्यति । एवं च यत्राडादिभिरेव व्यवधानं रामेणेत्यादौ तत्र भवत्येव णत्वम् । यत्र त्वडादिभिन्नेन व्यवधानमादर्शेनेत्यादौ तत्र न भवति तस्मादितिपरिभाषाया जगरूकत्वात् । निषेधं बाधितुमिति । तेन पर्याणद्धमित्यत्र उपसर्गादसमासेपीति णत्वं सिध्यतीति भावः । उपलक्षणार्थमिति । नुम्स्थानिकस्य स्वाभाविकस्य वानुस्वारमात्रस्योपलक्षणार्थं नुम्ग्रहणमित्यर्थः । तेन बृंहि वृद्धौ इदित्वान्नुम् तस्यानुस्वारः । तृंह हिंसायां स्वाभाविकोत्रानुस्वारः बृंहणं तृंहणम् उभयत्रापि णत्वं सिद्धम् । अयोगवाहानामिति । अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु सम्बन्धो येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्च प्रत्याहारसम्बन्धशून्या इत्यर्थः । वाहयन्ति निर्वाहयन्ति प्रयोगमिति वाहाः । अयोगाश्च ते वाहाश्च अयोगवाहाः । अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टैरगृहीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः । अट्स्विति । निष्कर्षस्त्वकारोपरीति, तेन पयःस्वित्यादाविणः परस्येति षत्वं न भवति । अत एवोक्तं प्राक् । अनुस्वारविसर्ग-

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥
यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन् प्रत्यये
परेऽङ्गसंज्ञं स्यात् । भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशि-
ष्टस्याऽङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् । विधिरिति किम् । स्त्री
इयती । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोप्यधिकस्य वा
मा भूत् ॥

जिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरीति । णत्वं न स्यादि
ति । न भाभूपूकमिगमीत्यतो नेत्यनुवर्तत इति भावः ॥
यस्मात् ॥ तदादीति । तत्प्रकृतिरूपमादिर्यंशब्दस्य स्व
पस्येति बहुव्रीहिः । ननु यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदङ्गमित्येवास्तु
किमादिग्रहणेनेत्यत आह । भवामीत्यादि । प्रकृतिमात्रस्य
तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वादङ्गत्वं तेन कर्त्ता कारण इत्या
द्यपि सिद्ध्यतीति भावः । अङ्गसंज्ञार्थमिति । अन्यथा अतो
दीर्घो यञीति दीर्घो न स्यादिति भावः । न चारम्भसामर्थ्या-
देव दीर्घः स्यादिति वाच्यम् । पय गतौ । वय गतौ । आभ्यां
यङ्लुकि पापामि मापावः पावाम इत्यादौ चरितार्थ-
त्वात् । स्त्री इयतीति । इदमः परिमाणे वतुप् । किमिदंभ्यां
वो घ इति घस्तस्य इयादेशः । इदङ्किमोरिति ईश् यस्येति
चेति ईशो लोपः । उगितश्चेति ङीप् । सत्यां हि संज्ञायां
स्त्रीशब्दस्य यस्येति चेति लोपः स्यात् । न चेशो लोपस्यासि-
द्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रागभाद-
सिद्धत्वमिति पक्षाभ्युपगमादनित्यत्वाच्चेति व्याख्यातारः । न-
व्यास्तु स्त्री अं पश्यतीत्यत्र स्त्रीशब्दस्य स्त्रिया इति इयङ् स्या-
दकारादमि कृते अमि पूर्व इत्येकादेशस्य परादिवद्भावेन

अङ्गस्य। ६। ४। १॥

इत्यधिकृत्य॥

प्रत्ययत्वात्। अततेर्डप्रत्यये टिलोपे च सत्यकारस्य स्वत एव प्रत्ययत्वाच्च। विधिग्रहणे कृते तु नायं दोषः प्रसज्यते। अप्रत्ययस्याकारादप्रत्ययस्य चाततेर्विहितत्वेपि स्त्रीशब्दादविधानात्। स्यादेतत्। वतुपोऽम्प्रत्ययस्य च स्त्रीशब्दादविधानेपि सोर्विधिरस्त्येवेति तद्दोषतादवस्थ्यमिति चेन्मैवम्। सन्निधानबलेन यस्मात् यः प्रत्ययो विहितः तस्मिन् तदङ्गमिति व्याख्यानात्। प्रत्यये किमिति। तदादि रूपं कियदित्यपेक्षायां यस्मात्प्रत्यय इति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात्प्रत्ययपर्यन्तमेवाङ्गं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः। प्रत्ययस्य श्रुतत्वेपि प्रत्ययविशिष्टस्येत्यादि ततोप्यधिकं वा निरवधिकमङ्गं स्यात्तदादि इत्यस्यार्थनिर्णये प्रत्ययश्रवणस्योपक्षयादित्याशयेन व्याचष्टे। प्रत्ययविशिष्टस्येत्यादिना। प्रत्ययविशिष्टस्येति किम्। वव्रश्च। अत्र विशिष्टस्याङ्गसंज्ञायामुरदित्यदादेशस्य परनिमित्तत्वालाभादचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या न सम्प्रसारणइति निषेधाभावादभ्यासस्य पुनरपि सम्प्रसारणं प्रवर्तेत। तथा स्वर्थं श्व्रथमित्यत्राचि श्नुधातुभ्रुवामिति इयङुवङौ स्यातामुक्तरीत्या अचीत्यनेनानादौ प्रत्यय इत्यर्थलाभात्। ततोधिकस्याङ्गसंज्ञायां तु देवदत्त ओदनमपाचीद् इत्यत्र देवशब्दात्प्रागडागमः स्याद्देवदत्तशब्दात्सुप्रत्ययस्य विहितत्वेन लुङः प्राग्वर्तिसमुदायस्याङ्गत्वात्। द्वितीयप्रत्ययग्रहणे कृते तु न कोपि दोषः प्रसज्यते। अन्ये तु यस्माल्लुङादिविधिः प्रत्यासत्त्या तस्यैवाङ्गस्याडागमः स्यादिति ततोप्यधिकस्येत्येतदनास्थयोक्तं किं तु

टाङसिङसामिनात्स्याः । ७ । १ । १२ ॥

अकारान्तादङ्गाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः । णत्वम् । रामेण ॥

सुपि च । ७ । ३ । १०२ ॥

यञादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ॥

अतो भिस ऐस् । ७ । १ । ९ ॥

अकारान्तादङ्गाद्भिस ऐस् स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । रामैः ॥

एतस्यापि विशिष्टस्याङ्गत्वे यद्दूषणं तदेवेत्याहुः ॥

टाङसि ॥ अतो भिस ऐस् इत्यस्मादनुवृत्तेन अत इत्यनेन सामानाधिकरण्येन विशेषणादङ्गस्येत्यधिकृतं षष्ठ्यन्तमपि पञ्चम्या विपरिणम्यते विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह । अकारान्तादङ्गादिति ॥

सुपि च । यञीत्यनुवर्तते । अल्ग्रहणात्तदादिविधिरित्याह । यञादौ सुपीति । यञि किम् । रामः । अत इति किम् । अग्निभ्याम् ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ननु एस् इत्येवास्तु । न चातो गुणे इति पररूपापत्तिः । एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा इसमेव विदध्यादिति चेत्सत्यम् । एदैतोर्द्विमात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावात् । बहुलं छन्दसीत्यत्र अनतोपि भवति । नद्यैरिति काशिकोदाहृतप्रयोगस्य ऐस्करणं विना अनिर्वाहाच्च । केचिदैस्करणं निर्जरसैरित्यैकारश्रवणार्थमिति व्याचख्युः । तच्चिन्त्यम् । सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्ते निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ॥

ङेर्यः । ७ । १ । १३ ॥

अतोऽङ्गात्परस्य ङेइत्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घः । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येतिपरिभाषा तु नेह प्रवर्तते । कष्टाय क्रमणे इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् ॥

ङेर्यः ॥ ङेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं न सप्तम्येकवचनस्य व्याख्यानात् । अत एव ङेरामित्यत्रास्याग्रहणम्, समानाधिकरणे स्त्रियामित्यादिनिर्देशाच्च । स्थानिवद्भावेनेति । आदेशालाश्रयविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादिति भावः । सुपि चेति दीर्घ इति । न च परत्वादकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घोऽस्त्विति शङ्क्यम् । तत्रायङ् यि क्ङितीत्यतः क्ङितीत्यनुवर्तनादन्यथा उरुयेत्यत्रापि दीर्घः स्यात् । उरुशब्दात्परस्य टाइत्यस्य सुपां सुलुगिति यादेशः, एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । यद्यपि ङेर्यादेशस्य ङित्त्वमस्ति न ल्यपीति ज्ञापकेन अनुबन्धकार्येष्वल्विधावपि स्थानिवत्त्वाभ्युपगमात्तथापि शानचः शित्त्वेन लिङ्गेन क्वचिदनुबन्धकार्येषु स्थानिवत्त्वानभ्युपगमादादेशे ङित्त्वं नेत्यभ्युपेत्येदं, विरोधाभावात्परत्वमत्राकिंचित्करमित्यनादरेण वा ऽकृत्सार्वधातुकेतिदीर्घो नोक्त इति स्थितस्य गतिमाहुः । ननु ज्यादादीयस इति ज्यशब्दात्परस्य ईयस आकारविधानमङ्गवृत्तपरिभाषाया लिङ्गमन्यथा बहोर्लोप इत्यतो लोप इत्यनुवर्त्य लोपमेव विदध्यादाकारं तु न विदध्यात्, अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घेण ज्यायानितिरूपसिद्धेरिति भाष्ये स्थितं तदिदानीं विरुध्येत, क्ङितीत्यनुवृत्तौ तु ज्या-

बहुवचने झल्येत् । ७ । १०२ ॥

झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामेभ्यः । बहुवचने किम् । रामः । रामस्य । झलि किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पचध्वम् । जश्त्वम् ॥

वावसाने । ८ । ४ । ५६ ॥

अवसाने झलां चरो वा स्युः । रामात् । रामाद् । द्वित्वे रू-

यानित्यत्राकृत्सार्वेतिदीर्घाप्रवृत्तेः । तथा चाकृदिति सूत्रे ङ्कितीति नानुवर्तनीयमुक्त्या धृषायेत्यत्र दीर्घाभावश्छान्दस इत्येवाभ्युपेयमिति चेद्, अत्राहुः । ज्ञाजनोर्जेत्याकारग्रहणमुक्तपरिभाषालिङ्गम् । अन्यथा जमेव विदध्यात् । अतो दीर्घो यञीति जायते जानातीत्यादौ दीर्घसिद्धेरित्यपि भाष्ये स्थितं तच्च ज्ञापकमकृदित्यत्र ङ्कितीत्यनुवृत्तावपि संगच्छते । एवं च सति ज्यादादित्याकारग्रहणं लिङ्गमिति तु भाष्ये प्रौढिवादमात्रमस्तु । सन्निपातेति । सन्निपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य स सन्निपातलक्षणः तं सन्निपातं विहन्तीति तद्विघातः कर्मण्यण् । कुत्वतत्वे । स्वोपजीवकविधिः उपजीव्यविघातकविधेर्निमित्तं न भवतीत्यर्थः ॥

रामः रामस्येति । यद्यपि रामस्येत्यत्र सन्निपातपरिभाषयाप्येत्वं सुपरिहरं तथाप्यदः सर्वेषामिति निर्देशादेत्वविधौ संन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तत इत्याशयेनोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया ॥

जश्त्वं वावसान इति । अत्राहुः । जश्त्वे कृतेऽवसाने चर्त्वमिति न मन्तव्यं किं तु येन नाप्राप्तन्यायेन अवसाने चर्त्वस्य जश्त्वापवादत्वाच्चर्त्वाभावपक्षे जश्त्वमिति योज्यम् । द्वि-

पचतुष्टयम्। रामाभ्याम्। रामेभ्यः। रामस्य। सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति चर्त्वेप्यान्तरतम्यात्सस्य स एव न तु तकारः। अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात्। अत एव सः सीति तादेश आरभ्यते॥

ओसि च। ७। ३। १०४॥

ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात्। रामयोः॥

ह्रस्वनद्यापो नुट्। ७। १। ५४॥

ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात्॥

त्वइति। अनचि चेत्यनेन, अनचीति प्रसज्यप्रतिषेध इति प्रागेवोक्तम्। पर्युदासाभ्युपगमे तु इह द्वित्वं न स्यात्। तादेश आरभ्यत इति। वत्स्यतीत्यादौ चर्त्वेन तकारो न लभ्यत इति सस्यार्द्धधातुक इत्यनेन सकारस्य तकारो विधीयत इत्यर्थः॥

ह्रस्वनद्यापो॥ अङ्गस्येत्यनुवर्तते। तच्च पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्याद् अङ्गादिति विपरिणम्य ह्रस्वादिभिर्विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह। ह्रस्वान्तादिति। एतेन ह्रस्वनद्याप इति पञ्चमी न तु षष्ठीति स्फोटितम्। ज्ञापकं त्वत्र नामीति, नहि प्रकृत्यागमत्वे अङ्गसंज्ञानिमित्तं नाम् सम्भवति। एवं चानया पञ्चम्याऽनन्यार्थतया तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थित्या आमि सर्वनाम्नः सुडित्यतोऽनुवृत्तमामीति सप्तम्यन्तं ङः सि धुडित्यत्रेव षष्ठ्या विपरिणम्यते आमीति सप्तम्यास्त्रेस्त्रय इत्यत्र चरितार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह। आमो नुडागमः स्यादिति। अत्र नव्याः। नुडिति योगं विभज्याङ्गात्परस्यामो नुडित्युत्सर्गविधिं कृत्वा नद्याप इत्यंशेन दीर्घात्परस्यामो नुट् चेद्भवति तर्हि नद्याप एवेति नियमविधिं व्याख्याय ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्येयम्। न चैवं लिहां दुहामि-

त्यादौ अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । हलन्ताच्चेद्भवति तर्हि षट्च-
तुर्भ्य एवेति नियमाभ्युपगमात् । ध्वंस्वनडुहां कतिपयचतु
युजिक्रुञ्चां झलामित्यादिनिर्देशाच्च । तस्माद् ह्रस्वग्रहणप्रत्या-
ख्याने न कोऽपि दोष इत्याहुः । अत्र वदन्ति । नुडितिपृथ-
ग्योगे कृते सति ङेराम्नि कृते परमप्याटं बाधित्वा अन्तरङ्ग-
त्वादामो नुट् स्यात्तथा च परत्वादाटा नुड् बाध्यतइति
वक्ष्यमाणग्रन्थेन आटि कृते सकृद्गतिन्यायात् नुट् नेति भाष्य-
ग्रन्थेन च विरोधः स्यात् । यद्यपि नियमसूत्राणां विधिमुखे-
न प्रवृत्तिरितिपक्षे ङेराम्नि कृते तस्य नद्याप इत्यनेनैव नुडा-
गमे प्रसज्यमाने आण्नद्या इत्यनेन स बाध्यतइति परत्वादा-
टा नुड् बाध्यते इत्यादिग्रन्थः सङ्गच्छते तथापि नियमसूत्रा
निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे परमपि आटं बाधित्वा अ-
न्तरङ्गत्वान्नुट् स्यादेव । किञ्च नद्याप इत्यत्र नद्यापः परस्यामे
नुडेव स्यान्नान्यदित्यर्थः स्यात्तथा च गौर्यां रमायां सर्वास
सर्वस्यामिति न सिद्ध्येत् । सुडागमस्य पुंसि आट्याट्स्याडा-
गमानां तु ङिदन्तरे चरितार्थत्वात् । अपि च गौर्यामित्या-
दौ ङेराम्नि कृते नुटं बाधित्वा प्राप्तमाटं बाधितुं नदीग्रह
म् । एवं रमायां सर्वासां सर्वस्यामित्यादौ प्राप्तं याटं सुटं च
बाधितुमाब्ग्रहणमिति । नद्याप एतद्विध्यर्थमेव स्यान्न निय
मार्थम् । ततश्च विश्वपां वातप्रम्यामित्यादौ नुट् दुर्वार एव
नद्यां मतुप्, भाषायां सदवसः श्रुवः, सर्वासां प्रायदर्शनं
तदस्यां प्रहरणमित्यादिनिर्देशान् शरणीकृत्य विध्यर्थतापाद
नस्य नुडेवेति प्रागुक्तनियमस्य निवारणे तु प्रतिपत्तिगौरवम्
अपि चाकारान्तादीकारान्तादूकारान्ताच्चेद्भवति तर्हि नद्या
प एवेति नियमस्यापि सम्भवात् । विश्वपां वातप्रम्यां खलपू
मित्यादौ नुडागमाभावेपि गवामित्यादौ नुट् स्यात् । न

नामि । ६ । ४ । ३ ॥

नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । सुपि चेति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः । सुपि एत्वे कृते ॥

छन्दसि गोः पादान्तइत्यारम्भात् लोके गोशब्दात्परस्यामो नुड् न भवेदिति वाच्यम् । पादान्ते गोशब्दात्परस्यामो नुट् चेच्छन्दस्येवेति नियमेन लोके पादान्ते गोनामिति प्रयोगस्याभावेप्यपादान्ते तस्यानिवार्यत्वापत्तेः । रायां ग्लावां नावामित्यादौ दुर्निवारत्वाच्च । यदि तु दीर्घात्परस्य आमो नुट् चेदित्यादिनियमे गोः पादान्तइति सूत्रं विध्यर्थं भवेत् । आकारान्तादिभ्यः परस्यामो नुट् चेदित्यादिनियमे तु नियमार्थं स्यात्तत्र विधिनियमयोर्विधिरेव ज्यायानिति न्यायानुसन्धानेन दीर्घान्तात्परस्यामो नुट् चेदित्यादिर्नियम एव स्वीक्रियतइत्युच्यते तथापि पुनः प्रतिपत्तिगौरवमस्त्येव, तस्माद् ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्यानस्यातिक्लेशसाध्यत्वाद्यथाश्रुतमेव रमणीयमिति ॥

नामि ॥ ढ्रलोपइत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्येति विशेष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिः तदेतदाह । अजन्ताङ्गस्येत्यादि । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नामिति नुट्सहित एवाम् गृह्यते तेन पामनामङ्गनामित्यादौ न भवति । तत्र हि पामादिलक्षणे नप्रत्यये टापि द्वितीयैकवचने च कृते त्रयाणामपि प्रत्ययानां प्रत्येकमर्थवत्त्वेपि नामिति समुदायस्यानर्थकत्वात् । यद्यपि नलोपस्यासिद्धत्वाद् अनेन पामनामित्यत्र दीर्घः सुपरिहरस्तथापि नोपधा-

या इत्यनेन तु स्यादेवेति बोध्यम्। नुटीति तु न सूचितम्। भृञः किन्नुट् चेत्यौणादिकगन्प्रत्ययान्ते भृङ्गशब्दे मा भूदिति। स्यादेतत्। नुडागमस्याम्भक्तत्वादाम्ग्रहणेन सनकारोप्याम् ग्रहीष्यतइति। आमीत्येव सूत्रमस्तु। न चामीति दीर्घस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्परमपि नुटं बाधित्वा अग्नीनामिन्दूनामित्यत्र दीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुड् न भवेदिति वाच्यम्। ह्रस्वान्तान्नुडितिवचनसामर्थ्यात् कृतेपि दीर्घे भूतपूर्वगत्याश्रयेणैतत्प्रवृत्तेः। नापि न तिसृचतसृइति निषेधात्तिसृणामित्यत्र ह्रस्वान्तान्नुडिति वचनस्य प्रयोजनमस्तीति वाच्यम्। चतसृणामित्यत्र षट्चतुर्भ्यश्चेत्यनेनैव नुट्सिद्धेः, ह्रस्वनद्याप इति सूत्रं त्रेस्त्रय इत्यतः त्रेरित्यनुवर्त्य त्रिशब्दात्परस्यामो नुडिति व्याख्यानात् तिसृणामित्यत्रापि तत्सिद्धेः। यद्यपि नृणामित्यत्र प्रयोजनमस्ति तथापि नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति। अन्यथा नृनद्याप इत्येव वदेत्। तस्मादामीत्युक्तौ न किं चिद्बाधकमस्ति इत्यामः सनकारस्य ग्रहणमनर्थकमिति चेदत्रोच्यते। उत्तरार्थं सनकारग्रहणं कर्तव्यं नोपधाया इति दीर्घो नामि यथा स्यात्, चर्मणां वर्मणामित्यत्र मा भूदिति। तदुक्तं वार्तिककृता। नामि दीर्घं आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुट् भवेत्। वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च वर्मणामिति। अत्र वदन्ति। वचनाद्भूतपूर्वगत्याश्रयेण तत्प्रवृत्तिरित्येतच्चिन्त्यम्। गौणत्वे षट्चतुर्भ्यश्चेति नुटोप्रवृत्त्या प्रियचतसृणामित्यत्र नुडर्थं ह्रस्ववचनस्य चरितार्थत्वेन सामर्थ्योपक्षयात्। तत्र हि नुमचिरेति रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडिष्यतइति तदयुक्तम्। ऋन्नद्याप इति सूत्रितेपि ऋदन्तान्नुट् सिद्ध्यत्येवेति ह्रस्वग्रहणस्य सामर्थ्यानुपक्षीणत्वादिति दिक्। परिभाषाविरोधादिति। कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नामीति दीर्घस्य नित्य-

त्वात्परोऽपि सुपि चेतिदीर्घो न प्रवर्त्ततइति नोक्तम् । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति इति नामीति दीर्घस्याप्यनित्यत्वात् । आरम्भसामर्थ्यादिति । सुपि चेत्यस्य तु न सामर्थ्यं रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः । ननु कतीनामित्यत्र परत्वात्षट्चतुर्भ्यश्चेति नुटि नामीति दीर्घःसन्निपातपरिभाषामबाधित्वैव प्रवर्त्ततइत्यारम्भसामर्थ्यस्योपक्षयान्नामीतिसूत्रमपि रामाणामित्यत्र सन्निपातपरिभाषया न प्रवर्त्तते तथा च आचार्याणामिति निर्द्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य सुपि चेतिदीर्घ एव परत्वात् प्रवर्त्ततामिति चेत् । अत्र केचित्समाधयन्ति । चतुर्ग्रहणसाहचर्याद्धलन्तषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुट् भवति न तु कतिशब्दात् परस्यामः, तथा च कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडित्यारम्भसामर्थ्येनोपेक्षणीयमिति । तदपरे न क्षमन्ते । रेफो यथा हल्संज्ञकस्तथा अम्संज्ञकोऽपि भवतीत्यमन्तषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुड् भवति न तु षकारान्तात्परस्येति वक्तुं शक्यतया षण्णामित्यत्र नुडभावप्रसङ्गात् । तस्मादिह साहचर्यं न ग्राह्यमेव । अन्ये तु षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्द्देशादर्थपरोऽयं निर्द्देशस्तथा चार्थप्राधान्यं यत्र तत्रैव षट्संज्ञाश्रयो नुट्भवति न तु प्रियपञ्चां प्रियषषामित्यादौ इति सिद्धान्तात् । बहिरङ्गः षट्संज्ञाश्रयो नुट् । तथा चान्तरङ्गत्वात्कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडिति नामीति दीर्घः सन्निपातपरिभाषां बाधित्वैव प्रवर्त्तते ततश्चारम्भसामर्थ्यादिति मूलोक्तग्रन्थस्य न क्वाप्यनुपपत्तिरिति समादधुः । इतरे तु आरम्भसामर्थ्यादित्यस्यायमर्थो न तिसृचतसृति निषेधारम्भसामर्थ्यादिति । तिसृणामित्यत्र ह्रस्वान्तलक्षणे नुटि कृते नामीति दीर्घप्रवृत्तौ हि न तिसृतिनिषेध आरभ्यते । सन्निपातपरिभाषया दीर्घाप्रवृत्तौ तु कि-

अपदान्तस्य मूर्धन्यः । ८ । ३ । ५५ ॥

आपादपरिसमाप्तेरधिकारोयम् ॥

इण्कोः । ८ । ३ । ५७ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

आदेशप्रत्यययोः । ८ । ३ । ५९ ॥

सहेः साडः स इतिसूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवस्य यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः । रामेषु । इण्कोः किम् । रामस्य । आदेशप्रत्यय-

---

मनेन निषेधेनातो ज्ञायते नामीति दीर्घः संनिपातपरिभाषां बाधत इति । यैस्तु ह्रस्वनद्याप इत्यत्र ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्यायते तैस्तु नामीति दीर्घे आरम्भसामर्थ्यं नाश्रयणीयमेव ॥

अपदान्तस्य ॥ ष इत्येव सिद्धे मूर्धन्यग्रहणमिणः षीध्वमिति ढत्वार्थम् । चकृढ्वे । अकृढ्वम् ॥

इण्कोः ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । कोः किम् । गवाक्षु । गवाङ्षु ॥

आदेशप्रत्यययोः ॥ प्रत्ययशब्दः प्रत्ययावयवे लाक्षणिकः । हलि सर्वेषामितिनिर्देशात्सात्पदाद्योरित्यत्र सातिग्रहणाच्च लिङ्गादित्याशयेन व्याचष्टे । आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति । यदि तु आदेशावयवो गृह्येत तर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः, यद्यपि सकारोच्चारणसामर्थ्यात्तत्र षत्वं न स्यात् तथापि विसंविसंमुसलंमुसलमित्यादौ षत्वं दुर्वारं स्याद् आष्टमिकद्विर्वचनस्यादेशरूपत्वात् । यदि तु प्रत्ययो यः सकार इति गृह्येत तर्हि रामेषु करिष्यतीत्यादौ न स्यात् किं तु इन्द्रो मा वक्षदित्या-

योः किम् । सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत्र । एवं कृष्णसुकुस्यादयः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥

द्वावेव स्यात् । इह मनोरमायामेकापि षष्ठी विषयभेदाद् भिद्यत इत्युक्त्वा सहविवक्षाभावेऽपि सौत्रत्वाद् द्वन्द्व इत्युक्तं तत्तु प्रत्ययशब्दे लक्षणामनङ्गीकृत्य यथाश्रुताभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम् । विवृताघोषस्येति । विवृतस्य सस्य तादृश एवेत्युक्ते ऋकारेऽतिप्रसङ्गस्तद्वारणायाघोषस्येति । अघोषस्येत्येतावदुच्यमाने ठकारेऽतिप्रसङ्गस्तद्वारणायोभयमुपात्तम् । तादृश एव ष इति । तादृश एव षादेशो भवति नान्य इत्यर्थः । ननु दधिसेचौ दधिसेच इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं पदादादेरिति पञ्चमीसमासो भाष्ये उक्तस्तस्य इहापि सात्पदाद्योरिति निषेधः स्यात् करिष्यतीत्यादौ त्वषविधिः सावकाशत्वादिति चेन्नैवम् । स्वादिष्विति या पदसंज्ञा तामाश्रित्य उक्तनिषेधो न प्रवर्तते इति सातिग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । रामस्येति । टाङसिङसामिनात्स्या इति वक्तव्ये सकारोच्चारणसामर्थ्यात्षत्वं न भवेन्नडादिषु अमुष्येति निपातनात्ततः फगादौ आमुष्यायणेत्यादिवार्तिकनिर्देशाच्च अमुष्येत्यत्र षत्वं भवेत् तर्हि विश्वपास्वित्यादि प्रत्युदाहर्तव्यम् । न च तत्रापि सुबिति वक्तव्ये सुबिति सकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न भवेदिति शङ्क्यम् । लिट्सु प्रशास्सु इत्यत्र ङः सि धुट् नश्चेति धुटः प्रवृत्तये सकारोच्चारणस्यावश्यं स्वीकर्तव्यत्वादिति दिक् ॥

सर्वादीनि ॥ तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयं अदः सर्वेषामिति लिङ्गात् । आदिशब्दोऽत्रावयववाची सर्व आदिराद्यवयवो

सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापीयं संज्ञा द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् । तेन परमसर्वत्रेति त्रल् परमभवकानित्यत्राकच्च सिध्यति ॥

येषां तानीति विग्रहः, उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनम् । तस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावादानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा अविशेषात्सर्वशब्देपि प्रवर्ततइति युक्तम् । तद्गुणसम्विंज्ञानत्वं तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः वर्तिपदार्थरूपाणि विशेषणानि तेषां कार्यान्वयितया सम्विज्ञानं यत्र स तद्गुणसम्विज्ञान इत्यक्षरार्थः । लोकवेदयोरपि संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धे लोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्ति लम्बकर्णमानयेत्यादौ तद्गुणसम्विज्ञानत्वमेव । स्वस्वामिभावसम्बन्धे त्वतद्गुणसम्विज्ञानत्वं चित्रगुमानयेत्यादौ । ननु सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं कस्मान्न भवति । सौत्रत्वान्नेति चेल्लोके सर्वणामशब्दस्य साधुत्वापत्त्या सर्वनामसंज्ञानि स्युरित्युत्तरग्रन्थस्यासाधुत्वापत्तेरिति चेन्नैवम् । निपातनात् णत्वं नेति भाष्योक्तव्याख्याश्रयणादिष्टसिद्धेः । अत्र भाष्यानुसाराद्बाधकान्येव निपातनानि भवन्तीतिपक्ष आश्रितः । अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीतिपक्षस्तु विभाषा फाल्गुनीति सूत्रे श्रवणशब्दे निपातितेपि श्रावणीति प्रयोगोपि साधुरित्येवमर्थमाश्रयिष्यते । विशेषणानुगुणविशेष्यमध्याहरति । शब्दरूपाणीति । द्वन्द्वे चेति । स हि निषेधः समुदायस्यैव नत्ववयवानामिति वक्ष्यति, नच तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः । नन्वङ्गाधिकारे तदन्तविधिं विनैव परमसर्वस्मा इत्यादौ स्मायादिसिद्धेस्तदन्तसंज्ञायाः

जसः शी । ७ । १ । १७ ॥

अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । नचावर्गास्तृ इत्यादाविव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात् । सर्वे ॥

सर्वनाम्नः स्मै । ७ । १ । १४ ॥

अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै ॥

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ । ७ । १ । १५ ॥

अतः सर्वनाम्नो ङसिङ्योरेतौ स्तः । सर्वस्मात् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् । ७ । १ । ५२ ॥

अवर्णान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । ए-

किं फलमित्यत आह । तेनेति । न चेहापि प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्नस्तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भविष्यतीति वाच्यम् । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्युक्तत्वादिति भावः । अकच्चेति । चकारात्परमसर्वत इत्यत्र तसिल् ॥

जसः शी ॥ दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् । वारिणी । मधुनी । अनेककाल्त्वादिति । न तु शित्वादिति भावः । इत्संज्ञाया एवाभावादिति । टइत्यत्रोपदेशकालएवष्टकारस्येत्संज्ञा शीभावस्य तु सर्वादेशत्वानन्तरं स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वे लब्धे लशक्वतद्धितइति प्रत्ययादेशस्येत्संज्ञेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः ॥

अवर्णान्तादिति ॥ अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थस्तेन येषां तेषामित्यादौ नाव्याप्तिः । सर्वनाम्नो विहितस्येति । सर्वनाम्नः परस्य-

त्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्व, विश्व, उभ, उभय, डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम, । पूर्व,परा,वर,दक्षिणो,त्तरा,परा,धराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्व,मज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं, बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद्,तद्,यद्,एतद्,इदम्,अदस्,एक,

---

ति तु नोक्तं वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सुट्प्रसङ्गात् । द्वन्द्वे चेत्यनेन समुदायस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधेप्यवयवस्यानिषेधात् । विहितविशेषणत्वाश्रयणे प्रमाणं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यकारप्रयोग एव । आम इति सर्वनाम्न इति पञ्चम्या निरवकाशतया आमीति सप्तम्यास्त्रेस्त्रय इत्युत्तरसूत्रे कृतार्थायाः षष्ठी प्रकल्प्यतइति भावः । पञ्चत्रिंशदिति । पञ्च त्रिंशच्चेति द्वन्द्वः । पञ्चाधिका त्रिंशदिति तत्पुरुषो वा । न च संख्यायाः तत्पुरुषस्येति वक्ष्यमाणवार्तिकेन समासान्तो डच् स्यादिति वाच्यम् । तत्रैव वार्तिकेऽन्यत्राधिकलोपादित्युक्तत्वात् । ननु सर्वेषां नाम सर्वनामेत्यन्वर्थत्वात् संज्ञायाः सर्वविश्वादय एव संज्ञिनो भविष्यन्ति नान्ये इति किमनेन पञ्चत्रिंशदिति परिगणनेन सर्वादीनि इति सूत्रेण वा, मैवम् । परिगणनाभावे कृत्स्नसमस्तादिष्वतिप्रसङ्गात् । एवं च पञ्चत्रिंशत्संख्याकानि सर्वादीन्येव सर्वनामसंज्ञकानि नान्यानीति नियमाय सर्वादीनि इति सूत्रमप्यावश्यकम् । न त्वनुनासिकसंज्ञासूत्रमिव मन्दप्रयोजनमिति बोध्यम् । पूर्वपरा । व्यवस्थायामसंज्ञायां यानि पूर्वापरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि तानि सर्वादिगणसन्निविष्टानि नान्यानीत्यर्थः । सर्वनामसंज्ञा तु सर्वादीनि स-

द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम्, इति । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अत एव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तूभकावित्यकजर्थः । न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचन परत्वाभावेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात् । तदु-

---

र्वनामानीत्यनेनैव सिध्यति । एवमुत्तरसूत्रद्वयेपि बोध्यम् । अत एवेति । द्वयोर्द्विवचनस्यैव युक्तत्वादिति भावः । नित्यं द्विवचनान्त इति । सर्वदा द्विवचनान्त इत्यर्थः । न चैवं उभावुदात्तौ नित्यमुभशब्दस्य सर्वनामत्वे कोर्थं इति सूत्रकारभाष्यकारप्रयोगौ विरुध्यत इति शङ्क्यम् । अत्रार्थपरस्यैव नित्यं द्विवचनान्तता न तु स्वरूपानुकरणपरस्येत्यभ्युपगमात् । अथ सर्वादिषु उभशब्दपाठो व्यर्थः सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचनेऽभावात् । न च सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रेणोभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीयासिद्धिस्तत्फलमिति वाच्यम् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्तिकेणैवगतार्थत्वात् । न च वृत्तिकृता सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रे पठितत्वादिदमपि वार्तिकं सर्वनाम्न एव सर्वविभक्तिप्रापकं नान्यस्येति वाच्यम् । भाष्ये हेताविति सूत्रे तद्वार्तिकस्य पठितत्वादत एवान्नेन कारणेन वसति अन्नस्य कारणस्येत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशङ्क्याह । तस्येह पाठस्त्विति । ननु कप्रत्ययेनापीष्टसिद्धेः किमकजर्थपाठेन । न च काकचोः स्वरे विशेषोस्तीति वाच्यम् । प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वा अन्तोदात्तत्वे विशेषाभावादित्याशङ्क्याह । न चेति । उभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमकच् प्रत्ययो न विहन्ति टेः प्राक् जायमानत्वात्तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् । कप्रत्ययस्तु विहन्त्येव प्रातिपदिकात् परत्र जाय-

क्तम् ॥ उभयोन्यत्रेति ॥ * ॥ अन्यत्रेति । द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । तस्माज्जस्य यजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेतिविकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । डतरडतमौ प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति । सुप्तिङ्-

---

मानत्वादित्याशयेनाह । द्विवचनपरत्वाभावेनेति । अयच्प्रसङ्गादिति । उभशब्दात्त्रतसोः परतः स्वार्थे यथा अयच् भवति तथा कप्रत्यये सति स्यादिति भावः । यद्यपि स्वार्थे अयच् दृष्टान्तेपि दुर्लभस्तथाप्युभादुदात्त इति सूत्रे नित्यमिति योगविभागात्सुलभ एव । तथाहि । उभादुदात्तः । द्वित्रिभ्यामिति सूत्राद्वेति नानुवर्तते अस्वरितत्वात् । अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयविन्यर्थे अयच् स्यात् । उभयो मणिः । उभयः पाशः । ततो नित्यम् । उभशब्दात् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे । तेन उभयतः उभयत्र उभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादि सिद्धम् । नन्वेवमकचि कृतेप्ययच् दुर्वारः वृत्तिविषये स्वार्थे नित्यमयजिति त्वयैवोक्तत्वादिति चेदेवं तर्हि योगविभागस्येष्टसिध्यर्थतया उभौ साभ्यासस्येति निर्देशेन च यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायमिति व्याख्यायते न तु वृत्तिविषय इति न दोषः । तदुक्तमिति । वार्तिककृतेति शेषः । उभयोन्यत्रेति । उभयेति यः स्वार्थिकोयजन्तः स अन्यत्र प्रयुज्यते न तु द्विवचने परत इत्यर्थः । न च उभावित्यादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपपादमुभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावविरहादिति वाच्यम् । उभशब्दादुत्पन्नद्विवचनलुका नापहृतं यत्र ततोन्यत्रायजिति विवक्षितोर्थ इति मनो-

न्तमितिज्ञापकात् तथापीह तदन्तग्रहणं केवलयोः संज्ञायाःप्रयोजनाभावात्। अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते । तत्रान्यतमशब्दस्य गणेपाठाभावान्न संज्ञा । त्व त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ । एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान्त इत्यपरे । नेम इत्यर्धे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते-

रमायामुक्तत्वात्। एवं च सर्वादिषूभशब्दपाठोऽकजर्थं इति स्थितम्। भाष्ये तु कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन स्वार्थाभिधानसमर्थत्वादुभशब्दात्परस्य द्विवचनपरत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः सर्वादिगणे प्रत्याख्यातः । मनोरमायां तु भाष्ये प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रं कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह ग्रहीतुमुचितत्वादन्यथा त्रतसिलादावतिप्रसङ्गत्वादित्यादि स्थितम्। उभयशब्दस्येति। उभौ अवयवौ यस्य उभयः उभादुदात्तो नित्यमिति तयपोऽयच्। नास्तीति । अनभिधानादिति भावः। तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वेन अव्ययत्वे प्राप्ते तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे कृत्तद्धितानां ग्रहणं च-पाठे इति भाष्यं कैयटेनावतारितम्। अस्तीति। पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादिवारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः। तस्मादिति। उभयशब्दादित्यर्थः। तयप्प्रत्ययान्ततयेति। उभयशब्दस्येशेषः। यदि तूभयशब्दादयच् स्वतन्त्रः नतु तयप आदेश इति निष्कर्षः स्वीक्रियते तदात्र प्रथमचरमतयेति वैकल्पिकप्राप्तिर्नास्त्येवेति बोध्यम् । नित्यैवेति । उभया अमित्रा इति तु छान्दसत्वाद्बोध्यम् । डतरडतमाविति । किं यत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्। वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ।

यथासंख्यमनुदेशः समानामितिज्ञापकात् । अन्तरं बहिर्योगेतिगणसूत्रेऽपुरीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तरायांपुरि ॥

एकाच्च प्राचामिति विहितौ । अव्युत्पन्नाविति । एतच्च पस्पशायां कैयटे स्पष्टम् । एके इति । काशिकाकाराः । एतं त्वं मन्ये इत्युदात्तस्य उत त्वः पश्यन्नित्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः । एकइति । प्रथमइत्यर्थः । संहितया पाठे तान्तत्वस्यास्फुटत्वेऽपि त्वदिति तान्तश्छेत्तव्यः । अन्यथा एकश्रुत्या सकृदेव पठेत् । न च तान्ते विप्रतिपत्तव्यम् । त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानीति फिट्सूत्रात् । तथा च ऋङ्मन्त्रः । सरीरुत्वङ्गवति सूत उत्वदिति । जयदेवोपि प्रायुङ्क्त । त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तमिति । त्वत्तोऽन्यस्या अधरइतिविग्रहो न तु तवाधर इति । पश्यसि दिशि दिशि रहसि भवन्तमिति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः । सम इति । तथा च श्रूयते । मानो वृकाय वृक्ये समस्मै । उत समस्मिन्नित्यादि । सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोः । गणसूत्रइति । यद्यपि भाष्येऽष्टाध्यायीस्थसूत्रेऽपुरीतिवक्तव्यमिति वार्तिकं पठितं तथापि तद्गणसूत्रस्यैव शेषो न तु जसि विभाषाविधायकस्य । अत इत्यधिकृत्य जसः शीविधानादाबन्तात्प्राप्त्यभावात् । अन्तरायामिति । प्राकाराद्बाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा सर्वनामतायाः प्राप्तिर्बोध्या । त्यद्तद् एतौ उक्तपरामर्शकौ । तच्चाद्यश्छान्दस इति गणरत्नकारोक्तिर्नादर्तव्या । स्यश्छन्दसि बहुलमिति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । एकइति । एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते । इत्थं सर्वादिगणं व्याख्यायेदानीं तदन्तर्गतत्रिसूत्रीसमानाकारामष्टाध्या-

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । १ । १ । ३४ ॥

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे । पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गाथकाः । कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १ । १ । ३५ ॥

योस्थां त्रिसूत्रीं व्याचष्टे ॥

पूर्वपरेत्यादिना ॥ स्वाभिधेयेति । स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः । अपेक्ष्यत इत्यपेक्षः कर्मणि घञ् । कथं तर्हि दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्या इति । अत्राहुः, अस्त्येवात्रापि व्यवस्था प्रसिद्धत्वान्नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते । न च संज्ञात्वान्निषेधः । आधुनिकसंकेतो हि संज्ञा न च दिक्षु साऽस्तीति । दिक्षु चिरन्तनः कुरुषु त्वाधुनिकः सङ्केत इत्यत्र तु व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणम् । एतेन विश्वेषां देवानामिति व्याख्यातं वेदे प्रसिद्धत्वाद्देवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसङ्केताभावात् । दक्षिणा गाथका इति । गस्थकन्निति शिल्पिनि थकन् । इहामुष्मात्कुशला इत्यवध्यन्वयसत्त्वेपि तन्नियमो नास्तीति भावः । एवमधरे ताम्बूलरागः उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यम् । उत्तराः कुरव इति । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषु उत्तरशब्दो वर्तते इत्यस्तीह व्यवस्था किं त्वाधुनिकसङ्केतोयमित्याहुः ॥

स्वमज्ञेति ॥ आत्माऽत्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दस्तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयौ परिशिष्टावित्याशयेन व्याच-

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । स्वे । स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातयोऽर्था वा ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । १ । १ । ३६ ॥

ष्टे । आत्मीया इत्यर्थ आत्मान इति वा । यत्त्वाहुः । आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकस्तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणं तत्रायुक्तमिति तद्रभसात् । स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धनइत्यमरसिंहोक्तेरात्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात् । न च स्वो ज्ञातावित्यमरकोशे आत्मनीत्यस्य स्वमित्युत्तरेणान्वयादात्मवाची स्वशब्दो नपुंसक एवेति वाच्यम् । स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धने इति मेदिनीकोशविरोधेनात्मनीति पूर्वान्वयि न तु उत्तरान्वयि इति व्याख्यातुमुचितत्वात् । किं च विभाषा जसीति प्रकरणे स्वात्मात्मीये इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वन् सूत्रकारोऽप्यात्मवाचिस्वशब्दस्य पुंस्त्वे प्रमाणम् । तस्मात् स्वे स्वा इत्यस्य आत्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितम् । ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति । ताच्छील्येन णिनिना ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामतास्त्येवेति ध्वनयति । एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम् । स्वमात्मीयाख्यायामिति वक्तव्ये ज्ञातिधनयोः पर्युदासाश्रयणं मात्रालाघवाय । न च स्वमात्मात्मीययोरित्युच्यमाने आख्याग्रहणं नापेक्षितमिति वाच्यम् । वस्तुत आत्मीयस्यापि ज्ञातित्वेन धनत्वेन विवक्षायां सर्वनामता मा भूदिति तस्यावश्यकत्वात् ॥

अन्तरम् ॥ बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति । बहिरित्यनावृतो देशो बाह्यं चोच्यते । तत्राद्यमर्थं गृहीत्वाह । बाह्या इत्यर्थ इति ।

बाह्ये परिधानीये चार्थेन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात्। अन्तरे अन्तरा वा गृहाः। बाह्या इत्यर्थः। अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः। परिधानीया इत्यर्थः॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा। ७। १। १६॥

एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः। पूर्वस्मात्। पूर्वात्। पूर्वस्मिन्। पूर्वे। एवं परादीनामपि। शेषं सर्ववत्। एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः॥

न बहुव्रीहौ। १। १। २९॥

बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात्। त्वकं पिता यस्य त्वत्कपितृकः। अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः।

द्वितीये त्वाभ्यन्तरा इत्यर्थो बोध्यः। बाह्येनाभ्यन्तरस्य योगोस्ति। अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम्। इदमेवार्थद्वयं मनसि निधाय अन्तरायां पुरीत्यत्र प्राकाराद्बाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेति व्याख्यातम्। उपसंव्यानशब्दोपि करणव्युत्पत्त्या उत्तरीयपरः। कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः॥

एकशब्दस्याष्टावर्था उक्तास्तत्र विशेषमाह। संख्यायामिति। अन्येषु तु सप्तस्वर्थेषु वचनान्तरमपि स्यादेव एके एकेषामिति यथेति भावः॥

न बहुव्रीहौ॥ कृते बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः। उपसर्जनीभूता न सर्वादय इति वक्ष्यमाणत्वाद् अत आह। चिकीर्षित इति। बहुव्रीहावित्यत्र विषयसप्तम्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते। त्वकमिति। अज्ञाते कुत्सिते वाव्ययसर्वनाम्नामित्यकच्। एवमहकमित्यत्रापि। प्रक्रियावाक्ये इति। अलौकिकविग्रहवा-

इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते। अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकच् प्रवर्तेत स च समासेपि श्रूयेत । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानितिवत् । भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय । अतिक्रान्तं कुलम् । अतितत् ॥

क्ये इत्यर्थः । तच्च युष्मद्सु पितृसु इत्याद्याकारकम् । ननु तत्राकच् प्रवर्ततां को दोष इत्यत आह । स चेति । न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वादकृतव्यूहपरिभाषया समासात्प्रागपि सर्वनामता न भविष्यतीति वाच्यम् । तस्या अनित्यत्वात् । तत्र चैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात् । अतिभवकानिति । इदमेव ज्ञापनफलमिति भावः । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति प्रादिसमासः । प्रत्याचख्याविति । क्वाः शुडिति मतुग्ग्रहणं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकं लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः । यथोत्तरमिति । तथा च संप्रति भाष्यकारोक्त्यैव व्यवस्थेति भावः । गणे सन्निवेशादिति । एतेन पूर्वापरेति गणसूत्रेऽसंज्ञायामिति ग्रहणं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनितम् । संज्ञायां यानि पूर्वादीनि तेषां गणे सन्निवेशाभावात् । एवमष्टाध्यायीस्थे पूर्वपरावरेति सूत्रेप्यसंज्ञाया-

तृतीया समासे । १ । १ । ३० ॥

अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थवाक्येपि न । मासेन पूर्वाय ॥

द्वन्द्वे च । १ । १ । ३१ ॥

द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् । नन्वेवं तदन्तविधिना सुट्प्रस-

---

मित्येतत्त्यक्तुं शक्यम् । न च तदभावे जसि परतः संज्ञायामुक्तायाः कुरव इत्यत्राप्राप्तविकल्पः स्यादिति वाच्यम् । सर्वनामसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन संज्ञायामप्राप्तविधेरसम्भवादसंज्ञायामेव पूर्वेण प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यादिति वक्तुमुचितत्वात् । संज्ञाकार्यमिति । सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः । अन्तर्गणकार्यमिति । अड्डतरादिभ्यः त्यदादीनामः तदोः सः सावित्यादिकमित्यर्थः । अतिकतरमिति । अत्राद्डादेशो न । अतितदित्यत्र तु त्यदाद्यत्वं तदोः सः साविति सत्वं चनेति भावः ॥

तृतीयासमासे ॥ अत्र विभाषा दिक्समासे इत्यतः समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणार्थस्यापि संग्रहार्थमित्यभिप्रत्याह । तृतीयासमासार्थेति । इह पूर्वसदृशेतिविहितः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात् । न तु कर्तृकरणेति समासः तेन त्वयका कृतमित्यत्र निषेधो न भवति । औकारसकारभकारादौ सुपीति व्यवस्थापयिष्यमाणत्वादिह सुपष्टेः प्रागकच् ॥

समुदायस्येति । तत्रैव द्वन्द्वस्य मुख्यत्वात् । न च द्वन्द्वे यानि सर्वादीनीति सम्बन्धः । कारकाणां क्रिययैवान्वयात् ।

ङः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात् ॥

विभाषा जसि । १ । १ । ३२ ॥

जसाधारं शीभावाख्यं यत्कार्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तमतो नाकच् किं तु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः ॥

न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति सम्बन्धः । विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात् निषिध्यायाया भवतिक्रियाया एव प्रधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्चेति भावः । सुट्प्रसङ्ग इति । न च द्वन्द्वे चेति निषेधसामर्थ्याद्वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुड् न प्रसज्यत इति वाच्यम् । अनाङ्गस्य चतसिलादेर्व्यावृत्त्या तत्सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् ॥

जसाधारमिति ॥ शीभावेन जस्यपहृतेप्यौपचारिकाधारत्वमत्र बोध्यम् । यद्वा जस इर्जसिः तस्मिन्सौत्रः सप्तम्या लुक् इत्यर्थतो व्याचष्टे । जसाधारमिति । अन्यथा सत्यकचि जसः शीत्वस्य प्रवृत्तौ वर्णाश्रमेतरके इत्यपि रूपं स्यादिति भावः । यदा अज्ञातः कुत्सितो वा इतरः इतरकः इत्यकचं कृत्वा वर्णाश्च आश्रमश्च इतरकश्चेति द्वन्द्वः क्रियते तदा रूपद्वयं स्यादेव । परं तु इतरशब्देन द्वन्द्वं कृत्वा अज्ञाता वर्णाश्रमेतरा इत्यज्ञाताद्यर्थयोगो यदा क्रियते तदा वर्णाश्रमेतरका इत्येकमेव रूपं साध्विति बोध्यम् । ननु द्वन्द्वावयवस्येतरशब्दस्याप्यकच् दुर्वारः अवयवस्य सर्वनामतानपायात् । द्वन्द्वे चेत्यनेन हि समुदायस्य निषेधो नत्ववयवानामित्युक्तमिति चेद् अत्राहुः । सिद्धान्ते हि जहत्स्वार्था वृत्तिरितिपक्षो मुख्य-

प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च । १ । १ । ३३ ॥
एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे । प्रथमाः । शेषं रामवत् । तयः प्रत्ययस्ततस्तदन्ता ग्राह्याः । द्वितये । द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे । नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥ विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम् ॥ * ॥ द्वितीयस्मै । द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । अर्थवद्ग्रहणान्नेह । पटुजातीयाय । निर्जरः ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ ॥
जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ । पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते निर्दि-

स्तस्मिंस्तु पक्षे अवयवानां निरर्थकत्वादज्ञाताद्यर्थयोगाभावेनाकचः प्राप्तिरेव नास्ति । यैस्तु द्वन्द्वे चेति चकारेणावयवेष्वपि संज्ञा निषिध्यते इत्युच्यते तेषामजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षाभ्युपगमेपि न दोष इति । प्रथमचरमनेमशब्दस्य नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते चायमारम्भः । तयः प्रत्यय इति । संख्याया अवयवे तयबितिविहितः । तीयस्येति । द्वेस्तीयः । त्रेः संप्रसारणं चेति विहितस्य । पटुजातीयायेति । प्रकारवचने जातीयर् ॥

जराया जर ॥ अष्टन आ विभक्तावित्यतो विभक्तावित्यनुवर्त्य अचि र ऋत इत्यतोऽनुवृत्तेनाचीत्यनेन विशेष्यते विशेषणेनेह तदादिविधिः यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे इत्यस्य तदन्तविधेरपवादत्वादित्याशयेनाह । अजादौ विभक्ताविति । अजादौ किम् । जराभ्याम् । जराभिः । विभक्ताविति

श्यमानस्यादेशा भवन्ति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जरस्। निर्जरसौ। निर्जरसः। इनादीन् बाधित्वा परत्वाज्जरस्। निर्जरसा। निर्जरसे। निर्जरसः। पक्षे हलादौ

किम्। जरायाइरञ्जारम्। न च जराया असुङेवास्त्विति वाच्यम्। जराशब्दात्तत्करोतीति णिचि णाविष्ठवदिति टिलोपे ततः क्विपि णिलोपे चैकदेशविकृतस्यानन्यतया जरित्यस्य जराशब्दत्वादसुङि ङिच्चेत्यन्त्यस्य प्रवृत्त्या जसौ जस इति रूपापत्तेः। इष्यते त्वत्रापि जरसौ जरस इति। न च णिलोपस्यानिवद्भावाद्विभक्तिपरत्वाभावेन जरसावित्यादि न सिध्यतीति शङ्क्यम्। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधात्। यद्यपि क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति क्वाचित्कं तथापीह तदाश्रयणे जरसिति गुर्वादेशकरणमेव मानमित्यवधेयम्। पदाङ्गाधिकारइति। परिभाषेयं येन विधिरित्यस्य प्रपञ्चभूता। अत एव मनोरमायां पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधिरित्युक्तम्। विशेष्यमिति तु प्रायेणेति बोध्यम्। तेनाल्लोपोऽन इति सूत्रे अङ्गावयवो योऽनिति वक्ष्यमाणग्रन्थः सङ्गच्छते। अत्र नव्याः, नन्वाकरे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति प्रचुरः पाठः। तदन्तस्येति पाठे तु बह्वच्पूर्वकेष्वपि पदाङ्गाधिकारकार्याणि प्रवर्तेरन्नित्याशङ्क्य समादधुः। अनभिधानात्पदाङ्गाधिकारकार्याणि बह्वच्पूर्वकेषु न प्रवर्तन्त इत्याशयेन फलितार्थकथनपरतया तदुत्तरपदस्य चेति पठितं नत्विदमपूर्ववचनमिति। सोपसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेशमाशङ्क्याह। निर्दिश्यति। ननु तदन्तविधिना जराशब्दान्तं यदङ्गं तत्रैव निर्दिश्यमानजराशब्दे जरसादेशेन भवितव्यं न त्वन्यत्रेत आह। एकदेश-

च रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपे न तु निर्जरसा निर्जरसइति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्येव रूपमितिस्वीकृतमेतच्च भाष्यविरुद्धम् ॥

विकृतस्येति । पदाधिकारेऽपि तदन्तविधावुदाहरणं तदन्तस्यापि हल्वरत्वे दीर्घाहो निदाघ इत्यादि वक्ष्यति । अलुगुत्तरपद इत्ययमुत्तरपदाधिकारोऽपि पदाधिकारग्रहणे गृह्यते । तत्फलं तत्रैव स्फुटीकरिष्यति । पक्षे इति । जरसादेशाभावे । तदनुसारिभिरिति । ये तु निर्जरसिनेत्यादि व्याचक्षते तन्मतानुसारिभिरित्यर्थः । निर्जरस्येत्येवेति । पूर्वविप्रतिषेधेन स्यादेशे कृते जरसादेशो न प्रवर्तत इत्येकमेव रूपमिति तेषामाशयः । अत एव वीतजन्मजरसः परं शुचिर्ब्रह्मणः पदमिति भारविप्रयोगमसमञ्जसं मत्वा वीतजन्मरजस इति पठनीयमिति तैरुक्तम् । एतच्चेति । भाष्यकृता हि टाङसीति सूत्रे इनाऽतौ प्रत्याख्याय नादेशमदादेशं च विधाय नादेशे परे एत्वं आङि चाप इत्यत्राङि चेति योगं विभज्य साधितम् । तथा च निर्जरसिन निर्जरसादित्येतद्भाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव । न च नादेशे कृते हलि लोपप्रवृत्त्या अनेनेत्येतन्न सिध्यतीति शङ्क्यम् । न शब्दे परतो विशिष्य नादेशविधानात् । तथा हि । अनाप्यक इत्यत्र अन् नापीति पदच्छेदः । नपुंसकत्वात्सोर्लुकि न लोपः । नापीति समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनम् । न च ङसेरदादेशे कृते पररूपं स्यादित्यपि शङ्क्यम् । अकारोच्चारणा-

पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु । ६ । १ । ६३ ॥

पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, असृज् यूष, दोष्, यकृत्, शकृत्, उदक, आस्य, एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा । यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकम् । पादः । पादौ । पादाः । पादम् । पादौ । पदः । पादान् । पदा । पादेन इत्यादि ॥

सुडनपुंसकस्य । १ । १ । ४३ ॥

सामर्थ्याद्दीर्घसम्भवात् । तथा जराया जरसन्यतरस्यामित्यस्मिन्नेव सूत्रे भाष्ये उक्तमतिजरैरिति भवितव्यं सन्निपातपरिभाषयेति । ततश्च निर्जरसैरित्यपि भाष्यविरुद्धमेव । एतेनातो भिस इति सूत्रे एसिति वक्तव्ये ऐस्करणं निर्जरसैरिति रूपार्थमिति केषां चिद्व्याख्यानं प्रामादिकमिति स्पष्टमेव ॥

पद्दनो ॥ शसादौ वेति । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः । अत्र शस्प्रभृतयो निमित्ततयोपात्तास्ते च पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषान् आक्षिपन्तीत्याह । पाददन्तेति । यद्यपि शीर्षंश्छन्दसीत्यतः छन्दसीति अनुवर्तते तथापि भाषायामपि क्वचित्पदादयो भवन्ति मासश्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यति । प्रामादिकमिति । तथाहि । आस्नो वृकस्य वर्त्तिकामितिमन्त्रे मुखादित्यर्थ औचित्यात् । वृकस्य चिद् वर्तिकामन्तरास्यादिति मन्त्रान्तरसम्वादाच्च । तथा हव्या जुह्वान आसनीतिमन्त्रे मुखे इत्यर्थः । एवमासन्यं प्राणमूचुरित्यादि बोध्यम् ॥

सुडनपुंसकस्य ॥ सुट् स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसक-

सुट्प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ १७ ॥

कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ॥

यचि भम् । १ । ४ । १८ ॥

यकारादिष्वजादिषु च कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वना-

स्येति वचनं ज्ञापकं प्रसज्यप्रतिषेधेपि नञ्समासोस्तीति कैयटः । तेन असूर्यं पश्यानि मुखानीत्यादि सिद्धम् ॥

स्वादिष्वसर्वनाम ॥ सुरत्र सप्तमीबहुवचनमिति न शङ्क्यं किं त्वसर्वनामस्थानइति पर्युदासात्प्रथमैकवचनमेव । सुपीत्येव सिद्धे आदिग्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाह । कप्रत्ययावधिष्विति । नन्वेवं राजेत्यत्र नलोपो न स्यात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतया पदत्वाभावात् नैष दोषः सौ परतः स्वादिष्वित्यनेन पदत्वासम्भवेपि सुब्विशिष्टस्य सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञायां हल्ङ्यादिना सुलोपे एकदेशविकृतन्यायेन नकारान्तस्य पदत्वात् । यदि तु स्वादिष्विति योगेन स्वादिषु परेषु पूर्वं पदं भवतीति पूर्वस्य पदसंज्ञां विधाय यचि भमित्यत्र यचीति छित्वा यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदं नेति निषिध्यते तदा औजसादिषु पदसंज्ञाभावेपि सौ परतः पदत्वसंभवात् । राजेत्यादौ नलोपे कार्ये नकाप्यनुपपत्तिः ॥

यचि भम् ॥ यचीत्यल्ग्रहणेन सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिरित्याह । यकारादिष्वित्यादि । यकारादिषु किम् । गा-

मस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ॥

आकडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्म्मधारयइत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । या पराऽनवकाशा च । तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न । दतः । दता । जश्त्वम् । दद्भ्यामित्यादि । मासः । मासा । भ्यामि रुत्वे यत्वे च यलोपः । माभ्याम् । माभिरित्यादि ॥

भस्य । ६ । ४ । १२९ ॥

अधिकारोयम् ॥

र्ग्यः । वात्स्यः । गर्गादिभ्यो यञि यस्येतिचेत्यकारलोपो यथा स्यात् । असर्वनामस्थानेषु किम् । सुपादौ सुपादः विद्वांसौ विद्वांसः दित्यवाहौ दित्यवाहः इत्यादौ पादः पत् वसोः सम्प्रसारणं वाह ऊठ् इत्यादयो मा भूवन्निति ॥

आकडारा ॥ इह प्राक्कडारात्समास इत्यस्य नावधित्वं व्याप्तिन्यायात् । तत्पुरुषो द्विगुश्चेति लिङ्गाच्च संज्ञाद्वयसमावेशार्थं तत्र चकारस्तदाह । कडाराः कर्मधारयइत्यत इति । एकस्यैकैव संज्ञेति । उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधे परमिति परैव गृह्यते निरवकाशत्वे सैव । तत्र परस्या उदाहरणं धनुषा विध्यतीति । अत्र शराणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकत्वमित्युभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा अपादानसंज्ञां बाधते निरवकाशायाः पूर्वस्यास्तूदाहरणं भवतष्ठक्छसौ भवदीय इति । अत्र हि सिति चेति पदसंज्ञा परामपि भसंज्ञां बाधते निरनकाशत्वात्तेन तकारस्य जश्त्वं भ-

अल्लोपोऽनः । ६ । ४ । १३४ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥

वति प्रकृते तु परा अनवकाशा भसंज्ञा पदसंज्ञां बाधते इति शसादावचि सैव ग्रहीतुमुचितेत्याशयेनाह । या परेत्यादि । यलोप इति । हलि सर्वेषामित्यनेन लोपो व्योर्वलीति तु न प्रवर्तते यत्वस्यासिद्धत्वात् ॥

अल्लोपोनः ॥ भस्येत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययविशेषः अङ्गं चेति द्वयमनो विशेषणं अन् तु अकारस्येत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ।अङ्गावयव इत्यादि । अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादिति प्राचां व्याख्याने तक्ष्णेत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः स्यात् । भस्याङ्गस्यानोकारस्येति व्याख्याने तु अनसा मनसेत्यादौ स्यात् । तत्राऽङ्गेत्यादिना अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्यानो अकारस्येति व्याख्यानेपि अनस्तक्ष्णेत्यादावतिव्याप्तिरेवेति भावः । सूत्रे तपरकरणं नञ्समासभ्रमनिवारणाय कृतमित्येके । ननु प्राणिति प्राण् ततः शसादिप्रत्यये प्राणः प्राणेत्यादावनितेरिति णत्वस्यासिद्धतया अतिप्रसङ्गः स्यादिति तद्वारणायैव तपरकरणमस्त्विति चेन्नैवम् । सवर्णदीर्घे कृते अन एव तत्रासत्वात् । न च वार्णादाङ्गं बलीय इति सवर्णदीर्घात्प्रागेव लोपः प्रवर्ततइति अस्त्येवानुरूपमिति वाच्यम् । तथा हि सति व्यावर्त्यालाभेन तपरकरणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । वस्तुतो वार्णपरिभाषेह न प्रवर्तते युगपत् प्रवृत्तावेव वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । क्विप्यनुनासिकस्येति दीर्घे सवर्णदीर्घात्प्रागपि अनो अभावाच्च । तस्माद् भ्रमनिरासार्थमेव तपरकरणं न

रषाभ्यां नो णः समानपदे । ८ । ४ । १ ॥ एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् । यूष्णः । यूष्णा । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अड्व्यवायइत्येवात्र णत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु इह नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात् ॥

तु प्राण इत्यादावनोकारलोपवारणार्थमिति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु एकदेशविकृतन्यायेन भवत्येव तत्रातिप्रसङ्ग इति तत्परकरणमत्रावश्यकमेवेति नव्याः ॥

रषाभ्यां नो णः ॥ अत्रापदान्तस्य मूर्द्धन्य इत्यनुवर्त्य णग्रहणं पदान्तस्येति सूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम् । समानपदे इति । निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थत्वासम्भवात्पदे इतीयतैव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धे समानग्रहणं यत्समानमेव पदं निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वाभाववदिति यावत् तत्र यथा स्यादित्येतदर्थम् । तेन समासे रामनाम गन्धर्वगानमित्यादौ न भवति । तत्र हि नकारस्यैकपदवृत्तित्वेपि निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वात् । भवति हि यूष्णा इत्यादौ णत्वम् । निमित्तवत्पदभिन्नपदत्वाभाववद्वृत्तित्वान्नकारस्य । मातृभोगीण इत्यादावपि नस्य णत्वं भवत्येव प्रत्ययवृत्तित्वेपि निमित्तवत्पदभिन्नपदवृत्तित्वाभावात् । एतेन समानग्रहणमखण्डपदलाभार्थमिति व्याख्याय रामनामेत्यादावतिप्रसङ्गे निवारितेपि मातृभोगीण इत्यादावव्याप्तिः स्यादेवेति केषांचिदुक्तिः परास्ता । उक्तरीत्या त्वव्याप्तिशङ्काया निरस्तत्वात् । यूष्णा इति । यूषो मण्डः । मुद्गामलकयूषस्तु भेदी दीपनपाचन इति

दर्शनात् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । एतच्च न्यायसिद्धम् । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रत्ये कर्तव्ये अचः परस्मिन्नित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः । तस्येति । तस्य पूर्वत्रासिद्धे नेत्यस्य । तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । संयोगादिलोपे । चक्र्यत्र । इहाचः परस्मिन्निति यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात् स्कोरिति कलोपो न । लत्वे । निगाल्यते । अत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादचि विभाषेति लत्वम् । णत्वे । माषवपनी । इह यस्येति चेत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे न नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावाण्णत्वं न । ननु गर्गभगनीत्यत्रेव माषवपनीत्यत्रापि णत्वप्राप्तिर्नास्त्येव । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्येति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्राहुः, साधनं कृतेति ल्युडन्तेन समासे पश्चान्ङीपि यस्येतिचेति अल्लोपे कृते नकारस्योत्तरपदान्तत्वाण् णत्वप्राप्तिरस्त्येवेति । स्यादेतत् । यूष्णा इत्यादौ रषाभ्यामित्यस्य नोपयोगः ष्टुत्वेनैव रूपसिद्धेः । अत एव षग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितमिति चेद् उच्यते । उत्तरार्थतयापीह षग्रहणं स्थितं ततश्च यूष्णः पुष्णातीत्यादौ रषाभ्यामिति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यतां, ष्टुत्वेनेति चेन्न । तस्यासिद्धत्वात् । न च वचनप्रामाण्यात्सिद्धत्वं शङ्क्यं, पुष्टः पुष्टिः षष्ठ इत्यादौ चरितार्थत्वात् । नस्य षयोगे णा इत्यंशोऽचरितार्थ इति चेन्न । तस्य पृथगनुक्तेः, इह षात्परस्येतिव्यक्तिरचरितार्थेत्यस्यापि तुल्यत्वाच्च । एवमुत्तरार्थं षग्रहणमित्याकरो विरुध्यतइति चेन्न । आकरे हीह षग्रहणं विना पुष्णातीत्यादिलक्ष्यस्यासिद्धिर्नास्तीत्येतावदभिप्रेतं न तु पुष्णातीत्यादौ रषाभ्यामित्यस्याप्रवृत्तिरिति ॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे । ८ । ४ । १ ॥

एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् । यूष्णः । यूष्णा । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु इह नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात् ॥

तु प्राण इत्यादावनोकारलोपवारणार्थमिति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु एकदेशविकृतन्यायेन भवत्येव तत्रातिप्रसङ्ग इति तपरकरणमत्रावश्यकमेवेति नव्याः ॥

रषाभ्यां नो णः ॥ अत्रापदान्तस्य मूर्द्धन्य इत्यनुवर्त्य णग्रहणं पदान्तस्येति सूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम् । समानपदे इति । निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थत्वासम्भवात्पदे इतीयतैव सामर्थ्यादेकपदत्व लब्धे समानग्रहणं यत्समानमेव पदं निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वाभाववदिति यावत् तत्र यथा स्यादित्येतदर्थम् । तेन समासे रामनाम गन्धर्वगानमित्यादौ न भवति । तत्र हि नकारस्यैकपदवृत्तित्वेपि निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वात् । भवति हि यूष्णा इत्यादौ णत्वम् । निमित्तवत्पदभिन्नपदत्वाभाववद्वृत्तित्वान्नकारस्य । मातृभोगीण इत्यादावपि नस्य णत्वं भवत्येव प्रत्ययवृत्तित्वेपि निमित्तवत्पदभिन्नपदवृत्तित्वाभावात् । एतेन समानग्रहणमखण्डपदलाभार्थमिति व्याख्याय रामनामेत्यादावतिप्रसङ्गे निवारितेपि मातृभोगीण इत्यादावव्याप्तिः स्यादेवेति केषांचिदुक्तिः परास्ता । उक्तरीत्या त्वव्याप्तिशङ्काया निरस्तत्वात् । यूष्णा इति । यूषो मण्डः । मुद्गामलकयूषस्तु भेदी दीपनपाचन इति

दर्शनात् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । एतच्च न्यायसिद्धम् । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रत्ये कर्तव्ये अचः परस्मिन्नित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः । तस्येति । तस्य पूर्वत्रासिद्धे नेत्यस्य । तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । संयोगादिलोपे । चक्य्त्र । इहाचः परस्मिन्निति यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात् स्कोरिति कलोपो न । लत्वे । निगाल्यते । अत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादचि विभाषेति लत्वम् । णत्वे । माषवपनी । इह यस्येति चेत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे न नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावाण्णत्वं न । ननु गर्गभगनीत्यत्रेव माषवपनीत्यत्रापि णत्वप्राप्तिर्नास्त्येव । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्येति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्राहुः, साधनं कृतेति ल्युडन्तेन समासे पश्चान्ङीपि यस्येतिचेति अल्लोपे कृते नकारस्योत्तरपदान्तत्वाण्णत्वप्राप्तिरस्त्येवेति । स्यादेतत् । यूष्ण इत्यादौ रषाभ्यामित्यस्य नोपयोगः ष्टुत्वेनैव रूपसिद्धेः । अत एव षग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितमिति चेद् उच्यते । उत्तरार्थतयापीह षग्रहणं स्थितं ततश्च यूष्णः पुष्णातीत्यादौ रषाभ्यामिति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यतां, ष्टुत्वेनेति चेन्न । तस्यासिद्धत्वात् । न च वचनप्रामाण्यात्सिद्धत्वं शङ्क्यं, पुष्टः पुष्टिः षष्ठ इत्यादौ चरितार्थत्वात् । नस्य षयोगे णा इत्यंशोऽचरितार्थ इति चेन्न । तस्य पृथगनुक्तेः, इह षात्परस्येतिव्यक्तिरचरितार्थेत्यस्यापि तुल्यत्वाच्च । एवमुत्तरार्थं षग्रहणमित्याकरो विरुध्यत इति चेन्न । आकरे हीह षग्रहणं विना पुष्णातीत्यादिलक्ष्यस्यासिद्धिर्नास्तीत्येतावदभिप्रेतं न तु पुष्णातीत्यादौ रषाभ्यामित्यस्याप्रवृत्तिरिति ॥

न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८ । २ । ७ ॥

नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेत्वमैस्त्वं च न । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषस्य इत्यादि ॥

विभाषा ङिश्योः । ६ । ४ । १३६ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः । यूष्णि । यूषणि । पक्षे रामवत् । पद्दन्निति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम् । तथा च । औङःश्यामपि दोषन्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतः । तेन पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियां स्वान्तं हृन्मानसं मन इति संगच्छते । आसन्यं प्राणमूचुरिति च । आस्ये भवः

न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ लुप्तषष्ठीके इति । सौत्रत्वात् । न तु षष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदे सापेक्षत्वे समासासंभवात् । प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः । तदन्तस्येति । षष्ठीतत्पुरुषोयम् । तस्य प्रातिपदिकसंज्ञकपदस्य अन्तो नकारस्तस्येत्यर्थः । यदि तु प्रातिपदिकेनेत्यनेनापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणेन तदन्तविधौ सौत्रमन्तग्रहणं शक्यमकर्तुमिति मनोरमायां स्थितम् । प्रातिपदिकेति किम् । अहन् । पदमिति किम् । राजानौ । राजानः ॥

विभाषा ङिश्योः ॥ शीति नपुंसकाच्चेति विहितो गृह्यते न तु जश्शसोः शिः तस्मिन्नभत्वात् । भस्येत्यनेनासर्वनामस्थाने इत्यस्यैव यजादेराक्षेपात् । तदेतदाह । असर्वनामस्थानेत्यादि । ककुद्दोषणी इति । ककुद् दोषणी इति छेदः एकपदत्वे त्वनुपपत्तिरनुपदमेव वक्ष्यते । आसन्यमिति । ये चा-

सामन्यः । दोष्शब्दस्य नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात् । तेन दक्षिणं दोर्निशाचर इति संगच्छते । भुजबाहू प्रविष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि । दोषं तस्य तथाविधस्य भजत इति । द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः ॥

संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहनन्यतरस्यां ङौ । ६ । ३ । ११० ॥ संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याहन्नादेशो वा स्यात् ङौ । द्व्यह्नि । द्व्यहनि । द्व्यह्ने । विगतमहर्व्यह्नः । व्यह्नि । व्यहनि । व्यह्ने । अह्नः सायः सायाह्नः । सायाह्नि । सायाहनि । सायाह्ने ॥ इत्यदन्ताः ॥ विश्वपाः ॥

भावकर्मणोरिति प्रकृतिभावान्नस्तद्धित इति टिलोपो न । अत एवेति । ककुद्दोषणौ इति भाष्यप्रयोगादेवेत्यर्थः । यद्यपि ककुच्च दोश्च तयोः समाहारः ककुद्दोः ककुद्दोश्च ककुद्दोश्च ककुद्दोषणीत्येकशेषे कृते भाष्यं सुयोजमिति दोःशब्दस्य नपुंसकत्वे नेदं प्रमाणं तथापि ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वमेव न्याय्यम् । अन्यथा बाह्वोर्द्वित्वे लब्धेपि ककुद एकत्वं न लभ्यते इति भावः । तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचर इति रघुस्तत्र दक्षिणं दोरुद्यम्य तमुपाद्रवदित्यन्वयः । दोषं तस्येति । अयं च श्रीहर्षप्रयोगः । दोषं हस्तं दूषणं च भजतः चापस्येति सम्बन्धः । द्वयोरह्नोर्भव इति । तद्धितार्थेति समासः । राजाहःसखिभ्य इति टच् । अह्नोह्न एतेभ्य इति अह्नादेशः, कालाट्ठञो द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् ॥

अह्नः साय इति । स्यतेर्घञि अवसानवचनः सायशब्दः, संख्याविसायेति ज्ञापकादेकदेशिसमासः ॥ इत्यदन्ताः ॥ विश्व-

दीर्घाज्जसि च । ६ । १ । १०५ ॥

दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः । यद्यपीह औङि नादिचीत्येव सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति तथापि गौर्यौ गौर्यः इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ॥

पा इति । विश्वं पाति रक्षतीति विग्रहे पा रक्षणे इत्यस्मादातोनुपसर्गे इति कं बाधित्वा आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति चकाराद्विजिति व्याख्यातारः । इह छन्दस्यातो मनिनिति विच् लोके त्वन्येभ्योपि दृश्यतइति अनेनेति विवेकः ॥

दीर्घाज्जसि च ॥ चकारादिचीत्यनुकृष्यते नेति च वर्तते तदाह । दीर्घाज्जसि इचि चेति । सूत्रे जकाराभावे ह्रस्वाकारादिचि दीर्घाकारात्तु जसीति व्यवस्था संभाव्येतेति भावः । इत्याद्यर्थमिति । ननु यूस्त्र्याख्यौ ल्वादिभ्य इति निर्देशादिक्प्रत्याहाराच्प्रत्याहारयोरेव निरूढलक्षणेति व्याख्यायतां तथा च दीर्घस्याच्त्वाभावाद्गौर्यावित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घो न प्राप्नोतीति किमनेन निषेधेनेति चेन्मैवम् । अस्मादेव निषेधाज्ज्ञापकादिगज्भिन्नेष्वपि प्रत्याहारेषु लक्षणा स्वीक्रियते । अन्यथा गौरीरित्यादौ शसि परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । किं च उपार्छतीत्यादौ उरण् रपरः, नैषादकर्षुकः इत्यादाविसुसुगिति ठस्य कादेशः, अमीषामित्यादौ इणः परस्य सस्य षत्वं च न सिध्यतीति दिक् । प्रथमयोरिति सूत्रानन्तरं दीर्घाच्छसीत्येव सुवचं, दीर्घाच्छस्येव पूर्वसवर्णदीर्घ इति तस्यार्थः । एवं च चकारो न कर्तव्यो नेति च नानुवर्तनीयमिति महल्लाघव-

आतो धातोः । ६ । ४ । १४० ॥

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याऽङ्गस्य लोपः स्यात् । अलोन्त्यस्य । विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खध्मादयः । धातोः किम् । हाहान् । टा । सवर्णदीर्घः । हाहा । ङे । वृद्धिः । हाहै । ङसिङसोर्दीर्घः । हाहाः २ । ओसि वृद्धिः । हाहौः । ङौ आद्गुणः । हाहे । शेषं विश्वपावत् । आत इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित् । क्त्वः । स्नः ॥ इत्यादन्ताः ॥ हरिः । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । हरी ॥

जसि च । ७ । ३ । १०९ ॥

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे । हरयः ॥

ह्रस्वस्य गुणः । ७ । ३ । १०८ ॥

ह्रस्वस्य गुणः स्यात्सम्बुद्धौ । एङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् ॥

मित्येके । शसि दीर्घादेवेति विपरीतनियमवारणाय नृपे कानाम्रेडिते इति निर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवं स्याद् इति यथान्यासमेव श्रेय इत्यन्ये ॥

हाहानिति ॥ गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वा इत्यमरः । केचित्तु अकारो वासुदेवस्तेन सह वर्तते इति सास्लान् सानिति प्रत्युदाहरन्ति । क्त्वः । स्नः । यद्यपि क्त्वो ल्यप् स्नः शानज्झौ क्रमश्च क्त्वीति निर्देशादेतत्सूत्रेष्वातो लोपः सिध्यति तथापि क्त्वो ल्यप् भवति स्नः शानज् भवतीति व्याख्यानवाक्येष्वसाधुत्वशङ्कावारणायेदमुक्तम् ॥ इत्यादन्ताः ॥

शेषोघ्यसखि । १ । ४ । ७ ॥

अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविउवर्णौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् । मत्यै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रम्ये । यू किम् । मात्रे ॥

आङो नाऽस्त्रियाम् । ७ । ३ । १२० ॥

घेः परस्याऽऽङो ना स्यादस्त्रियाम् । आङिति टासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियां किम् । मत्या ॥

घेर्ङिति । ७ । ३ । १११ ॥

घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किम् । स-

सूत्रे शेषपदस्य प्रयोजनमाह । अनदीसंज्ञाविति । यूस्त्र्याख्यावित्यतः यू इति ह्रस्वश्चेत्यतः ह्रस्व इत्यनुवर्तते तदाह । ह्रस्वौ यावित्यादि । मत्यै इति । नदीसंज्ञापक्षे घिसंज्ञायां सत्यामाण् नद्या इत्याडागमे घेर्ङितीति गुणे अयादेशे च मतयै इति स्यादिति भावः ॥

आङो ना ॥ पुंसीति तु नोक्तम् अमुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात् । न च नुमा रूपसिद्धिः । मुत्वस्यासिद्धत्वादिकोचीति नुमोऽप्रवृत्तेः । नादेशे तु नासिद्धत्वम् । न मु ने इति निषेधात् । न च न मु ने इति निषेधो नुम्यत्र किं न स्यात्, न इत्यकारस्याविवक्षितत्वादिति वाच्यम् । अमुना घटेनेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । अमुष्मै कुलायेत्यादौ नुम्प्रसङ्गाच्च । न च तत्र स्मायादेशे सति नुमोऽप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । स्मायादेशं बाधित्वा परत्वान्नुमः प्रवृत्तेः । प्राचामिति । आचार्याणामिति शेषः ॥

ख्यं। ङिति किम्। हरिभ्याम्। सुपि किम्। पट्वी। घेर्ङितीति गुणे कृते ॥

ङसिङसोश्च। ६। १। ११०॥

एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेः। हरेः। हर्योः। हरीणाम्॥

अच्च घेः। ७। ३। ११९॥

इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्याद् घेरन्तादेशश्चाकारः। हरौ। हर्योः। हरिषु। एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः॥

ङसिङसोश्च ॥ इह ङसिङसौ द्वौ एङावपि तयोर्यथासंख्यं न, अस्वरितत्वात्। अल्पाच्तरस्य पूर्वनिपाताकरणाल्लिङ्गाच्च घेरुपसर्गे घोः किरिति निर्देशाच्च ॥

अच्च घेः ॥ अत्र इदुद्भ्यामौदिति ङेराम् इत्यतो ङेरिति च पदत्रयमनुवर्तत इत्याशयेनाह। इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यादिति। घेरुत्तरस्येति प्राचा व्याख्यानमिह तु नोक्तम्। सूत्रे घेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् तन्त्रावृत्त्यादौ च प्रमाणाभावात्। औदिति पूर्वसूत्रे इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरिति क्लृप्तसम्बन्धस्य त्यागायोगाच्च। यत्तु व्याचख्युः। अदिति तपरत्वं बुद्धावित्यादावत्वे स्त्रियां टाप् मा भूदित्येतदर्थमिति, तच्चिन्त्यम्। तपरग्रहणाद्धि टापा सह दीर्घो मा भूत् टाप् तु स्यादेव लक्षणद्वयबाधे मानाभावात्। अत एव कृन्मेजन्त इतिसूत्रे भाष्यादौ सन्निपातपरिभाषया पद्धतावित्यत्र टाप् नेत्युक्तं टापो व्यवधाने ह्यानन्तर्यविघातः स्यादिति। तपरकरणाट्टाबभावे तु सन्निपातपरिभाषोपन्यासस्तत्र विरुध्येत। यदपि व्याचख्युः। औतस्तकारः

अनङ् सौ । ७ । १ । ९३ ॥

सख्युरङ्गस्यानङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । ङिच्चेत्यन्तादेशः ॥

अलोन्त्यात्पूर्व उपधा । १ । १ । ६५ ॥

अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधा संज्ञः स्यात् ॥

स्वरितार्थ इति तदपि न । स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नावित्यादौ स्वरितत्वादर्शनात् । न विभक्ताविति सूत्रे ङेरौतस्तु तकार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञक इति स्वयमेवोक्तत्वाच्च । तस्मादुभयत्र तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेति मनोरमायां स्थितम् ॥

अनङ् सौ ॥ नकारादकार उच्चारणार्थः । असंबुद्धाविति पर्युदासात् साविति प्रथमैकवचनं गृह्यते न तु सप्तमीबहुवचनम् । सोर्डेत्येव सिद्धे अनङ्विधानमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थं तेन उशनसः संबुद्धावनङ् सिद्ध्यतीति प्राञ्चः । यद्यपि सोर्डेत्युक्ते ऋदुशनेत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात् । ततश्च उशनेत्यत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात् । पुरुदंसेत्यत्र तु सान्तमहत इति स्यात् तथापि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् अङ्गवृत्तपरिभाषया वा तत्समाधेयमिति तेषामाशयः ॥

अलोन्त्यात्पूर्व ॥ अल इति पञ्चमी अन्त्यादित्यनेन विशेष्यत इत्याह । अन्त्यादल इति । अलः किम् । शिष्टः शिष्टवानित्यादौ अन्त्यात्सङ्घात् पूर्वस्य शकारस्य मा भूत् । सत्यां हीत्संज्ञायां शास इदङ् हलोरिति शस्येत्वं स्यात् । नन्वेवमप्यन्त्यादलः पूर्वस्य सङ्घातस्योपधासंज्ञायां शिष्ट इत्यादौ शकारविशिष्टस्याकारस्य इत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गदोषस्तदवस्थ एवेति चेदुच्यते । यथा हि । लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथा जातीयकोन्त्यात्पूर्व आनीयते तथाऽत्रा-

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । ६ । ४ । ८ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः । १ । २ । ४१ ॥

एकाल् प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् । ६ । १ । ६८ ॥

हलन्तात्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । हल्ङ्याब्भ्यः किम् । ग्रामणीः । “दी-

---

प्यन्त्योऽलात्मक इति तत्पूर्वोप्यलेव गृह्यते, तदेतदाह । पूर्वो वर्ण इति । अत्र अचोन्त्यादि टीत्यत्रेव अल इति निर्धारणे षष्ठीत्यपि सुवचमिति केचिदाहुः । अलां मध्ये योन्त्यस्तस्मात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्याद् इति व्याख्याया अपि सम्भवदुक्तिकत्वात् ॥

सर्वनामस्थाने ॥ नोपधाया इति सूत्रं ढ्रलोपसूत्राद्दीर्घग्रहणं चानुवर्तते इत्याशयेनाह । नान्तस्येत्यादि ॥

अपृक्त एकाल् ॥ असहायवाच्यैकशब्दः संख्यावाची वा । न च संख्यावाचित्वे अभैत्सीदित्यत्र हलन्तात्परस्य सिचोऽपृक्तत्वाल्लोपः स्यादिति वाच्यम् । विभक्तिसाहचर्याद्विभक्तेरेव लोप इति व्याख्यानात् । एकालिति किम् । जागृविः वेरपृक्तस्येति लोपो न । इदमेवैकग्रहणं वर्णग्रहणे जातिग्रहणं ज्ञापयति इत्यभ्युपगम्य निपात एकाजनाङित्यत्र एकाच्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्यवोचाम ॥

हल्ङ्याब्भ्यो ॥ दीर्घादित्येतद् ङ्यापोरेव विशेषणं न तु हलोऽसंभवादित्याह । दीर्घौ याविति । न त्विदं विहितविशेषणं प्रमाणाभावात् । यासा का इत्यादावव्याप्तेश्च । न च तत्र हलन्ता-

र्घात्किम्। निष्कौशाम्बिः। अतिखट्वः। सुतिसीति किम्। अभैत्सीत्। तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति। अपृक्तमिति किम्। बिभर्ति। हल् किम्। बिभेद। प्रथमहल् किम्। राजा। नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्" * सखा। हे सखे॥

द्विहितत्वेन निर्वाहः। यः स इत्यादावतिव्याप्तेः। कर्ता सखेत्यादावव्याप्तेश्च। यद्यपि त्यदाद्यत्वविधौ विभक्तावित्यस्य विषयसप्तमीत्वे स्वीकृते या सेत्यादौ नोक्तदोषः। सुविभक्तेराबन्ताद्विहितत्वस्य सम्भवात्। तथा अनङ्विधौ सावित्यस्य विषयसप्तमीत्वे कर्ता सखेत्यादावपि न दोषः। हलन्ताद्विहितस्य सोः संभवात्। तथापि बहुश्रेयसीत्यत्राव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः। हलिति। तस्य सुतिसीत्यत्र रूपत्वमेकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम्। लुप्यत इति। यद्यपि इह लोपो व्योर्वलीत्यतो लोप इत्यनुवर्तते तत्र च भावसाधनं तथापीह कर्मसाधनं हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः। निष्कौशाम्बिरतिखट्व इति। प्रादिसमासे गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। नन्विह समस्तस्य ङ्याबन्तत्वं नास्ति। न च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति वाच्यम्। अनुपसर्जने हि तथा इह तूपसर्जनत्वात्तदादिनियमोऽस्त्येव। अन्यथा अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र ष्यङन्तपूर्वपदलक्षणासंप्रसारणप्रसङ्गात्। सत्यम्। तथाप्युत्तरपदस्य ङ्याबन्तत्वेन सोस्ततः परत्वानपायाद्दीर्घग्रहणाभावे सुलोपः स्यादेव नहीदं ङ्याप्ग्रहणं विहितविशेषणमित्यधुनैवोक्तत्वात्। स्यादेतत्। गङ्गामात्मन इच्छति गङ्गीयति ततः क्विप्। अल्लोपे यलोपे च गङ्गीः। इह ईकारस्य स्थानिवद्भावे-

नाप्नाद्दीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्सोरापः परत्वं नेति शङ्क्यम् । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधादिति चेन्नैवम् । ङीई आआप् इति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन प्रकृते आकाररूपस्य आपोऽभावादुक्तातिप्रसङ्गाभावात् । निष्कौशाम्बयतेः क्विपि तु निष्कौशाम्बी इति भवत्येव । ईकाररूपङीबन्तत्वेन सुलोपप्रवृत्तेः । अपृक्तं किम् । बिभर्ति । इदं च प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । विशिष्टस्याहल्त्वात् सुतिसीनां हलिति क्लिष्टं व्याख्यायातिप्रसङ्गापादनस्यानुचितत्वात् । यत्तु व्याचख्युः सुरां सुनोतीति सुरासुत् तमाचष्टे सुरासयति ततः क्विप् । सुराः । सुरासौ । सुरासः । इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुमपृक्तग्रहणमिति तदपि चिन्त्यम् । परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणाद् अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च । यत्तु तित्स्वरितमिति सूत्रे कैयटेनोक्तं न क्वचिदियं परिभाषा भाष्यवार्तिककाराभ्यामाश्रितेति तद्भ्रमात् । अङ्गस्येति सूत्रे भाष्यादौ तस्याः पठितत्वात् स्वयमपि तत्र व्याख्यातत्वाच्च । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद् इति । ननु संयोगान्तलोपो नासिद्धः । न ङिसंबुद्ध्योरिति सूत्रे संबुद्धिग्रहणात् ज्ञापकात् । न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात् । यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यं तत्रैव सिद्धं व्याख्यानात् । यत्त्वाहुः । हे ब्रह्मन्निति नपुंसकार्थत्वात् नैतज् ज्ञापकमिति तन्न, लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्संबुद्धौ नपुंसकानामित्यस्यावश्यकत्वाच्च । संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात् । तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेदिह तर्हि अभिनोऽत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात् । सिपि दश्चेति रुत्वे विभक्तिसकारस्य संयोगान्तलोपे तस्यासि-

इत्वात्तथा अबिभर्भवान् अजागर्भवानित्यत्र तिलोपो न स्यात्। रात्सस्येति नियमात्, तदुक्तं, संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति। रात्तु तेनैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद्विधीयते इति। नलोपादिरित्यादिशब्देनोत्वं संगृह्यते। अत्रेदमवधेयम्। ङ्याब्ग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः। व्याख्यानात्। तेन मालेवाचरद् अमालाद् गङ्गेवाचरद् अगङ्गाद्। इत्यत्र नातिप्रसङ्गस्तथा च हलन्तात्परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्तात्परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते इति वाक्यार्थः पर्यवसन्नः। यत्तु व्याचख्युः। ङ्याब्भ्यां तिस्योरसंभव एवेति। तन्न ङ्यन्तादसंभव इति सत्यमाबन्तात्तु आचारक्विबन्ताल्लङस्तिप्सिपौ स्त एव। अगङ्गात्। अगङ्गा इति यथा। न च शपा व्यवधानम्। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्। न च स्थानिवद्भावः। अपूर्वविधित्वात्। अन्ये त्वाहुः। ङ्याब्ग्रहणमसंभवादेव तिस्योर्विशेषणं न भवतीति यदुक्तं तत्सम्यगेव। न च अगङ्गादगङ्गा इत्यत्र संभवोस्तीत्युक्तमिति वाच्यम्। तत्र स्थानिभूतस्य शपः पूर्वस्मान्निमित्तभूतादापः परयोस्तिस्योर्लोपे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेन शपा व्यवधानात् तिस्योर्लोपस्याप्रसक्तेः। न च फलाभावात्पञ्चमीसमासपक्षो न स्वीक्रियते इत्यपि वाच्यम्। तत्प्रयोजनस्य प्रागेव प्रदर्शितत्वादिति। सखेति। समानं ख्यायते जनैरिति सखा। ङिच्च यलोप इति चानुवर्तमाने समाने ख्यः स चोदात्त इति ख्याइत्यस्मादिण्। समानशब्दस्योदात्तः सभावश्च। न चेह सुविभक्तिसन्नियोगेन सखिसब्दस्यानङि कृते सन्निपातपरिभाषया हल्ङ्याबिति सुलोपो न भवतीति शङ्क्यम्। स्वतन्त्रः कर्तेत्यादिनिर्देशेनानङा नकारमाश्रित्य सुलोपे कर्त्तव्ये तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः॥

सख्युरसंबुद्धौ । ७ । १ । ९२ ॥

सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत् स्यात् ॥

अचोञ्णिति । ७ । २ । ११५ ॥

ञिति णिति च परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ । सखायः । सखायम् । सखायौ । घिसंज्ञाऽभावान्न तत्कार्यम् । सख्या । सख्ये ॥

ख्यत्यात्परस्य । ६ । १ । ११२ ॥

खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङ-

सख्युरसंबुद्धौ ॥ इह इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतः सर्वनामस्थानमित्यनुवर्तते तदसंबुद्धावित्यनेन विशेष्यते । गोतो णिदिति सूत्राण्णिदित्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह । संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानमिति । सख्युरसंबुद्धिरित्येव सूत्रयितुं युक्तमिति मनोरमायां स्थितम् । ननु सखेत्यत्रोपधादीर्घं बाधित्वा परत्वादत उपधाया इति वृद्ध्या भाव्यं सोर्णित्वादिति चेद् अत्राहुः । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि नित्यत्वस्वीकारात् । अन्तरङ्गत्वाच्च सखेत्यत्र वृद्धिं बाधित्वा सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्युपधादीर्घेणैव भवितव्यं सख्युरसंबुद्धाविति णिद्वद्भावमुपजीव्यात्र प्रवर्तमानस्यात उपधाया इत्यस्य बहिरङ्गत्वादिति ॥

अचो ञ्णिति ॥ मृजेर्वृद्धिरित्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते अङ्गस्येति चानुवृत्तमचा विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेन व्याचष्टे । अजन्ताङ्गस्येति ॥

ख्यत्यात् ॥ पञ्चमीनिर्देशादेव परस्येति लब्धे परस्येति ग्रहणमेकः पूर्वपरयोरिति निवृत्तमिह नाधिक्रियत इति ध्वन-

सिङसोरत उत्स्यात्। सख्युः॥

औत्। ७। ३। ११८॥

इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यात्। उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था। सख्यौ। शेषं हरिवत्। शोभनः सखा सुसखा। सुसखायौ। सुसखायः। अनङ्णिद्वद्भावयोराङ्गत्वात्तदन्तेपि प्रवृत्तिः। समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीतिनिषेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा। सुसखिना। सुसखये। ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् ख्यत्यादित्युत्वं न। सुसखेः। सुसखौ। इत्यादि।

नार्थम्। ख्यश्च त्यश्चेति समाहारद्वन्द्वे ख्यत्यं तच्च खिखीशब्दयोः कृतयणादेशयोरनुकरणं ख्यति। एवं तितीशब्दयोस्त्यति उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थो न तु मुख्यापत्यादिशब्दैकदेशानुकरणमिदम्। सख्युः पत्युर्नः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च आपत्यस्य चेत्यादिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याह। खितिशब्दाभ्यामिति। एवं च यत्र यण्प्रवृत्तिः तत्रैवोत्वं न त्वतिसखिरित्यादौ। न चैवं यणा निर्देशस्याप्रयोजनत्वाद् ह्रस्वान्तयोरेव ग्रहणं स्यान्न तु दीर्घान्तयोरिति शङ्क्यम्। निर्देशस्य ह्रस्वदीर्घसाधारणत्वाच्छास्त्रस्य बहुविषयत्वसंभवे तत्संकोचस्यान्याय्यत्वाच्चेति भावः॥

औत्॥ एतच्च सूत्रं नदीसंज्ञकेषु इदुद्भ्यामिति पूर्वसूत्रेण बाध्यते। घिसंज्ञकेष्वच्च घेरिति उत्तरसूत्रेण। तस्मात्संज्ञाद्वयशून्योस्य विषयः। न च तादृश उकारोस्तीत्यत आह। उकारानुवृत्तिरिति। प्राचा तु घिनदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्येत्युक्तं तदसत्। तादृशस्योकारस्याप्रसिद्धेः। सुसखेति। प्रादिसमासे राजाहःसखिभ्य इति टचो न पूजनादिति निषेधः। शेषो घ्य-

एवमतिशयितः सखा अतिसखा। परमः सखा यस्येति विग्रहे परमसखा। परमसखायावित्यादि। गौणत्वेऽप्यनङ्णित्वे प्रवर्तेते। सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न टच्। हरिवत्। इहानङ्णित्वे न भवतः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्॥

सखीत्यत्रासखीति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः। असमर्थसमासादिदोषापत्तेः। किं तु पर्युदास एवेति सुसखीत्यस्य सखिशब्दभिन्नत्वाद् घिसंज्ञा स्यादेव। न च समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वेऽपि सखिशब्दान्तभिन्नत्वं नेति कथमसखीति निषेधाप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम्। विशेष्यासन्निधानादसखीत्यत्र येन विधिस्तदन्तस्येत्यस्य प्रवृत्तेस्तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। समुदायस्येत्यादि। एवमतिसख्यत्रापि समासान्तनिषेधादिकं बोध्यम्। गौणत्वेपीति। अतिदध्नेत्यादावस्थ्याद्यनङ्वदिति भावः। तथा च येन विधिरिति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिस्तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति कैयटः। तथा द्वितीयाश्रितेति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासान्त इति स एवाह। अनुद्युते वरुण इन्द्रसखा। अग्ने याहि मरुत्सखा। तीव्रं सोमं पिबति गोसखायमित्यादिप्रयोगाश्चैवमेव सङ्गच्छन्ते। तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात्। एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखिरित्युदाहरन्तौ हरदत्तन्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः। अनित्यत्वादिति। शक्तिलाङ्गलाङ्कुशेति वार्तिके घटघटीग्रहणमत्र लिङ्गम्॥

पतिः समासएव । १ । ४ । ८ ॥

पतिशब्दः समासएव घिसंज्ञः । पत्या । पत्ये । पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतिना । भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥

बहुगणवतुडति संख्या । १ । १ । २३ ॥

पतिः समासएव ॥ एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः । अन्यथा हि समासे पतिरेवेति नियमः संभाव्येत ततश्च महाकविनेत्यादिप्रयोगो न सिध्येत् । अनल्विधौ धात्वादेरित्यादिज्ञापकानुसरणे तु प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः । पत्येत्यादि । नन्वेवं शेषो घ्यसखिपतीत्येवोच्यतां किमनेन पतिः समासएवेति सूत्रेणेति चेन्न । समुदायस्य पतिरूपत्वाभावेन बहुच्पूर्वकपतिशब्दस्यापि घिसंज्ञा स्यात्ततश्च सुसखिनेत्यादिवद् बहुपतिनेत्यादि प्रसज्येत इष्यते तु बहुपत्येत्यादि । नापि सखिपती समासएवेत्येव सूत्र्यतामिति शक्यम् । बहुपत्येत्यादिवद्बहुसख्येत्याद्यापत्तेरिष्यते तु बहुसखिनेत्यादि । अथ कथं सीतायाः पतये नम इति, नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पताविति पराशरश्च । अत्राहुः । पतिरित्याख्यातः पतिस्तत्करोति तदाचष्टे इति णिचि टिलोपे अच इरित्यौणादिकप्रत्यये णेरनिटीति णिलोपे च निष्पन्नोयं पतिशब्दः पतिः समासएवेत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वाद् इति । एतेन कृष्णस्य सखिर्जुन इति भारतं, सखिना वानरेन्द्रेणेति रामायणं च व्याख्यातम् । कतिशब्दइति । का संख्या येषां ते कति । किमः संख्यापरिमाणे डति चेति डतौ डित्वाट्टिलोपः ॥

बहुगणवतु ॥ बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते

एते संख्यासंज्ञाः स्युः॥

डति च। १। १। २५॥

डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात्॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः। १। १। ६२॥

न तु सङ्घवैपुल्यवाचके अपि, संख्यायते अनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्। अत एव डतिरपि किमः संख्यापरिमाणे डति चेति विहितस्तद्धित एव गृह्यते वतुसाहचर्याच्च। न तु पातेर्डतिः, यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति तथापीह वतुडत्योः केवलयोः संज्ञाविधौ फलाभावादन्वर्थताबलाच्च तदन्तयोरेव संज्ञा प्रवर्तते सानुबन्धनिर्देशस्तु ब्राह्मणवद्वसतिरित्यादावतिप्रसङ्गशङ्कां निराकर्तुमित्याहुः। न चैवं संख्याकार्येषु कृत्वसुजादिषु कृत्रिमसंख्याया एव ग्रहणं स्यात् न त्वकृत्रिमाया इति पञ्चकृत्व इत्यादि न सिध्येत्। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययाद् इति वाच्यम्। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्नित्यत्र तिशदन्तपर्युदासबलेन संख्याकार्येषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तेः। नन्वेवं भूरिशब्दात्कृत्वसुच् प्रत्यय इति चेद् अत्राहुः। अनियतसंख्यावाचिनां चेत्संख्याकार्यं स्यात्तर्हि बहुगणयोरेवेत्येवंभूतनियमफलकसंख्याविज्ञानान्नास्त्यतिप्रसङ्ग इति॥

डति च॥ ष्णान्ता षडित्यनुवर्तते। संख्येति च प्रकृतं डतीत्यनेन विशेष्यते तदाह। डत्यन्ता संख्येति। संख्येति किम्। पतयः॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः॥ अदर्शनं लोप इत्यतोनुवृत्तस्यादर्शनस्यानेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तन्त्राद्याश्रित्य तद्भावितसंज्ञा इह विज्ञायन्ते तेन संज्ञासंकरोत्र न भवति तदेतदाह। लुक्-

लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ॥

षड्भ्यो लुक् । ७ । १ । २२ ॥

षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात् ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२ ॥

प्रत्यये लुप्ते पि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति जसि चेति गुणे प्राप्ते ॥

श्लुलुप्शब्दैरित्यादि । सति तु संज्ञासंकरे हन्तीत्यत्र शब्लुक् श्लाविति द्वित्वं स्यात् । जुहोतीत्यत्र श्लौ सति उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः स्यात् । न च तत्राभ्यस्तस्य नेत्यनुवृत्तेर्योयोति नोनोतीत्यादाविव वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम् । संज्ञासंकरपक्षे तदनुवृत्त्यसम्भवादन्यथा सूत्रस्य निर्विषयत्वापत्तेः । न च यौतीत्यादिरवकाशः संज्ञासंकरे तत्रापि द्वित्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः । फले लुक् जुहोत्यादिभ्यः श्लुः जनपदे लुबित्यादिविधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवन्नाविसंज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः ॥

षड्भ्यो लुक् ॥ सर्वनाम्नः स्मै इतिवत् षष्ठ्यालुगिति वक्तव्ये बहुवचननिर्द्देशोत्रार्थप्राधान्यसूचनार्थः । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन स्वरूपनिराससिद्धेस्तेन षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरेव जश्शसोर्लुगित्यर्थपर्यवसानात्प्रियपञ्चान इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । जश्शसोः शिरित्यतोनुवर्तनादाह । जश्शसोर्लुक् स्यादिति ॥

प्रत्ययलोपे । विशेषविहिता अपि लुगादिसंज्ञा लोपसंज्ञां न बाधते । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावानङ्गीकारादिति भावः । स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं सूत्रं प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे

न लुमताङ्गस्य । १ । १ । ६३ ॥

लुक् श्लुः लुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कति२ । कतिभिः । कतिभ्यः२ । कतीनाम् । कतिषु । अस्मद्युष्मद्षट्संज्ञास्त्रिषु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः ॥

सति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति । तेन शोभना दृषदो यस्य सुदृषत् प्रासाद इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्ततां बाधित्वा सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमत्वसन्तस्येति दीर्घश्च न भवति । यद्वा यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्राल्विधावपि विध्यर्थमिदं तेन अतृणेडित्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विहित इम् लुप्तेऽपि तस्मिन् भवति । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति तु वर्णप्राधान्यविषयकं तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र अवादेशो न यद्यपीदं पक्षद्वयमाकरारूढं तथापि नियमपक्ष एव प्रबल इति यङ्लुगन्ते मनोरमायां स्थितम् । स्यादेतत् । सूत्रस्यास्यावश्यकत्वेऽपि प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येव सूत्र्यतां किमनेन द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन । अत्राहुः । प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्रेत्यादिलाभाय द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ लुमतेति किम् । कार्यते हार्यते, अत्र णेरनिटीति णिलोपेऽपि णिजपेक्षा वृद्धिर्भवत्येव । अङ्गस्येति किम् । पञ्च सप्त कतीत्यादौ प्रत्ययान्तकार्यं सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञा यथा स्यात् । अस्मदिति । प्राचा त्वव्ययास्मदिति पठितं तत्र अव्ययेत्युपेक्षितं सदृशं त्रिषु इति श्रुतेर्लिङ्गत्रयाद्यभावपरत्वेन अव्ययानामलिङ्गत्वात् । अव्ययीभावस्य तु वचनात् क्ली-

त्रेस्त्रयः ७ । १ । ५३ ॥

त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु नेति केचित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ॥

त्यदादीनामः* । ७ । ३ । १०२ ॥

एषामकारोन्तादेशः स्याद्विभक्तौ ॥ द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः ॥

वत्वेपि लिङ्गान्तराभावाच्च । त्रिशब्द इति । तरतेर्ड्रिन् डित्वाट्टिलोपः ॥

त्रेस्त्रयः ॥ त्रेरिति षष्ठी न तु पञ्चमी । त्रय इत्यदन्तं न तु मान्तं निजां त्रयाणामिति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह । त्रिशब्दस्य त्रयादेश इति । ननु निजां त्रयाणामिति निपातनादेव त्रयादेशे सिद्धे किमनेन सूत्रेणेति चेन्मैवमबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीत्यनेन ज्ञापनात् तेन पुरातनमिति सिध्यति । अन्यथा पुराणप्रोक्तेष्वपि निपातनाद् एतद्बाध्येत । त्रेरयङ् इत्येव न सूचितं तत् करोति आचष्टे वेत्यर्थे तत्करोतीत्यादिना णिचि ततः क्विपि प्रकृत्यैकाच इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे ह्रस्वस्य पितीति तुकि त्रित् ततो बहुत्वविवक्षायामामि कृते त्रेरयङि त्रयाणामिति रूपासिद्धेः । न च वार्णादाङ्गं बलीय इति तुकः प्रागेवायं स्यादिति शङ्क्यम् । युगपत्प्रवृत्तावेवाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । केचिदिति । त्रिसंबन्धिन्यामीति विज्ञानाद्गौणे त्रयादेशो न भवतीति तेषामाशयः । वस्तुतस्त्विति । अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावाद्गौणत्वेपि त्रयादेशो न्याय्यः प्रियास्थ्नेत्यादावस्थ्याद्यनङ्वदिति भावः ॥

त्यदादीनामः ॥ अष्टन आ विभक्तावित्यतोनुवर्तनादाह-

---

* सर्वाद्यन्तर्गणस्त्यदादिः ।

द्वौ२ । द्वाभ्याम्२ । द्वयोः२ । द्विपर्यन्तानां किम् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम् । सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । द्विर्नाम कश्चित् । द्विः । द्वौ । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वौ । इत्यादि । औडुलोमिः । औडुलोमी । उडुलोमाः ॥ लोम्नोपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः ॥ * ॥ बाह्वादीञोऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् ॥ इति इदन्ताः ॥

वातप्रमीरित्युणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्ययः कित् । वातं प्र-

विभक्ताविति । विभक्ताविति किम् । तद् यद् सोर्लुका लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणं न । द्विपर्यन्तानां किमिति । युष्मदस्मच्छब्दयोरिष्टाभावेपि दोषो नास्ति आत्वयत्वलोपैर्विशेषविहितैरत्वस्य बाधनात् तथा किम्शब्देपि न दोषः किमः कादेशस्य विशिष्य विधानादिति प्रश्नः । भवानिति । भवत्सु इति स्थिते तकारस्थाने अत्वे कृते अतो गुणादिति पररूपे उगिदचामिति नुमि सति सर्वनामस्थाने इत्यनेन दीर्घे सुलोपे नलोपे च सति भवा इति रूपं स्यादिति भावः । भवन्ताविति । पूर्ववत्तकारस्यात्वे पररूपे नुमि दीर्घे भवानाविति रूपं स्यादिति भावः । उडूनीव लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः । इञोऽपवाद इति । तथा च बहुत्वे अकारान्तोयमुडुलोमशब्दः स औडुलोमिशब्दादन्य एव तस्य च इकारान्तेषु व्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति बोध्यम् ॥

इति इदन्ताः ॥

किदिति । तेन आतो लोप इटि चेत्यालोप इति भावः ॥ क्विबन्तवातप्रमी इति । माङ्धातोः क्विपि ईत्वमवकारादावितिनिषेधाद्दीत्वं नेति शङ्कायां मीनातेरेव क्विप् बोध्यः । यद्वा ।

मिमीते वातप्रमीः । दीर्घाज्जसि च । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः । अमि पूर्वः । वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् ३ । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वातप्रम्योः २ । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वान्न नुट् । ङौ तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी । वातप्रमीषु । एवं ययीपप्यादयः । यान्त्यनेनेति ययीर्मार्गः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः । यापोः किद्द्वे चेति ईप्रत्ययः । क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि शसि ङौ च विशेषः । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । एरनेकाच इति वक्ष्यमाणो यण् । प्रधीवत् । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । दीर्घङ्यन्तत्वाद्धल्ङ्याबिति सुलोपः ॥

यूस्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ॥

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । प्रथमलिङ्गग्रहणं च ॥*॥ पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

ईप्रत्ययान्तवातप्रमीशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप् बोध्यः । श्रेयस्यइति । प्रशस्यस्य श्र इतीयसुनि श्रादेशः । उगितश्चेति ङीप् । बहुश्रेयसीति । स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः । ईयसश्चेति न कप् नाप्युपसर्जनह्रस्वः ईयसो बहुव्रीहेर्नेति निषेधात् ॥

यूस्त्र्याख्यौ ॥ ईश्च ऊश्च यू व्याख्यानाद्दीर्घयोरेव ग्रहणमविभक्तिकोयं निर्देश इत्येके । दीर्घाज्जसि चेति निषेधस्य वा छन्दसीति पाक्षिकत्वात् प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घ इत्यन्ये । इह प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषा नोपतिष्ठते । नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीति निषेधाल्लिङ्गात् तेन प्रध्यै प्रध्या इत्यादौ नदीकार्यं

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । ७ । ३ । १०७ ॥

अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात् संबुद्धौ । हे बहुश्रेयसि । शसि बहुश्रेयसीन् ॥

स्यादेव । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ । मूलविभुजादित्वात्कः । चक्षिङः ख्याञ् आतो लोप इटि चेत्यालोपः । ईदूदन्ताविति । इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पक्षोस्ति । आण्नद्या इति सूत्रस्वरसात् तयोः स्त्र्याख्यत्वं तु ङ्याप्रादिषु स्वतः तन्त्रीलक्ष्म्यादौ तु स्त्रीवाचकवर्णसमुदायघटकत्वेन प्रवेशात् । तेन नद्यन्तादिव्यवहारो न विरुध्यते । एवं शेषो घ्यसखीत्यत्रापि इवर्णोवर्णयोरेव घिसंज्ञेति पक्षोप्यस्तीति बोध्यम् । तेन घ्यन्ताजाद्यन्तयोर्घ्यन्तं परमिति व्यवहारः संगच्छते । वर्णसंज्ञापक्षे असखीत्यस्य सखिभिन्नस्यावयव इत्यर्थो न तु सखिशब्दावयवं वर्जयित्वेति । तेन समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वादतिसखिनेत्यादि निर्बाधमित्यवधेयम् । स्त्रियामित्येव वक्तव्ये आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीत्वलाभार्थमित्याशयेनाह । नित्यस्त्रीलिङ्गाविति । यू किम् । मात्रे । स्त्र्याख्याविति किम् । ग्रामण्ये । पूर्वमिति । वृत्तेः प्रागित्यर्थः । संज्ञाया यथोद्देशं प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदं कार्यकालपक्षे तु वाचनिकमित्याहुः ॥

वर्णसंज्ञापक्षाश्रयेणाह । नद्यन्तानामिति । हे बहुश्रेयसीति । अत्र ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणो न प्रवर्तते । अन्यथाम्बार्थनद्योर्गुण इत्येव ब्रूयात् । न च लाघवाभावः शङ्क्यः । ह्रस्वग्रहणे मात्राधिक्यात् । ह्रस्वस्य गुण इत्युत्तरसूत्रे गुणग्रहणत्यागेन सुतरां लाघवसंभवाच्च । अन्ये तु कृतेपि ह्रस्वे यदि गुण इष्टः स्यात्तर्ह्यम्बार्थानां ह्रस्व इत्युक्त्वा नदीह्रस्वयोर्गुण इत्येव ब्रूयादित्याहुः । तत्र पदलाघवाभावेपि प्रक्रियालाघवमस्ति परन्तु न-

आण्नद्याः । ७ । ३ । ११२ ॥

नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् ॥

आटश्च । ६ । १ । ९० ॥

आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । नद्यन्तात्परत्वान्नुट् । बहुश्रेयसीनाम् ॥

ङेराम्नद्याम्नीभ्यः । ७ । ३ । ११६ ॥

नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात् । इह परत्वादाटा

सि चेत्यत्र ह्रस्वस्येत्येकदेशानुवृत्तौ क्लेशोऽस्तीति बोध्यम् ॥

आण्नद्याः ॥ अण्नद्या इत्येव सुवचम् । विधानसामर्थ्यादतो गुण इत्यस्याप्रवृत्तौ यथायथं वृद्धिसवर्णदीर्घाभ्यां बहुश्रेयस्यै बहुश्रेयस्या इत्यादिरूपसिद्धेः । ननु परत्वादाटा नुड् बाध्यतइत्युत्तरग्रन्थपर्यालोचनया ङेरामि कृते तस्य नुडागमनिवारणार्थमड्विधानावश्यकत्वात्सामर्थ्यमुपक्षीणमिति चेद् एवं तर्हि ह्रस्वनद्याप इत्यनन्तरं ङेर्नेत्येव सूत्र्यतामामीत्यनुवृत्त्या ङेरामो नुट् नेत्यर्थलाभात् । तस्मादण् नद्या इतिविधानसामर्थ्यादतो गुण इति न प्रवर्ततइति दिक् ॥

आटश्च ॥ यद्यपि इह ङयि वृद्धिरेचीत्येव सिद्धं ङसिङसोर्ङेरामि च सवर्णदीर्घेण तथाप्यैन्दिददित्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तमजादीनामटा सिद्धमाडजादीनामिति सूत्रं मास्त्विति वदतो वार्तिककारस्य मते तु अटश्चेत्येव सूत्रमिति बोध्यम् ॥

ङेराम्न ॥ ङेरिति सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणं समानाधिकरणे स्त्रियामित्यादिनिर्देशात् । आटा नुट् बाध्यतइति । आटि कृते तु पुनर्न प्रवर्तते । सकृद्गताविति न्यायाश्रयणादिति भावः ।

नुट् बाध्यते। बहुश्रेयस्याम्। शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। अतिलक्ष्मीः। शेषं बहुश्रेयसीवत्। कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारी। क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप्। हल्ङ्याबिति सुलोपः॥

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ। ६। ४। ७७॥

श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भ्रू इत्यस्य चाङ्गस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे। ङिच्चेत्यन्तादेशः। आन्तरतम्यादीरियङ् ओरुवङ्। इतीयङि प्राप्ते॥

न सुलोप इति। लक्षेर्मुट् चेत्यौणादिक ईप्रत्ययान्तो लक्ष्मीशब्द इत्युपसर्जनह्रस्वोपि नेति बोध्यम्। कुमारीति। यद्यपि क्विबर्थं प्रति ङ्यन्तस्योपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वं प्राप्तं तथापि गोस्त्रियोरित्यत्र कृत्रिमोपसर्जनत्वं गृह्यते न त्वप्रधानरूपमिति नात्र ह्रस्वः प्रवर्तते। अत एव हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इत्यत्रापि ह्रस्वो न भवति। लुक् तद्धितलुकीत्यत्र त्वप्रधानरूपमुपसर्जनमेव गृह्यते न तु कृत्रिमोपसर्जनमसम्भवादिति वक्ष्यामः॥

अचिश्नु॥ भ्रमेश्च डूरिति डूप्रत्ययान्तत्वाद् भ्रूशब्दस्य धातोः पृथक् ग्रहणम्। अन्ये त्वाहुः गमः क्वावित्यत्र ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यमिति वार्तिकादनुनासिकलोपे ऊङादेशे कृते निष्पन्नोयं भ्रूशब्दः। तथा च धातुग्रहणेनैव सिद्धे भ्रूग्रहणं निरर्थकमिति इण इति वक्तव्ये य्वोरिति गुरुनिर्देश इण्प्रत्याहारः परेणैव णकारेण गृह्यतइति ज्ञापनार्थः। इह य्वोरिति धातोरेव विशेषणं न तु श्नुभ्रुवोरव्यभिचारादित्याह। इवर्णोवर्णान्तधातोरिति। श्नुधातुभ्रुवामिवर्णोवर्णयोरिति व्याख्याने तु इयङुवङोर्ङित्वं व्यर्थं स्याद्वैयधिकरण्यं च प्रसज्येतेति भावः। ननु

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । ६ । ४ । ८२ ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण् । कुमार्यौ । कुमार्यः । हे कुमारि । अमि शसि च कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः २ । कुमारीणाम् । कुमार्याम् । प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः । उन्नयतीत्युन्नीः । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण् । उन्न्यौ । उन्न्यः । हे उन्नीः । उन्न्यम् । ङेराम् । उन्न्याम् । एवं ग्रामणीः । अनेकाचः किम् । नीः । नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वादियङ् । नियम् । नियः । ङेराम् । नियाम् । असंयोगपूर्वस्य किम् । सुश्रियौ । यवक्रियौ ॥ गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते ॥ * ॥ शुद्धधि-

---

सामानाधिकरण्यपक्षेपि इत्वं व्यर्थं निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति इवर्णोवर्णान्तधातोः सर्वादेशत्वनिवृत्तिसंभवादिति चेन्न । श्नुभ्रुवोरपि निर्दिश्यमानत्वेन सर्वादेशत्वप्रसङ्गात् । इ उ इत्यष्टादशानां संज्ञेत्युक्तत्वाद् यथासंख्यमिह न प्रवर्तते इत्याह । आन्तरतम्यादिति । स्थानत इति भावः । य्वोः किम् । चक्रतुः । चक्रुः । अचीति किम् । आप्नुयात् । जुहुयात् ॥

एरनेकाचः ॥ इणो यणित्यतो यण् इति वर्तते । अचि श्नुधात्विति सूत्रादिह धातुरेव अनुवर्तते न तु श्नुभ्रुवौ । तयोरिवर्णासंभवात् । धातुग्रहणं चावृत्त्योभयोर्विशेषणं संयोगस्याङ्गस्य चेति व्याचष्टे । धात्ववयवसंयोगेत्यादि । तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यण् । उन्न्यौ । उन्न्यः । हरौ हरीन् इत्यादि सिद्ध्यर्थं धातुना अङ्गं विशिष्यते । अन्यथा प्रध्यं प्रध्य

यौ । परमधियौ । कथन्तर्हि दुर्धियो वृश्चिकभियेत्यादि । उच्यते दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । वृश्चिकसम्बन्धिनी भीरित्युत्तरपदलोपो वा ॥

इत्यादाविव पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यण् स्याद् धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तत्वादङ्गस्य । प्रधीरिति । प्रध्यायतीति प्रधीः । ध्यायतेः संप्रसारणं चेति क्विपि संप्रसारणे पूर्वरूपे च हल इति दीर्घः । यदा तु प्रकृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्येति विगृह्यते तदा धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात्प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति नित्यस्त्रीलिङ्गातिदेशे यथासंभवं नदीकार्यं बोध्यम् । प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति वार्तिकस्य प्रथमलिङ्गं गृहीत्वा यू स्त्र्याख्यावित्यनेन नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थाद् एरनेकाच इति यण्विषयत्वेन नेयङुवङितिनिषेधस्याप्रवृत्तेश्चेत्येके । अन्ये त्वाहुः । एवं तर्हि यथोद्देशं प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिति मनोरमाग्रन्थो विरुध्येत । यथोद्देशपक्षेपि प्रधीशब्दाद्यर्थतया वचनस्यावश्यकत्वात् । मूले हि उपसर्जनत्वेपि नदीत्वं वक्तव्यमित्युक्तं न तु नित्यस्त्रीत्वमिति । तस्मात्प्रथमलिङ्गग्रहणमित्यनेन लिङ्गप्रयुक्तं यन्नदीत्वं वृत्तेः प्राक् स्थितं तदिहातिदिश्यते । धीशब्दे तु नेयङुवङितिनिषेधेन नदीत्वाभावान्नास्त्येव प्रधीशब्दे नदीत्वातिदेश इति । ङिति ह्रस्वश्चेति वैकल्पिकनदीत्वमपीह नातिदिश्यते । प्रथमलिङ्गेति वचनं यथोद्देशे न्यायसिद्धमिति ग्रन्थानुरोधेन वृत्तेः प्रागवस्थायामवयवत्वेनाभिमते विद्यमानाया एव नदीसंज्ञायाः समुदाये अभ्युपेयत्वात् । न च प्रकृष्टा धीर्यस्य तस्मै प्रध्यै प्रध्य इ-

न भूसुधियोः। ६। ४। ८५॥

एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि। सुधियौ। सुधिय इत्यादि। सखायमिच्छति सखीयति। ततः क्विप्। अल्लोपयलोपौ। अल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्यणिप्राप्ते। क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्॥ एकदेशविकृतस्यानन्यतयानङ्णित्वे। सखा। सखायौ सखायः। हे सखीः। अभिपूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ततोपि परत्वात्सख्युरसंबुद्धाविति प्रवर्तते। सखायम्। सखायौ। शसि यण्। सख्यः। सह खेन वर्तत इति सखः। तमिच्छती-

---

त्यादौ प्रथमान्तधीशब्दस्य ङिति परे प्रवर्तमाना नदीसंज्ञास्तीति दिक्। उन्नीरिति। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। ङेरामिति। अङ्गत्वान्नीशब्दान्तादपि ङेराम् भवतीति भावः। ग्रामं नयतीति ग्रामणीः। अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति णत्वम्। नीरिति नयतीति नीः क्विप्। गतिकारकेतरेति। गतिकारकपूर्वस्यैव यणिष्यते इति तु नोक्तं कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः कुमारी कुमार्य्यौ कुमार्य्य इत्यत्र यणभावप्रसङ्गात्। शुद्धधियाविति। यदा तु शुद्धं ब्रह्म ध्यायतीति विगृह्यते तदा भवत्येव यण् शुद्धध्यौ शुद्धध्यः। एवमग्रेपि। कथं तर्हीति। गतिकारकेतरपूर्वपदत्वं इह नास्तीति यणैव भाव्यमिति प्रश्नः। दुर्धिय इत्यत्र प्रादिभ्यो धातुजस्येतिवार्तिकेन उत्तरपदलोपो बोध्य इत्याशयेनाह दुस्थिता धीर्येषामिति। वृश्चिकशब्दस्येति। भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य भीत्रार्थानामिति सूत्रं प्रत्याख्यातं ततश्च संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति नास्त्यत्र कारकपूर्वत्वमिति भावः। वृश्चिकसंबन्धिनी भीरिति। एवञ्च भययोगाभावाद्वृश्चिकस्य नापादानकारकत्वमिति सूत्रमतेपि न दोष इति भावः॥

ति सखीः। सुखमिच्छतीति सुखीः। सुतमिच्छतीति सुतीः। सख्यौ। सुत्यौ। ख्यत्यादिति दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः। सख्युः। सुख्युः सुत्युः। लूनमिच्छतीति लूनीः। क्षाममिच्छतीति क्षामीः प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः। एषां ङसिङसोर्यण्। नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यादित्युत्वम्। लून्युः। क्षाम्युः। प्रस्तीम्युः। शुष्कीयतेः शुष्कीः। इयङ्। शुष्कियौ। शुष्कियः। ङसिङसोः शुष्कियइत्यादि॥ इति ईदन्ताः॥

ओः सुपीत्यतः सुपीत्यनुवर्तनादाह। अचि सुपीति। सुपि किम्। सुध्युपास्यः। वस्तुतस्तु सुपीत्यननुवृत्तावपि न क्षतिः अनन्तरस्येति न्यायेन एरनेकाच इति ओः सुपीति च सूत्रद्वयेन प्रापितस्यैव यणो न भूसुधियोरिति निषेधाभ्युपगमात्। स्थानिवत्वाद्यणि प्राप्तइति। एरनेकाच इत्यनेन। न चान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य सखीशब्दस्य पदत्वान्न पदान्तेति निषेधेन अल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यम्। नः क्यइति नियमेन क्यचि नान्तस्यैव पदत्वादत आह। क्वौ लोप इत्यर्थः। इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीत्यत्रापि बोध्यम्। क्वौ लुप्तमिति। नपुंसके भावे क्तः क्वौ लुप्तमित्येतत्काचित्कं क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यभ्युपगमात्। अन्यथा बेभिदि ब्राह्मणकुलानीति हलन्तनपुंसके वक्ष्यमाणं न संगच्छेत। बेभिद्यतेः क्विपि अल्लोपे यलोपे च क्वौ लुप्तत्वेनाल्लोपस्य स्थानिवत्वाभावे झलन्तलक्षणनुम्प्रसङ्गात्। क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्योदाहरणं लवमाचक्षाणो लौः। अत्र णिचि यष्टिलोपः यश्च क्वौ णिलोपः तदुभयं च्छ्वोः शूडिति वकारस्य क्विनिमित्ते ऊठिकर्त्त-

व्ये न स्थानिवत्। एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः। अत्रेदमवधेयम्। न पदान्तेति सूत्रे क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानमिति वार्तिकमस्ति तदेकदेशानुवादोयं क्वौ लुप्तमित्यादीति। लुका लुप्तं न स्थानिवदित्यादीनामप्युदाहरणान्यत्रोच्यन्ते। पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः आर्हादिति ठक् तस्याध्यर्धपूर्वेति लुक्। लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुक्। तस्य लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्वाभावाद् अत्र यणादेशो न भवति। न च ङीषो लुकः परनिमित्तकत्वाभावात् स्थानिवत्वं न भवेदिति शङ्क्यम्। ङीषो लुकं प्रति स्थानिद्वारा तद्धितलुकः परत्वस्वीकारात्। यद्वा बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमभावेप्यस्तीति नात्रानुपपत्तिः। न च अठ तद्धिते विवक्षिते भस्यढइति पुंवद्भावादुक्तनिषेधं विनैवेष्टसिद्धिरित्यपि शङ्क्यम्। यत्र भाविभत्वं तत्रैव पुंवद्भावः इह तु लुकि भत्वाभावात्कुतः पुंवद्भावः इति कैयटेनोक्तत्वात्। तथा पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः। सास्य देवतेत्यण्। द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक्। ततो ङीषो लुकि तस्य स्थानिवत्वाभावात् ङीषासन्नियुक्त आनङ् न श्रूयते। पुंवद्भावस्यात्र शङ्कापि नास्ति। इन्द्रे इन्द्रत्वमिन्द्राण्यामिन्द्रस्त्रीत्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदे भाषितपुंस्कत्वस्यानभ्युपगमात्। ये तु न पदान्तेति सूत्रे वरे इति ईकारप्रश्लेषं कुर्वन्ति। तेषामिह लुग्ग्रहणं न कार्यम्। उपधात्वे कर्त्तव्ये न स्थानिवत्तेन परिखाशब्दाच्चातुरर्थिके अणि कृते वृद्धादकेकान्त इत्यादिना पारिखशब्दात्स्वोपधलक्षणे छप्रत्यये पारिखीयः सिध्यति। अन्यथा उपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वेन तस्यां कर्तव्यायामालोपः स्थानिवत्स्यात्। नन्वेवं पटयतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति चेन्न। यत्रोपधासंज्ञामुपजीव्य प्रत्ययो विहितस्तत्रैवायं निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात्। तत्र चङ्परनिर्ह्रासग्रहणमेव ज्ञापकं चङि परे यो ह्रस्वः स चिङ्परनि-

शंभुर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ॥

ह्रासस्तत्र न स्थानिवत् । वादितवन्तं प्रयोजितवानवीवदद्वीणां परिवादकेन । अत्र प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वादाकारोनुपधेति णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो न प्राप्नोति । णि सामान्यग्रहणादेतत्सिद्धमिति चेत्तर्ह्यन्यदुदाहर्तव्यं वारि आख्यादवीवरत् । न चाग्लोपीति निषेधः शङ्क्यः परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यभ्युपगमेनाग्लोपित्वाभावात् । अत एव मुण्डमिश्रेति सूत्रे हलिकल्योर्हलकलेत्यदन्तनिपातनं सार्थकम् । कुत्वे न स्थानिवत् । अर्दक्लेरर्कः कृदाधारार्चिकलिभ्य इति कः पाचयतेः पाक्तिः इह चोः कुरिति कुत्वे णिलोपो न स्थानिवत् वार्तिकेस्मिन् क्विचङ्परनिर्ह्रासोपधानां ग्रहणमावश्यकं लुक ईकारप्रश्लेषेण गतार्थत्वात् कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयम् । चजोरिति कुत्वे वा उदाहरणमन्वेषणीयम् । सख इति । तेन सहेति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सभावः । सखीरित्यादि । सुप आत्मनः क्यच् । क्यचि चेतीत्वम् । दीर्घस्यापीति । एतदर्थं कृतयणादेश इति भावः । ननु अतिसखिर्भूपतिरिति गुणविषयं व्यावर्तयितुं यणानिर्देश इति चेद् अस्त्वेवं तथापि दीर्घे प्रवृत्तिः केन वार्यतां न हि ह्रस्वे यणा भाव्यं न दीर्घेष्वित्यत्र प्रमाणमस्ति । सौत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वे सारवत्त्वलाभेन तथैवौचित्याद्भाष्यारूढत्वाच्च । लूनमिति । ल्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम् । क्षाममिति क्षायो म इति मः । प्रस्तीममिति । प्रस्त्योन्यतरस्यामिति मः । स्त्यः प्रपूर्वस्येति संप्रसारणम् । शुष्कीरिति । शुषः क इति निष्ठातस्य कः । पक्वीरिति । पचो व इति वः । इयङिति । संयोगपूर्वत्वादिवर्णस्य यण् नेतिभावः ॥

इतिईदन्ताः ॥

हरिवदिति । तद्वत्साध्य इत्यर्थः ॥

तृज्वत्क्रोष्टुः । ७ । १ । ९५ ॥

क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥

तृज्वत् क्रोष्टुः ॥ क्रुश आह्वाने रोदने च । अस्मात्सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् इति तुन् प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः तृचि तु क्रोष्टृशब्दः द्वावपि शृगालवचनौ तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्त एव तृतीयादावच्युभयमन्यत्र तुन्नन्त एवेति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते । क्रोष्टुरिति तुन्नन्तात्प्रथमा । तृज्वदिति तृतीयान्ताद्वतिः । निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयत्वेनातिदेशस्यानेकविधत्वेऽपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते । तच्च न पचादेर्यस्य कस्यचित्किन्तु क्रुशेरेव उपस्थितत्वाद् अर्थत आन्तर्याच्चेत्यभिप्रेत्य फलितमाह । क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टृशब्द इति । निमित्तातिदेशो यथा । चिकीर्षति । चिकीर्षते । अत्र सन्नन्तस्य पूर्ववत् सन इत्यनेन ञित्वातिदेशे कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदं सिध्यति । ननु कार्यातिदेशेनाप्येतद्गतार्थमिति चेत् । अत्राहुः । निमित्तप्रतिसंधानपूर्वकत्वात्तस्येति निमित्तातिदेशः पृथगुक्त इति । व्यपदेशातिदेशो यथा । आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यनेन कर्तव्यमित्यादौ सावकाशप्रत्ययाद्युदात्तत्वफलक आदित्वव्यपदेश औपगवादावति दिश्यते । तादात्म्यातिदेशो यथा । सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे इत्यनेन द्रवत्पाणी शुभस्पतीत्यत्र शुभशब्दस्य पराङ्गवत्त्वे सति षाष्ठिकेनामन्त्रितस्येत्यनेन शकारादुकारस्याद्युदात्तत्वं सिध्यति । शास्त्रातिदेशो यथा । कालेभ्यो भववद् इत्यनेन कालवाचिभ्यस्तत्र भव इत्यधिकारे यत् शास्त्रं तत्सास्य देवतेत्यर्थे अतिदिश्यते । तेन मासिकं प्रावृषेण्यमित्यत्र यथा-

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः। ७। ३। ११०॥

ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात्। इति प्राप्ते॥

ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च। ७। १। ९४॥

ऋदन्तानामुशनसादीनां चाऽनङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे॥

अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम्। ६। ४। ११

विहितं कालाट्ठञ् प्रावृष एण्य इति सिध्यति। कार्यातिदेशे तु इह प्रकृतिप्रत्ययादीनां साङ्कर्यं स्यात्। कार्यातिदेशो यथा गोतो णित् गौः गावौ गावः। अत्र णित्कार्यं वृद्धिरतिदिश्यते प्राधान्यात्। केचित्तु निमित्तातिदेशे गोतो णिदित्युदाहरन्ति तन्मते कार्यातिदेशस्य कर्मवत्कर्मणा स्थानिवदादेश इत्याद्युदाहर्तव्यम्। रूपातिदेशो यथा। वतण्डी चासौ वृन्दारिका च वातण्ड्यवृन्दारिका। अत्र वतण्डीशब्दे पुंवत् कर्मधारयेत्यनेन पुंवाचकवातण्ड्यशब्दरूपमतिदिश्यते इह मनोरमायामतिदेशस्य षड्विधत्वमुक्तं, अन्ये तु कार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः। व्यपदेशश्च सप्तैतानतिदेशान् प्रचक्षते इति सप्तविधत्वमाहुः। अर्थातिदेशस्योदाहरणं गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः। अत्र स्त्रीपुंवच्चेत्यनेन गोत्रप्रत्ययान्तस्त्रीवाचकस्य वृद्धो यूनेत्येकशेषे सति स्त्र्यर्थस्य पुमर्थोतिदिश्यते तेन स्त्रियामपत्यकृतबहुत्वे यञञोश्चेति लुक् सिध्यति॥

ऋतो ङि॥ कृतॄएतयोरनुकरणे ऋकारान्ते गुणवारणाय तपरकरणमिति बोध्यम्॥

अप्तृन्॥ तुरिष्ठेमेयस्स्विति वक्तृ इत्येव सिद्धे तृन्तृचोर्भेदेनोपादानं क्वचित्सामान्योक्तावपि विशेष एव गृह्यते इति

अत्रादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्। तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न। उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात्। क्रोष्टारौ। क्रोष्टारः। क्रोष्टारम्। क्रोष्टारौ। क्रोष्टून्॥

ज्ञापनार्थम्। तेन न कोपधाया इत्यत्र सामान्योक्तावप्यकृतद्धितयोरेव को गृह्यते। न कमावम्। तेन यदग्रे वक्ष्यति कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणमिति तदुपपन्नं भवतीत्येके। अन्ये त्वाहुः। अप्तृइत्येव वक्तव्ये तृन्तृजिति भेदेनोपादानमनर्थतृव्यावृत्तये। यद्यप्यर्थवत्परिभाषया तन्निवृत्तिः सिध्यति तथापि तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनाय तयोः पृथगुपादानम्। तेन अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति इति सिद्धमिति। व्युत्पत्तिपक्षे तृन्नन्तत्वात्तृजन्तत्वाद्वासिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। नियमार्थमिति। औणादिकानामन्येषां संज्ञाशब्दानां मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः। धातृशब्दस्त्वौणादिकः संज्ञाशब्दो न भवति इति। तत्र दीर्घो भवत्येव। धातारौ। धातारः। अव्युत्पत्तिपक्षे तु नप्त्रादिग्रहणं विध्यर्थमिति। पितृभ्रातृप्रभृतीनां दीर्घशङ्कैव नास्तीति बोध्यम्। तेनेति। पितरौ। पितरः। भ्रातरौ। भ्रातरः। इत्यादौ दीर्घो नेत्यर्थः। क्रोष्टेति। अनङ् हल्ङ्यादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः सर्वनामस्थाने चेत्यनेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वादप्तृन्नित्येव न्याय्यः। कृतेप्यनङि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन तृच्त्वात्। अन्यथा गुणे कृतेपि क्रोष्टारावित्यादौ दीर्घो न स्यादिति भावः॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७ । १ । ९७ ॥

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे ॥

ऋत उत् । ६ । १ । १११ ॥

ऋदन्तात् ङसिङसोरति परे उकार एकादेशः स्यात् । रपरत्वम् ॥

रात्सस्य । ८ । २ । २४ ॥

रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टुः । आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते । नुमचिरतृज्वद्भावे-

---

विभाषा तृ ॥ यस्मिन्विधिस्तदादाविति तदादिविधिरित्याह । अजादिष्विति ॥

ऋत उत् ॥ ऋकाराकारयोरेकादेशे सति ह्रस्व एव उकारः स्यान्न तु दीर्घ इत्येतदर्थकेन तपरकरणेन भाव्यमानोऽण् क्वचित् सवर्णान् गृह्णातीति ज्ञाप्यते तेन यवलपरे हकारे मस्य विधीयमाना यवला अनुनासिका भवन्ति ॥

रात्सस्य ॥ संयोगान्तस्य लोप इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह । सस्यैवेति । नान्यस्येति । ऊर्क् परिमार्ट् इत्यादौ रेफात्संयोगान्तस्य लोपो नेत्यर्थः । रादेव सस्येति विपरीतनियमोऽत्र न भवति । उरःप्रभृतिषु कृतसंयोगान्तलोपस्य पुमानित्यस्य दर्शनात् । परत्वादिति । न च नुट् नित्य इति वाच्यम् । तृज्वद्भावे कृते सन्निपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वाद् इति भावः । नुमचिरेति । वारीणां तिसृणां क्रोष्टूनामिति क्रमेणोदाहरणानि । ननु येन स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यं बाध्यसामान्यचिताश्रयणाद् अत एव गुणदीर्घोत्वानामपवाद इति वक्ष्यति तथा चाविशेषान्नुडप्यनेन बाध्यत इति कथमिह विप्र-

भ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्ट्रोः । पक्षे हलादौ च शम्भुवत् । इत्युदन्ताः ॥

हूहूः । हूह्वौ । हूह्वः । हूहूम् । हूह्वौ । हूहूनित्यादि । अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्वाः २ । अतिचमूनाम् । अतिचम्वाम् । खलपूः ॥

ओः सुपि । ६ । ४ । ८३ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि ॥ गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते ॥ खलप्वौ । खलप्व इत्यादि । एवं सुल्वादयः । अनेकाचः किम् । लूः । लुवौ । लुवः । धात्ववय-

---

तिषेधः । उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति चेद् अत्राहुः । अत एव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वा न तिसृचतसृ इति ज्ञापकान्नुडिति भाष्यकृतोक्तम् । एवं च नुमृट्ज्वद्भावाभ्यामित्येव सुवचमिति ॥ इत्युदन्ताः ॥ हूहूरिति । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । हूह्वाविति । दीर्घाज्जसि चेति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे सतीक इति यण् । अतिचमूशब्दे त्विति । प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्युक्तेः, तथा चैवमतिचम्वादय इति प्राचोक्तं नादर्तव्यमिति भावः । खलपूरिति । खलं पुनातीति पूञः क्विप् ॥

ओः सुपि ॥ इणो यणित्यतो यण् एरनेकाच इति सूत्रस्य सर्वमनुवर्तते इवर्णवर्जम् ओरित्युकारस्य कार्यिणो निर्देशात् । अचि श्नुधात्विति सूत्राद्धातुः एरनेकाच इत्यत्रैव संबध्यते इत्याशयेन व्याचष्टे । धात्ववयवसंयोगेत्यादि । वर्षाभ्वौ वर्षाभ्व इति । अत्र इको यणचीति यणं बाधित्वा प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः तस्य दीर्घाज्जसि चेति निषेधे पुनरपि यणा

वेति कि... ६ । ४ । ६ ॥

किम् । ... तस्य ...मि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम् । नॄणाम् ।

वौ । सुधि... इदुन्त... ...इति ...अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरण-

वौ । ...

प्रका... ...इत्वे रपरत्वम् । कीः । किरौ ।

वर्षा... ...रः । दूत्यादि गीर्वत् । दूत्वाभाव-

अस्यो... ...ो ...ति च तपरकरणादनङ्गी

दृम्भती ...

दिदृम्भ...

दृम्भून् । ...

क्विप् । ...

देशप्रसक्त...

ति यथा ...

क्लौ व...

धय ...

क्वापि...

दृम्भौ ...

दिव...

पा...

त्वम् ...

ति ...

...ङ्गम् । २११

...ी । उल्ल्वः । असंयोगपूर्वस्य

... । मतीत्यादि किम् । परमलु-

... खभूः । न भूसुधियोः । स्वभु-

॥

... सुपि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः ।

...भ्वूकफेलुकर्कन्धूदिधिषूरित्युणा

...भ्वौ । दृम्भ्वः । दृम्भूम् । दृम्भ्वौ ।

...तः

...ञ्च

...न-

...द-

...ट-

...प-

...व-

...कां

...दू-

...तुः

पक्षे तु लपरत्वम्। गमॢलौ। गमॢलः। गमॢलम्। गमॄन्। गम्ला। गम्ले। ङसिङसोस्तु ऋत उदित्युत्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य लोपः। गमुल्। शकुल्। [illegible]। हे। इति ॡदन्ताः॥ सेः। सयौ। सयः। स्मृतेः। स्मृत[illegible]। [illegible]॥ इत्येदन्ताः॥

इत्यादीति। ऋत उदिति तपरकरणात् [illegible]ङसोरत उदादेशो न, क्रः दीर्घान्तत्वादामो न नुट्। क्राम्। ङौ तु क्रि इत्यादि॥ इत्यॄदन्ताः॥ अनङिति। ऋॡवर्णयोः सावर्ण्यादृदुशनेति सूत्रप्रवृत्तेः। गुणविषय इति। ऋतो ङीति गुणाविषये गमॄन् इति ॡवर्णस्य दीर्घाभावात् प्रथमयोरिति यः पूर्वसवर्णदीर्घः स ॡकाराकारयोः स्थाने ऋकार एव भवति। नन्वत्र लकारद्वयगर्भो दीर्घोऽस्त्विति चेद् अत्राहुः। प्रथयोः पूर्वसवर्ण इत्यस्यार्थः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वस्य सवर्णो यो दीर्घः स पूर्वपरयोः स्थाने भवतीत्यर्थादृॡवर्णयोर्वचनेन सावर्ण्यसद्भावात् ऋकार एव ॡकाराऽकारयोः स्थाने भवति न तु लकारद्वयगर्भो दीर्घस्तस्य ईषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन ॡकारसावर्ण्याभावादिति। एवं च होतॄनित्यादौ रेफद्वयगर्भो दीर्घ ऋकाराकारयोः स्थाने न भवत्येवेति बोध्यम्। इत्यादीति। गमॢभ्याम्। गमॢभिः। गमॢभ्यः। आमि तु गमॄणामिति केचित्। वस्तुतस्तु ॡकारस्थाने लकारद्वयगर्भेणैव दीर्घेण भवितव्यं स्थानत आन्तर्यस्य बलीयस्त्वात्। होतॄणामित्यत्र तु ऋकार एव भवति स्थानप्रयत्नोभयसाम्यात्। स्यादेतत्। रेफद्वययुक्तस्य लकारद्वययुक्तस्य चेषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन ऋॡवर्णाभ्यां सावर्ण्याभावेनाच्त्वाभावादूकालोऽजित्यादिना [illegible]संज्ञा नास्तीति कथमत्र लकारद्वयगर्भेण भवितव्यम्। ऋति

ति ऌ वेति वार्त्तिकप्रत्याख्यानं वा कथं सङ्गच्छताम्। अकः सवर्ण इत्यनेन [illegible]रूपाणामसिद्धेः। अत्राहुः। उभयोरप्यच्त्वसिद्धये वर्णसमाम्नाये ऋऌक्सूत्रोत्तरं पाठः कर्तव्यस्तेन सर्वेष्टसिद्धिः। न च दीर्घत्वसिद्धावपि विवृतप्रयत्नसाम्यात् होतॄकार इत्यत्र ॠकारो दीर्घ एव स्यात् न तु रेफद्वययुक्तो दीर्घ इति वाच्यम्। ऋकारद्वयस्थाने रेफद्वयवतः साम्येन कदाचित्तस्यापि प्रवृत्तेः। होतॢकार इत्यत्र ऌकारेण आन्तर्यात्कदाचिल्लकारद्वययुक्तः कदाचिदृकारेण आन्तर्यादृकारस्य भवति परं तु वार्त्तिकमते होतॄकार इत्यत्र रेफद्वयगर्भो न भवति। प्रत्याख्यानपक्षे तु कदाचिद्भवतीति वैषम्यमस्ति तच्चेष्टापत्तिर्वा प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादता वा अभ्युपगन्तव्येति। अत्रेदं बोध्यम्। अकः सवर्ण इति सूत्रस्य भाष्ये ऋति ॠ वा ऌति ॡ वेत्येतन्न प्रत्याख्यातं तुल्यास्यमिति सूत्रस्थभाष्ये तु तस्य प्रत्याख्यानेऽपि फलभेदे तद्योगात्स्वीकृते तु तस्मिन्नकोऽकीत्येव सुवचमिति ग्रन्थोऽनुपपन्न एव। यदि तु ऋति ॠ वेति वार्त्तिकं उॠं इति ॠवेति पठ्यते तदा वार्त्तिकयोः सवर्ण इति पदानुवृत्त्यनपेक्षणात्सुवचमेवाऽकोऽकीति। प्रकृतमनुसरामः। ङौ तु ऋतो ङीति गुणो रपरः। गमरि। गम्नोः। गमॄषु। एवं शकृशब्देऽप्यूह्यम्॥ इति ॠदन्ताः। सेरिति। अस्यापत्यमिः कामः अस्य स्त्री ईर्लक्ष्मीस्तेन तया वा सह वर्तत इति विग्रहे तेन सहेति तुल्ययोग इति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावे आद्गुणः। सय इति। ननु से इत्येकारस्य अन्तवद्भावेन पदान्तत्वादयादेशं बाधित्वा जसि परतः एङः पदान्तादिति पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् तथा च सेरित्येव रूपं स्यात् न तु सय इति चेद् अत्र केचित्। एवं तर्हि थासः से ईशः से इति विहितादेशस्यानुकरणशब्दोऽयम् तत्र हि जसि परतोऽयादेशस्य निर्बा-

गोतो णित् । ७ । १ । ९० ॥

धत्वादिति । स्मृतेरिति इः कामः स्मृतो येन सः ईर्लक्ष्मीः स्मृता येनेति वा विग्रहः । निष्ठेति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः । स्मृतय इति । नन्वत्र पूर्वोक्तरीत्या एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपेण भाव्यं न त्वयादेशेन न ह्यत्रानुकरणशब्दत्वकल्पनमौचित्यं लभते इति चेत् । अत्र नव्याः । उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेङः पदान्तादतीत्यस्याप्रवृत्तिः । किञ्च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने यचि भमित्यत्र भाष्यकृता स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवतीति व्याख्याय ततोसर्वनामस्थाने यचीति छित्वा नञश्च क्रियया सम्बध्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदसंज्ञं न भवतीति व्याख्यातं ततस्थानेन सुप्तिङन्तमिति स्वादिष्विति च द्विविधापि संज्ञा निषिध्यत इति पूर्वान्तत्वप्रयुक्ता पदान्ततेह दुर्लभेति स्मृतय इति रूपन्निर्बाधमेव तथा सय इत्यत्र इना सहेत्यादिव्युत्पत्तिपक्षेपि नानुपपत्तिः । न चैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वेनोपसर्जने तदभावात् । न चैवमपि सह इ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते सहेशब्दस्य सादेश एव न स्यादेकादेशस्य परादिवद्भावे सहशब्दाभावात्पूर्वान्तत्वे तूत्तरपदत्वाभावाद् उभयत आश्रयणे अन्तादिवद्भावे निषेधाच्च, अस्तु वा सहेशब्दस्य सभावस्तथापि सइत्यदन्तमेव रूपं स्यान्न तु से इत्येदन्तमिति शङ्क्यं, नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधेन पूर्वोत्तरपदयोः प्रथमं कार्यं भवति तत एकादेश इति सामान्यज्ञापनादित्याहुः ॥

गोतो णित् । इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतोनुवृत्तं सप्तम्यन्तं सर्वनामस्थानग्रहणं प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामा-

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत् स्यात् । गौः । गावौ । गावः ॥

औतोऽम्शसोः ६ । १ । ९३ ॥

आ ओत इति छेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात् । शसा साहचर्यात्सुबेवाम् गृह्यते । नेह । अचिनवम् । असुनवम् । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोरित्यादि ॥ ओतो णिदिति वाच्यम् ॥ * ॥ विहितविशेषणं च ॥ तेन सुद्यौः । सुद्यावौ । सुद्यावः । ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह । हेभानो । भानवः । उः शंभुः स्मृतो येन सः स्मृतोः । स्मृतावौ । स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ । स्मृता इत्यादि । इत्योदन्ताः ॥

नाधिकरण्यात् तदाह । सर्वनामस्थानमिति । णित्कार्यं कुर्यादिति । णिति परे पूर्वस्य यत्कार्यं तत्करोतीत्यर्थः । गौरित्यादि । चित्रगुरित्यत्र तु न भवति ओत इति वक्ष्यमाणत्वात् । तद्धितो यः शस् स ओकारान्तान्न संभवतीत्याशयेनाह । शसा साहचर्यादिति । सुपीत्यनुवर्तनाच्चेत्यपि काशिकायामुक्तं, कैयटस्तु तद्धितोऽपि शसस्तीति कथमिह साहचर्यादमः सुप्त्वमित्याशङ्क्याचीत्यधिकारादजादिशस् सुबेव संभवति न तु तद्धित इत्याह । अचिनवमिति । चिनोतेर्लङादेशस्य मिपस्तस्थस्थमिपामित्यम् । ओतो णिदिति वाच्यमिति । गोत इत्यपहाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः । एवञ्च गामित्यत्र परत्वाद्वृद्धिः स्यादिति शङ्काया अनवकाशो निरवकाशतया आत्वेन वृद्धेरेव बाधनात् ॥ इत्योदन्ताः ॥

रायो हलि । ७ । २ । ८५ ॥

रैशब्दस्याऽऽकारान्तादेशः स्याद्धलि विभक्तौ । अचि आयादेशः । राः । रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः । राया । राभ्यामित्यादि । इत्यैदन्ताः ॥

ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इ-

रायो हलि ॥ अष्टन आ विभक्तावित्यत आ इति विभक्ताविति च वर्तते तदाह । आकारान्तादेश इति । अर्थरै विभवा अपीत्यमरः । रायिश्छान्दस इति भाष्यं तच्च क्यजन्तस्य रैशब्दस्य छान्दसत्वपरं न तु केवलस्यापीति वान्तो यीतिसूत्रे कैयटः स एव केवलोऽपि छान्दस इति पक्षान्तरमप्याह ॥ इत्यैदन्ताः ॥ ग्लौरिति । ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिरित्यमरः । एवं जनानवतीति जनौः । ज्वरत्वरेत्यूठ्, एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः । अच्यावादेशः । जनावौ जनाव इत्यादि । न प्रवर्तत इति । हे ग्लौरित्यत्र संबुद्धिलोपः ग्लाव इत्यत्र ङसिङसोश्चेति पूर्वरूपं च न प्रवर्तत इत्यपि बोध्यम् । सावर्ण्याभावज्ञापनादिति । सति सावर्ण्ये एचश्चतुर्विंशतेः संज्ञा भवन्तीति वृद्धिरादैजित्येतद्वृद्धिरादेङिति पठितुं शक्यत्वादैऔजिति सूत्रं व्यर्थं सत् सावर्ण्याभावं ज्ञापयति । अत एव एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यमैऔजिति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्याद्यगुदित्सवर्णस्येति सूत्र एवोक्तमिति भावः । नन्वैऔजिति सूत्राभावे न य्वाभ्यामिति सूत्रे ताभ्यामैजिति प्रत्याहारोऽयं न सिध्येत् पूर्वौ तु ताभ्यामेङित्युक्ते तु विधीयमानस्य सवर्णाग्राहकतया वैयाकरणः सौवश्व इत्यादावेदोतावेवागमौ स्तो न त्वैदौतौ ततश्च वैयर्थ्याभावादैऔजिति सूत्रं सावर्ण्याभावं न ज्ञापयतीति चेन्मैवम् । पूर्वौ तु ताभ्यामैऔ इतिपठनेनापि इष्टसिद्धेस्तत्सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । स्थि-

त्यादि । औतोऽम्शसोरितीह न प्रवर्तते । ऐऔजितिसूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् ॥

इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

* * *

तस्य गतिप्रदर्शनमिदम् । वस्तुतस्तु एओङिति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्युक्ते तु ताभ्यामैजिति अत्रानुपपत्तिर्नास्त्येव । न च एओजितिसूत्राभावे अदेङ् गुण एङि पररूपमेङः पदान्तादतीत्यादावेङ् प्रत्याहारः कथं सिध्येदिति वाच्यम् । सति तु सावर्ण्ये अदैज् गुणः एचि पररूपमेचः पदान्तादतीति पठितुं शक्यत्वादतिप्रसङ्गस्य एङ्ग्रहणेऽपि तुल्यत्वात् । न चैवमप्येचां चतुर्णां क्रमादयाद्यादेशसिद्ध्यर्थमेओङ् ऐऔजिति सूत्रद्वयमप्यावश्यकमितिवाच्यम् । स्थानेन्तरतम इत्यनेनैव एचां क्रमादयादयः सिध्यन्तीति प्रागेवास्माभिरुपपादितत्वात् । यदा हि स्वराणामूष्मणां चैवेत्यादिप्रागुक्तशिक्षावचनानुरोधादेङौ विवृततरावैचौ विवृततमावित्यभ्युपगम्यते तदात्वेदैतोरोदौतोश्च मिथः सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति ऐऔजिति एओङिति वा सूत्रं नोक्तं ज्ञापकमिति ज्ञेयम् । केचित्तु विवृततरयोरेङोर्विवृततमत्वाभावेऽपि विवृततरे विवृततमे च विवृतत्वस्य सत्वात्तदादाय तुल्यप्रयत्नत्वमेङोरैचोश्चास्तीति सावर्ण्यप्रसक्तावुक्तज्ञापकाश्रयणं सम्यगेवेत्याहु,स्तदपरे न क्षमन्ते । तथा हि सति इको गुणवृद्धी इति सूत्रस्थशब्दकौस्तुभग्रन्थेन सह विरोधप्रसङ्गात् । तत्र हि स्वराणामूष्मणां चेत्यादिशिक्षानुरोधाच्चेतानेत्यादौ गुणाप्रवृत्तिः स्याद्विवृततरत्वरूपवैलक्षण्यस्य सत्त्वादिति न शङ्क्यम् । विधेर्विषयत्वापत्तेः । जयः करणं धान्यानां भवनमित्यादिनिर्देशैरिकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्चेति प्रकारान्तरेण समाहितं

रमा॥

औङ आपः। ७। १। १८॥

आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी स्यात्। औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा। रमे। रमाः॥

संबुद्धौ च। ७। ३। १०६॥

आप एकारः स्यात्संबुद्धौ। एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः। हे रमे २। हे रमाः। रमाम्। रमे। रमाः। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः॥

त्वदुक्तरीत्या तुल्यप्रयत्नवत्त्वे तु चेतानीत्यादौ गुणाप्रवृत्तिशङ्का निरालम्बनैव स्यात् तस्मादीषद्विवृतभेदेन स्वराणामूष्मणामिव विवृततरविवृततमभेदेन सावर्ण्याभावोऽत्र सुवच इतिदिक्॥

इत्यजन्ताः पुंल्लिङ्गाः॥

रमेति॥ रमते इति रमा रम क्रीडायामित्यस्मात्पचाद्यचि टाप् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। हल्ङ्यादिलोपः। न चाचावन्तत्वादेव स्वाद्युत्पत्तिरस्तु प्रत्ययान्तस्याप्रातिपदिकत्वपि ङ्यापोः पृथक्ग्रहणादिति वाच्यम्। ङ्याब्ग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्प्रत्याख्यातत्वात् च तद्ग्रहणस्य॥

शी स्यादिति। जसः शीत्यतः शी इत्यनुवर्ततइति भावः॥

संबुद्धौ च॥ बहुवचने झल्येत् आङि चाप इत्यतः एदाप इत्यनुवर्तते तदाह। आप एकारः स्यादिति। एङ्ह्रस्वादिति। न चात्र हल्ङ्यादिनैव सुलोपोस्तु प्रत्ययलक्षणन्यायेन संबुद्धौ चेत्यस्यापि प्रवृत्तिसम्भवादिति शङ्क्यम्। परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च एत्वे कृते हल्ङ्यादिलोपस्याप्राप्तेः स्थानिवद्भावा-

आङि चापः । ७ । ३ । १०५ ॥

आङि ओसि च परे आबन्तस्याऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ॥

याडापः । ७ । ३ । ११३ ॥

आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात् । वृद्धिरेचि । रमायै । सवर्णदीर्घः । रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं दुर्गादयः ॥

टाप्त्वेऽप्याकाररूपत्वाभावात् । आआवित्याकारं प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । एङ्ह्रस्वादिति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥

आङि ॥ चकारेण ओसि चेति प्रकृतं परामृश्यते इत्याह । ओसि च परइति । रमाभिरिति । नन्विह एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादतो भिस ऐस् इत्यैस् प्राप्नोति । न च परत्वसामर्थ्यान्नैवमिति शङ्क्यम् । अकृतैकादेशे विश्वपाभिरित्यादौ कृतार्थत्वादिति चेन्मैवम् । अल्विधावन्तादिवच्चेत्यस्याप्रवृत्तेः ॥

याडापः ॥ घेर्ङितीत्यतोऽनुवृत्तं ङितीति सप्तम्यन्तमाप इति पञ्चम्यनुरोधेन विपरिणम्यत इत्याह । ङिद्वचनस्येति । अत्र सुपि चेत्यतः सुपीत्यनुवर्त्तनात् सुप एव याट् तेन अपित्सार्वधातुकस्य ङित्त्वेऽपि मालेवाचरतो मालात इत्यादौ तस्मादेर्न भवति । एतच्च अचः परस्मिन् इत्यत्र पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिरिति षष्ठीसमासपक्षाभ्युपगमेनोक्तं पञ्चमीसमासपक्षाभ्युपगमे तु शपः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात् मालात इत्यादावाटः प्रसङ्ग एव नास्तीत्याहुः । यङ्ङित्येव वक्तव्ये दीर्घोच्चारणं स्पष्ट-

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च । ७ । ३ । ११४ ॥

आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादामि सर्वनाम्न इति सुट् । सर्वासाम् । सर्वस्याम् । सर्वयोः । सर्वासु । एवं विश्वादय आबन्ताः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १ । १ । २८ ॥

अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दिङ्नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्तरस्यै शालायै । बाह्यायै इत्यर्थः । अपुरीत्युक्तेर्नेह । अन्तरायै नगर्यै ॥

प्रतिपत्त्यर्थम् । न चातो गुणादिति पररूपापत्तिः, अकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तद्बाधात् । वृद्धिरेचीति । प्राचा तु आटश्चेत्युपन्यस्तं तदुपेक्षितं याट्स्याटोष्टकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनेह आटोऽभावात् ॥

सर्वनाम्नः स्याट् ह्रस्वश्च ॥ दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । आबन्तस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् सर्वनामत्वं नेत्याशङ्क्याह । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनेति ॥

विभाषादिक्समासे ॥ गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयं न तु न बहुव्रीहाविति निषेधे प्राप्ते इति भ्रमितव्यम् । तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वादस्य च समासविषयत्वात् । स्पष्टार्थमिति । प्रतिदोक्तदिक्समासविधायके दिङ्नामानीतिसूत्रे शेषो बहुव्रीहिरित्यतो बहुव्रीहिरित्यधिकारादिति भावः ॥

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ७ । ३ । ११५ ॥

आभ्यां ङितः स्याट् स्याडापश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात् । द्वितीयायै । द्वितीयस्याः २ । द्वितीयायाः २ । द्वितीयस्याम् । द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् । एवं तृतीया । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । जरा । जरसौ । शीभा-

---

त्यक्तुं शक्यमिति । न चाबन्तस्य द्वितीयादिशब्दस्य तीयप्रत्ययान्तत्वाभावाद्विभाषा द्वितीयेतिसूत्रमावश्यकमिति शङ्क्यम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादाबन्तस्यापि तीयप्रत्ययान्तत्वात् । तीयस्येति पुन्नपुंसकार्थमवश्यं वक्तव्येनानेनैव सिद्धौ विभाषा द्वितीयेतिसूत्रं न कर्तव्यमितिभावः । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । अत्राम्बार्थं द्व्यचरं यदीति वचनात् तदुक्तस्यैवाम्बार्थस्य ह्रस्वो भवति नान्येषामित्याशयेन फलितमाह । असंयुक्ता ये डलका इत्यादि । जरेति । जॄष् वयोहानावित्यस्मात् षिद्भिदादिभ्य इत्यङि ऋदृशोङि इति गुणे कृते टाप् । शीभावात्परत्वाज्जरसित्यादि । ननु औङ आपः ह्रस्वनद्यापो नुडित्यपेक्षया जराया इतिसूत्रस्य परत्वादस्त्वेव परत्वमाङि चापः याडापः ङेरामिति विधयो जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् स्युरिति चेदत्राहुः । आङि चाप इत्येकारादेशे कृतेप्येकदेशविकृतन्यायेन जराया इतिजरसादेशप्रसक्त्या नित्यत्वादेकारादेशं बाधित्वा जरसादेश एव भवति । न चैकारादेशोपि नित्य एव जरसादेशे कृतेपि स्थानिवत्त्वे नाबन्तत्वादाङि चाप इति प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणाद् इत्यनुपदमेव वक्ष्यमा-

वात्परत्वाज्जरस्। आमि नुटः परत्वाज्जरम्। जरसावित्यादि। पक्षे हलादौ च रमावत्। इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा संनिपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम्। यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्ततामाश्रित्य औङ आपः आङि चापः याडापः ह्रस्वनद्यापः ङेराम् इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः एवं नस्निश्पृत्सु तथाप्यनल्विधावित्युक्तेर्न भवन्ति। आबिति प्रश्लिष्य आकाररूपस्यैवाऽऽपः सर्वत्र ग्रहणात्। एवं हल्ङ्यादिसूत्रे पि आआप् ङीई इति प्रश्लेषादतिखट्वः

णत्वात्तदप्रवृत्तेः। यडाप इति याडागमं तु जरसादेशोन्तरङ्गत्वाद्बाधते। अकाररूपापः परस्य ङितः सुपो विहितस्य याटो वर्णाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात्। ङेराममपि जरसादेशो नित्यत्वाद्बाधते। न चाकाररूपाबन्तात्परस्य ङेरामि कृते सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तौ न तस्य नित्यतेति वाच्यम्। रूपमालायां जरसीत्युक्तत्वादिष्टानुरोधादुक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगमे बाधकाभावादिति। स्वाश्रयमिति। यञादिसुबाश्रयं तन्निमित्तकमित्यर्थः। यञादिसुप एव यडागमापादनात्स्वशब्देन तत्परामृश्यते। स्थानिवद्भावेनेति। न चैवं लाक्षणिकत्वात्कथमिह याट् स्यादिति वाच्यम्। अतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तौ अतिदेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतो व्याचष्ट आबन्तं यदङ्गमिति। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति नियमादतिखट्व इति यदङ्गन्तदाबन्तं न भवति यच्चाबन्तं खट्वेति तदङ्गं न भवतीति नात्र याडागमप्रसक्तिरिति भावः। अत्र नव्याः। प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्यो-

निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम्। नचैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वं चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम्। आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात्। उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात्। पद्दन्न इति नासिकाया नस्। नसः। नसा। नोभ्यामित्यादि। पक्षे सुटि च रमावत्। निशाया निश्। निशः। निशा॥

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः। ८। २। ३६॥

व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते च। षस्य जस्त्वेन डकारः। निड्भ्याम्। निड्भिः। सुपि डः सीति पक्षे धुट् चर्त्वम्। तस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति टतयोष्ठथौ न। न पदान्ताट्टोरिति ष्टुत्वं न।

ब्ग्रहणेनाबन्तं गृह्यते। आबन्तस्याङ्गविशेषणे त्वाबन्तान्तग्रहणादतिखट्वायेत्यत्रोक्तदोषतादवस्थ्यमिति यद्युच्यते तर्ह्यङ्गेनाबन्तं विशिष्यतामङ्गसंज्ञकं यदाबन्तमिति तथा च नोक्तातिप्रसङ्गशङ्कालेश इत्याहुः। स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्याशङ्क्याह। उपसर्जनेति। अयं भावः। स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमप्रतिषेधो वक्ष्यते न तूपसर्जनेपि। अत एव परमकारीषगन्धीपुत्रवदतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे इति संप्रसारणं न भवति। अतिकारीषगन्ध्यस्य हि ष्यङन्तत्वाभावात्। न च बहुश्रेयसीत्यत्र श्रेयसीत्युत्तरभागस्य ङ्यन्तत्वाद्यथा हल्ङ्यादिलोपः प्रवर्तते तथा तत्राप्युत्तरभागस्य ष्यङन्तत्वात्संप्रसारणं स्यादेवेति शङ्क्यम्। पूर्वपदस्य ष्यङन्तस्य पुत्रपत्योरुत्तरपदयोः संप्रसारणमिति ष्यङः संप्रसारणमित्यत्रैव वक्ष्यमाणत्वात्॥

टतयोष्ठथौ नेति। धुडभावे टस्य ठो न धुट्पक्षे तु तस्य

निट्त्सु । निट्सु ॥

षढोः कः सि । ८ । २ । ४१ ॥

षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । के चित्तु व्रश्चादिसूत्रे दादेर्धातोरिति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्तयन्ति तन्मते जश्त्वेन जकारे । निज्भ्याम् । निज्भिः । जश्त्वं श्चुत्वं चर्त्वम् । निच्शु । चोः कुरिति कुत्वं तु न भवति जश्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥ मांसपृतनासानूनां मांसूपृत्स्नवो वाच्याः शसादौ वा ॥ * ॥ पृतः । पृता । पृद्भ्याम् । पक्षे सुटि च रमावत् । गोपा विश्वपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः । मतीः । नात्वं न । मत्या ॥

ङिति ह्रस्वश्च । १ । ४ । ६ ॥

इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ

थो नेति विवेकः ॥

न भवतीति । जश्त्वात्प्राक् षस्य कुत्वं न भवतीत्यर्थः । के चित्त्विति । परिशिष्टकारादयः । निच्शु इति । अत्र शश्छोटीति पक्षे छत्वं बोध्यम् । मांसपृतनेति । पृतना सेना । नात्वं नेति । अस्त्रियामिति पर्युदासादिति भावः ॥

ङिति ह्रस्वश्च ॥ वामीति सूत्राद्वेत्यनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधप्राप्तावारम्भात् । इहेयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्रीणि ईदूतोर्विशेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव विशेषणं न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तमन्यथा इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पटुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिङ्गानां च स्त्रीत्वेपि न स्यात् कैयटमते हि तेषां नित्यस्त्रीत्वाभावात् । मतान्तरेपि ह्र-

च इवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे । आण् नद्याः । मत्यै । मतये । मत्याः । मतेः । नदीत्वपक्षे औदिति ङेरौत्वे प्राप्ते ॥

इदुद्भ्याम् । ७ । ३ । ११७ ॥

नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यांपरस्य ङेराम् स्यात् । पक्षे अच्च घेः । मत्याम् । मतौ । एवं श्रुतिस्मृत्यादयः ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । ७ । २ । ९९ ॥

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः ॥

अचि र ऋतः । ७ । २ । १०० ॥

तिसृ चतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिस्रः २ । आमि नुमचिरेति नुट् ॥

स्त्र्यंशे नित्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च । अत एवाख्याग्रहणं विहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्कृष्य संबध्यते तदेतदाह । ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियामिति । औत्वे प्राप्तइति । ङेरामित्यपेक्षया परत्वादितिभावः । प्राचा तु औदिति सूत्रे इदुद्भ्यामच्च घेरिति पूर्वोत्तरसूत्रद्वयबललभ्यार्थमुपादाय घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिति सूत्रं च नोपन्यस्तमित्यसमञ्जसमेतत् ॥

त्रिचतुरोः ॥ अष्टन आ विभक्तावित्यतोनुवर्तनादाह । विभक्तौ परत इति । विभक्तौ किम् । त्रिभार्यः चतुर्भार्य इति केचित् तन्मन्दम् । स्त्रियाः पुम्वदिति पुम्वद्भावेनापीष्टसिद्धेः । किं तु प्रियादौ परतः पुम्वद्भावो नेति त्रिप्रिय इत्याद्युदाहर्तव्यमिति नव्याः ॥

गुणदीर्घोत्वानामिति । तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र ऋतो ङीति गुणस्य रत्वमपवादः तिस्रः पश्येत्यत्र तु प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घापवादः प्रियतिस्र आगतः, प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋ-

न तिसृचतसृ । ६ । ४ । ४ ॥

एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह । प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः । मतिवत् । आमि तु प्रियत्रयाणामिति विशेषः । प्रियास्तिस्रो यस्य स इति विग्रहे तु प्रियतिसा । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि । स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः । न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ ।

त उरित्युत्वस्येति विवेकः । यद्यपि मध्येपवादन्यायेन दीर्घोत्वयोरेव रत्वमपवादः स्यान्न तु ऋतो ङीति गुणस्य तथापि बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वमेवेह बाध्यत इति भावः ॥

त्रिचतुरोर्विशेषणादिति । श्रुतत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं नाङ्गस्येति भावः । प्रियतिसेति । प्रियजस् त्रिजस् इति स्थितेऽन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते इत्युक्ततएव तिस्रादेशे सुपो लुकि कृते समासाद् या विभक्तिस्तस्यां परतः तिस्रादेशः स्त्रियाः पुम्वदिति प्रियाशब्दस्य पुम्वद्भावः । ऋदुशनेत्यनङ् । यद्यपि इह जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे त्रिशब्दस्य निरर्थकत्वेन स्त्रीवाचित्वं दुर्लभं तथापि भूतपूर्वगत्या स्त्रियां वृत्तिर्बोध्या । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात् । अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोस्त्रिचतुरोरिति विवक्षितोर्थस्तेन प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिरित्यत्र प्रियत्रिशब्दस्य स्त्रियां वृत्तित्वेपि न तिस्रादेशप्रसङ्गः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसंदर्भश्चोक्तव्याख्याने प्रमाणम् । अनित्यत्वादिति

रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसॄणि । तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुम्रभावौ । प्रियतिस्रा प्रियतिसृणा, इत्यादि । द्वेरत्वे सत्याप् । द्वे २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । गौरी । गौर्यौ । गौर्यः । नदीकार्यम् । हे गौरि । गौर्यै इत्यादि । एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङि णिद्वद्भावे च प्राप्ते ॥ विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥ सखी । सख्यौ । सख्य इत्यादि गौरीवत् । एवं तरीतन्त्र्यादयः ॥ स्त्री । हे स्त्री ॥

इकोऽचीत्यज्ग्रहणमिह लिङ्गम् । तथाहि । भ्यांभिसादिषु सत्यपि नुमि न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति तल्लोपसम्भवादचीति व्यर्थम् । न च न ङिसंबुद्ध्योरिति निषेधात् सम्बुद्धौ लोपो न सम्भवतीति तत्रानिष्टवारणायाचीत्यावश्यकमिति वाच्यम् । सम्बुद्धिश्च लुका लुप्तेति नुमः प्राप्तेरेव तत्र दुर्लभत्वात् । न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वं विना तत्र प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । नाप्युत्तरार्थं तदिति वाच्यम् । उत्तरत्रैव कर्तव्ये तत्राचीतिकरणस्य वैयर्थ्यात् न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वे सम्बुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुं तदिति भवत्येवाज्ग्रहणं लिङ्गं न चेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यम् । लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात् । अत एव प्रियतिसृ प्रियत्रीति रूपद्वयमपि कैयटेन स्वीकृतम् । इत्यादीति । प्रियतिस्रे प्रियतिसृणे । प्रियतिस्रः प्रियतिसृणः । आमि रादेशं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्त्वं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुट् । प्रियतिसृणाम् । द्वेरत्वे सत्याविति । विभक्तिसन्निपातकृतमपि त्यदाद्यत्वं टापो निमित्तं न यासयोरिति निर्देशेन सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति भावः । अङ्ग-

स्त्रियाः । ६ । ४ । ७९ ॥

स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ॥

वाम्शसोः । ६ । ४ । ८० ॥

अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ । स्त्रियोः । परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियोः । स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तः अतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ ॥

गुणनाभावौत्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते ।
क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥

जसि च । अतिस्त्रयः । हे अतिस्त्रे । हे अतिस्त्रियौ । हे अतिस्त्रयः । वाम्शसोः । अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । घेर्ङिति । अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रियोः २ । अतिस्त्रीणाम् । अच्च घेः । अतिस्त्रौ ।

ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया ।
इयादेशोचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥

न्तत्वादिति । केचिदिह कृदिकारादिति पाक्षिकङीषमिच्छन्ति तन्मते तु सुलोपः पक्षे स्यादेव । अत एव वातप्रमी श्री लक्ष्मीतिपक्षे ङ्यन्ताः सुसाधव इति रक्षितः । लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रियेति द्विरूपकोशस्य । स्त्री इति । स्त्यायतेऽस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्री । स्त्यायतेड्रट् । लोपो व्योरिति यलोपः । टित्वान् ङीप् । ङ्यन्तत्वात्सुलोपः ॥

परत्वादिति । स्त्रिया इति इयङपेक्षया । इयादेशोचि नान्यत्रेति । अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य, ओसादिषु चतुर्ष्वेव न त्वन्यत्र

क्लीबे तु नुम्। अतिस्त्रि। अतिस्त्रिणी। अतिस्त्रीणि। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रिणे। ङिप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वद्रूपम्। अतिस्त्रये। अतिस्त्रिणः २। अतिस्त्रेः २। अतिस्त्रिणोः २। अतिस्त्रियोरित्यादि। स्त्रियान्तु प्रायेण पुंवत्। शसि अतिस्त्रीः। अतिस्त्रिया। ङिति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः। अस्त्रीति तु इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासात्तत्सम्बद्धस्यैवानुवृत्तेर्दीर्घस्यायं निषेधो न तु ह्रस्वस्य। अतिस्त्रियै। अतिस्त्रये। अतिस्त्रियः। अतिस्त्रीणाम्। अतिस्त्रियाम्। अतिस्त्रौ। श्रीः। श्रियौ। श्रियः॥

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। १। ४। ४॥

इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री। हे श्रीः। श्रियै। श्रिये। श्रियाः। श्रियः॥

गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः। इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैवेति। यू स्त्र्याख्यावित्यनुवर्तनादियङुवङ्स्थानाविति ईदूतोर्विशेषणम्। तेन इयङुवङ्स्थानावीदूतावेवास्त्रीति पर्युदस्तौ न तु ह्रस्वाविति भावः। श्रीरिति। क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिना क्विब् दीर्घो ङ्यन्तत्वाभावान्न सुलोपः॥

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री॥ तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ। अधिकरणे ल्युट्। इयङुवङोः स्थानाविति षष्ठीसमासः। तथा च फलितार्थमाह। इयङुवङोः स्थितिर्ययोरिति। स्थानग्रहणं किम्। प्रकृष्टा धीः प्रधीः। हे प्रधि। अत्र एरनेकाच इति यणा इयङो बाधनान्नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधो न प्रवर्तते। यत्रेयङुवङौ निष्पद्येते तत्रैव नदीसंज्ञाया निषेधः। यत्र त्वपवादेन बाध्यते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं हि स्थानग्रहणं कृतम्। अन्यथा नेयङुवङोरित्येव ब्रूयात्। इयङुवङोर्निमित्तभू-

वामि । १ । ४ । ५ ॥

इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री । श्रीणाम् । श्रियाम् । श्रियि । श्रियाम् । प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् । पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात् । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते तु पुंवद्रूपम् । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् । अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति विशेषः । सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्तिमते सुधीः श्रीवत् । मतान्तरे पुंवत् । सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु

तौ यू नदीसंज्ञकौ नेत्यर्थलाभात् । अस्त्रीति किम् । हे स्त्रि ॥

वामि ॥ यू स्त्र्याख्यौ नदी नेयङुवङ्स्थानावस्त्री इत्यनुवर्तनादाह । इयङुवङोः स्थानावित्यादि । यद्यपि नेति प्रकृते निषेधो अनेन विकल्प्यते तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीति स एव सूत्रार्थ उचित इत्याशयेनाह । वा नदीसंज्ञौ स्त इति । ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रेप्येवमेव । प्रधीशब्दस्य त्विति । एरनेकाच इति यणा इयङो बाधनान्नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते । यत्र चापवादेनेयङुवङौ बाध्येते तत्र न निषेध इत्याशयेन व्याचष्टे । लक्ष्मीवद्रूपमिति । अमि शसि च विशेष इत्यनुपदमेव वक्ष्यति । पुंवद्रूपमिति । अयं च मतभेदः प्रकृष्टा धीर्यस्याः प्रकर्षेण ध्यायतीति वा विग्रहे बोध्यः । लक्ष्मीवदिति । मतद्वयेपीति शेषः । सुष्ठु धीर्यस्या इति । ननु अस्मिन् विग्रहे कैयटमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेपि धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति सुधीशब्दः श्रीवदेव भवति नतु पुंवदेव इति चेद् अत्राहुः । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री इति धीशब्दे नदीसंज्ञानिषेधा-

श्रीवदेव। ग्रामणीः पुंवत्। ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः। एवं खलपवनादेरपि पुंधर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम्॥ धेनुर्मतिवत्॥

स्त्रियां च। ७। १। ९६॥

स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते॥

ऋन्नेभ्यो ङीप्। ४। १। ५॥

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात्। क्रोष्ट्री। क्रोष्ट्र्यौ। क्रोष्ट्र्यः। वधूर्गौरीवत्। भ्रूः श्रीवत्। हे सुभ्रूः। कथं तर्हि

त् सुधीशब्दात् प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्यस्य प्रवृत्तिस्तथा च वृत्तिमते ग्रन्थः स्वरसतः सङ्गच्छते इति। मतान्तरइति। लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते इत्यर्थः। श्रीवदेवेति। बुद्धिवाचकधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान्मतद्वयेऽपि श्रीवदेवेत्यर्थः॥

स्त्रियां च॥ असर्वनामस्थानार्थमयमारम्भः। तृज्वत् क्रोष्टुरिति वर्तते तद्वदेवात्रापि रूपातिदेशः। स्त्रियामित्यर्थग्रहणं तदाह। स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्द इत्यादि। एवं च पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतै रथैः पञ्चक्रोष्टृभीरथैरित्यत्रापि तृज्वद्भावः सिध्यति। ये तु स्त्रियामिति स्त्रीप्रत्यये इति व्याचक्षते ङीषर्थं च क्रोष्टुशब्दं गौरादिषु पठन्ति तेषामिह तृज्वद्भावो न सिध्येत्। तेन क्रीतमिति ठकोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुप्तत्वात् लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुकि स्त्रीप्रत्ययपरत्वाभावात्॥

ऋन्नेभ्यो॥ ऋत् ऋकारः नो नकारः प्रयोगापेक्षं बहुत्वम्। प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिः। स्त्रियामिति चाधिक्रियते तदाह। ऋदन्तेभ्य इत्यादि। क्रोष्ट्री इति। स्त्रियां चेत्यस्याङ्गत्वादङ्गेन प्रत्ययस्याक्षेपाद्विभक्तौ परत एवेह तृज्वद्भावस्ततोङीबिति बोध्यम्। भ्रूरिति। भ्रमतीति भ्रूः। भ्रमेश्च डू-

हा पितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिः। प्रमाद एवायमिति बहवः। खलपूः पुंवत्। पुनर्भूः। दृन्करेति यणा उवङो बाधनान्नेयङुवङिति निषेधो न। हे पुनर्भु। पुनर्भ्वम्। पुनर्भ्वौ। पुनर्भ्वः॥

एकाजुत्तरपदे णः। ८। ४। १२॥

एकाऽजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात्। आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम्। यणां

रिति भ्रमतेर्डूप्रत्ययः डित्वाट्टिलोपः। हे सुभ्रूरिति। डूप्रत्ययस्यास्त्रीप्रत्ययत्वाद्गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न भवति। नेयङुवङ्स्थानाविति नदीसंज्ञानिषेधात्सम्बुद्धिह्रस्वोऽपि नेति भावः। ह्रस्वोचानुपपन्न इत्याक्षिपति। कथं तर्हीति। विमानने सुभ्रु पितुर्गृहे कुत इति कालिदासप्रयोगोऽप्यनुपपन्न इति बोध्यम्। बहव इति। केचित्तु नेयङुवङिति सूत्रे वामीत्यतो वाग्रहणमपकृष्य व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधिरे। तदसत्। तथा सतीह नञ्ग्रहणं वामीत्युत्तरसूत्रं च व्यर्थं स्यात् नेयङुवङ्स्थानावित्येव वक्तुं शक्यत्वात्। अन्ये तु सामान्ये नपुंसकमिति कथंचित्समादधुः॥

एकाच्॥ एकोऽच् यस्मिंस्तद् एकाच् तदुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपद इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः। उत्तरपदशब्दः समासावयवे रूढस्तेनाक्षिप्तसमासोऽनेन विशिष्यत इत्याह। तस्मिन् समास इति। रषाभ्यां नो ण इत्यतो ण इत्यनुवर्तमानेऽपि णग्रहणमिह नित्यार्थमावश्यकमित्याशङ्क्याह। आरम्भसामर्थ्यादिति। प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति विकल्पेन सिद्धावेतदारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः। स्वयंभूः पुंवदिति। मतद्वयेऽपि नदी-

बाधित्वा परत्वान्नुट् । पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावाद् हे वर्षाभुः कैयटमते, मतान्तरे तु हे वर्षाभु । पुनर्नवायां तु हे वर्षाभु । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवः । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । स्वयंभूः पुंवत् ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः । ४ । १ । १० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥

अप्तृन्निति दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता पितृवत् । शसि मातॄः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् । नौर्ग्लौवत् ॥

[६]इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

संज्ञाया अभावात् ङिति ह्रस्वश्चेत्यादि न प्रवर्तत इति भावः ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानादनन्तरो ङीबिव व्यवहितष्टाबपि निषिध्यत इत्याशयेनाह । ङीप्टापौ नेति । स्वस्रादीनां ङीप् प्राप्तः । षट्संज्ञकानां तूभौ । स्वसा तिस्र इति । न तिसृचतसृ इति नामि दीर्घत्वप्रतिषेधाज् ज्ञापकादेव ङीबभावे सिद्धे स्वस्रादिषु तिसृचतसृशब्दपाठो न कर्तव्य इति कृन्मेजन्त इति सूत्रे कैयटः । स्वसेति सावसेर्ऋन् । ऋदुशनेत्यनङ् । ननान्दा तु स्वसा पत्युः । भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् । द्यौर्गोवदिति । गमेर्डोः । बाहुलकाद् द्युतेरपि । डित्वाट्टिलोपः । ओतो णिदिति णिद्वद्भावाद् वृद्धिः । राः पुंवदिति । यद्यपि पुल्लिङ्ग एवायमर्थरैविभवा अपीत्यमरोक्तेर्भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात्तथापि रात्येनं राः स्त्रीत्येके । इति क्षीरस्वामिना स्त्रीलिङ्गताया अभ्युपगमादेवमुक्तम् । नौर्ग्लौवदिति ।

अतोम् । ७ । १ । २४ ॥

अतोङ्गात् क्लीबात्स्वमोरम् स्यात् । अमि पूर्वः । ज्ञानम् । एङ्ह्रस्वादिति हल्मात्रलोपः । हे ज्ञान ॥

नपुंसकाच्च । ७ । १ । १९ ॥

ग्लानुदिभ्यां डौः । डित्वाट्टिलोपः । स्त्रियां नौस्तरणिः स्तरिरित्यमरः ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अतोम् ॥ अत इत्येतदधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणं स्वमोर्नपुंसकादिति चानुवर्तत इत्याशयेनाह । अतोङ्गादित्यादि । अदन्तादङ्गादित्यर्थः । स्वमोरिति । अमोऽम्विधानं स्वमोर्नपुंसकादिति प्राप्तस्य लुको बाधनार्थम् । अम् स्यादिति । यद्यपि म् इत्येव च्छित्वा सोर्मे कृते सन्निपातपरिभाषया सुपि चेति दीर्घत्वाप्रसक्त्या ज्ञानमिति रूपं सिध्यति । द्वितीयैकवचने त्वादेः परस्येत्यकारस्य मकारे कृतेऽन्त्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टं तथापि संयोगान्तलोपो झल इत्यभिप्रायेणेदं व्याख्यातम् । यत्त्वाहुः । अमिति पदच्छेदाकरणे अतिजरसमिति न सिध्येदिति, तद्भ्रमात् । सोरमि कृते सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्त्या अतिजरमिति रूपस्यैवेष्यमाणत्वात् । द्वितीयैकवचने त्वतोमिति बाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया लुकोऽप्रवृत्तावतिजरसमिति रूपसिद्धिरिति दिक् । ज्ञानमिति । ज्ञप्तिर्ज्ञानम् । ल्युडन्तः । युवोरनाकौ । कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः । हल्माच्चेति । हे ज्ञानसु इति स्थिते संबुद्धिलोपात्परत्वादमादेशे कृते अमि पूर्वत्वं च तस्यान्तवद्भावाद् ह्रस्वान्तमङ्गं भवतीति ततः परस्य संबुद्धिसम्बन्धिनो मकारस्य लोप इत्यर्थः ॥

नपुंसकाच्च ॥ जसः शी औङ आप इत्यतः शी औङ इ-

क्लीबात्परस्यौङः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् ॥

यस्येति च । ६ । ४ । १४८ ॥

भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते ॥ औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः ॥ * ॥ ज्ञाने ॥

जश्शसोः शिः । ७ । १ । २० ॥

क्लीबादनयोः शिः स्यात् ॥

शि सर्वनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ॥

शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ॥

नपुंसकस्य झलचः । ७ । १ । ७२ ॥

झलन्तस्याऽजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने

ति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह । क्लीबात्परस्येत्यादि । भसंज्ञायामिति । सुडनपुंसकस्येति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादौङि यचि भमिति प्रवर्तत इति भावः ॥

यस्येति ॥ इश्च अश्च यं तस्य तदाह । इवर्णावर्णयोरिति । ईति चेति । चकारेण भस्तद्धित इत्यतस्तद्धितोऽनुकृष्यते तदाह । ईकारे तद्धिते चेति । औङः श्यामिति विभक्त्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । नेदं वचनं कर्तव्यम् । विभाषा ङिश्योरित्यतः श्यामिति प्रकृतं न संयोगादित्यतो नेति च तत्राभिसंबध्यमानं कर्तव्यं यस्य ईकारे तद्धिते च लोपो भवति श्यां नेत्याकरः ॥

जश्शसोः ॥ जसा साहचर्यादिह सुबेव शस् गृह्यते । तेनेह न । कुण्डशो ददाति ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेन ॥

नपुंसक ॥ इदितो नुम् धातोरित्यतो नुमनुवर्तते । उगिद्चामित्यतः सर्वनामस्थानं चाङ्गस्येति चाधिकृतम् । तथा च झलज्भ्यां नपुंसकमङ्गं विशिष्यते विशेषणेन च तदन्त-

परे । उपधाद्दीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवं धनवनफलादयः ॥

अद्ड्डतरादिभ्यः[१] पञ्चभ्यः । ७ । १ । २५ ॥

एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात् ॥

टेः । ६ । ४ । १४३ ॥

डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात् । वावसाने । कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । भस्येति किम् । पञ्चमः । टेर्लुप्तत्वात्प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । कतमत् ।

विधिर्भवतीत्याह । झलन्तस्येत्यादि ॥

अद्ड्डतरादिभ्यः ॥ पञ्चभ्य इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । डतरादयो डतरडतमेतरान्योन्यतरेति सर्वादिषु पठिताः । अद्डादेशः स्यादिति । जिघृक्षितादेशस्वरूपप्रतिपादनाय ष्टुत्वं न कृतम् ॥

टेः । तिविंशतेरित्यतो डितीत्यनुवर्तते भस्येति चाधिकृतं तदाह । डिति परे भस्येति । भस्य किम् । पञ्चमः । अत्र डटो मडागमे भत्वाभावाट्टिलोपो न भवति । किं तु पदत्वात् नलोप एव । अद्डो डित्करणस्य प्रयोजनमाह । टेर्लुप्तत्वादित्यादि । ननु पूर्वसवर्णदीर्घाभावाय दादेश एव क्रियतां किमद्डादेशेनेत्याशङ्क्याह । एङ्ह्रस्वादित्यादि । डादेशे तु हे कतरेति स्यादिति भावः । अन्यतमस्य त्विति । एवं च सामान्यादिष्वन्यमत्तम इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः । अजरमिति । अविद्यमाना जरा यस्य तत् । गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वेऽतोम् । परत्वादिति । अजरशि इतिस्थिते यद्यपि जरसादेशात्प्रागेव नपुंसकस्य झलच इत्यन्तलक्षणो नुमाग-

---

[१] डतरादिः सर्वाद्यन्तर्गणः ॥

अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । अन्यतमशब्दस्य त्वन्यतममित्येव ॥ एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ एकतरम् । सोरमादेशे कृते संनिपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम् ॥

सान्तमहतः संयोगस्य । ६ । ४ । १० ॥

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । अजराणि । अमि लुकोपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस् । ततः सन्निपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम् । अजरम् । अजरसी । अजरे । अजरांसि । अजराणि । शेषं पुंवत् । पद्दन्न इति हृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आसन् । हृन्दि । हृदा । हृद्या-

---

मः स्यात्स चाङ्गभक्तोऽङ्गमेव न व्यवदध्यात् । अवयवस्य तु जराशब्दस्य व्यवधायक एवेति निर्दिश्यमानस्यादेशो विधीयमानो न प्राप्नोति तथापि यस्मादन्त्यादचः परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्याद् इति स्मृते त्ववयवावयवः समुदायस्याप्यवयव इत्यभ्युपगमेन कथं चिज्जरसादेशे जातेपि सान्तत्वाभावात् सान्तमहत इति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥

सान्तमहतः ॥ अत्र नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनुवर्तते । सान्तेति लुप्तषष्ठीकं संयोगान्तस्येत्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे सान्तसंयोगस्येत्यादि । तस्योपधाया इति । तत्पूर्वस्येत्यर्थः । अमि लुकोपवादमित्यादि । एतेन स्वमोरमादेशे कृते वा जरसिति प्राचो ग्रन्थः प्रत्युक्तः । मांस्पचन्या इति । पच्यतेस्यामिति पचनी करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । टित्वान्ङीप् । मांसस्य पचनी मांस्पचनी अत्र ङसोर्लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणं नेति प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वं विना

मित्यादि । उदानि । उद्ना । उदभ्यामित्यादि । आसानि । आस्ना । आसभ्यामित्यादि । मांसि । मांसा । मान्भ्यामित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् । अत एव भाष्ये मांस्पचन्या उखाया इत्युदाहृतम् । अयस्मयादित्वेन भत्वात्संयोगान्तलोपो न । पद्दन्न इत्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्त्तितं वृत्तौ तथाप्यपोभीत्यत्र मासश्छन्दसीति वार्त्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १ । २ । ४७ ॥

क्लीबे प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपं ज्ञानवत् ।

मांसशब्दस्य मांसित्यादेशो न सिध्येदिति भावः । ननु पृषोदरादिसूत्रे मांसस्य पचियुड्घञोरिति वक्ष्यमाणत्वादन्तलोपेनाप्येतत् रूपं सिद्धमिति चेद् अत्राहुः । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमित्यस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वाद्युडन्तं यदुत्तरपदं मांस्पचनमित्यादि तत्रैवान्तलोपः स्यादत्र हि ङीबन्तमुत्तरपदं न तु युडन्तमिति नास्त्येवान्तलोप इति । मासश्छन्दसीति । मास्शब्दस्य तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये छन्दसीति वार्त्तिकार्थः । माद्भिः शरद्भिः दुरोदरं तव इत्युदाहरणम् ॥

ह्रस्वो नपुंसके । इह ह्रस्वश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह । अजन्तस्येति । प्रातिपदिकस्याच इति वैयधिकरण्येन व्याख्यायां सुब्राह्मणकुलमित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । एतच्चाचश्चेति सूत्रएवास्माभिः स्पष्टीकृतम् । प्रातिपदिकस्येति किम् । काण्डे । कुड्ये । ज्ञानवदिति । श्रीपाणीत्यादावेकाजुत्तरपदेति णत्वं तु विशेषः । श्रीपेणेत्यत्रापीनादेशेन सहाङ्गुणे कृते एकादेशस्य पूर्वान्त-

श्रीपाय । अत्र संनिपातपरिभाषया आतो धातोरित्याकारलोपो न ॥

स्वमोर्नपुंसकात् । ७ । १ । २३ ॥

क्लीबादङ्गात्स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ॥

इकोचि विभक्तौ । ७ । १ । ७३ ॥

इगन्तस्याङ्गस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे । हे वारि । आङो ना । वारिणा । घेर्ङितीति गुणे प्राप्ते ॥ वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्ववि-

---

त्वेन ग्रहणादचः परस्मिन्निति सूत्रे पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षाश्रयेण स्थानिवत्त्वाद्वा एकाजुत्तरपदत्वमस्तीति स्यादेव णत्वम् । सन्निपातेति । अवर्णमाश्रित्य क्ङितो यादेशः कथमवर्णलोपे निमित्तं स्यात् । न च सुपि चेति दीर्घार्थं सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगम आवश्यक एवेति वाच्यम् । कष्टायेतिनिर्देशेन दीर्घविधौ अनित्यत्वाभ्युपगमेप्यवर्णलोपे कार्ये तदनभ्युपगमात् । कृतेपि दीर्घे क्ङस्वव्यक्त्यपायेप्यत्वजातेरनपायादिति दिक् । एतेन श्रीपशब्दान्ङयि श्रीपेति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तम् ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन त्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः । परत्वाद्धि त्यदाद्यत्वे तदोरिति सत्वे सोरभावे च सं कुलमिति स्यादिष्यते तु तत्कुलमिति ॥

इकोचि ॥ विभक्तौ किम् । मधु मद्यं तस्येदं माधवमत्र नुमि सति टिलोपः स्यात् । वृद्ध्यौत्वेति । अतिसखिनीत्यत्र सख्युरसंबुद्धाविति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः प्राप्ता वारिणीत्यत्र त्वत्र घे-

प्रतिषेधेन ॥ * ॥ वारिणा । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरेति नुट् । नामीति दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य । ७ । १ । ७४ ॥ प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्याट्टादावचि । अनादये । अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलु तस्मै पीलुने । अत्र न पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ॥

रित्यौत्वं प्रियक्रोष्टुनीत्यादौ तृज्वद्भावः प्राप्तः । ननु नुम्नुटोः को विशेषस्तत्राह । नामीति दीर्घत्वमिति । नुमस्त्वङ्गभक्तत्वात्तस्मिन् सति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥

तृतीयादिषु ॥ यद्यत्र भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्कः शब्द इति विज्ञायेत तदा पीलुने इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादतो व्याचष्टे प्रवृत्तिनिमित्तैक्यइति । अयं भावः । भाषितः पुमान् यस्मिन् अर्थे तत् भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति अर्शआदित्वादच् । तेनैकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कं यच्छब्दस्वरूपं तल्लभ्यतइति । इकोचि विभक्तौ इत्यतोऽचीत्यनुवर्तनादाह । टादावचीति । इगन्तं किम् । सोमपेन कुलेन । अचि किम् । ग्रामणिभ्यां कुलाभ्याम् । टादौ किम् । अनादिनी । अनादीनि । तत्फलमिति । पीलोः फलं पीलु । फले लुगिति ओरञो लुक् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति । पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिर्वृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तं फले तु फलत्वव्याप्यजातिर्वृक्षविशेषप्रभवत्वं वा उभयथापि पुन्नपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः । ७ । १ । ७५ ॥ एषामनङ् स्याट्टादावचि स चोदात्तः । अल्लोपोनः । दध्ना । दध्ने । दध्नः । दध्नोः २ । दध्नि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षि । तदन्तस्याप्यनङ् । अतिदध्ना । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे सुधि । सुधिया । सुधिना । प्रध्या । प्रधिना । मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो । हे मधु । एवमम्ब्वादयः । सानुशब्दस्य स्नुर्वा । स्नूनि सानूनि । प्रिय-

---

अस्थिदधि । इकोचीति नुमि प्राप्ते विधिरयं, नकारादकार उच्चारणार्थः । ङकारस्त्वन्तादेशार्थः । नब्विषयस्यानिसन्तस्येति फिट्सूत्रेणास्थ्यादय एते आद्युदात्ताः । तत्रान्तस्यानुदात्तेकारस्य विधीयमानोऽनङ् स्थानेन्तरतम इत्यनुदात्तः स्यादित्युदात्त उच्यते तच्चोदात्तत्वमस्थनि दधनि इत्यादावल्लोपाभावपक्षे स्फुटं, दध्ना दध्ने इत्यादावनङोऽकारलोपेऽनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं प्रयोजनमिति बोध्यम् । तृतीयादिष्वित्यनुवर्तते अचीति च तदाह । टादावचीति । टादौ किम् । दधिनी । दधीनि । अचि किम् । दधिभ्याम् । तदन्तस्यापीति । अङ्गत्वादिति भावः । अतिदध्नेति । दधि अतिक्रान्तेनेत्यर्थः । स्त्रियामतिदध्नेत्येव । सन्निपातपरिभाषया बहिरङ्गपरिभाषया च ङीपोऽप्रवृत्तेः, प्राचा तु प्रियदध्ना ब्राह्मणेनेत्युक्तं, स्त्रियां तु प्रियदध्न्या प्रियदध्न्यै इत्याद्यपि केश्चिदुक्तं, तदसत् । उरःप्रभृतिषु दधिशब्दस्य पाठाद् बहुव्रीहौ नित्यं कप्यनङः प्रसक्त्यभावात् । उक्तपरिभाषाभ्यां ङीपः प्रवृत्तेर्दूरादपास्तत्वाच्चेति दिक् । सुधिनी इति । परत्वान्नुमा इयङ् बाध्यते । सुधियेति । शोभनध्यानवत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुन्नपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात् तृतो

क्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्रोष्टूनि । टादौपुंवत्पक्षे प्रियक्रोष्ट्रा । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे । प्रियक्रोष्टवे । अन्यत्र तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने । नुमचिरेति नुट् । प्रियक्रोष्टूनाम् । सुलु । सुलुनी । सुलूनि । पुनस्तद्वत् । सुल्वा । सुलुना । धातृ । धातृणी । धातॄणि । हे धातः । धात्रा । धातृणा । एवं ज्ञातृकर्त्रादयः ॥

यादिष्विति पुंवत्पक्षे नुमभावान्न भूसुधियोरिति यण्निषेधादियङ्, प्रध्येति । अत्रापि प्रकृष्टज्ञानवत्त्वं पुन्नपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्पक्षे यण् । नपुंसकपक्षे तु नुमिति बोध्यम् । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य तद्बहुश्रेयसी कुलमित्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न । ईयसो बहुव्रीहेर्नेति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादित्येके । अन्ये तूपसर्जनह्रस्व एव निषिध्यते । नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव । बहुश्रेयसि बहुश्रेयसिनी इत्याहुः । मध्विति । मधु मद्ये पुष्परसे मधुर्वसन्ते चैत्रे च । इह पुन्नपुंसकयोरेकं प्रवृत्तिनिमित्तं नास्ति किं तु मद्यत्ववसन्तत्वादिरूपं भिन्नभिन्नमेव । तथा च भाषितपुंस्कत्वाभावान्मधुने मधुनः मधुनोरित्येव भवति न तु मधवे मधोरित्यादीति दिक् । स्न्विति । मांसपृतनासानूनामिति वार्तिककारोक्त्येति भावः । स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्युभयलिङ्गः सानुशब्दस्तस्य नपुंकत्वे रूपमाह । स्नुनि सानुनीति । पुंसि तु स्नून् । सानून् इत्यादि । सुल्विति । शोभनलवनकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्पक्षे नुमभावादोः सुपीति यण् । सुलुनेति । यणं बाधित्वा परत्वान्नुम् । धात्रेति । धारणपोषणकर्तृत्वं पुन्नपुंसकयोरेकमेवेति पुंवत्पक्षे यण् ॥

एच इग्घ्रस्वादेशे । १ । १ । ४८ ॥

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यूनि । प्रद्युनेत्यादि । इह न पुंवत् । यदिगन्तं प्रद्यु इति तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् । एवमग्रेऽपि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्रायो हलीत्यात्वम् । प्रराभ्याम् । प्रराभिः । नुमचिरेतिनुट्यात्वं प्रराणामिति माधवः । वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया नुट्यात्वं न ।

एचः ॥ आदिश्यत इत्यादेशः ह्रस्वश्चासावादेशश्च ह्रस्वादेशः निर्धारणे सप्तमी जातावेकवचनमतो व्याचष्टे । आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्य इति । एचां पूर्वभागोऽकारसदृशः उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशस्तत्रोभयान्तरतमस्य ह्रस्वस्याभावात्पर्यायेण अकारः स्यादिकारोकारौ च स्यातां तथा च मा कदाप्यकारो भूदिति नियमार्थेयं परिभाषेत्यभिप्रेत्याह । इगेव स्यादिति । आन्तरतम्यादेकारैकारयोरिकारः । ओकारौकारयोस्तु उकारः एकारान्तस्योदाहरणं तु इः स्मृतो येन स स्मृतेः शोभनः स्मृतेः यस्य तत् सुस्मृतीत्यादौ । एतच्च परिभाषासूत्रमपार्थकम् । तथा च वार्तिककृतोक्तं सिद्धमेङः सस्थानत्वादैचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । अस्यार्थः । शब्दपरविप्रतिषेधेन एङ उत्तरभागान्तरतमौ इउवर्णावेवेति सिद्धम् । ऐचोश्चेति चकारो भिन्नक्रमः । उत्तरभूयस्त्वाच्चेति हेतोरनन्तरं बोध्यः । अर्द्धमात्रा अवर्णस्य अध्यर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोरित्युत्तरभागाधिक्यान्मल्लग्रामादिवद्भूयसाव्यपदेशेनापि इकारोकारौ भविष्यत इति । प्रद्युनेति । ननु प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिकं यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तत् पुन्नपुंसकयोः समानमिति भाषितपुंस्कत्वात् पक्षे पुंवद्भावोऽत्र स्यादेवेत्याशङ्कायामाह । यदिगन्तमिति । एतच्च रा दाने इति धातौ अ-

नामीति दीर्घत्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधतइत्युक्तम्। प्ररीणाम्। सुनु। सुनुनी। सुनूनि। सुनुना। सुनुने। इत्यादि॥

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः॥

हो ढः। ८। २। ३१॥

हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च। हल्ङ्याबिति सुलोपः। पदान्तत्वाद्धस्य ढः जश्त्वचर्त्वे। लिट्। लिड्। लिहौ। लिहः। लिहम्। लिहौ। लिहः। लिहा। लिड्भ्याम्। लिट्सु। लिट्त्सु॥

तिरि ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रम्य माधवेन स्पष्टी कृतम्। कथं तर्हि प्राचा प्रद्युना प्रराया सुनावित्यप्युदाहृतमिति चेदत्राहुः। प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिप्रवृत्तिनिमित्तैक्यात्सुद्योशब्दो भाषितपुंस्कः स एव इदानीमिगन्तस्तथा च प्रद्युशब्दोपि भाषितपुंस्क एव एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंवद्भावो न भवतीति, इत्थं च पुंवद्भावः एजन्तेषु माधवमते नास्ति मतान्तरे त्वस्तीति बोध्यम्। प्ररीति। प्रकृष्टा रा यस्य तत्। शोभना नौर्यस्य तत् सुनु॥

इतितत्त्वबोधिन्यामजन्ता नपुंसकलिङ्गाः॥

हो ढः॥ झलो झलि पदस्य स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतो झलीति पदस्यान्त इति चानु वर्तते। तदाह। झलीत्यादि। झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः। लिडिति। लिह आस्वादने क्विप्। लिट्स्विति। ढस्य जश्त्वेन डः। तस्य खरि चेति चर्त्वेन टः। तस्यासिद्धत्वात् चयो द्वितीया इति पक्षे टस्य ठो न। सस्य ष्टुत्वं तु न भवति। न पदान्ताट्टोरिति निषेधात्। लिट्त्स्विति। ढस्य जश्त्वेन डकारे चर्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव डः सीति पक्षे धुट्। चर्त्वेन टः धुट-

दादेर्धातोर्घः । ८ । २ । ३२ ॥

उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च । उपदेशे किम् । अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मानमिच्छति दामलिह्यति ततः क्विपि दामलिड् अत्र मा भूत् ॥

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः । ८ । २ । ३७ ॥

धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्ये नान्वये तु दुह न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभय-

---

स्त्वं स्यासिद्धत्वात्पक्षे चयो द्वितीया इति तस्य थो न । ष्टुत्वं तु तकारस्य न शङ्क्यमेव । न पदान्तादिति निषेधस्याधुनैवोक्तत्वादिति ॥

दादेर्धातोर्घः ॥ धातोरित्यावर्तते । तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह । उपदेश इति । उपदेशग्रहणस्य व्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह । अधोगित्यादिनाऽत्र मा भूदित्यन्तेन ॥

एकाचो बशो ॥ झलीति निवृत्तमिति । धुग्भ्यां धुक्ष्वित्यादौ पदान्त इत्यत्र भष्भावसिद्धेरितिभावः । प्राचा तु प्रातिपदिकस्य तु झलि पदान्ते चेति व्याख्यातं तत् प्रामादिकमेव । अधोक् अधोग् इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च । ननु धातोरवयव इति वैयधिकरण्ये नान्वये क्विबन्तस्य दुहेर्दादेरिति घत्वेन झषन्तत्वेपि भष्भावो न स्यात् । दुघिति समुदायस्य यः पूर्वावयवो दु इत्येकाच् तस्य झषन्तत्वाभावात् । उघ् इत्युत्तरावयवे तु बशभावादित्यत आह । व्यपदेशिवद्भावेनेति । न च धात्ववयवो धातुरित्येव व्यपदिश्यतां तथा च गर्धबिति सिध्येदिति वाच्यम् । अर्थवतां हि व्यपदेशि-

ति। ततः क्विप् णिलोपौ गर्हप्। झलीतिनिवृत्तं स्ध्वोर्ग्रसामर्थ्यात्तु नेह न। दुग्धम्। दोग्धा। व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः। जश्त्वचर्त्वे। धुक्। धुग्। दुहौ। दुहः। षत्वचर्त्वे। धुक्षु॥

वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्। ८। २। ३३॥

एषां हस्य वा घः स्याज्झलि पदान्ते च। पक्षे ढः। ध्रुक्। ध्रुग्। ध्रुट्। ध्रुड्। द्रुहः। ध्रुग्भ्याम्। ध्रुड्भ्याम्। ध्रुक्षु। ध्रुड्सु। ध्रुट्त्सु। एवं मुहष्णुहष्णिहाम्॥

इग्यणः संप्रसारणम्। १। १। ४५॥

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात्॥

वद्भावः, न चावयवोर्थवानिति तस्य धातुत्वव्यपदेशासम्भवात्। भष्भाव इति। क्विपः प्राक्प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया निरपवादत्वेनावस्थितत्वात् दादेर्धातोरिति घत्वे कृते झषन्तत्वादिति भावः। धुगिति। दुह प्रपूरणे क्विप्॥

वा द्रुह॥ द्रुह जिघांसायां मुह वैचित्ये। ष्णुह उद्गिरणे, ष्णिह प्रीतौ। द्रुहेर्दादित्वान्नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम्। ननु द्रुहादयो दिवादिष्वनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते तत्र वा द्रुहादीनामित्येवास्तु दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिस्तदन्तर्गणो द्रुहादिरस्तु। रधादिगणसमाप्तये ष्णिहधातोरनन्तरं वृत्करणस्य कृतत्वेनातिप्रसङ्गशङ्काया निरवकाशत्वात्। मैवं, तथा हि सति यङ्लुकि दोध्रुग् दोध्रुड् इत्यादि न सिध्येत् निर्दिष्टं यद्गणेन चेति निषेधात्॥

इग्यणः॥ यणः स्थाने इति। विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणान्नान्योन्याश्रयः। ननु यणः स्थानिकस्येकः संप्रसारणत्वे अदुहितरामित्र लङो लकारस्य स्थाने उत्तमपुरु-

वाह ऊठ् । ६ । ४ । १३१ ॥

भस्य वाहः संप्रसारणमूठ् स्यात् ॥

संप्रसारणाच्च । ६ । १ । १०८ ॥

ष्ठैकवचनमिट्, तस्य यण्स्थानिकत्वेन संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल इति दीर्घः स्यात् । तरपं प्रति लङन्तस्याङ्गत्वादिति चेद् अत्र कैयटः । यथासंख्यमसम्बन्धात्संप्रसारणसंज्ञाऽत्र न भवतीति । नन्वनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानात्कथमिह यथासंख्यत्वलाभः । नचैवं स्थानयोगोऽपि न लभ्येतेति वाच्यम् । षष्ठी स्थानेयोगेत्येतत्सूत्रमनुवर्त्य व्याख्यायां तल्लाभात् । अत्राहुः । तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन संप्रसारणस्येति सूत्रे तद्भावितग्रहणाद्दुहितरामित्यत्र हल इति लङः स्थानिकस्येटः संप्रसारणस्य दीर्घो न भवति लङ्स्थानिकस्येटः सम्प्रसारणशब्देनाभावितत्वात् । नन्वेवमप्यजद्युवौ अजद्युव इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं स्यादिति चेत्, न । संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृतोक्तत्वाद् वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाद्वा उवङेव स्यात् । अत्र नव्याः । व्यङः सम्प्रसारणमित्यादिविधिप्रदेशेष्वेव यण इग् इति पठित्वा सम्प्रसारणसंज्ञासूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥

वाह ऊठ् ॥ एत्येधत्यूठ्स्विति विशेषणार्थष्ठकारो हलन्त्यमितीत्संज्ञकः । अत्र भस्येत्यधिक्रियते । वसोः सम्प्रसारणमित्यतोऽनुवृत्तं सम्प्रसारणमूठो विशेषणं तेनालोऽन्त्यस्येति न भवेति तदेतदाह । भस्य वाह इत्यादि । प्राचा तु वाहो वा शब्दस्य सम्प्रसारणं स्यादित्युक्तं तत्तु फलितार्थकथनपरतया कथं चिन्नेयमित्याहुः ॥

सम्प्रसारणाच्च ॥ अमि पूर्व इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते । इको

संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । एत्येधत्यूठ्सु । विश्वौहः । विश्वौहेत्यादि । छन्दस्येव ण्विरितिपक्षे णिजन्ताद्विच् ॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः । ७ । १ । ९८ ॥

अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने स चोदात्तः ॥

सावनडुहः । ७ । १ । ८२ ॥

अस्य नुम् स्यात्सौ परे । आदित्यधिकारादवर्णात्परोयं नु-

यणचीत्यतोऽचीति च एकः पूर्वपरयोरिति चाधिक्रियते । तदाह । सम्प्रसारणादचीत्यादि । छन्दस्येव ण्विरिति । वहश्चेति सूत्रे भजो ण्विश्छन्दसि सह इत्यतो ण्विप्रत्ययस्य छन्दसीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । स्यादेतत् । वाह इत्येव सूत्रमस्तु सम्प्रसारणमेवात्र विधीयतां तस्य लघूपधगुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि किमूठ्ग्रहणेन सत्यम् । एवं स्थिते क्रियमाणमूठ्ग्रहणं बहिरङ्गपरिभाषां ज्ञापयति । तस्यां हि सत्यां जातस्य बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम् । न च नकारान्तोपपदेऽकारान्तोपसर्गोपपदे च रूपे विशेषः स्यादिति कथमूठ्ग्रहणं ज्ञापकमिति चेद् अत्राहुः कैयटादयः । भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तादृशस्थले ण्विप्रत्ययाभावोऽनुमीयत इति । एतेन भुवं वहतीति भूवाट् । भूहः । भूहा । प्रौहः । प्रौहेत्यादिप्रयोगाः परास्ताः ॥

चतुरनडुहोः ॥ इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतोनुवर्तनादाह । सर्वनामस्थान इति ॥

सावनडुहः ॥ आच्छीनद्योरित्यतो नुममनुवर्त्याह । नुम् स्यादिति । विशेषविहितेन दासुटा सामान्यविहितः सौयुड-

म् । अतो विशेषविहितेनापि नुमाऽऽम्न बाध्यते । आमा च नुम्न बाध्यते । सोर्लोपः । नुम्विधिसामर्थ्याद्वसुस्रंस्विति दत्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । अनड्वान् ॥

अम् संबुद्धौ । ७ । ९९ ॥

चतुरनडुहोरम् स्यात्संबुद्धौ । आमोपवादः । हे अनड्वन् । अनड्वाहौ । अनडुहः । अनडुहा ॥

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः । ८ । २ । ७२ ॥

सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते । अनडुद्भ्यामित्या-

---

व नुमा आम् बाध्यतामित्याशङ्कां निराकरोति अवर्णात्परोयमित्यादिना । उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावो नेति भावः । आमा चेति । विशेषविहितेनापीत्यनुषज्यते । आमा च नुम्न बाध्यतइति केचित्पठन्ति । तत्रायमर्थः । वह्वनड्वाहीत्यत्र परत्वादामि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानान्नपुंसकस्य झलच इति नुम् भवत्येव न तु बाध्यतइति । नुमो दत्वमाशङ्क्याह । नुम्विधिसामर्थ्यादित्यादि । विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेन नुमा भवितव्यमिति भावः । नन्वेवमनड्वांस्तत्रेत्यत्र नश्छवीति रुत्वमपि न स्यादिति चेद् अत्राहुर्भाष्यकाराः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकस्स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । भवति हि दत्वं प्रति नुमो विधिरनर्थकः रुत्वं प्रति तु निमित्तमेवेति । अनड्वानिति । अनः शकटं वहतीति विग्रहे अनसि वहेः क्विप् । अनसो डश्च । यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । अनडुह् स् इति स्थिते । आम्नुम्सुलोपेषु कृतेषु संयोगान्तलोपेन हकारलोपः ॥

वसुस्रंसु ॥ वस्विति प्रत्ययस्तेन तदन्तं ग्राह्यम् । ससजुषोरिति सूत्रात्सेत्यनुवर्तते तच्च वसोरेव विशेषणं, न तु स्रंसुध्वं-

दि । सान्तेति किम् । विद्वान् । पदान्तेति किम् । स्रस्तम् । ध्वस्तम् ॥

सहेः साडः सः । ८ । ३ । ५६ ॥

साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाट् । तुराषाड् । तुरासाहौ । तुरासाहः । तुराषाड्भ्यामित्यादि । तुरं सहत इत्यर्थे छन्दसि सह इति ण्विः । लोके तु साहयतेः क्विप् । अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

दिव औत् । ७ । १ । ८४ ॥

दिविति प्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे । अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद्धल्ङ्यादिति सुलोपो न । सुद्यौः । सुदिवौ । सुदिवः । सुदिवम् । सुदिवौ ॥

दिव उत् । ६ । १ । १३१ ॥

दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः ।

सोरव्यभिचारात् । नाप्यनडुहः, असम्भवादित्यभिप्रेत्याह । सान्तवस्वन्तस्येति ॥

सहेः साडः सः ॥ सहेरिति किम् । सह डेन वर्तते सडः यस्य नाम्नि डशब्दोस्ति यथा सुड इति । सडस्यापत्यं साडिः । हान्ताः ॥

दिव औत् ॥ तकार उच्चारणार्थः । प्रातिपदिकस्येति । अव्युत्पन्नस्य दिवेर्डिविरिति न्यासोहितसूत्रेण व्युत्पन्नस्य वा ग्रहणं न तु दिवु क्रीडादावितिधातोः, निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धस्येति परिभाषया तेनाक्षद्युरित्यादौ न भवति । न च तत्रान्तरङ्गत्वादूठेव स्यान्न तु औत्वप्रसक्तिरिति वाच्यम् । ऊठि कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन दिव औदित्यस्यापि प्रसक्तिसम्भवादिति दिक् ॥

दिव उत् ॥ तपरकरणमिह द्युभ्यामित्यादावुकारस्य सम्य-

चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः ॥ २ ॥

षट्चतुर्भ्यश्च । ७ । १ । ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुर्भ्यश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् । णत्वं द्वित्वं, चतुर्णाम् ॥

रोः सुपि । ८ । ३ । १६ ॥

सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य । षत्वम् । षस्य द्वित्वे प्राप्ते ॥

शरोऽचि । ८ । ४ । ४९ ॥

अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रियच-

सारणत्वाद्धल इति दीर्घे प्राप्ते तन्निवारणायेत्याहुः । वाम्भाः । चत्वार इति । चतेरुरन्नित्युरन्प्रत्ययान्तश्चतुर्शब्दस्ततो जसि चतुरनडुहोरित्याम् ॥

षट्चतुर्भ्यश्च ॥ बहुवचननिर्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षितम् । अर्थाश्चामः परत्वं शब्दद्वारकं तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति न तु बहुव्रीहौ तदेतद्वक्ष्यति । गौणत्वे तु नुट् नेष्यत इत्यादिना, द्वित्वमिति । अचो रहाभ्यामित्यनेन ॥

रोः सुपि ॥ सुपीति न प्रत्याहारः खरीत्यनुवृत्तेः । तेन पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थमेतन्न भवति । खरवसानयोरित्येव सिद्धेऽयमारम्भो नियमार्थमित्याह । रोरेवेति । रोः सुप्येव विसर्जनीय इति विपरीतनियमस्त्विह न भवति । हलोनन्तराः संयोग इत्यादिनिर्देशात् ॥

शरोऽचि ॥ अचो रहाभ्यामित्यतो द्वे इति नादिन्याक्रोशे इत्यतो नेति चानुवर्तत इत्याह । न द्वे स्त इति । नन्वस्तु द्वित्वमेकस्य झरो झरि सवर्ण इति लोपे सिद्धमिष्टं नैवम् । लोपस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे द्वयोः श्रवणप्रसङ्गात् । प्रियाः चत्वारश्चत्वारि

त्वः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुड्नेष्यते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् । कमलं कमलां वा आचक्षाणः कमल् । कमलौ । कमलः । षत्वम् । कमल्षु ॥

मो नो धातोः । ८ । २ । ६४ ॥

धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । प्रशाम्यतीति प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि ॥

किमः कः । ७ । १०५ ॥

किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्सहितस्याप्ययमादेशः । कः ।

वा यस्य स प्रियचत्वाः । आङ्गत्वात्तदन्तस्यापि चतुरनडुहोरित्याम् । हे प्रियचत्व इत्यत्र तु अम् सम्बुद्धावित्यम् । रान्ताः । कमलामिति । कमला श्रीर्हरिप्रियेत्यमरः । कमलमिति । तत्करोति तदाचष्ट इति णिचि इष्टवद्भावाट्टिलोपः । णिजन्तात्क्विपि णेरनिटीति णिलोपः एवं सलिलमाचक्षाणः सलिल् सलिलौ सलिल इत्यादि बोध्यम् । नन्वेवं तोयमाचक्षाणस्तोय् तोयौ तोय इति यान्ता अपि सुसाध्याः । न च वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति यलोपः शङ्क्यः । लोपो व्योर्वलीति लोपे कर्तव्ये णिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवद्भावेन वल्परत्वाभावादिति चेन्मैवम् । न पदान्तेतिसूत्रेण यलोपे स्थानिवद्भावनिषेधात् । तस्माल्लोपो व्योर्वलीति यलोपः स्यादेवेति यान्ता नोक्ताः । लान्ताः ।

पदान्त इति । प्राचा तु झलीत्यप्युक्तं तन्निष्फलत्वादुपेक्ष्यम् । प्रशानिति । शम उपशमे क्विप् । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः ॥

किमः कः ॥ कायतेर्डिमिति डिमिप्रत्यये निष्पन्नः किंशब्दः । विभक्ताविति । अष्टन आ विभक्तावित्यतोऽनुवर्तत इति भ

कौ । के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि सर्ववत् ॥

इदमो मः । ७ । २ । १०८ ॥

इदमो मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ॥

इदोऽय् पुंसि । ७ । २ । १११ ॥

इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोर्लोपः । अयम् । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ॥

दश्च । ७ । २ । १०९ ॥

इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः ॥

अनाप्यकः । ७ । २ । ११२ ॥

अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आबिति टा

वः । नन्वत्र इम इत्यत्र सूच्यतां तेन तिमांष्टमादीनां क्विबन्तानामतिप्रसङ्गवारणाय त्यदादीनामिमः अः स्यादिति व्याख्यास्यते तदा द्विशब्दात् प्राक् किम् शब्दस्य पाठः कर्तव्यः नानर्थकइति निषेधादलोन्त्यविधिर्न भविष्यति तत्किं कादेशेनेत्यत आह । अकच्सहितस्यापीति । इमोकारविधौ तु साकच्कस्य कक इति रूपं स्यादिति भावः । नन्वेवं गणकार्यत्वाभावादुपसर्जनेपि स्यात् सैवम् । त्यदादीनामित्यनुवर्त्य त्यदादीनां किम इति व्याख्यानात् ॥

इदमो मः ॥ इन्दे: कमिर्नलोपश्च । इदम् । तदोः सः सावित्यतोनुवर्तनादाह । सौ पर इति ॥

इदोय् । पुंसीति किम् । इयं स्त्री । त्यदादेः सम्बोधनन्नास्तीति प्रचुरप्रयोगादर्शनमेवात्र मूलम् । उत्सर्ग इति । तेन तदोः सः साविति सूत्रे अनन्त्ययोरिति किं हे स इति भाष्यं सो अच्युत भवन्नच्युतेत्यादि प्रयोगाश्च न विरुध्यन्त इति भावः ॥

अनाप्यकः ॥ आबिति प्रत्याहारो न तु टाप् विभक्तावि-

इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन ॥

हलि लोपः । ७ । २ । ११३ ॥

अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ । नानर्थकेलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् । १ । १ । २१ ॥

एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवाऽन्त इव स्यात् । आभ्याम् ॥

ति विशेषणादितो व्याचष्टे । टा इत्यारभ्य सुपः पकारेणेति । नानर्थकेलोन्त्यविधिरिति । नन्वेवं बिभर्ति पिपर्तीत्यादौ भृञामित् अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्त्वं सर्वस्याभ्यासस्य स्यात् । द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेपि द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वादित्याशङ्कायामाह । अनभ्यासविकार इति ॥

आद्यन्तवत् ॥ सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वो नास्ति स आदिः । सत्यन्यस्मिन्यस्य परो नास्ति सोन्त इति लोके प्रसिद्धं तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न सम्भवतीति तत्राद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्याणि न स्युरितीयमतिदेश आरभ्यते । न च परत्वात्सुपि चेति दीर्घे पश्चाद्धलि लोपे सत्याभ्यामित्यादि सिध्यतीति किमत्राद्यन्तवत्सूत्रोपन्यासेनेति शङ्क्यम् । नित्यत्वाद्धलि लोप इत्यस्य दीर्घात्पूर्वमेव प्रवृत्तेः । एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनात्सप्तम्यर्थ एव वतिरित्यभिप्रेत्याह । आदाविवान्त इवेति । आदिवत् किम् । औपगवः । अत्राण आद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । भाष्ये त्वाद्यन्तवदित्यपनीय व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति सूत्रमूहितम् । विशिष्टोपदेशो व्यपदेशः । मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत् । तेन तुल्यमेकस्मिन्नसहायेपि कार्यं स्यादित्यर्थः । तेन इयाय आरेत्यादावेकाच इति द्वित्वं सिध्यति । अन्यथा आद्यन्तोपदिष्टत्वाभावाद् द्वित्वं न स्यादिति दिक् ॥

नेदमदसोरकोः । ७ । १ । ११ ॥

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् । एत्वम् । एभिः । अत्वम् । नित्यत्वात् ङेः स्मै पश्चाद्धलि लोपः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु । ककारयोगे तु अयकम् । इमकौ । इमके । इमकम् । इमकौ । इमकान् । इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः ॥

इदमोन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । २ । ४ । ३२ ॥

अन्वादेशविषयस्येदमोनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात्तृतीयादौ । अश्वचनं साकच्कार्थम् ॥

नेदमदसोः ॥ भाष्ये तु इदमदसोः कात् नियमार्थमिदमिदमदसोः कादेव भिस ऐस् नान्यत इति स्थितम् । नव्यास्तु । इदमदसोः कादिति सूत्रिते तु काद्भिस ऐस् इदमदसोरेवेति विपरीतनियमोपि संभाव्येत । तथा च पाचकैरित्यादि न सिध्येत् । किं तु नेदमदसोर्भिस ऐस् अत इत्येव सूत्रद्वयं सुवचमित्याहुः । स्मायादेशात्परत्वादनादेशः स्यादित्याशङ्कायामाह । नित्यत्वान् ङे स्मै इति ॥

इदमोन्वादेशे ॥ नन्विदमोनुदात्तमात्रविधावपि हलि लोपेन आभ्यामित्यादिसमीहितरूपं सिध्यति एनेन एनयोरित्यत्र तु विशिष्यैनादेशो विहितः किमनेनाश्ग्रहणेनेत्यत आह । साकच्कार्थमिति । यद्यपीह शित्करणं व्यर्थ्यमकारस्याकारविधानसामर्थ्यादेव सर्वादेशसिद्धेस्तथाप्यनुदात्तत्वार्थमेवाकारविधानमित्याशङ्का स्यात्तन्निवारणाय शित्करणमित्याहुः । अ श इति प्रश्लिष्य निर्देशे त्वनेकाल्त्वादेव सर्वादेशसिद्धेः शिद्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याकारः ॥

द्वितीयाटौस्स्वेनः । २ । ४ । ३४ ॥

द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किं चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथाऽनेन व्याकरणमधीतम् एनं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलम् । एनयोः प्रभूतं स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । गणयतेर्विच् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगण्ट्सु । सुगण्ट्त्सु । क्विप् । अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः । सुगाण् । सुगाणौ । सुगाणः । सुगाण्सु । सुगाण्ट्सु । परत्वादुपधादीर्घः । हल्ङ्यादिलोपः । ततो नलोपः । राजा ॥

न ङिसंबुद्ध्योः । ८ । २ । ८ ॥

द्वितीयाटौस्सु । इदमोन्वादेशे इत्यतः इदम इत्यनुवर्तते अन्वादेशइति च एतदस्त्रतसोरित्यत एतद इत्यपि तदाह । इदमेतदोरेनादेश इत्यादि । अनुदात्त इत्यनुवर्तनादेनादेशोनुदात्त इति ज्ञेयः । कार्यं विधातुमिति । अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्यादित्यत्र तु ईषदर्थादयो न विधीयन्ते किं त्वनूद्यन्त इति तत्रैनादेशः । एतेन नक्तंभीरुरयं त्वमेवतदिमं राधे गृहंप्रापयेत्यपि व्याख्यातम् । भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात् । मान्ताः । सुगाणिति । क्विप् । न चानुनासिकस्य क्वीति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शङ्क्यः । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । क्वौ विधिं प्रति निषेधाच्च । णान्ताः ॥

निषेधसामर्थ्यादिति । यदा तु न ङिसम्बुध्योरित्यत्र षष्ठ्यन्ततामाश्रित्य ङ्यन्तस्य सम्बुध्यन्तस्य च पदस्य लोपो नेति व्याख्यायते तदा प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति तदर्थं निषेधसाम-

नस्य लोपो न स्यात् ङौ संबुद्धौ च । हे राजन् । ङौ तु छन्दस्युदाहरणम् । सुपां सुलुगिति ङेर्लुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् । परमे व्योमन् ॥ ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥*॥ चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । अल्लोपोनः । श्चुत्वम् । न चाल्लोपः स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । नापि बहिरङ्गतयाऽसिद्धः । यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः । जञोर्ज्ञः । राज्ञः । राज्ञा ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । ८ । २ । २ ॥ सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र । राजश्व इत्यादावित्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमै-

---

र्थ्यानुसरणक्लेशो न कर्त्तव्य इत्याहुः । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह । न चेति । षाष्ठीं परिभाषामिति । वाह ऊठित्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः ॥

नलोपः सुप्स्वर ॥ पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमारम्भ इत्याह । नान्यत्रेत्यादि । तेन राजाश्व इत्यादौ सवर्णदीर्घे कर्त्तव्ये नलोपो सिद्धो न भवतीति भावः । सुब्विधिमुदाहरति । आत्वमित्यादिना । सुबाश्रितो विधिः सुब्विधिः । स्वरविधौ पञ्चार्मम् । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमित्यर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति । संज्ञाविधौ पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेपीत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति । अन्येतु दण्डिगुप्तौ गुप्तदण्डिनावित्यप्युदाहरणमत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् घिसंज्ञा नास्तीति द्वन्द्वे घीति पूर्वनिपातनियमो

स्त्वं च न । राजभिः । राज्ञे । राजभ्याम् । राजभ्यः । राज्ञः । राज्ञोः । राज्ञाम् । राज्ञि । राजनि । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा । प्रतिदिवानौ । प्रतिदिवानः । अस्य भविषयेऽल्लोपे कृते ॥

हलि च । ८ । २ । ७७ ॥

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्धलि । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्वं, दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरि-

---

न भवतीत्याहुः । क्वति तुग्विधौ तु वृत्रहभ्याम् । ब्रह्मभ्रूणेतिविहितं क्विपमाश्रित्य ह्रस्वस्येति तुङ् न । क्वति तुग्विधाविति किम् । वृत्रहच्छत्रमिह स्यादेव छे चेति तुक् । यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्रासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यनेनैव नलोपस्यासिद्धत्वं सिध्यति । तथाप्यस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं क्वति तुक्ग्रहणं, तेन या सा इत्यादि सिध्यति । अन्यथा विभक्त्याश्रयस्यात्वस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाट्टाब् न स्यात् । एतच्च नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरित्यत्र यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यमिति हरदत्तादिमते कैश्चिदुक्तम् । उत्तरकार्ये अच आनन्तर्यमिति कैयटमते तु नात्र बहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्तते । या सेत्यत्र टाप् तु सन्निपातपरिभाषामपि बाधित्वा न यासयोरिति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयम् । प्रतिदिवेति । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् ॥

हलि च ॥ र्वोरुपधाया दीर्घ इक इत्यनुवर्तते सिपि धातोरित्यतो धातोरिति च तच्च धातुग्रहणं र्वोरित्यनेन विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह । रेफवान्तस्य धातोरित्यादि । रेफान्तस्य तु गीर्यति पूर्यति गीर्णं पूर्णं इत्याद्युदाहरणम् । धातोः किम् । रेफान्तस्य पदस्य मा भूत् । अग्निः करोति ।

भाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीव्नः । प्रतिदीव्नेत्यादि यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ॥

न संयोगाद्वमन्तात् । ६ । ४ । १३७ ॥

वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात् यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा । ब्रह्मभ्यामित्यादि ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ । ६ । ४ । १२ ॥

एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते ॥

नन्वस्तु धातोरनुवर्तनं परन्तु र्वोरित्यनेन धातुर्न विशेष्यते रेफवान्तस्य धातोरिति किं तु इग्विशेष्यते रेफवान्तस्य इको दीर्घः स्यात्तौ च रेफवकारौ धातोश्चेद्, अन्तशब्दोत्र समीपवाची तथा चोपधायां चेति सूत्रं त्यक्तुं शक्यमनेनैव मूर्छति हूर्छतीत्यादिरूपसिद्धेरिति चेन्मैवम् । कुर्कुरीयतीत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात्तस्मात् र्वोरित्यनेन धातुरेव विशेष्यः । एतच्चाकरे स्पष्टम् । यत्तूपधायां चेति कैश्चिदुपन्यस्तम् । तन्न । दिवेर्वकारस्यानुपधात्वात् । उक्तन्यायेनेति । यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति दीर्घस्यासिद्धतयेत्यर्थः । प्रतिदीव्न इति । न कुर्कुरामित्यत्र र्वोरित्यनुवर्तनाद्रेफवान्तस्यैव भस्य निषेध इति न दीर्घनिषेधः शङ्क्यो नान्तस्येह भत्वात् । यज्वेति । इष्टवान्यज्वा । सुयजोर्ङ्वनिप् ॥

ब्रह्मण इति ॥ सर्वधातुभ्यो मनिन्निति प्रक्रम्य बृंहेर्नोच्चेति णस्यात्वविधानाद्ब्रह्मन्शब्दोयन्निष्पन्नः ॥

इन्हन् ॥ सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाह । शावेवोपधाया इति । उपधादीर्घस्यायं नियमः । तेन वृत्रहायतइत्यत्राकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घो

सौ च । ६ । ४ । १३ ॥

इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् । एकाजुत्तरपदे इति णत्वम् । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । वृत्रहणम् । वृत्रहणौ ॥

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु । ७ । ३ । ५४ ॥

ञिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् ॥

हन्तेः * । ८ । ४ । २२ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् ॥

भवत्येव । वृत्रहणीत्यत्रानुनासिकस्य क्विझलोरितिदीर्घः सोपि नियमेन व्यावर्त्यते । उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥

शाविवेति नियमाद्दीर्घस्याप्राप्तावाह । सौ चेति । शिसोरिति वक्तव्ये योगविभाग उत्तरार्थः । वृत्रहेति । वृत्रं हतवान् । ब्रह्मभ्रूणेति क्विप् ॥

हन्तेर्हस्येति । ञिति णितीत्येतद्धन्तेर्विशेषणम् । नकारे इति तु हस्येति यथासम्भवं बोध्यम् । यद्वा ञिणिन्नाः सर्व्वेपि हस्यैव विशेषणं ञिति णितीत्यंशे येन नाव्यवधानन्यायेन द्वाभ्यां व्यवधानं स्वीक्रियते तेन घातः घातक इत्यत्र कुत्वं भवति । इह तु न भवति । हननमात्मन इच्छति हननीयति हननीयतेर्ण्वुल् हननीयक इति । एतच्च भाष्यकैयटादौ स्पष्टम् । हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे । हन्तेरिति । प्रसङ्गादस्योदाहरणमाह । प्रहण्यादिति ॥

---

* यद्यपि हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रं सूत्रपाठे एकमेव पठितं तथापि भाष्यकृता योगविभागेन व्याख्यातम् । अतोत्र तयोः सूत्राङ्क एक एव ।

अत्पूर्वस्य । ८ । ४ । २२ ॥

हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रघ्नन्ति । योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधोवेति न्यायं बाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति णत्वमपि निवर्त्यते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना । इत्यादि । यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवे

प्रकृतोपयुक्तमंशमाह । अत्पूर्वस्येति । एकाजुत्तरेति । न चाल्लोपे कृते एकाच्त्वं नास्तीति वाच्यम् । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावात् । न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति वाच्यम् । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्युक्तेः । निवर्त्यतइति । क्षुमति चेति णत्वमपि निवर्त्यतएवेति बोध्यम् । भाष्ये तु कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः किं प्रयोजनं वृत्रघ्नः सुघ्नः प्राघानि हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्युक्तम् । एतच्च वार्तिकार्थवर्णनमात्रं न तु वस्तुस्थितिः वार्तिकेन सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति तु मनोरमायां स्थितम् । नन्वत्पूर्वस्येत्यत्र तपरो विवक्षितो न वा यदि विवक्षितस्तर्हि बहुवृत्रहाणीति न सिध्येत् । यद्यविवक्षितस्तदा प्राघानीति चिणन्तेपि णत्वं स्यात् ततश्च कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेध इति वचनं स्वीकर्तव्यमेवेति किमनेन योगविभागेन अत्राहुः । तपरोत्र विवक्षित एव । न च बहुवृत्रहाणीत्यत्र णत्वासिद्धिः । णत्वस्यान्तरङ्गत्वेन तत्कार्यं प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वात् । न च त्रैपादिकेन्तरङ्गे षाष्ठी परिभाषा न प्रवर्ततइति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । न चैवमन्तरङ्गं णत्वं प्राघाणीत्यत्रापि स्यादिति वाच्यम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते

नोक्तं तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम्। एवं शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्यमन्पूषन्। यशस्विन्नितिविन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेपि इन्हन्नित्यत्र ग्रहणं भवत्येव। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीतिवचनात्। अर्यम्णि। अर्यमणि। पूष्णि। पूषणि॥

इति पक्षे णत्वस्य बहिरङ्गत्वात्। इष्टानुरोधेन पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति पक्षस्यानभ्युपगमाद् इति। अन्ये तु हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्र उपसर्गादित्यस्यानुवृत्तिस्वीकाराद् योगविभागेन सामर्थ्येन भ्रूणप्रघ्न इत्यत्र एकाजुत्तरेत्यादिना णत्वाभावेपि वृत्रघ्नः सुघ्न इत्यत्र णत्वं दुर्वारमिति कुव्यवाये इति वार्त्तिकं स्वीकर्त्तव्यमेव। योगविभागस्यानन्तरस्येति न्यायबाधेनापि चरितार्थत्वादुपसर्गसम्बन्धस्यापि बाधे सामर्थ्याभावात्। न च ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु विधीयमानः क्विप् प्रत्ययः केवलधातोरेव स्यान्न तु सोपसर्गादिति ब्रह्मप्रहा भ्रूणप्रहेत्यादि रूपमेव दुर्लभमिति वाच्यम्। आतोनुपसर्गे क इत्यत्रानुसर्गेति सामान्यापेक्षज्ञापकात्सोपसर्गाद्धन्तेरपि ब्रह्मभ्रूणेति क्विप्सम्भवात्। अनुपसर्गग्रहणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वे तूक्तवार्त्तिकमेव प्रमाणम्। तस्माद्धन्तेरिति योगविभागोत्र निरर्थकएवेत्याहुः। माधवेनोक्तमिति। इत्थं हि तदीयो ग्रन्थः। भसंज्ञायामल्लोपे उत्तरपदमनच्कं स्थानिवद्भावश्चाल्विधित्वान्नेत्येकाजुत्तरपदत्वाभावात्प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति विकल्पो भवति। वृत्रघ्नो वृत्रघ्ण इति। तद्भाष्येति। किं च अल्विधित्वान्नेत्यसंगतमल्विध्यर्थमेवाचः परस्मिन्नित्यस्यारम्भात्। तस्याप्रवृत्तौ युक्त्यन्तरस्यैव वाच्यत्वात्। एकाजुत्तरेत्यस्याप्रवृत्तावपि कुमतिचेति सूत्रस्य दुर्वारत्वाद् वैकल्पिकत्वं णत्वस्य संगतमेव। न च त्रिपा

मघवा बहुलम् । ६ । ४ । १२८ ॥

मघवन् शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इत् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः । ७ । १ । ७० ॥

अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वं न भवति बहुलग्रहणात् । तथा च श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि घ-

द्यामपि पूर्वं प्रत्युत्तरशास्त्रस्यासिद्धत्वादेकाजुत्तरपदे णः कुमति चेत्यस्याप्रवृत्त्या प्रातिपदिकान्तेतिवैकल्पिकमेव णत्वं भवतीति वाच्यम् । न हि योगे योगोऽसिद्धः किन्तु प्रकरणे प्रकरणमिति भाष्यादौ स्पष्टत्वादिति दिक् । अनिनस्मिन्ग्रहणानीति । अन्-राज्ञेत्यर्थवता साम्ना इत्यनर्थकेन । इन् । दण्डीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन । अस् । सुपया इत्यर्थवता सुस्रोता इत्यनर्थकेन । इहस्तुरीभ्यां नुट्चेत्यसुनस्तुट् । मन् । सुशर्मेत्यर्थवता । सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन । एतच्च इणः षीध्वमिति सूत्रे अङ्गग्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धं, वेविषीध्वमित्यत्र षीध्वंशब्दस्य ग्रहणं मा भूदिति हि तत्राङ्गग्रहणं कृतं तच्चापार्थकमनर्थकत्वादेव तद्ग्रहणासिद्धेरतो ज्ञायते अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा अनित्येति ॥

मघवा बहुलम् ॥ अर्वणस्त्रसावित्यतस्तृ इत्यनुवर्त्तते तदपेक्षया च मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तदाह । मघवन्शब्दस्येति ॥ १

अधातोरिति । अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः । अञ्चतिग्रहणं हि नियमार्थं उगितो धातोश्चेद्भवति तर्ह्यञ्चतेरेवेति । एवं च गोमानिवाचरति गोमान् इत्यादौ संप्रति धातुत्वेपि विध्यर्थमधातुग्रहणमेतच्च मूलएव स्फुटी भविष्यति ।

ब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत् सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे। हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसाविति भट्टिः। मघवन्तौ। मघवन्तः। हे मघवन्। मघवन्तम्। मघवन्तौ। मघवतः। मघवता।

नन्वञ्चतिग्रहणमौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति व्याख्यायाधातुग्रहणं त्यज्यतामिति चेदत्र नव्याः। नुम्मात्रविषयको नायं नियमो धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते तेनेह न उखास्रत् इति उगितश्चेति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात्। ततश्च यद्यौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यमिति व्याख्यायेत तर्हि पूर्वोक्ते गोमानित्यादौ स्त्रियामुगितश्चेति ङीप् प्रसज्येत। आचारक्विबन्तस्यौपदेशिकधातुत्वाभावात्। न चेष्टापत्तिः। अधातोर्ग्रहणादेव सूत्रकृता तत्र ङीप् नेष्यत इत्यनुमानादिति दिक्। ननु नलोपिनोञ्चतेरेव नुमागमः स्यान्न तु पूजार्थस्य नकारवतोञ्चतेरित्येवमर्थमचामिति ग्रहणस्य सार्थकत्वात्कथमेतस्य सामान्यनियमार्थतेति चेद् उच्यते। अचामित्यत्र नलोपोऽविवक्षितः। तथा च पूर्वोक्तनियमार्थता भाष्यकैयटाद्युक्ता संगच्छत एव। पूजार्थस्याञ्चतेर्नुमि सत्यपि नश्चापदान्तस्येति सूत्रे जातिपक्षमाश्रित्य नत्वजातेरनुस्वारविधानेन समीहितरूपसिद्धेः। व्यक्तिपक्षे त्वनुस्वारस्य शर्षु पठितत्वाद् अनुस्वारे परे नुमोऽनुस्वारे सति अनुस्वारद्वयवद्रूपमिष्यते। अनचि चेति द्वित्वेन तद्रूपस्य तवापि मते दुर्वारत्वात्। न च भवन्मते द्वित्वेनानुस्वारत्रयं स्यादिति शङ्क्यं झरो झरीति लोपेन निवारयितुं शक्यत्वात्। लोपाभावपक्षे त्रयाणां श्रवणं स्यादिति चेद् भाष्यकैयटाद्युक्तनियमानुरोधेन तत्स्वीकारे बाधकाभावात्। दृष्टानुरोधेन जातिपक्ष एवात्राश्रयणीयः। नुमागमः स्यादिति। इदितो नुम् धा-

मघवन्नामित्यादि । तृत्वाभावे मघवा । छन्दसीवनिपौ चेति वनिबन्तं मध्योदात्तं छन्दस्येव । अन्तोदात्तं तु लोकेपीति विशेषः । मघवानौ । मघवानः । सुटि राजवत् ॥

तोरित्यतो नुमनुवर्ततइति भावः । ननु कुर्वन्नित्यादाविव संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन नान्तस्याभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह । इह दीर्घं कर्तव्यइति । बहुलग्रहणादिति । क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः । बहूनर्थान् लातीति बहुलम् । आतोनुपसर्गे इति कर्मण्युपपदे कः । श्वन्नुक्षन्निति । श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन् क्लेदन् स्नेहन् मूर्द्धन् मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन् मातरिश्वन् मघवन् इत्युणादिसूत्रेणेत्यर्थः । निपातनादिति । महेर्हकारस्य घकारः अवुगागमः । कनि प्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः । प्रत्याख्यातमाकरइति । एवं च फलभेदेनादेशस्य प्रत्याख्यानासंभवाद् आदेशपक्षेपि दीर्घो भाष्यादिसंमत एवेति बहुलग्रहणात्संयोगान्तलोपस्य नासिद्धत्वमित्युक्तम् । यत्त्वाहुः । मतुप्पक्षेपि छान्दसत्वान्न दीर्घ इत्येव भाष्याशय इति । तन्न । मतुबन्तस्य छान्दसत्वे मानाऽभावात् । उदाहृतभट्टिप्रयोगविरोधाच्चेति दिक् । छन्दसीवनिपाविति । मत्वर्थे ईवनिपौ स्तः छन्दसीति वार्त्तिकार्थः । सुमङ्गलीरियं वधूर्मघवानमीमहे इत्युदाहरिष्यति वैदिकप्रक्रियायाम् । अन्तोदात्तं त्विति । यद्यपि श्वन्नुक्षन्नित्यत्र कनिन्नन्ता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रन्थपर्यालोचनया आद्युदात्तत्वं लभ्यते तथापि उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः, पूषा त्वेतो नयतु, अग्निर्मूर्द्धा दिव, इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामक्षादीनामन्तोदात्तस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते । ६ । ४ । ११३ ॥
अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात् । संप्रसारणाच्च । आङ्गुणः । मघोनः । अन्नन्तानां किम् । मघवतः । मघवता । स्त्रियां मघवती । अतद्धिते किम् । माघवनम् । मघोना । मघवभ्यामित्यादि । शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवन्शब्दे वस्योत्वे कृते ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् । ६ । १ । ३७ ॥
संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् ।

श्वयुव ॥ अल्लोपोन इत्यतोऽन इत्यपकृष्य व्याचष्टे । अन्नन्तानामिति । अन्नन्तानां किं मघवत इति । यद्यपि नस्य तादेशेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादन्नन्तताऽस्त्येव तथापि विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणनकारान्तस्यैव संप्रसारणं न त्वतेत्याहुः । वार्त्तिककृता तु श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमुक्तम् । नन्वेवमल्लोपोन इत्यल्लोपो दुर्वार इति चेन्नैवम् । भाष्यकृता पूर्वोक्तवार्त्तिकमत्रानुवर्त्य अल्लोपोनः नकारान्तस्यैवेति व्याख्यातत्वात् । एतच्च ऋत्यक् इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एतेन बहुधीवरी राजकीयमित्यत्राप्यल्लोपाभावः सिद्धः । वनो र च राज्ञः क चेत्यादेशे कृते नकारान्तत्वाभावात् । स्त्रियां मघवतीति । मघवत्यौ मघवत्य इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया उगिदचामिति नुम् न शङ्क्यः । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणाद् इत्याहुः ॥

न संप्रसारणे ॥ ष्यङः संप्रसारणमित्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्त्तमानेपि पुनः संप्रसारणग्रहणात् प्रदेशान्तरस्थश्वयुवमघोनामित्यपि संप्रसारणं निषिध्यते तदाह । इति यकारस्य नेत्वमिति । यून इति । ननूकारेण व्यवधानात्कथमत्र निषेधः । विव्याध

इति यकारस्य नेत्त्वम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् । यूनः । यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ॥

अर्वणस्त्रसावनञः । ६ । ४ । १२७ ॥

नञा रहितस्यार्वन्नन्तस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यान्न तु सौ । उगित्वान्नुम् । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वन्तौ । अर्वतः । अर्वता । अर्वद्भ्यामित्यादि । अनञः किम् । अनर्वा यज्ववत् ॥

विव्यथे इत्यादावव्यवधानेपि निषेधस्य चरितार्थत्वात् । न च सवर्णदीर्घे कृते नास्ति व्यवधानमिति वाच्यम् । अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वात् । अत्राहुः । विदेशस्थनिषेधार्थात्पुनः संप्रसारणग्रहणादेव व्यवधानेप्यत्र निषेधो भविष्यतीत्यदोषः । न च व्यथो लिटीति विदेशस्थेन यकारस्य संप्रसारणे कृते वकारस्य तदभावाय न संप्रसारण इति सूत्रं प्रवर्त्य पुनः संप्रसारणग्रहणं चरितार्थमिति व्यवधाने निषेधो न भविष्यतीति शङ्क्यम् । व्यथो लिटीत्येतद्धलादिः शेषापवाद इत्याकरे स्पष्टत्वात् । उत्सर्गसदेशस्यापवाद इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटेन व्याख्यातत्वाच्चेति ॥

अर्वणस्तृ ॥ अङ्गस्येति वर्तते तच्चार्वणा विशेष्यते अनञ इत्यनेनापि तदाह । नञा रहितस्येत्यादि । असाविति पर्युदासे विभक्तौ परत एव स्यात् ततश्चार्वतीत्यादौ न स्यादित्याशयेनाह । न तु साविति । न चैवमर्वप्रिय इत्यादावतिप्रसङ्गः । अङ्गेन स्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्याक्षेपाल्लुका लुप्तत्वेनात्र प्रत्ययलक्षणाभावात् । एतेन वाहैरलुप्यत सहस्रहगर्वगर्व इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः । नन्वेवं स्थानिवदादेश इति

मूले धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः स्थानिवत् स्युरिति प्राचीग्रन्थमनूद्य तत् किं परिगणनमुदाहरणमात्रं वेति विकल्प्य नान्त्यः अव्ययस्याङ्गपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यादिति मनोरमायां यदुक्तं तत् कथं संगच्छेत। अव्ययस्योक्तरीत्यानङ्गत्वात्। न च न लुमतेत्यनेनाङ्गकार्यनिषेधेप्यङ्गसंज्ञाया अनिषेधान्नोक्तदोष इति वाच्यम्। प्रत्यये परतः पूर्वस्य यत् कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तत्सर्वं न लुमतेत्यनेन निषिध्यते इति यङोऽचि चेति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थपर्यालोचनया लुमता शब्देन लुप्ते अङ्गसंज्ञाया अप्यस्वीकार्यत्वात्। तस्या अपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यत्वात्। यदि लुका लुप्तेप्यङ्गत्वं स्वीक्रियते तदा ऽयं ग्रन्थो यचि भं वृषण्वस्वश्वयोरित्यत्र वृषं वर्षुकं वसु धनं यस्य वृषण्वसु वृषा अश्वो यस्य वृषणश्व इत्युदाहृत्य भत्वादिह नलोपो न भवति अल्लोपस्तु अनङ्गत्वान्नेति मूले वैदिकप्रक्रियाया वक्ष्यमाणग्रन्थेन सह विरुध्येत। नचाल्लोपोन इत्यत्राङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योनिति व्याख्यानाद् अल्लोपस्य तत्र प्राप्त्यभावादनङ्गत्वादिति समाधानं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम्। भसंज्ञैव यजादिस्वादिपरो योऽनिति व्याख्यानवत् वस्वश्वयोः परतो योऽनिति व्याख्यानस्यापि लाभात्। तस्मात्पदात्पृथगित्येव वक्तव्ये अङ्गपदाभ्यामित्यङ्गग्रहणं रभसकृतमेवेति चेद् अत्राहुः। न लुमतेति सूत्रे लुमता लुप्ते तन्निमित्ताङ्गस्याङ्गसंज्ञकस्य कार्यं न स्यादिति व्याख्यायते तदाऽवर्णास्त्वित्याद्यङ्गकार्याप्रवृत्तावप्यङ्गसंज्ञाया निर्बाधत्वादङ्गग्रहणं तत्रत्यं सम्यगेव। यदा त्वाङ्गमनाङ्गं वेत्यादिमनोरमाग्रन्थस्यानङ्गत्वादिति मूलग्रन्थस्य च स्वारस्यपर्यालोचनया लाघवादव्ययस्याङ्गत्वे फलाभावाच्च प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यं निषिध्यते तदा त्वविशेषेण अङ्गसंज्ञाया अपि निषेधादङ्गग्रहणं तत्र रभसा कृतमेव। न च न

पथिमथ्यृभुक्षामात् । ७ । १ । ८५ ॥

एषामाकारोन्तादेशः स्यात्सौ परे। आआदिति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः ॥

लुमतेत्यनेन अङ्गसंज्ञानिषेधे युवोरनाकाविति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां विरोधः स्यादिति वाच्यम् । तयोस्तत्र प्रौढिवादेन प्रवृत्तत्वात्तथा च न लुमता तस्मिन्निति सिद्धान्तोयं निषिध्यत इति मनोरमाग्रन्थस्य स्वरसतः संगच्छत इति । ननु ऋधातोर्विचि गुणे च अरिति रूपं तस्मान्मतुपि अर्वन्तावित्यादि सेत्स्यति । छन्दसीवनिपाविति वनिपि वेदे अर्वेति सेत्स्यति ऋधातोरेव स्नामदिपद्यर्तीत्यादिना वनिपि तु लोकेप्यर्वेति सेत्स्यति रूढिशब्दश्चायं वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तय इत्यमरकोशात्तत्तस्यार्थोपि न भिद्यते इति किमनेन सूत्रेणेति चेदत्राहुः। नान्ततान्तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सौ परे नञुपपदे च तान्तस्य प्रयोगो भवत्यन्यत्र तु तान्तस्य प्रयोगो न भवति इति व्यवस्थार्थमिदं तृज्वत् क्रोष्टुरितित्रिसूत्रीवदिति । यत्तु कैश्चिदुक्तम् अर्वन्मघवन्शब्दयोरपि भाषायामसाधुत्वमेव । अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् । मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनादिति वार्तिकादिति तदापाततः । वार्तिकस्य वनिबन्तमध्योदात्तपरत्वात् छन्दस्येव वनिब्विधानात् । तथा च श्रीहर्षः । वाहैरलुप्यत सहस्रदृगर्वगर्वं इति प्रायुङ्क्त । अर्वन्तौ । अर्वन्त इति । व्यपदेशिवद्भावेनावन्तत्वात् त्रादेशः । न च व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति वाच्यम् । तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् ॥

पथिमथि ॥ गमेरिनिरित्यत इनिरिति परमे किदित्यतः किदित्यनुवर्तमाने मन्थ इत्यनेन निष्पन्नो मथिन्शब्दः । एतस्य

इतोऽत्सर्वनामस्थाने । ७ । १ । ८६ ॥

पथ्यादेरिकारस्याऽकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥

थो न्थः । ७ । १ । ८७ ॥

पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः पन्थानौ । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ ॥

च चादिभिः । पथिन् । ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः । ततो मत्वर्थीयेनिना ऋभुक्षिन्निति बोध्यम् । ननु अस्थिदधीति सूत्रे उदात्ततया पठितेप्यनङोष्टसिद्धवदनङुदात्त इत्युदात्तग्रहणं गुणा अभेदका इति पक्षं ज्ञापयतीति निर्विवादम् । तथा च तस्मिन् पक्षे सूत्रेननुनासिकोच्चारणेप्यान्तरतम्यादनुनासिकाकारः स्यादत आह । आआदिति ॥

इतोत्सर्वनाम ॥ आदिति वर्त्तमाने पुनरद्वचनं किमर्थं कृतेप्यद्वचने पन्थाइत्यत्र सवर्णदीर्घेण भाव्यमन्यत्र तूपधाया दीर्घेणेति चेत् मैवम् । ऋभुक्षणमित्यत्र वा षपूर्वस्य निगमइतिदीर्घविकल्पे सति पक्षे ह्रस्वश्रवणार्थमद्वचनस्यावश्यकत्वात् ॥

थोन्थः ॥ स्थान्यादेशौ द्वावप्यनच्कौ थोन्थ इत्येव सिद्धे इतोत्सर्वनामस्थान इत्यतऋभुक्षिन्नर्थम् । त्रयाणामनुवृत्तावपि ऋभुक्षस्थोन सम्भवतीत्याशयेनाह । पथिमथोरिति । प्रसङ्गादाह । स्त्रियामिति । नान्तलक्षणा इति । न पूजनादिति निषेधादृक्पूरब्धूरित्यप्रत्ययो नेति भावः । सुपथीति । इनः स्त्रियामिति कप् न कृतः समासान्तविधेरनित्यत्वात् । युवोरनाकाविति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्च । न पूजनादिति निषेधस्य तु नायं विषयः सच: प्राचीनेष्वेव स इति वक्ष्यमाणत्वात् । पथिमथोरित्यात्वं थोन्थस्य लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तं विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणान्न भवति । अत्रेदं बोध्यम् । पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति

भस्य टेर्लोपः । ७ । १ । ८८ ॥

भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि । एवं मन्थाः । ऋभुक्षाः । स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः । सुपथी सुमथी नगरी । ऋभुक्षी सेना । आत्वं नपुंसके न भवति न लुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् ॥ संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः ॥ * ॥ हे सुपथिन् । हे सुपथि । नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाट्टिलोपः सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात् सुपन्थानि । पुनरपि । सुपथि । सुपथी । सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे । सुपथिभ्यामित्यादि ॥

ततः क्विप् । अल्लोपयलोपौ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पथिमथीत्यात्वम् । थोन्थः । पन्थाः । इतोत्सर्वनामस्थान इत्यत्वं न भवति । इत इति तपरकरणात् । एरनेकाच इति यणं बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च थो न्थः । संयोगपूर्वकत्वान्न यण् । पन्थियौ । पन्थियः । पन्थियम् । पन्थियौ ॥

भस्य टेर्लोपः ॥ पथः । पथा । पथिभ्याम् । पथिभिरित्यादि । एवं मन्थीयतेः क्विपि तु मन्थाः । मन्थियौ । मन्थियः । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षियौ । ऋभुक्षियः इत्यादि । एतेन इतोत्सर्वनामस्थान इत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुखसुखार्थमिति हरदत्तः प्रत्युक्तः । आदेशे तपरकरणस्यानावश्यकत्वेपि स्थानिनि तु पन्थियौ इत्यादिसिद्धये तस्यावश्यकत्वात् । ननु नलोपस्यासिद्धत्वात्पथिमथ्यृभुक्षामिति नस्यात्वे पन्थ्याः ऋभुक्ष्या इत्येव भवितव्यं न तु पन्था इत्यादि इति चेद् अत्राहुः । नलोपस्यान्तर्वर्ती सुब्निमित्तमात्वस्य तु बहिर्वर्ती सुप् । प्रत्या-

ष्णान्ता षट् । १ । १ । २४ ॥

षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । षड्भ्यो लुक् । पञ्च २ । संख्या किम् । विप्रुषः । पामानः । शतानि सहस्राणीत्यत्र संनिपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमस्तद्विघातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् ॥

नोपधायाः । ६ । ४ । ७ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः । पञ्चाना-

सत्त्या हि यत्र एक एव सुप् निमित्तभूतः तत्रैव नलोपः । सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वेनान्यत्वेति नात्र नकारस्यात्वं किं त्वीकारस्येति ॥

ष्णान्ता षट् ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संख्यां विशेषयितुं तत्सामर्थ्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संपद्यत इत्याशयेनाह । संख्येति । प्राचा तूपदेशकाले षान्ता नान्ता चेत्युक्तं तत् पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेपीत्यादिवक्ष्यमाणस्वग्रन्थविरुद्धम् । संप्रत्यनान्तत्वेप्युपदेशे नान्तत्वमासीदिति किमसिद्धत्वेनेति दिक् । संनिपातेति । तथाचोपदेशकाले इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः । यत्त्वाहुः । परिभाषाया अनित्यत्वाल्लुक् स्यादिति तत्साहसमात्रमिष्टस्थलेप्यप्रवृत्तौ परिभाषायाः अकिंचित्करत्वापत्तेः । यदप्याहुः । उपदेशग्रहणमिह कुतः समागतमित्याशङ्क्य ष्णान्तेत्यन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यत इति । तदपि न । संख्येत्यस्याकर्षणेन संज्ञिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्योपक्षयात् ॥

नोपधायाः ॥ नेति लुप्तषष्ठीकमङ्गस्य विशेषणम् । नलोपस्यासिद्धत्वान्नाप्नोतीति दीर्घो न प्रवर्तत इत्ययमारम्भः । गौणत्वेति ।

म् । पञ्चसु । परमपञ्च । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुग्नुटौ । प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्ञ्चाम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् ॥

अष्टन आ विभक्तौ । ७ । २ । ८४ ॥

अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ ॥

अष्टाभ्य औश् । ७ । १ । २१ ॥

कृताकारादष्टनः परयोर्जस्शसोरौश् स्यात् । अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जस्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वमष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घ-

---

बहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधानार्थत्वादिति भावः । प्रियपञ्ञ्चामिति । ञकारद्वयमध्ये चकारः ॥

अष्टन आ विभक्तौ ॥ सौत्रत्वादिह नलोपो न कृतः । कनिन्युवृषितक्षीत्यतः कनिनित्यनुवर्तमाने सप्यशूभ्यां तुट् चेत्यनेन सप्तन् अष्टन्शब्दौ निष्पन्नौ । रायो हलीत्युत्तरसूत्राद्धलीत्यपकृष्यते । तच्च विभक्तेर्विशेषणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । हलादाविति । हलीत्यस्यानपकर्षणे त्वष्टानामिति न सिध्येत् । परत्वान्नित्यत्वाच्च नुटः प्रागात्वे कृते अनान्तत्वेन षट्संज्ञाभावान्नुटोप्रवृत्तेः । न च यथोद्देशपक्षे अन्तरङ्गत्वात्प्रागेव कृता षट्संज्ञैकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेपि सुलभेति वाच्यम् । अल्विधौ उक्तन्यायायोगात् । किं च प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः प्रियाष्ट्नः प्रियाष्ट्नेत्याद्यपि न सिध्येत् । उक्तरीत्या तत्राप्यात्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

अष्टाभ्य औश् ॥ शित्वात्सर्वादेशः । ननु अनेकाल् शित् सर्वस्येति सूत्रे शिद्ग्रहणं प्रत्याख्यायानेकाल्त्वादेव सर्वादेश इति सुवचम् । न च शस्येत्संज्ञायामनेकाल्त्वं नास्तीति वाच्यम्

ग्रहणाज्ज्ञापकात्। अष्टौ २। परमाष्टौ। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः २। अष्टानाम्। अष्टासु। आत्वाभावे। अष्ट २। इत्यादि पञ्चवत्। गौणत्वे आत्वाभावे राजवत्। शसि प्रियाष्ट्नः। इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वम्। कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याऽल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा। प्रियाष्ट्ना। इत्यादि। जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव न तु गौणतायाम्। तेन प्रियाष्ट्नौ हलादाविव वैकल्पि-

---

अत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणात्। न चैवमवर्णान्तसाविति चादेशस्यापि सर्वादेशता स्यादिति वाच्यम्। शकारोच्चारणसामर्थ्यादिकारस्येत्कार्यार्थत्वेन तत्र सामर्थ्योपक्षयात्। न चैवमौशित्यादौ शकारः श्रवणार्थ एव स्यादिति शङ्क्यम्। अनुशतिकादिषु ऐहलौकिकमिति निर्देशेन शकारस्येत्त्वाभ्युपगमादिति दिक्। कृताकारादिति। ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तं तत् कथं कृताकारेत्याह। अष्टभ्य इति। अष्टाभ्य इति कृतात्वस्येदमनुकरणं न तु लक्षणवशसंपन्नमात्वं तथा हि सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थमष्टभ्य औशित्येव ब्रूयादिति भावः। इदमिति। श्रुतमनुमितं चेत्यर्थः। अष्टनो दीर्घादिति। दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात्। अष्टाभिः दीर्घात्किम्। अष्टभिः। मध्योदात्तमिदम्। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति बाधित्वा झल्युपोत्तममित्यस्य प्रवृत्तेः। षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यादिति तदर्थः। ननु प्रियाष्ट्न इत्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमिहावश्यकमिति कथमस्यात्वविकल्पज्ञापकतेति चेदत्राहुः। अष्टनो दीर्घादित्यत्रान्तोदात्तादित्यनुवर्त्यान्तोदात्तादष्टनः परेत्यादिव्याख्यानादष्टाभिरित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति। प्र-

कमात्वम्। प्रियाष्टाभ्याम्। प्रियाष्टाभिः। प्रियाष्टभ्यः। २ प्रियाष्टासु। प्रियाष्ट्नौ राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि। भष्भावः। जश्त्वचर्त्वे। भुत्। भुद्। बुधौ। बुधः। बुधा भुद्भ्याम्। भुत्सु॥

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च। ३। २। ५९॥

तादित्वेनाष्टनोन्तोदात्तत्वात्। प्रियाष्ट्न इत्यादिबहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वराभ्युपगमेनाष्टनोन्तोदात्तत्वाभावाद्विभक्त्युदात्तत्वं न प्रवर्त्तते इति दीर्घग्रहणं व्यर्थं सत् उक्तार्थे ज्ञापकमेवेति। अष्टानामिति। नुटः पश्चादेव सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्वं न तु ततः प्रागिति तु मनोरमायां स्थितम्। अत्र नव्याः। सन्निपातपरिभाषया आत्वाभावेप्यत्र न क्षतिः नोपधाया इति दीर्घे नलोपे पञ्चानां सप्तानामितिवद्रूपसिद्धेः। नचाष्टनो दीर्घादिति विभक्त्युदात्तत्वमात्वविधेः प्रयोजनमिति वाच्यम्। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यनेनैव तत्सिद्धेरिति। पूर्वस्मादपीति। न चात्र पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति निषेधः शङ्क्यः। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्युक्तत्वादिति दिक्। प्राधान्यएवेति। औश्त्वं हि लुग्नुटाविव प्राधान्यएव भवति न तु गौणत्वे अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात्। अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेपि एकवचनेनैव निर्दिशेत्। अष्टा औशिति अष्ट इति वा। एतच्च ष्णान्ताषडिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। तथा चौश्त्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्यएवोचितमिति भावः। प्रियाष्टा इति प्रथमैकवचनम्। उक्तार्थं संगृह्णाति। प्रियाष्ट्नौ राजवदिति। नान्ताः भुदिति। बुध्यतेः क्विप् धान्ताः॥

ऋत्विग्दधृक्॥ किं चिदिति। ऋतावुपपदे यजेः क्विन्।

एभ्यः क्विन् स्यात् । अलाक्षणिकमपि किं चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते । निरुपपदाद्युजेः क्विन् । कनावितौ ॥

कृदतिङ् । ३ । १ । ९३ ॥

संनिहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ॥

वेरपृक्तस्य । ६ । १ । ६७ ॥

अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः ॥

युजेरसमासे । ७ । १ । ७१ ॥

युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगान्तस्य लोपः ॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः । ८ । २ । ६२ ॥

क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः । युङ् । नश्चापदान्तस्येति नुमो-

---

धृष्णोतेर्द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च । सृजेः कर्मणि क्विन् अमागमश्च । दिशेः कर्मणि क्विन् । उत्पूर्वात् स्निहेः क्विन् । उपसर्गान्तलोपः षत्वं च । अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् इत्यर्थः । निरुपपदाद्युजेरिति । क्रुञ्चेरप्येवम् । नलोपाभावस्त्वधिकः । कनाविताविति । इकारस्तूच्चारणार्थं इति भावः । सन्निहितइति । प्राचा तु तृतीये धात्वधिकारे इत्युक्तं तदसत् । धातोः कर्मण इति सन्निधौ धातुग्रहणस्योत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्वयाभावात् ॥

युजेरसमासे ॥ उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थानइत्यनुवर्तते । इदितो नुम् धातोरित्यतो नुम् चेत्याशयेनाह । सर्वनामस्थाने नुम्स्यादिति ॥

क्विन्प्रत्ययस्य ॥ क्विनः कुरित्युक्तेपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात् क्विन्नन्तस्य सिद्धे प्रत्ययग्रहणं बहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्या-

ऽनुस्वारः परसवर्णः। तस्याऽसिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न। युञ्जौ। युञ्जः। युञ्जम्। युञ्जौ। युजः। युजा। युग्भ्यामित्यादि। असमासे किम्॥

चोः कुः। ८। २। ३०॥

चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च। इति कुत्वम्। क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात्। सुयुक्। सुयुग्। सुयुजौ। सुयुजः। युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न त्विका निर्देशः। तेनेह न। युज्यते समाधत्ते इति युक्। युज समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी। संयोगान्तलोपः। खन्। खञ्जौ। खञ्जः। इत्यादि। व्रश्चेति षत्वम्। जश्त्वचर्त्वे। राट्। राड्। राजौ। राजः। राट्सु। राट्त्सु। एवं विभ्राट्। देवेट्। देवेजौ। देवेजः। विश्वसृट्। विश्वसृड्। विश्वसृजौ। विश्वसृजः। इह सृजियज्योः कुत्वं नेति क्लीबे वक्ष्यते। परिमृट्। षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् टुं

शयेन व्याचष्टे। क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति। बहुव्रीह्याश्रयणफलं तु स्पृगित्यादि स्फुटीभविष्यति। सुयुगिति। सुष्ठु युनक्तीति विग्रहे सत्सूद्विषेति क्विप्॥

तेनेह नेति। नुम्नेत्यर्थः। क्विन्प्रत्ययस्तु स्यादेव ऋत्विगित्यादिसूत्रे युजीति इका निर्देशात्। खन्निति। खञ्जतीति खन् खजि गतिवैकल्ये। एवं विभ्राडिति। फणादिरयं विशेषेण भ्राजते इति विभ्राट्। देवान् यजतीति देवेट्। क्विपि यजादित्वात्संप्रसारणे। आद्गुणः। विश्वं सृजतीति विश्वसृट्। क्विबन्तः। क्विन्प्रत्ययो यस्माद् इति बहुव्रीह्याश्रयणात् कुत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह। नेति। क्लीबे वक्ष्यते इति। रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यकारप्रयोगात्। यद्वा व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः प-

भ्राजृ दीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते । यस्तु एजृ भ्राजृ दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् । विभ्राग् । विभ्राग्भ्यामित्यादि ॥

परौ व्रजेः षः पदान्ते ॥ परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्याद्दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट् । परिव्राजौ । परिव्राजः ॥

विश्वस्य वसुराटोः । ६ । ३ । १२८ ॥

विश्वशब्दस्य दीर्घः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे । विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चर्त्वं मविवक्षितम् । विश्वाराट् । विश्वाराड् । विश्वाराजौ । विश्वाराजः । विश्वाराड्भ्यामित्यादि ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८ । २ । २९ ॥

पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् । भृट् । भृड् । सस्य श्चुत्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जः । भृज्जौ । भृज्जः । ऋत्विगित्यादिना ऋतावुपपदे यदान्ते षत्वं कुत्वापवाद इति वक्ष्यत इत्यर्थः । परिमार्ष्टीति परिमृट् । परौ व्रजेः । क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेत्यौणादिकात्पूर्वसूत्रादिह क्विब्दीर्घावनुवर्तेते । तदाह । क्विप्स्याद्दीर्घश्चेति ॥

विश्वस्य वसु ॥ ढ्रलोप इत्यतोनुवर्तनादाह । विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादिति ॥

स्कोः ॥ पदस्येत्यनुवर्तते झलो झलीत्यतो झलीति चासंयोगेति लुप्तषष्ठीकं झलन्ताभ्यां विशिष्यते तदेतदाह । पदान्ते झलि च परे इति । झलि किम् । भ्रष्टा । भृज्जतीति भृट् । क्विप् । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । व्रश्चेति षत्वम् । ऊर्गिति । ऊर्जं बलप्रा-

नेः क्विन् क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम् । ऋत्विक् । ऋत्विग् । ऋत्विजौ । ऋत्विजः । रात्सस्येति नियमान्न संयोगान्तलोपः । ऊर्क् । ऊर्ग् । ऊर्जौ । ऊर्जः । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः । ७ । २ । १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः । त्यौ । त्ये । त्यम् । त्यौ । त्यान् । सः । तौ । ते । परमसः । परमतौ । परमते । द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् । न च

गुनयोः"। अस्माच्चुरादिण्यन्ताद्भ्राजभासेत्यादिना क्विपि णिलोपः, स च चोः कुत्वे न स्थानिवत्, पदान्तविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च । इह जान्तेषु अवयाः । अवयाजौ । अवयाजं इति नोदाहृतं, मन्त्रे श्वेतवहोक्थेति प्रकृत्य अवे यज इति विहितस्य ण्विनस्तदपवादस्य पदान्ते डसश्छान्दसत्वेन वैदिकप्रक्रियायामेव वक्तुमुचितत्वात् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ त्यदादीनाम इत्यतोऽनुवर्तनादाह । त्यदादीनामिति । त्यदादीनामिति किम् । आतयः, तारकः । तदोरिति किम् । यः । अनन्त्ययोः किम् । हे स । अत्र परत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वा दस्य सकारे सस् इति हल्ङ्यादिना सुलोपे रुत्वविसर्गौ स्यातां तथा च हे सः इति रूपं स्यात् । किं च स्त्रियां सेति रूपं न स्यात्, यदा त्वन्त्यस्य सकारे जातेऽपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्त्यदाद्यत्वं सकारस्य स्वीक्रियते तदा न किंचिदनिष्टमित्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् । यदि तु तदोः सः सावित्यस्यानन्तरं अदस औ सुलोपश्चेत्यत्रादस इति योगं विभज्यादस एव दकारस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति नियमः क्रियते तदा सकृद्गताविति न्यायेनाप्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं द्वावात्मन इच्छति द्वीयति ततः क्विपि स्व इति रूपं न

नकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्वे न । त्यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते । अन्वादेशे तु एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ ॥

स्यात् किं तु ह इति रूपं स्यादिति फलभेदान्नियमपक्षो न संभवतीति वाच्यम् । गौणे अत्वसत्वयोरसंभवेन द्विरित्यस्यैव रूपस्य न्याय्यत्वादिति मनोरमायामुक्तत्वात् । सौ किम् । तौ ते तौ तान् । ननु तोस्सः सावित्येव सूत्रमस्तु किमनेन तदोरिति पृथग्ग्रहणेनेति, मैवम् । अनेष इत्यत्र नकारस्य सत्वप्रसङ्गात् । नलोपो नञस्तस्मान्नुडचीत्यजाद्युत्तरपदस्य एष इत्यस्य नुड्विधानेन त्यदादितवर्गत्वान्नकारस्य न च सत्वे सति नुड्विधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । अनश्व इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथा च तदोरित्येव सूत्रं युक्तम् । ननु तस्मान्नुडचीति सूत्रे तस्मादिति पदं परित्यज्य लाघवान्नुगचीत्येवोच्यतां तथा च अजाद्युत्तरपदे परे नञ एव नुगागम इत्यनेष इत्यत्र नोक्तदोष इति चेद् एवं तर्हि न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः स्यात् । विधानसामर्थ्यान्न भवतीति चेदेवमपि ङमो ह्रस्वादचीति ङमुड् दुर्वार एव । ततश्च तस्मान्नुडचीति सूत्रे पञ्चम्यन्तमावश्यकमेव टिदनुबन्धश्चेति तदोरिति सूत्रे तोरिति वक्तुमशक्यमनेष इत्यत्रोक्तदोषात् । अत्र कैयटः । तोरित्युक्तेप्यनेष इत्यत्र सत्वं न भवेत् नुडागमस्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसत्वदृष्ट्यासिद्धत्वादिति । उत्तरपदाधिकारस्य कार्ये बहिरङ्गपरिभाषाभावस्य इच एकाचोमित्यत्र भाष्ये उक्तत्वादयं कैयटश्चिन्त्यः । गौणे चरितार्थत्वादिति । गौणे हि अन्तर्गणकार्य-

ङे प्रथमयोरम्।७।१।२८॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात्॥

मपर्यन्तस्य।७।२।९१॥

इत्यधिकृत्य॥

त्वाहौ सौ।७।२।९४॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे॥

शेषे लोपः।७।२।९०॥

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः

त्वात्सत्वं न प्रवर्तते। त्वाहौ सावित्युक्ते तु अतित्वमिति स्यादिति भावः। अत्वसत्वे नेति। तयोः सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वादिति भावः। अतित्वदिति। त्वमतिक्रान्तोतित्वद्॥

ङे प्रथमयोरम्॥ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोशित्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते। ङे इति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकम्। प्रथमयोरिति द्विवचनबलेन प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयोभयार्थक इत्याशयेन व्याचष्टे। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्यस्येत्यादिना। ङे सुटोरिति सुवचम्॥

त्वाहौ सौ॥ यद्यपि युष्मदस्त्वमावेकवचन इत्येव त्वादेशस्तथापि अस्मदो अहादेशार्थमिदम्। किं च त्वमाविति सूत्रेण युवां युष्मान् वाऽतिक्रान्तोऽतित्वमिति न सिध्यति एकार्थवाचित्वाभावाद्युष्मद इति भावः। युष्मदस्मदोरिति। एतच्च युष्मदस्मदोरनादेश इत्यतो लभ्यते॥

शेषे॥ उक्तादन्यः शेषः आत्वयत्वं च प्रागुक्तं तद्विषयादन्यविभक्तिरिति शेषशब्दार्थस्तदेतद्व्याचष्टे। आत्वयत्व निमित्तेतरेति। अन्त्यस्येति। अलोन्त्यपरिभाषयेति भावः।

स्यात् । अतो गुणे । अमि पूर्वः । त्वम् । अहम् । ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्वअम् अहअम् इति स्थिते अमि पूर्वरूपत्वं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाट्टाप् प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप् । यद्वा शेषइति सप्तमीस्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया तेन सपर्यन्ताच्छेषस्य अद्शब्दस्य लोपः स च परोप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते । अदन्तत्वाभावान्न टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

अतोगुण इति । नव्यास्तु त्वाहौ सावित्यत्र त्वाहादेशयोरन्त्याकार उच्चारणार्थं एवास्तु किमनेन पररूपकरणप्रयासेनेत्याहुः । त्वं अहमिति । ननु युष्मानतिक्रान्तः अतित्वमित्यादौ त्वाहौ सावित्यस्यावकाशोस्ति त्वामतिक्रान्तेनातित्वयेत्यादौ त्वमावेकवचने इत्यस्यावकाशः त्वमहमित्यत्र तूभयोः प्रसङ्गे त्वमावेकवचनइत्यनेन परत्वाद्भाव्यम् । नैष दोषः । त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः इति वक्ष्यमाणत्वात् । अधिकरणत्वविवक्षयेति । यदि तु शेषइति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेतद् आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात् । न चैवमन्त्यलोप इतिपक्षस्य निरालम्बनतापत्त्या युष्मदस्मदोरन्त्यलोपः स्यादिति ग्रन्थोऽयुक्त इति वाच्यम् । साम आकमिति ससुट्कनिर्देशेन तस्यापि पक्षस्य ज्ञापितत्वादिति भावः । अतो गुणे कृते प्रवर्तत इति । वार्णादाङ्गं बलीय इति तु समानाश्रय एव भवति न तु व्याश्रये इह तु शेषे लोपस्य विभक्तिनिमित्तं पररूपस्य त्वकार इति व्याश्रयत्वमिति भावः । समानाश्रये उदाहरणं तु कारक इत्यादि बोध्यम् । तत्र हि यण्वृद्ध्योः प्राप्तयोर्वृद्धिरेव भवति । आङ्गत्वात्तदन्तविधिरित्याह परमत्वमित्यादि ॥

युवावौ द्विवचने । ७ । २ । ९२ ॥

द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७ । २ । ८८ ॥

इह युष्मदस्मदोराकारोन्तादेशः स्यात् । औङीत्येव सुवचम् । भाषायां किम् । युवं वस्त्राणि । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्य किम् । साकच्कस्य मा भूत् । युवकाम् । आवकाम् । त्वया मयेत्यत्र त्वा म्येति मा भूत् । युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिध्येत् ॥

युवावौ द्विवचने ॥ उक्तिर्वचनं द्वयोर्वचनं द्विवचनं तदेतदाह । द्वयोरुक्ताविति । न चात्र कृत्रिमन्यायविरोधः शङ्क्यः । वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्बाधात् । अन्यथा द्वित्वे इत्येव ब्रूयात् । अष्टन आ विभक्तावित्यतो विभक्तावित्यधिकाराद् द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यां परत इति व्याख्यानसंभवात् । युवं वस्त्राणीति । शेषे लोपः । मपर्यन्तस्य किमिति । अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः । युवकामावकामिति । ननु युवावयोः समुदायादेशत्वेपि युवकामित्यादि सिध्यति । ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकज् अन्यत्र तु सुबन्तस्य टेः प्रागिति । युष्मदस्मद्विषये व्यवस्थायास्त्वयका मयकेत्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वात् किमनेन मपर्यन्तस्येत्यधिकारेणेत्यपरितोषादाह त्वयामयेत्यत्रेति । ननु त्वमादेशयोरपि समुदायादेशत्वे त्वयेत्यादि साधयितुं शक्यतएव योचीति सूत्रं परित्यज्य अच्चे इति सूत्रे कृते अजादौ विभक्तौ परतोऽन्त्यस्य एकारादेशे सत्ययादेशप्रवृत्तेरिति । पुनरपरितोषादाह । युवकाभ्यामित्यादि । अङ्गकार्यमिति । एतेन अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति परिभाषा अर्थत उपनिबद्धा । अङ्गे अङ्गाधिकारे वृत्तं वर्तनं य-

यूयवयौ जसि। ७। २। ९३॥

स्पष्टम्। यूयम्। वयम्। परमयूयम्। परमवयम्। अतियूयम्। अतिवयम्। इह शेषे लोपोन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः। अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यमिति न भवति, ङे प्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य अम् मान्त एवावशिष्यते न तु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा॥

त्वमावेकवचने। ७। २। ९७॥

एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ॥

द्वितीयायां च। ७। २।। ८७॥

युष्मदस्मदोराकारः स्यात्। त्वाम्। माम्। युवाम्। आवाम्॥

शसो न। ७। १। २९॥

नेत्यविभक्तिकम्। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यात्।

स्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रं तस्मिन्प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्याङ्गवृत्तशास्त्रस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिरिति तत्परिभाषाया अर्थः। एषा च परिभाषा ज्ञाजनोर्जेत्यनेन ज्ञापिता। उपपत्तिस्तु मनोरमातोवगन्तव्या। न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते सुपि चेति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्। द्वयोरेकस्येत्यादिनिर्देशेन उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक्। मकारान्तरमित्युपलक्षणं जसः शीत्यत्र जसः स इति सकारं प्रश्लिष्य सान्तस्य जस इति व्याख्यानादतोमिति सूत्रादम्ग्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति व्याख्यानाद्वेति बोध्यम्। एकस्योक्ताविति। त्वमावेकत्व इति वक्तव्ये वचनग्रहणादयमर्थो लभ्यतइति भावः॥

अविभक्तिकमिति। तथा ङेप्रथमयोरिति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यामः प्रतिषेधोयमिति भाष्ये शङ्कितम्। न च तथैव किन्न स्याद् द्वितीयायां चेत्यात्वे पूर्वसवर्णदीर्घे तस्माच्छस इति नत्वे

मोऽपवादः। आदेः परस्य। संयोगान्तस्य लोपः। युष्मान्। अस्मान्॥

योऽचि। ७। २। ८९॥

अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः। त्वया। मया॥

युष्मदस्मदोरनादेशे। ७। २। ८६॥

अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। युष्माभिः। अस्माभिः॥

तुभ्यमह्यौ ङयि। ७। २। ९५॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि। अमादेशः। शेषे लोपः। तुभ्यम्। मह्यम्। परमतुभ्यम्। परममह्यम्। अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्॥

भ्यसोभ्यम्। ७। १। ३०॥

भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात्। आद्यः शेषे लो-

चेष्टसिद्धेरिति वाच्यम्। स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वाऽप्राप्त्या युष्मान् ब्राह्मणीः युष्मान्कुलानीत्यसिद्धिप्रसङ्गात्। अलिङ्गत्वपक्षे तु युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरप्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च॥

योचि। अचि किम्। युवाभ्याम्। यदि तु युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्र रायो हलीत्यतो हलीत्यनुवर्तते तदेहाचीति मास्तु परिशेषादेव सिद्धेः॥

युष्मदस्मदोरनादेशे॥ अनादेशे किम्। युष्मभ्यम्। न चाभ्यम्पक्षे आदेशो हलादिर्नेत्यनादेशग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति वाच्यम् योचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात्। हलादौ परइति। योचीत्यज्ग्रहणात्परिशेषसिद्धमिदं, रायो हलीत्यतोनुवृत्त्या लब्धं वा॥

पस्यान्त्यलोपत्वएव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥

एकवचनस्य च । ७ । १ । ३२ ॥

आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत्स्यात् । त्वत् । मत् । ङसेश्चेति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥

पञ्चम्या अत् । ७ । १ । ३१ ॥

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ॥

तवममौ ङसि । ७ । २ । ९६ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । ७ । १ । २७ ॥

स्पष्टम् । तव । मम । युवयोः । आवयोः ॥

पक्षद्वयेऽपि साधुरिति । नन्वन्त्यलोपपक्षे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चारणसामर्थ्यादिति चेत् । अत्राहुः । बहुवचने झल्येदित्येत्वनिवृत्त्याऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वादिति । यद्यप्यङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं सुपरिहरं तथापि तस्यानित्यत्व इदमप्यकारोच्चारणं ज्ञापकमिति तत्त्वम् ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । शित्वं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा ह्यादेः परस्येति स्यात् । न चाकारस्य अकारविधाने वैयर्थ्यम् आदेशव्यपदेशेन यत्वनिवृत्त्यर्थत्वात् । नचावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तेरनादेशतास्त्येवेति वाच्यम् । सर्वे सर्वपदादेशा इति सिद्धान्तात् । इदमेव शित्त्वं ज्ञापयति सर्वे सर्वपदादेशा इति । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः । सिच्चङादयस्तु वचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि भवन्तीति मनोरमायां स्थितम् । तव ममेति । ननु अत्रान्त्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः स्यात्, यत्वनिवृत्त्यर्थतया अश्वचनस्य चरितार्थत्वात् । न च स्यादेशस्यापवादोऽशिति वाच्यम् । अ-

साम आकम् । ७ । १ । ३३ ॥

आभ्यां परस्य साम आकम् स्यात् । भविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ॥

समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनौ युष्मदस्मदी ।
समासार्थोन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि ॥ १ ॥

आदेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रवृत्तेः । अत्राहुः । अङ्गवृत्तपरिभाषया स्यादेशो वारणीयः । यदि तु अङ्गस्य यत्कार्यं तद्विषयिण्येव सा परिभाषा न त्वङ्गाधिकारपरेति दुराग्रहस्तर्ह्यशिष्यत्रातो गुणादिति पररूपेणाकारान्तरं प्रश्लिष्य अकाररूप एवाम् भवति न तु विक्रियत इति व्याख्येयमिति ॥

नन्वाकमादेशात्पूर्वमनादेशत्वाद्योचीति यत्वेन भाव्यं ततश्च शेषे लोपाभावादवर्णान्तादिति विधीयमानस्य सुडागमस्याप्रसक्त्या साम इति ससुट्कनिर्देशो व्यर्थं इत्यत आह । भाविन इति । कृते हि शेषे लोपे अकारान्तत्वात् प्राप्तः सुट् ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तत इति भावः । शेषे लोप ष्टिलोप इति पक्षे तु सुड्ग्रहणं व्यर्थमेव । आकमिति दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अन्यथा पररूपं स्यात्, नचाकारोच्चारणसामर्थ्यमेत्त्वनिवृत्त्याऽभ्यम इव चरितार्थत्वात् । इह युवावौ द्विवचने त्वमावेकवचने इति सूत्रद्वयेऽपि द्विवचनैकवचनशब्दावर्थपरौ न तु प्रत्ययपराविति व्याख्यातं तत्फलं दर्शयति । समस्यमानइत्यादिना । द्व्येकत्ववाचिनौ इति । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षाभिप्रायेणेदमुक्तम् । अस्मिंस्तु पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वात् । त्रिकपक्षे तु द्व्येकार्थवाचिनौ इति पाठ्यम् । संख्याया विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्येयस्य प्रातिपदि-

सुजस्ङेङस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते ।
त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥
एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।
त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥
द्व्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी ।
तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे । अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् २ । अतिमाम् २ । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अति-

---

कार्थत्वानपायात् । अन्यसंख्यश्चेदिति । युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः । स्त इति । अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूतगतेरपि स्वीकाराद्युवावौ त्वमावपि स्तः । प्रत्ययपरत्वे तु न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः । एवं चतुर्थश्लोकेऽपि न युवावौ त्वमौ न चेत्युक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽप्यव्याप्तिर्ध्वनिता । एवं चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम् । नन्वेवं सुजस्ङेङस्स्वपि युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थत्वे युवावौ स्यातामेकार्थत्वे तु त्वमावित्याशङ्कायामाह । सुजस्ङेङस्सु परत इति । के ते आदेशा इत्यत आह । त्वाहौ यूयवयावित्यादि । यद्येवं त्वाहादिभिर्युवावयोर्बाधस्त्वमौ तु तेभ्यः परौ कथं तैर्बाध्येतामित्यत आह । त्वमावपीति । विप्रतिषेधे परमित्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वादिति भावः । अतित्वामिति । त्वां मां वा अतिक्रान्ताविति विग्रहः । अतियूयम् । अतिवयमिति । त्वां मां वा अतिक्रान्ता इति विग्रहः । एवमग्रेप्यूह्यम् ।

त्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वत्वम् । अतिमभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतित्वत् २ । अतिमत् २ । भ्यासि प्राग्वत् । अतितव । अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः ।

अतित्वाकमतिमाकमिति । एवं चान्त्यलोपपक्षे त्वङ्गवृत्तपरिभाषया नुडागमो निवार्यः । ह्रस्वनद्याप इत्यत्र ह्रस्वान्ताद्विहितस्यामो नुडिति व्याख्यानाद्वा । नन्वेवं भिन्नविषयतया सुटो नुडपवादत्वाभावेनावर्णान्तसर्वनामभ्यो विहितस्यामो नुडेव परत्वात् स्यात् न तु सुडागमस्तस्य येषां केषामित्यादौ सावकाशत्वादिति चेद् अत्राहुः । त्यदादेरामि सुडिति वक्तव्ये आमि सर्वनाम्न इति सर्वनामग्रहणसामर्थ्याद्बालि सर्वेषामित्यादिनिर्देशाच्चावर्णान्तसर्वनामभ्योप्यामः सुडेव भवति न तु नुट् । शस्प्रभृतिष्विति च विषयसप्तमी तेन पदादिष्वप्यामि न नुडिति । एवं च साम इति ससुट्कनिर्देशेन युष्माकमस्माकमित्यत्र सुडागमाभावेपि नुडागमो दुर्वार इत्याशङ्कापि निरवकाश एवेति बोध्यम् । यत्तु वदन्ति । साम आकमित्यत्र यद्यपि सुट्ग्रहणं न स्थानिविशेषणं बाधात् तथापि उपलक्षणं तु भवति । तेन यस्यामः सुडग्रे भावी तस्यैवाम आकमा भवितव्यं न चैतल्लक्षणत्वे सम्भवतीत्याकन्न प्रवर्तते तथा च अतित्वयामतिमयामित्येव रूपं न त्वतित्वाकमतिमाकमिति । तदसत् । आकमापन्नस्यामः सुडन्वयाभावात् । आकमः सुड् भावी चेत्तर्हि तमेवोपलक्षयेत् । आदेशद्वारकेण परम्परासम्बन्धेन स्थानिनमुपलक्षयति चेदेवं तर्हि युष्माकमित्यादौ सुट् श्रूयेत । साम इति निर्देशसामर्थ्यान्न श्रूयेतेति चेन्न । निर्देशस्य गौणाव्यावृत्त्या चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावादित्यन्यत्र वि-

अतिमयोः । अतित्वासु । अतिमासु । युवाम् आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औअम्औट्सु अतियुवाम् ३ । अत्यावाम् ३ । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि । अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । ङसिभ्यमोः । अतियुवत् २ । ओसि । अतियुवयोः २ । अत्यावयोः २ । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मानस्मान्वेति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औअम्औट्सु । अतियुष्माम् ३ । अत्यस्माम् ३ । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । भ्यसि । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुष्मत् । अत्यस्मत् । ओसि । अतियुष्मयोः २ । अत्यस्मयोः २ । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मासु । अत्यस्मासु ॥

पदस्य । ८ । १ । १६ ॥

स्तरः । गुणभूतयोर्युष्मदस्मदोरेकार्थत्वे उदाहरणान्युक्त्वा संप्रति द्व्यर्थवाचित्वे उदाहरति । युवामावां वा अतिक्रान्त इत्यादिना । बह्वर्थयोस्तु उदाहरति । युष्मानस्मान्वेति ॥

पदस्य ॥ अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इति विरोधनिर्देशात् प्राक् पदस्येत्ययमधिकारः । तेन राजा राजभ्यामित्यादौ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः सिध्यति । न तु राजा राजानौ राजान इत्यत्र । तथा गोमान् यवमानित्यादौ संयोगान्तलोपो न तु गोमन्तौ यवमन्तावित्यादौ तथा मो नो धातोरिति

नत्वं प्रशान्भ्यामित्यादौ भवति न तु प्रशामौ प्रशाम इत्यत्र तथा हरिं वन्दे इत्यादौ मोनुस्वारः प्रवर्तते न तु गम्यत इत्यादौ। न च उञि च पदे इत्यतः पदे इत्यधिकारात्पदे परतो मस्यानुस्वारः स्यात् न तु गम्यत इत्यत्रेति किमिह पदस्येत्यधिकारेणेति वाच्यम्। पुंस्विति रूपासिद्धिप्रसङ्गात्। तस्मान्मोनुस्वार इत्यत्र पदस्येत्यनुवर्तनीयमेव पदे इत्यस्योत्तरसूत्रेप्युपयोगो नास्तीत्युञि च पदे इत्यत्रावोचाम। इह पदस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी सा तूत्तरेषु यथायोगं सम्बन्धविशेषे अवतिष्ठते क्वचित् स्थाने षष्ठी क्वचिदवयवषष्ठीति। तत्र संयोगान्तस्य लोपः मो नो धातोः मोनुस्वार इत्यादौ पदस्येति स्थानषष्ठी अवयवषष्ठ्या तूक्तातिप्रसङ्गात्। मादुपधाया इत्यादौ त्ववयवषष्ठी। अन्यथा वृत्रवानित्यत्रैव मतुपो मस्य वत्वं स्यान्न तु वृत्रवन्तौ वृत्रवन्त इत्यत्र। एतच्चानुपदमेवोपपादयिष्यते। यद्यपि षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषया पदस्येत्यत्र स्थानषष्ठ्येव लभ्यते न त्ववयवषष्ठी तथापि नलोपसूत्रे अन्तस्येति ग्रहणाज्ज्ञापकादवयवषष्ठ्यपि लभ्यते। यदि पदस्येति स्थानषष्ठ्येव स्यात्तर्हि नान्तस्य पदस्य लोपो भवन्नलोन्त्यस्य स्यादिति अन्तग्रहणमनर्थकं स्यात्। अवयवषष्ठ्यङ्गीकारे तु अन्तस्येति ग्रहणं सार्थकम्। तद्यथा नलोपसूत्रे प्रातिपदिकान्तस्येत्यसमासनिर्देशः। प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्य अन्त्यावयवो यो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थ इति। नन्वेवमन्तस्येति ग्रहणमवयवषष्ठीत्वज्ञापनार्थमिति स्वीकारात्पदस्येत्यत्र कथं नाम स्थानषष्ठीलाभः सम्बन्धविशेषस्य निर्द्धारितत्वेन स्थानषष्ठीपरिभाषाया अनुपस्थितेः। अत्राहुः। प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेर्लक्ष्यानुरोधेन स्थानषष्ठ्यपि स्वीक्रियते ज्ञापकसिद्धा अवयवषष्ठी न सर्वत्र स्वीक्रियते इति नलोपसूत्रे म-

पदात् । ८ । १ । १७ ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ । ८ । १ । १८ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ । ८ । १ । २०

नोरमायामन्तग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्युक्तम् । भाष्यादौ तु पदस्येत्यधिकृतस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वमप्यभ्युपगम्यते न तु स्थानषष्ठ्यन्तत्वमेवेति ज्ञापनार्थमन्तग्रहणं तेन वृक्षवन्तौ वृक्षवन्त इत्यत्र मादुपधाया इति वत्वं सिध्यति पदावयवस्य मतुपः सत्वात् । अन्यथा पदस्येत्यस्य विशेष्यत्वे मतुपा तदन्तविधौ मत्वन्तं यत्पदं तदवयवस्य मतुपो मादुपधायाः परस्य मस्य वत्वं भवतीत्यर्थः स्यात् । तथा च वृक्षवानित्यत्रैव स्यात् न तु वृक्षवन्तौ वृक्षवन्त इत्यत्रेति स्थितम् ॥

पदात् ॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादावित्यतः प्रागयमधिकारः । यदि तु कुत्सने च सुपीत्यत्रापि पदादित्यनुवर्तते तदा देवदत्तः पचति पूतीत्यत्रैव निघातः स्यान्न तु पचति पूतीत्यत्र ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ इदं पदत्रयमापादपरिसमाप्तेरधि क्रियते ॥

षष्ठीचतुर्थीति । अल्पाच्तरमिति षष्ठीत्यस्य पूर्वनिपातः । षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति । ननु युष्मदस्मदोरित्युक्तत्वात्तयोरेव वांनावादय आदेशाः स्युः । न च पदस्येत्यधिकाराद्विभक्त्यन्तस्यैव पदत्वात्षष्ठ्यादिविशिष्टयोरेव स्युरिति वाच्यम् । उक्तरीत्या वक्षसादौ दोषाभावेपि भ्यामादौ परतो युष्मदस्मदोः पदत्वात्केवलयोर्वान्नावादेशप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तथा च सुखं वां नौ ददात्वीश इति प्रयोगो न सङ्गच्छेत । नापि द्वितीयास्थयोरिति स्थग्रहणसामर्थ्याद्विभक्तिविशिष्टयोरेव चादेशा भवेयुरिति

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वान्नावित्यादेशौ स्तस्तौ चानुदात्तौ ॥

बहुवचनस्य वस्नसौ । ८ । १ । २१ ॥

उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः । वान्नावोरपवादः ॥

तेमयावेकवचनस्य । ८ । १ । २२ ॥

उक्तविधयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः । ८ । १ । २३ ॥

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः ॥

श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेपि शर्म सः ।

वाच्यम् । स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेवेति वक्ष्यमाणतया तत्सामर्थ्यस्योपक्षयात् । मैवम् । अनुदात्तं सर्वमिति सर्वग्रहणाधिकारात्सर्वस्यैव विभक्तिविशिष्टस्य आदेशा भवन्तीति आकरे स्पष्टत्वात् । यदि तु सर्वस्य द्वे इत्यतः सर्वस्येति पदमनुवर्तते तदा सर्वग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥

उक्तानादेशान्वचनक्रमेणोदाहरति । श्रीश इत्यादिना । स्वामी ते मेपीति । स्वामीश्वराधिपतीति षष्ठीसप्तम्योर्विधानादिह षष्ठी । द्विवचनान्तयोरुदाहरणमाह । पातु वामित्यादिना । बहुवचनान्तयोस्तु सोव्याद्वो न इत्यादि । सेव्योच वः स न इति अर्हे कृत्यतृचश्चेति ण्यत् । कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी । वेदैरशेषैरिति । युष्मान् रक्षतु गोविन्द इति प्राचः पाठस्तूपेक्षितः युष्मानित्यस्य पदात्परत्वाभावादेवाप्राप्तेः । अस्मानित्यस्य तु पदात्परत्वेपि समानवाक्यस्थपदात्परत्वाभावात् । ननु युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामिति सूत्यतां विशेषणेन तदन्तविधौ षष्ठ्याद्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः पर्यवस्यति । न च स्थग्रहणा-

स्वामी ते मेपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥
सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ।
सोव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योत्र वः स नः ॥ २ ॥

पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु । मां पातु । अपादादौ किम् ।

वेदैरशेषैः सम्वेद्योस्मान् कृष्णः सर्वदावतु ।

स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह । इति युष्मत्पुत्रो

भावे युष्मदस्मदोः संबन्धिनीनां षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामित्यर्थः स्यादिति वाच्यम् । सर्वस्य पदस्येत्यनुवर्त्तनादतो व्याचष्टे । स्थग्रहणादिति । तिष्ठतिरिहाहानौ वर्तते । यथा समये तिष्ठ सुग्रीवेति समयं माहासीरिति गम्यते । तेन षष्ठ्यादीनविजहतोरेव युष्मदस्मदोरादेशा इत्यर्थः । इति युष्मत्पुत्र इति । युवयोः पुत्रो युष्माकं पुत्र इति वा विग्रहः । न तु तव पुत्र इति तथा हि सति त्वत्पुत्र इत्येव स्यात् । एवमस्मत्पुत्र इत्यत्राप्यूह्यम् । पदात्परत्वं संपादयितुमिति शब्दः । ननु राज्ञोः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति विग्रहे राजपुरुष इति नेष्यत इति सिद्धान्तविरोधाद्युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्र इत्यत्र युवयोर्युष्माकमित्यादिविग्रहो न संभवतीति चेदत्राहुः । यत्र वृत्तौ संख्याविशेषबोधकं प्रमाणं नास्ति तत्रैवैकत्वसंख्याश्रीयते यथा राजपुरुष इति न हि राजपुरुष इत्यत्र विभक्तौ निवृत्तायां राजपदार्थे द्वित्वादिप्रत्यायकं किंचिदस्ति यत्र पुनः संख्याभेदगमकमर्थप्रकरणाद्यस्ति भवति तत्र द्विवचनबहुवचनयोरपि वृत्तिः प्रकृते त्वेकवचनान्तेन विग्रहे प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमादेशप्रसंगाद्द्विवचनबहुवचनान्तेनेति विग्रहे वृत्तिर्भविष्यतीति । अर्थः सामर्थ्यम् । अथाद्यथा, मुद्गैः क्रीतो मौद्गिकः । न ह्येकेन मुद्गेन द्वाभ्यां वा मुद्गा-

ब्रवीति । इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥ एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न । ओदनं पच तव भविष्यति । इह तु स्यादेव । शालीनां ते ओदनं दास्यामीति ॥ एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः ॥ * ॥ अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ते भ-

---

भ्यां कयणं संभवति । प्रकरणाद्यथा । भवद्भिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः । भवतोर्गिरामिति तत्र ह्यर्थः । समानवाक्यइति । देवदत्त अस्त्ययं दण्डी देवदत्त हरानेनेत्यत्र दण्ड इत्येतत्पूर्ववाक्यस्थमिति समानवाक्यस्थत्वाभावादामन्त्रितनिघातो न भवति । एकतिङिति । एकं तिङन्तं यत्रेति बहुव्रीहिः । ननु ओदनस्त्वया पक्तव्यस्तव भविष्यतीत्यत्रातिप्रसङ्गः पक्तव्योस्तीत्यध्याहारेण भिन्नवाक्यतासमर्थनेपि पश्य मृगो धावतीत्यादावेकवाक्यत्वव्यवहारो न स्यात् सत्यम् । प्रकृतोपयोगित्वेनेदमुक्तं, पश्य मृग इत्यादौ त्वर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति शास्त्रान्तरप्रसिद्धत्वमेवेत्येके । अन्ये तु आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति वार्तिककारवचनपर्यालोचनया एकतिङित्यत्र तिङन्तविशेष्यसमर्पकं विवक्षितं, ततश्च पश्य मृगो धावतीत्यत्र तिङन्तद्वये सत्यपि पश्येत्यस्यैव विशेष्यसमर्पकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः । एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची बहुव्रीहिश्चायं तेन ब्रूहि ब्रूहि देवदत्तेत्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिध्यतीति समर्थसूत्रे कैयटः । युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेशइति वार्तिकमर्थतः पठति । एते वांनावादय इति । यद्यपि सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्यत्रैतत् पठ्यते तथाप्यविशेषेण विकल्पोयं विधीयतइत्याशयेन सपूर्वत्वाभावेपि विकल्पमुदाहरति । धाता ते भक्त इति । अन्वादेशे तु नित्यमु-

क्तोस्ति । धाता तव भक्तोस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव ॥

न चवाहाऽहैवयुक्ते । ८ । १ । २४ ॥

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां मां च रक्षतु । कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । परम्परासम्बन्धे तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी ॥

पश्यार्थैश्चानालोचने । ८ । १ । २५ ।

अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । परम्परासम्बन्धेप्ययं निषेधः । भक्तस्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८ । १ । २६ ॥

दाहरति । तस्मै ते नम इत्येवेति ॥

तुल्यार्थैरित्यादिवन्न च वाहाहैवैरिति तृतीयानिर्देशेनापि युक्तार्थलाभे युक्तग्रहणमनर्थकमित्यत आह । युक्तग्रहणादिति । यत्र युष्मदस्मदर्थगतान् समुच्चयादीन् चादयो द्योतयन्ति तत्र चादिभिस्तदर्थद्वारा युष्मदस्मदोः साक्षाद्योगस्तत्रायं निषेध इत्यर्थः । हरो हरिश्चेति । अत्र चशब्दो हरहरिगतसमुच्चयमाह, हरिहराभ्यां [illegible]स्मदः संबन्धो न तु समुच्चयेनेति न साक्षाद्योगः किं तु परंपरायोग इति न निषेध इति भावः ॥

पश्यार्थैश्चाना ॥ अत एव निपातनाज्ञावे पाघ्राध्माधेडिति शः । दर्शनं पश्यः तच्चेह ज्ञानमात्रमदर्शनं लोप इत्यत्र यथा, न तु चाक्षुषज्ञानमेवानालोचनमिति निषेधात् तदेतदाह । अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति । परंपरासंबन्धेपीति । पूर्वसूत्रस्थयुक्तग्रहणेन ज्ञापितमेतद्यत्वन्यत्र परंपरासंबन्धेपि निषेध इति ॥

सपूर्वायाः ॥ सह पूर्वेण सलोमक इत्यत्रेव विद्यमानवच-

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेप्येते आदेशा वा स्युः। भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम्। त्वा मेति वा॥

सामन्त्रितम्। २। ३। ४८॥

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात्॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्। ८। १। ७२॥

स्पष्टम्। अग्ने तव। देवास्मान्पाहि। अग्ने नय। अग्न इन्द्र वरुण। इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघात आमन्त्रि-

---

नस्तेन सहेतीत्यत्र तुल्ययोगवचनं प्रायिकमिति वक्ष्यमाणत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहस्य समासः। वोपसर्जनस्येति सभावः प्रथमाया इति च प्रत्ययग्रहणात्तदन्तविधिरित्यालोच्याऽऽह विद्यमानपूर्वादित्यादि। एते वान्नावादय आदेशा इत्यविशेषोक्त्यैव विभाषया सिद्धेः किमर्थमिदं वचनमित्याशङ्कां परिहरन्नाह। अन्वादेशेपीति। भक्तस्त्वमित्यादि। त्वं भक्तोहमपि तेन हरिस्त्वां मां च त्रायतइति संबन्धः। एवं च प्रक्रान्तत्वान्न यच्छब्दापेक्षा। येन कारणेन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपीति व्याचक्षाणानां तु यच्छब्दाध्याहारक्लेश इति बोध्यम्। अत्र तेनेति पूर्वविद्यमानं पदं ततो हरिरिति प्रथमान्तं ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यादेशः। तथा त्रायते इत्यस्मात्परं स इति प्रथमान्तं ततः परस्यास्मच्छब्दस्यादेशः॥

सामान्त्रितम्॥ संबोधने चेत्यतः संबोधने इत्यनुवर्तते। स इत्यनेन प्रथमा निर्दिश्यते। महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्संज्ञाविधावपि तदन्तग्रहणम्। आमन्त्रणमामन्त्रितमुपचारात्तत्साधने वृत्तिः विभक्त्यन्तेन चामन्त्र्यते न तु केवलया विभक्त्येत्याशयेनाह। तदन्तमिति॥

इहेति। अग्ने तव देवास्मानित्यत्र युष्मदस्मदोर्न भव-

तनिघातस्य न। सर्वदा रक्ष देव न इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः। एवमिमं मे गङ्गे यमुने इति मन्त्रे यमुनइत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ८ । १ । ७३ ॥

विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात् । हरे दयालो नः पाहि । अग्ने तेजस्विन् ॥

विभाषितं विशेषवचने । ८ । १ । ७४ ॥

अत्र भाष्यम् । बहुवचनमिति वक्ष्यामीति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्वा । यूयं प्रभवः । देवाः शरण्या युष्मान् भजे वो भजे इति वा । इहान्वादेशेपि वैकल्पिका आदेशाः । सुपात् । सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ ॥

पादः पत् । ६ । ४ । १३० ॥

त्यादेशः अग्ने नयेत्यत्र तिङ्ङतिङ इति न तिङन्तनिघातः अग्न इन्द्र वरुणेत्यत्र त्वामन्त्रितस्य चेत्यामन्त्रितनिघातो नेति विवेकः । सर्वेषां निघात इति। अयं च निघातः पदकाले श्रूयते न तु संहिताकाले । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति संहितायामेकश्रुतिविधानात् ॥

अग्ने तेजस्विन्निति । इह पदात् परत्वात्तेजस्विन्नित्यस्यामन्त्रितस्य चेत्याष्टमिकनिघातः सर्वानुदात्तः। सुपादिति। शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहिः। संख्यासुपूर्वस्येति पादस्यान्तलोपः॥

पादः पत् ॥ तदवयवस्येति। एतच्च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति परिभाषया लभ्यते। इयं च परिभाषा षष्ठी स्थानेयो-

पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात्। सुपदः। सुपदा। सुपाद्भ्यामित्यादि। अग्निं मन्थतीत्यग्निमत्। अग्निमद्। अग्निमथौ। अग्निमथः। अग्निमद्भ्यामित्यादि। ऋत्विगादिसूत्रेण। अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन्॥

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति। ६। ४। २४॥

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति ङिति च। उगिदचामिति नुम्। संयोगान्तस्य लोपः। नुमो नकारस्य क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वेन ङकारः। प्राङ्। अनुस्वारपरसवर्णौ। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। प्राञ्चम्। प्राञ्चौ॥

गेत्यनेन ज्ञापिता। तथाहि। अस्तेर्भूरिको यणचीत्यादौ सामीप्यादिसंबन्धप्रसङ्गोपि लक्ष्यानुरोधेन व्याख्यानादन्तरङ्गत्वात् स्थानिवदादेश इति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगत्वे सिद्धेप्यारभ्यमाणेन षष्ठी स्थानेयोगेत्यनेन षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थो लभ्यते। तथा च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति सिद्धम्। अलोन्त्यस्यादेः परस्येति योगौ तु आरम्भसामर्थ्यान्निर्दिश्यमानपरिभाषाया बाधकौ, तेन पुमः खय्यमपरे उदः स्थास्तम्भोरित्यादौ न दोष इति दिक्। दान्ताः। अग्निमदिति। मथ्नातेर्मन्थतेश्च क्विपि एतदेव रूपम्। इदितस्तु नलोपाभावादग्निमत्। अग्निमन्थौ। अग्निमन्थः। थान्ताः॥

अनिदिताम्॥ इत् ह्रस्वेकार इत्संज्ञको येषां तानि इदिन्ति न इदिन्ति अनिदिन्ति तेषामनिदिताम्। एतच्च अङ्गस्य विशेषणं हल इत्यपि तदाह। हलन्तानामनिदितामिति। उपधाया नस्येति। श्नान्न लोप इति सूत्रान्नेति लुप्तषष्ठीकं पदमनुवर्तते तच्चोपधाग्रहणेन विशेष्यतइति भावः। अनिदितामिति किम्। नद्यते। हलः किम्। नीयते। उपधायाः कि-

अचः । ६ । ४ । १३८ ॥

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥

चौ । ६ । ३ । १३८ ॥

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । अच इति लोपस्य विषयेन्तरङ्गोपि यणू न प्रवर्तते । अकृतव्यूहा इति परिभाषया । प्रतीचः ।

म् । हन्यते ॥

अचः ॥ अल्लोपोन इत्यतोल्लोप इत्यनुवर्तते । भस्येति च । तदाह भस्याकारस्य लोपः स्यादिति । अत्र नव्याः । यद्यत्राञ्चतेर्भस्येतिसामानाधिकरण्येनान्वयः स्वीक्रियते तर्हि प्रतीचः प्रतीचेत्यादि न सिध्येत् । उपसर्गसहितस्यैव भत्वेन केवलस्याञ्चतेर्भत्वाभावात् । भस्यावयवस्याञ्चतेरिति वैयधिकरण्येनान्वये तु प्रत्यगात्मनेत्यादावञ्चतेरकारस्य लोपः स्यात् । अञ्चत्यन्तस्य भस्याकारलोप इति व्याख्यायां प्राचः प्राचेति प्रशब्दाकारस्यापि लोपः स्यात् । तन्त्रावृत्त्यादिनाञ्चत्यन्तस्य भस्याञ्चतेरकारस्येति व्याख्यानेपि प्रत्यञ्चमञ्चति प्रत्यगङ् ततः शसादिषु प्रत्यङ्चः प्रत्यङ्चेत्यादावतिप्रसङ्ग एव । तस्मादल्लोपोन इत्यत्रेवात्रापि अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योञ्चतिस्तस्याकारस्य लोपः स्यादिति व्याख्येयम् । द्युप्रागपागुदक्प्रतीच इति निर्देशश्चेह व्याख्याने लिङ्गमित्याहुः ॥

चौ ॥ चजोरितिनिर्देशाच्चवर्गग्रहणं न भवतीत्याह । लुप्ताकारनकारेञ्चताविति । अत्राकारलोपेन नकारलोपस्याक्षिप्तत्वात्तत्कथनं व्यर्थमेव किं तु लुप्ताकारेञ्चतावित्येव सुवचमित्याहुः । ढ्रलोप इति सूत्रादणो दीर्घ इत्यस्य चानुवर्तना-

प्रतीचा। अमुमञ्चतीति विग्रहे। अदस् अञ्च् इति स्थिते॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये। ६।३।९२॥

अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्यादप्रत्ययान्तेञ्चतौ परे। अदद्रिअञ्च् इति स्थिते यण्॥

अदसोऽसेर्दादु दो मः। ८।२।८०॥

अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च। उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः। आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः। अमुमुयङ्। अमुमुयञ्चौ। अमुमुयञ्चः।

दाह। अणो दीर्घः स्यादिति। प्राचः प्राचेति। प्रतीच इत्याद्यर्थमवश्यस्वीकार्येऽतोलोपे कृते अनेन दीर्घो विधीयतइति भावः। प्राग्भ्यामिति। चोः कुरिति कुत्वं न तु क्विन्प्रत्ययस्येत्यनेन तस्यासिद्धत्वात्॥

विष्वग्देवयोश्च॥ चकारेणासर्वनाम्न इत्यतः सर्वनाम्न इति लभ्यते इत्याह। अनयोः सर्वनाम्नश्चेति। अप्रत्ययान्तेऽञ्चताविति। अविद्यमानः प्रत्ययोऽप्रत्ययः क्विन् क्विबादिः। अञ्चतौ वप्रत्ययइति पाठे तुवप्रत्ययान्तेञ्चताविति व्याख्येयम्। विष्वग्देवयोस्तूदाहरणं विष्वगञ्चतीति विष्वद्र्यङ् इति बोध्यम्॥

अदसोऽसेः॥ असेरिति इकार उच्चारणार्थस्तदाह। अदसोऽसान्तस्येति। असान्तस्येति किम्। अमुमात्मन इच्छति अदस्यति। दात् परस्य किम्। अमुया अमुयोरित्यत्रान्त्ययकारस्य मा भूत्। ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति। व्यञ्जनस्य हि ह्रस्व ईषत्सदृशो दीर्घस्तु विसदृश इति भावः। प्राञ्चस्तु ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वमकृत्वैव विधीयमानोप्यण् क्वचित् सवर्णान् गृह्णातीति स्वीकृत्य आन्तरतम्याद् ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घ इति व्याचक्षते। अन्त्यबाधइति। सूत्रे अदस इति नावयवषष्ठी किं तु स्था

अमुमुयञ्चम् । अमुमुयञ्चा । अमुमुईचः । अमुमुईचा । अमुमुयग्भ्यामित्यादि । मुत्वस्याऽसिद्धत्वान्न यण् । अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते अदमुयङ् । अः सेः सकारस्य स्थाने सः यस्य तस्य असेरिति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्वविषयएव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे अदद्र्यङ् । उक्तं च ।

अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यतइति ॥

विष्वग्देवयोः किम् । अश्वाची । अञ्चतौ किम् । विष्वग्युक् । अप्रत्यये किम् । विष्वगञ्चनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिरिति । तेनाऽयस्कारः । अतः कृकमीति सः । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । शसादावचि ॥

ने षष्ठी एवं हि अलोन्त्यपरिभाषोपतिष्ठते । तथा च अदसो योन्त्यः स दात्परो न भवति दात्परो यः स अदसोन्त्यो न भवतीत्येवमन्त्यबाधेन्त्यसमीपस्य भवतीति तेषामाशयः । उक्तं चेति । वार्तिककृतेति शेषः । एवं च अमुमुयङ् इति केषांचिदुदाहरणं भाष्यानुक्तत्वादुपेक्ष्यमिति भावः । लत्ववदिति । चलीकॢप्यतइत्यत्र कृपो रो ल इत्युभयोर्यथा लत्वं तथेत्यर्थः । नन्वप्रत्ययग्रहणाभावे प्युत्तरपदाधिकारस्थत्वाद्विष्वद्र्यङ् देवद्र्यङ् इत्यस्त्युत्तरपदेष्वेवाद्र्यादेशः स्यान्न तु विष्वगञ्चनमित्यत्रातो व्याचष्टे । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयतीति । अन्यत्रेति । अतः कृकमीत्यादौ । तेनेति । अन्यथा नित्यं समासइत्यतोऽनुवृत्तेन समासग्रहणेनोत्तरपदस्याक्षेपादतः कृकमीति कृधातुग्रहणे कृधातूत्तरपदकएवायस्कारादित्यादौ सत्वं स्यान्नत्वणन्तोत्तरपदके ऽयस्कार इत्यत्रेति भावः ॥

उद ईत् । ६ । ४ । १९३ ॥

उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि ॥

समः समि । ६ । ३ । ९३ ॥

वप्रत्ययान्तेञ्चतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । समीचा ॥

सहस्य सध्रिः । ६ । ३ । ९५ ॥

वप्रत्ययान्तेञ्चतौ परे । सध्र्यङ् ॥

तिरसस्तिर्यलोपे । ६ । ३ । ९४ ॥

अलुप्ताऽकारेञ्चतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः ।

उद ईत् ॥ अच इत्यस्यापवादः । इह अच इत्यनुवर्तते भस्येति च तदाह । उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्येत्यादि । भस्येति किम् । उदञ्चौ । उदञ्चः । उदग्भ्याम् । लुप्तनकारस्येति किम् । पूजायां उदञ्चः उदञ्चतियथा स्यादिति ॥

समः समि ॥ समीत्यविभक्तिको निर्देशः । एवं तिरसस्तिरीत्यपि । सङ्गतमञ्चतीति सम्यक् । समीच इति । अल्लोपे चाविति दीर्घः ॥

सह अञ्चतीति सध्र्यङ् । भविषये अल्लोपदीर्घौ । सध्रीच इत्यादि ॥

तिरसः ॥ न विद्यते लोपो यस्य सः अलोपः इति बहुव्रीहिः अञ्चतावित्यनुवर्तमानमन्यपदार्थः । अवयवद्वारकस्य लोपः समुदाये उपचर्यतइत्यभिप्रेत्याह । अलुप्ताकारइत्यादि । अकार लोपे सतीति नोक्तं व्याख्यानात् । वप्रत्ययान्ते किम् । तिरोञ्चनमित्यादौ मा भूत् । तिरश्च इति । लुप्ताकारत्वात्तिर्या-

तिरश्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि ॥

नाञ्चेः पूजायाम् । ६ । ४ । ३० ॥

पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । असुप्तनकारत्वान्न नुम् । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाभावादकारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु । प्राङ्षु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः । क्रुञ्चेः कौटिल्याल्पीभावयोः । अस्य ऋत्विगादिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्यामित्यादि । चोः कुः । पयोमुक् । पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुचः । व्रश्चेति षत्वम् । स्कोरिति सलोपः । जश्त्वचर्त्वे । सुवृट् । सुवृड् । सुवृश्चौ । सुवृश्चः । सुवृट्सु । सुवृट्त्सु ॥ वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च ॥ * * ॥ एते निपात्यन्ते शतृवच्चैषां कार्यं स्यात् । उगित्त्वा-

---

देशाभावे सस्य श्चुत्वेन शः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् श्चुत्वं न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तदभावात्पदान्तविधित्वाच्च ॥

नाञ्चेः ॥ नुमैव सिद्धे प्राञ्चः प्राञ्चेत्यादौ नुमोऽभावेपि नकारश्रवणार्थः । प्राङिति । प्रकर्षेणाञ्चति पूजयतीति पूजार्थादञ्चेः क्विन् । प्राङ्क्ष्विति । ङ्णोः कुक्टुगिति वा कुक् । चयो द्वितीया इति पक्षे खकारो बोध्यः । एवमिति । शसादिषु प्रत्यञ्चः । प्रत्यङ्भ्याम् । अमुमुयञ्चः । अमुमुयङ्भ्याम् । उदञ्चः । उदङ्भ्यामित्यादि ज्ञेयम् । क्रुञ्चतीति क्रुङ् । सलोप इति । श्चुत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः । सुष्ठु वृश्चतीति सुवृट् । क्विपि ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । सुवृट्त्स्विति । चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं डः सीति वा धुट् ततश्चर्त्वम् । चान्ताः । निपात्यन्त इति । पृषु सेचने । वृह वृद्धौ । अत्र गुणाभावः । बृहेः कर्मणि प्रत्ययः । अत एव स-

नुम्। सान्तमहत इति दीर्घः। मह्यते पूज्यते इति महान्। महान्तौ। महान्तः। हे महन्। महतः। महता। महद्भ्यामित्यादि॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः। ६। ४। १४॥

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ परे। परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः। ततो नुम्। धीमान्। धीमन्तौ। धीमन्तः। हे धीमन्। शसादौ महद्वत्। धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः। गोमन्तमिच्छति गोमानिवाचरतीति वा क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप्। उगिदचामिति सूत्रेऽज्ग्रहणं नियमार्थम्। धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति। तेन स्रत् ध्वत् इत्यादौ न। अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम्। गोमान्। गोमन्तौ। गोमन्तः। इत्यादि। भातेर्डवतुः। भवान्।

ह्यते पूज्यते स महानिति व्याचष्टे। गमेस्तु जगादेशः। चत्वरोप्यतिप्रत्ययान्ताः एतच्च उणादिषु स्फुटीकरिष्यते॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः॥ ढ्लोपसूत्राद्दीर्घस्यातोपधाया इत्युपधाग्रहणस्य चानुवर्तनादाह। उपधाया दीर्घः स्यादिति। इह अधातोरिति योगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादनन्तरस्यासन्तस्यैव प्रतिषेधः नात्वन्तस्येति कैटादयस्तदेतद्दर्शयति। धातुभिन्नासन्तस्य चेति। धात्ववयवभिन्नो योऽसन्तस्तदन्तस्येत्यर्थः। तेन उखास्रत् पर्णध्वद् इत्यादि सिद्धम्। धातुभिन्नो योसन्तस्तस्येति व्याख्याया उखास्रत् पर्णध्वदित्यत्र सिद्धान्ते दीर्घाभावोप्यत्र तु स्यादेवेति दिक्। अत्र सर्वनामस्थाने चेति सूत्रादसंबुद्धावित्यनुवर्तते सौ चेत्यतः साविति च तदाह। असंबुद्धौ सौ परइति।

भवन्तौ । भवन्तः । शत्रन्तस्य अत्वन्तत्वाभावान्न । दीर्घः भवतीति भवन् ॥

उभे अभ्यस्तम् । ६ । १ । ५ ॥

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः । ७ । १ । ७८ ॥

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् । ददत् । ददद् । ददतौ । ददतः ॥

जक्षित्यादयः षट् । ६ । १ । ६ ॥

षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत् । जक्षद् । जक्षतौ । जक्षतः । एवं जाग्रत् । दरिद्रत् ।

अत्वन्तत्वाभावादिति । अतु इत्युकारानुबन्धस्यानुकरणाच्छत्रन्तस्य न भवतीत्यर्थः ॥

उभे ॥ शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । षाष्ठद्वित्वेति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायादिति भावः । द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे । उभे समुदिते इति । अन्यथा नेनिजतीत्यत्र अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात् ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ व्यवहितोपि नुमेवात्र निषिध्यते अन्येषामप्रसक्तेरित्यभिप्रेत्याह । नुम्न स्यादिति । दददिति । ददातीति ददत् दाञो लटः शत्रादेशः शपः श्लुः । श्लाविति द्वित्वमभ्यासस्य ह्रस्वः । श्नाभ्यस्तयोरात इत्यालोपः ॥

जक्षित्यादयः षट् । जक्षिति पृथक् पदम् । इति शब्देन जक्षिरेव परामृश्यते । इति आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिस्तदेतदाह । षट् धातवोन्ये इति । तान्ताः । गोपायती-

शासत्। चकासत्। दीधीवेव्योर्ङित्त्वेपि छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन परस्मैपदम्। दीध्यत्। वेव्यत्। गुप्। गुब्। गुपौ। गुपः। गुब्भ्यामित्यादि॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च। ३। २। ६०॥

त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेर्धातोः कञ् स्याच्चात् क्विन्॥

आ सर्वनाम्नः। ६। ३। ९१॥

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु। कुत्वस्यासिद्धत्वाद्व्रश्चेति षः। तस्य जश्त्वेन डस्तस्य कुत्वेन गः तस्य चर्त्वेन पक्षे कः। तादृक्। तादृग्। तादृशौ। तादृशः। षत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकार इति कैयटहरदत्तादिमते तु चर्त्वाभावपक्षे ख एव श्रूयते न तु गः। जश्त्वं प्रति कुत्वस्याऽसिद्धत्वाद्दिगादिभ्यो यदिति निर्देशान्नासिद्धत्वमिति गुप् क्विपि विवक्षिते आयादय आर्धधातुके वेति वैकल्पिकत्वादिहायप्रत्ययाभावः। आयप्रत्ययपक्षे त्वतो लोपे यलोपे च गोपा इतिरूपं बोध्यम्। पान्ताः॥

त्यदादिषु॥ कञन्तस्य तूदाहरणं तादृशो यादृश इत्यादि। तच्चात्र नोक्तं हलन्तेष्वनुपयोगात्। अनालोचने किम्। तं पश्यतीति तद्दर्शः। कर्मण्यण्। तादृशादयस्तु रूढिशब्दत्वादसताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते। अत एवाज्ञानार्थाद् दृशेरिति संगच्छते। भाष्ये तु कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता तमिवेमं पश्यन्ति जनाः स इवायं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थादज्ञानार्थादिति तु संगच्छते। तत्र दृशेर्ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेपि विषयीकरणाद्वृत्तित्वात्॥

आकारोन्तादेश इति॥ अकारादेशे सति त्वतो गुणः स्यात्। न चाकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घः स्यादेवेति वाच्यम्। अका-

ति वा बोध्यम् । व्रश्चेति षत्वचर्त्वे । विट् । विड् । विशौ । विशः । विशस् ॥

नशेर्वा । ८ । २ । ६३ ॥

नशेः कवर्गोन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक् । नग् । नट् । नड् । नशौ । नशः । नग्भ्यामित्यादि ॥

स्पृशोऽनुदके क्विन् । ३ । २ । ५८ ॥

अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात् । घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपि कुत्वम् । स्पृक् । षडगकाः प्राग्वत् । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । अस्माद्दृत्विगादिना क्विन्द्वित्वमन्तोदात्त-

---

रस्याविधौ हल एव श्रवणप्रसङ्गात् । विडिति । विश प्रवेशने इत्यस्मात् क्विप् ॥

नशेर्वा ॥ केचिदिह झलीत्यनुवर्त्य झलि पदान्ते चेति व्याचक्षते । तन्न । नष्टमित्यादावतिप्रसङ्गात् । नगिति । षडगकाः प्राग्वत् ॥

स्पृशोनुदके क्विन् ॥ ककारो गुणाभावार्थः । नकारस्तु क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति विशेषणार्थः । वस्तुतस्तु व्यर्थ एव सः क्विन्प्रत्ययस्य कुरित्युक्तेपि तदनुबन्धपरिभाषया क्विबन्तस्य कुत्वा प्रसक्तेः । न चाद्युदात्तत्वं प्रयोजनं क्विनः प्रकृतीनामेकाच्त्वाद्धातुस्वरेणापि तत्सिद्धेः । दधृगित्यत्र त्वन्तोदात्तत्वनिपातनादाद्युदात्तत्वं नापेक्षितमेवेति दिक् । अत्र सुपीत्यनुवर्तते कर्मणीति तु निवृत्तमित्याशयेनाह । अनुदके सुप्युपपदे इति । घृतस्पृगिति । घृतं घृतेन वा स्पृशतीति विग्रहः । अनुदके किम् । उदकं स्पृशतीति उदकस्पर्शः । निषेधसामर्थ्यादिह क्विबपि न भवति । तस्मिन् हि सति क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्या-

त्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन डः, गः, कः, धृष्णोतीति दधृग् । दधृक् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि । रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुट् । रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः । षड्भ्यो लुक् । षट् । षड् । षड्भिः । षड्भ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् । अनामिति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः । यरोनुनासिकइतिविकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति वचनान्नित्यमनुनासिकः । षण्णाम् । षट्त्सु । षट्सु । तदन्तविधिः । परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे तु प्रियषषः । प्रियषषाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषो रुरिति रुत्वम् ॥

र्वोरुपधाया दीर्घ इकः । ८ । २ । ७६ ॥

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठिषः । पिपठीर्भ्याम् । वा शरीति वा विसर्जनीयः ॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । ८ । ३ । ५८ ॥

अयणेन कुत्वस्यावर्जनीयतया अनुदकइतिनिषेधस्य फलाभावात् । केचित्तु उदकस्पृडिति प्रत्युदाहरन्ति । निषेधसामर्थ्यात् कुत्वं मास्तु क्विप् स्यादेवेति तेषामाशयः । शान्ताः ॥

गौणत्वे त्विति । षडभ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्ये एव लुग्नुटौ भवतइति भावः । पिपठिषतेः क्विप्यतो लोपे क्विदन्तत्वात् स्वाद्युत्पत्तौ पिपठिष्स्सु इति स्थिते सोर्हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वात्सस्य रुर्भवति । न च रुत्वे कर्त्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ॥

नुम्विसर्जनीय ॥ इण्कोरिति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवहितस्या

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठीःषु । पिपठीष्षु । प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न । निंस्स्व । निंस्से । नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्यानात् । तेनेह न । सुहिन्सु । पुंसु । अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थता । रात्सस्येति सलोपे विसर्गः । चिकीः । चिकीर्षौ । चिकीर्षः । रोः सुपीति नियमान्न विसर्गः । चिकीर्षु । दमेर्डोस् । डित्वसामर्थ्याट्टिलोपः । षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गौ । दोः । दोषौ । दोषः । पद्दन्न इति वा दोषन् । दोष्णः । दोष्णा । दोषः । दोषा । विश प्रवेशने । सन्नन्तात् क्विप् । षत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः । व्रश्चेति षः । जश्त्वचर्त्वे । विविट् । विविड् । विविक्षौ । विविक्षः ।

प्राप्तौ वचनम् । ष्टुत्वेन पूर्वस्येति । सनः सस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयोर्वा शरीति विकल्पात् पक्षे सकारस्तेन शर्व्यवाये सुपः सस्य षत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वम् । न स्वादेशप्रत्यययोरिति षः अपदान्तस्येति निषेधादिति भावः । एवं स्थिते शर्ग्रहणेन न प्रयोजनं किं तु नुम्विसर्जनीयसव्यवायेपीत्येव सूत्रं युक्तमित्येके । नुम्शर्व्यवायेपीत्येव युक्तं सूचयितुं शर्ग्रहणेन विसर्जनीयस्य लाभादित्यन्ये । निंस्स्वेति । आद्यसकारस्य प्रत्येकं व्यवधानेपि आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावात् षत्वं न भवति । न चात्रादेशप्रत्यययोरित्यनुवृत्त्यभावान्नुम्विसर्जनीयेत्यनेन धातुसकारस्य षत्वं स्यादिति वाच्यम् । तस्य स्वातन्त्र्येण विधायकत्वानङ्गीकारात् । अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः इण्कोरितिवत् नुम्विसर्जनीयेत्यस्याप्यधिकारसूत्रत्वात् । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति चिकीर्षतेः क्विप् प्रत्ययः । चिकीः । एकाच उपदेशइति सनि ग्रहगुहोश्चेति वा

स्कोरिति कलोपः । तट् । तड् । तक्षौ । तक्षः । गोरट् । गोरड् । गोरक्षौ । गोरक्षः । तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु स्कोरिति न प्रवर्तते । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु इह नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषिद्धम् । तस्मात्संयोगान्तलोप एव । तक् । तग् । गोरक् । गोरग् । स्कोरिति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः । पिपक् । पिपग् । एवं विवक् । दिधक् । पिस गतौ । सुष्ठु पेसतीति सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपीर्भ्याम् । सुपीःषु । सुपीष्षु । एवं सुतूः । तुस खण्डने । विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः ।

सन इडभावे इको झलिति कित्वाद्गुणाभावेऽज्झनगमां सनीति दीर्घे ऋत इद्धातोरित्वे रपरत्वं ततो द्वित्वं हलादिः शेषः कुहोश्चुः अल्लोपः सोर्हल्ङ्यादिलोपे पदान्तत्वात् र्वोरुपधाया इति दीर्घः । दोरिति । दाम्यतीति दोः । संयोगान्तलोप इति । न चास्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गत्वेनातो लोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । बहिर्निमित्तापेक्षपदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहिरङ्गत्वादिति दिक् । विविडिति । विशेः सन एकाच इतीण्निषेधे हलन्ताच्चेति किच्चात् गुणाभावः । द्वित्वाभ्यासकार्यम् । तडिति । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे इत्यस्मात् क्विप् । गा रक्षतीति गोरट् । कर्मण्युपपदे वा सरूपन्यायेन क्विप् । कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । इतरथा स्कोरिति कलोपः स्यादिति भावः । पिपगिति । पक्तुमिच्छति पिपक् । वक्तुमिच्छति विवक् । दादेरिति घः । एकाचो बश इति भष्भावः । दग्धुमिच्छति दिधक् । षान्ताः । सुतूरिति । सुष्ठु तोसतीति सुतूः । वेत्तीति विद्वान् । विदेः शतुर्वसुः । अदादित्वाच्छपो लुक् । सार्वधातुकमपिद्-

हे विद्वन्। विद्वांसम्। विद्वांसौ ॥

वसोः सम्प्रसारणम्। ६। ४। १३१ ॥

वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात्। पूर्वरूपत्वं षत्वम्। विदुषः। विदुषा। वसुस्रंस्विति दत्वम्। विद्वद्भ्यामित्यादि। सेदिवान्। सेदिवांसौ। सेदिवांसः। सेदिवांसम्। अन्तरङ्गोऽपीडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते। अकृतव्यूहा इति परिभाषया। सेदुषः। सेदुषा। सेदिवद्भ्यामित्यादि। सान्तमहत इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः। महच्छन्दसाहचर्यात्। सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन्। सुहिंसौ। सुहिंसः। सुहिन्भ्याम्। सुहिन्सु। ध्वत्। ध्व-

---

ति ङित्वान्नोपधागुणः। उगित्वान्नुम्। सान्त महत इति दीर्घः। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ॥

वसोः ॥ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याह। वस्वन्तस्येति। सेदिवानिति। भाषायां सदवसश्रुव इति लिटः क्वसुः, लिटि धातोरिति द्वित्वम्। हलादिः शेषः। अत एकहल्मध्ये इत्येत्वाभ्यासलोपौ वस्वेकाजाद्घसामितीट्, नुम्, सान्तेति दीर्घः। सेदुष इति। ननु तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येतिपरिभाषया विदेः शतुर्वसुरित्यस्यैव वसोः संप्रसारणं युक्तं न तु क्वसोः सत्यम्। वसोरुकारानुबन्धकरणं क्वसोः सामान्यग्रहणार्थम्। उगित्त्वस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेः। इह गमिप्रभृतिभ्यः क्वसुर्नोदाहृतः छान्दसत्वात्। अत एव वैदिकप्रक्रियायां तस्थिवान् जग्मिवान् इत्याद्युदाहर्तव्यं नात्रेत्याहुः। कवयस्तु प्रयुञ्जते। श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते। तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे इत्यादि। अत्र वदन्ति। छान्दसा अप्येते पद्दन्नादय इव क्वचिद् भाषायां भवन्ति। मासश्छन्दसीत्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वाश्रयणात्कथं चित् समाधेयमिति। सुहिनिति। सं-

द् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वद्भ्याम् । एवं स्रत् ॥

पुंसोऽसुङ् । ७ । १ । ८९ ॥

सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् । उकार उच्चारणार्थः । बहुपुंसीत्यत्र उगितश्चेति ङीबर्थं कृतेन पूञो डुम्सुन्निति प्रत्ययस्योगित्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुम्भ्याम् । पुम्भिः । पुंसु । ऋदुशनेत्यनङ् । उशना । उशनसौ । उशनसः ॥

संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नोपधादीर्घः सुहिन्त्स्विति । नश्चेति संस्य वा धुट् । ध्वंसत इति ध्वत् । स्रंसत इति स्रत् । स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने ध्वंसु गतौ चेत्याभ्यां क्विप् । अनिदितामिति नलोपः वसुस्रंस्विति दत्वम् ॥

पुंसोऽसुङ् ॥ इतोत्सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तनादाह । सर्वनामस्थान इति । विवक्षित इति । तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तोदात्तत्वं भवदसुङ एवाकारस्य भवति परसप्तम्यां तु नैतत्सिध्येत् । सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुम्शब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते स्वंसनधर्मणो हलः स्थाने तद्धर्मणोनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसङ्गात् । न चोकारस्य कृतेपि स्वरोनन्त्यत्वान्निवर्तयिष्यते असुङश्चान्त्यत्वोत्करिष्यत इति वाच्यम् । अन्तरङ्गे स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासुङोसिद्धत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषाया अन्तरङ्गपरिभाषापवादत्वात्परसप्तमीपक्षोपि सूपपादः । एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् । पूञ इति । यद्यप्युणादिषु पातेर्डुम्सुन्निति वक्ष्यति तथापि पाठान्तरमनुसृत्यात्रोक्तमिति बोध्यम् । हे पुमन्निति । असंबुद्धावित्युक्तेः सान्तेति न दीर्घः । पुंस्विति । संयोगान्तलोपे सोनुस्वारः । नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणात् नुम्विसर्जनीयेति न षत्वम् । उशनेति । वशेः कनसिः ग्रहिज्येति संप्रसारणं ।

स्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः ॥ * ॥ हे उशनन् । हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहाः । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि । अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः । सुष्ठु वस्ते सुवः । सुवसौ । सुवसः । पिण्डं ग्रसते पिण्डग्रः । पिण्डग्लः । ग्रसु ग्लसु अदने ॥

अदस औ सुलोपश्च । ७ । २ । १०७ ॥

अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोः सः साविति दस्य सः । असौ । औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ * ॥ प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः । त्यदाद्यत्वम् । वृद्धिः

अस्य संबुद्धाविति । एतच्च वार्तिकम् । हरदत्तादयस्त्वाहुः । सोर्डेति वाच्ये अनङ् साविति वचनेन क्वचिदनङ एव श्रवणस्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति । यद्यपि सोर्डे कृते डित्व सामर्थ्याट्टिलोपे सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घे उशानित्यनिष्टरूपं प्रसज्यते तथाप्यङ्गवृत्तपरिभाषया दीर्घो नेति कृत्वा ज्ञापकत्वं संगच्छत इति तेषामाशयः । अनेहा वेधा इति । असुन्प्रकरणे नञि हन एहच् विधाञो वेध चेति व्युत्पादनादसन्तत्वेन दीर्घः । अनेहाः कालः । वेधा विश्वसृट् ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ अदस इति षष्ठी । तदोः सः सावित्यतः सावित्यनुवर्तते तदाह । औकारोन्तादेशः स्यात्सौ पर इति । नन्वदस इति पञ्चम्येवास्तु ततः परस्य सोरेवौकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेन असाविति रूपं सिध्यति किं सुलोपविधानेन । न च स्वरे भेदः । उदात्तेन सहैकादेशे औकारस्योदात्तत्वात् । नैवम् । असकौ स्त्री इत्यत्र टापि प्रत्ययस्थादितीत्वप्रसङ्गात् । असुक इति । औत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादुत्वम् । स्त्रि-

अदसोसेरिति मत्वोत्वे। अमू। जसः शी। आद्गुणः॥

एत ईद्बहुवचने। ८।२।८१॥

अदसो दात्परस्यैत ईत्स्याद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ। अमी। पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे। अमु-

---

यां तु अमुका। अमुक इत्यमुकौ इति च प्रयोगोऽसाधुरेव। एवममुकशर्मेत्यादिरपि। अदकःशर्मेत्यादिरेव न्याय्यत्वात्॥

एत ईद्बहुवचने॥ पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपि जसि अमी इति न सिध्येत्। न ह्यत्र एकारस्य बहुवचनपरतास्तीत्यतो व्याचष्टे। बह्वर्थोक्ताविति। विभक्तिकार्यं प्रागिति। त्यदादीनामइत्यादिसपादसप्ताध्याय्यां प्रत्यदसोसेरिति त्रैपादिकशास्त्रस्यासिद्धत्वादिति। अकृते तु विभक्तिकार्ये सान्तत्वाद् उत्वमत्वयोरप्रवृत्तेश्चेति भावः। यदि तु पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि अमू अमुमित्यादि न सिध्येत्। त्यदाद्यत्वे पररूपात्प्रागेवोत्वमत्वयोः कृतयोः पश्चान्मुत्वकार्यस्यासिद्धतयाऽतो गुण इति पररूपे अमौ इत्यादिरूपसिद्धिप्रसङ्गात्। किं च चर्म वस्ते चर्मवः। सुष्ठु वस्ते सुवः। अत्र परत्वात् स्कोरिति सलोपे तस्यासिद्धत्वाद्धल्ङ्यादिलोपे उक्तरूपं न सिध्यतीति कार्यासिद्धिपक्षो हेय एव। अत्र वदन्ति। सपादसप्ताध्याय्यां विहितं कार्यं प्रति त्रिपाद्यां विहितमसिद्धमिति प्रक्रियाग्रन्थोक्तकार्यासिद्धिपक्षे मनोरथः अमुमित्यादि न सिध्येदिति केचित्। तन्न। प्रक्रियाग्रन्थोक्तेर्हि कार्यं प्रति कार्ये कर्तव्ये असिद्धं पूर्वमेव न जातमित्यर्थः। शास्त्रासिद्धत्वेऽप्येवमेव फलितोऽर्थः। तदुक्तं कैयटेन। यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्यासिद्धत्वमशक्यं कर्तुमित्यसिद्धवचनातिदेश आश्रीयत इति। तथा चातिदेशेन कार्याप्रवर्तकत्वरूपोऽसिद्धधर्मः

स् । अमू । अमून् । मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः ॥

न मु ने । ८ । २ । ३ ॥

नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना । अमूभ्याम् । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ॥

इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

शास्त्रेतिदिश्यमानः कार्यासिद्धत्वएव फलति । एवं च मनोरथ इत्यत्र उत्वे कर्तव्ये रेफलोपस्य पूर्वमेवाप्रवृत्तौ रोरुत्वस्याप्रतीघातान्मनोरथसिद्धिरप्रत्यूहा । तथा अमुमित्यादिसिद्धिरिति कार्यासिद्धिपक्षे न काप्यनुपपत्तिरिति ॥

न मु ने ॥ नेति विषयसप्तमीत्याह । नाभावे कर्तव्यइति । अन्यथा घेः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः । नन्वेवमपि कृते नाभावे सुपि चेति दीर्घः स्याद् दीर्घं प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वादत आह । कृते चेति । एतच्च ने इत्यस्यावृत्त्या लभ्यते । एकत्र विषयसप्तम्यपरत्र तु सत्सप्तम्याश्रयणात् । वस्तुतस्तु कृते चेति व्याख्यानं व्यर्थं सन्निपातपरिभाषया सुपि चेति दीर्घस्य समाधेयत्वात् । नन्वधुनेति वदमुनेत्येवोच्यतां किमनेनासिद्धत्वनिषेधेनेति चेदत्राहुः । न मु नेत्युक्तिर्नेति योगविभागार्था तेन रामः रामेभ्य इत्यादि सिध्यति अन्यथा हि रोरसिद्धतया उकारस्येत्संज्ञालोपौ कथं स्याताम् । न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रति रुत्वं नासिद्धमिति वाच्यम् । तरुमूलं देवरुहीत्यादौ हशि चेत्यस्य व्यावृत्तये अतो रोरित्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात् । एवं च स्थानिवत्त्वस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वाद्विसर्गो लभ्यते । प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गमिति दिक् ॥ इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

नहो धः। ८। २। ३४॥

नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च। उपानत्। उपानद्। उपानहौ। उपानहः। उपानद्भ्याम्। उपानत्सु। उत्पूर्वात् ष्णिहप्रीतावित्यस्मादृत्विगादिना क्विन्निपातनात्तलोपषत्वे। क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः। जश्त्वचर्त्वे। उष्णिक्। उष्णिग्। उष्णिहौ। उष्णिहः। उष्णिग्भ्याम्। उष्णिक्षु। द्यौः। दिवौ। दिवः। द्युषु। गीः। गिरौ। गिरः। एवं पूः। चतुरश्चतस्रादेशः। चतस्रः २। चतसृणाम्। किमः कादेशे टाप्। का। के। काः। सर्ववत्॥

नहो धः॥ ढ इत्येव तु नोक्तं तथा हि सति नद्धमित्यत्र रदाभ्यामिति नत्वं स्यात्। झषस्तथोरिति च न स्यात्। नहो हस्येति। हो ढ इत्यतोऽनुवृत्तेरलोऽन्त्यस्येत्यनेन वा हस्यैवादेश इति भावः। झलो झलि पदस्य स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतो झल्पदान्तग्रहणान्यनुवर्तन्ते तदाह। झलीत्यादि। झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्येत्यर्थः। उपानदिति। उप पूर्वान्नहेः संपदादित्वात् क्विप्। नहिवृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः। सोर्हल्ङ्यादिलोपे धत्वं जश्त्वचर्त्वे। अनेदं बोध्यम्। सुष्ठु अनड्वाहो यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनड्वानिति पुंवदेव रूपम्। केचित्तु गौरादिङीषं कृत्वा स्वनड्वाही इत्युदाजह्रुः। तदसत्। अनुपसर्जनाधिकारविरोधात्। गीरिति। गॄ निगरणे गॄ शब्दे इत्यस्माद्धा क्विप्। ऋत इद्धातोरितीत्वे रपरत्वम्। र्वोरुपधाया दीर्घ इति दीर्घः। पूरिति। पॄ पालनपूरणयोः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम्। चतस्र इति। इह चतुरनडुहोरित्याम्न भवति परत्वादामं बाधित्वा चतस्रादेशे कृते सकृद्गतिन्यायेन पुनस्तस्याप्रवृत्तेः। चतसृणामिति। न तिसृचतसृ इति न दीर्घः। स-

यः सौ । ७ । २ । ११० ॥

इदमो दस्य यः स्यात्सौ । इदमो मः । इयम् । त्यदाद्यत्वं टाप् । दश्चेतिमः । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनया । हलि लोपः । आभ्याम् ३ । आभिः । अस्यै । अस्याः । अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् । आसु । अन्वादेशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः २ । ऋत्विगादिना स्रजेः क्विन् अमागमश्च निपातितः । स्रक् । स्रग् । स्रजौ । स्रजः । स्रग्भ्याम् । स्रक्षु । त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या । त्ये । त्याः । एवं तद् यद् एतद् । वाक् । वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु । अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । अप्तृन्निति दीर्घः । आपः । अपः ॥

अपो भि । ७ । ४ । ४८ ॥

अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे । अद्भिः । अद्भ्यः २ । अपाम् । अप्सु । दिक् । दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् ।

वंवदिति । तेन तुल्यमिति वतिः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः ॥

यः सौ ॥ यत्वमिदं स्त्रियामेव परिशेषात् । इदोय् पुंसीति पुंस्ययं वचनात् क्लीबे सोर्लुका लुप्तत्वाच्च । एवमिति । सा । ते । ताः । या । ये । याः । एषा । एते । एताः । इत्यादीत्यर्थः । वागिति । वचेः क्विब्वचीत्यादिना क्विप् दीर्घोऽसंप्रसारणं च । चोः कुः । अप्शब्दइति । आप्नोतेर्ह्रस्वश्चेति ह्रस्वश्चकारात् क्विप् ॥

अच उपसर्गात्त इत्यतोनुवर्तनादाह । तकारः स्यादिति । दिगिति । क्विन्नन्तत्वात् कुत्वम् । षडगकाः प्राग्वदूह्याः । अन्यथा

दिनु । त्यदादिष्विति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । दृक् । दृग् । दृशौ । दृशः । त्विट् । त्विड् । त्विषौ । त्विषः । त्विड्भ्याम् । त्विट्त्सु । त्विट्सु । सह जुषते इति सजूः । सजुषौ । सजुषः । सजूर्भ्याम् । सजूष्षु । सजूःषु । षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम् । आशीः । आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्याम् । असौ । त्यदाद्यत्वं टाप् । औङः शी । उत्वमत्वे । अमू । अमूः । अमूम् । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुष्यै । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुष्याः २ । अमुयोः २ । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमूषु । ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

* * *

पीति । त्यदाद्युपपदत्वाभावेपीत्यर्थः । त्विडिति । त्विष दीप्तावित्यस्मात् क्विप् । जश्त्वचर्त्वे । सजूरिति । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्मात् क्विप् । ससजुषोरुरिति षस्य रुत्वम् । र्वोरिति दीर्घः । आशिषाविति । आशासः क्वावुपसंख्यानमित्युपधाया इत्वम् । शासिवसीति षत्वम् । असाविति अदसस्त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं टाप् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद् अदस औ सुलोपश्च । तदोरिति सत्वमित्येके । अन्ये तु परत्वाद्विशेषविधेश्च पूर्वं सौत्वं ततोत्र नात्वटापावित्याहुः ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

* * *

स्वमोर्लुक्। दत्वम्। स्वनडुत्। स्वनडुद्। स्वनडुही। चतुरनडुहोरित्याम्। स्वनड्वांहि। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। दिव उत्। विमलद्यु अहः। अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायामुत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणं न। विमलदिवी। विमलदिवि। अपदादिविधौ किम्। दधिसेचौ। इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव, कुत्वे तु न। वाः। वारी। अझलन्तत्वान्न नुम्। वारि। चत्वारि। न लुमतेति कादेशो न। किम्। के। कानि। इदम्। इमे। इमानि।

दत्वमिति ॥ वसुस्रंस्वितिदत्वमनडुच्छब्दान्तेपि प्रवर्त्तते पदाधिकारस्थत्वादिति भावः। पूर्वपदस्येवेति। अन्यथा राजपुरुषो वागाशीरित्यादौ नलोपकुत्वादिकं यथासंभवं न स्यादिति भावः। उत्तरपदत्वे चेति। उत्तरशब्देनोत्तरपदमुच्यते। उत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः। एतेन सुधियौ सुधिय इत्यत्रान्तर्वर्तिसुपा पदत्वात्पक्षे शाकलप्रसङ्ग इत्याशङ्का परास्ता। उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणनिषेधात्। उत्तरपदत्वे किम्। राजपुरुष इत्यादौ नलोपो यथा स्यात्। पश्यति दधीत्यादावपि दधिशब्दस्य पदत्वे प्रत्ययलक्षणं भवत्येवोत्तरपदस्य समासावयवे रूढत्वात्। दधिसेचाविति। सिञ्चत इति सेचौ। अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति विच्। दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः। उपपदसमासे तु प्राक् सुबुत्पत्तेः समासविधानात् सेच्शब्दस्य पदसंज्ञा नास्तीति पदादित्वं सकारस्य न स्यात्। नन्वेवमुपपदसमासे षत्वं दुर्वारमिति चेदत्राह कैयटः। अनभिधानात्सोपपदाद्विजभावः दधिसेचाविति प्रयोगाभावात्। वस्तुतस्तु पदादादिः पदादिरिति पक्षे

अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः ॥ * ॥ एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः २ । ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्म । रोऽसुपि । अहर्भाति । विभाषा ङिश्योः । अह्नी । अहनी । अहानि ॥

अहन् । ८ । २ । ६८ ॥

अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम् । अहोभिः । इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते । अहन्नित्यावर्त्य नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः ।

तूपपदसमासेऽपि षत्वं सुपरिहरम् ।

अन्वादेश इति ॥ अस्यैवेदं विधीयते नत्वौट्शसादिषु फलाभावात् । स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लुका लुप्तेऽपि प्रत्ययलक्षणमिह प्रवर्तते वचनसामर्थ्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु द्वितीयाटौस्स्वितिसूत्र एव एनद्वक्तव्यः । एनम् । एनौ । एनानीत्यादि तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् । क्लीबे अमि लुका लुप्तेऽपि तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः । न चैवमेतच्छ्रितमित्यत्राप्येनदादेशापत्तिः । द्वितीयाश्रितेति समासे कृते सुपो लुकि द्वितीयादिविभक्तिपरत्वाभावात् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेश इत्युक्तमिति वाच्यम् । एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरङ्गे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेरिति मनोरमायां स्थितम् । ब्रह्मणी इति । इह विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपो न नसंयोगाद्वमन्तादिति निषेधात् । रोसुपि । अहर्भातीति । अहन्निति रुत्वे कृते तु हशि चेत्युत्वप्रवृत्त्या अहो भातीति स्यादिति भावः ॥

नलोपाभावं निपात्येति । अहन्नित्यत्र नकारान्तरं प्रश्लिष्य नान्तस्य अहन्शब्दस्य रुरिति व्याख्ययापि हलरत्वयोर्नकार-

तदन्तस्यापि रुत्वरुत्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स दीर्घाहा निदाघः । इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेनाऽसुपीति निषेधाद्रुत्वाभावे रुत्वस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः । संबुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ । दीर्घाहानौ । दीर्घाहानः । दीर्घाह्णा । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि । दण्डिनी । दण्डीनि । स्रग्वि । स्रग्विणी । स्रग्वीणि । वाग्मि । वाग्मिनी । वाग्मीनि । बहुवृत्रहाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि । असृजः पदान्ते कुत्वं सृजेः क्विनो विधानात् । विश्वसृडादौ तु न । सृजिदृशोरितिसूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् । यद्वा व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः । स्रगृत्विक्शब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् ।

स्थानिकत्वं सेत्स्यतीति बोध्यम् । तदन्तस्यापीति । पदाधिकारत्वादिति भावः । न चात्र प्रत्ययलक्षणन्यायेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य समासैकदेशस्याप्यहन्शब्दस्य पदत्वाद्रुत्वं स्यादेव किमनेन तदन्तविध्याश्रयणेनेति शङ्क्यम् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रतिषेधेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । सृजिदृशोरिति सूत्रइति । एतच्चोपलक्षणम् । मृजेर्वृद्धिरितिसूत्रेपि तत्प्रयोगात् । रज्जुसृड्भ्यामिति । ननु भ्यांप्रत्ययो झलादिरकिद् भवतीति सृजिदृशोरित्यमागमः स्यात् मैवम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । न चैवमप्यनुदात्तस्य चर्दुपधस्येति वैकल्पिकः प्राप्नोति तद्विधौ धातोः स्वरूपेणानुपादानादिति शङ्क्यम् । धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्ययएवेति परिष्कारात् । एवं च प्रसृड्भ्यां , प्रसृड्भिरित्यादौ नायं दोषः प्रसज्यते । एतच्च मृजेर्वृद्धिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्ययएवेति चेद् धियो धियः भुवो भुव

असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋज्प्रत्यये बोध्यः । असृक् । असृग् । असृजी । असृञ्जि । पद्दन्निति वा असन् । असानि । असृजा । अस्ना । असृग्भ्यामित्यादि । ऊर्क् । ऊर्ग् । ऊर्जि । ऊन्र्जि । नरजानां संयोगः ॥ बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः । अन्त्यात्पूर्वो वा नुम् ॥ * ॥ बहूर्जि । बहून्र्जि वा कुलानि । त्यत् । त्यद् । त्ये । त्यानि । तत् । तद् । ते तानि । यत् । यद् । ये । यानि । एतत् । एतद् । एते । एतानि । अन्वादेशे तु एनत् । बेभिद्यतेः क्विप् । बेभित् । बेभिद् । बेभिदी । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्झलन्तत्वान्न नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम्न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् । बेभिदि ब्राह्मणकुलानि । चेच्छिदि ।

इत्यादावियङुवङौ न स्यातां किं तु चिक्षियतुः लुलुवतुरित्यादावेव स्यातां सत्यम् । वस्तुगत्या धातोरेवोच्यमानं कार्यमियङादिकं न भवति किं त्वङ्गस्योच्यमानमिति वैषम्यात् । कुत्वापवाद इति । षत्वसूत्रे सृजमृजयजेतिविशिष्य ग्रहणादिति भावः । असृक्शब्दस्त्विति । एतच्च क्षीरस्वामिग्रन्थे स्पष्टम् । ऋज्प्रत्यये बोध्य इति । यद्यप्यस्मिन्पक्षे स्वरो भिद्यते तथापि लोके स्वरस्यानादराद्वेदे तु बाहुलकादिष्टस्वरः सिध्यतीति भावः । बहूर्जीति । इदमन्त्यादिति च वाचनिकम् । तथा च वार्तिकम् । बहूर्जिप्रतिषेधः अन्त्यात्पूर्वं नुममेके इति । भाष्ये तु अचः परो यो झल् तदन्तस्य नुमित्याश्रित्य प्रथमवार्तिकं प्रत्याख्यातम् । एवं च उन्र्जीत्यत्र नुम् दुर्लभः । किं च उर्दमाने क्रीडायां च । गर्ह गर्हायामित्यादीनां क्विबन्तानां भाष्यमते नुमा न भाव्यमेवेति बोध्यम् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिति । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति तु नेहाश्रीयते । तस्य क्वाचित्कत्वा-

गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेर्चागतिभेदतः।
असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम्॥ १॥
स्वम्सुप्सु नव षट् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः।
चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय॥ २॥

तथाहि। गामञ्चतीति विग्रहे ऋत्विगादिना क्विन्। गतौ नलोपः। अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङ्। गवाक्। गवाग्। सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावे। गोअक्। गोअग्। पूर्वरूपे।

त्। क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति भावः। जायन्ते नव सौ तथाऽमि च नव भ्यांभिस्भ्यसां संगमे षट्संख्यानि नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव तद्वच्छसि। चत्वार्यन्यवचस्सु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तज्जानन्तु प्रतिभान्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोत्रावधिरिति नरपतिसभायां क्वचित् केन चित् प्राचीनेन कृतस्याक्षेपस्य प्राचीनैरेव पण्डितैः कैश्चिद्गवाक्शब्दस्येत्यादिना विभावयेत्यन्तेन श्लोकद्वयेन समाधानमुक्तम्। तदेव श्लोकद्वयं प्रकृतोपयोगादाह। गवाक्शब्दस्य रूपाणीति। अञ्चतेर्गतौ नलोपः। पूजायां तु नेत्याशयेनाह। अर्चागतिभेदत इति। आद्यादित्वात्तसिः। पूजार्थगत्यर्थभेदेनासन्ध्यवङादिभिर्नवाधिकशतं रूपाणि बोध्यानीत्यर्थः। उक्तसंख्यामेव व्यवस्थापयति। स्वम्सुप्स्विति। प्रत्येकमिति शेषः। एवमग्रेपि षट् त्रीणि चत्वारीत्यत्रापि बोध्यम्। रूपाणीति संकलनया नवाधिकशतं रूपाणीत्यर्थः। इह चयो द्वितीया इति वार्तिकमनाश्रित्य नवाधिकशतमित्युक्तमिति बोध्यम्। तदाश्रयणे तु त्रीणि रूपाणि वर्धन्त इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्। इत्यादीति। आदिशब्देनान्यान्यपि ज्ञेयानि। तद्यथा। गवाग्भिः। गोअग्भिः। गोग्भिः। गवाङ्भिः। गोअङ्भिः। गोङ्भिः। ङ-

गोक्। गोग्। पूजायां नस्य कुत्वेन ङः। गवाङ्। गोअगोङ्। गोङ्। अम्यप्येतान्येव नव। औङः शी। भत्वादच इत्यलोपः। गोची। पूजायां तु। गवाञ्ची। गोअञ्ची। गोञ्ची। जश्शसोः शिः। शेः सर्वनामस्थानत्वान्नुम्। गवाञ्चि। गोअञ्चि। गोञ्चि। गतिपूजनयोस्त्रीण्येव। गोचा। गवाञ्चा। गोअञ्चा। गोञ्चा। गवाग्भ्याम्। गोअग्भ्याम्। गोग्भ्याम्। गवाङ्भ्याम्। गोअङ्भ्याम्। गोङ्भ्याम्। इत्यादि। सुपि तु ङान्तानां पक्षे ङ्णोः कुगिति कुक्। गवाङ्क्षु। गोअङ्क्षु। गोङ्क्षु। गवाङ्षु। गोअङ्षु। गोङ्षु। गवाक्षु। गोअक्षु। गोक्षु। न चेह चयो द्वितीया इति पक्षे ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम्। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। कुक्पक्षे तु

यि। गोचे। गवाञ्चे। गोअञ्चे। गोञ्चे। भ्यामि प्राग्वत्। भ्यसि। गवाग्भ्यः। गोअग्भ्यः। गोग्भ्यः। गवाङ्भ्यः। गोअङ्भ्यः। गोङ्भ्यः। ङसौ। गोचः। गवाञ्चः। गोअञ्चः। गोञ्चः। भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत्। ङसि पञ्चम्येकवचनवत्। ओसि। गोचोः। गवाञ्चोः। गोअञ्चोः। गोञ्चोः। आमि। गोचाम्। गवाञ्चाम्। गोअञ्चाम्। गोञ्चाम्। ङौ तु गोचि। गवाञ्चि। गोअञ्चि। गोञ्चि। ओसि प्राग्वत्। सुपि तु गवाङ्क्षु। गवाङ्षु। गोअङ्क्षु। गोअङ्षु। गोअङ्क्षु। गोङ्षु। गवाक्षु। गोअक्षु। गोक्षु। ननु भ्याम्त्रये भ्यस्द्वये ङसिङसोरोस्द्वये च समानरूपत्वात् कथमिह नवाधिकशतमित्युक्तमिति चेद् अत्राहुः। अर्थभेदेन रूपभेदमाश्रित्य तथोक्तमिति। षण्णामाधिक्यं शङ्क्यमिति। नवसु मध्ये ककारस्थाने पाक्षिकखकारप्रवृत्त्या रूपषट्काधिक्यं न शङ्क्यमित्यर्थः। चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति। तथा च शास्त्रदृष्ट्या

तस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभावपक्षे चयो द्वितीयादेशात्त्रीणि रूपाणि वर्धन्तएव ।

ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।
रूपाण्यश्वाग्निभूतानि ५२७ भवन्तीति मनीषिभिः ॥ १ ॥

ककारो नास्त्येव किं तु गकार एवास्तीति भावः । तस्यासिद्धत्वादिति । कुको ऽसिद्धत्वादित्यर्थः । वर्द्धन्तएवेति । एवं च त्रयाणामाधिक्यसंभवात्सुपि द्वादशरूपाणि भवन्तीति संकलनया द्वादशाधिकशतं मतं न तु नवाधिकशतमिति भावः । अश्वाग्निभूतानीति । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः । सौ नवानामन्त्यस्य द्वित्वे अष्टादश । औङि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां जद्वित्वे सप्त । अणोप्रगृह्येत्यनुनासिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात् । जसि जद्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पात् द्वादश । सङ्कलनया सप्तत्रिंशत् । एवं द्वितीयायामपि विभक्तौ सप्तत्रिंशत् । तथा च संकलनया चतुःसप्ततिः । टायां चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां जद्वित्वे सप्त तेषां च सप्तानामनुनासिकविकल्पे चतुर्द्दश संकलनया अष्टाशीतिः । भ्यामि षट्सु रूपेषु भात्पूर्वस्य द्वित्वे द्वादश तेषां द्वादशानामपि यणो मय इति यद्वित्वे चतुर्विंशतिः तेषामपि मकारस्य द्वित्वेऽष्टचत्वारिंशत् संकलनया षट्त्रिंशदधिकं शतम् । भिसि चतुर्विंशतिः भात् पूर्वस्य विसर्गस्य द्वित्वात्संकलनया षष्ट्युत्तरशतम् । ङजि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां जद्वित्वे सप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति । एकारस्यानण्त्वात् । संकलनया सप्तोत्तरषष्ठ्यधिकं शतम् । भ्यामि प्राग्वदेवाष्टचत्वारिंशत् । तथैव भ्यसि भात् पूर्वस्य यविसर्गयोश्च द्वित्वात् । संकलनया त्रिषष्ठ्यधिकं शतद्वयम् । ङसौ चतुर्णां मध्ये जद्वित्वे सप्त । तेषां तु सप्तानां वि-

तिर्यक् । तिरश्ची । तिर्यञ्चि । पूजायां तु । तिर्यङ् । तिर्यञ्ची । तिर्यञ्चि । यकृत् । यकृती । यकृन्ति । पद्दन्निति वा यकन् । यकानि । यक्ना । यकृता । शकृत् । शकृती । शकृन्ति । शकानि । शक्ना । शकृता । ददत् । ददती ॥

वा नपुंसकस्य । ७ । १ । ७९ ॥

अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने । ददन्ति । ददति । तुदत् ॥

आच्छीनद्योर्नुम् । ७ । १ । ८० ॥

सर्वद्वित्वे चतुर्दश । संकलनया सप्तोत्तरसप्तत्यधिकं शतद्वयम् । भ्यांभ्यसोः प्राग्वदेव प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत् । संकलनया त्रिसप्तत्यधिकं शतत्रयम् । ङसाविव ङस्ओस्आम्ङिओस्स्वित्यत्रापि प्रत्येकं चतुर्दश । चतुर्षु रूपेषु मध्ये अद्वित्वे सप्तानामप्यन्त्यस्य द्वित्वात् । ङौ तु सप्तानामप्यन्त्यस्याणोऽप्रगृह्यस्येति वैकल्पिकानुनासिकप्रवृत्तेः । संकलनया त्रिचत्वारिंशदधिकं शतचतुष्टयम् । सुपि गत्यर्थे त्रयाणां कद्वित्वे षट् । तेषां तु खयः शर इति षद्वित्वे द्वादश उकारस्यानुनासिके चतुर्विंशतिः । संकलनया सप्तोत्तरषष्ट्यधिकं शतचतुष्टयम् । पूजायां तु कुगभावे त्रयाणां ङकारद्वित्वेऽनुनासिके च द्वादश कुक्पक्षे तु त्रयो द्वितीयादेशे षट् । षण्णां ङषयोर्द्वित्वेऽननुनासिके चाष्टचत्वारिंशत् संकलनया सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः । तिरश्ची इति । भत्वादच इत्यल्लोपः । अल्लोपे इति वचनात्तिर्यादेशाभावः । दददिति । पुंलिङ्गेप्ययं व्युत्पादितः ॥

शतेति । ऋदुशनेत्यनङ् । शतृप्रत्यय इत्यर्थः ॥

आच्छीनद्योः ॥ नुम्ग्रहणमिह चिन्त्यप्रयोजनं नाभ्यस्ताच्छतुर्वा नपुंसकस्येत्यत्र इदितो नुम् धातोरित्यतोनुवृत्तेरावश्य-

अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः । तुदन्ती । तुदती । तुदन्ति । भात् । भान्ती । भाती । भान्ति । पचत् ॥

शप्श्यनोर्नित्यम् । ७ । १ । ८१ ॥

शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छीनद्योः परतः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति । स्वप् । स्वब् । स्वपौ । नित्यात्परादपि नुमः प्रागप्तृन्निति दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वाम्पि । निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमितिपक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नुमेव । स्वम्पि । स्वपा । अपोभि । स्वद्भ्याम् । स्वद्भिः । अर्तिपिबत्यादिना

कृतया तदुत्तरत्रापि तत एवानुवर्तते बाधकाभावात् । शतुरवयव इति । तुदादेः शस्यान्तरङ्गत्वाच्छत्रादेशाकारेण सहैकादेशे कृते ऽवर्णान्तात्परस्य शतुरिति न भवति । उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । भादिति । भा दीप्तौ । लटः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् ॥

शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धेऽपि नित्यग्रहणमिह वेत्यधिकारनिवृत्त्यर्थमन्यथा ह्यारम्भसामर्थ्यादिह नित्यमुत्तरत्र विकल्प इत्याशङ्क्येत । पचन्ती इति । कर्तरि शपि नित्य नुम् । दीव्यन्ती इति । दिवादिभ्यः श्यनि नित्यं नुम् । पचन्तीति दीव्यन्तीति बहुवचने तु नपुंसकस्य झलच इति नुम् बोध्यः । स्वबिति । शोभना आपो यस्मिन् सरसीति बहुव्रीहिः । ऋक्पूरबिति समासान्ते प्राप्ते न पूजनादिति निषेधः । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्य इति ईन्न भवति तत्राप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणमिति वक्ष्यमाणत्वात् । निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति । अयमेव पक्षः प्रबल इति च्छदिरुपधिबलेर्ढञ् इति

धनेरुस् रुत्वम् । धनुः । धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम्विसर्जनीयेति षत्वम् । धनूंषि । धनुषा । धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पिपठिषतेः क्विप् । र्वोरिति दीर्घः । पिपठीः । पिपठिषी । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोपि नुम् न । पिपठिषि । पिपठीर्भ्यामित्यादि । पयः । पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्यामित्यादि । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

* * *

सूत्रे मनोरमायां स्थितम् । धनेरुसिति । जनेरुसिरित्यतो रुसिरित्यनुवर्तमाने अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो निदित्यौणादिकेनेत्यर्थः । धनुर्भ्यामिति । इह र्वोरुपधाया इत्यादिना दीर्घो न शङ्क्यः रेफान्तस्याधातुत्वात् । एवमिति । चक्षेः शिच्च चादुसिः । चक्षुः । अर्चिशुचिहुसृपीत्यादिना जुहोतेरिसिः । आदिशब्देन सर्पिरर्चिरादयो ग्राह्याः । सुपुमांसीति । पुंसो असुङिति सूत्रे सुटीति व्याचक्षाणस्य प्राचो मते जसीष्टसिद्धावपि शसि नैतत्सिध्येत् । औङि चातिप्रसङ्गः । इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतोनुवृत्तिं पर्यालोच्य सर्वनामस्थान इति यथाश्रुतं ब्रुवतां तु सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

* * *

स्वरादिनिपातमव्ययम् । १ । १ । ३७ ॥

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर, अन्तर, प्रातर, पुनर्, सनुतर्, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्,

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ स्वरादयश्च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः । ननु चादिष्वेव स्वरादीन् पठित्वा प्रकृतसूत्रं परित्यज्य तद्धितश्चासर्वेत्यादि सूत्रचतुष्टयमपि चादयोऽसत्त्व इत्यस्मादूर्ध्वं कृत्वाव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यवह्रियतामिति चेन्न । स्वस्ति वाचयति स्वः पश्यति स्वः पततीत्यादौ कर्मादिकारकयोगेन सत्त्ववाचकत्वात् तेषां निपातसंज्ञानापत्तेः । चादीनां ह्यसत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा न तु सत्त्ववाचिनां स्वरादीनां तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनां चाव्ययसंज्ञेष्यत इति व्यवस्थानापत्तेश्च । तथा प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चादयोऽसत्त्व इति सूत्र्यतां तथा हि सति स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि निपातसंज्ञा सेत्स्यतीति चेन्न । एवं हि निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत । सन्ति हि स्वरादिषु किमोत् दक्षिणादाजित्य दावेकाचौ तद्धितौ कन्प्रभृतय एकाचः कृत्प्रत्ययाश्च सन्ति । तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्त इति सूत्रस्य कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्त इति सूत्रस्य च स्वरादिगणपठितत्वात् । यद्यप्यत्र मूले स्वरादिषु गणसूत्रद्वयमिदं न पठितं तथापि प्राचां पाठे त्वस्तीत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते । स्वरादीनुदाहरति । स्वरित्यादिना । स्वरिति स्वर्गे परलोके च । अन्तरिति मध्ये । प्रातरिति प्रत्यूषे । पुनरित्यप्रथमे विशेषे च । सनुतरित्यन्तर्द्धाने । स्वराद्याः पञ्च रेफान्ताः । तेन स्वर्याति प्रातरत्वेत्यादावुत्वं न भवति । सान्तत्वे हि स्यादेव दोषः । उच्चैस् महति । नीचैस् अल्पे । शनैस् क्रियामान्द्ये ।

ऋधक्, ऋते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्, मनाक्, ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, बहिस्, अवस्, समया, निकषा, स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, हेतौ, इद्धा, अद्धा, सामि, वत्, "ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत्" सना, सनत्, सनात्, उपधा, तिरस्, अन्तरा, अन्तरेण, ज्योक्, कम्,

ऋधक् सत्येपि। वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये। ऋते वर्जने। युगपदित्येककाले। आराद् दूरसमीपयोः। पृथक् भिन्ने। ह्यस् अतीतेऽन्हि। श्वोऽनागतेऽन्हि। दिवा दिवसे। रात्राविति निशि। सायमिति निशामुखे। चिरमिति बहुकाले। मनाक् ईषत् इमावल्पे। जोषं सुखे मौने च। तूष्णीमिति मौने। बहिस् अवस् इमौ बाह्ये। समयेति समीपे मध्ये च। निकषेत्यन्तिके। स्वयमिति आत्मनेत्यर्थे। वृथेति व्यर्थे। नक्तमिति रात्रौ। नञ् इति निषेधे। हेताविति निमित्ते। इद्धेति प्राकाश्ये। अद्धेति स्फुटावधारणयोः। तत्त्वातिशययोरित्यन्ये। सामीत्यर्द्धजुगुप्सितयोः। वत्। तेन तुल्यमित्यादिभिर्विहितो यो वतिप्रत्ययः स इह गृह्यते। तदाह। ब्राह्मणवत् क्षत्रियवद् इति। प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाप्रयोजनाभावात्प्रत्ययान्तमुदाहृतम्। यस्तु उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे विहितः स इह न गृह्यते। यदुद्वतो निवतो यासीत्यत्र सत्त्वधर्मस्य लिङ्गसंख्यान्वयस्य दर्शनात्। अत्र वदन्ति। तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यत्र तसिवती इति वतिप्रत्ययोपि परिगण्यते तच्च न कर्तव्यं स्वरादिपाठेनैव गतार्थत्वात् स्वरादिषु वा वतिं न पठनीयमिति। सना सनत् सनाद् एते नित्ये। उपधेति भेदे। तिरस् अन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च। अन्तरेति मध्ये विनार्थे च। अन्तरेणेति वर्जने। ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे च। कमिति वा-

शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, श्रौषट्, वौषट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, क्षमा, विहायसा, दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायम्, मुहुस्, प्रबाहुकम्, प्रवाहिका, आर्यहलम्, आभीक्ष्णम्। साकम्। सार्द्धम्, नमस्, हिरुक्, धिक्

रिमूर्द्धनिन्दासुखेषु । शमिति सुखे । सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः । विनेति वर्जने । नानेत्यनेकविनार्थयोः । स्वस्तीति मङ्गले । स्वधा पितृदाने । अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु । वषट् वौषट् श्रौषट् एते हविर्दाने ।अन्यदन्यार्थे । अस्तीति सत्तायाम्। उपांश्वित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । क्षमेति क्षान्तौ । विहायसेति वियदर्थे । दोषेति रात्रौ । मृषा मिथ्येत्येतौ वितथे। मुधेति व्यर्थे । इत उर्ध्वं क्त्वातोसुन्कसुनः । कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्तः । अव्ययीभावश्चेति । गणसूत्रत्रयमष्टाध्यायीस्थसूत्र्या समानार्थकमिह न पठितं चेदपि प्राचीनगणपाठे तदस्तीति बोध्यम्। वैयर्थ्यं तु परिहरिष्यते ।पुरेत्यचिरतं चिरातीते भविष्यदासन्ने च । मिथो मिथस् एतौ रहःसहार्थयोः । प्रायमिति बाहुल्ये । मुहुसिति पुनरर्थे ।प्रवाहुकमिति समानकाले ऊर्ध्वार्थे च । प्रवाहिकेति पाठान्तरम् । आर्यहलमिति बलात्कारे । शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबन्धे । हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्याह । आभीक्ष्णमिति पौनःपुन्ये । साकं सार्द्धमेतौ सहार्थे । नमस् नतौ । हिरुक् वर्जने ।धिङ्निन्दाभर्त्सनयोः । इत ऊर्ध्वं तसिलादयस्तद्धित एधाच्पर्यन्तः शस्तसी कृत्वसुच्सुच् आस् थाल्च्व्यर्थाश्चेति प्राचीनगणपाठेस्तीति बोध्यम् । तसिलादीत्यादेरयमर्थः । पञ्चम्यास्तसिलित्यारभ्य एधाच्चेत्येतदन्तैः सूत्रैरुक्ता ये तद्धितास्तदन्ताः स्वरादिषु बोद्धव्याः । तथा बह्वल्पार्थाच्छस् । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । तेनैकादिक् । तसिश्चेत्ययमपि तसिः ।

अथ, अम्, आम्, प्रताम्, प्रशान्, प्रतान्, मा, माङ्॥ आकृतिगणोयम् *

क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्। इण आसिरित्युणादिसूत्रेण विहित आसिः। प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि। संपद्यकर्तरि च्विः। विभाषा साति कार्त्स्न्ये। देये त्रा चेत्येतदन्ता अपि ग्राह्या इति। अम् शैघ्र्येऽल्पे च। आम् अङ्गीकारे। अम् च छन्दसि। किमेत्तिङव्ययेति कास्प्रत्ययादिभिश्च विहिता अपि अनामौ गृह्येते इत्येके। प्रतं नयातरां ययाचतरां कारयामास। प्रताम् ग्लानौ। प्रशान् समानार्थे। प्रतान् विस्तारे। मा माङ् एतौ निषेधाशङ्कयोः। आकृतिगण इति। तेनान्येपि ज्ञेयाः। तथा हि। कामम्। स्वाच्छन्द्ये। प्रकाममित्यतिशये। भूय इति पुनरर्थे। साम्प्रतमिति न्याय्ये। परममिति किंत्वर्थे। साक्षात् प्रत्यक्षे। साचीति तिर्यगर्थे। सत्यमित्यर्द्धाङ्गीकारे। मङ्क्षु आशु एतौ शैघ्र्ये। संवत् वर्षे। अवश्यं निश्चये। उषेति रात्रौ। ओमित्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च। भूरिति पृथिव्याम्। भुव इत्यन्तरिक्षे। झटिति झगिति तरसा एते शैघ्र्ये। सुष्ठु प्रशंसायाम्। दुष्ठु निकृष्टे। सुः पूजायाम्। कु इति कुत्सितेषदर्थयोः। अञ्जसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः। मिथु इति द्वावित्यर्थे। अस्तमिति विनाशे।

---

* कामम्, प्रकामम्, भूयस्, सांप्रतम्, परमम्, साक्षात्, साचि, सत्यम्, मङ्क्षु, आशु, सम्वद्, अवश्यम्, सपदि, बलवत्, प्रादुस्, आविस्, अनिशम्, नित्यदा, अजस्रम्, उषा, रोदसा, ओम्, भूः, भुवः, झटिति, झगिति, तरसा, सुष्ठु, दुष्ठु, सु, कु, अञ्जसा, मिथु, भाजक्, चिराय चिररात्राय, चिरस्य, चिरम्, चिरेण, चिरात्। अ-

च, वा, ह, अह, एव, एवम्, नूनम्, शश्वत्, युगपत्, भूयस्, कुपत्, कुवित्, नेत्, चेत्, चण्, कच्चित्; यत्र, नह, हन्त, माकिः, माकिम्, नकिम्, नकिः, माङ्, नञ्

स्थाने इतियुक्ते । वरमिति ईषदुत्कर्षे । सुदि शुक्लपक्षे । वदि कृष्णपक्षे इत्यादि । चादीनुदाहरति । चेत्यादिना । चेति समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु । वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेपि समुच्चये । हेति प्रसिद्धौ । अहेति पूजायाम् । एवेत्यवधारणेनवक्लृप्तौ च । एवमित्युक्तपरामर्शे । नूनमिति निश्चये तर्के च । शश्वदिति पौनःपुन्ये । नित्ये सहार्थे च । युगपदित्येककाले । भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये च । कुपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च । कुविदिति भूयर्थे प्रशंसायां च । नेदिति शङ्कायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च । चेदिति पदार्थे । चण् अयं चेदर्थे । णानुबन्धस्तु निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चणिति विशेषणार्थः । समुच्चयादौ त्वननुबन्धकः । कच्चिदितीष्टप्रश्ने । यत्रेति अनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु । नावकल्पयामि न मर्षये गर्हे आश्चर्यं वा यत्र भवान् वृषलं याजयेत् । नहेति प्रत्यारम्भे । हन्तेति हर्षे विषादे ऽनुकम्पायां वाक्यारम्भे च । माकिः माकीं नकिरिति त्रयोपि वर्जने । माङ्नञौ स्वरादिषूक्तौ । इह पाठस्तु निपातत्वार्थस्तेनाद्युदात्तत्वं फलं सिध्यतीति केचित् । तदसत् । फिट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः । अन्ये त्वाहुः । सत्त्ववचनानामप्यव्ययसंज्ञार्थं स्वरादिपाठ इति । तदप्यसत् । लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः । तस्मादुभयत्र पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः । यावत्ता-

स्तम्, आनुषक्, अम्नस्, स्थाने, वरम्, सुदि, वदि, यत्तत्, आहोस्वित्, साम्, कम्, शुकम्, अनुकम्, शम्बद्, व, दिष्ट्या, चटु, चाटु, हुम्, इव, अद्यत्वे, इत्यादि ॥

यावत्, तावत्, त्वै, द्वै, न्वै, रै, श्रौषट्, वौषट्, स्वाहा, स्वधा, तुम्, तथाहि, खलु, किल, अथ, सुष्ठु, स्म, आदह, उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च, "अवदत्तम्

यावदिति साकल्यावधिमानावधारणेषु। साकल्ये, यावत् कार्यं तावत् कृतम्। अवधौ, यावद्गन्तव्यं तावत्तिष्ठ। माने, यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्। अवधारणे, यावदमत्रं तावद्ब्राह्मणानामन्त्रयस्व। त्वै विशेषवितर्कयोः। द्वै वितर्के। न्वै इति पाठान्तरम्। रै दाने अनादरे च। रै करोति ददातीत्यर्थः। त्वं रै किं करिष्यसि। श्रौषट् वौषट् एतौ हविर्दाने। स्वाहा देवताभ्यो दाने। स्वधेति पितृभ्यः। श्रौषडादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः। तुमिति तुंकारे। गुरुं तुंकृत्य हुंकृत्य। तथाहीति निदर्शने। खलु इति निषेधवाक्यालङ्कारनिश्चयेषु। किलेति वार्तायामलीके च। अथेति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अयं स्वरादावपि। तेन मङ्गलवाचकस्य मन्त्रार्थत्वेऽप्यव्ययत्वं सिध्यति। अत एव श्रीहर्षः, उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे। यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवर्गः स्नपयांबभूव तामिति। अत्र हि अथ स्नपयांबभूवेत्यस्य मङ्गलं स्नपनं चकारेत्यर्थः। निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलं मृदङ्गध्वानवत्। सुष्ठु स्वरभेदार्थं पाठः। स्मेत्यतीते पादपूरणे च। आदहेत्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु। आदह स्वधामन्नित्यत्र तु पदकारा आ दहेति पृथक् पदं पठन्ति। अवदत्तमिति। इह अवस्यानुपसर्गत्वाद् अच उपसर्गात्तः इति न भवति। अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकमहंकारे। एवं गेये केन विनीतौ वामिति। युवामित्यर्थः। सुबन्तप्रतिरूपकमव्ययम्। अस्तीति तु तिङन्तप्रतिरूपकम्। एवं त्वामस्मि वच्मीत्यत्रास्मीत्यहमर्थे तिङन्तप्र-

अहंयुः, अस्तिक्षीरा, अ. आ. इ. ई. उ. ऊ. ए. ऐ. ओ. औ, पशु, शुकम्, यथाकथाच, पाट्; प्याट्, अङ्ग, है, हे, भोः, अये, घ, विषु, एकपदे, युत्, आतः। चादिरप्याकृतिगणः॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः। १। १। ३८।

तिरूपकम्। आहेत्युवाचेत्यर्थे। आसीति बभूवेत्यर्थे इत्यादि बोध्यम्। अहंयुसिति। अहं शुभमोर्युस्। यदि तु त्वाहौसाविति सपर्यन्तस्याहादेशे शेषे लोपे च कृते निष्पन्नो योहंशब्दस्तस्माद्युस्प्रत्ययः क्रियेत तर्हि सुपो लुकि अस्मद्युसिति स्थिते मदीय इत्यत्रेव सपर्यन्तस्य मादेशे सति मद्युरिति स्यादिति भावः। अस्तिक्षीरेति। तिङन्तत्वे तु बहुव्रीहिसमासोयं नोपपद्यतइति भावः। अ इति सम्बोधनेऽधिक्षेपे निषेधे च। आ इति वाक्यस्मरणयोः। इ सम्बोधनजुगुप्साविस्मयेषु। ई उ ऊ ए ऐ ओ औ सम्बोधने। पशु सम्यगर्थे। पशु मन्यमानाः। शुकं शैघ्र्ये। यथाकथाचेत्यनादरे। पाट्प्रभृतयः सप्त सम्बोधने। घेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु। विषु नानार्थे। एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे। युत् कुत्सायाम्। आत इति इतोपीत्यर्थे। आकृतिगण इति। तद्यथा यत्तदिति हेतौ। आहोस्विद्विकल्पे। सीम सर्वतोभावे। सुकमतिशये। अनुकस्वितर्के। शश्वदन्तः करणे आभिमुख्ये च। व पादपूरणे इवार्थे च। दिष्ट्यानन्दे। चट् चाट् प्रिये वाक्ये। हुमिति भर्त्सने। इवेति सादृश्ये। अद्यत्वे इति इदानीमित्यर्थे। इत्यादि। अत्र स्वरादिचादयोराकृतिगणत्वाविशेषेपि येषां निपातस्वर इष्टस्ते चादिषु। अन्ये तु स्वरादिषु स्वरद्वयभाजस्तूभयत्र बोध्याः॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥

यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोर्थाः । तसिवती । नानाञाविति । तेनेह न । पचतिकल्पम् । पचतिरूपम् ॥

कृन्मेजन्तः । १ । १ । ३९ ॥

सर्वेति । वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः । नोत्पद्यत इति । किं त्वेकवचनमेवोत्पद्यत इति भावः । तद्धितः किम् । एकः । द्वौ । त्रयः । असर्वेत्यादि किम् । औपगवः । ननु पञ्चालाः गोदौ वरणा इत्यादावति प्रसङ्गः । न च लुब्योगाप्रख्यानादिति वदतां नैषां तद्धितान्तत्वमङ्गीकृतमिति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्याशङ्क्याह । परिगणनङ्कर्तव्यमिति । तसिलादय इति पञ्चम्यास्तसिलिति विहितो यस्तसिल् तदादयो याप्येपाशबिति विहितपाशप्प्रत्ययपर्यन्ता इत्यर्थः । शस्प्रभृतय इति । बह्वल्पार्थादिति विहितो यः शस्तदादयः समासान्ता इति सूत्रपर्यन्ताः । कृत्वोर्थ इति । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति विहिताः कृत्वसुजादयस्त्रयः । तसिवती इति । न च तसेः परिगणनं व्यर्थं शस्प्रभृतित्वादेव प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिरित्यस्य लाभादिति वाच्यम् । तेनैकदिक् तसिश्चेत्येतदर्थं तथा तस्यावश्यकत्वात् । तेन तुल्यमिति वतिः । नानाञाविति । विनञ्भ्यां नानाञौ नसहेतिविहितौ । पचतिकल्पमिति । अव्ययसंज्ञायां हि सत्यां सुपो लुक् स्यादिति भावः ॥

कृन्मेजन्तः ॥ अत्र मेजन्त इत्येतच्छ्रुतत्वात् कृत एव विशेषणं न तु कृदन्तस्याश्रुतस्य, अन्यथा प्रतामौ प्रतामः ।

कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारंस्मारम् । जीवसे । पिबध्यै ॥

क्त्वातोसुन्कसुनः । १ । १ । ४० ॥

एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ॥

अव्ययीभावश्च । १ । १ । ४१ ॥

लवमाचष्टे णौ क्विपि णिलोपे वस्योठि वृद्धौ लौः अत्रापि प्रसज्येतेति भावः । भवति ह्येतत्प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेजन्तं च श्रूयते इति तदाह । कृद्यो मान्त एजन्त इति । स्मारंस्मारमिति । स्मरतेराभीक्ष्ण्ये णमुल् चेति णमुल् । वृद्धिः । रपरत्वं नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम् । जीवसे इति । तुमर्थे सेसेनित्यसे प्रत्ययः । पिबध्यै इति । तुमर्थे इत्यनेनैव शध्यै प्रत्ययः पाघ्रेति पिबादेशः । येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेनैव सिद्धे सूत्रे अन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं, तेनेह न । आधये चिकीर्षवे । लक्षणप्रतिपदोक्तसन्निपातपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यत्वज्ञापनार्थमिदमिति मनोरमायां स्थितम् । एतच्चाव्ययादाप्सुप इत्यत्र अव्ययात् परस्य सुपो लुगिति यथाश्रुतव्याख्यामभिप्रेत्योक्तम् । अव्ययाद्विहितस्येतिव्याख्याने त्वाधये इत्यादौ अव्ययसंज्ञायामनिष्टान्तरमूह्यम् ॥

क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ कृत्वेति समानकर्तृकयोरित्यादिना क्त्वा । उदेतोरिति । उत्पूर्वादिणो भावलक्षणे स्थेणित्यादिना तोसुन् । विसृप इति । सृपितृदोः कसुन् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ अव्ययसंज्ञः स्यात् । इह लुङ्मुखस्वरोपचारयोर्निवृत्तौ चेति गणनं कर्तव्यम् । लुक्युदाहरणम् । उपाग्नि । अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । मुखस्वरनिवृत्तौ उदाहरणम् । उपा-

अधिहरि ॥

ग्निमुखः । प्रत्यग्निमुखः । मुखं स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नाव्ययदिक्शब्देत्यादिना प्रतिषेधः । तथा च बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति पूर्वपदं च समासस्वरेणान्तोदात्तम् । विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य उपचार इति प्राचां संज्ञा तन्निवृत्तावुदाहरणम् । उपपयःकारः । उपपयःकामः । इह अतः कृकमीति प्राप्तं सत्वं अनव्ययस्येति पर्युदस्यते । परिगणनं किम् । उपाग्न्यधीयान । इह सुबामन्त्रितइति पराङ्गवद्भावेन षाष्ठमामन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । पराङ्गवद्भावे हि अव्ययानां प्रतिषेध उपसंख्यातः । उपाग्न्यधीयानेत्यादौ मा भूदिति । तथा उपाग्निकमित्यादावव्ययसर्वनाम्नामित्यकच्च न । उपकुम्भमन्यः । खित्यनव्ययस्येति वर्तमाने अरुर्द्विषदजन्तस्येति विहितो यो मुम् तस्येह प्रतिषेधो न । उपकुम्भीभूतः । इह अस्य च्वावितीत्वस्य प्रतिषेधो न । ईत्वविधौ हि अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति प्रतिषेध उच्यते । दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरित्यत्र मा भूदिति । स्यादेतत् । स्वरादित्वेनैव सिद्धत्वात्तद्धितश्चेत्यादिचतुःसूत्री व्यर्था । तत्र हि तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्त इत्यादिना च्व्यर्थाश्चेत्यन्तेनासप्रत्ययमौणादिकं वर्जयित्वा तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यस्यार्थः संगृह्यते । कृन्मकारसंध्यक्षरान्त इत्यनेन कृन्मेजन्त इत्यस्यार्थः संगृह्यते । क्त्वातोसुन्कसुनोव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यत इति । अत्राहुः । पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन प्रागुक्तलुङ्मुखस्वरोपचारा इतिपरिगणनं लभ्यते । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नित्यादिसिद्धये न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वक्ष्यते तदप्यनेनैव लभ्यत इति ॥

अव्ययादाप्सुपः । १ । ४ । ८२ ॥
अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । अत्र विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां य-

अव्ययादाप्सुपः ॥ ण्यक्षत्रियार्षेति सूत्राल्लुगत्रानुवर्तत इत्याह । लुक् स्यादिति । अव्ययमिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् । नव्येति विविधं विकारं न गच्छति सत्त्वधर्मान् लिङ्गसंख्यादीन्न गृह्णातीति यावत् । तेनात्युच्चैसौ अत्युच्चैस इत्यादिसिद्धिः । अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहादव्ययसंज्ञाया अत्राभावात् । नन्वेवमप्युच्चैःशब्दस्याव्ययत्वानपायात् सुपो लुक् दुर्वार इत्यत आह । विहितविशेषणादिति । अत्युच्चैसाविति । नन्वत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयान्तेन समस्यन्ते उच्चैःशब्दस्त्वधिकरणशक्तिप्रधान इति कर्मत्वायोगान्न तस्य द्वितीयान्तता । सत्यम् । शक्तिप्रधानान्यपि कानि चिदव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि क्व चिद् भवन्ति । यथा दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिरिति । ततश्च प्रक्रियादशायामुच्चैःशब्दस्य द्वितीयान्तत्वं संभवतीति दिक् । ननु स्वरादिषु उच्चैःशब्दः पठ्यते तत्र कथं तदन्तस्य प्रसङ्ग इति चेन्न । अन्वर्थसंज्ञयैव तदन्तविधेरपि ज्ञापनात् । अन्यथा उपसर्जने प्रसङ्गाभावेन तन्निवृत्त्यर्थाया अन्वर्थसंज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः । तेन परमस्वः परमोच्चैरित्यादौ सत्त्वधर्मापरिग्रहादव्ययत्वं सिद्धं तदेतदाह । अव्ययसंज्ञायां यद्यपीत्यादि । अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादिति वार्तिकं मनसि निधायाह । आब्ग्रहणं व्यर्थमिति । सूत्रस्योक्तिसंभवस्तु स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षं गृहीत्वेति बोध्यः । स च न स्थितः भूतमियं ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः । यदि तु आम् इति सूत्रान-

द्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौणे । आब्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात् ॥

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

इति श्रुतिर्लिङ्गकारकसंख्याभावपरा ।

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।
आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥

वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ॥

इत्यव्ययानि ॥ 10 3/31

न्तरं सुपो धातुप्रातिपदिकयोः अव्ययादिति सूत्र्यते तदा सुब्ग्रहणमपि व्यर्थं सुप इत्यनुवृत्तिसंभवादिति नव्याः । अलिङ्गत्वे आथर्वणप्रणवविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह । सदृशमिति । एतेषु यन्न व्येति किं तु सदृशं एकप्रकारं तदव्ययमिति योजना । यद्वा । यस्मान्न व्येति तदव्ययम् । लिङ्गकारकेति । विभक्तिवचनशब्दौ संख्याकारकपराविति भावः । यद्यप्यव्ययीभावस्य लिङ्गसंख्याकारकयोगोस्ति तथापि वचनादव्ययत्वम् । अव्ययविशेषे कार्यान्तरमाह । वष्टीति । भागुरिराचार्यः । आपं चैवेति । वष्टीत्यनुषज्यते । यथा वाचेति । परिगणनमिदमित्येके । अन्ये तूदाहरणमात्रमित्याहुः । वगाह इति । अपिना साहचर्यादादिरेवाकारो लुप्यते नान्य इति भावः ॥

इत्यव्ययानि ॥

* * * * *

स्त्रियाम् । ४ । १ । ३ ॥

अधिकारोऽयं समर्थानामिति यावत् ॥

अजाद्य*तष्टाप् । ४ । १ । ४ ॥

अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टा-

अजाद्यतः ॥ अजशब्दः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अच् आदिर्यस्येति तु नार्थः । अचीति निर्देशाद् गणपाठसामर्थ्याच्च । अदिति न स्वरूपग्रहणम् । संख्याया इतिलिङ्गाद् अजादिभिः पृथक्पाठसामर्थ्याच्च । इह ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारेऽपि ङ्यापो न संबध्येते इहैव तयोर्विधेयत्वाद् अपि तु प्रातिपदिकमेव । तच्चाकारेण विशिष्यते विशेषणेन च तदन्तत्वलाभः । तदाह । अजादीनामकारान्तस्य चेति । सूत्रे अत इति षष्ठी तदर्थस्य वाच्यवाचकभावः । स्त्रियामिति तु धर्मप्रधानो निर्देश इत्याशयेनाह । वाच्यं यत् स्त्रीत्वमिति । एतच्च लिङ्गं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेणोक्तम् । कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायां सन्निधानादजादिभ्योऽकारान्ताच्चेति बोध्यम् । इको यणचीत्यत्र कस्मादचि परइत्याकाङ्क्षायामिक इति यथा । टापः पकारः स्वरार्थः । औङ आपः । आङि चापः । याडापः । इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थश्च । तदविघातार्थष्टकारः । आबित्युक्ते हि तदनुबन्धपरिभाषया औङ आप इत्यादावयमेव गृह्येत डाप्चापोस्तु ग्रहणं न स्यात् । नन्वत इत्येव सिद्धे अजादिग्रहणं

---

*अज, एडक, अश्व, चटक, मूषक, बाल, वत्स, होड, पाक, मन्द, विलात, पूर्वापहाणा उत्तरापहाणा, क्रुञ्चा, उष्णिहा, देवविशा । ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमेति पुंयोगेऽपि । कोकिला, जातौ । दंष्ट्रा, एतेऽजादयः । आकृतिगणोऽयम् ॥

प् स्यात्। अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्च बाधनाय। अजा। अतः। खट्वा। अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह।

व्यर्थम्। न च क्रुञ्चा उष्णिहेत्यादिषु हलन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं तदिति वाच्यम्। तथा सति क्रुञ्चेत्यादिरेव गृह्येत न त्वजादिरतो व्याचष्टे। अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्चेति। खट्वेति। खट् काङ्क्षायाम्। अशप्रुषिलटिखटिकणिविशिभ्यः क्वन्। नच चेतनानां खट्वादिशब्दानां कथं लिङ्गे व्यवस्थेति चेद् उच्यते। लोकप्रसिद्धं स्तनाद्यवयवसंस्थानविशेषात्मकं लिङ्गं न व्याकरणे आश्रीयते दारानित्यादौ नत्वाभावप्रसङ्गात्। तटस्तटी तटमित्यादौ यथायथं लिङ्गत्रितयनिबन्धनकार्याणामसिद्धिप्रसङ्गाच्च, किं तु पारिभाषिकमेव लिङ्गत्रयम्। तच्च केवलान्वयि। अयमयं इयं व्यक्तिरिदं वस्त्विति शब्दानां सर्वत्र प्रतिबद्धप्रसरत्वात्। तत्र कश्चिच्छब्द एकस्मिंल्लिङ्गे शक्तः कश्चिद् द्वयोः कश्चित् त्रिषु इति लिङ्गानुशासनादिभ्यो निर्णेयम्। कुमारब्राह्मणादिशब्दास्तु लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे शास्त्रीये पुंस्त्वे शक्ताः लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे च शास्त्रीयस्त्रीत्वे। कथमन्यथा कुमारी कुमार इत्यादयः प्रयोगा व्यवतिष्ठेरन्। करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरस्याप्ययमेवार्थः। नन्वेवं पशुनेति पुंस्त्वं विवक्षितमिति मीमांसकोद्घोषः कथं योज्यः। पारिभाषिकस्याव्यावर्तकतया तद्विवक्षाया अकिंचित्करत्वात्। लौकिकस्य तु लिङ्गस्य पशुशब्दादप्रतीतेरिति चेद् अत्राहुः। छागो वा मन्त्रवर्णादिति षष्ठान्त्याधिकरणन्यायेन पुंस्त्वस्य नियमो बोध्यश्छागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति। तच्च जातित्रयमित्येके। उक्तं च हरिणा। तिस्रो जातय एवैताः केषांचित् समवस्थिताः। अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः॥ भाष्ये तु प्रकारान्तरमुक्तं,

पञ्चाजी । अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः । संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकमिति । अस्यायमर्थः । संस्त्यानं स्त्री सत्वरजस्तमोलक्षणानां गुणानामपचयः । प्रसवो गुणानामुपचयः । सप् पुमान् । सूतेर्धातोः सप् सकारस्य पकारादेश इत्यर्थः । औणादिको मसुन्प्रत्ययो ऋत्वञ्च बाहुलकादिति कैयटः । सूङो ड्मसुन्निति माधवः । तयोरुपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरन्तरं सदृशं तन्नपुंसकं नभ्राण्नपादिति निपातनादिति भावः । तथा च स्थितिमात्रं नपुंसकम् । अत एवाविर्भावतिरोभावयोरपि स्थितिमात्रान्यविवक्षासंभवान्नपुंसकम् । लिङ्गसर्वनाम्नेति सिद्धान्तः । स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति शब्दाश्च शुक्लादिशब्दवद्धर्मे धर्मिणि च वर्तन्ते । स्वकृतान्तत इति वैय्याकरणसिद्धान्तत इत्यर्थः । कृतान्तौ यमसिद्धान्ताविल्यमरः । पञ्चाजीति । पञ्चानामजानां समाहार इति तद्धितार्थेत्यादिना द्विगुः । अकारान्तोत्तरपद इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् । न चात्र प्रत्ययविधौ तदन्तविधिविरहादत्र टापोऽप्रवृत्तौ ङीबेव स्यादिति वाच्यम् । असमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिज्ञापनाट्टाप्प्राप्तेः सत्वात् । समासार्थसमाहारनिष्ठमिति । नन्वजहत्स्वार्थायां वृत्तौ समाहारोऽप्यजाद्यर्थ एवेति चेत् । नैवम् । तथापि तस्य पदान्तरसमभिव्याहारापेक्षया बहिरङ्गत्वात् टाब्विधेस्त्वन्तरङ्गे चरितार्थत्वात् । कथं तर्हि परमाजेति चेत् । प्रागुक्तस्यैव टापस्तत्र श्रवणात् । अत्यजा निरजेत्यत्र त्वदन्तं प्रत्युक्तष्टाबित्यवेहि । न च पञ्चाजेत्यत्रापि तथास्त्विति वाच्य-

एडका । अश्वा । चटका । मूषिका । एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः । बाला । वत्सा । होडा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि प्रथमइति ङीप् प्राप्तः ॥ सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् १ ॥ * ॥ सम्फला । भस्त्रफला । ङ्यापोरिति ह्रस्वः ॥ सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् ॥ * ॥ सत्पुष्पा ।

म् । द्विगोरिति ङीपा बाधितत्वात् । चटकेति । न चात्र प्रत्ययस्थादितीकारः शङ्क्यः । चटकाया एरगिति लिङ्गादिहैव निपातनाद्वा तदप्रवृत्तेः । एवं च क्षिपकादिषु चटकेति पठनं नातीवावश्यकमिति नव्याः । मूषिकेति । वृश्चिकृष्योः किकन्नित्यधिकारे मुषेर्दीर्घश्चेति किकनि इकारमध्यो मूषिकाशब्दः । यस्तु मूष स्तेयइति दीर्घोपधात्संज्ञायां क्वुनि मूषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोप्ययं टाप् । प्रत्ययस्थादितीत्वं तु विशेषः । केचित्तु क्वुन्नन्तोसावजादिगणे पाठं न प्रयुङ्क्ते गणे तत्पाठस्य जातिलक्षणङीष्बाधनार्थत्वात्संज्ञाया अजातित्वात् । तथा चादन्तत्वादेव क्वुन्नन्ताट्टाप् सिध्यतीत्याहुस्तच्चिन्त्यं, व्याघ्रीत्यादिवत्संज्ञात्वेपि जातित्वानपायात् । भस्त्रफलेति । भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः । ङ्यापोरिति । एतच्च फलनिष्पत्ताविति धातौ माधवग्रन्थे स्थितम् । पाककर्णेत्यत्र भाष्ये तु दीर्घ एव दृश्यते । सदच्काण्डेति । सत्प्राक्काण्डेति पाठो नादर्त्तव्य इति ध्व-

---

१ सदच्, सम्भस्त्रा, मूला, दिति वार्तिकत्रयं ङीप्प्रतिषेधार्थं पाककर्णेति सूत्रे पठितमपि फले विशेषाभावादत्रैव निर्दिष्टमतो गणसूत्राणीमानीति न भ्रमितव्यम् । एवमेव श्वेताच्चत्रेश्चेत्यपि वार्तिकद्वयमत्रज्ञेयं तेन श्वेतफलात्रिफलेत्यपि सिध्यतीति बोध्यम् ॥

प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा ॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः ॥ * ॥ पुंयोगे तु शूद्री । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठाकनिष्ठामध्यमेति पुंयोगेऽपि ॥

गयन्नृशाहरति । प्रत्यक्पुष्पेति । अत्र नव्याः । सम्भस्त्रेत्यादि वचनद्वयं मूलाज्ञ इति वक्ष्यमाणं च पाककर्णेत्यनेन प्राप्तस्य ङीषो निषेधार्थं तत्रैव सूत्रे भाष्ये पठितमपि फले विशेषाभावादिहैव ग्रन्थकारैः पठितम् । न चैतावताऽजाद्यन्तर्गणसूत्राणीति भ्रमः कार्यस्तथात्वे मानाभावात् किं तु वार्तिकान्येवेमानीत्याहुः । शूद्रा चेति । शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जातिश्चेत् । महत्पूर्वस्तु न, जातिश्चेदितीहापि संबध्यते । तेन महती शूद्रा महाशूद्रेति भवत्येव । पुंयोगे त्विति । पुंयोगश्च दाम्पत्यरूप एवेति न नियमः किं तु जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते तथा च स्मृतिः । वैश्याशूद्र्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृताविति । महाशूद्रीति । आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समेत्यमरः । इहामहत्पूर्वेति व्यर्थं महाशूद्रशब्दो हि समुदित एवाभीरत्वजातौ वर्तते । तत्रावयवस्यानर्थकतया शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावेन टापः प्रसक्त्यभावात् । न च तदन्तविधिज्ञापनाय तदिति वाच्यम् । अनुपसर्जनाधिकारेणैव तदन्तविधिज्ञापनादिति दिक् । अत्र नव्याः । शूद्रा चेत्यादिवचनमजाद्यत इति सूत्रस्थं वार्तिकमेव न त्विदं गणसूत्रमित्याहुः । क्रुञ्चेत्यादित्रयोऽमी हलन्ता इत्येके । भाष्ये तु क्रुञ्चानाऽऽलभेत । उष्णिहककुभावित्यादिप्रयोगमुदाहृत्याऽदन्ता अपि स्वीकृताः । पचाद्यचा इगुपधलक्षणेन कप्रत्ययेन यथासंभवमदन्तत्वात् । पुंयोगेपीति । यदा ज्येष्ठादयः प्रथमजातादौ वर्तन्ते तदाऽदन्तत्वादेव टाप्सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्वादिविवक्षा तदा पुंयोगलक्षणो ङीष् प्राप्तः सो-

कोकिला जातावपि ॥ मूलान्नञः ॥ * ॥ अमूला ॥

ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ कर्त्री । दण्डिनी ॥

उगितश्च । ४ । १ । ६ ॥

उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । पचन्ती । भवन्ती । शप्श्यनोरिति नुम् । उगिदचामिति सूत्रेऽञ्ग्रहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते । तेनेह न । उखास्रत् । क्विप् । अनिदितामिति नलोपः । पर्णध्वत् ।

अप्यनेन बाध्यत इति सूचयितुमपिशब्दः । मूलान्नञः । नञः किम् । शतमूली । अमूलेति ओषधिजातिरियम् ॥

उगितश्च ॥ उगिच्छब्देन प्रातिपदिकं विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः । न च प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः शङ्क्यः । अनुपसर्जनादित्यनेन स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिरस्तीति ज्ञापनादुगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति येन विधिरिति सूत्र एवोक्तत्वाच्चेत्याशयेनाह । उगिदन्तादिति । तच्चोगित् प्रातिपदिकं प्रत्ययश्चेति द्विविधं संभवति । आद्ये उगिदन्ते । भवन्तं महान्तं चातिक्रान्ता अतिभवती अतिमहतीत्युदाहरणं सर्वादिगणे भवतु इति पाठाद्भवच्छब्दस्योगित्वव्यपदेशः महच्छब्दस्य तु शतृवद्भावात् । न चैवं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधात् केवलाभ्यां भवन्महच्छब्दाभ्यां ङीप् न स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकसाधारणेन शब्दमात्रमुगित्पदाभिधेयमित्युक्तनिषेधाप्रवृत्तेरित्याशयेनोदाहरति । भवन्तीति । द्वितीयमुगिदन्तमुदाहरति । पचन्तीति । पचेर्लटः शतरि कर्तरि शप् । यदि तु सर्वादिगणे भवतु इति उगित् पठितः स भातेर्डवतुरिति व्युत्पाद्यते तदा भवतीति द्वितीयोगिदन्तस्याप्युदाहरणं भवत्येव । शबन्तात्तु भवते ङीपि शप्श्यनोरिति नित्यो नुम् । भवन्ती । उखास्रदित्यादि । उखायाः स्रंसते पर्णेभ्यो ध्वंसते । सं-

ञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची ॥

वनो र च । ४ । १ । ७ ॥

वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् वस्यान्तादेशः । वन्निति ङ्वनिप्क्वनिप्वनिपां सामान्यग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वानमतिक्रा-

---

सु ध्वंसु अवस्रंसने वसुस्रंस्विति दत्वम् ॥

वनो र च ॥ वन्निति प्रत्ययेन तदन्तं प्रातिपदिकं गृह्यते । वन्नन्तेन त्वधिकृतप्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह । वन्नन्तात्तदन्ताच्चेति । येनविधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वं रूपमितिसूत्रात्स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति व्याख्यानादुभयं लभ्यत इति भावः । यदि तु वन्नन्तमेव व्यपदेशिवद्भावेन वन्नन्तान्तमित्युच्यते तर्हि येन विधिरित्यत्र स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति न व्याख्येयम् । न चात्र व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्ययमात्रविधिविषयत्वात् वन्नन्तस्य वस्तुतः प्राति पदिकत्वेऽपि सूत्रे गृहीतस्य वन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावाच्चेत्याहुः । सामान्यग्रहणमिति । सूत्रे वन इत्यनुबन्धरहितस्य ग्रहणात्तदनुबन्धपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः । वन्ग्रहणे वन्नन्तं वन्नन्तान्तं च कथं लभ्यत इत्याशङ्कायामाह । प्रत्ययग्रहणे इत्यादि । तेनेति । वन्नन्तेनेत्यर्थः । तदन्तान्तमपि लभ्यत इति । स्त्रियामित्यधिकारे ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति निषेधो न प्रवर्तते समहत्पूर्वेत्यादिज्ञापकादिति भावः । अन्ये त्वाहुः । वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेऽपि सूत्रे गृहीतस्य वन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वं नास्तीत्युक्तत्वाद् ग्रहणवतेतिनिषेधशङ्कैव नास्तीति । सुत्वानमिति । सुयजोर्ङ्वनिप् । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति समासः ।

न्ता । अतिसुत्वरी । अतिधीवरी । शर्वरी ॥ वनो न हश इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हशन्ताद्धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् ङीप् रश्च नेत्यर्थः । ओणृ अपनयने वनिप् विड्वनोरित्यात्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुध्वा ॥ बहुव्रीहौ वा ॥ बहुधीवरी । बहुधीवा । पक्षे डाप् वक्ष्यते ॥

पादोन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८ ॥

पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् वा स्यात् । द्विपदी । द्विपाद् ॥

टाबृचि । ४ । १ । ९ ॥

अतिधीवरीति । दधातेरन्येभ्योपि दृश्यन्त इति क्वनिप् । घुमास्थेतीत्वम् । भाष्ये तु ध्यायतेः क्वनिपि संप्रसारणमिति स्थितम् । नस्य रेफादेशे कृतेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाड्डीपोन इति प्राप्नोत्यनो नकारान्तविशेषणात्तु न भवतीति श्वयुवमघोनामित्यत्रैव व्युत्पादितम् । शर्वरीति । शॄधातोरन्येभ्योपीत्यनेनैव वनिप् गुणे कृते रपरत्वे हशन्तात् परत्वेपि हशन्ताद्विहितत्वाभावात् ङीब्रयोश्च निषेधो न । वनो न हश इत्यबहुव्रीह्यर्थोयमारम्भः । बहुयज्वेत्यादौ त्वनो बहुव्रीहेरिति ङीपो निषेधे रेफस्याप्यप्रवृत्तेः । राजयुध्वेति । राजानं योधितवती राजनि युधि कृञ इति ङ्वनिप् । बहुव्रीहौ वेति । अन्यतरस्यामिति योगविभागादिदं लभ्यते नत्वपूर्वं वचनमिति वक्ष्यते । बहुधीवरीति । बहवो धीवानो यस्यां नगर्यामिति विग्रहः । पक्षे डाबिति । डाबिति सूत्रेण । तथा च द्विवचने बहुधीवर्यौ बहुधीवानौ बहुधीवे इति रूपत्रयं भवतीति भावः । द्विपादिति । द्वौ पादौ यस्या इति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यान्त्यलोपः । ङीपि भत्वात् पादः पत् ॥

टाबृचि ॥ पूर्वेण प्राप्तस्य ङीपोपवादः । यद्यपि पदं व्यव-

ऋचि वाच्यायां पादन्ताट्टाप् स्यात्। द्विपदा ऋक्। एकपदा। न षट्स्वस्रादिभ्यः॥ पञ्च। चतस्रः। पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञां प्रति नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्याऽसिद्धत्वान्न षट्स्वस्रादिभ्य इति न टाप्॥

मनः। ४। १। ११॥

मन्नन्तान्न ङीप्। सीमा। सीमानौ॥

अनो बहुव्रीहेः। ४। १। १२॥

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप्। बहुयज्वा। बहुयज्वानौ॥

सितचाणक्यानलदम्याङ्घ्रिवस्तुष्विति कोशात् पादसमानार्थकः पदशब्दोऽस्तीति तेनैव द्विपदा एकपदेति रूपं सिध्यति तथापि ऋचि वाच्यायां द्विपदी द्विपादिति प्रयोगनिवृत्तये सूत्रारम्भोऽयमावश्यकः। असिद्धत्वादिति। एतच्चासिद्धत्वोपवर्णनं कार्यकालपक्ष एवोपयुज्यते न तु यथोद्देशपक्षे सकृत् कृतायाः संज्ञायाः सर्वार्थत्वेन तस्याः पुनरपेक्षाभावात्। न च पञ्चन्निति नान्तस्य कृतायामपि संज्ञायां पञ्चेत्यदन्तस्य न कृतेति शङ्क्यम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याहुः। तदसत्। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिवदादेशोऽनल्विधावित्यत्र पठ्यते तस्मादल्विधौ न प्रवर्तत एवेति यथोद्देशपक्षेऽप्यसिद्धत्ववर्णनस्य युक्तत्वात्॥

न ङीबिति। पूर्वसूत्रान्नेत्यनुवर्तत इति भावः॥

अनो बहुव्रीहेः॥ ननु राजयुध्वत्यादिसिद्धये अवश्यंवक्तव्येन वनो न हश इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः किमनेन सूत्रेण। मैवम्। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्डाबुभाभ्यामिति डाब्विधानार्थमेतत्सूत्रस्यावश्याश्रयत्वात्। तथा चानेन ङीपि निषिद्धे तत्संनियोगेन प्राप्तो वनो र चेति यो रेफः सोऽपि दुर्लभ एवेति वनो न हश इति वार्तिकमबहुव्रीह्यर्थमिति फलितम्। बहुयज्वानाविति। न

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४ । १ । १३ ॥

सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाप् वा स्यात् । सीमा । सीमे । सीमानौ । दामा । दामे । दामानौ । न पुंसि दामेत्यमरः । बहुयज्वा । बहुयज्वे । बहुयज्वानौ ॥

संयोगादिति निषेधान्नायमुपधालोपी । तेनात्र अन उपधालोपिन इति वक्ष्यमाणविकल्पो न प्रवर्तते ॥

डाबुभाभ्याम् ॥ उभाभ्यां ग्रहणं व्यर्थं मन्नन्तानन्तयोरनुवृत्त्यैव तत्फलसिद्धेरित्येके । उभयोरप्यनुवृत्तिसूचनाय तद्ग्रहणमावश्यकमन्यथा संनिहितस्यान्नन्तस्यैवानुवृत्तिरिति शङ्का स्यादित्यन्ये । ननु निषेधडापोर्वचनसामर्थ्यात्पर्यायः सिध्यति तत् किमन्यतरस्यांग्रहणेन सत्यम् । अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते तत्र मन इति निवृत्तमनो बहुव्रीहेर्डाब्वा स्यात् । पूर्वेणैव डापि सिद्धे पुनर्विधानमिदं ऋन्नेभ्य इति ङीपा सह विकल्पार्थमन उपधालोपिन इति सूत्रं तु नियमार्थम् अनो योसौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति । एवं च बहुधीवर्यौ बहुधीवानौ बहुधीवेत्युक्तरूपत्रयं सिद्धमिति बहुव्रीहौ वेत्येतन्नापूर्वं वचनमिति बोध्यम् । उपधालोपिन एवेति नियमात्तु सुपर्वा चारुपर्वा इत्यादावनुपधालोपिनि ङीप् न भवति किं तु डाप् निषेधावेव भवतः । अयं च योगविभागोऽवश्यमभ्युपेयः अन्यथा बहुधीवरीत्यत्र प्रकरणान्तरस्थेन अन उपधालोपिन इति वक्ष्यमाणेन पाक्षिके ङीपि कृतेपि ऋन्नेभ्य इति प्राप्तं ङीपमनूद्य तत्संनियोगेन हि विधीयमानो यो वनो र चेति रेफः स न सिध्येत् । ननु वनो र चेति सूत्रमेव ङीब्रौ विधत्तामिति चेन्न । उभयविधौ गौरवात् । किं च उभयविधायकत्वेप्यनो बहुव्रीहेरित्यनेन ङीपि निषिद्धे रोपि दुर्लभः सन्नियोगशिष्टत्वात् ।

अन उपधालोपिनोन्यतरस्याम् । ४ । १ । २८ ॥

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् । पक्षे डाप्निषेधौ । बहुराज्ञी । बहुरज्ञ्यौ । बहुराजे । बहुराजानौ ॥

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः । ७ । ३ । ४४ ॥

प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्याऽकारस्येकारः स्यादापि परे स आ-

भाष्ये त्वनो बहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरमुपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु अन उपधेत्यादि प्रदेशान्तरस्थं सूत्रं डाप्सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं च मास्त्वित्युक्तम् ॥

अन उपधा ॥ बहुव्रीहेरूधसो ङीषित्यतो बहुव्रीहिग्रहणं संख्याव्ययादेर्ङीबित्यतो ङीप् चानुवर्तत इत्याशयेनाह । अन्नन्तादित्यादि । नियमार्थमिदमित्युक्तम् । न चैवं पूर्वेणैव विकल्पसिद्धाविहान्यतरस्यांग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । असति ह्यन्यतरस्यांग्रहणे नित्यार्थो विधिरेवायं स्यान्न तु नियम इति ॥

प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य ॥ कादित्यकार उच्चारणार्थः व्यञ्जनमात्रं विवक्षितम् । अन्यथा एतिकाश्चरन्तीत्यादावकचि इत्वं न स्यात् । तत्र हि अकारविशिष्टककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् । न चाकच्यप्यकारान्तककार एव प्रत्ययस्थो भवत्वतो गुण इति पररूपे सत्येतिका इत्यादिरूपसिद्धेरिति वाच्यम् । पचतकीत्यादिवक्ष्यमाणरूपासिद्धिप्रसङ्गादि,त्याशयेनाह । ककारादिति । वर्णनिर्देशे कारप्रत्ययो विहितः क्वचित्समुदायात् प्रयोगस्तु उच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्यादिनिर्देशरूपयत्नसाध्य इति भावः । आपि पर इति । एतच्चाकारविशेषणम् । तत्सामर्थ्यात्ककाराकाराभ्यां व्यवायेऽपि भवति न तु पुत्रकाम्या रथकस्येत्यादौ विचतुरादिव्यवाये । अत एव सर्विकेत्यादावाद्याकार-

प् सुपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका । अतः किम् । नौका । प्रत्ययस्थात्किम् । शक्नोतीति शका । असुपः किम् । बहुपरिव्राजका नगरी । कात्किम् । नन्दना ।

स्य न भवति तदेतदुक्तमकारस्येकारः स्यादापि परत इति । यदि त्वापीति ककारविशेषणं स्यात्तर्हि रथकट्येत्यादावतिप्रसङ्गः व्यवहितस्यापि परत्वानपायात् । न च निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । न चापीत्यस्याकारविशेषणत्वेपि तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । अनुवादे परिभाषाणामित्यनुवाद इत्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थाभ्युपगमात् । कात् पूर्वस्यात इदित्यत्र हि अत इत्यनूद्ये इत्त्वविधानादनुवाद्यत्वमेवात इत्यस्य न त्वनूद्यमानविशेषणत्वम् । कादित्यस्य त्वनूद्यमानविशेषणत्वं स्पष्टमेवेति न तत्र निर्दिष्टपरिभाषोपतिष्ठते इति वैषम्यात् । अनूद्यमानविशेषणे परिभाषा नोपतिष्ठत इत्येतदुदीचामात इति सूत्रस्थस्थानेग्रहणेन ज्ञापयिष्यते । यद्यसुप इति पर्युदासः स्यात् तर्हि बहुपरिव्राजकेत्यत्रापि स्यादेव उत्तरपदस्य सुबन्तत्वेपि समुदायस्यासुबन्तत्वात् ततः परष्टाबिति । तेनात्र प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह । स आप् सुपः परो न चेदिति । सुबन्तात् परो न चेदित्यर्थः । सर्विकेति । अव्ययसर्वनाम्नामित्यज्ञातार्थेऽकच् । कारिकेति । करोतेर्ण्वुल् णित्वात् वृद्धिः । नौकेति । नौशब्दात् स्वार्थे कः । ततष्टाप् । शकेति । शक्नोतीति विग्रहः । पचाद्यच् ततष्टाप् । बहुपरिव्राजकेति । परिपूर्वाद् व्रजेर्ण्वुल् । बहवः परिव्राजका यस्यामिति बहुव्रीहौ तदवयवस्य सुपो लुकि कृतेपि प्रत्ययलक्षणेनोत्तरपदस्य सुबन्तत्वाट्टापः सुबन्तात् परत्वमस्तीतीत्वमत्र न भवति । नन्देनेति । नन्दिग्रहेति ल्युः वस्तुतस्तु सूत्रे प्रत्ययस्थे कीति सप्तमीनिर्देशमेव कृत्वा पूर्वस्येति ग्रहणं सुत्यजमित्याहुः ।

पूर्वस्य किम् । परस्य मा भूत् । कटुका । तपरः किम् । राका । आपि किम् । कारकः ॥ मामकनरकयोरुपसंख्यानम् * ॥ मामिका । नरान् कायतीति नरिका ॥ त्यक्त्यपोश्च ॥ * दाक्षिणात्यिका । इहत्यिका ॥

न यासयोः । ७ । ३ । ४५ ॥

पूर्वस्य किमिति । अर्थादेवेदं लभ्यते । टाबेकादेशे कृते परत्र ह्रस्वाकाराभावादिति प्रश्नः । इतरो निर्दिष्टपरिभाषया कात् पूर्वस्येति न लभ्यते किं तु टाबेकादेशं बाधित्वा कात् परस्यैवाकारस्य स्यादित्याशयेनाह । परस्येत्यादि । कटुकेति । कटुरत्र कटुरसवति । अज्ञातादौ कः । राकेति । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः । बाहुलकादित्संज्ञाभावः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्केण इति ह्रस्वो न । मामकनरकयोरिति । ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । मामिकेति । ममेयं मामिका । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यण् । तवकममकावेकवचने इति ममकादेशः । आदिवृद्धिः । केवलमामकेत्यादिना संज्ञाछन्दसोरेवेति नियमान्न ङीप् । नरिकेति । कै शब्दे । आदेच उपदेशे इत्यात्वम् आतोनुपसर्गे कः । आतो लोप इटि चेत्यालोपः । टाप् इत्वम् । त्यक्त्यपोश्च । उपसंख्यानमित्यनुषज्यते । उदीचामात इति विकल्पापवादः । दाक्षिणात्यिकेति । दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा । दक्षिणादाच् । दक्षिणा भवेति विग्रहे दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । कितीत्यादिवृद्धिः । टाप् । ततो अज्ञातार्थे कः । केण इति ह्रस्वः । टाप् । प्राचा तु दक्षिणस्यां दिशि भवेति विगृहीतं तच्च मनोरमायां दूषितम् । त्यब्विधावव्ययसाहचर्यादाजन्तस्यैव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणाद् अन्यथा सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावापत्तेश्चेति । इहत्यिकेति । अव्ययात्त्यप् । न यासयोः । प्रत्यय-

[illegible]

यत्तदोरस्येन्न स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् ॥ त्यकनश्च निषेधः ॥ * ॥ अधित्यका ।

स्यादिति प्राप्ते निषेधोयम् । यासेति यत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह । यत्तदोरिति । यका सकेति । यत्तदोरकच् । त्यदाद्यत्वे टाप् । स्वरूपस्याविवक्षायां फलमाह । यकां तकामिति । यद्यपि न यत्तदोरित्येव सूत्रयितुमुचितं तथापि सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं न यासयोरित्युक्तमित्याहुः । वस्तुतस्तु न यत्तदोरित्युक्तेप्यनित्यत्वं सिध्यत्येवान्यथा अनयोरकारस्याप्यत्वं दुर्लभमिति किमनेन निषेधेनेति । त्यकनश्च निषेध इति । ननु मृदस्तिकन्नितिवत् प्रक्रियालाघवाय त्यिकन्निति वक्तव्ये त्यकन्नित्यकारनिर्देशसामर्थ्यादित्वाभावे सिद्धे किमनेन निषेधवचनेन मैवम् । पञ्चभिरुपत्यकाभिः क्रीतः पञ्चोपत्यक इत्यादौ तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्यकारस्य श्रवणार्थत्वात्तस्य त्यिकन्नित्युक्ते हि पञ्चोपत्यिक इति स्यात् इष्यते तु पञ्चोपत्यक इति । तस्मादावश्यकमेव निषेधवचनम् । मृदस्तिकन्नित्यत्रापीकारोच्चारणं तद्धितलुकि श्रवणार्थम् । न तु प्रक्रियालाघवार्थम् । अन्यथा पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीत इत्यार्हादिति ठको ऽध्यर्द्धेतिलुकि कृते लुक् तद्धितलुकीति टापो लुकि निमित्ताभावात् प्रत्ययस्थादितीत्वं न स्यात् पञ्चमृत्तिक इत्यत्र । न च लुकः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् प्रत्ययस्थादितीत्वं सिध्यत्येवेति वाच्यम् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधतइत्यभ्युपगमात् । अत एव सनीस्रंसतइत्यादौ नलोपाभावः सिध्यति । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादौ टापा सहैकादेशोपि न भवति । अन्यथा एकादेशस्यादिवद्भावाट्टाप्ग्रहणाल्लुक् तद्धितलुकीत्यनुपस-

उपत्यका ॥ आशिषि वुनश्च न * ॥ जीवका । भवका ॥ उत्तरपदलोपे न * ॥ देवदत्तिका । देवका ॥ क्षिपका[१] दीनांच * ॥ क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका ॥ तारका ज्योतिषि ॥ * ॥ अन्यत्र तारिका ॥ वर्णका तान्तवे ॥ अन्यत्र वर्णिका ॥*॥ वर्तका

र्जनत्तौ प्रत्ययस्य लुकि कृतेऽकारस्य श्रवणं न स्यात् । एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । उपत्यकेति । उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः । आशिषीति । आशीरर्थे विहितस्य वुन्प्रत्ययस्यात इत्वं न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । जीविका भवकेति । जीवताद्भवतादित्यर्थे जीवतिभवतिभ्यामाशिषि वुन् तस्याकादेशे कृते टाप् । देवकेति । देवदत्तशब्दात्स्वार्थिकः कः । अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्य इति प्रागिवीयेषु वक्ष्यमाणत्वात् द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य दत्तशब्दस्य लोपः । देवदत्तिकाशब्दस्योपन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तुं तदभावे इत्वनिषेधाभावं च दर्शयितुम् । क्षिपकादीनां चेति । नेत्यनुषज्यते । क्षिपकेत्यादि । क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः । एवं ध्रुव स्थैर्ये इत्यस्मादपि । यद्वा ध्रु गतिस्थैर्ययोः पचाद्यच् । कुटादित्वान्ङित्त्वेन गुणाभावे उवङ् । चट भेदने । पचाद्यच् । ततष्टाप् । अज्ञातादौ कः । केण इति ह्रस्वः । पुनष्टाप् । तरतेर्ण्वुल् अकादेशः । नक्षत्रं नेत्रकनीनिका च ज्योतिः । वर्णकेति । प्रावारविशेषः । वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेष्विति चौरादिकात् ण्वुल् । तन्तूनां विकारः तान्तवम् । अन्यत्र वर्णिकेति । ग्रन्थविशेषस्य व्याख्या स्तोत्रकर्त्री च । वर्तकेति । वर्तयतीति वर्तका ।

---

[१] क्षिपका, ध्रुवका, चरका, सेवका, कारका, चटका, अवका, लहका, अलका, कन्यका, एडका । एते क्षिपकादयः ॥ आकृतिगणोयम् ॥

शकुनौ प्राचाम् ॥ * ॥ उदीचां तु वर्तिका ॥ अष्टका पितृदैवत्ये ॥ * ॥ अष्टिकान्या ॥ सूतिकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम् । * ॥ इह वा अ इतिच्छेदः । कापूर्वस्याऽकारादेशो वेत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे ङीन इवर्णस्य पक्षेऽकारः । अन्यत्रेत्त्वबाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतिका । सूतकेत्यादि ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः । ७ । ३ । ४६ ॥

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने यो कारस्तस्य कात्पूर्वं-

---

शकुनावेव वाच्येऽयं विकल्पः । अन्यत्र नित्यमेवेत्त्वमिति बोध्यम् । अष्टकेति । पितरश्च ताः देवताश्च पितृदेवताः । तदर्थं कर्म पितृदैवत्यम् । देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् । अश्नन्ति ब्राह्मणा यस्यां सा अष्टका इष्यशिभ्यां तकन् । अष्टिकान्येति । अष्टौ परिमाणमस्याः । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । सूतकेति । सूतशब्दात् स्वार्थे कन् । वृन्दमस्यास्तीति मत्वर्थे शृङ्गवृन्दाभ्यामित्यारकन्। देवतावाचिवृन्दारकशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेपि रूपिमुख्यवाचिनोः स्त्रीलिङ्गत्वं संभवत्येव । अत एव त्रिषूत्तरे इत्युपक्रम्य वृन्दारकौ रूपिमुख्यावित्यमरेणोक्तम् ॥

उदीचाम् ॥ यकौ पूर्वौ यस्याः सा । अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तेन स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याह । स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति । अत्र न यासयोरित्यतो नेति वर्तते । यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योकारस्तस्य कात् पूर्वस्योदीचां मते इत्त्वं नेत्यक्षरार्थः । एवं स्थिते फलितमाह । इहा स्यादिति । एवमग्रेप्यूह्यम् । षष्ठी स्थानेयोगेत्यनेनैव लब्धे सूत्रे स्थानग्रहणमनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा नोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्थं, फलं तु वृद्धसंज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थाना-

स्येद्वा स्यादापि परे। केण इति ह्रस्वः। आर्यका। आर्यिका। चटकका। चटकिका। आतः किम्। सांकाश्ये भवा साङ्काश्यिका। यकेति किम्। अश्विका। स्त्रीप्रत्ययेति किम्। शुभं यातीति शुभंयाः अज्ञाता शुभंयाः शुभंयिका। धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्॥ * ॥ सुनयिका। सुपाकिका॥

ष्कालीयादिसिद्धिः। यदि तु तत्रेक्परिभाषोपस्थितौ एधे पचे यजे इत्यादावेव पररूपं स्यात्। टित आत्मनेपदानामिति इट एत्वे कृते इक्स्थानिकत्वादेकारगुणस्य भवन्ती पचन्तीत्यादौ नुम्न स्यात् तत्रेक्स्थानिकत्वाभावादकारगुणस्येत्यपि बोध्यम्। नव्यास्तु वृद्धाच्छं बाधित्वाऽणृगयनादिभ्य इत्यण्प्रत्ययो यथा स्यादित्येतदर्थमृगयनादिगणे व्याकरणशब्दः पठ्यते। यद्यनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा उपतिष्ठेरन् तर्हि तत् पठनं व्यर्थं स्यात्। आकारवृद्धेरिक्स्थानिकत्वाभावेन वृद्धसंज्ञाया अभावात् छस्याप्रवृत्तेः। तथा च तस्मादेव पाठादुक्तार्थज्ञापनसम्भवे स्थानिग्रहणमिह स्पष्टार्थमित्याहुः। सांकाश्यिकेति। सङ्काशेन निर्वृत्तं नगरं सांकाश्यं, वुञ्छणादिसूत्रेण सङ्काशादिभ्यो ण्यः। ततो भवार्थे धन्वयोपधाद्वुञ्। अकादेशः। स च सांकाश्यभवां स्त्रियमहेति तदकारस्यापि वैकल्पिकमित्त्वं स्यात् तस्मादात इत्युक्तम्। अन्ये वदन्ति। यथायमकारो नाकारस्थानिकः एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोऽपि नेति द्व्यङ्गविकलमेतत्। अकेति समुदायस्य स्त्रीवाचकवुञ्स्थानिकत्वेऽप्यकारमात्रस्यातथात्वात्। तस्मादात इति स्पष्टार्थमेवेति। शुभंया इति। अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति विच्। शुभमिति मान्तो निपातः। सुनयिकेति। सुष्ठु नयो यस्याः सुनया ततः कः। केण इति ह्रस्वः। एवं सुष्ठु पाको यस्याः सा॥

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि । ७ । ३ । ४७ ॥ स्वेत्यन्तं लुप्तषष्ठीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्वम् । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्याऽसुप इति प्रतिषेधात् । अनेषका । परमैषका । अद्वके । परमद्वके । स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह हि आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणं न तु द्वैषयोरस-

---

भस्त्रैषा ॥ लुप्तषष्ठीकमिति । केचिदिह स्वा इतिच्छित्वा षष्ठ्याः स्थाने सौत्रत्वाद्व्यत्ययेन जसि सिति व्याचक्षते । प्रत्ययस्थात्यदितोनुवर्त्तनादाह । अत इद्वा स्यादिति । ननु नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्देन केवलानां संग्रहः क्रियते न तु नञ्भिन्नपूर्वाणामपि । तथाच निर्भस्त्रिकेत्यादि न सिध्येदतस्तदन्तविधिरावश्यक इत्याशयेनाह । तदन्तविधिनैवेत्यादि । आङ्गत्वादिति भावः । एवञ्च नञ्पूर्वाणामित्यस्य नियमार्थत्वशङ्का निरस्ता, निर्भस्त्रिकेत्यादावतिप्रसङ्गात् । अन्यस्य त्विति । अनुपसर्जनस्य त्वभाषितपुंस्काच्चेत्यनेन सिद्धमित्यर्थः । एतयोस्त्विति । भस्त्राजाज्ञास्वानां तु सपूर्वाणामपीत्वं भवत्येव । तत्र टापः परत्वाभावादसुप इति निषेधाप्रवृत्तेरिति भावः । सपूर्वयोरिति । पूर्वावयवसहितयोर्विद्यमानपूर्वपदयोरिति यावत् । अन्तर्वर्तिनीमित्यादि । नसु एतद्सु इति स्थितेऽकचि कृतेऽकचः प्रागेव वा नञ्तत्पुरुषे कृतेऽन्तरङ्गानपीति न्यायेन त्यदाद्यत्वप्रवृत्तेः प्रागेव सामासिके लुकि विशिष्टात्पुनः सुपि त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते ततष्टाप् । स च आद्यसुपः पर इति भावः । अनेषकेति । आज्ञाता एषा एषका न एषका अनेषका । अज्ञाता अनेषा अनेषकेति वा लौकिकविग्रहोऽत्र बोध्यः । एवमग्रेप्यूह्यम् । स्वशब्दस्यातो विशेषणमिति । यद्यपि हरदत्तग्रन्थे अत्रातः स्थानइत्येतत् स्वशब्दस्य वि-

म्भवात् । नाप्यन्येषामव्यभिचारात् । स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । संज्ञोपसर्जनभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वान्नभवत्युदाहरणम् । एवं चात्मीयायां स्विका परमस्विकेति नित्यमेवेत्त्वम् । निर्भस्त्रका । निर्भस्त्रिका । एषका । एषिका । कृतषत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः । एतिके । एतिकाः । अजका । अजिका । ज्ञका । ज्ञिका । द्वके । द्विके । निःस्वका । निःस्विका ॥

शेषणमित्युक्तं तथापि तत्र स्वशब्दस्येत्यनन्तरमतदिति शेषो बोध्य इति भावः । अर्थान्तरे त्विति । आत्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थः । नित्यमेवेति । स्विकेत्यादावकचि कृते आतः स्थानिकोकारो दुर्लभ इति प्रकृतसूत्रस्याविषयत्त्वात्प्रत्ययस्थादिति नित्येत्वप्रवृत्तेः । एवं च हंसं तनौ सन्निहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायामिति श्रीहर्षश्लोके भस्त्रैषेति वैकल्पिकमित्त्वमिति केषां चिद् व्याख्यानं नादर्तव्यमिति भावः । वस्तुतो हंसं तनाविति श्लोके स्विकायामिति प्रयोगोसाधुरेव । आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्वनामत्वात् स्याडागमप्रवृत्तेरिति नव्याः । प्रत्युदाहरणान्युक्तानि । उदाहरणान्याह । निर्भस्त्रिकेत्यादि । निष्क्रान्ता भस्त्रायाः निर्भस्त्रा, निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येति समासः । उपसर्जनह्रस्वष्टाप् । ततो ऽज्ञातादौ कः । केण इति ह्रस्वः । पुनष्टाप् । सूत्रे एषेति विकृतनिर्देशो विवक्षितविषयो न तु यासयोरितिवदुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह । कृतषत्वनिर्देशादिति । इहाजाज्ञेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते तेनेह विकल्पो न । शुभ्राजिका । जानातीति ज्ञः इगुपधेति कः । प्रियो ज्ञो यस्याः सा प्रियज्ञिकेति । निःस्वकेति । स्वस्याः निष्क्रान्तेति विग्रहो न त्विह स्वकस्या

अभाषितपुंस्काच्च । ७ । ३ । ४८ ॥

एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽत इद्वा स्यात् । गङ्कका । गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाताखट्वा अखट्विका । शैषिके कपि तु विकल्प एव ॥

आदाचार्याणाम् । ७ । ३ । ४९ ॥

पूर्वसूत्रविषये आद्वा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुंस्कात्तु शुभ्रिका ॥

निष्क्रान्तेति, तथात्वे ह्युपसर्जनेपि निःस्वकेत्येकमेवरूपं स्याद्घातः स्थानिकाकारस्य दुर्लभत्वेन प्रकृतसूत्राविषयत्वात् ॥

अभाषित ॥ एतस्मादिति । नित्यस्त्रीलिङ्गादित्यर्थः । विहितविशेषणतया व्याख्यानस्य फलमाह । बहुव्रीहेरिति । ततो विहितस्य नित्यमिति । अविद्यमाना खट्वा यस्याः साखट्वेत्यत्र शेषाद्विभाषेति समासान्तस्य कपो वैकल्पिकत्वात् कबभावपक्षे गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वे कृते पुनरखट्वाशब्दाद्भाषितपुंस्काट्टापि सत्यज्ञातादौ कप्रत्यये केणइति ह्रस्वेऽस्य विकल्पस्याप्रवृत्तेः प्रत्ययस्थादित्युत्सर्ग एव प्रवर्तते । परविशेषणत्वे त्वयं विकल्पः स्यादेवेति भावः । बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं तेनातिखट्विकेत्यादावपि नित्यमेव विकल्प एवेति । अखट्वेति बहुव्रीहौ नसु खट्वासु इति स्थिते सुपो धात्विति सौ लुंक्युपसर्जनह्रस्वत्वं बाधित्वा शेषाद्विभाषेति समासान्ते कपि परत्वात् कृते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादुपसर्जनह्रस्वो न प्रवर्तते किं तु केण इति ह्रस्वस्य न कपि आपोन्यतरस्यामिति वैकल्पिकनिषेधात्पाक्षिकह्रस्वे सत्यभाषितपुंस्काच्चेति विकल्पः प्रवर्तते तत्र हि खट्वशब्दात्परस्य टापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वादिति भावः । ह्रस्वाभावपक्षे त्वखट्वाकेत्येतद्रूपान्तरम् ॥

अनुपसर्जनात् । ४ । १ । १४ ॥

अधिकारोऽयं यूनस्तिरित्यभिव्याप्य । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः । ४ । १ । १५ ॥

अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः

अधिकारोयमिति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । अभिव्याप्येति । अत एव बहुयुवा शालेत्यत्र यूनस्तिरिति न प्रवर्तते इति प्राञ्चः । न चात्र नलोपस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षणो ङीप् स्यादिति शङ्क्यं, नलोपः सुप्स्वरेति नियमेन ङीपं प्रत्यसिद्धत्वाभावादित्येके । अन्ये तूत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इतिप्रत्ययलक्षणनिषेधनान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावान्नलोपस्याप्रसक्त्या ङीप् स्यादेव परं त्वनो बहुव्रीहेरिति निषेधाङ्ङीबभावे डाब्निषेधाविह भवत इत्याहुः । अयमेवेति । अनुपसर्जनाधिकार एवेत्यर्थः ॥

टिड्ढाणञ् ॥ टिड्ढादयः प्रत्ययास्ते तदन्ता गृह्यन्ते तच्चानुवर्तमानस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणमजाद्यत इति सूत्रादनुवर्तमानमप्यत इत्येतत् प्रातिपदिकविशेषणमता च तदन्तविधिरतो व्याचष्टे यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकमिति । नदट् देवट् इत्यादौ प्रत्ययस्यैव टित्त्वमिति टिदन्तप्रातिपदिकमिति व्याख्यानं संगच्छत एव । स्तनंधयीत्यत्र तु प्रत्ययस्य टित्त्वाभावेपि धातोष्टित्त्वस्याचरितार्थत्वात्समुदायात् स्यादेव ङीबिति वक्ष्यति । अन्ये तु ढादय एव प्रत्ययाः टिदिति तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं तेन टित् प्रातिपदिकं ढाद्यन्तं च यत् प्रातिपदिकमित्यर्थः । टित्त्वं तु प्रातिपदिकस्य क्व चित्प्रत्ययकृतं

स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वान्नेह । बहुकुरुचरा । नदट् नदी । वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्त्वादुगित्त्वाच्च ङीप् प्राप्तः । यासुटो ङित्त्वेन लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानामिति ज्ञापनान्न भवति । श्नः शानचः शित्त्वेन क्वचिदनुबन्धक्वचित् स्वतः, क्वचित् प्रकृतिकृतं भवत्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात् । तत्र आद्यस्योदाहरणं कुरुचरीति । द्वितीयस्योदाहरणं नदडिति । पचादिषु टितोऽस्य पाठात् स्वत एव टित्त्वम् । तृतीयं तु घेटष्टित्त्वात् स्तनंधयतीति कृदन्ते उदाहरिष्यतीत्याहुः । कुरुचरीति । कुरुषु चरतीत्यधिकरणोपपदे चरेष्ट इति कर्तरि टः । उपसर्जनत्वान्नेहेति । बहवः कुरुचराः यस्यां सा बहुकुरुचरेति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानस्तथा च टिदन्तस्योपसर्जनत्वान्ङीब्नेत्यर्थः । वक्ष्यमाणेति । ब्रूञो लृटः सद्वेति शानच् । ब्रुञो वचिरिति वच्यादेशः । वच परिभाषणे इत्यस्मात् कर्मणि वा लृटः शानच् । स्यतासीतिस्यः । कुत्वषत्वे । आने मुगिति मुग् । टित्त्वादुगित्त्वाच्चेति । स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः । न चाल्विधित्वात् कथमिह स्थानिवद्भाव इति शङ्क्यम् । न ल्यपीति ज्ञापकादनुबन्धकार्येष्वनल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अत एव रमायामित्यादौ परत्वात् ङेरामि कृते स्थानिवद्भावेनाम्नो ङित्त्वाद्याडाप इति याडागमः सिध्यति । ज्ञापनान्न भवतीति । लिङादेशपरस्मैपदानां स्थानिवद्भावेनैव ङित्त्वलाभात्तदागमस्य यासुटो ङित्त्वं व्यर्थं सल्लाश्रयानुबन्धकार्यमादेशानां नेति सामान्यतो ज्ञापयतीति भावः । पिच्च ङिन्नेत्यदादिगणे वक्ष्यमाणत्वात्तिबादिष्वौपदेशिकेन पित्त्वेनातिदेशिकं ङित्त्वं बाध्यत इति यासुटो ङित्त्वस्य वैयर्थ्याभावान्न तज् ज्ञापयतीति शङ्कमानं प्रत्याह । श्नः शानचः शित्त्वेनेत्यादि । सौपर्णेयीति । कद्रू

कार्येप्यनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा। सौपर्णेयी। ऐन्द्री।

स्य वै सुपर्णी इति श्रुतिः। सुपर्णीशब्दादपत्येऽर्थे स्त्रीभ्यो ढक्। आयनेयीत्येयादेशः। नन्वत्र निरनुबन्धपरिभाषया शिलाया ढञ् तत्र साधुरित्यधिकारे सभाया यः ढश्छन्दसीति विहितयोरेव ढयोर्ग्रहणेन भवितव्यं न तु ढकः सत्यम्। शिलाया ढस्य स्वभावान्नपुंसकएव प्रवृत्तेः स्त्रियामसम्भवात्। सभाया ढस्य च सभेयीति स्त्रियां छन्दसि प्रयोगदर्शनादन्यस्य हि निरनुबन्धस्यासम्भवाद्गत्या सानुबन्धको गृह्यते। ऐन्द्रीति। इन्द्रो देवता अस्याः साऽस्य देवतेत्यण्। इन्द्रस्येयमिति वा विग्रहस्तस्येदमित्यण्। अत्र व्याचक्षते। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्येत्यस्य प्रवृत्त्यभावेपि अणन्तस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि गृह्यत इति कुम्भकारशब्दात् ङीप् स्यादेव। अस्तु वा कारशब्दादेव ङीप् तथापि कुम्भकारीति रूपं सिध्यत्येव। न च कारशब्दान्ङीपि तदन्तात् स्त्रीभ्यो ढगिति ढक्प्रत्यये कौम्भकारेयो न सिध्येदिति वाच्यम्। अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात्तत्सिद्धेः। नापि नियमाभावे कारीशब्दात्कदाचिद्ढकि कुम्भकारेय इति रूपं स्यादिति शङ्क्यम्। समर्थः पदविधिरिति वक्ष्यमाणत्वेनासमर्थात्तद्धितानुत्पत्तेरिति। मनोरमायां तु इह सूत्रे अनेकं वाक्यं तत्रानुपसर्जनमण् योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानान्नेह। आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति। अत्र हि प्रोक्तार्थे योऽण् श्रूयमाणस्स उपसर्जनम्। यस्तु प्रधानो अध्येत्रण् प्रोक्ताल्लुगिति स लुप्तः। वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणमतष्टाबेव भवतीति स्थितम्। नन्वेवमापिशलेति रूपसिध्यर्थमनुपसर्जनग्रहणस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्योपक्षयात् कथ-

औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुदघ्नी । ऊरुमात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादृशी । इत्वरी ॥

ताच्छीलिकेमेतस्य तदन्तविधिज्ञापकतेति चेदत्राहुः । स्वरितत्वप्रतिज्ञयाधिकारोऽयमित्यधिकारत्वाश्रयणादनुपसर्जनग्रहणस्य ज्ञापकत्वं सम्भवत्येवेति । औत्सीति । उत्से भवा उत्सादिभ्योऽञ् । नन्वनेनैव सिद्धे शार्ङ्गरवाद्यञ् इत्यत्राञ्ग्रहणं व्यर्थम् । अञन्तस्याद्युदात्तत्वेन ङीप्ङीनोः स्वरे विशेषाभावात् मैवम् । उत्सस्यापत्यं स्त्री औत्सीत्यत्राञन्तलक्षणं ङीपं बाधित्वा परत्वाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते तद्बाधनार्थं तस्यावश्यकत्वात् । न चैवं शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीना सिद्धमिदं रूपमित्यञ्ग्रहणमिह न कर्तव्यमिति वाच्यम् । तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः । अन्यथा शार्ङ्गरवस्य स्त्री शार्ङ्गरवी औत्सस्य स्त्री औत्सीत्यादौ पुंयोगेपि परत्वान्ङीन् स्यान्न तु ङीष् । इष्यते तु पुंयोगे ङीषेव । तस्माद् भवाद्यर्थस्य जातित्वेनापरिभाषणाद्भवाद्यर्थे ङीबर्थमिहाप्यञ्ग्रहणमावश्यकमेवेति दिक् । उरुद्वयसीत्यादि । ऊरू प्रमाणमस्याः सा । प्रमाणे द्वयसच्दघ्नञ्मात्रचः । यद्यत्र न लोकेति सूत्रे टिड्ढितवद्द्वयसजिति मात्रचश्चकारेण प्रत्याहारो गृह्यते तदादघ्नञ्मात्रच्ग्रहणमिहाकर्तुं शक्यम् । पञ्चतयीति । पञ्च अवयवा अस्याः, संख्याया अवयवे तयप् । आक्षिकीति । तेन दीव्यतीति ठक् । लावणिकीति । लवणं पण्यमस्याः । लवणाट्ठञ् । ठक्ठञोर्भेदेनोपादानं ठन्निवृत्त्यर्थं, तेनेह न दण्डोऽस्त्यस्याः दण्डिका । अत इनीति ठन् । अतएव ञिठणन्तेपि न ङीप् । काशिषु भवा काशिका । काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ । यादृशीति । त्यदादिषु दृश इति कञ् । आ सर्वनाम्न इत्याकारः । इत्वरीति । एति तच्छीला । इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् । ह्रस्वस्य

णोऽपि ॥ * ॥ चौरी ॥ नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ स्त्रैणी । पौंस्नी । शाक्तीकी । आढ्यङ्करणी । तरुणी । तलुनी ॥

पिति कृति तुक् । ङरपोन्यतरानुबन्धोपादानं स्पष्टार्थमेकेनैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धेः । विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरापा इति भारविः । तत्रस्थेशभासेति वरच् । ईश्वरीति तु वेधा पुंयोगलक्षणे ङीष्यन्तोदात्तमेकमीच्चोपधाया इत्यनुवृत्तौ अश्नोतेराशुकर्मणि वरडित्यौणादिके वरटि टित्वान्ङीपि मध्योदात्तमपरमीशेः क्वनिपि वनिपि वा ङीब्रयोराद्युदात्तमन्यत् । ताच्छीलिकेति । अयं भावः । शीलंछत्रादिभ्यो ण इति यो णस्तस्मिन्नण्कार्यं भवति कार्मस्ताच्छील्यइति ज्ञापकात् । तत्र हि अन्नित्यणि विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो निपात्यते, यदि तु णप्रत्यये अण्कार्यं न स्यात् तर्हि किं तेन । ताच्छीलिके एवं अण्कार्यज्ञापनान्नेह । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । तदस्यां प्रहरणमिति णः । छत्रादिभ्योऽणित्येव सूत्रमस्तु किमनया कुसृष्ट्येति तु बहवः । चौरीति । चुरा शीलमस्याः । नञ्स्नञ् । वृत्तिकृता त्वत्रत्यख्युन्ग्रहणं सूत्रे प्रक्षिप्य ङरप्ख्युनामिति पठितं तच्च भाष्यविरुद्धमित्युत्तरत्र स्फुटी भविष्यति । स्त्रैणी पौंस्नीति । स्त्रीपुंसाभ्यामिति नञ्स्नञौ । शाक्तीकीति । शक्तिः प्रहरणमस्याः, शक्तियष्ट्योरीकक् । आढ्यंकरणीति । अनाढ्यः आढ्यः क्रियते अनयेत्यर्थे आढ्यसुभगेत्यादिना करणे ख्युन् । युवोरित्यनादेशः । अरुर्द्विषदिति मुम् । तरुणी तलुनीति । तरुणतलुनयोर्गौरादिषु पाठात् ङीप्ङीषोः पर्यायो बोध्यः । स्वरे विशेषः कृवृदारिभ्य उनन् । चौरश्च लो वेति । तरुणतलुनयोरुनन्प्रत्ययान्तत्वेन नित्वादाद्युदात्तता । सैव ङीपि ङीषित्वन्तोदात्ततेति ॥

यञश्च । ४ । १ । १६ ॥

यञन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । अकारलोपे कृते ॥

हलस्तद्धितस्य । ६ । ४ । १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे । गार्गी ॥ अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप् ॥ द्वीपे

यञश्च ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । प्राचां ष्फ तद्धित इत्यत्र यञ एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ हल इति पञ्चमी । यस्येति चेति सूत्रादीतीत्यनुवर्तते । नस्तद्धित इत्यतस्तद्धित इति नानुवर्तते आपत्यस्य चेत्युत्तरसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्तदाह । हल उत्तरस्येत्यादि । तद्धित इत्यनुवृत्तौ त्विहापि स्यात् । सांकाश्यकः । कांपिल्यकः । संकाशादिभ्यो ण्यः, ततो धन्वयोपधादिति वुञ् । उपधाभूतस्येति । सूर्यतिष्येत्यत उपधाया इत्यनुवर्तत इति भावः । ननु यस्येति चेति यञोकारलोपे कृते यकारस्य ईकारपरत्वमस्त्येव किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या । न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः, यलोपे तन्निषेधात् । अत्राहुः । यलोपे कर्तव्ये ऽल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादुपधाग्रहणानुवृत्तिरभ्युपगन्तव्येति । अन्ये त्वाहुः । सूत्रारम्भसामर्थ्यादल्लोपस्यासिद्धत्वं न भवति तथा चोपधाग्रहणं विनापि नात्र क्षतिः एवं च सूर्यतिष्येति सूत्रेप्युपधाग्रहणं त्यक्तुं शक्यमुक्तयुक्तेरिति । गार्गीति । गोत्रप्रत्ययान्तस्य जातित्वेपि योपधत्वादत्र जातेरिति ङीष् न भवति । तथा चाद्युदात्तमेवेदम्पदम् । अनपत्याधिकारेति । यद्यप्यापत्यग्रहणं कर्तव्यमित्येव वार्तिकं तथाप्यपत्याधिकारविहितपरं तत् । तादृशश्च गर्गादियञेव न तु दैवाद्यञ् । तस्यापत्याधिकारात् प्रागेव पाठाद् अत एव भाष्यकृतां यञश्चे-

भवा द्वैप्या । अधिकारग्रहणान्नेह । देवस्यापत्यं दैव्या । देवाद्यञञाविति हि यञ् प्राग्दीव्यतीयो न त्वपत्याधिकारपठितः ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः । ४ । १ । १७ ॥

यञन्तात् ष्फो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः ॥

त्यत्र कञ्क्वरपोऽयञश्चेति गर्गादिभ्योयञित्यत्रायञ् इति चाकारः प्रश्लिष्टः । एवं यञञोश्चेतिसूत्रेपि यस्कादिभ्यो गोत्रे अयञोश्चेत्यकारः प्रश्लिष्टः । एतच्च मनोरमाग्रन्थानुरोधेनोक्तम् । नव्यास्त्वधिकारग्रहणमिहानर्थकं यथाश्रुतवार्तिकेनैव द्वीपे भवा द्वैप्येति रूपसिद्धेः । न च देवस्यापत्यं स्त्री दैव्येतिरूपासिद्धिः शङ्क्या अयञश्चेति भाष्यकारीयनिष्कर्षात्तत्सिद्धेः । न हि देवाद्यञञावित्यत्रायञित्यकारः प्रश्लिष्टुं शक्यते । किं चाधिकारग्रहणे अभिजितोऽपत्यं स्त्रीत्यणन्तात् स्वार्थे अभिजिद्विदभृदित्यादिना यञि आभिजितीति रूपं न सिध्येत् श्रुमद्दणोयञित्यकारप्रश्लेषेण भाष्यकाररीत्यापीह ङीप् सम्भवादित्याहुः । स्यादेतत् । अकारं प्रश्लिष्य गर्गादिभ्योयञि कृते गार्ग्य इति रूपं न सिध्येत् नैवम् । वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्यकृताकारप्रश्लेषे कृतेपि तस्येत्संज्ञकत्वेन लुप्तत्वादिष्टसिद्धेः । एवं च क्वरप्ख्युनामितिपाठः क्वरपो यञश्चेति भाष्यविरुद्ध इति स्पष्टमेव ॥

प्राचां ष्फतद्धितः ॥ तद्धितग्रहणं ष्फप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थं तेन षिद्गौरेति ङीष् सिध्यति । ननु प्रातिपदिकसंज्ञां विनापि षित्करणसामर्थ्यादेव ङीष् भविष्यति किमनेन तिद्धितग्रहणेन । न च यञन्ते यस्येतिचेति लोपार्थं तद्धितेति वाच्यम् । सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धेर्लोपस्यानावश्यकत्वात् ।

षः प्रत्ययस्य । १ । ३ । ६ ॥

प्रत्ययस्यादिः ष इत्स्यात् ॥

आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् । ७ । १ । २ ।

प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः ।

एवं तर्हि तद्धितग्रहणमिञन्तादपि क्व चित् ष्फो भवतीति ज्ञापनार्थं तेनासुरेरुपसंख्यानमिति वक्ष्यमाणं सिध्यति ॥

षः प्रत्ययस्य ॥ आदिर्ञिटुडव इत्यत आदिरित्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह । प्रत्ययस्यादिरिति । प्रत्ययस्य किम् । षोडश । षष उत्वमित्यत्र उपदेशस्थोयं षकारः । एतच्च कौस्तुभे स्थितम् । आदिः किम् । अविषः । महिषः । अविमह्योष्टिषच् । नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्संज्ञा न भविष्यति टित्त्वादेवाविषी महिषीति रूपसिद्धेः । न च पक्षे ङीष्यन्तोदात्तः प्रयोजनमिति वाच्यम् । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण चितः परस्य ङीषोप्युदात्तत्वात् । अत्राहुः । विनिगमनाभावेन पक्षे टकारस्यापि श्रवणं स्यात् । तथा च षित्त्वाङ्ङीष्यविषीत्यादिरूपसिद्धिः स्यात् । अतः षकारस्यैव श्रवणं भवतु मा कदाचिट्टकारस्य श्रवणं भूदित्येतदर्थमादिग्रहणानुवृत्तिरिति ॥

आयने ॥ आयनीनोर्नकारस्य नेत्त्वम् । फिनो नित्करणसामर्थ्यात् । फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । तेन ढ्रक्फिनादीनामादेशः सिध्यति । आदिग्रहणं किम् । ऊरुदघ्नमित्यादौ मा भूत् । प्रत्ययेति किम् । धातोरादीनां मा भूत् । फक्कति । ढौकते । खनति । छादयति । घूर्णते । घञादिषु तु चजोः कुघिण्यतोरित्यादिनिर्देशेनेत्संज्ञया भाव्यमित्यादेशाभावः । शसेर्ढः । शण्ढ इत्येवमादीनामेते आदेशा न भवन्ति । उणादयो बहुलमिति बहुलवचनादिति दिक् । क्रमादिति । फ । आयन् । ढ

तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । षित्त्वसामर्थ्यात् ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे षिद्गौरेति वक्ष्यमाणो ङीष् । गार्ग्यायणी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः * । ४ । १ । १८ ॥

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात् ।

एय । ख । ईन । छ । ईय् । घ । इय् । इत्यर्थः । स्त्रियामेव ष्फप्रत्ययविधानादत्र ङीष् न स्यादित्याशङ्क्याह । षित्त्वसामर्थ्यादिति । एकमेव स्त्रीत्वमुभाभ्यामुच्यतइति भावः ॥

सर्वत्रग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यते बाधकबाधनार्थम् । तेनावट्याच्चेति वक्ष्यमाणं परमपि चापं बाधित्वा प्राचां मते आवट्यशब्दादपि ष्फ एव भवति । चाब्विधेस्तूदीचां मते सावकाशत्वात् । आवट्यायनी ।एवं षाद्यञश्चाब्विषयेपि प्राचां ष्फ एव शार्कराक्ष्यायणीति यथा । सर्वत्र सर्वेषां मतइत्यर्थस्तदेतत् फलितमाह । नित्यं ष्फः स्यादिति । नन्वारम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे सर्वत्रग्रहणं व्यर्थमिति चेदत्राहुः ।पूर्वसूत्रे बाधकबाधनोपयुक्तस्य तस्येह स्पष्टार्थमभ्युपगमान्न वैयर्थ्यमिति । यञ् इत्यनुवर्तनादाह । यञन्तेभ्य इति । लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गणइति भावः । लौहित्यायनीति । सांशित्यायनी बाभ्रव्यायणीत्यादयोपि ज्ञेयाः । ननु गर्गादौ कतकण्वशकलेति पठ्यते तथा च शाकल्यायनीति रूपं न सिध्येद् यदि तु लोहितादिकार्यार्थं कतशब्दात्प्रागेव शकलशब्दः पठ्येत तर्हि शाकल्यस्य छात्रः शाकला इत्यत्र कण्वादिभ्यो गोत्रे इति कण्वादिकार्यमण् न सिध्येद् उच्यते । कतकण्व शकलेतिगणपाठे कण्वश-

---

* गर्गाद्यन्तर्गणो लोहितादिः । कतन्तशब्दे तन्त्रादिना बहुव्रीहिस्तत्पुरुषश्च ।

कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।
पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

लौहित्यायनी । कात्यायनी ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च । ४ । १ । १९ ॥

आभ्यां ष्फः स्यात् । क्रमेण टाप्ङीपोरपवादः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । कौरव्यायणी । ढक् च मण्डूकात् । माण्डूकायनी ॥ आसुरेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसुरायणी ।

वयसि प्रथमे । ४ । १ । २० ॥

ब्दात् पूर्वं शकलशब्दः पठितव्यः । कतन्तेभ्य इत्यत्र कतस्यान्तः कन्तः, कतोन्तो येषां ते कतन्ताः । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । कतन्तश्च कतन्ताश्चेति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषोभ्युपेयस्तथा कण्वादिभ्य इत्यत्रापि कण्वस्यादिः कण्वादिः कण्व आदिर्येषामिति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषस्तथा च सर्वेष्टसिद्धिरिति ॥

कौरव्य ॥ टाप्ङीषोरिति । योपधत्वेन जातेरिति ङीषः प्राप्त्यभावात्कौरव्यशब्दाट्टाप् माण्डूकात्तु ङीषिति भावः । यद्यपीह टाप्ङीपोरिति पाठः प्रायेण दृश्यते तथापि तत्र ङीबिति लेखकप्रमाद एव । पारिभाषिकस्य पौत्रप्रभृतिगोत्रस्यैव जातित्वाङ्ङीषः प्राप्तिर्नेति मतान्तराभिप्रायेण वा तथोक्तमिति बोध्यम् । कौरव्यसाहचर्यान्माण्डूकशब्दोप्यपत्यप्रत्ययान्त एवेह गृह्यते न तु तस्येदमित्यणन्तस्तेन यद्यसौ कूपमाण्डूकि तवेति भट्टिप्रयोगः सिद्धः । तत्र हि मण्डूकस्येयं भार्येति विवक्षया तस्येदमित्यण् ॥

वयसि ॥ कालकृता शरीरावस्था वयः । यस्त्वर्थप्रकरणादिकमनपेक्ष्य श्रवणमात्रेण वयः प्रतिपादयति स वयोवाचीत्युच्यते अन्तरङ्गत्वा, तेनेह न । उत्तानशया । लोहितपादा । इह प्रकरणादिना वयसः प्रतीतावपि शब्दादप्रतीतेः । अबाला-

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुमारी ॥ वयस्यचरमइति वाच्यम् ॥ * ॥ वधूटी । चिरण्टी । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः किम् । शिशुः । कन्याया न । कन्यायाः कनीन चेतिनिर्देशात् ॥

द्विगोः । ४ । १ । २१ ॥

अदन्ताद् द्विगोर्ङीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात्त्रिफला, त्र्यनीका सेना ॥

पि हि व्याध्यादिवशादुत्ताना शेते अलक्तकेन च रक्तचरणा भवति । प्रथमेति किम् । वृद्धा । कुमारीति । प्रथमवयोवचन एवायं शब्दो न त्वनूढत्वप्रयुक्तः । पुंस्यपि कुमार इति प्रयोगात् । वृद्धकुमारीति गौणप्रयोगः । वयस्यचरमइति । यौवनं न प्रथमवयः किं तु द्वितीयमिति वार्तिकारम्भः । उपचयाऽपचयलक्षणे द्वे एव वयसी इति पक्षे यौवनस्यापि प्राथम्यात् सूत्रेणैव सिध्यतीति बोध्यम् । वयांसि चत्वारीत्येके । यदाहुः । आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यसीति । त्रीणीत्यन्ये । यदाहुः । पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति इति ॥

त्रिलोकीति । त्रयाणां लोकानां समाहारे तद्धितार्थे द्विगुः । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुरिति स्त्रीत्वम् । त्रिफलेति । अत्र द्विगोरिति ङीप् प्राप्नोति न तु पाककर्णेति ङीष् । तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः । त्र्यनीकेति । अनीकमग्रता । त्रयाणामनीकानां समाहारः । अजादेराकृतिगणत्वाट्टाबिति त्र्यनीकाधिकरणे मीमांसकाः ॥

अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि । ४ । १ । २२ ॥

अपरिमाणान्ताद्बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीप् न स्यात्तद्धितलुकि सति । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । आर्हीयष्ठक् । अध्यर्द्धेति लुक् । द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता । द्व्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणात्तु द्व्याढकी । तद्धितलुकि किम् । समाहारे पञ्चाश्वी ॥

पञ्चाश्वेति ॥ नन्वत्र द्विगोरिति ङीप् मा भूत् । ठगन्तत्वात्तु स्यादेव । नचापरिमाणेति निषेधस्य निरवकाशतेति वाच्यम् । पञ्चानामजानां निमित्तं धनपतिसंयुक्तिः पञ्चाजा पञ्चौष्ट्रीत्यादौ सावकाशत्वात् । तत्र हि गोद्व्यचोसंख्येति यत्प्रत्ययस्याध्यर्द्धपूर्वेत्यादिना लुगितिचेद् अत्राहुः । ठको योकार इति व्याख्यानात् ठगन्तलक्षणो ङीब्नेति । द्विबिस्तेति । सुवर्णबिस्तौ हेम्नोक्षे इत्यमरः । आचितो दशभाराः स्युः । द्विकम्बल्येति । द्वाभ्यां कम्बलाभ्यां क्रीता । कम्बल्यमूर्णापलशतं, कम्बलाच्च संज्ञायामिति यत् । ततः क्रीतार्थस्य ठञो लुक् । द्व्याढकीति । द्वावाढकौ पचतीति विग्रहे आढकाचितपात्रात् खोन्यतरस्यां, द्विगोष्ठंश्चेति खठनौ विहितौ ताभ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्ठञ् । तस्याध्यर्द्धेति लुक् । एतेन द्व्याचिता व्याख्याता । स्यादेतत् । काण्डान्तादित्युत्तरसूत्रे परितः सर्वतो येन मीयते तत् परिमाणमाढककुडवादि न तु परिच्छेदकमात्रमिति मनोरमायां स्थितम् । तथा चापरिमाणत्वादेव सिद्धे बिस्तादिग्रहणमिह व्यर्थं स्यात् । अत्राहुः । उन्मानस्य निषेधे बिस्तादीनामेवेति नियमार्थं तत् ग्रहणं तेन द्विकार्षापणी द्व्यक्षीत्यादि सिध्यतीति ॥

काण्डान्तात्क्षेत्रे । ४ । १ । २३ ॥

क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाणमस्या द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसजिति विहितस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । क्षेत्रे किम् । द्विकाण्डी रज्जुः ॥

काण्डान्तात् । षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् । यद्यपि विशेषणेन तन्दतविधिस्सिद्धस्तथाप्यसत्यन्तग्रहणे क्षेत्रे इत्येतत् श्रुतत्वात् काण्डस्यैव विशेषणं स्यान्न तु काण्डान्तस्य । ततश्च द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमिताभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेत्यत्र निषेधः स्यात् । इह तु निषेधो न स्याद् द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति । अत्र हि काण्डं प्रमाणे वर्तते काण्डान्तस्तु क्षेत्रे ऽतोन्तग्रहणं कृतम् । इह द्विगोरित्यनुवर्तते न तु तद्धितलुकीति च तदाह । द्विगुस्ततो न ङीबित्यादि । मात्रच इति । द्वयसचो लुगिति प्राचोक्तं नादर्त्तव्यम् । प्रथमस्य द्वितीयस्य ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति सिद्धान्तादिति भावः । द्विकाण्डी रज्जुरिति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः पूर्ववत्तद्धितलुक् । द्विगोरिति ङीप् । नन्विहापरिमाणान्तादिति पूर्वेण निषेधः स्यात् काण्डशब्दस्यायामपरतयापरिमाणार्थत्वात् परितः सर्वत आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तद्धि परिमाणं आढककुडवादि न तु यथाकथं चित् परिच्छेदकमात्रम् । यदाहुः । ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वत इति । अत एव द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र ङीप् न भवतीति चेद् अत्राहुः । नियमार्थमिदं क्षेत्रएव निषेधो यथा स्यादिति । तथा च द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र ङीबेव सूत्रारम्भफलमिति ॥

पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २४ ॥

प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद् द्विगोर्ङीप् वा स्यात्तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी । द्विपुरुषा वा परिखा ॥

पुरुषात् प्रमाणे ॥ अपरिमाणान्तत्वान्निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । पुरुषशब्दो यद्यपि लोके जातिवचनस्तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाक्ये प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात् प्रमाणे वर्त्ततएव । वृत्तौ तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव । तथा च शुल्बसूत्रं, पञ्चारत्निः पुरुष इति । द्विपुरुषीति । अत्र प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचो लुगिति न्यासकारः । नन्विह तद्धितलुग्दुर्लभः । पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे ल इति श्लोकवार्त्तिकस्याप्रवृत्तेः । ये हि शमादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैव तत् प्रवर्तते न तु पुरुषशब्देपि । अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात् । न चैवं द्वयसज्दघ्नचावपि नास्मात्स्यातामिति वाच्यम् । ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति वचनात् । एवं पुरुषात् प्रमाणे इति वैकल्पिकस्यापि ङीपः सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः । किं तु तद्धितलुगेव दुर्लभ इति चेदत्राहुः । अस्त्विह प्रमाणे ल इत्यस्याप्रवृत्तिस्तथापि सुलभ एव लुक् पुरुषात् प्रमाणइति सूत्रे हि द्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्तते तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यतइति सुवचत्वादिति । प्रमाणे किम् । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः । तद्धित लुकीत्येव । समाहारे पञ्चपुरुषी । नन्विह पुरुषशब्दः प्रमाणे न वर्त्ततइति द्व्यङ्गविकलमेतद् इति चेदत्राहुः । प्रमाणार्थवृत्तीनामेव पुरुषाणामत्र समाहारान्न द्व्यङ्गविकलता । ततश्च तद्धितलुकीत्यनुक्तौ पञ्चपुरुषशब्दाद्विकल्पः स्यादिष्यते तु द्विगोरिति नित्यं ङीबिति ॥

ऊधसोऽनङ् । ५ । ४ ॥ १३१ ॥

ऊधोन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते डाप्ङीप्निषेधेषु प्राप्तेषु ॥

बहुव्रीहेरूधसो ङीष् । ४ । १ । २५ ॥

ऊधोन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोध्नी । स्त्रियां किम् । कुण्डोधो धैनुकम् । इहाऽनङपि न । तद्विधौ स्त्रि-

ऊधसोनङ् । नादेशेनैव सिद्धेऽनङ्करणं धनुषश्चेत्युत्तरार्थमन्यथा शार्ङ्गधन्वेति न सिध्येद् इत्याहुः । वस्तुतस्तु इहार्थमप्यावश्यकमेवान्यथानो लाक्षणिकत्वे नाऽल्लोपाप्रसङ्गादित्यन्ये । इह बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतो बहुव्रीहावित्यनुवर्तते इत्याह । ऊधोन्तस्य बहुव्रीहेरिति । समासान्तप्रकरणस्थत्वेप्यनङो न प्रत्ययत्वमन्यथा ङित्त्ववैयर्थ्यापत्तेरिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु ष्यङ इव प्रत्ययत्वेप्यादेशत्वमविरुद्धं कुण्डोध्नीत्यत्र ङीषि कृते स्वरेपि विशेषाभावादिति बोध्यम् । स्त्रियामिति । उपसंख्यानाल्लब्धमेतत् । डाप्ङीब्निषेधेष्विति । डाबुभाभ्यामिति वैकल्पिको डाप् । अन उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति विकल्पेन ङीप् । अनो बहुव्रीहेरित्यनेन ऋन्नेभ्य इति प्राप्तस्य ङीपो निषेध इति विवेकः ॥

ङीष् स्यादिति । प्रकृतौ ङीबेव तु न विहितः स्वरे विशेषात् । कुण्डोध्नीति । कुण्डमिव ऊधो यस्याः सा । बहुव्रीहेः किम् । प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधाः । प्राप्तापन्नेति समासः । धैनुकमिति । अचित्तहस्तीति समूहार्थे ठक् । इसुसुक्तान्तात्कः । स्त्रियामित्युपसंख्यानादिति । नन्विहैव लाघवार्थं बहुव्रीहेरूधसो ङीष् नश्चेति सूत्र्यताम् अनङ् चेति वा । समासान्तेषु ऊधसोनङिति च त्यक्त्वा धनुषो नङित्येव पठ्यतां मैवम् । कव-

यामित्युपसंख्यानात् ॥

संख्याऽव्ययादेर्ङीप् । ४ । १ । २६ ॥

ङीषोऽपवादः । द्व्यूध्नी । अत्यूध्नी । बहुव्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः ॥

दामहायनान्ताच्च । ४ । १ । २७ ॥

संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च ङीप् स्यात् । दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोर्हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाऽननुवृत्तेरुद्दामा वडवेत्यत्र डाप्निषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी बाला ॥ त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीप् णत्वं चेष्यते । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र द्विहायना । त्रिहायना । चतुर्हायना शाला ॥

नित्यं संज्ञाछन्दसोः । ४ । १ । २८ ॥

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप् । सुराज्ञी नाम नगरी ।

भावे सावकाशस्यास्य पक्षे कपा बाधापत्तेः । सिद्धान्ते तु अनङः समासान्ततया शेषत्वमेवेह नास्तीति न कप् ॥

संख्याव्यया ॥ आदिग्रहणात्पदान्तरव्यवधानेऽपि स्यादेव । द्विविधोध्नी ॥

दाम ॥ बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । संख्यादेरिति । समासनिर्देशेऽपि स्वरितत्वबलादेकदेश एवानुवर्तत इति भावः । अननुवृत्तेरिति । भाष्यकृताऽननुवर्तितत्वादिति भावः । एवं चोद्दामेत्यत्र दामहायनान्ताच्चेत्यस्याप्रवृत्त्या पूर्वोक्तेषु डाप्ङीब्निषेधेषु प्राप्तेषु बहुराज्ञीवद्रूपत्रयं भवत्यतो व्याचष्टे । डाप्निषेधावपीति ।

नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ अन उपधालोपिन इति विकल्पस्या-

अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव । वेदे शतमूर्ध्नी ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च । ४ । १ । ३० ॥

एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात्संज्ञाछन्दसोः । अथोतइन्द्र केवलीर्विशः । मामकी । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवलेत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् अणन्तत्वादेवसिद्धेः । तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका ॥

पवादः । आरम्भसामर्थ्यात्सिद्धेपि नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्पार्थमनुवृत्तिसूचनाय कृतमित्याहुः । शतमूर्ध्नीति । इह पञ्चदाम्नीति क्व चित् पाठः सचायुक्तो दामहायनान्ताच्चेत्यनेनैव सिद्धत्वात् ॥

केवल ॥ छन्दसि । मामकी तनू । मित्रावरुणयोर्भागधेयी । तन्वः सन्तु पापीः । उतापरीभ्यः । समानीव आकूतिः । आर्यकृती । सुमङ्गली । सुमङ्गलीरियं वधूरित्यत्र तु छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थे ईप्रत्ययो बोध्यः । शिवा रुद्रस्य भेषजी । अन्यत्र केवलेत्यादीति । मामकनरकयोरुपसंख्यानादित्वं, मामिका । भागशब्दात्पुलिङ्गात् स्वार्थे धेयप्रत्ययः । स्वार्थिकाः क्व चित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तइति स्त्रीत्वम् । भागधेयी । अभेदोपचारात्तद्वति वर्तमानः पापशब्दो विशेष्यनिघ्नः । पापा । अपरा । समाना । आर्येण कृतेति प्राक् सुबुत्पत्तेः कृदन्तेन समासः । टाप् । आर्यकृता । भिषज इदमित्यणि आदिवृद्धेरपवादोऽस्मादेव निपातनादेकारः । संज्ञाछन्दसोरिति नियमादन्यत्र भेषजा ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । ४ । १ । ३२ ॥

एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् । ऋन्नेभ्यो ङीप् । गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागौ निपात्येते । तत्रान्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुप् निपात्यते । पतिवत्नीत्यत्र तु वत्वं निपात्यते । अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी । प्रत्युदाहरणं तु । अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४ । १ । ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन सम्बन्धे । वशिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृकयज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् ॥

विभाषा सपूर्वस्य । ४ । १ । ३४ ॥

पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् । गृहस्य पतिः गृहपतिः । गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किं तु तदन्तस्य, तेन बहु-

---

प्रत्युदाहरणं त्विति । अन्तर्वती पतिवतीति प्राचोक्तं प्रत्युदाहरणमयुक्तमिति भावः । आद्ये अस्तिसामानाधिकरण्याभावान्मतुपोसम्भवात् । द्वितीये तु वत्वासम्भवादिति भावः ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ अप्राप्तविभाषेयम् अयज्ञसंयोगत्वात् । पूर्वेण सहितः सपूर्वस्तस्य । यस्य समुदायस्य पूर्वावयवो विद्यते तस्येत्यर्थः । स च समुदायः पतिशब्दो न भवतीति पतिशब्देन तदन्तविधिरित्याह । पतिशब्दान्तस्येति । ननु पत्युरिति प्रातिपदिकविशेषणेन तदन्तलाभात्पत्यन्तस्येत्येवास्तु किमनेन सपूर्वग्रहणेन । अत्राहुः । केवलपतिशब्दस्यापि व्यपदेशिवद्

व्रीह्यावपि । दृढपत्नी । दृढपतिः । वृषलपत्नी । वृषलपतिः । अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते कथमिति चेत् पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा । आचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप् । अस्मिंश्च पक्षे पत्नियौ पत्नियः इतीयङ्विषये विशेषः । सपूर्वस्य किम् । गवां पतिः स्त्री ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु * । ४ । १ । ३५ ॥

पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभावोपि निपात्यते, समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी ॥

पूतक्रतोरै च । ४ । १ । ३६ ॥

भावेन पत्यन्तत्वादिति प्रसङ्गः स्यात् तद्वारणाय सपूर्वग्रहणमिति । अत्र पूर्वशब्दः पूर्वावयवपर इति ध्वनयन् प्रत्युदाहरति । गवां पतिः स्त्रीति । पातीतिपतिरिति क्रियाशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वादिह स्त्रीत्वम् । तथा च तैत्तिरीये नपुंसकेपि प्रयुज्यते । अन्नं साम्राज्यानामधिपति तन्माऽवत्विति । व्यस्ते कथमिति । प्राचा तु समस्तेप्युपचार इत्युक्तं तद्वृथैवेति भावः ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम् । निपात्यतइति । इह गणे समानएकवीरभ्रातृपुत्रेति समानादय एव पठ्यन्ते ततश्च समानादिष्विति वक्तव्ये सपत्न्यादिष्वित्युक्तिः सभावनिपातनार्थेति भावः । सपत्न्यादिषु बहुव्रीहिराश्रीयतइत्याशयेनाह । समानः पतिर्यस्याः सेति ॥

पूतक्रतोरैच ॥ ऐकार आदेशो न तु प्रत्ययः । उत्तरसूत्रे उदात्तग्रहणात् ॥

---

* समान, एक, वीर, पिण्ड, श्व, भ्रातृ, भद्र, पुत्र, दासाच्छन्दसि, इति समानादिः ॥

इयं त्रिसूत्री पुंयोग एवेष्यते ॥ * ॥ पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः पूतक्रतुरेव सा ॥

वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । ४ । १ । ३७ ॥

एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यात् ङीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । हरविष्णू वृषाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्रीगौर्योरिति च । अग्नायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः ॥

मनोरौ वा । ४ । १ । ३८ ॥

मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप् च । मनोः स्त्री मनावी । मनायी । मनुः ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ४ । १ । ३९ ॥

वर्णवाची योनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च । एनी । एता । रोहिणी । रोहिता । वर्णानां तणतिनितान्तानामिति फि-

---

न त्विति । अन्यथा लघावन्त इति मध्योदात्तो वृषाकपिशब्द उदात्तत्वं प्रयोजयति अग्न्यादिषु त्रिषु स्थानेन्तरतम इत्येव सिद्धमिति वृत्त्यादिग्रन्था विरुध्येरन्निति भावः । उदात्तैकार इति । शॄस्वृस्निहीत्यादिना मनेरुप्रत्ययविधौ धान्ये निदित्यधिकारान्मनुशब्द आद्युदात्तः । समासनिर्देशेन एतद्दर्शयति । उदात्त इत्यनुवर्तमानं संबन्धानुवृत्तेरैकारेणैव संबध्यते न त्वौकारेणापीति । ततश्चैकारौकारावुदात्तौ स्त इति प्राचोक्तवृत्तिपदमञ्जर्यादिविरोधादुपेक्ष्यमिति भावः । मनायीति । मध्योदात्तमिदम् । इतरत्पदद्वयमाद्युदात्तम् ॥

एता कर्बुरा । वर्णानामिति । एतः । शोणः । शितिः । पृश्निः । पृषदिति क्रमेणोदाहरणानि । आद्युदात्त इति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातेनानुदात्तान्त एतशब्द इति भावः ।

ट्सूत्रेणाद्युदात्तः । त्र्येण्या च शलल्येति गृह्यम् । त्रीण्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः । अनुदात्तात्किम् । श्वेता । घृतादीनां चेत्यन्तोदात्तोऽयम् । अत इत्येव । शितिः स्त्री ॥ पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पिशङ्गी । पिशङ्गा ॥ असितपलितयोर्न ॥ * ॥ असिता । पलिता ॥ छन्दसि क्नमेके ॥ * ॥ असिक्नी । पलिक्नी ॥ अवदातशब्दो न वर्णवाची किं तु विशुद्धवाची तेनावदाता इत्येव ॥

त्र्येण्येति । अत्र एतशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तसमासस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः । पूर्वपदात्संज्ञामिति णत्वम् । गृह्यमिति । गृहू ग्रहणे ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेरिति क्यप् । त्रीण्येतान्यस्या इति । ननु चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे इति चित्रपर्याय एतशब्दः तथा च शलल्यां चित्रत्वयाभावादर्थासंगतिरित्याशङ्क्य केचिदिह व्याचक्षते । एतशब्दोऽत्र एतावयवपर इति नास्त्यन्वयार्थासङ्गतिः । न चैवमपि गुणविषये नपुंसकप्रयोगो न संगच्छते । गुणे शुक्लादयः पुंसि इत्युक्तेरिति वाच्यम् । एतानि एतावयवाधिकरणानीति व्याख्यया गुणिलिङ्गपरत्वादेतशब्दस्य नपुंसकत्वमप्युपपद्यते इति । पिशङ्गादिति । लघावन्त इति पिशङ्गशब्दस्य मध्योदात्तत्वादन्यतो ङीषिति ङीषि प्राप्ते ङीनुपसंख्यायते । स्वरे विशेषः । क्नमेक इति । असितपलितयोस्तकारस्य वर्णादनुदात्तादिति नकारे प्राप्ते तं बाधित्वा तकारस्थाने क्नादेशं तत्संनियोगेन ङीषं चेच्छन्त्येके आचार्या इत्यर्थः । अतश्छन्दस्येके इत्यन्वयाद् भाषायां क्नो भवत्येव । छन्दस्येवेके इच्छन्त्यन्ये तु भाषायामपीत्यर्थपर्यवसानात् । अन्यथा एकग्रहणं भाष्यकारो न कुर्यान्न हि छन्दसि पलिक्नीरियुवतय इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते । एवं च गतो गणस्तूर्णमसिक्निकानामिति प्रयोगो नानुपपन्नः । विशुद्धवाचीति ।

अन्यतो ङीष् । ४ । १ । ४० ॥

तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात् । कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तावेतौ । अनुदात्तान्तात्किम् । कृष्णा । कपिला ॥

षिद्गौरादिभ्यश्च [1] । ४ । १ । ४१ ।

षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् । नर्तकी । गौरी । अन-

दैप् शोधने इत्युक्तेः, अमरेण तु विशुद्धत्वसाधर्म्यादवदातः सितो गौर इत्युक्तमिति भावः । लघावन्त इति । अन्ते नाम एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतः बह्वषो बह्वच्कस्य गुरुरुदात्तः स्यात् । अषित्यचः प्राचां संज्ञा । कृष्णेत्यादि । कृषेश्चेति नप्रत्यये कपेश्चेति सौत्राद्धातोरौणादिके इलचि च कृष्णकपिलावन्तोदात्तौ ॥

षिद्गौरादि ॥ नर्तकीति । नृतुधातोः शिल्पिनि ष्वुन् । ष्वुनः षित्त्वमवयवेऽचरितार्थत्वात्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । त्रपुषः षित्त्वस्याङ्विधौ चरितार्थत्वात्त्रपेत्यत्र तु न ङीष् । मृजेः षित्त्वमनार्षं भिदादौ मृजेति पाठादित्याहुः । मृजेः षित्त्वादेवाङ्, भिदादौ मृजेतिपाठस्त्वनार्ष इत्यन्ये । गौरीति । गौरशब्दस्य वर्णवाचित्वेपि प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वादन्यतो ङीषिति ङीष् न प्राप्नोतीतीह गणे पाठः । अनड्वाही अनडुहीति । अनकारान्तत्वाज्जातिलक्षणस्य पुंयोगलक्षणस्य वा ङीषोऽप्राप्ततया गणेस्मिन्पठ्यते । प्रत्ययसहितपाठस्तु ङीषि परे आम्विकल्पार्थः । गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग गवय हय मुकय

---

[1] गौर, मत्स्य, मनुष्य, शृङ्ग, पिङ्गल, हय, गवय, मुकय,

गौतम अनड्वाही अनडुही तरुण तलुन श्वन् पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली । हरीतकी । कोशातकी । पृथिवी । मातामही

ऋष्य, पुट, तूण, द्रुण, द्रोण हरिण, काकण, पटर, उणक-आमलक; कुवल, बिम्ब, बदर, कर्कर, तर्कार, शर्कार, पुष्कर, शिखण्ड, सलद, शष्कण्ड, सनन्द, सुषम, सुषव, अलिन्द, गडुल, पापडश, आढक, आनन्द, अश्वत्थ, सृपाट, आपच्चिक, शष्कुल, सूर्म, शूर्प, सूच, यूष, यूथ, सूप, पूप, मेथ, वल्लक, धातक, सल्लक, मालक, मालत, साल्वक, वेतस, वृस, अतस, उभय, भृङ्ग, मह, मठ, छेद, पेश, मेद, श्वन, तक्षन्, अनडुह, अनड्वाह्, एषणः, करणे, देह, देहल, काकादन, गवादन, तेजन, रजन, लवण, औद्गाहमानि, गौतम, पारक, अयःस्थूण, भौरिकि, भौलिकि, भौलिङ्गि, यान, मेध, आलम्बि, आलजि, आलब्धि, आलक्षि, केवाल, आपक, आरट, नट, टोट, नोट, मूलाट, शातन, पोतन, पातन, पानट, आस्तरण, अधिकरण, अधिकार, आग्रहायण, प्रत्यवरोहिन्, सेचन, सुमङ्गलात्संज्ञायाम्, अण्डर, सुन्दर, मङ्गल, मन्थर, मण्डल, पट, पिण्ड, पिटक, षण्ड, उर्द, गुर्द, शम, सूद, आर्द्र, हृद, पाण्ड, भाण्ड, लोहाण्ड, कदर, कदल, कन्दर, तरुण, तलुन, कल्माष, बृहत्, महत्, सोम, सौधर्म, रोहिणीरेवतीनक्षत्रे, विकल्प, निष्कल, पुष्कल, कटाच्छ्रोणिवचने, पिप्पल्यादयश्च, पिप्पली, हरीतकी, कोशातकी, शमी, वरी, शरी, पृथिवी, क्रोष्ट्री, मातामही, पितामही, ॥ इति गौरादि आकृतिगणः ॥

डुही । अनड्वाही ॥ पिप्पल्यादयश्च ? ॥ आकृतिगणोयम् ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः । ६ । ४ । १४९ । अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्याद्यवयवः ॥ मत्स्यस्य ङ्याम् ॥ * ॥ सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च ॥ * ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम् ॥ * ॥ मत्सी ।

इत्यादि । यत्तु प्राचा ऋन्नेभ्यो ङीबित्यत्र शुनीत्युदाहृतं तत्तु गौरादिगणे श्वन्शब्दपाठादर्शनप्रयुक्तमित्याहुः । अत्र केचित् नित्यस्त्रीत्वाज्जातेरस्त्रीविषयादित्यप्राप्ते ङीषि पिप्पल्यादयो गौरादिषु पठ्यन्ते ङीषन्तपाठस्तु चिन्त्यप्रयोजनः । न च पिप्पली भार्या यस्य स पिप्पलीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावं बाधित्वा ङीषः श्रवणं यथा स्यादित्येतदर्थः स इति वाच्यम् । भाषितपुंस्कत्वाभावादेव पुंवद्भावनिषेधसिद्धेः । किं चावान्तरगणत्वाभ्युपगमोपि पिप्पल्यादेर्व्यर्थ एव । न चैवं जाताधिकारे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमित्यत्र पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीषिति वक्ष्यमाणग्रन्थो विरुध्यत इति वाच्यम् । गौरादेराकृतिगणत्वादित्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः ॥

सूर्यतिष्य ॥ अत्र भस्येत्यनुवर्तमानमपि न संबध्यते । विषयपरिगणनेनैवातिप्रसङ्गनिवारणात् । मत्स्यस्य ङ्यामिति । नेह मत्स्यस्येदं मात्स्यम् । छे च ङ्यां चेति । सूरीयः । सूरी । अगस्तीयः । अगस्ती । नेह । सौर्यं चरुम् । आगस्त्यम् । नक्षत्राणीति । नक्षत्रसंबन्धी योगण् नक्षत्रेण युक्तः कालः इति सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योणिति च विहितस्तस्मिन्नित्यर्थः । तत्र तिष्यस्य यलोपो निपात्यते । पुष्यस्य त्वप्राप्तो विधीयते । तिष्येण युक्तः कालस्तैषः । पुष्येण युक्तः पौषः । तथा तिष्ये भवस्तैषः । पुष्ये भवः पौषः । नेह । तिष्यस्यापत्यं तैष्यः । मत्सीति । योप-

मातरि षिच्चेति षित्त्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः षितां ङीष्। दंष्ट्रा॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनाऽयोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु। ४। १। ४२॥

एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद्वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात्। जानपदी वृत्तिश्चेत्। अन्या तु जानपदी। उत्सादित्वादञन्तत्वेन टिड्ढेति ङीप्याद्युदात्तः। कुण्डी अमत्रं चेत्। कुण्डान्या। कुडि दाहे गुरोश्च हल इति अप्रत्ययः। यस्तु अमृते जारजः कुण्ड इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव। अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वाभावादप्राधत्वाज्जातेरस्त्रीविषयादित्यप्राप्तौ गौरादिपाठान्ङीष्।

मातरि षिच्चेति। पितृव्यमातुलमातामहेतिसूत्रस्थमिदं वचनं तच्च पितामहीतिरूपसिध्यर्थमवश्यं वक्तव्यमिति न वार्तिकस्य वैयर्थ्यम्। ये तु पितामहशब्दमपि गौरादिषु पठन्ति तन्मते वचनमिदं स्वरसतो न संगच्छते। यदित्वनित्यत्वज्ञापनमेव वचनस्य फलमिति ब्रूषे तर्हि षिद्गौरेति सूत्रे एवानित्यं षित इति वक्तव्यं किमनेन वक्रमार्गेणेति दिक्। दश्यतेऽनेनेति दंष्ट्रा। दाम्नीशसित्यादिना करणे ष्ट्रन्॥

जानपदीति॥ जनपदे भवा। वृत्तिश्चेदिति। वर्ततेऽनयेति वृत्तिर्जीविका। कुण्डीति। अस्त्री कमण्डलुः कुण्डीत्यमरः। कुण्डाऽन्येति। क्रियाशब्दोऽयम्। अत एवाह कुडि दाह इत्यादि। यस्तु घटपर्यायः कुण्डशब्दः स न प्रत्युदाहरणं पिठरः स्थाल्युखा कुण्डमिति तस्य नपुंसकत्वात्। अग्न्यालयादिपर्यायोपि कुण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गे नियतः। कुण्डमग्न्यालये मानभेदे दे-

भ्यो ङीष् विधीयते न तु नियम्यते। गोणी आवपनं चेत्। गोणाऽन्या। स्थली अकृत्रिमा चेत्। स्थलाऽन्या। भाजी श्राणा चेत्। भाजाऽन्या। नागी स्थूला चेत्। नागाऽन्या। गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम्। सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम्। काली वर्णश्चेत्। कालाऽन्या। नीली अनाच्छादनं चेत्। नीलाऽन्या। नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः। नील्या अन्वक्तव्य इत्यन्। अनाच्छादनेपि न सर्वत्र किं तु॥ नीलादौषधौ॥ * ॥ नीली॥ प्राणिनि च॥ * ॥ नीली गौः॥ संज्ञायां वा॥ * ॥ नीली। नीला। कुशी अयोविकारश्चेत्। कुशाऽन्या। कामुकी मैथुनेच्छा चेत्। कामुकाऽन्या। कबरी केशानां सन्निवेशविशेषः। कबराऽन्या। चित्रेत्यर्थः।

शोणात्प्राचाम्। ४। १। ४३॥

शोणी। शोणा॥

वजलाश्रये इति मेदिनीकोशात्। आवपनञ्चेदिति। आङ्पूर्वाद्वपे रधिकरणे ल्युट्। ओप्यते निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन्। गोणान्येति। यस्या यादृच्छिकं नाम। अकृत्रिमेति। यथा सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वामिति। स्थलान्येति। कृत्रिमा पुरुषेण संस्कृता। श्राणा पक्वा। अयोविकार इति। फाल इति प्रसिद्धा। कुशान्येति। छन्दोगाः स्तोत्रीयागणनार्थानौदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति व्यवहरन्ति। अतः कृकमीति सूत्रे प्रसिद्ध एवायम्। कामुकान्येति। मैथुनादन्यद् धनादिकं कामयितुं यस्याः शीलं सेत्यर्थः। लषपतेत्युकञ्॥

शोणात्॥ शोणः कोकनदच्छविरिति कोशाच्छोणशब्दस्य

वोतो गुणवचनात् । ४ । १ । ४४ ॥

उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात् । मृद्वी । मृदुः । उतः-किम् ॥ शुचिः । गुणेति किम् । आखुः ॥ खरुसंयोगोप-

---

र्णवाचित्वाद् वर्णानां तणेत्याद्युदात्ततयाऽन्यतो ङीषिति सिद्धे पि प्राचामेव ङीष् नान्येषामिति नियमार्थमिदम् ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ गुणो नाम नेहाऽदेङ् रूपः उत इति विशेषणाद्वचनग्रहणाच्च । नापि विशेषणमात्रमिदमाखुर्द्रव्यमित्यादावतिप्रसङ्गादिति चेद् अत्राहुः । संज्ञाजातिक्रियाशब्दान् हित्वान्ये गुणवाचिनः । चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरित्याकरग्रन्थनिष्कर्षादेव निर्णय इति । भाष्ये तु सत्वे निविशतेऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्वप्रकृतिर्गुण इति स्थितम् । सत्वं द्रव्यम् । सत्वएव निविशतइति सावधारणं व्याख्येयम् । एतेन सत्ता व्यावर्त्यते । सा हि न केवलं द्रव्ये वर्तते किं तु द्रव्यगुणकर्मसु । ननु द्रव्यएव द्रव्यत्वं वर्तत इति तत्रातिव्याप्तिरत आह । अपैतीति । अपगच्छतीत्यर्थः । अर्थात्सत्वादेव । यथा पीततायां जातायां फलादेर्नीलतापैति मैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति । एवमपि गोत्वं गोषु वर्तते अश्वादेश्चापैति तत्रातिव्याप्तिरत आह । पृथग्जातिषु दृश्यतइति । गोत्वं हि द्रव्यत्वावान्तरनानाजातिषु न दृश्यते । गुणास्तु दृश्यते । यथा अभ्रे दृष्टा नीलता तृणादिष्वपि दृश्यते । एतेन पूर्वार्द्धेन सकलजातेर्व्यवच्छेदः । एवं तर्हि कर्म द्रव्ये वर्तते ततोऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरत आह । आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । उत्पाद्याऽनुत्पाद्या इत्यर्थः । उत्पाद्यो यथा । घटादेः पाकजो रूपादिः । अक्रियाज अनुत्पाद्यः । स यथा आकाशादेर्महत्त्वादिः । क्रिया तु सर्वाप्युत्पाद्यैव न नि-

धान्न ॥ * ॥ खरुः पतिंवरा कन्या । पाण्डुः ॥

बह्वादिभ्यश्च * । ४ । १ । ४५ ॥

एभ्यो वा ङीष् स्यात् । बह्वी । बहुः ॥ कृदिकारादक्तिनः ॥ रात्रिः । रात्री ॥ सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येके ॥ शकटिः । शकटी । अक्तिन्नर्थात्किम् । अजननिः । क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते वि-

त्येति तस्या द्वैविध्याभावाद्गुणत्वाभावः । एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वं प्राप्नोति । अवयवि द्रव्यं ह्यवयवद्रव्येषु निविशते । असमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौ विनाशात्ततोपैति भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते द्विविधं च भवति । नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्याऽत्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वादत आह । असत्त्वप्रकृतिरिति । अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः । पतिंवरेति । एवं च पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनोयमिति भावः ॥

बह्वादिभ्यश्च ॥ बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वेण सिद्धेऽप्युत्तरार्थं ग्रहणं नित्यं छन्दसीत्युत्तरसूत्रेण बहुशब्दादपि छन्दसि नित्यं यथा स्यादिति । वस्तुतस्तु बहुशब्दो नित्यं छन्दसीति सूत्रं च व्यर्थमेव सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वात् । गणसूत्रमाह । कृदिकारादिति । सर्वतोक्तिन्नर्थादित्यपि गणसूत्रमेव । व्यवस्थितविभाषात्वादिह न । सुगन्धिः । प्रियपतिर्वेश्या । अजननिरिति । आक्रोशे नञ्यनिरिति जनेरनिप्रत्ययः । इहा

---

* बहु, पद्धति, अङ्कति, अञ्चति, अंहति, शकटि, शक्तिशस्त्रे, शारि, वारि, राति, राधि, शाधि, अहि, कपि, यष्टि, मुनि, इतःप्राण्यङ्गात्, कृदिकारादक्तितः, सर्वतोऽक्तिर्थादित्येके । चण्ड, अराल, कृपण, कमल, विकट, विशाल, विशङ्कट, भरुज, ध्वज, चन्द्रभाग नद्याम् । कल्याण, उदार, पुराण अहन् ॥ इतिबह्वादिः ॥

ध्यर्थं पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते । हिमकाषिहतिषु चेति पद्भावः । पद्धतिः । पद्धती ॥

पुंयोगादाख्यायाम् । ४ । १ । ४८ ॥

या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् ।

न्यान्यपि गणसूत्राणि सन्ति । शक्तिः शस्त्रे । शक्तिः शक्ती । शस्त्रे किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् । शक्तिःशस्त्रीति पाठे तु शब्दद्वयम् । शस्त्रिः । शस्त्री । इतः प्राण्यङ्गात् । धमनिः । धमनी । चन्द्रभागान्नद्याम् । चन्द्रभागी । चन्द्रभागा । अहन्शब्दोत्र पठ्यते । सामर्थ्यात्तदन्तबहुव्रीहिरुदाहार्यः । अनुपसर्जनाधिकारबाधश्च । दीर्घाह्नी प्रावृट् । पक्षे डाप्ङीब्निषेधाः । बहु पद्धति यष्टि विकट विषाल कल्याण पुराण चण्ड कृपाण अहन् ॥ इत्यादि ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ इह पुमितिलुप्तषष्ठीकं पृथक् पदं तच्चावर्तते । पुंयोगादिति हेतौ पञ्चमी । आख्यायामिति तु पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह । या पुमाख्येत्यादि । पुमाख्या पुंवाचकः शब्दः । पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते इत्यनेन गौणी वृत्तिरुक्ता । यदा तु मुख्यार्थात्तस्येदमित्यण् । तदा गोपीत्येव भवति । योगः संबन्धः । स चेह दम्पतिभाव एवेति नाग्रहः किंतु जन्यजनकभावोपि गृह्यते सङ्कोचे मनाभावात् । तेन कौसल्ययासावि सुखेन रामः प्राक्कैकयीतो भरतस्ततो भूदिति भट्टिप्रयोगः संगच्छते । केकयस्य दुहिता केकयी । जनपदशब्दात् क्षत्रियादञित्यपत्यप्रत्यये तु कैकयीति स्यात् । न चेहातश्चेति तद्राजाकारलुक् शङ्क्यः । न प्राच्यभर्गादीति प्रतिषेधात् । तथा च कालिदासः । कैकेयि कामाः फलितास्तवेति । एतेन देवकी व्याख्याता । पुंयोगात् किम् । देवदत्ता ।

गोपस्य स्त्री गोपी ॥ पालकान्तान्न ॥ * ॥ गोपालिका । अश्वपालिका ॥ सूर्याद्देवतायां चाप् वाच्यः ॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां किम् । सूरी कुन्ती, मानुषीयम् ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमाऽरण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् । ४ । १ । ४९ ॥

एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च । इन्द्रादीनां षण्णां मातु-

अयं हि संज्ञाशब्दः स्वभावात् स्त्रियमाह । न तु पुंवाचकशब्दयोगात् । आख्यायां किम् । प्रसूता । अयं हि जातप्रसवामाह स च प्रसवो गर्भधारणद्वारा पुंयोगनिमित्तक इत्यस्तीह पुंयोगः किं तु नायं पुंसो वाचक इति न ङीष् । सूर्याद्देवतायामिति । ङीषोपवादः । सूरीति । सूर्यतिष्येति यलोपः ॥

आनुगिति ॥ ननु ह्रस्वादिरेव लाघवादनुग्वक्तव्यः किमनेन दीर्घोच्चारणेन । अत्राहुः । अनुकि कृते ऽतो गुणाइति पररूपं स्यात् । न चाकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घो भविष्यत्यन्यथा हि नुकमेव कुर्यादिति वाच्यम् । अल्लोपोन इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात् । पत्युर्न इतिवदादेशे कर्त्तव्ये आगमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यादेवाल्लोपो न भविष्यतीति चेन्न । सर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थ्यात् । न हि तत्र लोपोस्ति । न संयोगादिति निषेधात् । तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकमिति । केचित्तु नुकि कृते लाक्षणिकत्वादल्लोपोन इत्यस्याप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घ एव अनुकि कृते भविष्यत्यकारोच्चारणसामर्थ्यात् । एवं सत्यानुगिति दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद् आ अनुगिति पदं विभज्यते । तत्रेन्द्रादीनामनुकैव सिद्धे आकारादेशविधानसामर्थ्यात्क्वचिद-

लाचार्ययोस्तु पुंयोगएवेष्यते । तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयम् । इन्द्राणी ॥ हिमाऽरण्ययोर्महत्त्वे ॥ * ॥ महद्धिमं हिमानी । अरण्यानी ॥ यवाद्दोषे ॥ * ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥ यवनाल्लिप्याम् ॥ * ॥ यवनानां लिपिर्यवनानी ॥ मातुलोपाध्याययोरानुक् वा ॥ * ॥ मातुलानी । मातुली । उपाध्यायानी । उपाध्यायी ॥ या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः ॥ *

न्यतोपि विधानमनुमीयते तेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति सिध्यतीत्याहुः । अत्र नव्याः । अस्तूक्तरीत्या दीर्घोच्चारणमन्यतोविधानार्थमेव परं तु आ आनुगिति पदं विभज्य नकारस्याकारादेशे कृते दीर्घग्रहणसामर्थ्यादनजन्तस्याप्यानुकि ब्रह्माणीति सिध्यतीति न व्याख्येयाम् । उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः । किं तु इन्द्रमाचक्षाणः इन्द्रः तत्करोति तदाचष्ट इति णिजन्तात्क्विप् तस्य स्त्री इन्द्राणीति सिध्यतीत्येव व्याख्येयम् । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादत इत्यधिकारोऽनुपसर्जनाधिकारश्च बाध्यतइति सुवचत्वात् । न चोभयबाधाभ्युपगमापेक्षयाऽत इत्यधिकारबाधमात्राभ्युपगमेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति रूपसिद्धये आकारादेशो नुक् च भवतीत्येव व्याख्यायतामितिवाच्यम् । वाक्यभेदापेक्षया उभयबाधनगौरवस्य सुसहत्वात् । एवं च ब्रह्माणमानयति जीवयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोपि स्वरसतः संगच्छतइत्याहुः । हिमानीति । महत्त्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्रीत्वम् । दुष्टो यवो यवानीति । जात्यन्तरमेवानेनाभिधीयते । अयमेव चास्य दोषो यस्माद्धि यवत्वजातेरभावेपि तदाकारानुकृतिः । यवनानीति । तस्येदमित्यणो बाधको ङीष् । वा ङीष्वाच्य इति । इदं च इङश्चेति घञ्विधायकसूत्रस्थं वार्तिकम् । वक्ष्यति च त-

उपाध्यायी। उपाध्याया॥ आचार्यादणत्वं च॥ आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी। पुंयोग इत्येव। आचार्या स्वयं व्याख्यात्री॥ अर्यक्षत्रियाभ्यां वा॥ *॥ स्वार्थे। आर्याणी। अर्या। स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः। क्षत्रियाणी। क्षत्रिया। पुंयोगे तु। अर्यी। क्षत्रियी। कथं ब्रह्माणीति। ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यण्॥

क्रीतात्करणपूर्वात्। ४। १। ५०॥

क्रीतान्ताददन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात्। वस्त्रक्रीती।

चापादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीषिति। उपाध्यायी उपाध्यायेति। उपेत्य अस्या अधीयत इति विग्रहः। स्वार्थ इति। यदि तु पुंयोग एवायं विधिः स्यात् शूद्रापि क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियाणी स्यात्। ब्राह्मणभार्या च क्षत्रिया क्षत्रियाणी न स्यादिति भावः। वैश्या वेत्यर्थ इति। अर्यः स्वामिवैश्ययोरित्यर्थद्वये निपातनादिति भावः। अत्रामरस्य संग्रहः। आर्याणी स्वयमर्या स्यात् क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि। उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः। आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा। उपाध्यायान्युपाध्यायीति। कथमिति। सूत्रे ब्रह्मन्शब्दस्याग्रहणादानुगनुपपन्न एव इति प्रश्नः। उत्तरन्तु ब्रह्माणमानयतीत्यादि। ण्यन्तादन प्राणन इत्यस्मात्कर्मण्यणि णेरनिटीति णिलोपे टिड्ढाणिति ङीपि पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वे च ब्रह्माणीति रूपसिद्धेरिति भावः॥

क्रीतात्॥ इह प्रकरणे अत इत्यनुवर्तते प्रातिपदिकादिति च तदाह। अदन्तादिति। प्रातिपदिकादिति शेषः। वस्त्रक्रीतीति। वस्त्रभिस् क्रीत इति स्थिते प्राक्सुबुत्पत्तेः कर्तृकरणेति समासे ऽदन्तत्वान्ङीष्। क्व चिन्नेति। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलग्रहणाद् गतिकारकोपपदेति वक्ष्यमाणस्य क

क्वचिन्न । धनक्रीता ॥

क्तादल्पाख्यायाम् । ४ । १ । ५१ ॥

करणादेः क्तान्तात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये । अभ्रलिप्ती द्यौः ॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । ४ । १ । ५२ ॥

बहुव्रीहेः क्तान्ताऽन्तोदात्तादस्मात् स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन बहुनञ्सुकालसुखा-

---

चिदप्रवृत्तौ सुबन्तेन समासः । तत्र सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वाट्टाप् । ततोऽदन्तत्वाभावान्न ङीषिति भावः । करणपूर्वादिति किम् । गवा क्रीता अश्वेन क्रीता इत्यादिविग्रहे मा भूत् । पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः समासप्रातिपदिकं चान्यपदार्थः । करणं पूर्वं यस्मिन् प्रातिपदिके तदिदं करणपूर्वं तस्मादित्यर्थः ॥

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ अत्र व्याचख्युः । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अल्पैरभ्रैर्लिप्ता अभ्रलिप्ती । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति समुदायस्यापि क्तान्तत्वान्ङीष् । यद्यपि पूर्वपदार्थस्य अभ्राणामेवाल्पत्वं गम्यते तथापि तदल्पत्वे सति तद्विलेपनस्याप्यल्पत्वमवश्यं भवतीति समुदायोपाधित्वमल्पत्वस्य संगच्छत इति ॥

तेन बव्हीति । अयं भावः । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । नञ्सुभ्यां जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्ना इति ह्यन्तोदात्तविधायकानि । तत्र जातिपूर्वादित्युक्ते बव्हादिपूर्वकस्यार्थाद्व्युदास इति । सुखादिपूर्वान्नेति । सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामित्यत्र ये पठिताः सुखदुःखकृच्छ्रादयस्ते च गृह्यन्ते । सुखयाता, दुःखयाता, सुखं दुःखं वा यातं प्राप्तमनयेति विग्रहः

दिपूर्वान्न । ऊरुभिन्नी । नेह । बहुकृता ॥ जातान्तान्न ॥ * ॥ दन्तजाता ॥ पाणिगृहीती भार्यायाम् ॥ * ॥ पाणिगृहीताऽन्या ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । ४ । १ । ५३ ॥

पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती । सुरापीता ।

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिह स्वाङ्गपूर्वपद एवोदाहरणमाह । ऊरुभिन्नीति । भिन्नौ ऊरू यस्या इति बहुव्रीहौ भिन्नशब्दस्य निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येति परनिपातः । बहुकृतेति । बहूनि कृतानि यया सा । जातान्तान्नेति । वर्णादनुदात्तादितिवद् बहुव्रीहेरुदात्तादित्येव सिद्धेऽन्तग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । वा जात इति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्य इति भावः । पाणिगृहीतीति । यस्याः पाणिरग्निसाक्षिकं गृह्यते तस्यां वाच्यायां पाणिगृहीतशब्दान्ङीष्वक्तव्य इत्यर्थः । अन्येति । कौतुकादिना पाणिर्गृहीतो यस्याः दास्यादेः सा पाणिगृहीता ॥

पूर्वेण नित्येप्राप्तइति । एतेन विकल्पोप्ययं जातिपूर्वादेवेति ध्वनितम् । कथं तर्हि पुत्रहतीत्यत्रास्वाङ्गपूर्वपदादिति वा ङीषिति कैय्यटः पुत्रशब्दस्याजातिवाचकत्वादन्यथा पुत्रादिनीत्यत्र सुप्यजाताविति णिनिर्न स्यात् । यदि त्वदनमादः सोऽस्यास्तीति आदिनी पुत्राणामादिनीति विगृह्य कथं चित् साधितेपि जातिकालसुखादिभ्य इत्यन्तोदात्तविधायकसूत्रे जातेः किं पुत्रजात इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थो विरुध्यत एवेति चेदुच्यते । प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य युगपद्गुणैः । असत्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः इति भाष्ये लक्षणान्तरमुक्तं सत्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यामाविर्भावतिरोभावौ

अन्तोदात्तात्किम्। वस्त्रच्छन्ना। अनाच्छादनादित्युदात्तनिषेधः। अत एव पूर्वेणापि न ङीष्॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्। ४। १। ५४॥
असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्ताददन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष्। केशानतिक्रान्ता अतिकेशी। अतिकेशा। चन्द्रमुखी। चन्द्रमुखा। संयोगोपधात्तु सुगुल्फा। उपसर्जनात्किम्। शिखा। स्वाङ्गं त्रिधा॥

या प्राप्नोति या च द्रव्यभाविनीत्यर्थः। गुणैर्युगपद् द्रव्येण संबध्यते बह्वर्थां सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः। तां जातिमित्यादि कैयटेन व्याख्यातम्। एवं च पुत्रत्वस्य यावद्द्रव्यभावित्वेनोक्तलक्षणलक्षितत्वात् जातिवाचक एव पुत्रशब्द इत्यस्वाङ्गेति वा ङीषिति ग्रन्थस्तत्र न विरुध्यते। आकृतिग्रहणा जातिरित्यादिमुख्यपक्षाश्रयणे तु पुत्रत्वस्याजातित्वाज्जातेः किं पुत्रजात इति ग्रन्थोऽपि संगच्छत इति दिक्। केचिदर्वाचीनास्तु पुत्रहती पुत्रजग्धीत्यत्र क्तादल्पाख्यायामित्यनेन ङीषमाहुः। सुरापीतीति। पीता सुरा यया सा। जातिकालेतिसूत्रवार्तिकाभ्यां निष्ठाया अन्तोदात्तत्वपरनिपातौ। वस्त्रच्छन्नेति। बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते च कृते अनुदात्तान्तोयम्॥

स्वाङ्गाच्चो॥ इह बहुव्रीहिरिति नानुवर्तते इति ध्वनयन्नुदाहरति। अतिकेशीति। शिखेति। शीङः खो ह्रस्वश्चेति खस्तदन्ताट्टाप् अन्यथा टापं बाधित्वा ङीष् स्यादिति भावः। केचित्तु सुशिखेत्यपि प्रत्युदाहरन्ति। तच्चिन्त्यम्। टाबन्तेन समासे अनदन्तत्वेन ङीषः प्राप्त्यभावात्। न च टापः प्रागेव कृदन्तेनैव समासाददन्तत्वमस्तीति वाच्यम्। तथा हि सति

अद्रवन्मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥

सुस्वेदा । द्रवत्वात् । सुज्ञाना । अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला । अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा । विकारजत्वात् ॥

अतत्स्थं तत्र दृष्टं च ।

सुकेशी सुकेशा वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥

तेन चेत्तत्तथायुतम् १ ॥ * ॥ सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च । ४ । १ । ५५ ॥

एभ्यो वा ङीष् स्यात् । आद्ययोर्बह्वच्लक्षणो निषेधो बाध्यते पुरस्तादपवादन्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु असंयोगोपधादिति पर्युदासे प्राप्ते वचनं मध्येपवादन्यायात् ।

शोभना शिखा सुशिखेत्यर्थस्यालाभादिति नव्याः । यद्यत्र स्वमङ्गं गृह्णीत तर्हि सुमुखा शालेत्यत्रापि स्यात् । मुखस्य शालाङ्गत्वात् । सुकेशी रथ्येत्यत्र न स्यात् केशानां रथ्याङ्गत्वाभावात् । अतोऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाह । स्वाङ्गं त्रिधेति । मूर्तिमदिति । स्पर्शवद् द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः । प्राणीति । मुखनासिकासञ्चारी वायुः प्राणः । सुमुखा शालेति । एवं च फलमुखी कारणमुखी चानवस्थेत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति भावः । प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राण्यदृष्टत्वात् स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोतीति तृतीयलक्षणमाह । तेन चेदिति । येनाङ्गेन प्राणिरूपं वस्तु यथा युतं तेन तत्सदृशेनाङ्गेन तद् अप्राणिरूपं वस्तु यथा प्राणिवद्युक्तं युक्तं चेत् तदप्यप्राणिनि दृष्टं स्वाङ्गमित्यर्थः ॥

मध्येऽपवादेति । मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते

---

१ इदं श्लोकवार्तिकम् ॥

सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका । इत्यादि । नेह सहनासिका । अनासिका । अत्र वृत्तिः ॥ अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम् ॥ स्वङ्गी । स्वङ्गेत्यादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित् । भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः । अत्र वार्तिकानि ॥ पुच्छाच्च ॥ * ॥ सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥ कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् ॥ * ॥ कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी मयूरी इत्यादि ॥ उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च ॥ * ॥ नित्यमित्येव । उलूकपक्षी सेना ॥

न क्रोडादिबह्वचः [१] । ४ । १ । ५६ ॥

क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष् । कल्याणक्रोडा । अश्वानामुरः क्रोडा । आकृतिगणोऽयम् । सुजघना ॥

नोतरानिति न्यायादित्यर्थः ॥

उरः क्रोडेति । स्त्रीलिङ्गोयमिति हरदत्तादयः । तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते अदन्तत्वान् ङीषः प्राप्तिः । अमरस्तु । न नाक्रोडं भुजान्तरमित्याह । रत्नपतिस्तु पुलिङ्गतामाह । गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टाबन्तमिति गणरत्नमहोदधिकारः । एवं चाऽविशेषाल्लिङ्गत्रयेऽप्युदाहरणं बोध्यम् । माधवस्तु तुदादिगणे क्रुड निमज्जन इति धातावाह क्रोडः । घञ् । क्रोडा अश्वानामुरः । टाबन्तोयं स्वभावतो विशेषविषयः क्रोडादिषु टाबन्तमात्रस्य पाठात् । भुजान्तरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहिः । स्वाङ्गलक्षणो ङीष्विकल्पो भवत्येव । कल्याणक्रोडी मयूरीति ॥

---

[१] क्रोड, नख, खुर, गोखा, उखा, शिखा, बाल, शफ, शुक्र, आकृतिगणोयम् । तेन भग, गल, घोण, नाल, भुज, गुद, कर, इत्यादि ॥ इति क्रोडादिः ॥

सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च । ४ । १ । ५७ ॥

सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष् । सकेशा । अकेशा । विद्यमाननासिका ॥

नखमुखात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ५८ ॥

ङीष् न स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किम् । ताम्रमुखी कन्या ॥

दिक्पूर्वपदान् ङीप् । ४ । १ । ६० ॥

दिक्पूर्वपदात् स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः स्यात् । प्राङ्मुखी । आद्युदात्तं पदम् ॥

वाहः । ४ । १ । ६१ ॥

वाहन्तात्प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् । ङीषेवानुवर्तते न ङीप् ।

केशैः सह वर्तत इति सकेशा । अविद्यमानाः केशा यस्याः सा अकेशा ॥

शूर्पणखेति । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । यदा तु शूर्पवन्नखानि यस्या इति योगमात्रं विवक्ष्यते न तु संज्ञा ततोऽसंज्ञात्वान्न ङीष्निषेधो न वा णत्वं तेन राक्षस्यपि योगवृत्त्या शूर्पनखीति भवतीत्याहुः ॥

ङीषो ङीबादेश इति । अन्यतो ङीषित्यतो ङीषित्यनुवर्तते । दिक्पूर्वपदादिति पञ्चम्या ङीषिति प्रथमायाः षष्ठी कल्प्यते इति भावः । यदि तु स्वतन्त्रो ङीप् स्यात्तर्हि प्राग्गुल्फा प्राक्क्रोडेत्यत्रापि प्रसज्येत । पूर्वोक्तासंयोगोपधादित्यस्य निषेधनां चानुवृत्तौ प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः ॥

वाहः ॥ ण्विप्रत्ययान्तस्य वहेरनुकरणमिदं वहश्चेत्यनेन क संख्युपपद एव वहेर्ण्विप्रत्ययविधानात्केवलस्य संभवो नास्तीति सामर्थ्यात्तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्याह । वाहन्तादिति । न ङीबिति । अस्वरितत्वादिति भावः ।

दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे ॥

सख्यशिश्वीति भाषायाम् । ४ । १ । ६२ ॥

इति शब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तेन छन्दस्यपि क्वचित् । सखी । अशिश्वी । आधेनवो धुनयन्तामशिश्वीः ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४ । १ । ६३ ॥

जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ आकृतिग्रहणा जातिः ॥ अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी ॥ लिङ्गानां च न सर्वभाक् ॥ सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या ॥ असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली ।

दित्यौहीति । ङीपि भसंज्ञायां वाह ऊठ् संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम् । एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः ॥

सख्यशिश्वीति ॥ सखिशब्दादपि शिशुशब्दाच्च ङीष् निपात्यते । न विद्यते शिशुर्यस्याः साशिश्वी । भाषायां किम् । सखा सप्तपदी भव ॥

जातेरस्त्री ॥ जात्या स्ववाचकशब्दो लक्ष्यते अर्थे कार्यासंभवात् स्वरूपं तु न गृह्यते अस्त्रीविषयत्वादित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह । जातिवाचि यदिति । आकृतिग्रहणेति । ग्रहणमिति करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकम् । आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति बहुव्रीहिस्तदेतत्फलितमाह । अनुगतसंस्थानेत्यादि । वृषले ब्राह्मणादिव्यावृत्तसंस्थानाभावादव्याप्तिरिति लक्षणान्तरमाह । लिङ्गानां चेत्यादि । चकारो भिन्नक्रमः निर्ग्राह्येत्यस्यानन्तरं बोध्यः । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी । न सर्वभाक्, सर्वाणि लिङ्गानि न भजतीत्यर्थः । सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेपि गमकत्वाद्भजो ण्विः समासश्च भवत्येवेति नात्र सामर्थ्याभावः शङ्क्यः । वृषलीति । एकस्यां हि व्यक्तौ वृषलत्वे कथिते तदपत्यतत्सहोदरादौ कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वादिति भावः ।

सत्यन्तं किम् । शुक्ला । सकृदित्यादि किम् । देवदत्ता ॥ गोत्रं च चरणैः सह १ ॥ * ॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः । औपगवी । कठी ।

देवदत्तेति । नन्वत्र परिमाणभेदेन द्रव्यभेदाभ्युपगमे स्यादेवातिप्रसङ्गः । एकस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वे कथिते व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वात् । नैवम् । परिमाणभेदेन द्रव्यभेदस्य प्रामाणिकैरनभ्युपगमादभ्युपगमे वा समानकालतया व्यक्त्यन्तरस्य विशेषणात्, तथा च यस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वं कथ्यते तत्समकालमन्या देवदत्तव्यक्तिरप्रसिद्धेति न देवदत्तत्वं जातिः, वृषलत्वादिस्तु भवत्येव तदीयपितृभ्रात्रादिषु तस्य सुग्रहत्वादिति दिक् । उक्तलक्षणद्वयाऽनाक्रान्तत्वात्तृतीयं लक्षणमाह । गोत्रं च चरणैः सहेति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । चरणः शाखाध्येता । तदेतत् फलितमाह । अपत्यप्रयान्त इति । अत्र व्याचख्युः । नाडायनं बह्वृचमिदमिति नपुंसकप्रयोगदर्शनात् सर्वलिङ्गौ गोत्रचरणौ अतः पृथक्लक्षणं कृतम् । तेनात्र लिङ्गानां च न सर्वभागिति द्वितीयलक्षणेन गतार्थता न शङ्क्येति । औपगवीति । अदन्तलक्षणं ङीपं परत्वादयं बाधते । एवं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय टिड्ढाणञित्यादिना ङीबिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः । केचित्तु अपत्याधिकारादुत्तरत्रैव लौकिकगोत्रं गोत्रशब्देन गृह्यते नान्यत्र पारिभाषिकगोत्रप्रत्ययान्त एव जातिकार्यं लभते न त्वपत्यप्रत्ययान्तः । गोत्रं च चरणैः सहेति वचनस्यापत्याधिकारात् पूर्वभावित्वात् । तथा चापत्यार्थे औपगवीति ङीबन्त इति प्राचामुक्तिरसम्यगेवेत्याहुः । कठीति । कठेन

---

१ इदं श्लोकवार्तिकम् ॥

बह्वृची। ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठात् ङीना ङीष् बाध्यते। जातेः किम्। मुण्डा। अस्त्रीविषयात्किम्। बलाका। अयोपधात्किम्। क्षत्रिया॥ योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः॥*॥ हयी। गवयी। मुकयी। हलस्तद्धितस्येति लोपः। मनुषी। मत्स्यस्य ङ्याम्॥*॥ मत्सी॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च। ४।१।६४॥ पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात्। ओदनपाकी। शङ्कुकर्णी। शालपर्णी। शङ्खपुष्पी।

प्रोक्तमधीयाना वा कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्चेति वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिस्तस्य कठचरकाल्लुगिति लुक्। अध्येतॄणां तु प्रोक्ताल्लुगित्यनेन। बह्वृचीति। बह्व्यः ऋचोऽध्येतव्या यया सेति बहुव्रीहिः। अनृचबह्वृचावध्येतर्य्येवेति वचनादृक्पूरब्धूरिति अप्रत्ययः समासान्तः। यद्यपि स्त्रीणामध्ययनं प्रतिषिद्धं तथापि पुराकल्पे ह्येतदासीत्। तदाह यमः। पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते। अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथेति। यद्वा मा नामाधिगीष्ट तद्वंश्यत्वात्ताच्छब्द्यं भविष्यति यथाऽनधीयानेपि माणवके। ब्राह्मणीत्यत्रेति। एवं च प्राचो ङीबुदाहरणं प्रामादिकमिति भावः। मुण्डेति। मुण्डगुणयोगान्मुण्डा। बलाका बिसकण्टिका। क्षत्रियेति। क्षत्राद्घ इत्यपत्ये घविधानाद्गोत्रलक्षणा लिङ्गानां च सर्वेत्यादिलक्षणा वा जातिः। योपधप्रतिषेधइत्यादि गौरादिषु गवयादय इदानींतनैः प्रक्षिप्ता इत्यस्मादेव वार्तिकाद्विज्ञायतइति कैयटादयः॥

पाककर्ण॥ जातेरित्यनुवृत्तेर्नेह। बहुपुष्पा। बहुफला शाखा। एवं हि पूर्वेणैव सिद्धे किमनेन सूत्रेणेत्याशङ्क्याह। स्त्रीविषयादपीति॥

दासीफली। दर्भमूली। गोवाली। ओषधिविशेषे रूढा एते॥

इतो मनुष्यजातेः। ४। १। ६५॥

ङीष् स्यात्। दाक्षी। योपधादपि। उदमेयस्यापत्यम् औदमेयी। मनुष्येति किम्। तित्तिरिः *॥

ऊङुतः। ४। १। ६६॥

उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात्। कुरूः। कुरुनादिभ्यो ण्यः। तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादि-

---

इतो मनुष्य॥ इतः किम्। विट् दरद् विट्शब्दाज् जनपदशब्दात् क्षत्रियादञित्यञ्। दरच्छब्दात्तु द्व्यञ्मगधेत्यण्। तयोरतश्चेति लुक्। यस्तु वैश्यपर्यायो विट्शब्दः सोपि प्रत्युदाहरणमित्याहुः। दाक्षीति। अत इञ्। गोत्रलक्षणा जातिः। अदन्तत्वाभावादप्राप्तौ ङीष् विधीयते। योपधादपीति। जातेरित्यनुवर्तमाने पुनर्जातिग्रहणादिति भावः। उदमेयस्येति। उदकं मेयं यस्य उदमेयः। उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः। इञ उपसंख्यानम्॥ अजात्यर्थम्। सौतंगमी। निर्वृत्ताद्यर्थे वुञ्छणादिसूत्रेण सुतंगमादिभ्य इञ् न चायमिन्तो जातिः॥

ऊङुतः॥ ङकारो नोङ्धात्वोरिति विशेषणार्थः। अन्यथा यवाग्वा यवाग्वै इत्यत्रापि स निषेधः स्यात्। दीर्घोच्चारणं तु श्वश्रूशब्दार्थं, मन्यत्र सवर्णदीर्घेणापि सिद्धेः। कुरूरिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। अत्र व्याचक्षते। यद्येकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्स्वादय इति व्याख्यायेत तर्हि काण्डे कु-

---

* इञ उपसंख्यानम्॥ *॥ सौतङ्गमी। मौनचिती। तेननिर्वृत्तमित्यर्थे चातुरर्थिक इञ्॥

ना लुक्। अयोपधात्किम्। अध्वर्युः॥ अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम्॥ * ॥ रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव। अलाब्वा। कर्कन्ध्वा। अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम्। प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः। रज्ज्वादेस्तु। रज्जुः। हनुः॥

बाह्वन्तात्संज्ञायाम्। ४। १। ६७॥

स्त्रियामूङ् स्यात्। भद्रबाहूः। संज्ञायां किम्। वृत्तबाहुः॥

पङ्गोश्च। ४। १। ६८॥

पङ्गूः॥ श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च॥ * ॥ चादूङ्। पुंयोग-

ध्वे इत्यादावपि एकवचनमुत्सर्गतइति सुः प्रवर्तेत तद्वारणायाप्रत्यय इति प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमे तु प्रकृते दोषः। श्वश्रूरिकादेशाभावा लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया आवश्यकत्वाच्च। अत एव रमा इत्यत्र एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् स्वादय इति मनोरमादौ न व्याख्यातमिति। अध्वर्युरिति। अध्वर्युशाखाध्येत्री अध्वर्युशाखाध्यायिवंशोद्भवेति वार्थः। चरणलक्षणेयं जातिः। अध्वरं यातीति विग्रहे मृगय्वादयश्चेत्यौणादिकेन अध्वरशब्दस्यान्तलोपः याधातोः कुप्रत्ययश्च। पर्युदासादिति। यदि सूत्रादत इति गृह्यते तर्हि अलाब्वादावूङः सम्भवो नेति भावः। अलाब्वित्यादि। प्रथमान्तं द्वितीयान्तं वा नोदाहृतम्। वक्ष्यमाणप्रयोजनस्य तत्रासम्भवात्। नोङ्धात्वोरिति। ऊङ्धात्वोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युरिति सूत्रार्थः॥

पङ्गोश्च॥ अजात्यर्थमिदम्। पङ्गुशब्दो हि गुणवाची। श्वशुरस्येति। पुंयोगलक्षणे ङीषि प्राप्ते ऊङ् तत्सन्नियोगेन च विधीयमानो लोपः सन्निहितत्वादन्तस्यैवाकारस्य न त्वादेः एतच्च वचनं श्वशुरः श्वश्र्वेति निर्देशसिद्धार्थकथनपरम्। अतो-

लक्षणस्य ङीषोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया श्वादयः । श्वश्रूः ॥

ऊरूत्तरपदादौपम्ये । ४ । १ । ६९ ॥

उपमानवाचि पूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् । करभोरूः ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च । ४ । १ । ७० ॥

अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरूः । सैव शफोरूः । शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् । लक्षणशब्दादर्शआद्यच् । लक्षणोरूः । वामोरूः ॥ सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥

पि प्रथमाकारस्य लोपो न शङ्क्यः ॥

ऊरूत्तरपदा ॥ उपमीयतेऽनयेत्युपमा तस्या भाव औपम्यम् । उत्तरपदेन पूर्वपदमिहाक्षिप्यते तदेतत्फलितमाह । उपमानवाचि पूर्वपदमिति । करभोरूरिति । मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः, स इव ऊरू यस्याः सा । धात्रीकराभ्यां करभोपमोरूरित्यत्र ऊङ् न । करभशब्दस्योपमानवाचित्वेपि पूर्वपदत्वाभावात् । औपम्ये किम् । वृत्तोरूः । उवर्णान्तादिति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं हस्तिस्वाम्यूरूरित्यत्र माभूदित्येवमर्थम् । अत्र हि हस्तिन इव स्वाम्यूरू अस्या इति विग्रहः । तथा चोवर्णान्तत्वेपि ऊरूत्तरपदत्वमिह नास्ति । स्वाम्यूरुशब्दस्यैवोत्तरपदत्वात् ॥

संहित ॥ संहितादिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् । शफाविति । यद्यप्यमरेण शफं क्लीबे खुरः पुमानिति नपुंसकतोक्ता तथापि शफशब्दस्य पुंस्त्वमपि प्रामाणिकमेव । शफाविव जर्भुराणेति श्रुतेः । शफः खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपीति हेमचन्द्रकोशाच्च । वामोरूरिति । वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्या इति विग्रहः । कथं तर्हि पीवरोरु पिबतीव बर्हिणा इति कुमारः । ऊङभावे हि पीवरोरो इति

हितेन सह सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरूः । सहेते इति सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः । यद्वा विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः ॥

संज्ञायाम् । ४ । १ । ७२ ॥

कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात् । कद्रूः । कमण्डलूः । संज्ञायां किम् । कद्रुः । कमण्डलुः । अच्छन्दोर्थं वचनम् ॥

शार्ङ्गरवा*द्यञो ङीन् । ४ । १ । ७३ ॥

स्यात् । ऊङ्स्त्विह विधायकं नास्ति । अत्राहुः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया संबुद्धिगुणाभाव इति स्थितस्य गतिरुन्नेयेति । हितेन सहेति । समो वा हितततयोरिति व्युत्पादितः सहितशब्दस्तु नेह गृह्यते एकदेशविकृततया संहितग्रहणादेव तत्सिद्धेरिति भावः ॥

कमण्डलुरिति ॥ चतुष्पाज्जातिवाचकोयम् । अत एव चतुष्पाद्भ्यो ढञित्यत्र कामण्डलेय इत्युदाहरिष्यति । पात्रपर्यायस्तु न प्रत्युदाहरणं तस्य स्त्रीलिङ्गाभावात् । अच्छन्दोर्थमिति । वेदे तु कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसीत्यनेन संज्ञायामसंज्ञायां चोङ् सिध्यतीति भावः ॥

---

* शार्ङ्गरव, कापटव, गौग्गुलव, ब्राह्मण, गौतम, कामण्डलेय, ब्राह्मणकृतेय, आतिथेय आनिधेय, आशोकेय, वात्स्यायन, मौञ्जायन, कैकसेय, काप्य, शैव्य, एहि, पर्येहि, आश्मरथ्य, औदपान,, अराल, चण्डाल, वतण्ड, भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायां घादिषु नित्यंह्रस्वार्थम् । नृनरयोर्वृद्धिश्च ॥ इति शार्ङ्गरवादिः ॥ पुत्रशब्दोप्यत्र पठ्यते तेन पुत्री शैलपुत्रीत्यपि सिद्धम् ॥

अञोऽकार इति ॥ अञा अकारविशेषणं किम् । शूरसेशार्ङ्गरवादेरञो योकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् । शार्ङ्गरवी । बैदी । जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव । नृनरयोर्वृद्धिश्चेति गणसूत्रम् । नारी ॥

गौ । जनपदशब्दादित्यञ अतश्चेति लुकि जातिलक्षणोऽत्र ङीष् । शार्ङ्गरवीति । शृङ्गरुशब्दादपत्येण् आदिवृद्धिरोर्गुणः । टिड्ढाणञिति ङीपं बाधित्वा परत्वाज्जातेरिति ङीषि प्राप्ते ङीन् विधीयते । तेन नित्त्वादाद्युदात्तः । ङीषि तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः स्यात् । बैदीति । बिदस्यापत्यं स्त्री । अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् । पूर्ववज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते ङीन् विधीयते । शार्ङ्गरव कापटव ब्राह्मण गौग्गुलव गौतमेय इत्यादि । शृङ्गरुकपटुब्रह्मन्गुग्गुलुशब्देभ्यः प्राग्दीव्यतोण् । गौतमशब्द ऋष्यणन्तः । अयं गौरादिष्वपि पठित इति पक्षे अत्र ङीषपि भवति । ङीषेवेति । जातेरित्यननुवृत्तौ तु शार्ङ्गरवस्य स्त्री बिदस्य स्त्रीति पुंयोगविवक्षायामपि परत्वान्ङीनेव स्यादिति भावः । नृनरयोरिति । नृशब्दाद् ऋन्नेभ्य इति ङीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनं वृद्धिविधानार्थं च । ननु नरशब्देऽन्त्यस्य वृद्धिः स्याद् अत्राहुः । वार्णादाङ्गं बलीय इत्यकारस्य यस्येति चेति लोपेनापहाराद् अनन्त्यस्याप्यकारस्य वृद्धिर्भवतीति । यद्वा नरस्य अः नरः । अन्तवत् पररूपम् । ना च नरश्च तयोर्नृनरयोः । परस्य च प्रथम एवाकारो गृह्यते न तु द्वितीयः प्रश्लेषसामर्थ्यादिति । इह नरस्येत्यर्थवतो ग्रहणाद्वा नरशब्देनातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । यद्यप्यन्यतरोपादानेनापि नारीति रूपं सिध्यति तथाप्यन्यतरस्यानिष्टरूपनिवृत्त्यर्थं द्वयोरुपादानम् । कथं तर्हि किंनरीणां नरीणामित्यादिप्रयोगः अत्राहुः । नरस्य स्त्री नरी पुंयोगलक्षणो ङीष् । एवञ्च किन्नरीत्यपि सिद्धम् । किञ्चिन्नरीति विग्रहादिति ।

यङश्चाप् । ४ । १ । ७४ ॥

यङन्तात् स्त्रियां चाप् स्यात् । यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणम् । आम्बष्ठ्या । कारीषगन्ध्या ॥ षाद्यञश्चाप् वाच्यः ॥ * ॥ पौतिमाष्या ॥

के वित्त्वनिर्दिष्टस्थानिकत्वादिकपरिभाषोपस्थितौ नृशब्दस्यैव वृद्धेर्नारीति भवति । नरशब्दस्य ग्रहणं तु ङीनर्थमेव तत्रानिको वृद्ध्यभावान्नरीत्येव भवितव्यमित्याहुः, तदपरे न क्षमन्ते । यदि ङीनर्थमेव नरशब्दग्रहणं स्यात्तर्हि शार्ङ्गरवादिगणे पृथगेव पठेत् । वृद्धिविधायके तद्गणसूत्रे तत्पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति । पुत्रशब्दोऽत्र गणे पठ्यते ततः स्त्रियां ङीन् । पुत्री । न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति शङ्क्यम् । आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वे इत्यमरोक्तेः । तेन पुत्रीव हर्षं हृदये तनोति । कुर्वे तदुर्वीपति पुत्रि सर्वमित्यादिप्रयोगा निर्बाधा एव । यत्त्वत्र हरदत्तेनोक्तम् । केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां नास्तीति तदुपेक्ष्यम् । उदाहृतकोशविरोधात् । सूतिका पुत्रिकेत्यत्र स्वग्रन्थविरोधाच्च । एवं च सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वेति कार्ये सत्यागदस्येति सूत्रस्थवार्तिकं व्यर्थमिति मनोरमायां स्थितम् ॥

यङश्चाप् ॥ षकारोऽत्र हल्ङ्याबिति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तद्विघातेन चरितार्थत्वेऽपि परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरं बाधते । आम्बष्ठ्येति । आम्बष्ठस्यापत्यं स्त्री वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ् । कारीषगन्ध्येति । करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धि । उपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः । तस्य गोत्रापत्यं स्त्री अण् । अणिञोरनार्षयोरिति ष्यङादेशः स च यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथापि ङित्करणसामर्थ्यात्तदन्तादप्ययं चाप् । षाद्यञ इति ।

आवट्याच्च । ४ । १ । ७५ ॥

अस्माच्चाप् स्यात् । यञश्चेति ङीपोऽपवादः । अवटशब्दो गर्गादिः । आवट्या ॥

तद्धिताः । ४ । १ । ७६ ॥

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोयम् ॥

यूनस्तिः । ४ । १ । ७७ ॥

युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरि-

एतच्च आवट्याच्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाल्लभ्यत इत्याहुः पौतिमाष्येति । पूतिमाषशब्दो गर्गादिः ॥

तद्धिताः ॥ बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्येयानां संग्रहार्थम् । महासंज्ञाकरणं तु तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थलाभाय । तेन यथाप्रयोगमेव स्युः । ननु टापः प्रागेवायमधिकारोस्तु ष्फविधौ तद्धितग्रहणं यस्येति लोपे ईङ्ग्रहणं च मास्त्विति चेन्मैवम् । पट्वी मृद्वीत्यादावोर्गुणप्रसङ्गात् । यदि तु यस्येति चेत्यत्र ईङ्ग्रहणमेव ङीषि तद्धितकार्याभावं ज्ञापयतीति स्वीक्रियेत तर्हि टापः प्राक् तद्धिताधिकारेपि न कश्चिद्दोष इति के चित्तच्चिन्त्यम् । कुरूरित्यादौ ओर्गुणादतिप्रसङ्गादिति नव्याः ॥

यूनस्तिः । ऋन्नेभ्य इति ङीपोपवादः । युवतिरिति । स्वादिष्विति पदत्वान्नलोपः । कथं तर्हि युवतीकरनिर्मथितमिति प्रयोगः । अत्र के चित् । सर्वतोक्तिन्नर्थादिति बह्वादिगणसूत्राद्वैकल्पिको ङीष् । न च तिप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वान् ङीष् न भविष्यतीति शङ्क्यम् । उक्तेपि भवन्त्येतइति भाष्यात् । न चैवमपि युवतीनां समूहो यौवतमिति न सिध्येत् । किं तु तस्य समूह इत्यणि भस्याढे तद्धितइति पुंवद्भावेन

भाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा । युवतीति तु यौतेः शत्रन्तात् ङीपि बोध्यम् ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

——*—*—*

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ॥

नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः ।

यौवनमित्येव स्यादिति वाच्यम् । बाहुलकाद्यौतेरौणादिके क्तिप्रत्यये सति युवतिशब्दस्तमादाय तत्सिद्धेरिति । इमं क्लेशं परिहरन्नाह । शत्रन्तादिति । यौति मिश्रीकरोति पृथयति वा विग्रहे लटः शतृशानचाविति शतरि उगितश्चेति ङीप्, एवं हि यौवतमिति प्रयोगोपि सुलभः । त्यन्तादणि तु पुंवद्भावाद्यौवनमित्येव । भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति वृत्तिकारोक्तिरयुक्तेति भिक्षादिभ्योऽणित्यत्रैवोपपादयिष्यामः ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

——*—*—*

स्वौजसमौडित्यादिना तावत् स्वादयो ङ्याप्प्रातिपदिकाद्दर्शिताः । तेषामर्थविशेषे व्यवस्थां दर्शयितुमारभते प्रातिपदिकार्थेत्यादिना । प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहार इति स्वौजसमौडिति सूत्रे मूलकृतोक्तम् । कौस्तुभे तु इह प्रथमादयः शब्दाः सुपां त्रिकेषु वर्तन्ते सर्वं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायादित्युक्तम् । तथा च न्यायसिद्धत्वादस्मिन् शास्त्रे प्रथमादिसंज्ञानामकरणेपि न क्षतिरिति ज्ञेयम् । यदा हि पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति गृह्येत ततो लिङ्गवचनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकार्थ इत्येव सिद्धेः, मात्रग्रहणाच्च

मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः । नीचैः । कृष्णः ।

कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात् प्रातिपदिकार्थादनतिरिक्तत्वात् । त्रिकपक्षेऽपि लिङ्गग्रहणमनर्थकमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं दर्शयति । नियतोपस्थितिक इति । यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थः । शक्य इति यावत् । नन्वेवं सिंहो माणवक इत्यादौ प्रथमा न स्यादत आहुः । शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तेरुत्पत्तौ सत्यां पश्चात् पदान्तरसमभिव्याहारे लक्ष्यार्थबोधेऽपि क्षत्यभावादिति । मात्रशब्दस्येति । तस्य चात्रावधारणमर्थः । मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येव प्रातिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः । समासस्तु मयूरव्यंसकादित्वाद्बोध्यः । प्रत्येकमिति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादिति भावः । ननु वीरः पुरुष इत्यादावभेदसंसर्गस्याधिकस्य भानात्प्रथमा न स्यात् । न च पूर्वापरेत्यादिना वीरशब्दस्य समासविधानं प्रथमोत्पत्तौ लिङ्गमिति वाच्यम् । द्वितीयान्तानामपि वीरं पुरुषमानयेत्यादौ तद्विधानस्य चरितार्थत्वादिति चेन्न । संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गत्वात् प्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधानुपपत्तेः पदसंस्कारपक्षस्यैवेहाभ्युपगमात् । मात्रपदेन धर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेदपि लिङ्गपरिमाणग्रहणाल्लिङ्गाधिक्ये परिमाणाधिक्ये च भवेदेवेत्याह । लिङ्गमात्राद्याधिक्ये इति । यद्यपि लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे इत्येवाक्षरार्थस्तथापि प्रातिपदिकार्थं विना लिङ्गादिप्रतीतेरसंभवादिति तदाधिक्य इत्युक्तम् । उच्चैरिति । पदत्वादिह रुत्वविसर्गौ भवतः । किं च अस्य प्रथमान्तत्वाद् ग्राम उच्चैस्तव स्वं ग्राम उच्चैस्ते स्वमिति सपूर्वाया इति सूत्रेण तेमयादेशयोर्विकल्पसिद्धिरपि फलम् । कृष्ण इति ।

श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राद्याधिक्यस्य । तटः । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः । वचनं संख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम् ॥

यद्यपि नीलद्रव्येऽयमनियतलिङ्गस्तथापि वासुदेवे भगवति नियतपुलिङ्ग इति भावः । ज्ञानमिति । भावे ल्युट् । तटस्तटीति । द्विकपक्षे नियतलिङ्गं न प्रकृत्यर्थस्त्रिकपक्षे तु यद्यपि प्रकृत्यर्थस्तथापि ततो लिङ्गस्य पाक्षिकोपस्थितिकत्वान्न प्रातिपदिकार्थत्वेन गतार्थता । द्रोण इति । न चेह प्रातिपदिकार्थमात्र इत्येव प्रथमास्त्विति वाच्यम् । तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भानायोगात् । नामार्थयोरभेदसंसर्गस्य व्युत्पन्नत्वात् । व्रीहिरिति । जातावेकवचनम् । व्यक्तिविवक्षायां तु द्रोणो व्रीहय इति भवत्येव । अभेदेनेति । न च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः, पचति पाचकः औपगव इत्यादौ सर्वत्र भेदान्वयस्यैव दृष्टत्वादिति वाच्यम् । देवतार्थकतद्धितादावभेदान्वयस्य दृष्टत्वात् । ऐन्द्रं हविरित्यत्र हि इन्द्रदेवताकं हविरिति बोधः सर्वैरेवाभ्युपगम्यत इति नास्ति शङ्कावसर इति भावः । वचनं संख्येति । वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेन तथैव पूर्वाचार्याणां व्यवहारादिति भावः । रप्राप्तौ वचनमिति । सूत्रे वचनग्रहणमित्यर्थः । वस्तुतस्तु सूत्रे मात्रग्रहणं व्यर्थम् । विशेषविहितैः कर्मणि द्वितीयेत्यादिभिर्बाधितत्वेन कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः कर्मणि द्वितीयेत्यादिषु कर्मणि द्वितीयैव कर्तृ-

करणयोस्तृतीयैव नान्या विभक्तिरित्येवमर्थनियमाभ्युपगमात् । न च कर्मण्येव द्वितीया कर्तृकरणयोरेव तृतीया नान्यत्रेति प्रत्ययनियमपक्षे प्रथमाया अपि कर्मादौ प्रवृत्तिसंभवान्मात्रग्रहणमावश्यकमेवेति वाच्यम् । प्रत्ययनियमपक्षे हि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा नान्यत्रेत्यर्थपर्यवसानात्कर्मादौ प्रथमाया अपि प्रवृत्तेः । वचनग्रहणमपि व्यर्थम् । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येतिनिषेधादेव प्रथमोत्पत्तिसिद्धेः । न चैवं द्विशब्दाद् बहुशब्दाच्चैकवचनम् एकशब्दाद्द्विवचनमित्येवमव्यवस्था स्यादिति वाच्यम् । अनन्वितार्थकविभक्तिप्रयोगापेक्षया अनुवादविभक्तिप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् । गौर्वाहीक इतिवद् द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचाराद् द्रोणो व्रीहिरित्यपि सिद्धमिति मनोरमायां परिमाणग्रहणमपि प्रत्याख्यातम् । नन्वस्मिन् पक्षे द्रोणपरिच्छिन्नाभिन्नो व्रीहिरित्यभेदान्वयात् परिमाणं प्रत्ययार्थ इति पक्षे तु द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत् परिच्छिन्नो व्रीहिरिति प्रत्ययार्थनामार्थयोरभेदान्वयस्तथा च फलभेदे कथं प्रत्याख्यानमिति चेद् अत्राहुः । शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यमिहानादृत्य परिमाणग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अत एव औपगवादौ तस्येदमित्यनेनैवाण्प्रत्ययसिद्धेस्तस्यापत्यमिति सूत्रं किमर्थमित्याक्षेपो मत्वर्थीयेनिनैव सिद्धे परिहृतो रथ इत्यधिकारे पाण्डुकम्बलादिनिरितीनिप्रत्ययविधानं किमर्थमित्याक्षेपश्च वक्ष्यमाणः संगच्छते । यदि तु सर्वत्रैव शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्वीक्रियते तर्हि बाधनार्थं कृतं भवेदिति समाधानस्याणो बाधनार्थमिनिप्रत्ययविधानमिति समाधानस्य च वैयर्थ्यापत्तेरिति । ननु क्वचित् पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः क्वचित् त्रिकं क्वचिद्द्विकं प्रातिपदिकार्थ इत्यादि व्यवह्रियते । एते पक्षाः केषामभिमताः । कथं वाऽमीषामुपपत्तिरिति चेद् अत्र व्याचख्युः । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकात्मकः पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, दधि मध्वित्यादौ

सम्बोधने च । २ । ३ । ४७ ॥

विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तावतामर्थानां प्रतीतेः । वृक्षौ वृक्षाः वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ यद्यपि विभक्त्यन्वयेऽपि प्रतीयन्ते न त्वियता प्रकृत्यर्थत्वहानिर्द्योतकत्वेनैवोपयोगादिति भाष्यकारो मन्यते । आदितश्चतुष्कमिति कैयटः । तत्रोपपदं सप्तमीस्थमित्यत्र चतुष्कपक्षे पञ्चकपक्षे वा प्रातिपदिकार्थं इत्यभिधानात् । आदितस्त्रिकमिति वृत्तिकारः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादेर्विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात् । यद्यपि दधि मधु इत्यादौ विनापि विभक्तिं संख्या कारकं च प्रतीयते नेयता वृक्षौ वृक्षा इत्यादावपि विभक्त्यर्थत्वं हीयते । न हि गर्गा इत्यादौ विनापि यञ अपत्यं गम्यत इति तदपि प्रकृत्यर्थः । न चाहिभरित्यादौ अन्तरेणापि प्रत्ययं कर्ता प्रतीयत इति भेत्तेत्यादावपि कर्ता प्रकृत्यर्थ एवेति युज्यते वक्तुम् । अतस्त्रिकमेव प्रातिपदिकार्थः संख्याकर्मादयस्तु विभक्त्यर्था इति । लिङ्गं टाबादिवाच्यमिति पक्षे आदितो द्विकमेवेत्यन्ये । तत्र स्वार्थो विशेषणम् । लिङ्गं स्त्रीत्वादिः संख्या एकत्वादि कारकं कर्मादि ॥

सम्बोधने च ॥ मात्रग्रहणात्तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमेति नियमाद्वा सम्बोधनाधिक्येऽप्राप्तावस्यारम्भः । इह सम्बोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणम् । तथा च व्रजानि देवदत्तेत्यादावेकतिङ्वाक्यमिति वाक्यत्वे सिद्धे आमन्त्रितस्य चेति निघातो भवति । क्रियां प्रत्यविशेषणत्वे तु भिन्नवाक्यत्वान्नैतत्सिद्धेत् । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वार्तिकात् । तथा चोक्तम् । सम्बो-

इह प्रथमा स्यात् । हे राम ॥

कारके । १ । ४ । २३ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४९ ॥

कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । कर्तुः

धनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम् । व्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथा सति इति । एवं च राम मां पाहीतिवाक्यस्य रामसम्बन्धिसम्बोधनविषयो मत्कर्मकं रक्षणमर्थः । व्रजानि देवदत्तेत्यत्र तु देवदत्तसम्बन्धिसम्बोधनविषयो मत्कर्तृकं गमनमर्थः ॥

इति प्रथमा ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ कर्तुरिति क्तस्य च वर्तमाने इति कर्तरि षष्ठी । आप्नोतेः सन् द्वित्वम् । आप्ज्ञप्यृधामीत् । अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः । मतिरिहेच्छा न तु बुद्धिः पुनर्बुद्धिग्रहणात् । ततोऽतिशायने तमबिष्ठनौ इत्यतिशये तमप् । एवं च कर्त्राप्तुमिष्यमाणतमं कर्मेत्यर्थः । कर्त्ता च धातूपात्तव्यापाराश्रयः । स च केनाप्तुमिच्छतीति करणाकाङ्क्षायां विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते तदाह । क्रिययेति । क्तप्रत्ययेनोपस्थितवर्तमानत्वं चेह न विवक्षितं तेन कटं कृतवान् करिष्यतीत्यादि सिद्धम् । कारकमिति । एतच्च कारके इत्यधिकाराल्लभ्यते तत्र हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । प्रतिसूत्रं वाक्यं भित्त्वा कारकसंज्ञाऽनेन विधीयते । तद्यथा अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् । ततोऽपादानम् । उक्तं कारकमपादानं स्यात् । पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशसिद्धिः । तेन स्तम्बेरम इ-

किम्। माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्मण ईप्सिता माषा न तु कर्तुः। तमब्ग्रहणं किम्। पयसा ओदनं भुङ्क्ते। कर्मेत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्॥

अनभिहिते। २। ३। १॥

त्वचाधिकरणत्वात्सप्तमी कारकत्वाद्गतिकारकोपपदात् कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्य सिध्यति। अन्यथा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात्। न चात्रोपपदस्वरेणान्यथा सिद्धिः शङ्क्या स्तम्बकर्णयोरिति निर्देशात् प्रातिपदिकस्योपपदत्वेऽपि सप्तम्यन्तस्यातथात्वात्। यद्यपी थाह याथादिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिध्यति तथाप्यप्प्रत्ययसाहचर्येण एरच एव तत्रोपादानान्नास्ति थाथादिस्वरेण तत्सिद्धिरित्याहुः। अन्वर्था चेयं संज्ञा करोतीति कारकमिति। तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र क्रियानन्वयिनो न भवति। ब्राह्मणोऽत्र पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयीति। पयसेति। भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वेऽपि ओदनएवात्र ईप्सिततमः पयस्तु संस्कारकत्वात्करणं न ह्यसौ केवलपयसः पानेन संतुष्यति किं तु तत्संस्कृतेनौदनेन। यदा तु पय एव ईप्सिततममस्य भवति तदा कर्मत्वं भवत्येव पयः पिबतीति। कर्मेत्यनुवृत्ताविति। अधिशीङ्स्थासां कर्मेति सूत्रात्॥

अनभिहिते॥ ननु बहुपटुरित्यादौ बहुच्प्रत्ययेनोक्तार्थत्वात् कल्पबादयो यथा न प्रवर्तन्ते तथा क्रियते कट इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तार्थत्वाद्द्वितीया न भवति। किं च कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया कृतः कट इत्यादौ निरवकाशया प्रथमया बाधिष्यते। न च वृक्षः प्लक्ष इत्यादिप्रथमाया अवका-

आसिन प्रत्यय [illegible]

इत्यधिकृत्य ॥

कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ॥

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति ।

थः । तत्रापि प्रतीयमानामस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् । अत्रोच्यते । नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यके अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमाया अस्त्येवावकाश इति तर्हि उभयोः सावकाशत्वे परत्वात् प्रथमैव स्यात् । तथा चानभिहिताधिकारो व्यर्थ एवेति चेदत्राहुः संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारम्भ आवश्यकः । तथाहि सूत्रारम्भे कर्मणि द्वितीयेत्यस्यानभिहिते कर्मणि । यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनम् इत्यर्थः । सूत्रानारम्भे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि वाक्यार्थः । तथा च सति कृतः कट इत्यादौ क्तेन कर्मण्युक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया अम् दुर्वारः स्यात् । न च परत्वात् प्रथमैव स्यादिति वाच्यम् । कर्तव्यः कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसङ्गात् । कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षे तु कारकस्य क्तप्रत्ययादिनैवोक्तत्वात् प्रातिपदिकार्थे प्रवृत्तायाः प्रथमाया एकत्वादिबोधनसंभवादमादिविभक्तेरप्रवृत्तावनभिहित इति सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे इति । कारकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे त्वनभिहित इत्यस्याद्योत्य इत्यर्थः । तथा च क्तप्रत्ययादिभिरद्योत्ये कर्मणि द्वितीयेत्यादि वाक्यार्थः । तत्राप्येकेन द्योतिते द्योतकान्तरं न प्रवर्तत इत्यभ्युपगमे त्वनभिहिताऽधिकारो नातीवोपयुज्यत इति दिक् । हरिं भजतीति । भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुत्पादात्प्रीति-

प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः । तिङ् । हरिः सेव्यते । कृत्।

विशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म तद्विशिष्टं भजनं वाक्यार्थः । हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल एकदेवदत्तादिनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति निष्कृष्टोर्थः । हरिः सेव्यतइत्यत्राप्येवमेव क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तात् । धातूपस्थिता क्रिया तिङर्थं प्रति विशेष्या न तु कृदर्थं प्रतीव विशेषणमिति हि तस्यार्थः । अत एव पाचको व्रजतीतिवत्पचति व्रजतीति नैकं वाक्यं पाककर्तृकर्तृकं गमनं हि पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः । एककर्तृका पचिक्रिया एककर्तृका गमिक्रियेति पचतिव्रजत्योः पृथगेवार्थः । एवं च प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति नैयायिकोद्घोषो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्यः । तन्मते हि पाककर्ता व्रजनानुकूलकृतिमानिति पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः । पचतिव्रजत्योस्तु पाकानुकूलाकृतिर्व्रजतीत्यर्थ एवं रूपेण वाक्यार्थपर्यवसानात् तस्य च भाष्यादिग्रन्थविरोधात् । किं च हरिं भजति देवदत्तः हरिः सेव्यते देवदत्तेनेत्यत्र चैकरूप एव शाब्दबोध इत्युक्तम् । नैयायिकानां मते तु भिद्यतएव हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूलकृत्याश्रयो देवदत्तः देवदत्तनिष्ठकृतिजन्यप्रीत्याश्रयो हरिरित्युभयत्र भेदेन वाक्यार्थपर्यवसानात् । तस्मात् प्रथमान्तविशेष्यकबोधो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्य एव । यास्कोप्याह भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति । पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्म प्रधानं तु दृशिक्रियैव । उक्तं च । सुबन्तं । हि यथाऽनेकं तिङन्तस्य विशेषणम् । तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणमिति । न चालौकिकप्रयोगेषु तिङन्तस्य तिङन्तविशेषणत्वं दुर्लभमिति मन्तव्यम्।

अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव । अभिधानं लक्ष्म्या सेवितः । तद्धितः । शतेन क्रीतः शत्यः । समासः । प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः । क्वचिन्निपातेनाभिधानम् । यथा । विषवृक्षोपि सम्वर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् । सांप्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥

ईप्सिततमवत्क्रियायुक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनम् इति माघस्थे । कस्य पुर्यवस्कन्दननन्दनलवनादिरूपास्य रयक्रियेत्यर्थ इति समुच्चयेन्यतरस्यामिति सूत्रे मूले स्फुटीभविष्यमाणत्वात् । एवं पचति भवतीत्यस्य पचिक्रिया भवतीत्यर्थो भाष्यमते बोध्य इति दिक् । अभिहिते त्विति । नन्वेवं पक्वमोदनं भुङ्क्त इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत् मैवम् । इह पचिभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती तत्र प्रधानीभूतभुजिक्रियानिरूपितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः । अत एव आमने आस्त इत्यत्र सप्तमी संगच्छते । ल्युटाऽधिकरणस्योक्तत्वेपि तिङन्तोपस्थाप्यक्रियानिरूपिताधिकरणत्वस्यानुक्तत्वात् । शत्य इति । शताच्च ठन्यतावशते इति यत् । प्राप्तानन्द इति । इह गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः । आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः । यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह । क्वचिन्निपातेनेति । विषवृक्ष इति संवर्ध्येत्यत्र छेत्तुमित्यत्र चार्थाद्विषवृक्षमिति गम्यत इति ध्येयम् । युज्यत इत्यर्थ इति । एतेन निपातानां द्योतकत्वमेवेति नियमो नास्तीति ध्वनितम् ॥

तथायुक्तम् ॥ तथेत्युक्ते कथं युक्तमिति जिज्ञासायामाह । ईप्सिततमवदिति । सूत्रे च शब्दोऽपिशब्दार्थे वर्तत इति ध्वनयन्नाह । अनीप्सितमपीति । ईप्सितादन्यदनीप्सितमिति प-

ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते

ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति । विषं भुङ्क्ते ॥

अकथितं च । ४ । ५१ ॥

अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

युदासीनं तेन यदुपेक्ष्यं यच्च द्वेष्यं तद्द्वयमपीह गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति । ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशतीति । यथास्पृश्यमनस्य गङ्गादेरीप्सितस्य क्रियायोगस्तज्जन्यसंयोगादिफलाधारत्वात् । तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः । इह हि ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शनं नान्तरीयकं तृणस्यानीप्सितत्वात् । यदा तृणमपीप्सिततमं भवति तदा पूर्वेणैव सिद्धम् । उपेक्ष्यं च नोपेक्षा बुद्धिविषयः नदी कूलं कषतीत्यचेतने तदसंभवात् किंतु यत्रेच्छाद्वेषयोरभावस्तदुपेक्ष्यमिति विवक्षितम् । विषमिति । अत्र विषं हेयमप्योदनवद्भुजिना संबन्धात्कर्म । ननु य एव पुरुषो व्याध्यादिना पीड्यमानो मरणमेव श्रेयो मन्यते तस्य विषमीप्सितमेव । योपि भ्रान्त्या भुङ्क्ते तस्यापि गुडादिबुद्ध्याव्यवसीयमानं विषमपीप्सितमेव । कथमन्यथा प्रवर्तेत तस्मादुदाहरणमयुक्तमेवेति चेदत्राहुः । यदा कश्चिन्मरणकातरोपि वैरिणा निगृह्यमाणो विषं भुङ्क्ते तदेदमुदाहरणमिति । अनीप्सितग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तथा युक्तमित्यस्यारम्भादेवेष्टसिद्धेः । स्यादेतत् । धातूपस्थाप्यफलाश्रयः कर्मेत्येवास्तु किमनेन कर्तुरीप्सितमित्यादिसूत्रद्वयकथनेनेति चेदत्राहुः । अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र वारणार्थानामीप्सित इति सूत्रेण माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तद्बाधाय कर्तुरीप्सिततममिति वक्तव्यमेव । एवं च द्वेष्योदासीनयोः संग्रहार्थं तथायुक्तमित्यपि आवश्यकमेवेति ॥

अकथितं च ॥ केनाकथितमित्याकाङ्क्षायामाह । अपादानादिविशेषैरिति । अपादानं सम्प्रदानमधिकरणं कर्म करणं

दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थ्मुषाम् ।
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ १ ॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोग्धि पयः । बलिं याचते वसुधाम् । अविनीतं विनयं या-

---

कर्त्ता हेतुरित्येतैर्विशेषैरित्यर्थः । अविवक्षितमिति । अपादानादिविशेषविवक्षायां तु गोर्दोग्धि पयः । बलेर्याचते वसुधाम् । व्रजेऽवरुणद्धि गामित्येवं पञ्चम्यादय एव भवन्तीति भावः । एतेन पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धीत्यत्र करणाधिकरणयोरतिप्रसङ्गः । तयोस्तु दण्डेन करोति कटे तिष्ठत्यादिरवकाशो दुहादिपरिगणनादित्याक्षेपो निरस्तः करणाधिकरणसंज्ञयोरिह विवक्षितत्वात् । यदि तु सूत्रेऽकथितशब्दोऽप्रधानपर्यायो न त्वनुक्तपर्याय इत्यभ्युपगम्येत तदा स्यादेवायमाक्षेपो न त्वन्यथा । कारकमिति । ततश्च ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र नातिप्रसङ्गः । दुह्याजिति । दण्डदण्डनिपातने चुरादिः । इह तु दण्डिग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः । प्रच्छीत्यागन्तुकेनेकारेण निर्देशो न त्विका ग्रहिज्येति संप्रसारणप्रसङ्गात् । कर्मयुगिति । कर्मणा युज्यते कर्मयुक् । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । कर्मणा युज्यत इति । मुख्यकर्मणा सह क्रियया सम्बध्यमानं कारकमेवापादानादिविशेषैरकथितं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । एतेन हुदादीनां द्विकर्मकत्वं स्फोरितम् । अन्ये त्वाहुः । कर्मयुगित्यत्र कर्मशब्देन क्रियोच्यत इति तेन क्रियान्वयीत्यर्थः । परिगणनमिति । तेन नटस्य शृणोति गाथामित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । इह हि गाथाकर्मकं नटसम्बन्धि श्रवणं वाक्यार्थः । तेन क्रियान्वयित्वान्नटस्य कारकत्वमस्त्येव । गां दो-

चते। तण्डुलानोदनं पचति। गर्गान् शतं दण्डयति। व्रजमवरुणद्धि गाम्। माणवकं पन्थानं पृच्छति। वृक्षमवचिनोति फलानि। माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा। शतं जयति देवदत्तम्। सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति। देवदत्तं शतं मुष्णाति। ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा। अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा। बलिं भिक्षते वसुधाम्। माणवकं धर्मं

ग्धीति। पयःकर्मकं गोसम्बन्धि दोहनमर्थः। पयोऽत्र मुख्यं कर्म कर्तुरीप्सिततमत्वात्। गौस्तु पयसो निमित्ततामात्रेणोपात्ता न तु वस्तुसत्त्याऽवधिभावेनेत्यपादानसंज्ञाया अप्रवृत्तेरनेन कर्मसंज्ञिका भवति। तदुक्तं हरदत्तेन। यद्यपि गोरवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तिरिति। एतेनावधिविवक्षायां गोरितिपञ्चम्येवेति स्पष्टम्। यदा तु गोरित्येतत्पयसा संबध्यते तदा गोशब्दात्षष्ठ्येव भवतीत्यपि बोध्यम्। यत्तु प्राचा दुह्यार्थरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिकर्मयुङ्नीहृकृष्यन्यवहदण्डग्रहमुष्णाचकर्मभागिति पठितं तत्र ग्रहेः पाठोऽप्रामाणिकः इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि सन्दर्भाशुद्धिः। तथा हि दुह्यादीन्नयादींश्च द्वैगण्येन पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे लकृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वेत्याशङ्कायां स्वयमेव पठितं न्यादयो ण्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिर्गौणेऽन्ये तु यथारुचि इति। एवं च दण्डिमन्थिभ्यामपि मुख्ये स्यात्। न चेष्टापत्तिः। गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति भाष्यविरोधात्। शतं ह्यत्र प्रधानं न तु गर्गाः अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषाद् दण्डेरत्र ग्रहणार्थः न तु निग्रहार्थ इत्युक्तम्। अत एवात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरसम्भवात् तथामन्थेरपि प्रधाने स्यादिष्य-

भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि । कारकं किम् । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ॥ अकर्मकधातुभिर्योगे

ते तु गौणे तथा च भारविः येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे इति । अत्रामृतं मुख्यमुद्देश्यत्वादम्बुनिधिस्तु गौणः । बलिं याचत इति । अत्र प्रार्थनार्थस्य याचेर्वसुधा मुख्यं कर्म तेन युक्तो बलिर्वस्तुतोवधिरपि तदविवक्षायामनेन कर्म भवति । अविनीतमिति । अनुनयार्थस्य याचेरविनीतो मुख्यं कर्म अविनीतं विनयायानुनयतीत्यर्थः । विनयस्य तादर्थ्यविवक्षायामकथितं चेति कर्मसंज्ञा । तण्डुलानिति । निर्वर्तनार्थस्य पचेरोदनो मुख्यं कर्म ओदनं निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । तण्डुलास्तु करणत्वाविवक्षायामकथितं कर्म । अन्ये त्वाहुः । द्व्यर्थः पचिरिति भाष्यपर्यालोचनया तण्डुलानोदनं पचतीत्यस्य तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । दुह्यादिषु पचेः परिगणनमप्रामाणिकं भाष्यकैयटयोरनुक्तत्वादिति । गर्गानिति । ग्रहणार्थस्य दण्डेः शतं मुख्यं कर्म गर्गास्तूपादानत्वाविवक्षायामकथितं कर्म । व्रजमिति । अत्र गौर्मुख्यं कर्म व्रजेत्यधिकरणत्वाविवक्षायामकथितं चेति कर्म भवति एवमग्रेप्यूह्यम् । अर्थनिबन्धनेति । न तु स्वरूपाश्रया । अहपीदमचोद्यं चोद्ये इति तद्राजसूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनादिति भावः । अत एव स्थातुं रणे स्मेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थमिति भट्टिः प्रायुङ्क्त । एवं च नाथत्यादयो बहवो द्विकर्मका ज्ञेयाः । स्यादेतद् यद्यर्थनिबन्धना संज्ञा तर्हि नीवह्योरन्यतरो न पठनीयः उभयोरप्येकार्थत्वादिति चेत्सत्यम् । भारं वहति भारं नयतीत्यत्र यदि विलक्षणोर्थोनुभूयते तदा द्वयमपि पठनीयमेव, यदि तु नानुभूयते तर्ह्यन्यतरो न पठनीयः,

देशः कालो भावो गन्तव्योध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् ॥*॥ कुरून् स्वपिति ॥ मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ॥

उभयथापि लक्ष्यस्य निर्बाधत्वात्, अत्र वदन्ति जग्राह द्युतकं शक्रमित्युदाहरणमप्ययुक्तमिति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव संज्ञाया अर्थनिबन्धनत्वाद्दण्डेर्ग्रहणार्थत्वाच्चेति। बलिं भिक्षतइति। भिक्षभिक्षायामलाभे लाभे च, भिक्षते याचतइत्यर्थः। देश इति। कुरुपञ्चालादिरेवेह गृह्यते तेनाधिशीङ्स्थासां कर्मेत्यस्य न वैयर्थ्यंमधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मेति नियमार्थत्वाभ्युपगमेपि वैकुण्ठे वर्तते इत्यादिष्वतिप्रसङ्गः स्यादेवेत्याशयेन तथैवोदाहरति। कुरूनिति। गोदोहमिति। न चेह कालत्वासिद्धिः लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव कालशब्देन ग्रहणात् तेन घटमास्ते इत्यादि न भवति जन्यमात्रं कालोपाधिरिति घटादेरपि कालत्वात्। यत्तु प्राचा ऽकर्मकधातुभिर्योगे देशकालाध्वभावेभ्यो द्वितीयेति केचिदित्युक्त्वा नदीमास्तइत्युदाहृतं तदसङ्गतम्। ग्रामसमूहः कुर्वादिरेव देशो गृह्यते न तु प्रदेशमात्रं तेन ग्रामं स्वपितीति न भवतीत्याकरात्। अध्वेति च न्यूनमध्वानं स्वपितीत्यस्यापि प्रसङ्गाद् अत एव आकरेऽध्वा गन्तव्यत्वेन विशेषितः गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यातम्। द्वितीयेत्यप्यसङ्गतं कर्म संज्ञाया अविहितत्वात्कर्मणि लादयो न स्युरित्यास्यते मास इत्यादिप्रयोगाभावप्रसङ्गात्। केचिदित्युक्तिस्तन्मतदौर्बल्यसूचनायेति कथं चिद्व्याख्याय पूर्वोक्तपरिहारेपि नदीमास्ते इत्युदाहरणस्यासांगत्यदोषस्तदवस्थ एवेति ध्येयम् ॥

गतिबुद्धि ॥ प्रत्यवसानं भक्षणम् । शब्दकर्म्मकाणामिति ।

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्त्ता स णौ कर्म स्यात् ॥

शब्द कर्म कारकं येषां तेषामित्यर्थः। कर्मशब्दोत्रकारकपरः न तु कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यत्रेव क्रियापरः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च अन्यथा हि गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणामित्येव ब्रूयात्। अणौ यः कर्तेति। अनुत्पन्ने णिचि शुद्धधातुवाच्यांक्रियां प्रति यः कर्ता स ण्यन्तधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः। नियमार्थमेतत्सूत्रमिति प्राञ्चः। णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेव कर्तुरिति। तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये कर्तरि प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीया सिध्यति। उक्तं च। गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः। नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयतइति। कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः। ननु णिजर्थं प्रति कर्मत्वं बाधित्वा प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम्। अतरङ्गत्वाच्च स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन सम्बध्यते हेतुमति णिज्विधानात्। कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात्। अत एव उपजीव्यापि कर्तृसंज्ञा। एवं च, परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतया पि च। प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचिता ॥ यद्यपि विधिपक्षे पि लक्ष्यं निर्बाधमेव तथापि नियमसूत्रमिदमिति प्राचां ग्रन्थो विरुध्यतइति चेद् अत्राहुः। णिजर्थस्य शाब्दप्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसंज्ञायाः प्राबल्याद् विप्रतिषेध एव नास्तीति परत्वात्कर्तृत्वसिद्धिरित्येतन्न संगच्छते। अतरङ्गत्वोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं प्रति न प्राबल्यं प्रयोजयतः ततश्च नियमार्थत्वोक्तिः प्राचां निर्बाधैवेति। गम्यादिण्यन्तान् क्रमेणोदाहरति।

शत्रूनगमयत् स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।
आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ १ ॥
आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥

गतीत्यादि किम् । पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अण्यन्तानां किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं तमपरः प्रयुङ्क्ते । गम-

---

शत्रूनिति । शत्रवः स्वर्गमगच्छन् तान् श्रीहरिः स्वर्गमगमयत् । गमेरण्यन्तावस्थायां शत्रवः कर्त्तारस्ते ण्यन्तावस्थायां कर्म अभवन् । स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिः मे गतिरिति वाक्यार्थः एवमग्रेऽप्यूह्यम् । वेदार्थमिति । स्वे स्वकीया वेदार्थमविदुस्तान् श्रीहरिर्वेदार्थमवेदयत् । तथा देवा अमृतम् आश्नन् तानाशयत् । विधिः वेदमध्येत तं ब्रह्माणं वेदमध्यापयद् अपाठयत् । सलिले पृथ्वी आस्त तां यो हरिरासयत् स्थापयति स्म स हरिर्मे गतिरित्यन्वयः । ननु शत्रूणामनेन कर्मत्वे कृते कर्मणा ईप्सिततमः स्वर्गो न तु कर्त्रेति कर्तुरीप्सिततमत्वाभवात् स्वर्गस्य कर्मत्वं स्यात्, अत्र केचित् गतिबुद्धीतिकर्मत्वस्य बहिरङ्गत्वेन ततः पूर्वमेव धात्वर्थव्यापारप्रयुक्तकर्मत्वं स्वर्गस्य निर्बाधमित्यदोष इति । अन्ये तु कर्तुरीप्सिततममित्यत्र कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणं स्वातन्त्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव । तच्चा प्रयोजकसन्निधानेपि प्रयोज्यस्यास्त्येवेति न काप्यनुपपत्तिः । न च स्वतन्त्रे संकेतितस्य कर्तृपदस्य तत्रैव लक्षणा न सङ्गच्छते एकस्यैकस्मिन्नेवार्थे शक्तिलक्षणोभयाभ्युपगमस्य शास्त्रकारा संमतत्वादिति वाच्यम् । संज्ञान्तरानुपहितस्वतन्त्रे संकेतितस्य संज्ञान्तरोपहिताऽनुपहितसाधारणे स्वातन्त्र्ये लक्षणाभ्युपगमे बाधकाभावात् । अत एव जिधातोर्जये शक्तिः । प्रकृष्टजये ल-

यति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः । नीवह्योर्न ॥ * ॥ नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन ॥ नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः ॥ * ॥ वाहयति रथं वाहान् सूतः ॥ आदिखाद्योर्न

क्षणा । शक्यादन्येन रूपेणाज्ञाते भवति लक्षणेति । तेन प्रजयतीत्यत्र प्रशब्दो द्योतकः प्रकृष्टजयस्तु जिधातोरेवार्थ इति नैयायिकोक्तिः संगच्छते । नापि कर्तृपदस्य ण्यन्तलक्षणायां प्रमाणाभावः शङ्क्यः । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनामित्युक्त्वा ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति वदतो भाष्यकारस्यैव प्रमाणत्वात् । न हि लक्षणां विना ण्यजन्तानां द्विकर्मकता लभ्यते येन ण्यन्ते कर्तुरितिवचनं सावकाशं स्यादित्याहुः । नीवह्योरिति । यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिस्तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेणाप्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः । नियन्त्रिति । नियन्ता पशुप्रेरकः । न तु सारथिरेवेति तेन वाहयति बलीवर्दान् यवानिति सिध्यति । अस्मादेव भाष्योदाहरणाद्रूढिर्योगमपहरतीति न्यायोऽत्र न स्वीक्रियते । अनिषेध इति । प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः । यैस्तु प्रापणं गतिशब्देन गृह्यते यैर्वा न गृह्यते उभयेषामपीदं वचनम् आवश्यम् । नीवह्योर्नेति वचनं तु यैः प्रापणं गतिशब्देन न गृह्यते तेषामनावश्यकमिति बोध्यम् । सूत इति । नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिरित्यमरः । प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वे प्राप्ते निषेधमाह । आदिखाद्योरिति । अद भक्षणे । खादृ भक्षणे । प्राचा तु आदीति पठ्यते तत्तु ण्यन्तानुकरणमिति बोध्यम् । आदयतीति । इह निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मै-

॥ * ॥ आदयति खादयति वाऽन्नं बटुना ॥ भक्षेरहिंसार्थस्य न ॥ * ॥ भक्षयत्यन्नं बटुना । अहिंसार्थस्य किम् । भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम् ॥ जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ जल्पयति भाषयति पुत्रं देवदत्तः ॥ दृशेश्च ॥ * ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिघ्रतीत्यादीनां न । स्मारयति घ्रापयति देवदत्तेन ॥ शब्दाययतेर्न ॥ * ॥

पदनियमो न प्रवर्तते अत्तेः प्रतिषेध इति तस्य निषिद्धत्वात् । तेनाकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शेषात् कर्तरीति परस्मैपदं कर्त्रभिप्राये तु णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवत्येवेति बोध्यम् । भक्षेरिति । ननु गतिबुद्धीतिसूत्रेणाणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वं विधीयते न णौ कर्तुरिति प्राप्तेरेवाभावान्निषेधोयं व्यर्थ इतिचेदत्राहुः । हेतुमण्णिजन्ते विधिरिति । निषेधोप्यणावित्ययं सन्निधानाद्धेतुमण्णिज्विषय एव तेन चुरादिणिजन्तेपि भक्षयतौ प्राप्तिसत्त्वात्तन्निषेध उपसंख्यात इति । भक्षयतीति । बलीवर्दाः सस्यं भक्षन्ति । तान् भक्षयतीत्यर्थः । क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा ज्ञेया तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात् । जल्पतिप्रभृतीनामिति । जप जल्प व्यक्तायां वाचि । पुत्रो धर्मं जल्पति देवतो जल्पयतीत्यण्यन्तावस्थायां पुत्रः कर्त्ता । ण्यन्तावस्थायां कर्म अभवत् । तथा पुत्रो धर्मं भाषते तं भाषयति देवदत्तः । न च जल्पतिभाषत्योः शब्दक्रियत्वेन गतिबुद्धीतिसूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानमिदं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् । शब्दकर्माणामित्यस्य शब्दः कर्म कारकं येषामित्यर्थाद् अन्यथा वेदमध्यापयद्विधिमित्यादिरसिद्धिप्रसङ्गात् । एवं पुत्रो यत् किंचिद्विलपति तं विलापयतीत्याद्यप्यूह्यम् । स्मारयतीति । आध्यानार्थकस्यैव

शब्दाययति देवदत्तेन। धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः। येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेत्राकर्मकाः। न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि। तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति। देदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न॥

स्मरतेर्घटादयो मित इति मित्त्वं न चिन्तार्थकस्येति भावः। देवदत्तेनेति। स्मरयत्येनं वनगुल्म इत्यत्र तु णेरणाविति सूत्रे भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यम्। शब्दापयतीति। शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादिना क्यङ्। ततो हेतुमण्णिच्। धात्वर्थसंगृहीतेति। एतेन शब्दापयति सैनिकैरिपूनिति कर्म प्रयुञ्जानाः परास्ताः। न त्वविवक्षितकर्माणोपीति। यथा लः कर्मणीतिसूत्रेऽविवक्षितकर्माणोप्यकर्मका इति गृह्यन्ते तथैवेहापि यदि गृह्येरन् तदा ओदनादिकर्मणो विवक्षायां पाचयति देवदत्तमिति स्यात् न तु देवदत्तेन पाचयतीति। एवं गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेप्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मका इति न गृह्यते। दत्तवान् पक्ववान् इत्यर्थे दत्तः पक्व इत्यापत्तेः। यत्तु प्राचाक्रन्दशब्दायह्वेञां नेत्युक्तं तदयुक्तम्। ह्वयतेर्निषेधस्य निर्मूलत्वेन अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वस्य तत्रेष्टत्वात्। क्रन्दह्वेञोस्तु शब्दक्रियत्वेपि शब्दः कर्म कारकं नेति प्राप्तेरेवाभावाच्चेति स्थितं मनोरमायाम्। यदपि श्रुग्रहदृशामिति कर्मत्वमुक्तं तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव। शृणोतेस्तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धम्। ग्राहेर्द्विकर्मकत्वं यद्यप्यजिग्रहत्तं जनको धनुस्तदिति भाट्टप्रयोगस्य अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेति कालिदासप्रयोगस्य चानुगुणं तथापि बहूनामसंमतमेव। अत एव तं धनुरजिग्रहद् बोधितवान्। सुतां ग्राहयितुमुद्वाह्यत्वेन बोधयितुमित्येवमुक्तप्रयोगं समर्थयांचक्रिरे। न च बुध्यर्थ-

हृक्रोरन्यतरस्याम् । १ । ५३ ॥

हृक्रोरणौ कर्ता स णौ वा कर्म स्यात् ।

एवं विनापि यथाश्रुतार्थे एव ग्राहेर्द्विकर्मकत्वमस्त्विति वाच्यम् । तथा हि सति जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामित्यत्र क्तप्रत्ययेनाभिधाने प्रयोज्यकर्मीभूतधेनोः स्यात् न तु गन्धमाल्यकर्मणः ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इत्युक्तेः । जायाप्रेरिता हि धेनुर्गन्धमाल्यं प्रतिगृह्णातीति भवत्येव । धेनुः प्रयोज्यकर्म ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात् प्रत्ययानभिहितत्वेन गन्धमाल्यकर्मणि द्वितीयायाः प्रवृत्तेः । सिद्धान्ते तु जायया प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः । द्विकर्मकत्वाऽभावेन गन्धमाल्यस्यैव क्तप्रत्ययेनाभिहितत्वात् । ययेति तृतीया तु णिजर्थं प्रति जायायाः कर्तृत्वेऽपि णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति धेनोः कर्तृत्वादुपपद्यते एवं चेह जायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत् प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमिति वृत्त्यर्थः । यद्यपि धेनुकर्तृकं जायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मीभूते गन्धमाल्ये इति विग्रहार्थस्तथाप्यन्यपदार्थान्तर्भावेणैव विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन एकार्थीभावः कल्प्यत इति नास्त्यत्रानुपपत्तिरिति दिक् ॥

हृक्रो ॥ हृ च कृ च हृकारौ तयोरिति विग्रहः । हृश्च कृश्च हृक्रोरिति वा । प्रथमान्तेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तात् । गतिबुद्धीत्यादीह नानुवर्तते तेन उभयत्र विभाषेयम् । अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वाद् विकारार्थस्य करोतेश्चाकर्मकत्वाद् गतिबुद्धीत्यादिना णौ कर्तुः कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चानयोः सकर्मकत्वादप्राप्ते अस्यारम्भात् प्राप्ता-

हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम् ॥ अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम् ॥ * ॥ अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा ॥

अधिशीङ्स्थासां कर्म । १ । ४ । ४६ ॥

अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ॥

अभिनिविशश्च । १ । ४७ ॥

अभिनीत्येतत्सङ्घातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्मार्गम् । परिक्रयणे संप्रदानमिति सूत्रादिह

उदाहरणमाह । हारयतीति । हरति करोति वा कटं भृत्य इत्यण्यन्तावस्थायां भृत्यः कर्ता स एव ण्यन्तावस्थायां कर्माऽभूत् । प्राप्ते तूदाहरणम् । तृणमभ्यवहारयति सैन्धवान् । तृणमभ्यवहारयति सैन्धवैर्विकारयति सैन्धवान्। विकारयति सैन्धवैरिति बोध्यम् । ननु यदि गतिबुद्धीत्यादेरिह नानुवर्तेत तदैतदेवं स्यात् । तत्रैव मानं न पश्याम इति चेन्मैवम्। न वेति विभाषेति सूत्रे उभयत्र विभाषासु भाष्यकृताऽस्य सूत्रस्य गणितत्वेनोक्तशङ्काया अनवतारात् । अभिवादीति । वद सन्देशवचने चुरादिराधृषीयः । अभिपूर्वत्वान्नमस्कारार्थता । अभिवादयतेरप्राप्तौ दृशेस्तु प्राप्तावयं विकल्पः। अभिवदति देवं भक्तस्तं प्रेरयत्यन्यः अभिवादयते । णिचश्चेत्यात्मनेपदं, परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येव। तथा पश्यति देवो भक्तो दर्शयते देवं भक्तमित्यादि ॥

अभिनिवि ॥ नेरल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणमीदृशसंघातविवक्षार्थमित्याह । संघातपूर्वस्येति । तेनेह न । निविशते यदि शूकशिखापदइति ।

मप्युक्तम्, तत्राऽन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् क्व चिन्न । पापेऽभिनिवेशः ॥

उपान्वध्याङ्वसः । १ । ४ । ४ ॥

उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः ॥ अभुक्त्यर्थस्य न ॥ * ॥ वने उपवसति ॥ उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादि

क्वचिन्नेति । पापेष्वभिनिविष्टानामिति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रयोगोऽत्र मानमिति भावः ॥

उपान्व ॥ लुग्विकरणादलुग्विकरणं बलीय इति वस निवास इति भौवादिक एव गृह्यते न तु वस आच्छादन इत्यादादिक इत्यभिप्रेत्य शपा निर्देशमाह । उपादिपूर्वस्य वसतेरिति । वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेध इति वार्तिकमर्थतो व्याचष्टे । अभुक्तार्थस्य नेति । वार्तिके अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसेराधारः कर्म नेत्यर्थः । वने उपवसतीति । कथं तर्हि गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रे हरिदिनमुपोषित इत्युदाहरणं सङ्गच्छत इति चेदत्राहुः । वसेरत्र स्थितिरर्थः भोजननिवृत्तिस्त्वार्थिकीति न दोष इति । उपपदविभक्तिमाह । उभसर्वतसोरित्यादिना । उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदन्तयोर्योगे द्वितीयेत्यर्थः । प्रकृतिद्वित्वेन तसोरिति द्वित्वनिर्देशः । अत्र उभशब्दादयच् न कृतः अनुकरणशब्दत्वेनासंख्यावाचित्वात् । तथा चोभशब्देन उभयशब्दो गृह्यते केवलात् पाद तसिलोऽसंभवादित्येके । वस्तुतस्तु वृत्तिविषये अयच्प्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितो यस्तस् तदन्तमस्त्येवेति यथाश्रुतं साधु इति तु मनोरमायां स्थितम् । धिगिति । धिक्शब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्येत्यर्थः । अत्र प्राञ्चः धिगित्यविभक्तिको निर्देशो

षु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ * ॥ उभयतः कृष्णं गोपाः ॥ सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाऽभक्तम् ।

गवित्ययमाहेतिवद् इत्याहुस्तन्न । तथा सत्यपदान्ततया दृष्टान्ते लोपः शाकल्यस्येव दार्ष्टान्तिके जश्त्वस्याप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चायं गकारान्त एवास्त्विति शङ्क्यं कस्य च द इति सूत्रे धिगित्युदाहरणस्यासंगतिप्रसङ्गात् । कस्य च द इत्यनेन हि ककारान्ताव्ययस्याकच्सन्नियोगेन दत्वं विधीयते । तस्माद्धिगिति विभक्त्यन्तमेव परन्तु प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् । यदि तु धिगित्यविभक्तिको निर्देश इत्यतावानेव प्राचां ग्रन्थस्तदा सम्यगेव । अव्ययत्वात्सुपो लुक्यविभक्तिको निर्देश इति वक्तुंशक्यत्वात् । उभयतः कृष्णमिति । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः षष्ठ्यर्थे द्वितीया । एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम् । अत्र व्याचक्षते । उभसर्वतसोरित्यत्र उभसर्वयोर्ग्रहणे परस्परसाहचर्यात्तसिलेव गृह्यते न त्वाद्यादिभ्यस्तसिस्तथा चोभयत इत्यादौ तसेश्चेत्यनेन तसिलादेशोऽवगन्तव्यस्तेन यत्र संज्ञायां तसिस्तसिलादेशाभावस्तत्र न द्वितीया किं तु षष्ठ्येव इति । तसिलभावस्तु तसेश्चेत्यत्र किंसर्वनामबहुभ्य इत्यनुवर्तनादिति । धिक् कृष्णाभक्तमिति । तस्य निन्द्यतेत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । स निन्द्य इत्यर्थः । प्रथमार्थे द्वितीयेत्येके । कथं धिङ् मूर्खेति । संबोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक् शब्दयोगाभावाद् द्वितीया न प्रवर्तत इति संबोधने चेति प्रथमैव भवतीति । क्रियापदं क्वचिच्छ्रुतं क्वचिदाक्षिप्तम् । तथा च धिक् मूर्ख निषिद्धाचरणमित्यर्थादिह कल्प्यम् । मूर्खसंबोध्यकनिषिद्धाचरणस्य निन्द्यतेति तु वाक्यार्थः प्रथमार्थे । धिग्योगे द्वितीयेति वादिमते तु मूर्खसंबोध्यकं निषिद्धाचरणं निन्द्यमिति वाक्यार्थः । यत्तु उपपदवि-

उपर्युपरि लोकं हरिः। अध्यधि लोकम्। अधोऽधो लोकम्॥ अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि ॥*॥ अभितः कृष्णम्। परितः कृष्णम्। ग्रामं समया निकषा। हा कृष्णाभक्तम्। तस्य शोच्यतेत्यर्थः। बुभुक्षितं न प्रति भाति किंचित्॥

भक्तः कारकविभक्तिर्बलीयसीति सम्बोधने प्रथमैव भवति संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। संबोधनस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभवाभावात्। न च देव प्रसीदेत्यादौ पस्तागत्या देव एव कर्तेत्यस्यैवोक्तिसंभव इति वाच्यम्। वास्तवकर्तृत्वेऽपि कारकविभक्तित्वस्य अलाभात्। किं च। देव त्वां भजे त्वां भजन्ति भक्ता इत्यादौ संबोध्यदेवस्य वास्तवमपि कर्तृत्वं नास्तीति आस्तां तावत्। उपर्युपरीति। कथं तर्हि उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धय इति। अत्राहुः। उपरिबुद्धीनामुत्तानबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः। तेनाऽऽम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया। यद्वा प्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधसः सामीप्य इति कृतद्वित्वस्य वार्तिके ग्रहणादिह च वीप्साद्विर्वचनत्वान्नास्ति द्वितीयाप्रसक्तिरिति। अभितः परित इति। एतच्चान्यत्रापि दृश्यत इति पूर्वोक्तस्यैव प्रपञ्चभूतमिति व्याचख्युः। अभितः कृष्णमिति। पर्यभिभ्यां चेति तसिल्। समयानिकषाशब्दौ सामीप्यवचनावव्ययौ। विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति इति माघः। हेति खेदे तदेतदाह। तस्य शोच्यते इति। बुभुक्षितमिति। बुभुक्षितस्येत्यर्थः। एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः न तु कर्मप्रवचनीयः। तेनात्र कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनेन गतार्थता न शङ्क्या॥

अन्तरान्तरेण॥ प्रतिपदोक्तत्वान्निपातयोरेव ग्रहणं न तु टाबन्ततृतीयान्तयोः परस्परसाहचर्याच्च। तद्यथा गुरुभार्गवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्न त्वाचार्यपरशुरामयोः। तेन किमन-

अन्तराऽरेणयुक्ते । २ । ३ । ४ ॥

आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् ॥

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

योरन्तरेणागतेनेति सिद्धम् । किमनयोर्विशेषेणज्ञातेनेत्यर्थः । अन्तरा त्वां मामिति । तव मम च मध्ये इत्यर्थः । हरिशब्दात्तु द्वितीया न भवति अन्तरङ्गतया प्रथमाया एवोत्पत्तेः । अन्तरेण हरिमिति । हरिं विनेत्यर्थः । मध्ये इत्यर्थेऽप्यन्तरेणशब्दो वर्तते मृणालसूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं स इति । चलच्चामरयोर्द्वयस्य मध्ये इत्यर्थः । युक्तग्रहणान्नेह । अन्तरा त्वां मां कृष्णस्य मूर्तिः । इह कृष्णान्न द्वितीया । अन्तराशब्दप्रयोगेऽपि अन्तरेत्यनेनानन्वयात् ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ इत्यधिकृत्येति । ईश्वरात्प्रागिति बोध्यम् । गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थत्वाय कर्मक्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः । बाहुलकाद्भूते कर्तर्यनीयर् तेन सम्प्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । तथा च हरिः क्रियायां द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदक इति । तथाहि । जपमनुप्रावर्षद् इत्यत्र अनुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते । अनुभूयते सुखमित्यादौ यथा । नापि षष्ठीव संबन्ध उच्यते द्वितीययैव तस्योक्तत्वात् । नापि प्रादेशं विपरिलिखति विमामा परिलिखतीत्यत्र विशब्देन मानक्रियेव क्रियान्तरमाक्षिप्यते कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । किं तु जपसंबन्धि वर्षणमिति द्वितीययावगतः संबन्धो लक्ष्यलक्षणभाव

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥

लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ॥

एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । परापि हेतौ तृतीयाऽनेन बाध्यते । लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना सिद्धे पुनःसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् ॥

एवेति अवगमात् संबन्ध एवानुना विशेषवस्थाप्यते । क्वचित्तु क्रियागतविशेषद्योतकेऽपि इयं संज्ञा वचनात् प्रवर्तते । सुः पूजायामतिरतिक्रमणे चेति यथा ।

उक्तसंज्ञ इति । कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः । गत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति । ननु जपमनु प्रावर्षदित्यत्र दृष्टं प्रत्यनोर्योगाभावेन क्रियायोगाभावादेतयोः संज्ञयोः प्राप्त्यभावात् कथं तदपवादत्वम् अस्याः संज्ञाया इति चेद् अत्राहुः । गम्यमाननिशमनक्रियामपेक्ष्य तयोः प्राप्तिरस्तीति सम्भावनामात्रेण सूत्रस्य निर्बाधत्वात् । न चैवं कर्मत्वादेव द्वितीया सिद्धौ किमनया संज्ञयेति वाच्यम् । जपस्य निशमनप्रयुक्तहेतुत्वाख्यसंबन्धविवक्षया कर्मत्वाभावेन तृतीयायां प्राप्तायां तदारम्भात् । न चैवमपि जपमनु निशम्य देवः प्रावर्षद् इत्यर्थावगमाल्ल्यबन्तलोपेऽपि पञ्चम्यपवादायैवेयं संज्ञाऽस्त्विति वाच्यम् । ल्यबन्तलोपे हि कर्मणि चाधिकरणे च पञ्चमी जपस्य तु कर्मत्वादिना विवक्षाभावादिति ।

परापि हेतौ तृतीयेत्यादि । अयं भावः । लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः यो न हेतुः वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति । हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमित्यादि । जपमनुप्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूते लक्षणे परत्वात्तृतीया स्यात्तां बाधित्वा अनुर्लक्षण इति पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्याद् द्वितीयैव

तृतीयार्थे । १ । ४ । ८५ ॥

अस्मिन् द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना ॥ नद्या सह संबद्धेत्यर्थः । षिञ् बन्धने क्तः ॥

हीने । १ । ४ । ८६ ॥

हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः ॥

उपोऽधिके च । १ । ४ । ८७ ॥

अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने, उप हरिं सुराः ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ९० ।

एष्वर्थेषु विषयतेभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे वृक्षं

भवतीति । न च तृतीयार्थ इति सूत्रेणेह गतार्थता शङ्क्या तस्य पुरस्तादपवादन्यायेन सहयुक्तेऽप्रधान इत्येतावन्मात्रबाधकत्वात् । सामर्थ्यादिति । अत एव हेतुत्वपर्यन्तमपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियते इति भावः ॥

नदीमन्वेति ॥ द्वितीयायाः सम्बन्धोऽर्थः षष्ठ्यपवादत्वादेतद्द्वितीयायाः स चेह सम्बन्धः साहित्यरूप एवेत्यनुना द्योत्यते ॥

हीने ॥ उत्कृष्टादेव द्वितीया न त्वपकृष्टाच्छक्तिस्वभावादित्याशयेनोदाहरति । अनु हरिमिति ॥

उपोऽधिके च ॥ चकारेण हीने इत्यनुकृष्यते तदाह । अधिके हीने चेति । अधिके संज्ञाविधानं न द्वितीयार्थमित्याह । सप्तमी वक्ष्यत इति । यस्मादधिकमित्यनेनेति भावः । तस्मिन्नपि सूत्रे कर्मप्रवचनीया इत्यनुवृत्तेरधिके संज्ञाविधानमावश्यकमेवेति ज्ञेयम् । उप हरिमिति । पूर्ववदुत्कृष्टादेव द्वितीया ॥

लक्षणेत्थम् ॥ वृक्षं प्रतीति । वृक्षसम्बन्धि द्योतनमर्थः । सम्बन्धस्य लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयन्ति । भक्तो विष्णुं प्रतीति । विष्णोर्भक्तस्य विषयविषयिभावः प्रत्यादिद्यो-

प्रति पर्यनु वा विद्योततेत् । इत्थंभूताख्याने भक्तो विष्णुं प्रतिपर्यनु वा । भागे, लक्ष्मीर्हरिं प्रति पर्यनु वा हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायां वृक्षं वृक्षं प्रति पर्यनु वा सिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम् । एषु किम् । परिषिञ्चति ॥

अभिरभागे । १ । ४ । ९१ ॥

भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभिवर्तते । भक्तो हरिमभि । देवदेवमभिसिञ्चति । अभागे किम् । यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् ॥

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ९३ ।

उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति ।

त्यः । भक्तः कञ्चित् प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः । लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति । लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः । वृक्षं वृक्षमिति । इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते । प्रत्यादिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते । कर्मण्येव द्वितीया कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् षत्वं न एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोक्ता इति व्याख्यातमाकरे । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति तु न भवति । वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात् । परिषिञ्चतीति । सर्वतः सिञ्चतीत्यर्थः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् ॥

ममाभिष्यादिति ॥ मम भागः स्यादित्यर्थः । प्राञ्चस्तु मामभिष्यादिति प्रत्युदाहरन्ति तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः । उपसर्गयोगेनास्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया अत्र च मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानादभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षत्वम् ॥

कुतोऽध्यागच्छतीति । इह प्रजयति पराभवति वृक्षं प्रतिविद्योतत इत्यत्र प्रादेर्विशेषद्योतकत्ववदधिपर्योरिह विशेष-

गतिसंज्ञाबाधाद्गतिर्गताविति निघातो न ॥

सुः पूजायाम् । १ । ४ । ९४ ॥

सुसिक्तम् । सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायां किम् । सुषिक्तं किं तवात्र । क्षेपोयम् ॥

अतिरतिक्रमणे च । १ । ४ । ९५ ॥

अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अतिदेवान् कृष्णः ॥

अपिः पदार्थसंभावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ९६ ॥

एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वान्न षः । संभावनायां लिङ् तस्या एव विषयीभूते

द्योतकत्वाभावादानर्थक्यं धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन त्वर्थवतास्त्येवेति बोध्यम् । गतिर्गतावित्यत्र पदादित्यधिक्रियत इति पदात्परत्वसंपत्तये कुत इत्युक्तम् ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ चकारेण पूजायामित्यनुकृष्यत इत्याह । पूजायां चेति । अतिक्रमणमुचितादधिकस्यानुष्ठानम् । अर्थद्वयेप्येकमेवोदाहरति । अति देवान् कृष्ण इति । अन्ये तूदाहरन्ति अति सिक्तमति स्तुतमिति, बहुतरं समीचीनं वा सिक्तं स्तुतं चेत्यर्थः । बहुतरार्थे अतिक्रमणं समीचीने पूजेति विवेकः ॥

अपिः पदार्थ ॥ सर्पिषोपि स्यादिति । सर्पिर्बिन्दुः स्यादित्यर्थः । अपिः कर्मप्रवचनीयत्वे फलमाह । अनुपसर्गत्वान्न ष इति । उपसर्गसंज्ञाभावादुपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिरितीह न प्रवर्तत इति भावः । संभावनायामिति । संभाव्यत इति संभावना । ण्यासश्रन्थो युच् । भवनक्रियासंभावनायां भवनस्य विषयत्वादाह । तस्या एवेति । संभावनाया एवेत्यर्थः । कर्तृदौर्लभ्येत्या-

भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते। सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसंबन्धे। इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम। द्वितीया तु नेह प्रवर्तते। सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात्। अपि स्तुयाद्विष्णुम्। संभावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः। अपि स्तुहि। अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा। धिग् देवदत्तमपि स्तुयाद्वृषलम्।

दि। कर्तृदौर्लभ्याद्भवनक्रियाया दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दो भवनक्रियावाचिना स्यादित्यनेन संबध्यत इत्यर्थः। अवयवावयविभावेति। सर्पिरवयवी बिन्दुरवयवः। इयमेवेति। बिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकतैवेत्यर्थः। द्वितीयेति। कर्मप्रवचनीययुक्त इत्यनेन विहिता। न त्वपिनेति। न च बिन्दुना योगे तद्द्योतकापिशब्देनापि योगो जात एवार्थद्वारा शब्दानां योगस्याभ्युपगमादिति शङ्क्यम्। अपिशब्दस्य बिन्दुद्योतकत्वाभावात्। कथं तर्हि बिन्दुप्रतीतिरिति चेत् शृणु। अपिना द्योत्यं भवनदौर्लभ्यमेव कर्तृदौर्लभ्यमाक्षिपति कर्ता त्विह बिन्दुरेवेति स प्रतीयते। अत एवापिशब्दबलेन गम्यमानस्येत्युक्तं न त्वपिना गम्यमानस्येति। उक्तत्वादिति। उक्तप्रायत्वादित्यर्थः। अपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यत इत्युक्तेः स्यादित्यस्यापिना योगो न तु सर्पिष इत्यस्येत्यर्थपर्यवसानात्। अपि स्तुयादिति। अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयादित्यधिकोक्तिः। एतादृशस्यान्यदीयस्तवने सामर्थ्यमस्तीत्यत्र किं वक्तव्यमिति भावः। इह संभावनाद्योतकोऽपिशब्दः पूर्वत्र तु संभावनाविषयदौर्लभ्यद्योतक इति महान् भेदः। उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं न भवति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात्। एवमुत्तरत्रापि

गर्हा । अपि सिञ्च अपि स्तुहि । समुच्चये ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ॥

इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

बोध्यम् । अपि सिञ्च अपि स्तुहीति । सिञ्च स्तुहि चेत्यर्थः ॥

कालाध्वनोः ॥ अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोगश्चात्यन्तसंयोगः निरन्तरसन्निकर्ष इत्यर्थः । केनेत्याकाङ्क्षायां गुणक्रियाद्रव्यैरित्यौचित्याद् बोध्यम् । द्वितीया स्यादिति । श्रुतत्वात्कालाध्ववृत्तिभ्यामेव । स्वरूपग्रहणं त्विह न भवति । कालाः, अत्यन्तसंयोगे चेति समासविधायके काला इति बहुवचननिर्देशेन द्वितीयाविधौ स्वरूपविधिर्नेति ज्ञापनात् । अत एव मासप्रमितः मुहूर्तं सुखमिति द्वितीया समासविधावुदाहरिष्यति । मासं कल्याणीत्यादि । अकर्मकधातुभिर्योगएव देशकालादीनां कर्मसंज्ञाविधानान्नेह कर्मणि द्वितीयेति द्वितीया प्राप्नोतीति भावः । मासस्य द्विरिति । कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे इत्यनेन षष्ठीति प्राञ्चः तन्न, तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या द्विरह्नो भोजनमिति कृदन्तेन सह समासनिवृत्तेरेव फलितत्वात् । तस्मादिह षष्ठी शेषइति ऽसूत्रेणैव षष्ठी भवत्यन्तरङ्गत्वादित्याहुः । अन्यार्थमारब्धस्यापि कृत्वोर्थप्रयोग इतिसूत्रस्य द्विरह्नो भुङ्क्त इत्यत्र विशेषविहितत्वात्प्रवृत्तौ बाधकं नास्तीति केचित् ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ।

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोर्थः कर्ता स्यात् ॥

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं कारकं करणसंज्ञं स्यात् । तम-

इति द्वितीया ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । आह च । धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यत इति । स्थाल्यादीनां वस्तुतः स्वातन्त्र्याभावेपि स्थाली पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादिप्रयोगोपि साधुरेवेति ध्वनयति । विवक्षितोर्थ इति ॥

साधकतमं करणम् ॥ प्रकृष्टेति । यद्व्यापारानन्तरं फलनिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम् । उक्तं च । क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् । विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि करणत्वमस्तीति सूचितम् । आह च । वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् । स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत इति । अयं भावः । कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न नियतम् । किं तु वैवक्षिकं न हि गौः सर्वं प्रति गौरेव न तु कंचित् प्रत्यगौरितिवद्विशेषणं सर्वं प्रति विशेषणमेवेति वक्तुं शक्यम् । तथा च कया धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने प्रकृतधातुव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्ता व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म । कर्तृकर्मद्वारकं यस्मिन् व्यापारस्य फलस्य वा आश्रयोधिकरणमिति स्थितम् । पच्यर्थो व्यापारस्त्वनेकधा । एवं च पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता । ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्तारः । तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री । अवयवविभागादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः । स्था-

ल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोपि स्थाली करणमेव न तु कर्त्री देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्धातूपात्तत्वात्, तथा आदिखादिभ्यामुपात्तेर्थे प्रयोज्यः कर्ता तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते प्रयोज्यः कर्म अधिपूर्वैः शीङादिभिरुपात्तेर्थे आधारः कर्म केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि ज्ञेयम्। एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोध इति केषांचिदुक्तिः परास्ता। यद्धातूपात्तक्रियायां यदा यस्य स्वातंत्र्यं विवक्ष्यते तदा तत्क्रियायां स कर्ता यदुपात्तया कर्तुः क्रियया यदा आप्तुमिष्टतमत्वेन यद्विवक्ष्यते तदा तत् कारकं तत् क्रियायां कर्मेत्येवं शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षे उक्तिसंभवाभावात्। यत्तु केचित्परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेद् वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ स्वसमवेतक्रियाजन्यविभागादिफलशालिनि कर्तर्यतिव्याप्त्यभावेप्यपादानेऽतिव्याप्तिः स्यादेवातस्तु धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्येवाभ्युपगन्तव्यम्। एवं च सति ग्रामं गच्छतीत्यादिसकर्मकेषु गमनजन्यसंयोगादाविष्टानुरोधेन धात्वर्थतावच्छेदकत्वेभ्युपगतेपि वृक्षात्पततीत्याद्यकर्मकेषु पतनादिजन्यविभागादौ तदवच्छेदकत्वाकल्पनान्नापादानेतिव्याप्तिर्न वा ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्त्तर्यतिव्याप्तिः संयोगादिफलजनकीभूतधात्वर्थस्य परसमवेतत्वविशेषणात्कर्मत्वेनाभिमतं यत्तद्भिन्नस्य परशब्देनात्र विवक्षितत्वादित्याहुस्तदप्येतेन प्रत्युक्तम्। ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तर्यव्याप्तेः। णिजर्थप्रेरणाजन्यप्रयोज्यव्यापारे गमनादौ धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात्। तत्त्वाभ्युपगमे तु देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः। गतिबुद्धीत्यादिशास्त्राभ्युपगमं विना क्वचित् प्रयोज्यकर्तरि कर्मत्वं क्वचित्तु कर्तृत्व

ब्ग्रहणं किम् । गङ्गायां घोषः ॥

मिति निर्द्धारयितुमशक्यत्वात् । हृक्रोरन्यतरस्यामिति शास्त्रमन्तरेण हारयति वा कटं भृत्येन भृत्यमित्यत्र वैकल्पिककर्मत्वस्य दुरुपपादत्वाच्च । एतादृशेषु वैयाकरणोक्त्यैव निर्वाह इति चेन्न हि आकडारादेका संज्ञा या परानवकाशा चेत्युक्तत्वान्निरवकाशया अपादानसंज्ञया सावकाशायाः कर्मसंज्ञाया बाधान्नोक्तातिव्याप्तिरिति किमनेन धात्वर्थतावच्छेदकेत्यादिपरिश्रमेण । स्यादेतद् आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मनेत्यादिप्रयोगः कथं संगच्छते एकस्यैव वस्तुनो युगपदेकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वादेरसंभवात् परया कर्तृसंज्ञया कर्मकरणादिसंज्ञाया बाधात् नैष दोषः । अहंकाराद्युपाधिभेदेनात्मनोपि भेदमाश्रित्यात्मानमात्मना हन्तीत्यादिप्रयोगस्याकरे समर्थितत्वात् । ननु साधकं करणमित्येवास्तु कारकाधिकारादिह कारकमिति वर्तते साधकं कारकं हि पर्यायस्तथा चोभयोपादानेन प्रकर्षो लभ्यत इत्याशयेन पृच्छति । तमब्ग्रहणं किमिति । इतरस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्याय एतत्सूत्रादन्यत्र न प्रवर्तत इति ज्ञापनाय तमब्ग्रहणमित्याशयेन ज्ञापनफलमुदाहरति । गङ्गायां घोष इति । उक्तज्ञापनानङ्गीकारे त्विहाधिकरणसंज्ञा न स्यात् तिलेषु तैलं दधिनि सर्पिरित्यादौ मुख्याधारे तस्याश्चरितार्थत्वादिति भावः । अत्र व्याचख्युः । यदा च तीरधर्म आधारत्वसामीप्यात् प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनं यदा तु गङ्गाशब्द एव तीरे वर्तते तदा तु न प्रयोजनं तीरस्य मुख्याधारत्वात् । तत्राद्यपक्षे विभक्तिलाक्षणिकी द्वितीये तु प्रकृतिलाक्षणिकीत्यादि ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ॥

अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली ॥

रामेणेति ॥ यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणतैव तथापि कृदुपस्थितानां विशेष्यतैव । सत्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः । धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोर्हन्यत इत्यादिकर्माख्यातसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासाभावेऽपि हत इत्यादिकर्मक्तसमभिव्याहारे व्यत्यासोऽस्त्येव । तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारो धनुराकर्षणादिस्तद्विषयीभूतो यो बाणव्यापारः शरीरभेदनादिस्तत्साध्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः । वालिनं हन्ति वाली हन्यत इत्यादौ तु वालिनिष्ठप्राणवियोगानुकूलो यः शरीरभेदनादिर्बाणव्यापारस्तद्विषयको रामनिष्ठधनुराकर्षणादिव्यापार इत्यर्थो बोध्यः । अत्रेदमवधेयम् । फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृतः । फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् । इह धातुः स्मृत इत्यन्वयः । वाचकत्वेनेति शेषः । आश्रये तु तिङ इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेन स्मृता इति संबध्यते । वाचकत्वेनेति पूर्ववत् । तिङ इत्युपलक्षणं द्वितीयादीनामपि आश्रयमात्रार्थकत्वात् । नन्वेवमाधारार्थकत्वे द्वितीयातृतीयासप्तमीनां सांकर्यं स्यात् नैवम् । निरूपकभेदेनाधारभेदात् फलनिरूपिताधारभेदो द्वितीयार्थः । व्यापारनिरूपितः फलनिरूपितश्च सप्तम्यर्थ इति ह्यभ्युपगम्यते फले प्रधानमिति । एतच्च प्रायिकम् । कर्मक्तसमभिव्याहारे तु व्यत्यासोऽस्त्येवेति उक्तत्वात् । हरिं भजति देवदत्त इत्यादौ तु व्यापारस्य प्राधान्य-

प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥*॥ प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमेणैति । द्विद्रोणेन

मस्त्येव । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्हर्य्याधारयोर्देवदत्ततिङर्थाधारयोश्चाभेद इह संसर्गः तथा च हर्य्याधारिका या प्रीतिस्तदनुकूल एकदेवदत्ताधारको वर्त्तमानो यो व्यापार इति वाक्यार्थः । न चाधारतैव वाच्येति मन्तव्यम् । तन्निष्ठधर्मस्याधारतात्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वापत्त्याऽतिगौरवात् । कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरसभङ्गापत्तेश्च । अत एव भाष्यकारोप्याह । सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामिति । अनभिहिते किम् । हरिः करोति । पाचकः । कर्तरि ण्वुल् । शाब्दिकः । शब्ददर्दुरं करोतीति ठक् । कृतं विश्वं येन कृतविश्वः विश्वकर्मककृत्याश्रय इत्यर्थः । जीवन्त्यनेन जीवनः । करणे ल्युट् । प्रकृत्यादिभ्य इति । आकृतिगणोयम् । तेन नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्त इत्यादि सिद्धम् । चारुरिति । अभिरूप इत्यर्थः । क्रियाया अश्रवणात् कर्तृकरणयोरभावात् षष्ठीह प्राप्ता । एतच्च गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात्सिद्धं, करणान्तरव्युदासाय हि प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम् । स्वभावेनायमभिरूपः कृतो न त्वलङ्कारादिनेत्यर्थात् । प्रायेण याज्ञिक इति । एतदपि गम्यमानज्ञानक्रियां प्रति करणत्वात्सिद्धम् । आचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोयमिति जनैर्ज्ञायत इत्यर्थात् । गोत्रेण गार्ग्य इति । गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः । प्रथमात्र प्राप्ता, गोत्रेणाहं ज्ञाये इत्यर्थात् इहापि तृतीया सिद्धा । समेनेत्यादि । सममेतीत्याद्यर्थे समविषमाभ्यां कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । इहापि तृतीया सिद्धा पथोपि गमने करणत्वाभ्युपगमात् । द्विद्रोणेनेति । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ।

धान्यं क्रीणाति । सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि ॥

दिवः कर्म च । १ । ४ । ४३ ॥

दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्करणसंज्ञम् । अक्षैरक्षान्वा दीव्यति ॥

अपवर्गे तृतीया । २ । ३ । ६ ॥

अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वानुवाकोधीतः । अपवर्गे किम् । मासमधीतो नायातः ॥

द्रोणद्वयसंबन्धिधान्यमित्यर्थः । इह षष्ठी प्राप्ता । द्विद्रोणपरिमितधान्यार्थे मूल्ये द्विद्रोणशब्दस्तस्य च क्रयं प्रति करणत्वमितीहापि तृतीया सिद्धेति दिक् ॥

चादिति । करणशब्दानुवृत्त्या परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्यामित्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यांग्रहणापकर्षणेन वा संज्ञयोः पर्यायत्वे लब्धे चग्रहणं समुच्चयार्थम् । तेन मनसा दीव्यतीति मनसा देव इत्यत्र कर्मण्यण् करणे तृतीया चोभयं युगपत्सिध्यति । मनसः संज्ञायामित्यलुक् । किं च अक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वाद् अणि कर्तुर्णौ गतिबुद्धीत्यनेन कर्मत्वं न । अणावकर्मकादिति परस्मैपदमपि भवति । ननु कर्मकरणसंज्ञासमावेशस्य मनसा देव इत्यत्र कृतार्थत्वादक्षान्दीव्यतीत्यत्र परत्वात्तृतीयैव स्यान्न तु द्वितीयेति चेदत्राहुः । कार्यकालपक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र पदस्योपस्थानम् । तस्यानवकाशत्वाद् द्वितीयेति । स्यादेतद्, दीव्यन्ते अक्षा इत्यत्राभिहितेपि कर्मणि करणत्वस्यानभिधानात्तृतीया स्यात् तथा देवना अक्षा इत्यत्र ल्युटा करणत्वस्याभिधानेपि कर्मणोनभिधानाद् द्वितीया स्यात् नैवम् । एकैव ह्यत्र शक्तिः संज्ञाद्वयो-

सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १९ ॥

सहार्थेन युक्ते ऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकंसार्धंसमंयोगेपि । विनापि तद्योगं तृतीया वृद्धो यूनेत्यादिनिर्देशात् ॥

येनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ॥

येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । अक्ष्णा काणः । अक्षिसंबन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविकारः किम् । अक्षि काणमस्य ॥

गिनो तथा चैकस्यां शक्तावभिहितायामन्यस्या अप्यभिधानादुभयथाप्यभिधानमेव न त्वनभिहितत्वम् ॥

युक्ते इति । सहेनाप्रधान इत्येव वाच्ये युक्तग्रहणादर्थग्रहणमित्याह । सहार्थेनेति । सहार्थकशब्देन सहसाकंसार्धमित्यनेनेत्यर्थः । पुत्रेणेति । पितुरेवागमनक्रियासंबन्धः शाब्दः पुत्रस्य त्वार्थ इत्येतावतैव तत्प्राधान्यमुच्यते । अप्रधानग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोपपत्तेः । न च यत्र प्रथमा न प्राप्नोति पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौ तत्र प्रधानात् पितुरपि तृतीया स्यात् अतस्तद्वारणायाप्रधानग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्या एव तत्र प्रवृत्तेरिति दिक् ।

येनाङ्ग ॥ येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोवयव एव गृह्यते सन्निधानात् । स चार्थाद्विकृत एव । न त्वविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः संभवति तदेतदाह । येनाङ्गेन विकृतेनेति । अङ्गिन इति । सूत्रेङ्गशब्द अर्शआद्यजन्त इति भावः ।

इत्थम्भूतलक्षणे । २ । ३ । २१ ॥

कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । २ । ३ । २२ ॥

संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा सञ्जानीते ॥

हेतौ । २ । ३ । २३ ॥

हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधा-

जटानामित्थंभूतलक्षणत्वमुपपादयति । जटाज्ञाप्येति । जटाभिर्ज्ञाप्यं यत्तापसत्वं तद्विशिष्ट इत्यर्थः ॥

संज्ञो ॥ ज्ञा अवबोधने इत्ययमेव गृह्यते न तु जनी प्रादुर्भाव इति तस्याकर्मकत्वात् । ङसः प्राग्भागस्य ज्ञ इत्यस्याल्लोपो न इत्यल्लोपे न निष्पन्नतया लाक्षणिकत्वाच्चेत्याशयेनाह । जानातेरिति । संजानीत इति । संप्रतिभ्यामनाध्यान इति तङ् । कृद्योगे परत्वात् कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्येव पितुः संज्ञाता । आध्याने तु पित्रा पितरं वा संजानाति । हरदत्तस्त्वाह । आध्याने परत्वादधीगर्थेति षष्ठी मातुः संजानातीति । तन्न । तस्य शेषाधिकारादिति मनोरमायां स्थितम् ॥

हेतौ ॥ हेतुरिह लौकिकः फलसाधनीभूतो गृह्यते न तु तत्प्रयोजको हेतुश्चेति कृत्रिमः । तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाविधानात् कर्तृत्वादेव तृतीयासिद्धेरत आह । हेत्वर्थ इत्यादि । ननु लौकिकहेतोरपि करणत्वादेव तृतीयासिद्धौ किमनेनेत्याशङ्क्य हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाह । द्रव्यादीति । आदिशब्देन गुणक्रिये ग्राह्ये । द्रव्यगुणक्रियानिरूपितन्निर्व्यापारसव्यापारवृत्ति च यत्-

रणां च हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च । दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः ।

हेतुत्वमित्यर्थः । करणत्वं त्विति । क्रियामात्रनिरूपितं व्यापारवद्वृत्ति च यत्तत्करणत्वमित्यर्थः । एवं च हेतुकरणयोर्भेदादन्यतरेणान्यस्यान्यथा सिद्धिर्न शक्येति भावः । उक्तं च । द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् । अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यत इति । द्रव्यविषये हेतुत्वमुदाहरति । दण्डेन घट इति । दण्डहेतुको घट इत्यर्थः । अत्र हि व्यापारोऽस्तु वा मास्तु साक्षात् क्रियान्वयित्वाभावात् करणत्वं नास्तीति भावः । क्रियाविषये उदाहरणमाह । पुण्येन दृष्ट इति । पुण्यशब्देनेह परमापूर्वमुच्यते तस्य च हरिदर्शनरूपक्रियान्वयित्वसंभवेऽपि व्यापारत्वाभावान्न करणत्वमिति भावः । यदा यागादिकमेव पुण्यशब्देन विवक्ष्यते तदा तस्य व्यापारवत्त्वमस्त्येवेति कर्तृकरणयोरित्यनेनैव तृतीया सिद्धा । गुणविषये तु पुण्येन गौरवर्ण इत्याद्युदाहार्यम् । जटाभिस्तापस इत्यादौ तु लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां हेतुत्वाविवक्षणादनेनाप्राप्ता तृतीयेत्थंभूतलक्षण इत्यारब्धमित्याहुः । अत्र केचिदुत्प्रेक्षन्ते । द्रव्यादिसाधारणत्वाद्धेतुत्वस्य हेतावित्यनेनैव बाणेन हत इत्यादिप्रयोगसिद्धेः कर्तृकरणयोरिति सूत्रे करणग्रहणं त्यक्तुं शक्यं करणसंज्ञा तु आवश्यकी करणाधिकरणयोश्चेत्याद्यर्थमिति । अन्ये तु क्रियासाधकतमं यत्तद्व्यापारवत्त्वेन विवक्षितं चेत् करणं नो चेद्धेतु । द्रव्यसाधकतमस्य दण्डादेस्तु व्यापारवत्त्वेऽपि हेतुत्वमेव । एवं च रामेण बाणेन हत इत्यादौ हनने बाणादिर्निमित्तमित्येतावदेव यदा विवक्ष्यते तदा हेतावित्यनेनैव तृतीया । बाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रय इत्येव व्यापाराविष्टत्वेन विवक्षायां

फलमपीह हेतुः। अध्ययनेन वसति। गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका। अलं श्रमेण। श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः। इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम्। शतेन शतेन वत्सान् पाययति पयः। शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः॥ अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया॥*॥ दास्या संयच्छते कामुकः। धर्म्ये तु भार्यायै संयच्छति॥

तु हेतुत्वाविवक्षणात् कर्तृकरणयोरिति करणे तृतीया आरब्धे। त्याहुः। फलमपीति। एतच्च प्रत्यय इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। अध्ययनेनेति। तादर्थ्यविवक्षया चतुर्थ्यपि भवतीति चतुर्थ्या सहेयं तृतीया विकल्प्यते अध्ययनाय वसति। अत्र केचित् परिष्कुर्वन्ति। अध्ययनेन वसतीत्यत्र दण्डहेतुको घट इतिवदध्ययनहेतुको निवास इत्यर्थस्वीकारेप्ययं विशेषः। अध्ययनस्य फलेन सहाभेदः संसर्गः उपकारकत्वेन सह निरूपकता। ततश्च फलभिन्नाध्ययननिरूपितोपकारकत्वाश्रयनिवासनानुकूलो व्यापार इत्यर्थः। दण्डेन घट इत्यत्र तु दण्डनिष्ठोपकारकत्वनिरूपितोपकार्यत्वाश्रयो घट इत्यर्थः। उपकार्यं हि साध्यफलमपि तदेवेति। गम्यमानापीति। अपिशब्देन श्रूयमाणा क्रिया समुच्चीयते न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका किं तु गम्यमानापीति भावः। साधनेति। साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थं प्रतीतिभावः। अशिष्टेति। एतच्च दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे इत्यनेन ज्ञाप्यत इति मनोरमायां स्थितम्। केचिदिह परिष्कुर्वन्ति। अशिष्टव्यवहार इत्यंशो वाचनिक एव। अन्यांशस्तु ज्ञापकसिद्ध इति। दास्या संयच्छते इति। दाणश्च सा चेदिति तङ्। पाघ्राध्मेति यच्छादेशः। कामुक इति। लषपतपदेत्यादिना कमेरुकञ्। इति तृतीया॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ॥

चतुर्थी सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ॥

विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दानीयो विप्रः ॥ क्रियया

कर्मणा ॥ महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविधानार्थम् । सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै तत्सम्प्रदानमिति । अत एवाह । दानस्येति । दानक्रियाकर्मणा कर्ता यमभिप्रैति संबध्नाति संबद्धुमीप्सति वा तत् कारकं संप्रदानसंज्ञकमित्यर्थः । तेन अजां नयति ग्रामम् । हस्तं निदधाति वृषे इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनम् । अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति । तत्र हि ददातिर्भाक्तः । एतच्च वृत्तिमतम् । भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीत्यादिप्रयोगात् । रजकस्य ददातीति प्रयोगस्तु शेषत्वविवक्षायां भविष्यति । न चैवमजां नयति ग्राममित्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः । अजां प्रति ग्रामस्य शेषित्वाभावात् । यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते गां प्रति तु विप्रस्य शेषित्वमस्तीति भवति तस्य संप्रदानसंज्ञा । अत्र अभि प्रैतीत्येतत्पदत्रयं न तु समासः । उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समासो वक्तव्य इति वार्तिकस्यच्छन्दोविषयत्वादिति हरदत्तः । भाषाविषयत्वे तु यत् प्रकुरुते इत्यादौ समासत्वात्सोरुत्पत्तिः स्यात् । लिङ्गसर्वनामनपुंसकतामभ्युपेत्य स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि कृतेऽपि ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः स्यात् । यत् प्रकुर्वीरन्नित्यत्र तु नलोपः स्यात्तस्मादुक्तवार्तिकस्यच्छन्दोविषयत्वं युक्तमेव ॥

दानीय इति । बाहुलकात्संप्रदाने अनीयर् । क्रिययेति । क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वाभावात् तया अभिप्रयमाणस्य सूत्रेण

यमभिप्रैति सोपि सम्प्रदानम् ॥ * ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । १ । ४ । ३३ ॥

रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोर्थः सम्प्रदानं स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोभिलाषो रुचिः । हरिनि-

---

संज्ञा न प्राप्नोतीति वचनम् । एतच्च क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इत्यनेन सिद्धम् । पत्ये शेते इत्यादौ पतिमनुकूलयितुं शेते इत्याद्यर्थाभ्युपगमे बाधकाभावात् । भाष्यकारमते तु कर्मणा यमभिप्रैतीति सूत्रेणैव सिद्धम् । संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिम कर्मेति तैरुक्तत्वात् । नन्वेवमपि ददातिकर्मत्वात् क्रियया यमभिप्रैतीत्येतद्वचनं कर्तव्यमेवेति वाच्यम् । भाष्ये अन्वर्थसंज्ञात्वास्वीकारात् । नन्वेवं कटं करोति ओदनं पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसङ्गस्तथा च वचनद्वयबलात् कर्मसंप्रदानयोः पर्यायत्वे कटाय करोतीत्याद्यनिष्टप्रयोगोपि स्यादिति चेदत्राहुः । पत्ये शेते इत्यकर्मकस्थले सावकाशायाः संप्रदानसंज्ञायाः निरवकाशया कर्मसंज्ञया बाधितत्वान्नैत्रानिष्टप्रसक्तिः । न चैवं गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्याविति सूत्रमावश्यकमेवेति तत्प्रत्याख्यानं भाष्यस्थं न संगच्छत इति वाच्यम् । भाष्ये तत्प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादमात्रत्वादिति । स्यादेतद् दानस्य तदर्थत्वात्तादर्थ्ये चतुर्थी सिद्धैव किमनया संप्रदानसंज्ञया मैवम् । दानक्रियार्थं हि संप्रदानं न तु दानक्रिया तदर्था । कारकाणां क्रियार्थत्वात् । कर्मणः करणसंज्ञेत्यादिच्छान्दसमेतत् । अत एवेदं सुब्व्यत्ययेन सिद्धत्वादिति प्रत्याख्यायते ॥

रुच्यर्थानाम् ॥ रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थास्तेषाम् । प्रीयमाण इति । प्रीञ् तर्पणे अस्मात् कर्मणि लट् । हरये रोचत इति ।

निष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री। प्रीयमाणः किम्। देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि॥

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः। १। ४। ३४॥

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात्। गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते ह्नुते शपते वा। ज्ञीप्स्यमानः किम्। देवदत्ताय श्लाघते पथि॥

धारेरुत्तमर्णः। १। ४। ३५॥

हरिं प्रीणयतीत्यर्थः। कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम्। यद्यपि रुचिर्दीप्तावपि पठ्यते तथापीह दीप्तिर्न विवक्षितेत्याह। अन्यकर्तृकोऽभिलाष इति। अत एवादित्यो रोचते दिवि इत्यत्र दीप्त्यर्थे संज्ञा न भवति। हरिनिष्ठप्रीतेरिति। एतेन अन्यकर्तृकत्वमिह प्रीत्याश्रयान्यकर्तृकत्वमित्युक्तं भवति। मोदकः पथीति। देवदत्तस्यैव प्रीयमाणत्वं न तु पथ इति न तस्य संप्रदानत्वम्। प्रीयमाणपदाभावे तु पथोऽपि स्यादिति भावः॥

श्लाघह्नुङ्॥ श्लाघृ कत्थने। ह्नुङ् अपनयने। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। शप उपालम्भे। कृष्णाय श्लाघत इति। कृष्णं स्तौतीत्यर्थः। कर्मत्वे प्राप्ते वचनमिदम्। अन्ये त्वाहुः। कृष्णाय आत्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति। अस्मिंस्तु पक्षे शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम्। ह्नुत इति। सपत्नीभ्यः कृष्णं ह्नुवाना तमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। यस्य कस्य चित् ह्नुते बोधयतीति वा। तिष्ठत इति। स्थित्या स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेति तङ्। शपत इति। उपालम्भेन स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः॥

धारेरुत्तमर्णः। धृङ् अवस्थाने। हेतुमण्ण्यन्तः। उत्तम-

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥

स्पृहेरीप्सितः । १ । ४ । ३६ ॥

स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः किम् । पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा प्रकर्षविवक्षायां तु

र्णो धनस्वामी । ऋतेः क्तः । ऋणम् । ऋणमाधमर्ण्य इत्यत्र व्यवहारविशेषोपलक्षणार्थमाधमर्ण्यग्रहणमिति व्याख्यानादुत्तमर्णेऽपि निष्ठानत्वं भवति । अस्मादेव निपातनादत्र बहुव्रीहौ निष्ठान्तस्य परनिपातो बोध्यः । भक्तायेत्यादि । इह भक्त उत्तमर्णो हरिरधमर्णः । धृङोकर्मकत्वादणौ कर्तुर्मोक्षस्य णौकर्मत्वम् । शतं धारयति ग्राम इति । परत्वादिहाधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति चेदुत्तमर्णेऽपि तर्हि हेतुसंज्ञा स्यादिति हरदत्तः । ततश्चोत्तमर्णग्रहणाभावे हेतुसंज्ञाया इवाधिकरणसंज्ञाया अप्ययमपवादः स्यात्तद्वारणाय उत्तमर्णग्रहणमिति भावः । एवं च कृतेऽप्युत्तमर्णग्रहणे तत्प्रयोजको हेतुश्चेति हेतुसंज्ञायां प्राप्तायां तद्बाधनार्थमिदं संप्रदानसंज्ञावचनमिति निष्कर्षमाहुः । मनोरमायां तु षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनमिति स्थितम् ॥

स्पृहेरीप्सितः ॥ स्पृह ईप्सायां चुरादावदन्तस्तेन स्पृहयतीत्यत्र लघूपधगुणो न ।

परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । १ । ४ । ३७ ॥

क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति । यं प्रति कोपः किम् । भार्यामीर्ष्यति । मैनामन्योऽद्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्याऽक्षमा । असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् । द्रुहादयोऽपि ।

परत्वादिति । तेन परस्परेण स्पृहणीयशोभम् । स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिरित्यादौ कर्मण्यनीयर् सिध्यति । शेषत्वविवक्षायां तु कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चेत्यत्र षष्ठ्यपि सिध्यतीति हरदत्तादयः । वाक्यपदीयहेलाराजीयग्रन्थयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितम् । युक्तं चैतत् । क्रियया यमभिप्रैतीत्यनेनैवेष्टसिद्धेः स्पृहेरीप्सित इत्येतस्य हरदत्तादिमते वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्माद्वाक्यपदीयादिग्रन्थानुरोधेन परस्परेण स्पृहणीयशोभमित्यादौ दानीयो विप्र इतिवद् बाहुलकात्संप्रदानेऽनीयर् इति व्याख्येयम् । कुमार्य इव कान्तस्येत्यत्र तु त्रस्यन्तीत्येतदर्थतया कृतार्थस्य कान्तस्येति षष्ठ्यन्तस्य विपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयमिति केचित् ॥

क्रुधद्रुह ॥ क्रुध क्रोधे द्रुह जिघांसायाम् ईर्ष्य ईर्ष्यायाम् । असूयतिः कण्ड्वादियगन्तः । एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः । द्रोहोऽपकार इति । द्रुह द्रोहे इति पाठाभिप्रायेणोक्तं जिघांसा द्रोह एवेत्यर्थतोनुभाषणं वा । अक्षमेति । परसंपत्त्यसहनमित्यर्थः । क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी प्राप्ता । अन्ययोस्तु सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्ता । ननु चित्तदोषार्थाना-

कोपप्रभावा एव गृह्यन्ते । अतोविशेषणं सामान्येन यं प्रतिकोप इति ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म । १ । ४ । ३८ ॥
सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।
क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति ॥
राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः । १ । ४ । ३९ ॥
एतयोः कारकं संप्रदानं स्याद् यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते-कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

मित्येवास्तु किं क्रोधादीनां विशिष्योपादानेनेति चेदत्राहुः । द्वेषादावतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्योपादानम् । तेन योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्यत्र चतुर्थी न भवति । तत्र ह्यनभिनन्दनं द्विषेरर्थः । अत एवाचेतनेष्वपि द्विष धातुः प्रयुज्यते । औषधं द्वेष्टीति । कोपप्रभवा एवेति । कथं तर्हि कुप्यसि कस्मैचिदिति न हि कोपः कोपप्रभवः । अत्र व्याचख्युः । कुपिरत्र द्रोहार्थ इति पत्ये शेते इतिवत् क्रियया यमित्येव सिद्धे क्रुधद्रुहोर्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः ॥

राधीक्ष्योः ॥ राध संसिद्धौ । ईक्ष दर्शने । अनयोस्त्विह शुभाशुभपर्यालोचनमर्थस्तच्च प्रश्नपूर्वकमित्याशयेन विवृणोति । पृष्टो गर्ग इति । शुभाशुभरूपयोः कर्मणोर्धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकावेतौ । अत एव राध्यतीति श्यन् राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेवेति दिवादिषु वक्ष्यमाणेन गणसूत्रेणाकर्मकादेव तद्विधानात् । कृष्णसंबन्धि शुभाशुभमित्यर्थाभ्युपगमात् षष्ठ्यां प्राप्तायांवचनमिदम् ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता। १। ४। ४०॥ आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्त्तनरूपव्यापारस्य कर्ता सम्प्रदानं स्यात्। विप्राय गां प्रतिशृणोति। आशृणोति वा। विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः॥

अनुप्रतिगृणश्च। १। ४। ४१॥ आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात्। होत्रेनुगृणाति प्रतिगृणाति। होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः॥

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्। १। ४। ४४॥ नियतकालं भृत्यास्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन् साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात्। शतेन शताय वा परिक्रीतः॥ तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या॥ * ॥ मुक्तये हरिं भज-

---

अनुप्रति॥ गृण इति श्नान्तस्यानुकरणशब्दात् षष्ठी। प्रत्याङ्भ्यामिति पूर्वसूत्रे द्विवचननिर्देशात् प्रत्येकमेव धातुसंबन्धि इति निर्धारिते तत्साहचर्यादिहापि प्रत्येकमेव संबन्धि इति सूचयन्नाह। आभ्यां गृणातेरिति। होत्रे इति। कर्मत्वे प्राप्ते वचनम्।

परिक्रयणे॥ द्रव्यदानेनात्यन्तस्वीकारः क्रयः। तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे अनियतकालात् क्रयणात् परिक्रयणस्य न्यूनकालत्वादित्याशयेनाह। नियतेति। भृत्या वेतनादिना। तादर्थ्य इति। तस्मै कार्यायेदं तदर्थं कारणं तस्य भावस्तादर्थ्यम्। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धान्तात् ष्यञा संबन्धोऽभिधीयते स च संबन्धोऽनेकविधो न तु कार्यकारणभाव एव तेन ब्राह्मणाय दधीत्याद्यपि सिद्धम्। ब्राह्मणस्य दध्यजन्यत्वेऽपि तत्सं-

ति ॥ क्लृपिसम्पद्यमाने च ॥ * ॥ भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते सम्पद्यते जायते इत्यादि ॥ उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ * ॥ वाताय

स्कार्यत्वात् । न चैवं दधिशब्दादपि चतुर्थी स्यादिति शङ्क्यं, संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वेऽपि षष्ठीवद्विशेषणादेव भवतीत्याकरे ऽभ्युपगमात् । एवं यूपाय दारु इत्यत्र दारुशब्दादपि न भवति हेताविति तृतीयापि षष्ठीविषयएव भवतीति सापीह न भवति किं तु प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव । न चैतद्वार्तिकस्यावश्यकत्वे चतुर्थी संप्रदाने इति सूत्रं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् । हरये रोचते इत्याद्यर्थं तस्याप्यावश्यकत्वाद् विप्राय गामित्यत्रापि तादर्थ्ये चतुर्थ्याः प्राप्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्चेति दिक् । क्लृपीति । सम्पदादित्वाद्भावे क्विपि तदन्तात्सप्तमी । संपत्तिरिहाभूतप्रादुर्भावः क्लृप्यर्थकधातुप्रयोगे यः संपद्यते तत्र च विकारवाचकाच्चतुर्थीत्यर्थः । स हि संपद्यते प्रादुर्भवति । तदुदाहरति । भक्तिर्ज्ञानायेति । ज्ञानात्मना परिणमतइत्यर्थः । प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी । अभेदविवक्षायां तु परत्वात् प्रथमैव भक्तिर्ज्ञानं कल्पते । यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदापि ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात् प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पते । क्लृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह । संपद्यतइत्यादि । यद्यपि तादर्थ्ये चतुर्थ्यैव भक्तिर्ज्ञानायेत्यादिप्रयोगाः सिध्यन्ति तथापि परिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनमित्याहुः । उत्पातेनेति । प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकारउत्पातः तेन ज्ञापितेर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः । वातायेति । वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः ।

कपिला विद्युत्[१] ॥ हितयोगे च ॥*॥ ब्राह्मणाय हितम् ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । २ । ३ । १४ ॥

क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्या-

हितेति। चतुर्थीसमासविधानाज्ज्ञापकादेतल्लब्धमिति भावः । एवं शुभयोगेपि चतुर्थी बोध्या ॥

क्रियार्थोपपद ॥ क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था सा क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य । यद्यपि क्रियाया उपपदत्वं न संभवति तथापीह स्ववाचकशब्दद्वारा तद्बोध्यम् । क्रियाफलं क्रियावाचकमित्यर्थः । क्रियावाचकस्यापि धातोरुपोस्थापितपद्रूपोपपदत्वं यद्यपि न संभवति सुप्तिङन्तस्यैव पदत्वात् तथापीह क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थो विवक्षितः तादृशमुपपदं यस्य तुमुन्नन्तस्य कर्मणि चतुर्थी भवतीति निष्कृष्टोर्थः । तुमुन्ण्वुलौ क्रियायामिति सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावच्येत्रफलतीत्याशयेनाह । क्रियार्थाया क्रियेति । स्थानिन इत्यस्यैवार्थकथनमप्रयुज्यमानस्येति प्युतुमुन इति । ण्वुलोप्युपलक्षणम् । फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारक इति विवरणं बाधकाभावात् । कर्मणीति । तथा च द्वितीयापवादोयमिति भावः । यत्तु प्रसादकृता व्याख्यातम् । अप्रयुज्यमानस्यैव कर्म-

---

[१] वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ।
पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥
इति भाष्योक्तं श्लोकवार्तिकम् ॥

हर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् । २ । ३ । १५ ॥

भाववचनाश्चेतिसूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् ।

णि यथा स्यात् । प्रयुज्यमानस्य कर्मणि मा भूदिति नियमार्थं सूत्रमिति । तदसत् । अप्राप्तस्य नियमायोगात्, न चेह तादर्थ्य इति प्राप्तिः साक्षात् यानक्रियाया फलार्थत्वाभावात् । आहरणार्था हि यानक्रिया आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् । क्रियार्थोपपदस्य किम् । प्रविश पिण्डम् । गृहप्रवेशनं यद्यपि भक्षणार्थं तथापि भक्षिं प्रति क्रियार्थोपपदत्वं नास्ति । न च तुमुनः कर्मणीत्युक्तत्वाद् भक्षिकर्मणि चतुर्थ्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छते इति वाच्यम् । सति तु क्रियार्थोपपदस्येति पदे तुमुन्ण्वुलौ क्रियायामित्येतद्विषयकमेवेदं सूत्रमिति तुमुन इति लभ्यते नान्यथेति प्रत्युदाहरणस्यासंगतत्वाभावात् ॥

तुमर्थात् ॥ अव्ययकृतो भावे इति तुमुनो भावे एव विधानात् तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणमस्य विशेषपरिग्रहार्थमित्याह । भाववचनाश्चेतीति । न च तादर्थ्य इत्येव गतार्थता साक्षात् क्रियार्थ क्रियोपपदकेन भाववचनाश्चेति घञा तुमुनेव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्राप्तावेतत्सूत्रारम्भात् । यत्तु प्रसादकृतोक्तं भाववचनादेव यथा स्यात् पाचको व्रजतीति ण्वुलन्तान्मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति । तन्न । ण्वुलः कर्तृवाचकतया तुमर्थकत्वाभावेन नियमार्थत्वायोगात् ण्वुलन्ते कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति तादर्थ्याभावात् । गुणीभूततया पाकं प्रति तादर्थ्यसंभवेऽपि पाकवाचकधातो-

यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलम्वषड्योगाच्च । २ । ३ । १६ ।

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ॥ नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । तस्मै प्रभवति स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विवक्षायां परामपि चतुर्थीं चाशिषीति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ॥

चतुर्थ्यंयोगाच्च । तुमर्थात् किम् । पचनं वर्तते । भाववचनात् किम् । पाकः । त्यागः । अत्र वदन्ति । क्रियार्थोपपदस्यैवानुवर्त्य पञ्चम्या विपरिणामते व्याख्याने बाधकाभावाद् भाववचनादिति त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं तुमर्थादित्येव वक्तव्यमिति वाच्यम् । वर्णलाघवसंभवे गौरवाश्रयणायोगादिति ॥

बलीयसीति । हरये नम इत्यत्र तदुद्देशनक्रियाद्वारा हरिनमस्कारयोः संबन्धः हर्युद्देश्यको नमस्कार इति । एवं चोद्देशनक्रियावगतौ विलम्ब इति कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वमित्येके । अन्ये तूपपदविभक्त्या संबन्धसामान्यमवगम्यते तद्विशेषावगमस्त्वर्थप्रकरणादिपर्यालोचनाधीनः कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंबन्धविशेषो झटित्येवावगम्यत इति तस्या बलीयस्त्वमित्याहुः । षष्ठ्यपीति । ननु प्रभ्वादियोगे षष्ठ्येवास्तु अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव गृह्यतामित्याशङ्क्याह । तस्मै प्रभवतीति ।

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु । ३ । १७ ॥ प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्वे । अप्राणिष्वित्यपनीय ॥ नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ तेन न त्वां नावमन्नं मन्ये इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । न त्वां शुने श्वानं वा मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि । २ । ३ । १२ ॥

न त्वां तृणमित्यादि । ननु तृणादिवद् युष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थ्या भाव्यं मैवम् । अनादर इत्यस्य कर्मविशेषणत्वेन अनादरद्योतकं यत् कर्म तत्र चतुर्थीति व्याख्यानात् । तृणं ह्यत्रानादरद्योतकं न तु युष्मदर्थः । स्यादेतत् । त्वां तृणं मन्ये तृणाय वेत्युदाह्रियतां किमनेन नञः प्रयोगेण । अत्राहुः । प्रकृष्टकुत्सितग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकमस्ति तेन यदा विनञ्चतुर्थी विधीयते ततो निकृष्टत्वेन यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते तदा चतुर्थी भवति न तु सामान्यविवक्षायाम् । तादृशी च कुत्सा प्रतीतिर्नञः प्रयोगे झटित्येव भवतीति न त्वामित्युक्तमिति । श्यना निर्देशादिति । न च मन्य इति यका निर्देशः किन्न स्यादिति वाच्यम् । अनभिहित इत्यधिकारात् । न हि यका योगे अनभिहितं कर्म भवति । श्यनपि दैवादिकधातूपलक्षणमात्रं न तु स्वयं विवक्षितः । तेन तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि बाणेन रक्षः इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते । नाकाकान्नेति । व्यवस्थितविभाषा विज्ञातव्येति भावः ।

गत्यर्थकर्मणि ॥ गत्यर्थेति किम् । ओदनं पचति । कर्मणी-

अध्वभिन्न गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । चेष्टायां किम् । मनसा हरिं व्रजति । अनध्वनीति किम् । पन्थानं गच्छति । गन्त्राधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः । यदा तूत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।

ति किम् । अश्वेन व्रजति । अनध्वनीत्यत्राध्वनीति न स्वरूपग्रहणम् । तथा हि सत्यनध्वन इत्येवावक्ष्यत् । किं त्वर्थग्रहणं सप्तमीनिर्देशात् कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । अर्थस्यैव हि कर्मत्वं संभवति न शब्दस्वरूपस्य तेनाध्ववाचिनां सर्वेषामेव निषेधस्तथा च वार्तिकमध्वन्यर्थग्रहणमिति । गन्त्राधिष्ठितपर्वेति । आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकादिति भावः । आस्थितः संप्राप्तः, पन्थानं गच्छतीत्यत्र हि पन्थाः प्राप्त एवेति न पक्षे चतुर्थी यदा त्वप्राप्तत्वेन विवक्षा तदा पक्षे भवत्येवमा । इह अनध्वनीत्यननीयासंप्राप्त इति पूर्यते तेन स्त्रियं गच्छतीत्यत्र स्त्वाप्राप्तौ वेति न चतुर्थी। अत्र व्याचष्टे । अजां नयति ग्राममित्यत्र तु भवत्येव चतुर्थी अगत्यर्थत्वात् । आक्षेपादना ह्यत्र प्रतीयते गतिर्न त्वसौ नयतेरर्थः प्रापणवाचित्वादिति । गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीया यथा स्यादित्येतदर्थं तेन ग्रामं गन्तेत्यत्र कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवतीति वृत्तिकृतोक्तम् ॥ इति चतुर्थी ॥

ध्रुवमपाये ॥ ध्रु गतिस्थैर्ययोः । अस्मात् पचाद्यचि कुटादित्वान्ङित्त्वे उवङ् । ध्रुव स्थैर्ये इति केचित् । तत्र गुपधे-

अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् ॥

अपादाने पञ्चमी । २ । ३ २८ ॥

ग्रामादायाति । धावतोश्वात्पतति । कारकं किम् । वृक्षस्य

ति कः ध्रुवं स्थिरम् । अपायशब्देन विवक्षितमाह । विश्लेष इति । एवं च प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयो ध्रुवमिति फलितम् । तच्चार्थादवधिरेवेत्याह । अवधिभूतमिति ।

धावत इति । इह धावनक्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतपतधात्वर्थक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुध्यते परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र तु सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानादेकनिष्ठां गतिं प्रति इतरस्यापादानत्वं न विरुध्यते । उक्तं च हरिणा । अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेव तदावेशात्तदपादानमुच्यते । १ । पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ । तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते २ । मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् । मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् इति ॥ ३ ॥ पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्वस्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठं पतनमर्थः । पञ्चम्यर्थेऽवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थः पर्वतादिर्विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु पतनक्रियायाम् । स चावधिरूपो धर्मी न तु धर्ममात्रम् । उद्धृतौदना स्थालीत्यत्रौदनकर्मकोद्धरणावधिभूता स्थालीति सामानाधिकरण्यदर्शनादितत्र मनोरमायां स्थितम् । नन्विह ध्रुवग्रहणं किमर्थं, न च यानादागच्छति शकटेनेत्यत्र शकटेतिव्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यम् । परत्वात्तत्र करणसंज्ञाप्रवृत्तेः । न च सांख्यनिर्देशा-

पर्णं पतति ॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पापाज्जुगुप्सते विरमति धर्मात्प्रमाद्यति ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । ३५ ॥

भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चोराद्बिभेति चोरात्त्रायते । भयहेतुः किम् ।

र्थं ध्रुवग्रहणं कारकाधिकारात् कारकमिति लभ्यत इति ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति चेदत्र वदन्ति । कारकत्वरूपव्यापकधर्ममात्रविवक्षायां साधकतमत्वेन विवक्षाभावदशायां करणसंज्ञाप्रसङ्गेन शकटस्यापादानत्वं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं ध्रुवग्रहणमिति । जुगुप्सेति । जुगुप्सा निन्दा विरामो विरतिः प्रमादोऽनवधानता एतदर्थकानां धातूनां कारकमपादानसंज्ञं स्यादित्यर्थः । संयोगपूर्वको विश्लेषो विभागः स चेह नास्ति बुद्धिकृतस्तु गौणत्वान्नेह गृह्यत इति सूत्रेणाप्राप्तौ वार्तिकारम्भः । भाष्यकारस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायो नाश्रीयत इति तमब्ग्रहणेन ज्ञापितत्वात् जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिमाश्रित्येदं वार्तिकं भीत्रार्थानामित्यादि सूत्राणि च प्रत्याचख्यौ । पूर्वं हि बुद्ध्यापायं सम्प्राप्य ततो दोषदर्शनान्निवर्तत इत्यस्त्येवात्र बुद्धिकृतोपायः ॥

भीत्रा ॥ कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे इति रामायणे तु कस्येत्यस्य संयुगेनान्वयान्नास्ति भयहेतुत्वमिति षष्ठीप्रयोगः संगच्छत एव । न चैवं संयुगस्यापादानत्वापत्तिरिति वाच्यम् । परया अधिकरणसंज्ञया अपादानसंज्ञाबाधात् । अधिकरणत्वाविवक्षायां तु इष्टापत्तेः । भीत्रार्थेति किम् । व्याघ्रं पश्यति । न च कर्मत्वेन बाधः शङ्क्यः कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधित्वा पञ्चमीप्रसङ्गादित्याहुः । भयहेतुग्रहणं चि-

अरण्ये बिभेति त्रायते वा ॥

पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥

पराजेः प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः । असोढः किम् । शत्रून् पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः ॥

वारणार्थानामीप्सितः । १ । ४ । २७ ॥

प्रवृत्तिविघातो वारणम् । वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः

त्यप्रयोजनम् अरण्ये बिभेतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेरिति चेद् अत्र वदन्ति। भयहेतुग्रहणाभावे कारकशेषत्वविवक्षायामतिप्रसङ्गः स्यात् तथा च अरण्यस्य चोरादेर्बिभेतीतिप्रयोगो न स्यादिति ॥

पराजेः ॥ अध्ययनादिति । अध्ययनसंबन्धिनी ग्लानिरित्यर्थः । कारकशेषत्वेन षष्ठ्यां प्राप्तायामिदम् । पराजयत इति । विपराभ्यां जेरिति तङ् । असोढ इति क्तार्थो भूतकालो न विवक्षितस्तेनाध्ययनात् पराजेष्यत इत्यादि सिद्धम् । न च सोढग्रहणं व्यर्थं शत्रून् पराजयत इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः । अत्रापि वदन्ति । कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधित्वा पञ्चमी स्यात् सा मा भूदिति कर्तव्यमेवासोढग्रहणम् ॥

वारणार्था ॥ यवेभ्य इति । यवसंयोगात् प्रागेव गां निवारयतीति ध्रुवमपाय इत्यनेनासिद्धावयमारम्भः । बुद्धिपरिकल्पितापायमङ्गीकुर्वतो भाष्यकारस्य मते तु वैयर्थ्यमेतस्य स्फुटमेव । गां वारयतीति । वृञ् वरणे चुरादिः । गामित्यत्र ईप्सितत्वप्रयुक्तापादानसंज्ञा न भवति । ईप्सिततमत्वविवक्षायां परत्वात् कर्मसंज्ञाप्रवृत्तेः । नन्वेवमीप्सितग्रहणमेव व्यर्थं क्षेत्रे वारयतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेः सत्यम् । अधिक-

किम्। यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे॥

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति। १।४।२८॥

व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनाभावमिच्छति तदपादानं स्यात्। मातुर्निलीयते कृष्णः। अन्तर्धौ किम्। चौरान्न दिदृक्षते। इच्छतिग्रहणं किम्। अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात्॥

आख्यातोपयोगे। १।४।२९॥

नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात्। उपाध्यायादधीते। उपयोगे किम्। नटस्य गाथां शृणोति॥

रणस्य शेषत्वविवक्षायामिदं प्रत्युदाहरणमिति पूर्वोक्तरीत्यापादानप्रयोजनस्येहापि कल्पयितुं शक्यत्वात्॥

अन्तर्धौ॥ येनेति कर्तरि तृतीया। न च कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गः उभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमात्। अत एवात्मन इति गम्यमानत्वादस्यु याः प्राप्तिः। निलीयत इति। लीङ् श्लेषणे दैवादिकः। नन्वन्तर्द्धाविति व्यर्थं न दिदृक्षते चौरानित्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः अत आहुः। चोराः आत्मानं मा द्राक्षुरिति ध्या चोरान्न दिदृक्षत इत्यत्रासमर्थोऽत्र विवक्षितस्तत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षायामिदं पूर्ववत् प्रत्युदाहरणमिति। शब्दकौस्तुभे त्वन्तर्द्धावित्येतच्चिन्त्यप्रयोजनमिति स्थितम्॥

आख्यातोप॥ नियमपूर्वकेति। तत्रैवोपयोगशब्दो रूढ इति भावः। आख्यातेत्येतत् क्तान्तमित्याह। वक्तेति। उपाध्यायादिति। उपेत्य अस्मादधीयत इति उपाध्यायः। इङश्चेति घञ्। अध्ययनं तु गुरूच्चारणोत्तरोच्चारणं नियमपूर्वकम्। नटस्येति। गाथाकर्मकं नटसंबन्धि श्रवणमित्यर्थः। नटस्य गाथान्वये तु कारकत्वाभावादेवाप्राप्तेरुपयोगग्रहणं समर्थितं स्यात्॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते ॥

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३० ॥

भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति ।

जनिकर्तुः ॥ जननं जनिरुत्पत्तिः । इञजादिभ्य इति जनेर्भावे इञ् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासो न तु कारकषष्ठ्या तृजकाभ्यामिति निषेधात् । एवं चोत्पत्त्याश्रयस्य यो हेतुस्तदपादानमित्यर्थाद्धात्वन्तरयोगेप्यपादानत्वं भवत्येव । अङ्गादङ्गात्सम्भवतीति यथा । तदेतदाह । जायमानस्येति । एतेन इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे इति इका निर्देशोयं, जनिरित्याश्रित्य गमहनेत्युपधालोपप्रसक्तिं समासानुपपत्तिं चोद्भाव्य व्याकरणाधिकरणगर्जन्तो मीमांसकाः समाहिता इति भावः । इह प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मतम् । पुत्रात् प्रमोदो जायते इत्युदाहरणात् । अपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमतं तदुभयसाधारणम् उदाहरणमाह । ब्रह्मण इति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । स च हेतुरेव न तूपादानम् । किं च मायोपहितं चैतन्यं ब्रह्म तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः ॥

भुवः ॥ भवनं भूरिति । संपदादित्वाद्भावे क्विप् । पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्याह । भूकर्तुरिति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः, अकर्तरि च कारके इत्यधिकारादपादानार्थे ऋदोरप् । जनिकर्तुरित्येसिद्धे निरर्थकमिदमित्याशङ्कां परिहरन्नाह । तत्र प्रकाशत इति । प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । एष चार्थो धातूनामनेकार्थत्वाल्लभ्यते । तथा चाभूतप्रादुर्भावो जनिः । अन्यतः सिद्धस्य प्रथममुपलम्भः प्र-

तत्र प्रकाशत इत्यर्थः॥ ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च ॥*॥ प्रासादात्प्रेक्षते। आसनात्प्रेक्षते। प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षतइत्यर्थः। श्वशुराज्जिह्रेति। श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः। गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम्। कस्मात्त्वं नद्याः॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी

भव इत्यर्थभेदोस्तीति भावः। भीत्रार्थानामित्यारभ्येयं सप्तसूत्री भाष्ये प्रत्याख्याता। तत्रेत्यमुपपत्तिसंभवः। चोरेभ्यो बिभेति भयान्निवर्त्ततइत्यर्थः। त्रायते रक्षणेन चोरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः। पराजयते ग्लान्या निवर्ततइत्यर्थः। वारयतीति। प्रवृत्तिं प्रतिबध्नन् निवर्तयतीत्यर्थः। निलीयते निलयनेन वर्ततइत्यर्थः। अधीते। उपाध्यायान्निःसरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थः। ब्रह्मणः प्रपञ्चो जायतइत्यत्रापि ततोपक्रामन्निर्गच्छतीत्यर्थः। प्रभवतीत्यत्रापि भवनपूर्वकं निःसरणमर्थस्तथा च ध्रुवमपायइत्यनेनैवेष्टसिद्धिरिति। वस्तुतस्तु निवृत्तिनिःसरणादिधात्वन्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य यथाकथंचिदुक्तप्रयोगाणां समर्थनेपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वारः नटस्य शृणोतीतिवत्। न ह्युपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारांशे विशेषो वक्तुं शक्यः। अनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नातीव मनोरमम्। एवं जुगुप्साविरामेत्यादिवार्तिकमवश्यारम्भणीम्। तथा च सूत्रवार्तिकमतमेवेह प्रबलम्। तथा ध्रुवं भयहेतुरमोढ इत्यादिसंज्ञानिर्देशोपि साधकः। परत्वात्तत्तत्संज्ञाप्राप्तावपि शेषत्वविवक्षायां न माषाणामश्नीयादित्यादाविव षष्ठ्या दुष्टतया तत्रापादानसंज्ञाया वारणीयत्वात्। एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम्। ल्यब्लोपइति। ल्यबन्तस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः। ल्यब्ग्रहणमिह ल्यबर्थपरं तेन क्त्वोपि लोपे सिध्यति आसने स्थित्वा प्रेक्षते। आसनात्प्रेक्षतइति। यतश्चेति। यद्वदवधित्वेनाश्रित्याध्वनः का-

क्ताद्ध्वनः प्रथमासप्तम्यौ कालात्सप्तमी च वक्तव्या ॥ * ॥ वनाद् ग्रामो योजनं योजने वा। कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥

अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते । २ । ३ । २९ ॥

एतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्छब्दः ।

लस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते ततः पञ्चमी इत्यर्थः । तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारा युक्तान्निर्मीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः । कालादिति । इहापि तद्युक्तादित्यपेक्षते । आग्रहायणीति । अग्रे हायनमस्याः सा प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिकोण् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् ॥

अन्यारा ॥ अर्थग्रहणमिति । व्याख्यानादिति भावः । प्रपञ्चार्थमिति । न च इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरोक्तनीचार्थस्येदं ग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । अस्मात्तारो मन्द्रो वेतिवत्पञ्चमी विभक्तइत्यनेनैव सिद्धत्वात् । अन्यो भिन्न इतरो वेति । न चैवं घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसङ्गः नञोपि भेदे शक्तत्वादिति वाच्यम् । निपातानां द्योतकत्वमेव न तु वाचकत्वमित्यभ्युपगमात् । आराद्वनादिति । इह दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति प्राप्ता । ऋते कृष्णादिति । कथं तर्हि फलति पुरुषाराधनमृते इति प्रयोग इति चेत् प्रमादोयमिति हरदत्तः । अन्ये तु ततोन्यत्रापि दृश्यत इति । दृशिग्रहणाच्चैवं यावज्जीवमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः । अस्मिन् व्याख्याने ऋते द्वितीया चेति चान्द्रसूत्रमनुकूलम् । दिशि दृष्ट इति । रूढ्येति शे-

तेन संप्रतिदेशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति। चैत्रात्पूर्व्वः फाल्गुनः। अवयववाचियोगे तु न। तस्य परमाम्रेडितमिति निर्देशात्। पूर्वं कायस्य। अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थेतिषष्ठीं बाधितुं पृथग्ग्रहणम्। प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात्। आच्। दक्षिणा ग्रामात्। आहि। दक्षिणाहि ग्रामात्। अपादाने पञ्चमीतिसूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे पञ्चमी। भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः। अपपरिबहिरितिसमासविधानाज्ज्ञापकाद्बहिर्योगे पञ्चमी। ग्रामाद्बहिः॥

अपपरी वर्जने। १। ४। ८८॥

एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः॥

षः। तेनैन्द्र्यादयो नात्र गृह्यन्ते। नन्वेवं ककुभादिग्रहणप्रसङ्ग इति चेदत्राहुः। अन्यतरसाहचर्याद् व्याख्यानाद्वा दिग्भिन्नेर्थे यो न दृष्टः सोत्र गृह्यतइति। दिक्शब्दत्वेपीति। यद्यप्यदिक्शब्दोप्यञ्चूत्तरपदमस्ति सध्र्यङित्यादिस्तथापि दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चूत्तरपदेन प्रागित्यादिदिक्शब्द एव गृह्यते। तेन सध्र्यङ् देवदत्तेनेत्यत्र नातिप्रसङ्ग इति भावः। दक्षिणा ग्रामादिति। दिक्शब्दत्वेनैव सिद्धे आजादिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः। प्रभृतियोगेति। प्रभृत्यर्थैर्योगइत्यर्थः। तथा च कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यं विवृण्वता कैयटेन तत आरभ्य इत्यर्थ इति प्रयुक्तम्। ग्रामाद्बहिरिति। ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र तेन करस्य करभो वहिरिति सिद्धम्॥

अपपरी॥ वर्जने किम्। परिषिञ्चति सर्वत इत्यर्थः। अत्रोपसर्गत्वात् षत्वम्॥

आङ् मर्यादावचने । १ । ४ । ८९ ॥

आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधावपि ।

पञ्चम्यपाङ्परिभिः । २ । ३ । १० ॥

एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः परि हरेः संसारः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आमुक्तेः संसारः । आसकलाद्ब्रह्म ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १ । ४ । ८२ ॥

एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । २ । ३ । ११ ॥

अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यःप्रतियच्छति माषान् ॥

वचनग्रहणादिति । विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिरित्यत्र य उपात्तो विशेषो विशेषणांशरूपः सोत्र न गृह्यते वचनग्रहणसामर्थ्यात् किं तु अवधिमात्रं विवक्ष्यते इत्यर्थद्वयसंग्रहः । यद्वा मर्यादाशब्दो यस्मिन्नुच्यते तत् मर्यादावचनं तद्धि आङ्मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रं तत्र य आङ् दृष्टः स उक्तसंज्ञ इत्यर्थः ॥

परिहरेरिति । हरिं वर्जयित्वेत्यर्थः । परेर्वर्जने वा वचनमिति वार्तिकात् पक्षे द्विर्वचनाभावः । परिरत्रेति । अत्र पञ्चमीविधौ वर्जनार्थेनापेन साहचर्यादिति भावः । आमुक्तेरिति । मुक्तिं मर्यादीकृत्येत्यर्थः । आसकलादिति । सकलमभिव्याप्येत्यर्थः ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने ॥ अस्मादेव निर्देशाल्लिङ्गादाभ्यां योगे पञ्चमी । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यपि सिद्धमित्याहुः । मुख्यस्याभावे सति तत्सदृशः उपादीयते स प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् ॥

अकर्तर्यृणे पञ्चमी । २ । ३ । २५ ॥

कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात्। शताद्बद्धः। अकर्तरि किम्। शतेन बन्धितः॥

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् । २ । ३ २५ ॥

गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात्। जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः। गुणे किम्। धनेन कुलम्। अस्त्रियां किम्। बुद्ध्या मुक्तः। विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित्। धूमादग्निमान्। नास्ति घटोऽनुपलब्धेः॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३२ ॥

एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये च। अन्यतरस्यांग्र-

अकर्तरि ॥ हेतुभूतमिति। हेतावित्यनुवर्तत इति भावः। पञ्चमी स्यादिति। तृतीयापवादोऽयम्। शतेनेति। शतमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वादृणं तत्प्रयोजको हेतुश्चेति चकारात् कर्तृसंज्ञं च। बन्धित इति। ण्यन्ते प्रयोजककर्तुः शतस्य हेतुसंज्ञाप्यस्तीति पञ्चस्यान्न स्यादेवातोऽकर्तरीत्युक्तमिति भाव ॥

योगविभागादिति। एतच्च हेतुमनुष्येभ्य इति सूत्रे पदमञ्जर्यां स्पष्टम्। स्त्रियां चेति। बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुदृष्टेरिति वार्त्तिकनिर्देशोपीह ज्ञापकः॥

पृथग्विना॥ ननु तृतीयाभावपक्षे एनपा द्वितीयेति प्रकृता द्वितीयैव स्यात्। यदि तु द्वितीया विकल्पेन भवेत् तदा पञ्चम्यपि स्यात्। सा तु नित्यैव तस्माद्विभक्तित्रयसमावेशो दुरुपपाद इत्यत आह। अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थमिति। निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः।

इत्थं समुच्चयार्थं पञ्चमीद्वितीये चाऽनुवर्तेते । पृथग् रामेण रामाद् रामं वा । एवं विना नाना ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य । २ । ३ । ३३ ॥

एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः ॥

पञ्चमीति । तत्र मण्डूकप्लुत्या पञ्चमी द्वितीया तु सन्निहितैव । इह पृथगर्थैरिति सूत्रयितव्ये पर्यायत्रयोपादानं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थं तेन हिरुग् देवदत्तस्येत्यत्र नेत्याहुः । पृथङ्नानाञ्भिस्तृतीयान्यतरस्यामिति सुत्रसम् । नानाञिति प्रत्ययग्रहणे तदन्तयोर्विनानानाशब्दयोर्लाभात् । नानेति । हिरुङ्नाना च वर्जने इत्यमरः । नाना नारीं निष्फला लोकयात्रेति प्रयोगः ॥

करणे च ॥ अन्यतरस्यामिति वर्तते पञ्चमीति च तेन करणे तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे पञ्चमी विधीयते तथा मुक्तिः करणत्वादेव तृतीया सिद्धेत्याशयेनाह । तृतीयापञ्चम्यौ स्त इति । स्तोकेनेति । अनायासेन मुक्त इत्यर्थः । दूरं दूराद्दूरेण वेति । इह सप्तम्यपि वक्ष्यते । किं च दूरान्तिकार्थेभ्य इति सूत्रस्य सप्तम्यधिकरणे चेत्युत्तरसूत्रेऽप्यनुवर्तनादधिकरणेऽप्येभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यम् । तथा च प्रयुज्यते । दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनमिति । आवसथस्य दूरे इत्यर्थः । असत्ववचनस्येति । सत्त्ववचनत्वमिह सत्त्वविशेषकत्वम् । एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युदस्यते तदाह । दूरः पन्था इति । एतेन करणे च स्तोकेति सूत्रे करणे किम् । क्रियां

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । २ । ३ । ३५ ॥

एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा । अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह दूरः पन्थाः ॥

षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ॥

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते ।

विशेषणे कर्मणि मा भूत् । स्तोकं पचति । क्रिया न द्रव्यमिति प्राचां ग्रन्थोपि व्याख्यातः । न च क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्यंभावात् नैतत् प्रत्युदाहरणं युक्तमिति वाच्यम् । धातुवाच्यायाः क्रियायाः असत्त्वरूपत्वस्याकरे प्रसिद्धत्वात् । न च विशेष्यत्वे तदनुपपत्तिः । कर्तृकर्मेतरकारकलिङ्गानन्वयित्वमात्रेणासत्त्वरूपत्वोपपत्तेः उक्तं च । क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः । असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यतामिति । फलं व्यापारस्य क्रिया, फलाधारकं कर्म, व्यापाराधारकारकं कर्त्तेति विवेकः ॥ इति पञ्चमी ॥

षष्ठी शेषे ॥ उपयुक्तादन्यः शेषः कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थपर्यन्ता उपयुक्तास्तत्र द्वितीयादीनां विधानादतो व्याचष्टे । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त इति । राज्ञः पुरुष इति । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यादप्रधानादेव षष्ठी । प्रत्ययार्थस्त्विह पुरुषविशेषणम् । राजनिरूपितसेवकत्वसंबन्धवान् पुरुष इत्यर्थविवक्षायां प्रधानात् पुरुषशब्दान्न षष्ठी । उक्तन्यायविरोधात् ।

मातुः स्मरति । एधोदकस्योपस्कुरुते । भजे शंभोश्चरणयोः । फलानां तृप्तः ॥

शेषत्वाभावाच्च । राज्ञः पुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ पुरुषशब्दो हि प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः । राज्ञः पुरुषेण कृतमित्यादौ कारकार्थकः । यदा तु पुरुषनिरूपितसेव्यत्वसंबन्धवान् राजेत्यर्थविवक्षा तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव पुरुषस्य राजेति। यत्तु अप्रधाने शेष इति कैश्चिदुक्तं तन्न । प्रातिपदिकार्थमात्रे शुक्लः पटः श्यामो घट इत्यादौ विशेषणे षष्ठीप्रसङ्गात् । न च प्रथमया बाधः तस्याः प्रधाने चरितार्थत्वात् । कर्मादीनामपीति । यथा विशेषाविवक्षायां रूपवानिति प्रयुज्यते विशेषविवक्षायां तु नीलः ,पीत इत्यादि तथेदमपि न्यायसिद्धमिति भावः । सतां गतमिति । सत्पुरुषसंबन्धि गमनमित्यर्थः । सन्तो गच्छन्तीत्यत्र त्वाख्यातेन कर्तृत्वसंबन्धस्योक्तत्वात् । संबन्धमात्रविवक्षा कर्तुं न शक्यत इति षष्ठीह न भवति किं तु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैवेत्याहुः । सर्पिषो जानीते इति । वस्तुतः करणस्य संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । सर्पिःसंबन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः । अकर्मकाच्चेत्यनेन वा जानातेस्तङ् । अन्ये तु व्याचख्युः कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी । सर्पिः संबन्धि ज्ञानमित्यर्थ इति । एधोदकस्येति । एधांसि उदकं चैषां समाहारः एधोदकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । यद्वा एधांसि च दकं चेति विग्रहे पूर्ववदेकवद्भावः । उदकपर्यायो दकशब्दोऽप्यस्ति । तथा च हलायुधः । भुवनममृतं जीवनं दकं चेति । उपस्कुरुते इति । गन्धनादिसूत्रेणात्मनेपदम् । उपात्प्रतियत्नेति सुट् । न चैवं ज्ञोविदर्थस्य करणे । अधीगर्थदयेशां कर्मणि । कृञः प्रतियत्ने । रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । आशिषि

षष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ॥

नाथः । जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् । व्यवहृपणोः समर्थयोः । कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे इति शेषषष्ठीविधानार्थेयमष्टसूत्री निष्फला स्यादिति वाच्यम् । सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात् । तथा हि ज्ञोऽविदर्थस्येत्यादौ शेष इत्यनुवर्तते । शेषत्वे विवक्षिते तु करणादौ षष्ठी सिद्धैव तद्यमर्थः इह षष्ठ्येव न तु तल्लुक् । तथा च लुकः प्रयोजकीभूतस्समास एव न भवतीति । न चाष्टसूत्र्या लुगभावनिवृत्तिफलकत्वमेवास्तु समासस्तु स्वीक्रियतामिति वाच्यम् । इष्टानुरोधेन समास एव न भवतीति व्याख्यानस्योचितत्वात् । तथा च वार्तिकं, प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति । हरिराह । कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः । प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति ॥ एवं च शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादीन्यसमस्तान्येव साधूनि । हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या समासे। बोध्यानि तत्र च कारकपूर्वकत्वाद् गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति। शेषषष्ठ्या समासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टम् । तथाच स्वरार्थेयमष्टसूत्रीति निष्कर्षः । किं च मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोऽपि फलं न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते न लोकेति निषेधात् । आह च । निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते । शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यत इति ॥ एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥

षष्ठी हेतु ॥ अत्र हेतावित्यनुवर्तते तदाह ।

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनाम्नस्तृतीया च । २ । ३ । २७ ॥

सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च । केन हेतुना वसति ॥ कस्य हेतोः । निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवं किं कारणं को हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ॥

हेतौ द्योत्य इति । अन्नस्येति । हेताविति तृतीयायां प्राप्तायामनेन षष्ठी हेतुप्रयोगे किम् । अन्नेन वसति । हेतौ द्योत्ये किम् । अन्नशब्दात् षष्ठी यथा स्यादित्येके । अन्नस्य हेतोस्तुभ्यं नम इत्यत्र युष्मच्छब्दान्मा भूदित्यन्ये ॥

सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ इह सर्वनाम्न इति प्रयोगापेक्षया षष्ठी । पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात् षष्ठीतृतीये न स्यातामित्याशयेनाह । सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चेति । कस्माद् भवतीत्यपेक्षायाम् अर्थात् सर्वनामहेतुभ्यामिति संबध्यते । अत्र व्याचख्युः । यद्यपि सर्वनाम्न इति पदस्य पञ्चम्यन्तत्वेपि हेतुशब्दस्य विशेषणत्वे सामानाधिकरण्यादप्युपपद्यत इति न क्षतिस्तथापि विशेष्यत्वे त्वयं विधिर्न स्यादिति बोध्यमिति । निमित्तपर्यायेति । पर्यायग्रहणस्य फलमाह । एवमित्यादिना । एतद्वार्तिकेन षष्ठी हेतुप्रयोगे सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रद्वयं गतार्थमितिबोध्यम् ॥

षष्ठ्यतस ॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजिति अस्यं योर्थो दिक्

एतद्योगे षष्ठी स्यात्। दिक्शब्देति पञ्चम्या अपवादः। ग्रामस्य दक्षिणतः पुरः पुरस्तात्। उपरि उपरिष्टात्॥

एनपा द्वितीया। २। ३। ३१॥

एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात्। एनपेति योगविभागात् षष्ठ्यपि। दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा। एवमुत्तरेण॥

देशकालरूपः सोर्थो यस्य प्रत्ययस्य सोऽतसर्थप्रत्ययः अस्तातिप्रभृतिः पञ्चदश च तदन्तेन योगे इत्यर्थः। अतसुचोऽस्तात्यनन्तरत्वेपि लाघवानुरोधेन अस्तात्यर्थेति नोक्तमित्याहुः। पञ्चम्या अपवाद इति। ततः पश्चात् स्रंस्यते ध्वंस्यते चेति भाष्यप्रयोगात् पश्चात्शब्दयोगे तु पञ्चम्यसाधु। अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्देनाव्ययीभावो न भवतीति वक्ष्यते। प्रत्ययग्रहणं किम्। इह माभूत् प्राक् ग्रामात् प्रत्यग् ग्रामात्। कृतेपि प्रत्ययग्रहणे कुतो नेति चेद् अत्राहुः कैयटादयः। प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्ते अस्तातौ षष्ठ्यभावः। अन्यारादित्यत्राञ्चूत्तरपदस्यापीदं प्रयोजनमुक्तम्। तत्रान्यतरच्छक्यमवक्तुमेकप्रयोजनत्वादिति प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति तु मनोरमायां स्थितम्। पुर इति। पूर्वापराधरावराणामित्यसिप्रत्यये पुरादेशः। पुरस्तादिति। दिक्शब्देभ्य इत्यादिनास्तातिः, अस्ताति चेति पूर्वस्य पुरादेशः॥

एनपा॥ कथं तर्हि तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमिति। उत्तरेणेत्येतद् दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेनेति तोरणसमानाधिकरणं तृतीयान्तं न त्वेनबन्तमित्याहुः। धनपतिगृहानुत्तरेणेति कैश्चित् पठ्यते तदा तु सम्यगेव। दक्षिणेनेति। दक्षिणस्यामदूर इत्यर्थे एनबन्यतरस्यामित्यादिना एनप्॥

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३४ ॥

एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च । दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा ॥

ज्ञोऽविदर्थस्य करणे । २ । ३ । ५१ ॥

जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ॥

एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो दयनमीशनं वा ॥

कृञः प्रतियत्ने । २ । ३ । ५३ ॥

कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी गुणाधाने । एधो दकस्योपस्करणम् ॥

दूरान्तिकार्थैः ॥ षष्ठ्यां प्राप्तायां पक्षे पञ्चम्यर्थं वचनम् । इहान्यतरस्यांग्रहणं समुच्चायार्थं तेन विप्रकृष्टापि पञ्चमीसमुच्चीयते व्याख्यानात् न तु सन्निहिते अपि द्वितीयातृतीये तदाह पञ्चमी चेति ॥

सर्पिषो ज्ञानमिति । वस्तुतः करणीभूतं यत्सर्पिः तत्संबन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः । ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ जानातेर्लक्षणा ।

अधीगर्थ ॥ अधिशब्दोच्चारणमिङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरत इतिज्ञापनार्थम् अन्यथा स्मृत्यर्थदयेशामित्येव ब्रूयाद् इगर्थेति वा । इङंशे नेदं ज्ञापकमिति चेत्तर्हि तदंशे गेरध्ययने वृत्तमित्यत्राधिशब्दोच्चारणं ज्ञापकमस्तु । अत्र व्याचख्युः । कर्मणि किम् । करणे शेषत्वविवक्षायां मा भूत् । मातुर्गुणास्मरणम् । अत्र माता कर्म गुणास्तु करणम् । उभयत्र शेषत्वविवक्षायामपि मातृशब्दादेवानेन सूत्रेण षष्ठी गुणशब्दात्तु षष्ठी शेष इत्यनेन । तेन गुणस्मरणमिति समासो भवतीति ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । २ । ३ ५४ ॥

भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा ॥ अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम् ॥ * ॥ रोगस्य चौरज्वरः चौरसंतापो वा । रोगकर्तृकं चौरसम्बन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः ॥

आशिषि नाथः । २ । ३ । ५५ ॥

आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो ना-

रुजार्थानाम् ॥ रुजो भङ्गे । भिदादिपाठादत एव निपातनाद्वा अङि टाप् । रुजा व्याधिरर्थो येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववाचकत्वाव्यभिचाराद् भावशब्देनात्र घञादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते । वक्तीति वचनः बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् । प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षितः । नहि भावो वक्ता संभवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुत्वनिर्वाहायैव वचिरिति बोध्यस्तथा चायमर्थः । भावो वचनः कर्ता येषां तेषां भाववचनानामिति तदेतद्व्याचष्टे । भावकर्तृकाणामिति । रुजार्थानां भावकर्तृकाणामित्येव सूचयितुं युक्तम् । चौरस्येति । चुरा शीलमस्य चौरः अत्र कर्मणि शेषत्वविवक्षायम् अनेन षष्ठी । रोगस्येति । पदरुजेति घञा रोगो भावोभिधीयते स च रुजायां कर्ता कर्तृकर्मणोरिति रोगशब्दात् षष्ठी । भावकर्तृकाणां किम् । श्लेष्मणश्चौररुजा । मायुः पित्तं कफः श्लेष्मेत्यमरः । चौरज्वर इति । इह चौरशब्दाद् रुजार्थानामिति षष्ठ्या अप्रवृत्तौ षष्ठी शेषइत्यनेन षष्ठीति समासो भवत्येवेति भावः ॥

सर्पिषो नाथनमिति । सर्पिर्मे भूयादित्याऽशासनमित्यर्थः । माणवकनाथनमिति । यद्यपि कर्मत्वविवक्षायां कर्तृकर्मणोरिति यदा षष्ठी तदा आशिष्यपि समासोऽस्त्येव तथापि तत्र ग-

यनम् । आशिषीति किम् । माणवकनाथनम् । तत्संबन्धिनी याच्ञेत्यर्थः ॥

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ।

हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जासनम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ च । चौरस्य निप्रहणनम् । प्रणिहननम् । निहननम् । प्रहणनं वा । नट अवस्यन्दने चुरादिः । चौरस्योन्नाटनम् । चौरस्य क्राथनम् । वृषलस्य पेषणम् । हिंसायां किम् । धानापेषणम् ॥

तिकारकोपपदात् कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः समासान्तोदात्तत्वं तु शाङ्गादावेव न त्वाशिषीति निष्कर्ष इति कौस्तुभे स्थितम् ॥

जासि ॥ जसु ताडने जसु हिंसायामिति च चुरादिस्तस्येदं ग्रहणं न तु दैवादिकस्य जसुमोक्षण इत्यस्य जासीति निर्देशाद्धिंसायामिति वचनाच्च । निप्रहणनमिति । हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वम् । प्रणीति । नेर्गदेति णत्वम् । चुरादिरिति । नट नृताविति तु न गृह्यते दीर्घनिर्देशादिति भावः । क्राथनमिति । क्रथ हिंसायामिति घटादौ पठ्यते तस्य मित्त्वेऽपि इह निपातनाद्वृद्धिः । मित्त्वफलं तु निपातनात्परत्वाच्चिण्णमुलोरिति दीर्घे चरितार्थमिति घटादौ वक्ष्यति । यत्तु हरदत्तेनोक्तम् । घटादिपाठो घटादयः षित इत्यातिदेशिकत्वे अङ् यथा स्यादित्येतदर्थ इति । तन्मन्दम् । घटादयः षित इति हि मध्ये सूचितम् । तेन पूर्वेषां त्वरत्यन्तानामेव षित्त्वं न तु ज्वरादीनां परेषामिति । अत एव त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्चेति घटादौ वक्ष्यति ॥

व्यवहृपणोः समर्थयोः । २ । ३ । ५७ ॥

शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता । शतस्य व्यवहरणं पणनं वा । समर्थयोः किम् । शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः ॥

दिवस्तदर्थस्य । २ । ३ । ५८ ॥

द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् । ब्राह्मणं दीव्यति स्तौतीत्यर्थः ॥

विभाषोपसर्गे । २ । ३ । ५९ ॥

पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ॥

पणनमिति ॥ स्तुतावेवेति वक्ष्यमाणत्वादाय् स्यादितिभावः । ब्राह्मणपणनमिति । आयादय आर्धधातुके वेत्यायस्य विकल्पः ॥

दिवस्तद ॥ तच्छब्देन व्यवहृपणौ परामृश्येते तौ च द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतावित्याशयेनाह । द्यूतेति । पूर्वसूत्रएव दिवेः पाठे तदर्थस्येति न कर्त्तव्यमिति यद्यपि लाघवं तथापि योगविभाग उत्तरार्थः । कर्मणीति । इह शेषइति न सम्बध्यते उत्तरसूत्रे विकल्पारम्भसामर्थ्यात् । अन्यथा षष्ठ्यां विकल्पितायां तया मुक्ते शेषे विभक्त्यन्तरस्याप्राप्त्या व्यर्थैव विकल्पारम्भः स्यादिति भावः । अन्ये त्वाहुः । लाघवात् पूर्वसूत्रे एव दिवो ग्रहणे कर्त्तव्ये पृथग्योगकरणसामर्थ्यादत्र शेषइति न सम्बध्यते । न चोत्तरार्थत्वात्पृथग्योगस्य नोक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । सङ्कोचे मानाभावेन फलद्वयस्यापि सुवचत्वादिति शेषइत्यस्यासम्बन्धादिह त्रिसूत्र्यां तिङन्तमुदाहरति । शतस्य दीव्यतीति ॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने । २ । २ । ६१ ॥

देवतासम्प्रदानकेर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात् । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा ॥

कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । २ । ३ । ६४ ॥

कृत्वोर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात् । पञ्चकृत्वोह्नो भोजनम् । द्विरह्नो भोजनम् । शेषे किम् । द्विरहन्यध्ययनम् ॥

कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ॥

कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य

प्रेष्यब्रुवोः ॥ इष्यतेर्दैवादिकस्य लोटो मध्यमपुरुषैकवचनं प्रेष्येति । तत्साहचर्याद् ब्रुविरपि तथाभूत एव गृह्यते । अत एवेह शेषग्रहणं न सम्बध्यते तिङन्तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात् । प्रेष्यब्रुवोः किम् । अग्नये छागस्य हविर्वपां मेदो जुहुधि । हविषः किम् । अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतासम्प्रदाने किम् । माणवकाय पुरोडाशान् प्रेष्य ॥ हविषः प्रस्थितत्वेन विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥

कृत्वोर्थ ॥ कृत्वसुचोर्थ इवार्थो येषां प्रत्ययानां ते कृत्वोर्थाः । शेषे इति । इह दिवस्तदर्थस्येत्यादिसूत्रषट्के विच्छिन्नमपि शेषग्रहणमनुवर्तते व्याख्यानात् । पञ्चकृत्व इति । संख्यायाः क्रियेत्यादिना कृत्वसुच् । द्विरिति । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ शेष इति निवृत्तं कर्तरि च कृतीति सूत्रे कृतेन चकारेण अधीगर्थेति सूत्राच्चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति पर्यन्तमनुवर्तमानस्य कर्मणीत्यस्यानुकर्षणसंभवेपि पुनर-

कृतिः। जगतः कर्ता कृष्णः॥ गुणकर्मणि वेष्यते॥ नेताश्वस्य सुघ्नं सुघ्नस्य वा। कृति किम्। तद्धिते मा भूत् कृतपूर्वी कटम्॥

च कर्मग्रहणादित्याहुस्तन्मन्दं, सन्निहितस्याधिकरणस्यानुकर्षणप्रसङ्गे तन्निवृत्तये कर्मग्रहणसंभवात्। तस्मात् व्याख्यानमेवात्र शरणमित्यपरे। कर्तृकर्मणोः किम्। शस्त्रेण भेत्ता। कृतिरिति। करणं कृतिः स्त्रियां क्तिन्। कृष्णोत्र कर्ता। कर्मण्युदाहरति। जगत इति। कृष्णस्य तृचाभिहितत्वात् ततः षष्ठी न भवति। कृति किमिति। नन्विह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया आक्षिप्यते तद्वाची तु धातुरेव। धातोश्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च तत्र तिङ्प्रयोगे कटं करोतीत्यादौ न लोकेति प्रतिषेधेन भाव्यं ततश्च परिशेषात् कृद्योगे एव षष्ठी भविष्यति तस्मात्किं कृद्ग्रहणेनेति प्रश्नः। कृतपूर्वी कटमिति। अत्र करोतिक्रियापेक्षमनभिहितं कर्मत्वं कटस्यास्त्येवेति षष्ठी स्यात्तद्धिताधिक्ये तु सा मा भूदित्येतदर्थं कृद्ग्रहणमिति भावः। ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन् विग्रहे क्तस्य कर्मणि विधानात्तेनैवाभिहितं कर्मेति नैव द्वितीया प्राप्नोति नापि तदपवादभूता षष्ठी इहाप्यनभिहिताधिकारात्। किं च कृतशब्दस्य कटसापेक्षतया समासो दुर्लभ एव तद्धितोपीति चेदत्राहुः। पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहे अविवक्षितकर्मतया भावे क्तप्रत्यये कृतशब्दस्य कटसापेक्षत्वाभावात् समासतद्धितौ भवत एव तथा च कृतपूर्वं यं पूर्वंकृतवान् इत्यनेन समासार्थः संपद्यते गुणभूतयापि क्रियया कारकाणां संबन्धस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनादत्रापि करोतिक्रियापेक्षं कर्मत्वं कटस्याभ्युपगम्यते। तच्च कर्मत्वं न केनाप्यभिहितम्। भावे क्तस्य कर्तरि इति प्रत्ययस्य च वि-

उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥

उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति तत्र

धानात् । अतोऽसति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यादेवेति । एवं च ओदनस्य पाचकतम इत्यत्र षष्ठ्या असाधुत्वे इष्टापत्तिरेव शरणम् । कृतपूर्वीत्यत्र समासतद्धितौ भवत एवेत्युक्तम् । तत्र समासः सुप्सुपेति बोध्यः । तद्धितस्तु पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति कर्तरि इनिः तद्विधौ श्राद्धमनेनेतिसूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः । स्यादेतत् । ऽभिधेयत्वात् पर्यायार्हणोत्पत्तिष्विति क्वचि भेदिका यज्ञदत्तस्य देवदत्तस्य काष्ठानामित्युभाभ्यामप्यनेन कृद्योगषष्ठी जायते तत्र मुख्यामुख्यसन्निधौ मुख्यस्यैव कार्ये संप्रत्ययात् प्रयोजककर्तृवाचकादेव स्यादन्यथा पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि लकारवाच्यत्वे उभाभ्यामपि कर्तृवाचकाभ्यां प्रथमा स्यात् नैवम् । प्रयोज्यप्रयोजकवाचकाभ्यां भेदेन षष्ठी जायते न त्वेकैवेति नेह मुख्यामुख्यन्यायप्रवृत्तिः । तत्र तु लकारस्यैकत्वात् कर्तृतद्वाच्यत्वकल्पनायामुक्तन्यायः प्रवर्तत इति वैषम्यात् । एवं च ओदनः पाच्यते देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेत्यादावुभाभ्यामपि तृतीया स्यादेवेति बोध्यम् । अत्र व्याचक्षते । तदर्हमिति निर्देशात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्येतदनित्यं तथा च धार्यैरामोदमुत्तममिति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति ॥

उभयप्राप्तौ ॥ कृतीत्यनुवर्तते । तेनान्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहिरित्याह । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति । उभयशब्देन कर्तृकर्मणी परामृश्येते । तेनैकस्मिन् कृति कर्तृकर्मणोः प्राप्तिलाभादाश्चर्यमिदमोदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र

कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः ॥ भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः ॥ शेषे विभाषा ॥ * ॥ स्त्रीप्रत्यय इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा । केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासन-

---

नायं नियमः प्रवर्तते तत्पुरुषे तु स्यादेवात्रातिप्रसङ्ग इति भावः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमिति ध्वनयति । कर्मण्येवेति । एवं च कर्तरि षष्ठीप्रतिषेधोऽस्य सूत्रस्य फलं न तु कर्मणि षष्ठीविधानमिति स्थितम् । स्त्रीप्रत्यययोरिति । स्त्रियां क्तिन्नित्यधिकारे विहितयोरित्यर्थः । नायं नियम इति । अकाऽकारयोः प्रयोगे कर्मण्येव षष्ठी न तु कर्तरीति यो नियम उक्तः स न प्रवर्तते किं तु कर्तर्यपि षष्ठी प्रवर्तत इति फलितोऽर्थः । कथं तर्हि सुट्तिथोरिति सूत्रे सुटा सीयुटो बाधो नेति वृत्तिः । अत्राहुः । कर्तुः करणत्वविवक्षायां तृतीया बोध्येति । भेदिकेति । भेदनं भेदिका । पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्य इत्यनेन ण्वुलित्येके । युवोरनाकौ स्त्रियां टऽपि प्रत्ययस्थादिति इत्त्वम् । बिभित्सेति । भेत्तुमिच्छा । भिदेः सनि हलन्ताच्चेति कित्त्वाद्गुणाभावः । अप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये टाप् । शेषे इति । अकाऽकाराभ्यामन्यस्मिन् क्तिन्नादावित्यर्थः । कर्तरि षष्ठीनिषेधफलकस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्य तत्रैव कर्तरि षष्ठीसंपादनफलकस्य स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोरिति वचनस्य च प्राक् स्थितत्वात् कर्तर्येव विभाषा अनेन शेषवचनेन क्रियते न तु कर्मणीत्याशयेनोदाहरति । जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वेति । अविशेषेणेति । अकाकारभिन्ने कृन्मात्रे इत्यर्थः । अनुशासनमिति । अनुशिष्यते असाधुश-

माचार्येणाचार्यस्य वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने । २ । ३ । ६७ ॥

वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । न लोकेतिनिषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ॥

अधिकरणवाचिनश्च । २ । ३ । ६८ ॥

क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् । २ । ३ । ६९ ॥

एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशः । कुर्वन् कुर्वाणो वा

ब्देभ्यः प्रविभज्य बोध्यते येनेति करणे ल्युट् ।

राज्ञां मत इत्यादि । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्तः । पूजितो यः सुरासुरैरित्यादौ तु भूते क्तो न तु वर्तमाने तेन तृतीया तत्रोपपद्यते । न च मतिबुद्धीतिसूत्रेण बाधः शङ्क्यः तेनेत्यधिकारे उपज्ञातइति लिङ्गेनाबाधज्ञापनात् ॥

अधिकरण ॥ अयमपि निषेधापवादः । आसितमिति । आस्यते अस्मिन्नित्यासितं क्तोधिकरणे चेत्यधिकरणे क्तः । इदमेषामिति । कर्तरि षष्ठीयम् । सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी अनभिहितत्वाविशेषात् । इदमेषां भुक्तमोदनस्य । उभयप्राप्तौ कर्मणीत्ययं नियमस्तु नेह प्रवर्तते कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनन्तरस्या एव षष्ठ्यास्तन्नियमाभ्युपगमात् । एतच्च कौस्तुभे स्पष्टम् ॥

न लोक ॥ जिघृक्षितरूपविनाशप्रसङ्गात् तृनामित्यत्र णत्वं न कृतम् । उश्च उक उकौ लश्चोकौ चेति विग्रहः । ल इति लडादीनां सामान्यग्रहणं तेषां च साक्षात् प्रयोगो न संभवतीति तदादेशा गृह्यन्तइत्याह । लादेश इति । उदाह्रियन्तइति शेषः ।

सृष्टिं हरिः। उ। हरिं दिदृक्षुः। अलंकरिष्णुर्वा। उक। दैत्यान् धातुको हरिः॥ कमेरनिषेधः॥ * ॥ लक्ष्म्याः कामुको हरिः। अव्ययम्। जगत् सृष्ट्वा। सुखं कर्तुम्। निष्ठा। विष्णुना हता दैत्याः। दैत्यान् हतवान् विष्णुः। खलर्थाः। ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा। तृन्निति प्रत्याहारः शतृशानचाविति तृशब्दादारभ्याऽतृनो नकारात्। शानन्। सोमं पवमानः। चानश्। आत्मानं मण्डयमानः। शतृ।

कटं कारयांचकारेत्यत्र कृत्संज्ञकलिडन्तामन्तेन योगेपि कटस्य कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी न भवति आम इति लुकोपि लादेशत्वादित्याहुः। नन्वेवमपि बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गा इत्यत्र न लोकेति निषेधाप्रवृत्तेः षष्ठी दुर्वारैव न हि किकिनौ लकारौ नापि तदादेशौ, नैष दोषः। किकिनौ लिट्चेत्यनेन लिट्कार्यातिदेशः क्रियते न तु लिट्संज्ञा तथा च विशेषादेशे च सामान्यमप्यतिदिश्यत इति नानुपपत्तिः। दिदृक्षुरिति। सनाशंसभिक्ष उः। उकारेण कृतो विशेषणात्तदन्तमपि लभ्यत इत्याशयेनाह। अलंकरिष्णुरिति। अलंकृञ्निराकृञित्यादिना इष्णुच्। घातुक इति। लषपतेत्यादिना उकञ्। ईषत्कर इति। ईषद्दुस्सुष्वित्यादिना खल्। अर्थग्रहणादीषत्पानः सोमो भवतेत्यप्युदाहार्यम्। अव्याप्तिं परिहर्तुमाह। प्रत्याहार इति। पवमान इति। पूङ्यजोः शानन्। मण्डयमान इति। मडि भूषायामिदित्वान्नुम् ताच्छील्यवयोवचनेति चानश्। अधीयन्निति। इङ्धार्योरिति शता। शानन्नादिषु लट इत्यननुवृत्त्या लादेश इत्यसिद्धेः प्रत्याहारग्रहणमाश्रीयत इति भावः।

वेदमधीयन् । तृन् । कर्ता लोकान् ॥ द्विषः शतुर्वा ॥ * ॥ मुरस्य मुरं वा द्विषन् । सर्वो यं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः । २ । ३ । ७० ॥

भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । व्रजं गामी * । शतं दायी ॥

तृन्निति । तच्छीलादिषु तृन्निति विहितस्तृन् प्रत्ययः । तृन्निति प्रत्याहारग्रहणान्नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पमाह । द्विष इति । द्विष अप्रीतावित्यस्मात् द्विषोऽमित्र इति विहितो यः शतृप्रत्ययस्तत्प्रयोगे वा षष्ठीनिषेध इत्यर्थः । सर्वोयमिति । अनन्तरस्येति न्यायादिति शेषः । शेषषष्ठीति । शाब्दबोधे वैलक्षण्यमस्तीति भावः । एवं चाश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेनेत्यत्र शेषत्वविवक्षायां कर्तर्यपि षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम् ॥

अकेनोः ॥ आधमर्ण्ये अकस्यासंभवादाह । भविष्यत्यकस्येति । इनस्तु उभयोः संभवादाह । भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगइति । यथासंख्यं तु न भवति । भाष्ये अकस्य भविष्यति इन आधमर्ण्ये चेति योगं विभज्य व्याख्यानात् । इह भविष्यदिति स्वर्यते तेन भविष्यति गम्यादय इत्यधिकारे विहितस्तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुलेव गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति । सतः पालक इति । सत इति शत्रन्तं, यस्तु कालसामान्ये ण्वुल्तृचाविति ण्वुलुक्तस्तत्र न निषेधः । ओदनस्य पाचकः पुत्रपौत्राणां दर्शक इतीति भावः । व्रजं गामीति । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरित्यावश्यके णिनिः । यद्यप्ययं कालसामान्ये विहितस्तथापि भविष्यति गम्यादय इत्युक्तेर्भविष्यदर्थकः । गम्यादयः के

---

* अत्र व्रजं गमी इत्यपि पाठः ।

कृत्यानां कर्तरि वा । २ । ३ । ७१ ॥

षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्तरीति किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र योगो विभज्यते । कृत्यानाम् । उभयप्राप्ताविति नेति चानुवर्तते । तेन नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन । ततः कर्तरि वा । उक्तोर्थः ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ७२ ॥

चिदुणादयः केचिदष्टाध्यायीगता इति हरदत्तः । ननु गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वेत्येवसिद्धे द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि द्वितीयाप्रवृत्त्यर्थमिति व्रजं गामीति सिध्यत्येवेति चेदत्राहुः । इहैव सूत्रे ग्रामं गामीति भाष्योदाहरणात्तत् सूत्रं नाङ्गीक्रियते । तेन ग्रामस्य गन्तेति षष्ठ्यत्र साध्वी न तु ग्रामं गन्तेति द्वितीयेति । शतं दायीति । आवश्यकेत्याधमर्ण्ये णिनिः । भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनस्य योगइत्युक्तत्वान्नेह निषेधः । अवश्यं करोत्यवश्यङ्कारी कटस्य । गम्यादित्वाभावाद्वर्तमानेप्ययम् ॥

कृत्यानाम् ॥ कर्तृकर्मणोरिति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् । सेव्य इति । षेवृ सेवायां ऋहलोर्ण्यदिति कर्मणि ण्यत् । योगो विभज्यत इति । भाष्यकारैरिति शेषः । उभयप्राप्तावित्यनेन कर्तरि निषेधे सिद्धे कर्मणि निषेधार्थमिदम् । गुणकर्मणि वेष्यत इति तूभयप्राप्तिरहितस्थले नेताश्वस्येत्यादौ चरितार्थमिति दिक् ॥

तुल्यार्थैः ॥ शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीया अनेन

तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात् पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् । तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः । २ । ३ । ७३ ॥

एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात् पक्षे षष्ठी । आशिषि । आयुष्यं चिरंजीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शम् अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात् । आशिषि किम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम् । मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः ॥

विधीयते तथा सति षष्ठ्येव भवेत्तदाह । पक्षे षष्ठीति । बहुवचननिर्देशादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे तुल्यार्थैरित्यर्थग्रहणं पदान्तरनैरपेक्ष्येण ये तुल्यार्थास्तेषां ग्रहणार्थं तेन गौरिव गवय इत्यादौ नेत्याहुः । कथं तर्हि तुला यदारोहति दन्तवाससेति कालिदासः । स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुनेति माघश्च । उच्यते । सह युक्ते प्रधान इति तृतीया । न चात्र सहशब्दयोगो नेति वाच्यं, विनापि तद्योगं तृतीयेत्यभ्युपगमात् । वेति वर्तमाने ऽन्यतरस्यांग्रहणमुत्तरसूत्रे चकारेण स्वस्यानुकर्षणार्थमन्यथा हि तृतीयैवानुकृष्येत सन्निहितत्वात् । तुल्य इति । तुलया संमितस्तुल्यः । नौवयोधर्मेत्यादिना यत् । तुला उपमा वेति । तोलनं तुला । अस्मिन्नेव सूत्रे णिलुगङोर्निपातनात्साधुरिति माधवः । उपमितिरुपमा । आतश्चोपसर्ग इत्यङ् । हितमिति । हितयोगे चेत्यनाशिषि चरितार्थमित्याशिष्ययं विकल्प इति भावः । व्याख्यानादिति । सूत्रेऽर्थशब्दोऽपि पृथङ्निमित्तं तथा च द्वन्द्व एवायं न त्वर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः । इति षष्ठी ॥

आधारोऽधिकरणम् । १ । ४ । ४५ ॥

कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् ॥

सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥

अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा । दूरान्तिकार्थेभ्य इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः ॥ क्तस्येन्विषयस्य कर्म-

---

आधारः ॥ आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः । अध्यायन्यायेति सूत्रे अवहाराधारेत्युपसंख्यानादधिकरणे घञ् स चाधारः कस्येत्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारात्क्रियाया इति लभ्यते । इयं च संज्ञा साक्षात् क्रियाधारयोर्न सम्भवति पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वात् । अतो व्याचष्टे कर्तृकर्मद्वारेति । एवं च भूतले घट इत्यादौ अस्तीति क्रियाध्याहारो बोध्यः ॥

त्रिधेति । एतच्च संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नद्यामास्ते इत्याद्यर्थं सामीपिकमधिकरणं चतुर्थमपि केचिदिच्छन्ति । कटे आस्तइति । कर्तृद्वारा क्रियाधारस्योदाहरणमिदं, कर्मद्वारा क्रियाधारस्य तु स्थाल्यां पचतीति । वैषयिकाधारमुदाहरति । मोक्षे इति । अभिव्यापकस्य तु सर्वस्मिन्निति । तिलेषु तैलमित्याद्यप्यभिव्यापकस्योदाहरणमाहुः । चतस्र इति । प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यर्थः । दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यस्येहानुवर्तनादधिकरणेऽप्येते बोध्याः । क्तस्येन्विषयस्येति । इन् इन्नन्तः शब्दो विषयो वर्तनभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थः

ष्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनिः ॥ साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ * ॥ साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले ॥ निमित्तात्कर्मयोगे ॥ * ॥ निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगसमवायात्मकः ॥

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ १ ॥

हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता सीमाण्डकोशः ।

अन्ये त्वाहुः । इनो विषय इति षष्ठीसमासः विषयशब्देनेह प्रकृतिरुच्यते । क्तान्तस्येनः प्रकृतत्वादिति । अधीती व्याकरणे इति । भावे क्तप्रत्यये तत इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनौ कृते पश्चाद्गुणभूतक्रियया सम्बध्यमानं व्याकरणमनभिहितं कर्मेति कृतपूर्वी कटमितिवद्द्वितीयात्र प्राप्ता । मासमधीती व्याकरणे इत्यादौ त्वकर्मकैर्धातुभिर्योगनिमित्तकस्य कालकर्मणोर्बहिरङ्गत्वादिहाग्रहणमिति सप्तम्यभावः । न चैवं तत्र द्वितीयापि न स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेन द्वितीयाविधाने व्यक्तिपक्षाश्रयणात् । एतच्च कौस्तुभे स्थितम् । साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ अत्रार्चा न विवक्षिता किं तु तत्त्वकथनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्तिकेऽस्मिन् साधुग्रहणं, साधुर्भृत्यो राज्ञीत्यादि यथा । साधुनिपुणाभ्यामिति सूत्रे साधुग्रहणं त्वर्चायां विवक्षितायां प्रतियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः । निमित्तमिह फलमिति । यदि तु कारणमित्युच्येत तर्हि जाड्येन बद्ध इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । चर्मणीति । चर्मद्वीप्यादीनां सामवायः संबन्धः । हेतुतृतीयेति । तादर्थ्ये चतुर्थ्यपि बोध्यम् । सीमाण्डकोश इति । तथा च मेदिनीकारः सीमा घाटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषु च स्त्रियामिति ।

पुष्कलको गन्धमृगः । योगविशेषे किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । ३७ ॥
यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुह्यमानासु गतः ॥ अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च ॥ * ॥ सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति ।

अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकीलकयोरिति च । हरदत्तस्तु पुष्कलकः शङ्कुः । सीम्नि सीमज्ञानार्थं हतो निहतः निखात इत्याह । अस्मिंस्तु पक्षे सीमपुष्कलकयोः संयोगसम्बन्धः ॥

यस्य च ॥ निर्ज्ञातकाला हि क्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणं, तत्र प्रसिद्धक्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्वाचकाद् ब्राह्मणादिशब्दाल्लक्ष्यलक्षणभावसंबन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायामियं सप्तमी । लक्षकत्वं क्रियायाः साक्षादाश्रयस्य तु ब्राह्मणादेः क्रियाद्वारेणेति बोध्यम् । ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्तर्युदाहरणम् । कर्मण्याह । गोष्विति । अर्हाणामित्यादि । यस्यां क्रियायां ये उचितास्ते अर्हाः । तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या । तथा यस्यां क्रियायां येषां कर्तृत्वमनुचितं तेषामकर्तृत्वे विवक्षिते च सप्तमी वाच्या । तथा तद्वैपरीत्ये येषां कर्तृत्वमुचितं तेषामकर्तृत्वे येषां तु नोचितं तेषां कर्तृत्वे च सप्तमी वाच्येत्यर्थः । आद्यमुदाहरति ॥ सत्सु तरत्सु इति । सन्तो हि तरणक्रियार्हाः कर्तारश्च । द्वितीयमुदाहरति । असत्सु तिष्ठत्सु इति । अत्र तरणक्रियायामसतामनर्हत्वमकर्तृत्वं च तिष्ठत्स्वित्यनेन प्रतीयते । तद्वैपरीत्ये प्रथममुदाहरति । सत्सु तिष्ठत्स्विति । सतां हि तरणमुचितं तेषां चाकर्तृत्वं तिष्ठत्स्वित्यनेन बोध्यते । द्विती-

असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ॥

षष्ठी चानादरे । २ । ३ । ४८ ॥

अनादराऽधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य सन्यस्तवानित्यर्थः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च । २ । ३ । ३९ ॥

एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः ॥

यमुदाहरति । असत्सु, तरत्स्विति । असतां हि तरणमनुचितं तेषां कर्तृत्वं तरत्सु इत्यनेन गम्यते । यद्यपीदं यस्य च भावेनेत्येव सिद्धं तथापि लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायां सप्तम्यर्थमिदमिति कैयटादयः । तत्त्वतस्तु व्यर्थमेवेदमित्यन्ये ॥

षष्ठी चानादरे ॥ अनादर इति । यस्य च भावेनेत्यनेन सप्तमी । अनादरे सति यो भावं लक्षयतीति । तदेतत् फलितमाह । अनादराधिक्य इति । केवलभावलक्षणे सप्तम्येव अनादराधिक्ये तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कर्षः ॥

स्वामीश्वर ॥ स्वाम्यर्थेतिवक्तव्ये स्वाम्यादित्रयग्रहणं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् । विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषोऽत्र न भवति स्वरूपपरत्वेन समानार्थकत्वाभावात् । दायाद इति । दायमादत्ते इति दायादः । सोपसर्गादप्यादन्ताद् अत एव निपातनात् कः । गवां गोषु वा दायाद इत्यत्र यद्यपि गवामित्येतत्समुदायस्य विशेषणं तथापि दीयतेऽसौ दाय इति व्युत्पत्त्या अवयवा-

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् । २ । ३ । ४० ॥

आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येर्थे । आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजनस्य हरिपूजने वा । आसेवायां किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ॥

यतश्च निर्धारणम् । २ । ३ । ४१ ॥

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ॥

पञ्चमी विभक्ते । २ । ३ । ४२ ॥

विभागो विभक्तं निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । २ । ३ । ४३ ॥

र्थंभूतमंशं स्पृशत्येव, तथा चात्र गवात्मकस्यांशस्य आदातेति फलितोर्थः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ भेद एवेति । न तु शब्दान्तरोपात्तसामान्याक्रान्ततेति भावः । तत्र पञ्चमी स्यादिति । नन्वेवं माथुरा इत्यत्रापि पञ्चमी स्यात् मैवम् । पूर्वसूत्रमिहानुवर्तते तेन यतो निर्धार्यते तत एवेत्यर्थात् निर्द्धारणावधेरेव पञ्चमीप्रवृत्तेः । अनभिहिताधिकारान्माथरा इत्यत्र नातिप्रसङ्ग इत्यन्ये । माथुरा इति । न ह्यत्र निर्द्धारणावधेर्निर्धार्यमाणस्य गवां कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावोस्ति । किं तु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव । इदं च सूत्रं बुद्धिपरिकल्पितापायमाश्रित्यापादानप्रकरणे भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम् ॥

आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुर्निपुणो वा । अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् । अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति पर्यनु वा ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च । २ । ३ । ४४ ॥

आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा ॥

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ॥

नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्तस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे । मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् । मूले श्रवणे इति वा ।

पुण कर्मणि शुभे अस्मान्निपूर्वादिगुपधलक्षणः कः । अर्च पूजायामस्माद्भौवादिकाद् गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये टाप् । चौरादिकात् ण्यासश्रन्थ इति युच्यर्चनेति स्यात् । निपुणो राज्ञ इति । साधुशब्दप्रयोगे त्वर्चां विना सप्तमी भवत्येव साध्वसाधुप्रयोगे चेति वार्तिकात् । अप्रत्यादिभिरिति । लक्षणेत्थमिति सूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः ॥

प्रसितोत्सुका ॥ तत्परे प्रसितासक्तावित्यमरः । उत्सुकसाहचर्यात् प्रसितोपि तत्पर एवेह गृह्यते रूढ्या च । तेन प्रकर्षेण सितः शुक्लः इत्यर्थे न भवति ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ लुप्शब्दोत्रार्थविशेषे लाक्षणिक इत्याशयेनाह । यो लुप्संज्ञयेत्यादि । अधिकरणइति । एतच्च सप्तम्यधिकरणे चेत्यतो मण्डूकप्लुत्यानुवर्ततइति भावः । अधिकरणे किम् । मूलं प्रतीक्षते मूलाय स्पृहयति । मूलेनेति । नक्ष-

लुपि किम् । पुष्ये शनिः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये । २ । ३ । ७ ९

शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अद्य भुक्त्वायं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः ॥ अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते ॥ तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वाऽधिको हरिः ॥

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ९७ ॥

स्वस्वामिसम्बन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी । २ । ९ ॥

अत्र कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते सप्तमी स्यात् । उपपरार्धे हरेर्गु-

---

णेन युक्तः काल इत्यर्थो लुबविशेषइति लुप् । नक्षत्रइति किम् । पञ्चालेषु तिष्ठति । इह जनपदे लुबिति लुप् ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्तते तच्च पञ्चम्या विपरिणम्यते तदाह । यौ कालाध्वानौ ताभ्यामिमे । इह कालाध्वभ्यां विभक्त्योर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वात् । अद्य भुक्त्वायमिति । नन्वत्र कर्ता एक एव तत्कथं कारकयोर्मध्ये कालः सत्यम् । नात्र शक्त्याश्रयं द्रव्यकारकमिति व्यवह्रियते किं तु शक्तिरेव सा च कालभेदाद् भिद्यतएव । एका हि अद्य भुजेः साधनमपरा द्व्यहेतीते भुजेस्तदेतद्व्याचष्टे । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं काल इति ॥

यस्मादधिकम् ॥ उप परार्धइति । उपोधिके चेत्यनेन उपेत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । यस्य चेश्वरवचनमित्यस्य तन्त्रादिना अर्थं

णाः । परार्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्येतु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधिभुवि रामः । अधिरामे भूः । सप्तमी शौण्डैरिति समासपक्षे तु रामाधीना । अषडक्षेत्यादिना खः ॥

विभाषा कृञि । १ । ४ । ९८ ॥

अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरेर्थे । यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यत इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतित्वात्तिङि चोदात्तवतीति निघातो न ॥

इति विभक्त्यर्थाः ॥

* * *

इयं विवक्षितम् । तथा हि । यस्येत्यनेन स्वं निर्दिश्यते यस्य स्वस्य संबन्धी ईश्वर उच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्ववाचकात् सप्तमीत्येकोर्थः । ईश्वरशब्दो भावप्रधानः । यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्वामिवाचकात् सप्तमीत्यपरः । एवं स्थिते फलितमाह । स्वस्वामिभ्यां पर्यायेणेति । अन्यतरस्मादुत्पन्नयैव सप्तम्या इतरनिष्ठसंबन्धस्याप्युक्तत्वाद्युगपदुभाभ्यां न सप्तमी स्यादिति भावः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे त्वधिरामम् । यदत्रेति । यो मामधिकरिष्यति विनियोक्ष्यते तस्य मद्विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यत इत्यर्थः । तिङि चोदात्तेति । उदात्तवति तिङि परे गतिर्निहन्यत इति सूत्रार्थः । अत्र करिष्यतीति तिङन्त उदात्तवान् तिङ्ङतिङ इति निपातैर्यद्यदीत्यादिना निषेधात् निघातो नेति । मामिति द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेत्यनेनैव सिध्यतीति भावः ॥ इति सप्तमी ॥

इति विभक्त्यर्थाः ॥

* * *

समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ॥

पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ॥

॥ श्रीः ॥ समर्थः पदविधिः । सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति । तत्र स्वार्थे पर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद्यः परस्परसंबन्धः सा व्यपेक्षा सैव वाक्ये राज्ञः पुरुष इत्यादौ तत्र व्यपेक्षायां सत्यां यो यः सन्निहितो योग्यश्च तेन संबन्धोभ्युपेयते । यथा राज्ञः पुरुषोश्वश्च । राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति एकार्थीभावस्तु राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव । स च प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वरूपः । अत एव राजपुरुष इत्यत्र राज्ञि ऋद्धस्येति विशेषणं नान्वेति पदार्थैकदेशत्वात् । न चैवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः । तत्रापि देवदत्तोत्तरषष्ठ्यर्थस्य गुरुणान्वयादिति वाच्यम् । देवदत्तस्य प्रधानीभूतकुलेनैवान्वयात् । संबन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थे । न तु तदितरः । उक्तं च । समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति । यद्वा । ससंबन्धिकपदार्थस्यैकदेशत्वेपि भवत्येव विशेषणान्वयः । उक्तं च । संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयत इति । नन्वेवं राज्ञोपि नित्यसापेक्षत्वादेकदेशत्वेपि ऋद्धस्येति विशेषणेनान्वयोस्तु मैवम् । राज्ञ ईशितुरीशितव्यं प्रति साकाङ्क्षत्वेपि ऋद्धं प्रत्यनाकाङ्क्षत्वात् । ननु वाक्ये क्लृप्तयैवावयवशक्त्योपपत्तौ विशिष्टार्थविषयकशक्त्यन्तरमेव मास्तु । सत्यम् । बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः । चकारादिनिषेधोथ बहुव्यु-

प्राक्कडारात्समासः । २ । १ । ३ ॥

त्यस्तिभञ्जनम्। कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितम्। तथा हि। धवखदिराविति वृत्त्यैव क्रोडीकृतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते तथा चित्रग्वादौ यत्पदं त्वया तु वचनं कर्तव्यं निरूढलक्षणा तु शक्तितो नातीव भिद्यते। किं च प्राप्तमुदकं यमिति व्यस्ते समीचीनमुदकमिति विशेषणवत्समस्तेऽपि उदकविशेषणप्रयोगः प्राप्तः स च वृत्तस्य विशेषणयोगो नेति वचनेनैव वारणीयो नामार्थयोरभेदान्वयः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति व्युत्पत्तित्यागश्च। प्राप्तोदक इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेत्याद्यर्थाभ्युपगमाद् एकार्थीभावे तु लाघवमिति दिक्। पदग्रहणं किम्। वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत्। तिष्ठतु दध्यानय तक्रम् इह स्यादेव यण्। विधिग्रहणं तु पदस्य विधिः पदयोर्विधिः पदानां विधिरित्यनेकविभक्त्यन्तसमासलाभार्थम्। पदस्येत्युक्तौ तु उपपदतिङित्यादावेवास्योपस्थितिः स्यादित्याहुः। सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति ध्वनयन्नाह। समर्थाश्रित इति। समर्थेति किम्। पश्यति. कृष्णं श्रितो देवदत्तमित्यादौ कृष्णश्रित इत्यादि समासो मा भूत्। तथा वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्येत्यत्र तस्यापत्यमित्युपगुशब्दादण् मा भूदिति। क्वचित्तु सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्याद्वृत्तिरङ्गीक्रियते तद्यथा किमोदनं शालीनाम्। केषां शालीनामोदनमित्यर्थः। सक्त्वाढकमापणीयानाम्। आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः। कुतो भवान्पाटलिपुत्रकः। हे पाटलिपुत्रे तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः। रोपधेतोः प्राचामिति वुञ्॥

प्राक्कडारात्समासः॥ प्राग्ग्रहणमावर्तते तेन पूर्वं समास-

कडाराः कर्मधारयइत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥

सह सुपा । २ । १ । ४ ॥

सहेति योगो विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोयं समासः स च छन्दस्येव । पर्यभूषत् । अनुव्यचलत् ॥

सुपा । २ । १ । ४ ॥

सुप्सुपा सह समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ॥

संज्ञा ततः संज्ञान्तरमपीति लभ्यते । तेनाव्ययीभावादिभिस्समावेशः सिध्यत्यन्यथा पर्यायः स्यात् । समसनं समासः । भावे घञ् । अनेकस्य पदस्य एकपदीभवनमित्यर्थः इत्येके । वस्तुतस्तु अकर्तरि च कारकइति कर्मणि घञ् । अन्यथा सुबन्तं समस्यते इत्युत्तरग्रन्थो न संगच्छेत ॥

नन्वर्थत्वात्समाससंज्ञायाः प्रत्येकमप्रसङ्गात्सहग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । योगो विभज्यतइति । सुबामन्त्रितइत्यतः सुबित्यनुवर्तते तदाह । सुबन्तमिति । समस्यतइति । संपूर्वादस्यतेः कर्मणि लट् । आचार्येणेति शेषः । समर्थेनेति तु सहयोगे तृतीया । समसनक्रियां प्रति सुबन्तं कर्म न तु कर्तृ । यद्यपि सुबन्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमेप्युपसर्गादस्यत्यूह्योरिति वार्तिकेन समस्यतइत्यत्रात्मनेपदं लभ्यते तथापि समास इति व्याख्येयग्रन्थे कर्तरि घञ् दुर्लभः बाहुलकं तु अगतिकगतिरिति कर्मत्वाभ्युपगम एव ज्यायान् । स चेति । एतदपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेव लभ्यते । छन्दस्येवेति । यदि लोकेपि स्यात्तर्हि अप्रकृते इत्यादौ स्याद्युत्पत्तिः स्यात् । लिङ्गसर्वनामसतामभ्युपेत्य स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि कृतेपि ह्रस्वो नपुंसकइति ह्रस्वः

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । २ । ४ । ७१ ॥

एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्वे चरडिति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ॥ इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च ॥ * ॥ जीमूतस्येव ॥

अव्ययीभावः । २ । १ । ५ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ॥

स्यादित्यादि दूषणं कर्मगायमभि प्रैतीति सूत्रेऽस्माभिरुपपादितम् । अनुच्चलदिति । सुबित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्पर्यायेण समासो बोध्यः । समासान्तोदात्तत्वे शेषनिघात इति कुगतीतिसूत्रे कैयटः ॥

सुपो धातु ॥ सुबिति प्रत्याहारस्य ग्रहणं पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्याद्यलुक्समासविधानाज् ज्ञापकात् । निर्देशादिति । अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः । इवेनेति । अयमपि समासः पूर्ववत् कादाचित्क एव तेन जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः उद्बाहुरिव वामन इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छत इति मनोरमायां स्थितम् । विभक्त्यलोपश्चेति । समासावयवस्य सुपोऽलुग्विधानेपि समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक्भवत्येवानुपसर्जने, तदन्तस्याव्ययत्वादितिबोध्यम् ॥

अव्ययं विभक्ति ॥ विभक्तिरिह कारकशक्तिः । विभज्यते

अव्ययमिति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनम् । १ । ४३ ॥

समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥

उपसर्जनं पूर्वम् । २ । २ । ३० ॥

समासउपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १ । २ । ४४ ॥

विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् न तु तस्य पूर्वनिपातः ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १ । २ । ४८ ॥

अनया प्रातिपदिकार्थं इति व्युत्पत्तेः । अत एव वक्ष्यति विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययमिति ॥

प्रथमानिर्दिष्टम् ॥ अत्र समासपदं तद्विधायके सूत्रे लाक्षणिकम् अन्यथा चिकीर्षिते समासे यत्प्रथमान्तमिति व्याख्यानप्रसक्त्या कष्टं श्रित इत्यादौ श्रितादिष्वतिप्रसङ्ग इत्याशयेनाह । समासशास्त्र इति ॥

विग्रह इति । अनुवर्तमानेन समासग्रहणेन विग्रहो लक्ष्यत इति भावः । न तु तस्येति । अनन्तरस्येति न्यायात्पूर्वसूत्रेण विहितस्य पूर्वनिपातत्वं न निषिध्यते तेन कुमारीश्रित इत्यादौ न दोषः ॥

गोस्त्रियोः ॥ उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणमेकवचनं तु प्रत्येकाभिप्रायेण गोस्त्रीभ्यां तु प्रातिपदिकं विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह । उपसर्जनं य इति । उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते न त्वप्रधानलक्षणम् । तेन कुमारीवाचरन्ब्रा-

उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वम् ॥

नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः । २ । ४ । ८३ ॥

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य पञ्चमीं विना अमादेशश्च स्यात् । दिशयोर्मध्यमपदिशम् । क्लीबेऽव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्यं विदिक् स्त्रियामित्यमरः ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८४ ॥

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् । अपदिशम् । अपदिशेन । अपदिशम् । बहुलग्रहणात्सुमद्रमु-

---

स्रगः कुमारीत्यत्र न दोष इत्युक्तम् । स्त्रीप्रत्ययान्तमिति । स्त्र्यधिकारोक्तटाबाद्यन्तमित्यर्थस्तेनातिलक्ष्मीरित्यादौ नातिप्रसङ्गः । नन्वेवमपि राजकुमारीपुत्र इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेदत्राहुः । उपसर्जनस्य ससंबन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति यद्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावस्तदैव ह्रस्वत्वमिति भाष्यादावुक्तत्वान्न दोषः । भाष्यादावपि तूत्तरपदभूतयोरित्यर्थलाभस्तु कृत्तद्धितेत्यतः समासपदानुवर्तनाद्बोध्यमिति ॥

नाव्ययी ॥ अत्रापञ्चम्या इति प्रतिषेधो अनन्तरत्वादम एव न व्यवहितस्यालुकोऽपि अमुमेवार्थं द्योतयितुं सूत्रे तुशब्दः । तस्य पञ्चमीं विनेति । एवं चादन्तादव्ययीभावात्परस्य पञ्चमीभिन्नसुपो लुङ् न पञ्चम्यास्तु लुगमादेशावुभावपि न भवत इति स्थितम् । अतः किम् अधिहरि । दिशयोरिति । हलन्तेन विग्रहेऽपि एतदेव रूपम् । दिशशब्दस्य शरदादिषु पाठाट्टच् ॥

अपदिशमिति । पञ्चमीव्यतिरिक्तविभक्तीनामुदाहरणमिदम् ।

न्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमभावः। विभक्तीत्यादेरयमर्थः। विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः। विभक्तौ तावत्। हरौ इत्यधिहरि। सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः। हरि ङि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम्। अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी॥

पञ्चम्यास्तु अपदिशादिरुदाहार्यम्। विभक्तौ तावदितितावच्छब्दः क्रमार्थः। लौकिकविग्रहवाक्यं प्रदर्शयति। हराविति। प्राचा तु हरौ अधिकृत्येति विगृहीतं तदसत्। अधिहरीत्यत्र अधिकृत्येत्यर्थस्याप्रतीतेः। हरिङीति। अलौकिके ङिशब्दस्यैव प्रवेश उचितः अन्तरङ्गानपीति न्यायात्। अन्यथा ङेरौत्वे कृते अधिहरीतिसमासे हरिशब्देकारो दुर्लभः स्यादिति भावः। इह हरावधीतिस्थिते इति प्राचोक्तमुपेक्षितं नित्यसमासेषु अस्वपदविग्रहस्यैवोचितत्वात्। अभिहितेऽपीति। द्योतितेऽपीत्यर्थः। वचनसामर्थ्यादिति। सुपित्यनुवर्त्य सुबन्तेन समासविधानसामर्थ्यात्सप्तमी स्यादेवेति भावः। नन्वभिहितेऽधिकरणे प्रातिपदिकार्थमात्रत्वादिति प्रथमैव स्यान्न तु सप्तमीति चेदत्राहुः। अधीत्यस्य सुबन्तेन समासस्यावश्यकत्वेऽधिशब्दद्योत्याधिकरणार्थवाचकविभक्तेरेवेह स्वीकर्तुमुचितत्वादिति। तत्तु प्रसादकृतव्याख्यायां तिङित्यादिपरिगणनादभिहितेऽपि सप्तमी स्यादेवेति। तन्न। परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात् कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात्। क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इति प्रयोगविरोधाच्च। अत्र व्याचक्षते। वचनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। साकल्यान्तेष्वित्येव वक्तव्ये वचनग्रहणात्। एवं च तत्सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्येह ग्रहणं तेन वृक्षस्योपरि वृक्षस्य पु-

अव्ययीभावश्च । १ । ४ । १८ ॥

अयं नपुंसकं स्यात् । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । गोः पायतीति गाः पातीति वा गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम् । समीपे । कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया ग्रामम्, निकषा लङ्काम् । आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः । अभितः परितः अन्यारादितिद्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् । मद्रार

इत्यत्र समासो न भवति । उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि वर्तन्ते न तु विभक्त्यर्थमात्रे, अत एव कमादमुं नारद इत्यबोधि स इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इतिशब्दस्य सर्वनामवत्प्रकृतपरामर्शकत्वेन कर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात् । एवं च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति । अत एव परिशिष्टे ऽधिकरणे इत्येवं सूत्रितम् । पाणिनिस्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्दं प्रायुङ्क्तेति । अन्ये तु लाघवात् ङिसमीपसंमृद्धीति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणाद्विभक्तिशब्दो न सप्तम्यां पर्यवस्यति ततश्च कर्मत्वमात्रद्योतकतार्थमिति नारदमितिसमासो भवत्येवेत्याहुः । नपुंसकं स्यादिति । एतच्च स नपुंसकमित्यतो लभ्यते । समीप इति । अव्ययीभाव इत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्सप्तमीरूपाव्ययार्थप्राधान्यएवायं समासः समीपवर्तिप्राधान्ये तु संख्ययाव्ययासन्नेति बहुव्रीहिं वक्ष्यत्युपदशा इति । विधानसामर्थ्यादिति । ननु समया ग्राममित्यादौ द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्मास्त्वव्ययीभावः आराद्वनादित्यत्र तु भवेदेव । अन्यारादिति पञ्चमीविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे सावकाशत्वादिति चेदत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति । दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति षष्ठीपञ्चम्योः प्राप्तयोस्तदपवादतया पञ्चम्येव तेन विधीयते । तथा चान्तिकार्थकाराच्छब्दयोगे षष्ठ्यपवादतया पञ्चमीविधानं निरवकाशमेवेति तत्सामर्थ्यादव्ययीभावो नेत्युक्तिः सम्यगेवेति । तदपरे

णां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । विगता ऋद्धिर्व्यृद्धिः । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा ऽसंप्रति न

न क्षमन्ते । अन्तिकार्थाराच्छब्दयोगे विशिष्य पञ्चमीविधानाभावादन्यारादिति सूत्रस्य त्वन्यत्र कृतार्थत्वाच्च, सामीप्ये आराद्वनमित्यव्ययीभावो दुर्वार एवेति, एवं हि व्याकुर्वता पदस्येत्यपकर्षाभावे भृशार्थे सावकाशोयं यङ् पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्यतेति नित्यवीप्सयोरिति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थोनुकूल इति दिक् । सुमद्रमिति । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु कुगतीति तत्पुरुषः । समृद्धा मद्राः सुमद्राः । दुर्यवनमिति । न चार्थाभावेनेह सिद्धिः येन समस्यते तदीयार्थाभावेऽत्र समासस्वीकारात्, न चेह यवनानामभावो येनार्थाभावे समासः स्यात् । किं तु तदीयाया ऋद्धेरभाव इति । निर्मक्षिकमिति । संसर्गाभावेऽयं समासो न त्वन्योन्याभावेपि अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिन एवाभावस्य ग्रहणाद् अन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधात्तस्य च प्रकारत्वेप्यविशेष्यत्वात् । ये तु वदन्ति घटः पटो नेत्यत्रापि पटत्वात्यन्ताभाव एवार्थः, आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेः पदार्थत्वादिति तेषामपि मते अर्थग्रहणसामर्थ्यादेवाच्छिन्नधर्म्यभावे अयं समासो न तु धर्माभाव इति न दोषः । अत्यय इति । स्पष्टार्थमेतत् । अर्थाभावेन गतार्थत्वात् । अर्थाभावेन संसर्गाभावो विवक्षितो न त्वन्योन्याभावः घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसङ्गादिति निष्कर्षात् । संप्रति नेति । संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे । एतर्हि संप्रतीदानीमित्यमरोक्तेः तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रि-

युज्यते इत्यतिनिद्रम्। हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि। विष्णोः पश्चादनुविष्णु। पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः। ततः पश्चात्। स्रंस्यतइति भाष्यप्रयोगात्। योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः। अनुरूपम्। रूपस्य योग्यमित्यर्थः। अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्। प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि। शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति। हरेः सादृश्यं सहरि। वक्ष्यमाणेन सह-

यापदेनैवान्वयार्हम्। निषेधोऽपि क्रियाया एवोचितः। तदेतदाह। युज्यतइति। असंप्रतीति। सौत्रप्रयोगे तु युजिक्रियान्तर्भावेण नञ्समास इति बोध्यम्। यत्तु प्रासादकृतोक्तम्। असंप्रति संप्रत्यभाव इत्यर्थः। अनेन उपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानकालः स निषिध्यतइति। तन्न। अधिकरणशक्तिप्रधानस्य क्रिययैवान्वयार्हस्य निषेधप्रतियोगित्वेनान्वयस्यायुक्तत्वात्। न हि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यतइति कश्चिदभ्युपैति। येनात्र वर्तमानकालनिषेधो त्यर्हः स्यात्। इतिहरीति। स्वरूपपदेन षष्ठ्यन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येतिशब्दस्य समासः। ततः पश्चादिति। सति चात्राव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। भाष्यप्रयोगादिति। अनेकमन्यपदार्थइति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगाच्चेत्यपि बोध्यम्। प्रत्यर्थमिति। वृत्तौ वीप्सान्तर्भावान्न द्विर्वचनम्। प्रतिशब्दस्येति। यत्त्वाहुः ग्रामस्य वृक्षं वृक्षं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं सावकाशमिति। तन्न। नित्यसमासेषु सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यस्याप्रवृत्तेः। आनुपूर्व्येणेति। अनुपूर्व-

सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपदिति विग्रहे ।

अव्ययीभावे चाकाले । ६ । ३ । ८१ ॥

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाह्णम् । सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः । अनुरूपमात्मभावः सम्पत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य स-

---

स्य भावः आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । चक्रेण युगपदिति । अत्र केचित् । युगपच्चक्रमिति समासेनैव भवितव्यं युगपच्छब्दस्याप्यव्ययत्वात् किं तु चक्रेणैककाले इत्यादि विग्रहोतुमुचितमित्याहुः । सहपूर्वाह्णमिति । साकल्येऽव्ययीभावः । गुणभूतेपीति । यदि सादृश्य इति नोच्येत तर्हि यत्र सादृश्यं प्रधानमवगम्यते तत्रैव स्यादव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः । अन्त इति । इदानीमेतावान् प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावतो ग्रन्थप्रदेशस्य परिग्रहः कृतस्तदपेक्षा समाप्तिरिहान्तशब्देन विवक्षिता सा चासकलेप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते । साग्नीति । अग्निशब्दस्तत्प्रतिपादकग्रन्थे वर्तते । स च तृतीयान्तो नित्यं समस्यते । न चैवमग्निना सहेति प्रयोगो दुर्लभ इति वाच्यम् । साहित्यमात्रविवक्षायां तत्प्रयोगस्योपपत्तेः अन्तत्वविवक्षायां तु समासस्य नित्यत्वादग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः । यत्तु केचिदग्निरन्तोऽस्येति प्रथमान्तेनाग्निरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेन वा विग्रहः समासोपि प्रथमान्तेन षष्ठ्यन्तेन वेत्याहुस्तन्न । सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावादन्तत्वस्य तु सुतरामलाभात् सहयुक्ते तृतीयाया न्याय्यत्वाच्च । सतृणमत्ता-

तृणमत्ति। साकल्येनेत्यर्थः। न त्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम्। अन्ते। अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि॥

यथाऽसादृश्ये। २।१।७॥

असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते। तेनेह न। यथा हरिस्तथा हरः। हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति। तेन सादृश्ये इति वा यथार्थे इति वा प्राप्तं निषिध्यते॥

यावदवधारणे। २।१।८॥

यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम्॥

सुप् प्रतिना मात्रार्थे। २।१।९॥

शाकस्य लेशः शाकप्रति। मात्रार्थे किम्। वृक्षं प्रति विद्यो-

त्यत्र साकल्यस्यैव साग्नीत्यत्रान्तस्यापि साहित्यद्योत्यतया तत्र तृतीयान्तेन समासं स्वीकृत्य इह तत्परित्यागस्य निष्प्रमाणत्वाच्च। अत्रेदं बोध्यम्। तदधीत इत्यध्येतृप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात्साग्नीत्यत्राण् नोक्तः कृतेऽप्यध्येत्रणि सर्वादेस्सादेश्च लुग्वक्तव्य इति वक्ष्यमाणत्वात्साग्नीत्येव रूपमिति॥

यथाऽसा॥ निःसन्देहाय सादृश्ये यथेत्येव वक्तव्ये विपरीतोच्चारणं नञः प्रश्लेषार्थमिति व्याचष्टे। असादृश्य इति। यावन्त इति। यत्परिमाणमेषां ते। यत्तदेतेभ्य इति वतुप्। यावत्श्लोकमिति। यावदित्यव्ययं समस्यते। विग्रहस्तु तद्धितान्तेनेत्यस्वपदविग्रहत्वमस्त्येव। अवधारणे किम्। यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्। कियद्भुक्तं वा नावधारयतीत्यर्थः॥

सुप् प्रतिना॥ सुबित्यनुवर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति। शाकप्रतीति। नन्वारम्भसामर्थ्यादव्ययभिन्नमेव सुप्समस्यत इति चेदत्राहुः। पुनः सुब्ग्रहणा-

ततो विद्युत् ॥

भावे दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्तादृशाव्ययान्येव मात्रार्थे प्रतिना समस्येरन् । तथा च दिवसस्य लेशः दिवाप्रति दोषाप्रतीत्यादि नामैवोदाहरणत्वं संभाव्यतेति । वृत्तं प्रतीति । ननु लक्षणादौ प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्याद् द्वितीयागर्भं वाक्यमेव स्यात् न तु समासस्तस्य लेशार्थे सावकाशत्वादिति चेन्मैवम् । वृत्तं प्रति सिञ्चतीत्यादौ षत्वनिवारकत्वेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मात्रार्थग्रहणाद्वावप्यनेन समासप्रसङ्गात् । वीप्सायामव्ययीभावे तु प्रत्यादेः पूर्वनिपातत्वे प्रत्यर्थं सिञ्चतीत्यादौ षत्वप्रसक्त्या कर्मप्रवचनीयविधानस्याचरितार्थतया तत्सामर्थ्याद्द्वितीयागर्भं वाक्यमपीत्युक्तं मूलकृताव्ययं विभक्तीतिसूत्रे । अत्र नव्याः । प्रत्यर्थमित्यव्ययीभावे वीप्सायां द्योतकत्वेन विद्यमानमव्ययं समस्यते । वीप्साद्योतकस्य यदि कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः स्वीक्रियते तदापि प्रतिस्तवनं प्रतिस्थानमित्यादौ षत्वनिवारणाय प्रतीत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा चरितार्थैव । वस्तुतस्तु वीप्सायां विषयभूतायां प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु वीप्साद्योतकस्यैव । अन्यथा वृत्तंवृत्तं प्रति सिञ्चतीत्यत्र द्विर्वचनेनैव वीप्सा द्योत्यते प्रतिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते । कर्मणि द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् षत्वं नेत्यादिमनोरमाग्रन्थस्य लक्षणेत्थंभूतेतिसूत्रस्थस्य दत्तो जलाञ्जलिः स्यात् । ततश्च संज्ञाविधानसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वाद् अर्थमर्थं प्रतीत्यादिभाष्यप्रयोगादेव द्वितीयागर्भं वाक्यमपि भवतीत्येवं व्याख्येयमित्याहुः ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा । २ । १ । १० ॥

द्यूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं वृत्तम् अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ॥

विभाषा । २ । १ । ११ ॥

अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । सुप् सुपेति तु न नित्यसमासः । अव्ययमित्यादिस-

---

पराजयं द्योतयितुमाह । विपरीतं वृत्तमिति । पूर्वं जये यथावृत्तं तथा न वृत्तमित्यर्थः । एकपरीति । एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः । एवं द्विपरीत्यादि ॥

विभाषापपरिबहिरिति योगं विभज्य व्याचष्टे । विभाषेति ॥ इतः प्राचीनानां समासानां द्विगुभावादिसंज्ञानामिव वाग्रहणाभावान्नित्यत्वं न्यायत एव सिद्धं तच्च लिङ्गेनापि द्रढयति । एतदिति । नन्वेवं सुप्सुपेत्यपि नित्यः स्यादिष्टापत्तौ तु पूर्वः भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समास इति वृत्तिग्रन्थो विरुध्येत । तथा शाकलसूत्रे सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इत्यत्र नित्यग्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्व इति भाष्यं कैयटोव्याख्यत् । वाप्यश्व इति सुप्सुपेति समासः संज्ञायामिति सप्तमीसमासस्य तु नित्यत्वात्सिद्धेः प्रतिषेध इति सोपि ग्रन्थो विरुध्येतेत्याशङ्कायामाह । सुप्सुपेति त्विति । नन्वत्र किं प्रमाणमित्यत आह । अव्ययमित्यादीति । सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे अव्ययमित्यादिसूत्रैः पुनः समासविधानं प्राचीनस्य क्वाचित्कतां ज्ञापयतीत्यर्थः । एवं च इवेन समासस्यापि क्वाचित्कत्वादुद्बाहुरिव वामन इत्यादि सिद्धम् । इवेनेति वार्तिकं तु यद्यपि कुगतीत्यत्र पठ्यते तथापि सुप्सुपेत्यत्रत्यमेव नित्याधिकारे

मासविधानाज् ज्ञापकात् ॥

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या । २ । १ । १४ ॥

अपविष्णु संसारः । अपविष्णोः । परिविष्णु । परिविष्णोः । वहिर्वनम् । वहिर्वनात् । प्राग्वनम् । प्राग्वनात् ॥

आङ्मर्यादाभिविध्योः । २ । १ । १३ ॥

एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः । आमुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः । आबालेभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये । २ । १ । १४ ॥

आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिन्हवाचिना सह प्राग्वत् ।

स्मारितमिति कैयटः । एवं स्थिते इव वामन इत्यादिलौकिकप्रयोगसिद्धये इवेन समासस्यच्छन्दोविषयत्वं कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः । छन्दस्यपि तत्समासस्य नित्यत्वानभ्युपगमात् । जीमूतस्येवेत्यव हि बह्वृचैः समासाभ्युपगमेऽपि तैत्तिरीयैस्तस्यैव पाठात् । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥

अपप ॥ अपपरियोगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी विहिता अञ्चुत्तरपदयोगेऽन्यारादित्यादिना विहितैव नात्र पञ्चमी भवतीति ज्ञापनार्थम् । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति करस्य करभो वहिरित्यपि सिद्धम् ॥

आबालमिति । आपरमाणोराचभूगोलकमिति किरणावलीप्रयोगस्तु प्रामादिकः । समासमध्ये चशब्दप्रयोगासंभवादा च भूगोलकादिति पाठस्तुचितः ॥

लक्षणेना ॥ चिन्हं लक्ष्म च लक्षणमित्यमरस्तदाह । चिन्हवाचिनेति । इहाभिप्रती लक्ष्यलक्षणभावम् आभिमुख्यं चेत्युभयं

अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति । अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति ॥

अनुर्यत्समया । २ । १ । १५ ॥

यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते

द्योतयत इति फलितम् । अग्निमभि, अग्निं प्रतीति । अभिरभागे लक्षणेत्थम्भूतेत्यनेन च अभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । लक्षणेनेति किम् । स्रुघ्नं प्रति गतः । स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः । अत्र हि स्रुघ्नः कर्म न तु लक्षणम् । अभिप्रती किम् । येनाग्निस्तेन गतः । येन यथा अग्निर्गतस्तेन गत इति प्रतीतिर्भवति गमनस्याग्निर्लक्षणम् आभिमुख्यमप्यस्तीति येन तेन शब्दयोरग्निशब्देन समासः स्यात् । आभिमुख्ये किम् । अभ्यङ्का गावः । प्रत्यङ्काः । अभिनवः प्रतिनवश्चाङ्क आसामिति बहुव्रीहिः । अङ्क ह्यत्र भवति गवां लक्षणमाभिमुख्यं तु नास्ति । ननूत्सर्गत अव्ययार्थप्राधान्येऽव्ययीभावस्तौकारात्कथमिह प्रसङ्गः । अत्राहुः । इह प्रकरणे बहुव्रीहिविषये अव्ययीभावो भवतीति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन संख्या वंश्येन द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमिति ॥

अनुर्यत्स ॥ यदिति समयायोगे द्वितीयेति ध्वनयति । यं पदार्थमिति । यस्य पदार्थस्य समीपमित्यर्थः । लक्षणेनेत्यनुवर्त्तत इत्याह । लक्षणभूतेनेति । चिन्हवाचिनेत्यर्थः । अव्ययं विभक्तीत्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रं तेन पक्षे वनस्यानु इत्याध्याहार्यमिति मनोरमायां स्थितम् । अत्र वदन्ति । वनस्येति षष्ठीह दुर्लभा कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयाया दुर्वारत्वात् । तत्सामर्थ्यात्समया लङ्कामितिवत्समासबाधे प्रसक्ते अस्य विध्यर्थत्वात् ।

सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः ॥

यस्य चायामः । २ । १ । १ ॥

यस्य दैर्घ्यमनुनाद्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ॥

न चायमनुः सामीप्यमात्रद्योतको न लक्ष्यलक्षणभावद्योतकश्चेति वाच्यम् । लक्षणेनेत्यनुवृत्तिवैयर्थ्यात् । न चैवमपि लक्षणमात्रद्योतकत्वं नास्तीति वाच्यम् । लक्षणेत्थमित्यत्र मात्रपदाभावात् अग्निमभीति पूर्वसूत्रस्योदाहरणप्रत्युदाहरणविरोधाच्चातोत्र पक्षे वनमनु इत्युदाहार्यम् । वनस्य समीपं गत इति मूलस्थं विवरणवाक्यं तु लक्षणभूतस्य वनस्य समीपं गत इति व्याख्येयमिति । अन्विति किं ग्रामं समया । यत्समयेति किम् । वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । लक्षणेन किम् । अनुवचनम् । उपकृष्णमितिवच्च नित्यमव्ययीभावः ॥

यस्य च ॥ इहानुरित्यनुवर्त्य आवृत्त्यैकं तृतीयान्तत्वेन विपरिणमय्य व्याचष्टे । अनुनेति । लक्षणभूतेनेति । लक्षणेनेत्यनुवर्ततइति भावः । अनुगङ्गमिति । इहायामो लक्षणत्वं चानुना द्योत्यते लक्ष्यं तु समासार्थः । अत एव वाराणस्या सामानाधिकरण्यम् । एवं स्थिते फलितमाह । गङ्गादैर्घ्येति । वाराणसीति । वरं च तदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकम् । अनः क्लीबं जले शोके मातृस्यन्दनयोर्द्वयोरिति भद्ररभसौ । तस्यादूरे भवा । अदूरभवश्चेत्यण् । आदिवृद्धिः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । गङ्गाया अन्विति । समासाभावपक्षे प्रागुक्तरीत्या गङ्गामन्वित्युदाहार्यमित्याहुः ॥

तिष्ठद्गुप्रतीनि च[१] । २ । १ । १७ ॥

एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः ॥ आयतीगवम् । इह शत्रादेशः पुंवद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा । २ । १ । १८ ॥

पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः ।

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ चकार एवकारार्थे । तेनैषां वृत्त्यन्तरं न भवति, परमतिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थः । तिष्ठद्गुरिति । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशस्यासंभवादाह । इह शत्रादेश इति । इत्यादीति । आदिशब्देन खलेयवं खलेबुसम् । सप्तम्या अलुक् । लूनयवम् । लूयमानयवमित्यादि ग्राह्यम् ॥

पारे मध्ये ॥ निपात्यत इति । यत्र सप्तम्यर्थो न संभवति तदर्थमेकारान्तत्वनिपातनम् । सप्तम्यर्थसंभवे तु तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलग्रहणादलुका सिद्धेरतोऽत्र सप्तम्यर्थाभावं सूच-

---

[१] तिष्ठद्गु, वहद्गु, आयतीगवम्, खलेयवम्, खलेबुसम्, लूनयवम्, लूयमानयवम्, पूतयवम्, पूयमानयवम्, संहृतयवम्, संह्रियमाणयवम्, संहृतबुसम्, संह्रियमाणबुसम्, समभूमि, समपदाति, सुषमम्, विषमम्, दुःष-
पुण्यसमम्, प्राह्णम्, प्ररथम्, प्रमृगम्, प्रदक्षिण सं-
मम्, निषमम्, अपसमम्, आयतीसमम्, पापसमम् १
प्रति, असम्प्रति, इच् ॥ इति तिष्ठद्ग्वादिः ॥

पारेगङ्गादानय । गङ्गापारात् । मध्येगङ्गात् । गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् ॥

संख्या वंश्येन । २ । १ । १९ ॥

वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि

नाय पञ्चम्यन्तमुदाहरति । पारेगङ्गादिति । महाविभाषयेति । नन्वपवादेऽव्ययीभावे विकल्पिते पक्षे तदुत्सर्गः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते तस्यापि विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यमपि सिध्यतीति सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेदत्राहुः । महाविभाषया एकार्थीभावस्य पाक्षिकत्वे विवक्षिते यदा एकार्थीभावस्तदा षष्ठीसमासं बाधित्वा नित्यमव्ययीभावे प्राप्ते पक्षे षष्ठीसमाससमावेशार्थमिह वाग्रहणम् । व्यपेक्षासामर्थ्यमेके इति पक्षे तु वृत्तावपि व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यं बाधे प्रसक्ते तया वृत्तिर्विकल्प्यते । तथा चाव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तरीत्या पक्षे तत्पुरुषस्तस्यापि वैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि सिध्यत्येव तथापि यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादे मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते इति ज्ञापनायेदम् । पूर्वं कायस्येत्येकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इञा मुक्ते अण् न भवति किं तूभयत्र वाक्यमेवेति ॥

संख्या वंश्येन ॥ वंशः संतानस्तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्वाद्यत् । द्विमुनीति । पाणिनिकात्यायनौ । त्रिमुनीति । तौ द्वौ पतञ्जलिश्चेति त्रयो वंश्याः । व्याकरणस्येति संबन्धे षष्ठी ।

व्याकरणम्। एकविंशति भारद्वाजम्॥

नदीभिश्च। २। १। २०॥

नदीभिः संख्या प्राग्वत्॥

स्वपदार्थप्राधान्य एवायं समासः। यदा त्वन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा त्रयो वंश्या यस्येति तदा बहुव्रीहिरेवेत्याहुः। त्रिमुनि व्याकरणमिति। यद्यप्येतद्बहुव्रीहिणाप्युपपन्नं तथापि विभक्त्यन्तरे रूपेपि विशेषोस्त्येवेति भावः। वस्तुतस्तु लक्षणेनाभिप्रतीति सूत्रे आभिमुख्यग्रहणाद्बहुव्रीहिविषयेप्यव्ययीभावो भवतीति द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमित्यवोचाम। जन्मनोदाहरति। एकविंशति भारद्वाजमिति। एकविंशति भारद्वाजवंश्य इति विग्रहः। ननु भरद्वाजाद्विदाद्यञो यञञोश्चेति लुक् प्राप्नोति। न च वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनैकत्वविशिष्टार्थान्तरोपसंक्रमाल्लुगभाव इति कैयटोक्तमादर्तव्यम्। वृत्तिप्रवेशात्प्रागेव प्राप्नुवतोन्तरङ्गस्य लुको दुर्वारत्वात्। अन्यथा गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यपि न स्यात्। अत्राहुः। भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावोत्र बोध्य इति। एतच्च तृतीयासप्तम्योरिति सूत्रे शब्दकौस्तुभे स्पष्टम्॥

नदीभिश्च॥ स्वरूपस्य संज्ञा। नद्याश्च नेह ग्रहणं बहुवचननिर्देशात् किं त्वर्थस्य। न च तस्य समासः संभवति अतस्तद्वाचिनामयं समासस्ते च न केवलं विशेषशब्दा एव किं तु सामान्यशब्दा अपि। तेन पञ्चनदं सप्तगोदावरमिति सिद्धम्। गोदावर्याश्च नद्याश्चेति वक्ष्यमाणेन समासान्तोच्। चकारेण संख्येत्यनुकृष्यत इत्याह। संख्येति। स्यादेतत्। पुरस्तादपवादन्यायेन पूर्वकालैकेत्यस्यैवेदं बाधकं स्यात्ततश्चैकनदीत्य-

समाहारे चायमिष्यते ॥ * ॥ सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् । २ । १ । २१ ॥

अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् ॥

समासान्ताः । ५ । ४ । ६८ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः * । ४ । ५ । १०७ ॥

चाव्ययीभावे तन्निबन्धनस्य नदीपौर्णमास्येति टचः प्रसङ्गः समाहारे तु परत्वाद्द्विगुरेव स्यादित्यत आह । समाहारे चायमिति । एवकारार्थश्चकारः एवं च द्विगोरपवादोयमव्ययीभाव इति फलितम् ॥

अन्यपदार्थेच ॥ संख्येति निवृत्तं नदीग्रहणमनुवर्तते तदाह । सुबन्तं नदीभिः सहेति । अन्यपदार्थ इति किम् । कृष्णवेणी । संज्ञानवगमादिति । सम्यक् ज्ञायत इति संज्ञा । आतश्चोपसर्ग इति कर्मण्यङ् । संज्ञिनो देशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः । अन्यपदार्थानवगमादिति तु नोक्तं यस्येत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः । अत एव बहुव्रीहिर्न नित्यसमास इति भावः । संज्ञायां किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥

अथाऽव्ययीभावेऽसाधारणान् समासान्तानाह ॥ अव्ययी ॥

---

* शरद्, विपाश्, अनस्, मनस्, उपानह्, अनडुह्, दिव्, हिमवत्, हिरुक्, विद्, दिश्, दृश्, विश्, चतुर्, त्यद्, तद्, यद्, कियत्, जराया जरम् च, प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः, पथिन्, ॥ इति शरदादिः ॥

शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । विश् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् । जराया जरस् च । उपजरसम् । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः । यस्येति च । प्रत्यक्षम् । अक्ष्णः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः । परोक्षे लिडिति निपातना-

---

शरदादिभ्य इति वक्तव्ये पर्यायेषु लाघवचिन्ता नाद्रियत इति प्रभृतिग्रहणं कृतम् । टच् स्यादिति । राजाहःसखिभ्य इत्यतष्टजनुवर्तत इति भावः । समासान्त इति । समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वा चरमावयव इत्यर्थः । तेनोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यम् सिध्यत्यव्ययीभावस्यादन्तत्वाद् द्विपुरीत्यादौ तु ऋक्पूरब्धूरित्यप्रत्यय उत्तरपदस्यावयव इत्यकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप्सिध्यतीति बोध्यम् । प्रतिविपाशमिति । लक्षणेनाभिप्रती इति समासः । विपाशा तु विपाट् स्त्रियामित्यमरः । गणे पठति शरदित्यादिना । अत्र ये झयन्तास्तेषां झय इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठः । इह जराया जरस् प्रतिपरेति च इयं गणसूत्रम् । उपजरसमिति । जरायाः समीप इत्यर्थः । यस्येति चेति । टचस्तद्धितत्वात्तस्मिन्परे इकारलोप इति भावः । प्रत्यक्षमिति । वीप्साया यथार्थत्वेन समासः । अक्ष्णोराभिमुख्यमित्यर्थे लक्षणेनाभिप्रती इति वा समासः । अक्ष्णः परमिति । अविषय इत्यर्थः । वृत्तिविषये अक्षिशब्द इन्द्रियमात्रपरः । अव्ययाघटितसमुदायस्य कथमिहाव्ययीभावो विधायकसूत्राभावादित्याशङ्क्याह । विधानसामर्थ्यादिति ।

त्परस्योकारादेशः । परोक्षम् । परोक्षा क्रियेत्यादि तु अर्शआद्यचि । समक्षम् । अन्वक्षम् ॥

अनश्च । ५ । ४ । १०८ ॥

अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात् ॥

नस्तद्धिते । ५ । ४ । १४४ ॥

नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०९ ॥

अन्नन्तं यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात् । उपचर्मम् । उपचर्म ॥

समक्षमिति । अक्ष्णो योग्यम् । अन्वक्षमिति । अक्ष्णः पश्चादित्यर्थे अव्ययीभावः ॥

नस्तद्धिते ॥ न इत्यनेन भस्येत्यधिकृतं विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिरत आह । नान्तस्य भस्येति । ननूपराजमित्यत्र नस्तद्धित इति व्यर्थम् । अव्ययानां भमात्र इति टिलोपेनैव सिद्धेः । न चाव्ययत्वं टज्विशिष्टे पर्याप्तमिति वाच्यम् । अव्ययीभावसंज्ञाया उपजीव्यत्वेन टचः पूर्वभागस्याप्यव्ययत्वानपायात् । अत्राहुः । भाष्ये लुङ्मुखस्वरोपचारेषु त्रिष्वेव कार्येषु अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञा विधानान्न दोष इति । युक्तं चैतत् । अन्यथा उपशरदमित्यादौ टिलोपः प्रसज्येत । अध्यात्ममिति । आत्मनि अध्यात्मं विभक्त्यर्थेव्ययीभावः ॥

नपुंसकादन्य ॥ नपुंसकग्रहणमन्नन्तस्य विशेषणं नाव्ययीभावस्य अव्यभिचारादित्याह । अन्नन्तं यत्क्लीबमिति । अन्नन्तेन चाव्ययीभावविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह । तदन्तादिति । उपचर्ममिति । टचि लोपोऽदन्तत्वादम्भावश्च ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः । ५ । ४ । ११० ॥

वा टच् स्यात् । उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ॥

झयः । ५ । ४ । ११२ ॥

झयन्तादव्ययीभावाट्टज्वा । उपसमिधम् । उपसमित् ॥

गिरेश्च सेनकस्य । ४ । २१३ । ४ ॥

गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात् । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम् । उपगिरि ॥

इत्यव्ययीभावः ॥

* — * — *

नदीपौर्ण ॥ इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः पौर्णमास्याग्रहायण्योः पृथग्ग्रहणात् । उपनदीति टजभावे नपुंसकह्रस्वः । अत्र व्याचक्षते । वृत्तिग्रन्थमनुरुध्येदं विकल्पकथनं परमार्थतस्तु नेहान्यतरस्यामित्यनुवर्तते बहुगणेति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र हि नदीशब्देन नदीविशेषाणां गङ्गायमुनादीनां ग्रहणमाशङ्क्य शरदप्रभृतिषु विपाट्शब्दपाठान्नेति समाहितम् । न चेदं भाष्यं नदीपौर्णमासीत्यत्र टचः पाक्षिकत्वे संगच्छते, नित्यार्थतया तत्पाठस्योपपत्तेरत एव सेनकग्रहणमुत्तरत्रार्थवत् । कैयटस्तु व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य वृत्तिग्रन्थं कथं चित्समर्थितवानिति ॥

पूजार्थमिति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्पसिद्धेरिति भावः ॥

इत्यव्ययीभावः ॥

* — *

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ॥

अधिकारोऽयं प्राग् बहुव्रीहेः ॥

द्विगुश्च । २ । १ । २३ ॥

द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ॥

द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ॥

चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्येति । न चैवं द्विगुतत्पुरुषयोः पर्यायता स्यादिति शङ्क्यम् । योगं विभज्य संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञां विधाय पश्चाद्द्विगुसंज्ञाविधानेन चकारपठनमन्तरेणापि पर्यायत्वसिद्धेः । नापि द्वौ अन्यौ यस्य द्व्यन्य इत्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः तद्धितार्थोत्तरपदेतिसूत्रमनुवर्त्य तद्धितार्थेत्यत्र उक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्व इति व्याख्यानात् । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह । समासान्त इति । टजचावित्यर्थः । अचि तूदाहरणं तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यचि द्व्यङ्गुलमिति बोध्यम् । पञ्चराजमिति । समाहारे द्विगौ राजाहस्सखिभ्य इति टच् समासस्यैवायमन्तावयव इति उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात् नलोपाभावः । समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे तु अकारान्तोत्तरपदत्वेऽपि पात्रादित्वान्नेति बोध्यम् । काशिकायां तु पञ्चराजीत्युदाहृतम् । स क्वाचित्कोपपाठ इति हरदत्तः । अत्र केचित् । पात्रादित्वकल्पने मानाभावात्पञ्चराजीति काशिकोक्तोदाहरणमपि सम्यगेवेत्याहुः ॥

द्वितीयाश्रितातीत ॥ श्र्यादीनां गतिविशेषवाचित्वाद्गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याशयेना-

द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः। कष्टं श्रितः। कष्टश्रितः। दुःखमतीतः।

ह। द्वितीयान्तमिति। श्रितादिप्रकृतिकैरिति। यद्यपि संबोधने सुबन्तत्वं संभवति तथाप्यन्यत्रापि समासस्येष्टत्वात् श्रितादयस्तद्घटितसमुदाये लाक्षणिका इह गृह्यन्त इति भावः। एवं खट्वा क्षेपे गर्गादिभ्यो यञित्यादावप्यूह्यम्। न हि खट्वेत्यस्य द्वितीयान्तत्वं गर्गादीनां षष्ठ्यन्तत्वं वा संभवति। स्यादेतत्। द्वितीयान्तस्य श्रितप्रकृतिकसुबन्तेन समासे काष्ठश्रितेयो न सिध्येत्। श्रितशब्दाट्टापि ततः सुपि काष्ठं श्रिता काष्ठश्रितेति समासे श्रिताशब्दस्यैव टाबन्तत्वात् ततः स्त्रीभ्यो ढगिति ढकि काष्ठश्रैतेय इति स्यात्। गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः प्राक् कृदन्तेन समासे तु श्रितान्तस्य टाबन्तत्वादिष्टं सिध्यतीति चेन्मैवम्। प्रधानस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन काष्ठश्रितेयस्य निर्बाधत्वात्। न च कदाचित् श्रिताशब्दादपि ढक् स्यादिति वाच्यम्। जहत्स्वार्थायां वृत्तौ श्रिताशब्दस्यानर्थकत्वेनापत्ययोगासम्भवात्। अजहत्स्वार्थायामपि न दोषः। समुदायावयवसन्निधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजकत्वात्। अन्यथा सुन्दरदुहितुरपत्यं सुन्दरदौहित्र इत्यापत्तेरिति दिक्। कष्टं श्रित इति। न लोकेति षष्ठीनिषेधः। कष्टश्रित इति। प्रथमानिर्दिष्टमिति द्वितीयान्तस्य पूर्वनिपातः। यद्यपीह श्रितशब्दोपि प्रथमानिर्दिष्टस्तथापि समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमित्युक्तमिति नास्त्यतिप्रसङ्गः। नन्वेवमव्ययादीनामुपसर्जनसंज्ञार्थमव्ययं विभक्तीत्यादिना समासविधानस्यावश्यकत्वात् सुप्सुपेति समासस्यानित्यत्वे प्रागुक्तज्ञापकं

न सम्भवत्येव तथा चाव्ययीभावतत्पुरुषादिसमासाभावपक्षे सुप्सुपेति समासप्रवृत्त्या अप विष्णोः परि विष्णोः कृष्णं श्रितः राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहवाक्यानि न सिद्ध्येरन्निति चेदत्राहुः । पुनः समासविधानं न केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थं तस्याः प्रकारान्तरेणापि सिद्धेः । तथा हि प्राक्कडारात्समास इत्यनन्तरं प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमेकविभक्ति चापूर्वनिपात इति पठित्वा समासाधिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्यायामुपसर्जनसंज्ञा सिध्यत्येव । विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययं सुबन्तेन चेत् समस्यते स समासोव्ययीभावः स्याद्द्वितीयान्तं चेत्स समासस्तत्पुरुष इत्येवं व्याख्यानादव्ययीभावतत्पुरुषादिसंज्ञापि सिध्यतीति पुनः समासविधानं व्यर्थं सत् ज्ञापयति । नन्वव्ययं विभक्त्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भवदुक्तमेतत्स्यात् । तत्रैव मानं न पश्याम इति चेदत्र केचित् । उक्तरीत्यैवोपसर्जनसंज्ञायां सिद्धायां प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थलाभार्थं तेनामीषां समासविधायकत्वं सिध्यतीति । अथवा सुप्सुपेति समासस्यानित्यत्वे आकरग्रन्थ एव प्रमाणम् अन्यथा सिद्धनित्यसमासयोरिति वार्तिके नित्यग्रहणेन नार्थः । इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्व इत्यादिप्रागुक्तभाष्यकैयटग्रन्थस्यासामञ्जस्यापत्तेरिति दिक् । ननु कृष्णश्रित इत्यस्य कृष्णकर्मकश्रयणकर्तेति ह्यर्थः स च कृष्णः श्रितो येनेति कर्मणि क्तान्तेन बहुव्रीहिणापि सुलभ इति किमनेन समासारम्भेण मैवम् । बहुव्रीहौ श्रितकृष्ण इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । शेषाद्विभाषे-

दुःखातीतः ॥ गम्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ग्रामं गमी । ग्रामगमी । अन्नं बुभुक्षुः । अन्नबुभुक्षुः ॥

स्वयं क्तेन । २ । १ । २५ ॥

द्वितीयेति न सम्बध्यतेऽयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्याऽपत्यं स्वायंकृतिः ॥

खट्वा क्षेपे । २ । १ । २६ ॥

खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् । खट्वारूढो जाल्मः ।

ति समासान्तः कप् प्रसज्येतेति दिक् । दुःखातीत इति । अतिपूर्वकादिणः कर्तरि क्तः । अवशिष्टान्युदाहरणान्यूह्यानि । कूपपतितः । यद्यपि पतिनिपतिदरिद्रातिभ्य इति विकल्पितेट्त्वाद् यस्य विभाषेतीण्निषेधेन भाव्यम् । तथाप्यत एव निपातनादिडित्याहुः । वस्तुतस्तु चुरादावदन्तेषु पठितस्य पत गतौ चेत्यस्याश्रयणेन पतितः सिध्यति यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेस्सर्वसम्मतत्वात् । ग्रामगतः । तुहिनात्यस्तः । अत्यासो व्यतिक्रमणोऽपि गतिविशेष एवेति कर्तरि क्तः आदिकर्मणि क्तो वाऽभ्युपेयः । सुखप्राप्तः । दुःखापन्नः । गम्यादीनामिति । गम्यादयस्तु प्रयोगतो ज्ञेयाः । ग्रामगमीति । गमेरिनिरित्यौणादिक इनिः स च भविष्यति गम्यादय इति भविष्यत्काले । अकेनोरिति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया ॥

अयोग्यत्वादिति । स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थकस्य कर्त्रर्थतया द्वितीयान्तत्वानुपपत्तिरिति भावः । स्वायंकृतिरिति । असति समासे कार्तिरिति स्यादिति भावः ॥

खट्वारूढ इति । जाल्मोसमीक्ष्यकारी स्यादित्यमरः । वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वारोढव्या । ब्रह्मचर्य एव भू-

नित्यसमासोऽयम् । न हि वाक्येन निन्दा गम्यते ॥

सामि । २ । १ । २७ ॥

सामिकृतम् ॥

कालाः । २ । १ । २८ ॥

क्तेनेत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च । २ । १ । २९ ॥

काला इत्येव । अक्तान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखम् ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ॥

तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकम् ।

निशयनार्होऽपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः । रूढश्चायं तेन खट्वामारोहतु मा वा निषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोऽपि खट्वारूढ इत्युच्यते । अत एवाह । नित्येति ॥

सामि ॥ सामीत्येतदव्ययमर्धशब्दपर्यायः ॥

कालाः ॥ बहुवचननिर्देशः स्वरूपनिरासार्थः । कालवाचिनो द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह वा समस्यन्त इति सूत्रार्थः । ननु काला अत्यन्तसंयोगे इत्येवास्तु क्तेनेति निवृत्तं नार्थो योगविभागेनेत्यत आह । अनत्यन्तेति । मासप्रमित इति । माङ् माने । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि । इह प्रतिपच्चन्द्रेण नास्त्यत्यन्तसंयोगः ॥

मुहूर्तमिति । मुहूर्तव्यापीत्यर्थः । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया ॥

तृतीया तत्कृता ॥ लुप्तेति । सौत्रत्वादिति भावः । तत्कृ-

तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्ष्णा काणः ॥

ब्देन तृतीयान्तपरामर्शि तदर्थो लक्ष्यते । तदर्थकृतत्वं च गुणवाचकस्यार्थद्वारा विशेषणम्। तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेति। तदेतद्व्याचष्टे। तृतीयान्तार्थेत्यादिना। अर्थशब्देन चेति। सोपि स्वतन्त्रं निमित्तमिति भावः। नन्वर्थेन समासासंभवात्तद्वाची शब्दो ग्रहीष्यते किमत्र वचनग्रहणेन। अत्राहुः। गुणमुक्तवान् गुणवचनः। कृत्यल्युटो बहुलमिति भूते कर्तरि ल्युट्। गुणमुक्त्वा यो द्रव्यमुक्तवान् स गुणवचनस्तेन घृतेन पाटवमिति गुणमात्रनिष्ठेन समासो न भवति गुणश्चात्र सत्त्वे निविशतेऽपैतीत्यादिलक्षणलक्षितो गृह्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादिस्तत्कृतत्वासंभवादिति। शङ्कुलया खण्ड इति। करणे तृतीया। खडि भेदन इत्यस्माद्भावे घञि व्युत्पादितः खण्डशब्दः क्रियारूपापन्ने गुणे वर्तित्वा पश्चान्मत्वर्थलक्षणया तद्वति द्रव्ये वर्तत इति गुणवचनो भवति। धान्येनेति करणे तृतीया। अर्थ्यत इत्यर्थः प्रयोजनम्। कर्मणि घञ्। अर्थनमर्थः। अभिलाषो वा भावे घञ्। अर्थशब्दस्य रूढत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया कर्तृकरणे कृतेत्यनेन गतार्थत्वशङ्कैवात्र नेति रूढत्वाभ्युपगमपक्ष एव श्रेयाम्। तत्कृतेति किमिति। कर्तृकरणे कृतेति सिद्धमिति प्रश्नः। इतरो गुणवचनेन चेत्तत्कृतेनैवेति नियमार्थमिदमित्याशयेन प्रत्युदाहरति। अक्ष्णेति। न ह्यक्ष्णा काणत्वं कृतं किं तु कर्मादिनैवेति भावः। तृतीया त्विह येनाङ्गविकार इत्यनेन। काण इति कण निमीलन इत्यस्माद्घञ्।

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः । २ । १ । ३१ ॥

तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थे । माषोनं कार्षापणम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्याऽपि ग्रहणम् । मिश्रं चानुपसर्गमसन्धावित्यत्रानुपसर्गग्रहणात् । गुणसंमिश्रा धानाः ॥ अवरस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ मासेनावरो मासावरः ॥

गुणवचनत्वं तूक्तरीत्या खण्डशब्दस्येवास्यापि बोध्यम् । गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्वपावान् । गोसंबन्धिदध्यभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्ति तत्कृतत्वं न त्वसौ गुणवचनः ॥

पूर्वसदृश ॥ इह समसदृशाभ्यां योगे तुल्यार्थैरिति तृतीया । अन्यैर्योगे त्वत एव वचनाद्धेताविति वा तृतीया । इह सदृशग्रहणं व्यर्थं षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात् । न च तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमिति वाच्यम् । सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इति सूत्रेण तत्सिद्धेरिति मनोरमायां स्थितम् । विद्यया सदृशो विद्यासदृश इत्यादौ हेतुत्वप्रकारकबोधार्थं तृतीयासमासोप्यावश्यक इति त्वन्ये । पूर्वसूत्रेणैव तत्कृतत्वात्तृतीयासमासोपि सिध्यतीत्यपरे । ऊनार्थेति । पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्योक्तत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयपरम् । तच्चोनशब्देनैव संबध्यते न तु पूर्वादिभिः समसदृशयोः पृथग्ग्रहणादिति भावः । मिश्रं चेति । पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिस्तत्राप्रयुज्यमानो मिश्रशब्द उपसर्गरहितोन्तोदात्त इति सूत्रार्थः । अवरस्येति । अत्र व्याचक्षते । ऊनार्थेष्वेव सिद्धत्वादिदं सुत्यजमेव । न चावरशब्दस्योनार्थकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । सप्तदशावराः

कर्तृकरणे कृता बहुलम् । २ । १ । ३२ ॥

कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः ॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभिरुषितः । हेतावेषा तृतीया । बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न । कृता किम् ।

सत्रसमासोर्दन्निति श्रुतौ अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादिति सूत्रे च तत्प्रसिद्धेरिति ॥

कर्तृकरणे । समाहारद्वन्द्वात्सप्तमीत्याशयेनाह । कर्तरि करणे चेति । अत्र केचित् । कर्तृकरणे इति प्रथमाद्विवचनं तृतीयया विशेष्यते विशेषणेन च तदन्तविधिस्तेन तृतीयान्ते कर्तृकरणे कृदन्तेन समस्येते इति व्याख्यान्तरमित्याहुः । सर्वोपाधीति । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तमपि बहुलग्रहणात् क्वचिन्न समस्यते । क्वचित्तु विभक्त्यन्तरमपि समस्यते बहुलग्रहणादेवेत्यर्थः । समासाभावं प्रदर्शयति । दात्रेण लूनवानित्यादाविति । आदिशब्देन दात्रेण छिन्नवान् हस्तेन कुर्वन् इत्यादि ग्राह्यम् । विभक्त्यन्तरमपि समस्यत इत्यस्योदाहरणं तु पादहारकः । गले चोपकः ह्रियत इति हारकः । बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः । चुप मन्दायां गतौ हेतुमण्णिजन्तात्कर्मणि ण्वुल् । अमूर्धमस्तकादित्यलुक् । कर्तृत्वकरणत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन क्रियासमर्पककृदन्तेनैव भवेत्समासः सुपेत्यधिकारात्तिङन्तेन तु नातिप्रसङ्ग इत्याशयेन पृच्छति । कृता किमिति । इतरस्तु तिङन्तप्रकृतिकसुबन्तेनासमासस्तत्फलमित्याशयेन प्रत्युदाहरति ।

काष्ठैः पचतितराम् ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ॥

स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यं तृणम् । काकपेया नदी ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ॥

संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनो दध्योदनः । इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् । २ । १ । ३५ ॥

गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

काष्ठैरिति ॥

कृत्यैरधि ॥ पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोयं न तु नियमार्थमित्याहुः । काकपेयेति । शकि लिङ् चेति शक्यार्थे कृत्यः । पूर्णतोयत्वात्तटस्थैः काकैरपि पातुं शक्येति स्तुतिः । अल्पतोयत्वेन निन्दा वा । वातच्छेद्यमिति । पूर्ववत् कृत्यः । कोमलत्वाद्वातेनापिच्छेत्तुं शक्यतइति स्तुतिः । वातेनापिच्छेत्तुं शक्यते निर्बलत्वादितिनिन्दा वा ॥

अन्नेन ॥ भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोन्नमोदनोस्त्रीत्यमरः । व्याख्यानादिह स्वरूपग्रहणं तदाह । संस्कारकेत्यादि ॥

भक्ष्येण ॥ खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । खरं कठिनं विशदं विविक्तावयवं खाद्यं भक्ष्यमित्यर्थः यत्प्रत्ययान्तस्य एरजन्तस्य च भक्षयतेस्तत्रैव प्रयोगात् । अब्भक्ष इत्यादिप्रयोगस्तु भाक्तः । गुडधाना इति । ननु धानानां प्रत्येकं विभक्तावयवत्वाभावात् कथमेतदुदाहरणं सङ्गच्छतइतिचेत् नैवम् । भ्रष्टयवसमुदायस्य धानात्वात्समुदायिनामवयवत्वाच्च तदुपपत्तेः ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । २ । १ । ३६ ॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना ऽर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव बलिरक्षितग्रहणाज् ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह । रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः ॥

चतुर्थी तदर्थ ॥ तच्छब्देन प्रकृता चतुर्थी परामृश्यते, प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम् । चतुर्थ्यन्तेन सामर्थ्यात्तदर्थो लक्ष्यते इत्याशयेनाह । चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति । चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूपाय यद्दार्वादि तद्वाचिना चतुर्थ्यन्तं समस्यत इत्यर्थः । बलिरक्षितग्रहणादिति । हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं तद्योगे चतुर्थी चाशिषीति अतादर्थ्येऽपि चतुर्थीसंभवादिति भावः । ननु चतुर्थी चाशिषीति विहिता या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदाहुरिति कैयटेनोक्तम् । ततश्च तत्पक्षे हितसुखग्रहणमपि बलिरक्षितग्रहणवज् ज्ञापकमेवेति चेदत्र नव्याः । ब्राह्मणाय हितं ब्राह्मणहितम् । गोहितम् । गोसुखमित्यतादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेनापि समासः स्वीक्रियते । सा चातादर्थ्यचतुर्थी हितयोगे चेति वार्तिकाच्चतुर्थी तदर्थेत्यादिना हितसुखशब्दाभ्यां समासविधानाज् ज्ञापनाद्वा संभवतीति हितसुखग्रहणं न ज्ञापकमिति सम्यगेवेत्याहुः । यूपायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । एवमग्रेऽपि यथासंभवमूह्यम् । अश्वघासादय इति । एतच्च भाष्यकृतोक्तम् । नन्वेवं रन्धनाय स्थालीत्यत्रापि षष्ठीसमासः स्यादेवेति प्रकृतिविकृतिभाव एवेति नियमो निनिष्फल एव । च स्वरे विशेषः । चतुर्थी तदर्थे इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापि प्रकृतिभावएवेष्यमाणत्वात् । अत्राहुः । संबन्धत्वतादर्थ्यत्वकृतवैलक्षण्ये नोक्तनियमसाफल्यान्न दोषः । षा

काष्ठैः पचतितराम् ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ॥

स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यं तृणम् । काकपेया नदी ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ॥

संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनो दध्योदनः । इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् । २ । १ । ३५ ॥

गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

काष्ठैरिति ॥

कृत्यैरधि ॥ पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोऽयं न तु नियमार्थमित्याहुः । काकपेयेति । शकि लिङ् चेति शक्यार्थे कृत्यः । पूर्णतोयत्वात्तटस्थैः काकैरपि पातुं शक्येति स्तुतिः । अल्पतोयत्वेन निन्दा वा । वातच्छेद्यमिति । पूर्ववत् कृत्यः । कोमलत्वाद्वातेनापिच्छेत्तुं शक्यत इति स्तुतिः । वातेनापिच्छेत्तुं शक्यते निर्बलत्वादिति निन्दा वा ॥

अन्नेन ॥ भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्रीत्यमरः । व्याख्यानादिह स्वरूपग्रहणं तदाह । संस्कारकेत्यादि ॥

भक्ष्येण ॥ खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । खरं कठिनं विशदं विविक्तावयवं खाद्यं भक्ष्यमित्यर्थः यत्प्रत्ययान्तस्य एरजन्तस्य च भक्षयतेस्तत्रैव प्रयोगात् । अब्भक्ष इत्यादिप्रयोगस्तु भाक्तः । गुडधाना इति । ननु धानानां प्रत्येकं विभक्तावयवत्वाभावात् कथमेतदुदाहरणं सङ्गच्छत इति चेत् नैवम् । भ्रष्टयवसमुदायस्य धानात्वात्समुदायिनामवयवत्वाच्च तदुपपत्तेः ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । २ । १ । ३६ ॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनाऽर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत्। तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात्। यूपाय दारु यूपदारु। नेह। रन्धनाय स्थाली। अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः ॥

चतुर्थी तदर्थ ॥ तच्छब्देन प्रकृता चतुर्थी परामृश्यते, प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम्। चतुर्थ्यन्तेन सामर्थ्यात्तदर्थो लक्ष्यते इत्याशयेनाह। चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति। चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूपाय यद्दार्वादि तद्वाचिना चतुर्थ्यन्तं समस्यत इत्यर्थः। बलिरक्षितग्रहणादिति। हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं तद्योगे चतुर्थी चाशिषीति अतादर्थ्येऽपि चतुर्थीसंभवादिति भावः। ननु चतुर्थी चाशिषीति विहिता या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदाहुरिति कैयटेनोक्तम्। ततश्च तत्पक्षे हितसुखग्रहणमपि बलिरक्षितग्रहणवज्ज्ञापकमेवेति चेदत्र नव्याः। ब्राह्मणाय हितं ब्राह्मणहितम्। गोहितम्। गोसुखमित्यतादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेनापि समासः स्वीक्रियते। सा चातादर्थ्यचतुर्थी हितयोगे चेति वार्तिकाच्चतुर्थी तदर्थेत्यादिना हितसुखशब्दाभ्यां समासविधानाज्ज्ञापनाद्वा संभवतीति हितसुखग्रहणं न ज्ञापकमिति सम्यगेवेत्याहुः। यूपायेति तादर्थ्ये चतुर्थी। एवमग्रेऽपि यथासंभवमूह्यम्। अश्वघासादय इति। एतच्च भाष्यकृतोक्तम्। नन्वेवं रन्धनाय स्थालीत्यत्रापि षष्ठीसमासः स्यादेवेति प्रकृतिविकृतिभाव एवेति नियमो निनिष्फल एव। च स्वरे विशेषः। चतुर्थी तदर्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापि प्रकृतिभाव एवेष्यमाणत्वात्। अत्राहुः। संबन्धत्वतादर्थ्यत्वकृतवैलक्षण्ये नोक्तनियमसाफल्यान्न दोषः। षा

अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ द्विजायायं द्विजार्थः सूपः। द्विजार्था यवागूः। द्विजार्थं पयः। भूतबलिः। गोहितम्। गोसुखम्। गोरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन। २। १। ३७॥

चोराद्भयं चोरभयम्। भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम् ॥*॥ वृकभीतः ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः। २। १। ३८॥

एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः। सुखापेतः।

च मानमेतदेव भाष्यं, न माषाणामश्नीयात् दाशरथाय मैथिलीत्यादिप्रयोगा अपि इत्थमेव विवक्षाभेदेन निर्वाह्याः। एवं च पूर्वसदृशेतिसूत्रे सदृशग्रहणं व्यर्थमिति कैयटहरदत्तादीनामुक्तिः प्रामादिकीत्यवधेयम्। शाब्दबोधकृतवैलक्षण्यस्य तत्रापि सत्त्वादिति। अर्थेन नित्येति। अन्यथा विभाषाधिकारात्पक्षे द्विजायार्थ इति प्रयोगः स्यादिति भावः। विशेष्यलिङ्गता चेति वचनाभावे त्वर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात्परवल्लिङ्गमिति सर्वत्र पुल्लिङ्गप्रयोग एव स्यादिति भावः॥

पञ्चमी भयेन॥ भयेति स्वरूपग्रहणं नार्थस्य प्रमाणाभावाद्भयभीतेति वार्तिकारम्भाच्च। तेन वृकात्त्रास इत्यादौ समासो न। कथं तर्हि भोगोपरतो ग्रामनिर्गत इत्यादिप्रयोगाः। अत्राहुः। बहुलग्रहणात् क्वचिद्विभक्त्यन्तरमपि कृता समस्यत इति प्रागेवोक्तत्वात्। सुप्सुपेत्यनेन वा तदुपपत्तिरिति॥

अपेतापोढ॥ पञ्चमीति वर्तते प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम्। अल्पश इत्यत्र बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादिति शस्। यद्यपि बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनमिति वक्ष्यति तथाप्यत एव निपातनाच्छ-

कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । अल्पशः किम् । प्रासादात्पतितः ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन । २ । १ । ३९ ॥

स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् ॥

षष्ठी । २ । २ । ८ ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥

याजकादिभिश्च * । २ । २ । ९ ॥

एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः ॥ गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तरब्लोपश्च । न निर्धारण इति पूरणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः

सिति बोध्यम् । कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रति पञ्चम्यन्तस्य कर्मत्वात्तदभिधायित्वशङ्काल्पशब्दस्य तदेतदाह । अल्पम्पञ्चम्यन्तमिति ॥

स्तोकान्मुक्त इत्यादि । करणे च स्तोकाल्पेति पञ्चमी । दूरादागत इत्यादौ तु दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यनेन ॥

राजपुरुष इति । राजन् अस् पुरुष सु इत्यलौकिकविग्रहे समासे कृते सुपो लुक्यन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः ॥

याजकादिभिश्च ॥ याजक । पूजक । परिचारक । परिवेषक । स्नातक । अध्यापक । उत्पादक । होतृ । पोतृ भर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक । वृत् । गुणात्तरेणेति । एतच्च वार्त्तिकं

---

* परिवेषक, परिभेषक, स्नापक, अध्यापक, उत्सादक, उद्वर्तक, होतृ, भर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, ॥ इति याजकादिः ॥

सर्वमहान्॥ कृद्योगा षष्ठी समस्यत इति वाच्यम्॥ * ॥ इध्मस्य व्रश्चनः इध्मव्रश्चनः॥

न निर्धारणे।२।२।१०॥

निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते। नृणां द्विजः श्रेष्ठः॥ प्र-

सर्वं गुणकार्त्स्न्ये इत्यत्र पठितम्। कृद्योगा षष्ठीति। कर्तृकर्म्मणोः कृतीति तत्सन्नियोगेन कृतेत्यर्थः। यदा तु प्रतिपदविधानेत्यादि निषेधवचनमारभ्यते तदेदन्तद्वाधनायारब्धव्यम्। तच्चैवानारभ्यत्वमनुपदं वक्ष्यामः। इध्मव्रश्चन इति। वृश्च्यते छिद्यतेऽनेनेति व्रश्चनः कुठारादिः करणे ल्युट्। इध्मानामिति कर्मषष्ठ्यन्तस्यानेन समासः॥

नृणामिति। यतश्च निर्धारणमिति षष्ठी। द्विजशब्देनात्र समासप्रसङ्गस्तदपेक्षया हि षष्ठी। श्रेष्ठत्वं द्विजेतरमनुष्येभ्यः। तेषां सामान्यशब्देनोपस्थिततया तान्विहायानुपस्थितकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। अथ कथं पुरुषोत्तम इति। यस्मान्निर्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यश्च निर्धारणहेतुः एतत्त्रितयसन्निधाने सत्ययं निषेध इति द्विवचनविभज्येति सूत्रे कैयटः। अन्ये तु पुरुषोत्तम इति निर्धारणसप्तम्याः संज्ञायामिति समासः। न चैवं न निर्धारण इति व्यर्थम्। स्वरे भेदात् सप्तमीसमासे हि तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे तु समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टमित्याहुस्तन्मन्दम्। संज्ञायामिति समासस्य नित्यत्वेन स्वपदविग्रहासंगतिप्रसङ्गात्तस्मात्कैयटोक्तसमाधानमेव समीचीनमिति नव्याः। प्रतिपदविधानेति। पदं पदं प्रति विहिता प्रतिपदविधाना। षष्ठी शेष इति विहायान्येन ज्ञोऽविदर्थस्येत्यादिना विहिता सर्वैव षष्ठीत्यर्थः।

तिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम् ॥ * ॥ सर्पिषो ज्ञानम् ॥

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन । २ । २ । ११ ॥

पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे सतां षष्ठः ।

धातुकारकविशेषं गृहीत्वैव ज्ञोऽविदर्थस्येत्यादिना षष्ठी विधीयतइति भवति तस्याः प्रतिपदविधानत्वम् । नन्वनेनैव गतार्थत्वान्न निर्धारणइति व्यर्थमिति चेदत्राहुः । यतश्च निर्धारणमिति सूत्रं न षष्ठीं विधत्ते किं तु सप्तमीमेव षष्ठी तु तया माबाधीति प्रतिसूयते इत्यन्यदेतत् । एवं स्वामीश्वराधिपतीत्यादिष्वपि । तेन गृहस्वामी । सर्वेश्वरः । निषादाधिपतिरित्यादि सिद्धमिति । वस्तुतस्तु ज्ञोविदर्थस्येत्यादिचतुर्दशसूत्रीमध्ये दिवस्तदर्थस्येत्यादिषट्सूत्रीं विहायावशिष्टायामष्टसूत्र्यां शेषइति वर्तते तथा च माषाणामश्नीयादित्यादाविव षष्ठी शेषइत्येव सिद्धे नियमार्थं प्रकरणमिह षष्ठ्येव न तु तल्लुगिति तथा च लुकः प्रयोजकीभूतः समास एव नेति फलितोर्थस्ततश्च प्रतिपदविधानेति वचनं कर्तव्यम् एवं स्थिते कृद्योगा षष्ठीति वचनमपि मास्तु । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र शेषइति निवृत्तं तथा चाप्राप्तषष्ठीविधानार्थमेव तदिति समासनिवृत्तिप्रसङ्गाभावात् षष्ठीत्यनेनैव समाससिद्धेः । सर्पिषो ज्ञानमिति । वस्तुतः करणस्य संबन्धमात्रविवक्षया ज्ञोऽविदर्थस्येति षष्ठी । सर्पिः संबन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः ॥

पूरणगुण ॥ अर्थशब्दस्य त्रिषु संबन्धादाह । पूरणाद्यर्थैरिति । एव प्राचोक्तम् एतदर्थैः षष्ठी न समस्यतइति । तन्न्यूनम् । तथा हि सति सुहितान्तानामेव ग्रहणं स्यात्तावतामेवार्थशब्दे-

गुणे। काकस्य कार्ष्ण्यम्। ब्राह्मणस्य शुक्लाः। यदा प्रकरणा-

न समस्तत्वादिति ध्वनयन्नाह। सदादिभिश्चेति। षष्ठ इति। षण्णां पूरणः षष्ठः। तस्य पूरणे डट्। षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्। कथं तर्हि तान्युक्थषष्ठाङ्क्षितसैकतानीति। प्रमाद एवायमित्येके। उक्थेषु षष्ठः उक्थात्मकः षष्ठ इति वा व्याख्येयमिति मनोरमायां स्थितम्। गुणेति। सत्त्वे निविशतेऽपैतीत्यादिलक्षणलक्षितो गुणोऽत्र गृह्यते न त्वदेङ्गुणः अर्थग्रहणात्। नापि संख्या। क्रोशशतयोजनशतयोरिति वार्तिके निर्देशात्। काकस्य कार्ष्ण्यं ब्राह्मणस्य शुक्ला इति। व्याप्तिन्यायात्केवलगुणवाची गुणोपसर्जनद्रव्यवाची च गुणशब्देन गृह्यत इति भावः। ननु ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यत्र समासप्रसङ्ग एव नास्ति ब्राह्मणशब्दस्य दन्तैरेवान्वयाद् ब्राह्मणस्य ये दन्तास्ते शुक्ला इत्यर्थादत आह। यदेति। शुक्लशब्द एवेह विशेष्यसमर्पक इति भावः। चन्दनगन्धः घटरूपमित्यादावनेन निषेधे प्राप्ते तत्स्थैश्च गुणैः समासो वक्तव्य इति वार्तिकेन समासः प्रतिप्रसूयते। गन्धत्वेन प्रतीयमानो गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः किं तु स्वप्रधानः। इदमेव हि तात्स्थ्यं नाम। ननु पिनष्टि गन्धानिति प्रयोगदर्शनात् शुक्लादिशब्दादितुल्य एव गन्धशब्दो न तत्स्थगुणवचन इति चेन्न। पिनष्टीति प्रयोगे हि गन्धानिति न गुणशब्दः मालतीकुसुमादिषु गन्धशब्दप्रयोगादर्शनात्। किं तु चन्दनत्वादिजातिनिमित्तकोऽन्य एव सः तस्माच्चन्दनगन्ध इत्यादौ तत्स्थत्वं सुस्थमेव। एवं घटरूपमित्यादावपि। नन्वेवमपि बलाकायाः शौक्ल्यं केशस्य नैल्यमित्यादावतिप्रसङ्ग इति चेदत्राहुः। गुणिवचनादुत्पन्नस्य शुक्लादिगुणस्यैवाभिधानात्तद्वाचक-

दिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम्। अनित्योयं गुणेन निषेधः। तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशात्। तेनार्थगौरवं बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम्। सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः। फलानां सुहितः। तृतीयासमासस्तु स्यादेव। स्वरे विशेषः। सत्। द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा। किङ्कर इत्यर्थः। अव्ययम्। ब्राह्मणस्य कृत्वा। पूर्वोत्तरसाहचर्यात् कृ-

---

पदानां गुणिसामानाधिकरण्यसत्त्वान्न दोषः। तथा च प्राधान्येनाप्राधान्येन वा द्रव्यप्रतिपादकत्वे सति गुणप्रतिपादकत्वं तस्य गुणवाचित्वमित्यर्थ इति। फलानामिति। करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। स्वरे विशेष इति। तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन तृतीया कर्मणीत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्याद्युदात्त इष्टः, षष्ठीसमासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्च नेष्यत इति भावः। तृपिश्च सकर्मकोप्यस्ति पितॄनताप्सीत्सममंस्त बन्धूनिति भट्टिप्रयोगात्तेनास्मात् कर्मणि क्तो नास्तीति न शङ्कनीयम्। द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाण इति। नेयं घटवदपेक्षया षष्ठी द्विजस्य घटं कुर्वन्निति। तथा हि सत्यसामर्थ्यादेव समासाप्रसक्तौ निषेधोयं व्यर्थः स्यादतो व्याचष्टे किंकर इत्यर्थ इति। ब्राह्मणस्य कृत्वेति तादर्थ्यरूपसम्बन्धस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी। ब्राह्मणसंबन्धिनी या क्रिया तदनन्तरमित्यर्थः। कृदव्ययमेवेति। अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्ये प्रयोगादिति भावः।

दव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तव्यम् । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे । तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्न । गोर्धेनोरित्यादिषु पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोप्यनेन वार्यते ॥

क्तेन च पूजायाम् । २ । २ । १२ ॥

मतिबुद्धीतिसूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते

इत्यादीति । तथा च भट्टिः प्रायुङ्क्त । यत्कृतेऽरीन्निगृह्णीमः । आदेयाः किंकृते भोगाः कुम्भकर्ण त्वया विनेति । रक्षित इति । कैयटहरदत्तौ तु तव्यत्प्रतिषेधे वृक्षस्योपरीत्युदाहरन्तौ अकृदव्ययेनापि निषेधं मन्यते तौ च प्रागुक्तभाष्यप्रयोगविरोधादुपेक्ष्याविति भावः । तव्यता तु भवत्येवेति । सूत्रे निरनुबन्धग्रहणादिति भावः । स्वकर्तव्यमिति । कर्तृषष्ठ्या समासः । स्वरे भेद इति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तित्स्वरस्यावस्थानादन्तस्वरित इष्टः । तव्येन तु समासे मध्योदात्तत्वं स्यात्तच्च नेष्यत इति भावः । सोप्यनेनेति । षष्ठीसमासेन पोटायुवतीति समासो वारितः । सोपि षष्ठीसमासः पूरणगुणेत्यनेन वार्यत इत्यर्थः ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ सूत्रोपलक्षणं पूजाग्रहणं व्याख्यानादित्याह । मतिबुद्धीति । राज्ञामिति । क्तस्य च वर्तमान इति कर्तरि षष्ठी । भूत इति । न च तक्रकौण्डिन्यन्यायेन मत्यादिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो भूतकालतां बाधत इति वाच्यम् । तेनैकदिगित्यतः तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति निर्देशेन भूतकाल-

भूते क्तान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः ॥

अधिकरणवाचिना च । २ । २ । १३ ॥

क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा ॥

कर्मणि च । २ । २ । १४ ॥

स्याबाधज्ञापनात् । उपज्ञात इत्यत्र हि भूते क्तो न तु वर्तमाने अन्यथा क्तस्य च वर्तमाने इति षष्ठीविधानादुपज्ञातशब्दस्य तेनेति तृतीयायोगो न स्यात् । न चैवमपि ज्ञानार्थेष्वेव ज्ञापकमस्त्विति वाच्यम् । पूजितो यस्सुरासुरैरिति प्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयकज्ञापकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अन्ये तु कारकषष्ठ्या एव समासनिषेधोयं शेषषष्ठ्या तु समासः स्यादेवेत्याहुः । एतेन कलहं स रामसहितः कृतवानिति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः । रामसहितः सः कलहं कृतवानित्यन्वयः ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ वाचिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः । इदमेषामिति । क्तोधिकरणे चेति क्तः । अधिकरणवाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी । अधिकरणे चेत्येव सिद्धे सूत्रद्वयेपि वाचिग्रहणं स्पष्टार्थमित्याहुः । ननु किंवृत्तं यद्वृत्तमित्यत्र न कर्मणि क्तः वृत्तेरकर्मकत्वात् तथा चाधिकरणक्तान्तेन कथमिह समास इति चेन्नैवम् । नायमधिकरणे क्तः किं तु गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि । किमावृत्तं निष्पन्नमित्यर्थः ॥

कर्मणि च ॥ क्तेनेति नानुवर्तते क्तेन च पूजायामिति निषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् षष्ठी त्वनुवर्तते किंतु सापि या का चित्कर्मणि षष्ठी न गृह्यते । अपां स्रष्टेत्यादावनेनैव सिद्धौ तृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । किं च इध्मव्रश्चन इत्यादौ समाससिद्धये वचनं कर्तव्यं स्यात् । न च कृद्योगलक्षणषष्ठी

उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी । न समस्यते । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥

तृजकाभ्यां कर्तरि । २ । २ । १५ ॥

समस्यतइति वार्तिकमस्त्वेवेति वाच्यम् । तस्य सिद्धान्ते प्रत्याख्यानात् । ततश्च निपातानामनेकार्थत्वादित्यर्थे चशब्दोयम् । तदाह । कर्मणीति या षष्ठीति । सप्तम्येकवचनान्तमुच्चार्य या षष्ठी विहिता परिशेषिता वेत्यर्थः । नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति द्वेधा प्रवृत्तिः स्वीकृतत्वात् । गवां दोह इति । अगोपेनेत्युपन्यासस्त्विह उभयप्राप्तिप्रदर्शनार्थः । अथ कथं शब्दानुशासनमिति । अत्र व्याचख्युः । शब्दानामितीयं षष्ठी कर्तृकर्मणोरिति विहिता नतूभयप्राप्तावित्यनेन आचार्यस्य कर्तुः वस्तुतस्त्वेपि इहानुपादानात् । कृत्वोर्थप्रयोगइत्यतः वर्तनात्कृत्कर्मणोरुभयोरुपादानएवायं नियम इति स्वीकारात् । आश्चर्यो गवां दोह इत्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपाद्यं तच्च यद्यशिक्षितो दोग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्तदैव निर्वहति न त्वन्यथा । अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्त्युभयप्राप्तिः । इह तु शब्दानामिदमनुशासनं न त्वर्थानामित्यर्थनिवृत्तिपरं वाक्यं न तु कर्तृविशेषनिवृत्तिपरमतो नास्त्युभयप्राप्तिः । अस्तु वा यथा कथंचिदुभयप्राप्तिस्तथापि न क्षतिः उभयप्राप्ताविति सूत्रे अविशेषेण विभाषेति पक्षस्यापि विद्यमानतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे आचार्यस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात् । यदि वा शेषलक्षणा षष्ठीति व्याख्यायते तदा तु समासनिषेधशङ्कैवात्र नास्तीति ॥

तृजकाभ्याम् ॥ इह कर्तृषष्ठ्या तृजकाभ्यामिति वृत्तिकारव्याख्यानमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह ।

कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् । इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः । भूभर्ता । कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति । शेषषष्ठ्या समास इति कैयटः ॥

कर्तरि च । २ । २ । १६ ॥

कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात् ॥

कर्त्रर्थतृजकाभ्यामिति । कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तं तयोः श्रुतत्वात् न तु षष्ठ्या इति भावः । यद्यपि कर्तरीति तृचो न विशेषणमव्यभिचारात्तथाप्यकस्य विशेषणत्वेन तदावश्यकमित्याह । इक्षुभक्षिकेति । पर्यायार्हणेति भावे ण्वुच् कर्मणि षष्ठ्या समासः । ननु वज्रस्य भर्तेत्युदाहरणमयुक्तम् । भर्तृशब्दस्य याजकादित्वेन समासावश्यम्भावादित्याशङ्क्याह । पत्यर्थभर्तृशब्दस्येति । यद्यपि याजकादिष्वर्थविशेषविशिष्टतया भर्तृशब्दो न पठितस्तथापि रूढेर्बलीयस्त्वात्पतिपर्यायस्यैव तत्र ग्रहणं न तु यौगिकस्येति भावः । शेषषष्ठ्येति । न्यासकारस्तु तृन्नन्तमेतत् । न लोकेति निषेधस्त्वनित्यः अकाभ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धग्रहणाज् ज्ञापकादित्याह । केचित्तु इत्याहुस्तन्मन्दम् । शेषषष्ठीसनिर्देशादनित्योयं समासनिषेध जनिकर्तुस्तत्प्रयोजको हेतुश्चेति मासेनोक्तनिर्देशोपपत्तेः । नेह तृजिति । न चोत्तरार्थत्वं शङ्क्यम् । तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति जयादित्येनोक्तत्वादिति भावः । वामनस्तु अके जी-

नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ॥

एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति भावे ण्वुल् । जीविकायां दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां तृजकाभ्यां कर्तरीतिनिषेधे प्राप्ते वचनम् ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । २ । २ । १८ ॥

अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अ-

---

विकार्थे इत्यत्राक इति किं रमणीयकर्त्तेति प्रत्युदाहरन् जीविकायां तृचमिच्छति ॥

भावे ण्वुलिति । भञ्जनं भञ्जिका । पुष्पाणामिति कर्मणि षष्ठी । भाव इत्युपलक्षणमधिकरणे ण्वुल्यपि बाधकाभावादिति मत्वा संज्ञायामिति सूत्रे कृदन्ते मनोरमायामुक्तमुद्दालकः श्लेष्मान्तकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति ॥

पूर्वापर ॥ एकदेशशब्दोवयवे रूढः । अत एव तस्य कर्मधारयत्वेपि ततो मत्वर्थीयः । कृष्णसर्पवानित्यत्रेव न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधस्य रूढेष्वप्रवृत्तेः । यद्यपीह एकगोपूर्वादिति ठञ् प्राप्तस्तथाप्यत एव निर्देशादिनिस्तदेतदाह । अवयविनेति । नन्विदं सूत्रं व्यर्थम् । पूर्वकाय इत्यादिप्रयोगाणां कर्मधारयेणैव सिद्धेः ऊर्ध्वकाय इतिवत् समुदाये हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते इति न्यायादत आह । षष्ठीसमासापवाद इति । तथा च कायपूर्व इत्याद्यनिष्टप्रयोगनिवृत्तये सूत्रमिति भावः । पूर्वं कायस्येति । यद्यप्यन्यारादितिसूत्रे दि-

परकायः। एकदेशिना किम्। पूर्वं नाभेः कायस्य। एकाधिकरणे किम्। पूर्वं छात्राणाम्। सर्वोप्येकदेशोन्हा समस्यते। संख्याविसायेति ज्ञापकात्। मध्यान्हः। सायान्हः। केचित्तु सर्व एकदेशः कालेन समस्यते न त्वन्हैव ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्। तेन मध्यरात्रः उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा इत्यादि सिद्धमित्याहुः॥

शि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन संप्रत्यदिग्वृत्तिनापि योगे पञ्चमी स्वीकृतेति षष्ठीह दुर्लभा। तथापि तस्य परमाम्रेडितमिति लिङ्गादवयववाचिदिक्शब्दयोगे पञ्चमी नेत्युक्तत्वात् षष्ठ्येव भवतीति भावः। पूर्वं नाभेरिति। नाभेर्यः पूर्वो भागः स कायस्यावयव इत्यर्थः। नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी। तेनात्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिर्न त्वेकदेशिनीति नाभ्या समासो नेत्यर्थः। कायेन तु स्यादेव पूर्वकायो नाभेरिति। पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् प्रधानत्वाच्च। पूर्वं छात्राणामिति नासौ निर्द्धारणे षष्ठी किं तु समुदायसमुदायिसंबन्धे। बहुवचनं तूद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षया। ततश्छात्राणामेकदेशित्वे सत्यप्येकत्ववैशिष्ट्याभावान्न समासः। सर्वोपीति। पूर्वादिभिन्नोपीत्यर्थः। ज्ञापकादिति। अन्यथा अन्हस्य सायपूर्वत्वं न स्यादिति भावः। मध्यान्ह इति। राजाहस्सखिभ्य इति टच्। अन्होन्ह इत्यन्हादेशः अयं चादेशः। मध्यान्हशब्दयोरूर्ध्वकायव-
रयेण न निर्वहति। तस्यैकदेशिसमासप्रयुक्तत्वादतोत्र
श्रयणं युक्तमेवेति बोध्यम्। इत्याहुरिति। न चैवं दिन-
रात्रिमध्य इत्यादि न सिध्येदिति वाच्यम्। ज्ञापकसि-
सार्वत्रिकत्वात्॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ॥

एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति भावे ण्वुल् । जीविकायां दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां तृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । २ । २ । १८ ॥

अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अ-

---

विकार्थेइत्यत्राकइति किं रमणीयकर्तेति प्रत्युदाहरन् जीविकायां तृचमिच्छति ॥

भावे ण्वुलिति । भञ्जनं भञ्जिका । पुष्पाणामिति कर्मणि षष्ठी । भावइत्युपलक्षणमधिकरणे ण्वुल्यपि बाधकाभावादिति मत्वा संज्ञायामिति सूत्रे कृदन्ते मनोरमायामुक्तमुद्दालकः श्लेष्मान्तकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति ॥

पूर्वापर ॥ एकदेशशब्दोवयवे रूढः । अत एव तस्य कर्मधारयत्वेपि ततो मत्वर्थीयः । कृष्णसर्पवानित्यत्रेव न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधस्य रूढेष्वप्रवृत्तेः । यद्यपीह एकगोपूर्वादिति ठञ् प्राप्तस्तथाप्यत एव निर्देशादिनिस्तदेतदाह । अवयविनेति । नन्विदं सूत्रं व्यर्थम् । पूर्वकाय इत्यादिप्रयोगाणां कर्मधारयेणैव सिद्धेः ऊर्ध्वकाय इतिवत् समुदाये हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते इति न्यायादत आह । षष्ठीसमासापवाद इति । तथा च कायपूर्वं इत्याद्यनिष्टप्रयोगनिवृत्तये सूत्रमिति भावः । पूर्वं कायस्येति । यद्यप्यन्यारादिति सूत्रे दि-

परकायः । एकदेशिना किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वश्छात्राणाम् । सर्वोप्येकदेशोह्ना समस्यते । संख्याविसायेति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु सर्व एकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैव ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥

शि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन संप्रत्यदिग्वृत्तिनापि योगे पञ्चमी स्वीकृतेति षष्ठीह दुर्लभा तथापि तस्य परमाम्रेडितमिति लिङ्गादवयववाचिदिक्शब्दयोगे पञ्चमी नेत्युक्तत्वात् षष्ठ्येव भवतीति भावः । पूर्वं नाभेरिति । नाभेर्यः पूर्वो भागः स कायस्यावयव इत्यर्थः । नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तेनात्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिर्न त्वेकदेशिनीति नाभ्या समासो नेत्यर्थः । कायेन तु स्यादेव पूर्वकायो नाभेरिति । पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् प्रधानत्वाच्च । पूर्वश्छात्राणामिति नासौ निर्द्धारणे षष्ठी किं तु समुदायसमुदायिसंबन्धे । बहुवचनं तूद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षया । ततश्छात्राणामेकदेशित्वे सत्यप्येकत्ववैशिष्ट्याभावान्न समासः । सर्वोपीति । पूर्वादिभिन्नोपीत्यर्थः । ज्ञापकादिति । अन्यथा अह्नस्य सायपूर्वत्वं न स्यादिति भावः । मध्याह्न इति । राजाहस्सखिभ्य इति टच् । अह्नोह्न इत्यह्नादेशः अयं चादेशः । मध्याह्नशब्दयोरूर्ध्वकायवत्कर्मधारयेण न निर्वहति । तस्यैकदेशिसमासप्रयुक्तत्वादतोत्र ज्ञापकाश्रयणं युक्तमेवेति बोध्यम् । इत्याहुरिति । न चैवं दिनमध्यो रात्रिमध्य इत्यादि न सिध्येदिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् ॥

अर्धं नपुंसकम् । २ । २ । २ ॥

समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे प्राग्वत् ॥ एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् ॥ * ॥ एकदेशिसमासविषयकोयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः । तेन पञ्चखट्वी इत्यादि सिध्यति । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली । क्लीबे किम् । ग्रामार्धः । द्रव्यैक्य एव । अर्धं पिप्पलीनाम् ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ खण्डवाच्यर्धशब्दो न नित्यनपुंसकः । ग्रामार्धो नगरार्ध इति यथा समांशवाची तु नित्यनपुंसकस्स एवेह गृह्यते । पूर्वापरेति पूर्वसूत्र एवार्धशब्दे पठनीये अर्द्धमिति योगविभागेन निर्देशान्नपुंसकत्वे लब्धे पुनर्नपुंसकग्रहणादित्याशयेन व्याचष्टे । नित्यं क्लीबे इति । यो नित्यनपुंसकलिङ्गस्स इत्यर्थः । प्राग्वदिति । एकत्वविशिष्टेनावयविना समस्यत इत्यर्थः । अन्ये तु व्याचख्युरर्धमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे सिद्धे नपुंसकग्रहणं सूत्रेषु लिङ्गनिर्देशो न विवक्षित इति ज्ञापयितुं तेन तस्येदमित्यादि लिङ्गत्रयेपि भवतीति । अर्धपिप्पलीत्यत्र एकविभक्ति चापूर्वनिपात इत्युपसर्जनसंज्ञायां गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते । अषष्ठ्यन्तवचनमिति । तेन पिप्पलीशब्दस्यानुपसर्जनत्वान्न दोष इति भावः । नन्वेवं पञ्चानां खट्वानां समाहारः पञ्चखट्वीति न सिद्ध्येदुपसर्जनसंज्ञानिषेधेन खट्वेत्याकारे ह्रस्वाप्रवृत्तेरदन्तत्वाभावे द्विगोरिति ङीपोप्रवृत्तेरत आह । एकदेशिसमासविषयकोयमिति । पञ्चखट्वी इति भाष्योदाहरणमेव अषष्ठ्यन्तेत्यस्य संकोचे लिङ्गमिति भावः । अर्धपिप्पलीति । परवल्लिङ्गत्वात् स्त्रीत्वम् । अर्धपिप्पलीनामिति । समासे अर्द्धपिप्पलीत्येव स्यात् । विशे

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् । २ । २ । ३ ॥ एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । एकदेशिना किम् । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेतिनिषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ॥ पक्षे द्वितीयाश्रितेतिसमासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः ।

ख्यैक्यात् परवल्लिङ्गातिदेशेऽपि वचनातिदेशाभावाच्चेति भावः । अर्धपिप्पल्य इति प्रयोगस्तु अर्धानि पिप्पलीनामिति विग्रहे असाधुश्चेदपि खण्डसमुच्चये साधुरेव । अर्धपिप्पली । अर्धपिप्पली च अर्धपिप्पली चेत्यादिविग्रहात् । एकदेशिना किम् । अर्धं पशोर्देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तः स्वामी न त्ववयवीति न तेन समासः । इदं सूत्रं परवल्लिङ्गमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तद्यथा । अर्धपिप्पलीति कर्मधारयेण सिद्धम् । समुदाये दृष्टाः शब्दाः अवयवे वर्तन्त इति न्यायात् । समप्रविभागादन्यत्र तत्राप्येषैव गतिः । अर्धोक्तमर्धविलोकितमित्यादिप्रयोगदर्शनात् । न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वा, इत एव कालिदासः प्रायुङ्क्त । प्रेम्णा शरीरार्धहरा हरस्येति ॥

द्वितीयतृतीय ॥ षष्ठीसमासापवादोऽयं योग इति वृत्तिकृतोक्तमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह । निषेधं बाधित्वेति ॥

प्राप्तजीविक इति । गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वः द्विगुप्राप्तापन्नेति वक्ष्यमाणेन परवल्लिङ्गनिषेधः । न चेदं बहुव्रीहिणा गतार्थमि-

इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्त्वा अकारोपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका ॥

कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ॥

परिच्छेद्यवाचिता सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स

पि ग्राह्यम् । स्वरे विशेषात् । प्राप्तसुख इत्यादौ निष्ठान्तस्य जातिकालसुखादिभ्य इति परनिपातापत्तेश्च । प्राप्तापन्ने चेति चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषानुमानात् । प्राप्तापन्ने समस्येते ष च षत्वं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितम् । तत्र चकारात्पूर्वमेवाकारं छित्त्वा सौत्रत्वात्प्रकृतिभावो नेति प्राञ्चः । इमं क्लेशं परिहरन्नाह । द्वितीयया ष इति । प्राप्ता स्त्रीति । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा टाबन्तयोरपि प्राप्तापन्नयोस्समासः ॥

कालाः परिमाणिना ॥ परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान्परिमाणी तदाह । परिच्छेद्यवाचिनेति । काला इति । कालविशेषवाचका इत्यर्थः । सूत्रे बहुवचननिर्देशात्कालसामान्यपरिच्छेदकत्वाच्च । मासो जातस्येति । षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनम् । ननु जातः पुरुषस्तस्य तु हस्तवितस्त्यादिकं परिच्छेदकन्न तु कालस्तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेदत्राहुः । साक्षात्क्रियां परिच्छिन्दन्नपि कालस्तद्द्वारा देवदत्तं परिच्छिनत्ति । यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गतः स मासजात इति व्यवह्रियते । तत्र व्यवहारे कालजननक्षणयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येवेति । इह विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं द्योतयितुं यस्य स इत्युक्तम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये तु नास्य

मासजातः । द्व्यहजातः । द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः । द्व्यहो जातस्येति विग्रहे ॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्व्यह्नजातः । अह्नोऽह्न इति वक्ष्यमाणोऽह्नादेशः । पूर्वत्र तु न संख्यादेः समाहारइति निषेधात् ॥

सप्तमी शौण्डैः * । २ । १ । ४० ॥

द्योतयितुं यस्य स इत्युक्तम् । अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः । एवं बहुव्रीहावपीति बोध्यम् । ननु जातस्य मास इति विग्रहे वृत्तौ मासशब्दस्य पूर्वनिपातार्थमेतत्सूत्रारम्भस्यावश्यकत्वेपि मासविशेषबोध एवानौचित इति किमनेन जातस्य स इतिकथनेनेति चेदत्राहुः । मासजातो मृत इत्यादिप्रयोगानुरोधेन विग्रहे यस्य स इति स्वीक्रियतइति । मासजातइति । यद्यपि मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणापीदं सिध्यति जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येति वचनात् । न च स्वरे विशेषः । वा जाते इत्यन्तोदात्तत्वस्यापि सिद्धेस्तथापि षष्ठीसमासापवादार्थमिदमारम्भणीयमेव । किं च मासो जातवतो यस्य स मासजातवानित्येतदर्थमपीदमवश्यारम्भणीयमिति दिक् । उत्तरपदेनेति । परिमाण्युत्तरपदहेतुकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः । सुप्सुपेत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादप्राप्ते वचनम् । अस्मादेव वार्तिकारम्भात्सुप्सुपेत्येकत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते । अह्नादेश इति । त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे परतस्तद्धितार्थेत्यत्रान्तरङ्गद्विगौ सतीति भावः । पूर्वत्रेति । द्व्यहजात इत्यत्रेत्यर्थः ॥

सप्तमीशौण्डैः ॥ बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्च शा-

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । अध्युत्तरपदादिति खः । ईश्वराधीनः ॥

द्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह । शौण्डादिभिरिति । अक्षशौण्ड इति । शौण्डः प्रवीणः । इह आसक्तिरूपा क्रिया अक्षावन्तर्भवतीति तद्द्वारकं च सामर्थ्यं यथा दध्योदनगुडधानादौ उपसेचनमिश्रीकरणादिद्वारा सामर्थ्यम् । तेन कारकाणां क्रिययैव सम्बन्ध इति नियमस्य न व्यभिचारः । अधिशब्द इति । आधेयप्रधान इति शेषः । अधिकरणप्रधानस्य त्वव्ययीभाव एव । अधिहरीति यथा । ख इति । नित्यमिति शेषः । विभाषाञ्चेरिति विभाषाग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणत्वात् । अन्तश्शब्दोऽत्र पठ्यते स चाधिकरणप्रधानः । मध्य इत्यर्थात् । तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी यथा वृक्षे शाखेति । वने अन्तर्वनान्तर्वसति । वस्तुतस्त्वधिकरणत्वमात्रवृत्तिरन्तःशब्दस्तस्य तु विभक्त्यर्थ इति नित्यमव्ययीभावः । प्रनिरन्तःशरेति णत्वं वने इति अन्तर्वणम् । यत्तु तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे अव्ययीभाव इति हरदत्तेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्वने अन्तरिति तदुक्तस्वपदविग्रहस्यायोगात् । किं च विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावः वचनग्रहणसामर्थ्यादन्यथा वृक्षस्योपरीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । ततश्च मध्यवाचिनः प्रसङ्ग एव नास्तीति दिक् । शौण्ड । धूर्त । कितव । व्याड । प्रवीण । संवीत । अन्तर् । अधि । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । वृत् ॥

शौण्ड, धूर्त, कितव, व्याड, प्रवीण, संवीत, अन्तर, अधि, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, ॥ इति शौण्डादिः ॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च । २ । १ । ४१ ॥

एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । सांकाश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । २ । १ । ४२ ॥

ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाक इत्यर्थः ॥

कृत्यैर्ऋणे । २ । १ । ४३ ॥

सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यके । मासे देयमृणम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम् । पूर्वाह्णे गेयं साम ॥

संज्ञायाम् । २ । १ । ४४ ॥

सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोयम् । अरण्ये तिलकाः । वने कसेरुकाः । हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुक् ॥

क्तेनाहोरात्रावयवाः । २ । १ । ४५ ॥

अह्नो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्णकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अह्नि दृष्टम् ॥

कृत्यैः ॥ यत्प्रत्ययान्तेनैव समास इष्यते अल्पश इत्यनुवृत्तेः । बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । तथैवोदाहरति । मासे देयमिति । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् । नेह । मासे दातव्यम् । नियोगोपलक्षणार्थमिति । नियोगो निर्धारणम् । आवश्यकोपलक्षणार्थमित्यर्थः ॥

नित्यसमासोयमिति । अत एव पुरुषेषूत्तमः इति स्वपदविग्रहोऽसङ्गत इत्यवोचाम ॥

तत्र । २ । १ । ४६ ॥

तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् ॥

क्षेपे । २ । १ । ४७ ॥

सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् ॥

पात्रेसमितादयश्च * । २ । १ । ४८ ॥

एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमये एव सङ्गताः न तु कार्ये । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । आकृतिगणो-

अवतप्तइति ॥ नकुलेन स्थितं नकुलस्थितम् । कर्तृकरणे कृतेति समासः । कृद्ग्रहणपरिभाषया नकुलस्थितशब्दोपि क्तान्त इति तेन सह सप्तम्यन्तस्य समास, स्तत्पुरुषे कृतीति सप्तम्या अलुक् । अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्यात्र निन्दावगम्यते ॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ संपूर्वादिणः क्तः । गेहेनर्दीति । नर्दशब्द इत्यस्मात्सुप्यजाताविति णिनिः । घटकतया प्रवेशो नेति । परमाः पात्रेसमिता इति वाक्यमेव भवति । न तु स-

---

* पात्रेसमिताः, पात्रेबहुलाः, उदुम्बरकृमिः, कूपकच्छपः, अवटकच्छपः, उदुम्बरमशकः, कूपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः, उदपानमण्डूकः, नगरकाकः, नगरवायनः, मातरिपुरुषः, पिण्डीशूरः, पितरिशूरः, गेहेशूरः, गेहेनर्दी, गेहेविजिती, गेहेव्याडः, गेहेमेही, गेहेदाही, गेहेदृप्तः, गेहेधृष्टः, गर्भेतृप्तः, आखनिकबकः, गोष्ठेशूरः, गोष्ठेविजिती, गोष्ठेक्ष्वेडी, गोष्ठेपटुः, गोष्ठेपण्डितः, गोष्ठेप्रगल्भः, कर्णेटिरिटिरा, कर्णेचुरचुरा, ॥ इति पात्रेसमितादिराकृतिगणः ॥

यम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन । २ । १ । ३९ ॥

विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामितिनियमबाधनार्थं च । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरन्नैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ॥

न्महदित्यादिना समासान्तरमिति भावः । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्थितम् । अन्ये तु केवलाः पात्रे समिता इति वाक्यमेव । न तु पूर्वकालैकेत्यादिना समासान्तरमित्याहुः ॥

पूर्वकाले ॥ पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः । इतरेषां तु पञ्चानां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वत्वस्य ससम्बन्धिकत्वात्पूर्वकालोपरकालेन समस्यते । तथैवोदाहरति । स्नातानुलिप्त इति । अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाचकपाठकवत् पर्यायः प्राप्तः । याज्ञिका इत्यादि । यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः क्रतूक्थादीति ठक् । एवं नैयायिकाः । जीर्यतेरतृन्निति भूतेर्थेऽतृन् । जरन्तश्च ते नैयायिकाश्च । जीर्णनैयायिका इत्यर्थः । मीमांसामधीयते विदति वा मीमांसकाः । क्रमादिभ्यो वुन् । नवपाठका इति । पठन्तीति पाठकाः ण्वुल्तृचाविति ण्वुल् । संख्यावाची नवशब्दोत्र न गृह्यते दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमात् । समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शौक्ल्यम् । षष्ठीसमासोपि इह न भवति । पूरणगुणेति निषेधात् ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् । २ । १ । ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह । उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ॥

तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ नियमार्थमिति । तत्पुरुषे संज्ञायामेव दिक्संख्ये समस्येते इति नियमशरीरं तेन पञ्चगुरित्यादि सिध्यति । कथं तर्हि त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचर इति कालिदासः । त्रिलोकशब्दस्यासंज्ञात्वात् । न च समाहारे द्विगुर्द्विगोरिति ङीप्प्रसङ्गात् । न च पात्रादित्वं कल्प्यं, यदि त्रिलोकी गणना परा स्यादित्यादिप्रयोगाणामसङ्गत्यापत्तेः, न च उत्तरपदे इति समासः । त्रिपदतत्पुरुषस्य इह दुर्लभत्वात् । अत्राहुः । लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः । त्र्यवयवो लोकस्त्रिलोकः । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपः इति । पञ्च ब्राह्मणा इति । यद्यप्यत्र कृतेऽपि समासे रूपे विशेषो नास्ति तथापि विभक्त्यन्तरे पञ्चभिर्ब्राह्मणैरित्यादौ विशेषो बोध्यम् ॥

तद्धितार्थो ॥ असंज्ञार्थं वचनम् । एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यत इत्याशयेनाह । तद्धितार्थे विषये इत्यादि । यदि तु तद्धितार्थे वाच्ये इति व्याख्यायेत तर्हि पौर्वशाल इत्यादौ तद्धितो न स्यात् । तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात् । द्विगोर्लुगनपत्य इति ज्ञापकादुक्तेऽपि तद्धितार्थे तद्धितो भवतीति कल्पनाप्रतिपत्तिगौरवमिति भावः । तद्धिते परे इति तु न व्याख्येयमेव । तद्धिते परतः समासः समासे कृते दिक्पूर्वपदादित्या-

समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञ इति ञः ॥ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ॥ * ॥ आपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्धितार्थे, षण्णां मातृणामपत्यं । षाण्मातुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते ॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे

दिना तद्धित इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । समाहारे वाच्ये इति । तेन पञ्चगवमित्यादौ समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात् समूहार्थप्रत्ययो नोत्पद्यते । अन्यथा अत्र गोरतद्धितलुकीति टच् स्यात्सामूहिकप्रत्ययस्य द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः । सर्वनाम्नइति । एतच्च पूर्वापरोदाहरणान्यपि यद्यपि स्त्रियाः पुंवदित्यनेनापि प्रकृतरूपसिद्धिस्तथाप्युत्तरपूर्वेत्याद्यर्थं सर्वनाम्न इति वचनमावश्यकं प्रतिपदोक्तत्वादिहापि तदुपन्यासो न्याय्य इति भावः । वृत्तिमात्रे इति । तद्धितवृत्तौ समासवृत्तौ चेति कैयटः । आकार उदात्त इति । असति स्वरान्तरे तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमेव स्यादितिभावः । षाण्मातुरइति । मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वाया इत्युदादेशः । अनपत्यइत्युक्ते द्विगोर्लुगिति लुङ् न । विकल्पे प्राप्तइति । महाविभाषयेति शेषः । ततश्च तत्पुरुषप्रयुक्तटजभावे पञ्चगोधन इत्यपि स्यादिति भावः । मनोरमायां तु विकल्पे प्राप्ते नित्यसमासार्थं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येतद्वचनमिति प्राचां ग्रन्थम-

नित्यसमासवचनम् ॥

गोरतद्धितलुकि । ५ । ४ । ९२ ॥

गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासान्तो न तद्धितलुकि । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवधनः ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः । २ । १ । ५२ ॥

नुसृत्योक्तं, वस्तुतस्तु त्रयाणां समासे कृते अन्यपदार्थोपसंक्रमेण परस्परसम्बन्धाभावाद् द्वन्द्वतत्पुरुषयोरप्राप्तौ सत्यां वचनमिदमित्यादि स्थितम् द्वन्द्वस्योदाहरणं तु वाक्च दृषच्च प्रिये यस्य वाग्दृषत्प्रियः । छत्रोपानहप्रियः । इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं द्वन्द्वस्तेन द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति समासान्तष्टजपि नित्य एव ॥

गोरतद्धित ॥ तत्पुरुषस्येत्यनुवर्तते टच्च तदाह । गोन्तादित्यादि । ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात्तत्पुरुषस्यावयवो यो गोशब्दस्तस्माट्टजित्यर्थः स्यात्तथा च गोमूत्रमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादत आह । समासान्त इति । अयम्भावः । समासान्ता इत्यधिकाराट्टचा समासान्तेन भवितव्यम् । गोरिति पञ्चमीश्रवणात्ततः परेणापि । न चैतत्तदन्तविधिमन्तरेणोपपद्यतइति सामर्थ्यात्तदन्तविधिलाभस्ततश्च तत्पुरुषस्येति षष्ठ्यन्तं पञ्चम्यन्तेन विपरिणम्यतइति न तु तद्धितलुकीति । लुग्विषयइत्यर्थो न तु तद्धितलुकि सतीति । समासान्तानामन्तरङ्गत्वात् । अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । अत्र तद्धितस्य ठको अध्यर्धपूर्वेति लुक् ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥

तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात्॥

द्विगुरेकवचनम्। २। ४। १॥

द्विग्वर्थः समाहारएकवत्स्यात्। स

यत्रोक्त इति। अयं भावः। पूर्वसूत्रविषयैवेयं संज्ञा। अनन्तरस्यैवेति न्यायात्। एतदर्थमेव हि सूत्रद्वयं कृतमन्यथा दिक्संख्ये संज्ञातद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेष्वित्येव ब्रूयात्तेन सप्तर्षय इत्यत्रेगन्तकालकपालेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति किं तु समासान्तोदात्त एव। तथा च लक्ष्यं, सप्तऋषयस्तपसे ये निषेदुः। सप्तऋषीणां सुकृताय लोक इत्यादि। त्रिविधः संख्यापूर्व इति। तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे वाच्ये संख्यापूर्वो यः समासः स इत्यर्थः। तद्धितार्थे यथा। पञ्चकपालः। संस्कृतं भक्षा इत्यणो द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्। उत्तरपदे यथा। पञ्चनावप्रियः। नावो द्विगोरिति समासान्तष्टच्। समाहारे पञ्चपूली। द्विगोरिति ङीप्॥

द्विगुरेकवचनम्॥ वक्तीति वचनं, बाहुलकात्कर्तरि ल्युट्। सामान्ये नपुंसकम् द्विगुसमास एकार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः। न च वस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थ्यं कथंचिदुपपद्यत इति सामर्थ्यादतिदेशः संपद्यत इत्याह। एकवत्स्यादिति। समाहार इति तूपसंख्यानाल्लभ्यते। समाहारे यो द्विगुस्तदर्थं एकवदित्यन्वयः। समाहारे किम्। तद्धितार्थे मा भूत्। पञ्चसु कपालेषु संस्कृताः पञ्चकपालाः पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटाः पञ्चगवे पञ्चगवानीत्यत्र प्रथमद्विग्वर्थस्यैकवद्भावे कृते योयमेकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्तस्याद्विग्वर्थत्वाद्बहिरङ्गत्वादेकवद्भावो न भवतीति स्थितमाकरे। यद्वा तद्धितार्थेति सूत्रे समाहार इति भावसाधनस्तदा

नपुंसकमिति नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ॥

कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः ।

माहृतप्रधानो द्विगुरिति बहुत्वे प्राप्ते अनेन एकवद्भावः क्रियते। यदा तु भावसाधन एव समाहारस्तदा समूहप्रधानत्वा द्विगोः समूहस्य चैकत्वात्सिद्धमेकत्वमिति नास्य प्रयोजनम्। न च स नपुंसकमिति नपुंसकत्वार्थमेकत्वविधानमिति वाच्यम्। समुदायवाचकेषु सामान्ये नपुंसकमित्यभ्युपगमे बाधकाभावादित्याहुः। वस्तुतस्तु तद्धितार्थेति सूत्रे समाहार इति भावे घञ् न तु कर्मणि। पञ्चगवमित्यत्र पञ्च गावः समाहृता इत्यर्थाभ्युपगमे समाह्रियमाणानां बहुत्वेन एकवचनानुपपत्तेः। न च द्विगुरेकवचनमितिसूत्रान्नैवमिति वाच्यम्। पञ्चखट्वीत्यसिद्धेः। तत्र हि पञ्च खट्वाः समाहृताः पञ्चसु खट्वासु समाहृतास्वित्येवं विग्रहसंभवेन नियतविभक्तित्वाभावदेकविभक्ति चापूर्वनिपातइत्युपसर्जनत्वाभावे ह्रस्वो न स्यात्। ततश्चाबन्तो वेति स्त्रीत्वपक्षे द्विगोरित्यदन्तलक्षणो ङीन्न स्यात्। भावसाधनत्वे त्वेकविभक्तित्वादुपसर्जनत्वमव्याहतमेव। समाहारापेक्षया नियमेन वर्तिपदानां षष्ठ्यन्तत्वात्तथा पञ्चखट्वीत्यादि रूपं निर्बाधमेवेति दिक्। स नपुंसकमिति। एतस्यार्थो मूलएव स्फुटीभविष्यति ॥

कुत्सितानि ॥ कुत्स अवक्षेपणे कर्मणि क्तः। स च मतिबुद्धीति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने विहित इत्याशयेनाह। कुत्स्यमानानीति। तत्प्रतिपादकानीत्यर्थः। उभयत्र बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः। वैयाकरणखसूचिरिति। सूचयतेश्च इः। पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयितुं खं सूचयत्यभ्यासवैधुर्यात्स एवमुच्यते न तु

मीमांसकदुर्दुरूढः॥

पापाणके कुत्सितैः। २। १। ५४॥

पूर्वसूत्रापवादः। पापनापितः। पापकुलालः॥

उपमानानि सामान्यवचनैः। २। १। ५५॥

घन इव श्यामो घनश्यामः। इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्ष-

वस्तुतो व्याकरणं तदध्ययनं वा कुत्सितम्। वेदाङ्गत्वेन तस्य प्रशस्तत्वात्। तथापि प्रतिभानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते। दुर्दुरूढ इति। दुल उत्क्षेपे दुर्पूर्वः। औणादिकः कूटप्रत्ययः। बहुलमन्यत्रापीति णेर्लुक्। रलयोरेकत्वस्मरणाल्लस्य रः। विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायं संनिधानात्तेनेह न। नैयायिको दुराचारः॥

पापाणके॥ एतौ कुत्सनाभिधायिनौ। कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समा इत्यमरः। ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यात्तस्मात्पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्याशयेनाह। पूर्वसूत्रापवाद इति॥

उपमानानि॥ उपमीयते येन तदुपमानम्। उपपूर्वान्माङः करणे ल्युट्। प्रादिसमासः। उपपूर्वको माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः। येन वस्त्वन्तरं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः। यथा गौरिव गवयः। इह हि गौः करणं सादृश्ये हेतुः पुरुषः परिच्छेत्ता। स हि गौः सादृश्येन गवयं परिच्छिनत्ति। सामान्यवचनैरिति। समानो धर्मः सामान्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्। उपमानोपमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः। न तु साधारणधर्ममात्रवचनैरिति। एतच्च वचनग्रहणाल्लभ्यते। सामान्यमुक्तवन्तस्सामान्यवचनाः।

णिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः * सामान्याप्रयोगे। २। १। ५६ ॥ उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति। विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम्। पुरुषव्याघ्रः। नृसो-

बाहुलकात्कर्तरि भूते ल्युट्। ये पूर्वं सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ताः तच्च सामान्यविशिष्टम्। उपमानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञायते। लाक्षणिकमिति। अत एव सामानाधिकरण्यान्मृगीव चपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः उत्तरपदोपस्थितश्यामत्वचपलात्वादिद्वारकमेवेह सादृश्यं गृह्यते संनिधानात्। कथं तर्हि उपमानपरतेति चेद् भूतपूर्वगत्या शक्यार्थमादाय तत्परतेत्यवेहि। पूर्वनिपातेति। अन्यथाऽनियमः स्यात् खञ्जकुब्जवदिति भावः। किं च तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययेति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्यास्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रम्। अत एव मयूरव्यंसकादित्वात्समासे उपमानस्वरो न प्रवर्तत इति सिद्धान्तः ॥

उपमितम् ॥ उपमेयमुपमितम्। भूतकालोऽत्र न विवक्षितः तच्च संबन्धिशब्दत्वादुपमानमाक्षिपति। तथा चोपमानभूते-

---

* व्याघ्र, सिंह, ऋक्ष, ऋषभ, चन्दन, वृक, वृष, वराह, हस्तिन्, तरु, कुञ्जर, रुरु, पृषत्, पुण्डरीक, पलाश, कितव ॥ इति व्याघ्रादिराकृतिगणः। तेन घनश्यामः, नृसोमः, मुखपद्मम्, मुखकमलम्, करकिसलयम्, पार्थिवचन्द्र इत्यादि सिद्धम् ॥

सः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७ ॥

भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत् । नीलमु-

व्याघ्रादिभिरित्यर्थः । पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति । तत्र हि शूरसापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वाद्राजपुरुषः सुन्दर इतिवदत्रापि समासः स्यात्स मा भूदिति सामान्याप्रयोग इत्युक्तमिति भावः । कथं तर्हि भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीर इति कैयटः । सामान्यप्रयोगसत्त्वेनास्याप्राप्तेः अत्र केचित् । प्रमाद एवायमित्याहुः । इह गाम्भीर्येण सादृश्यं न विवक्षितं किं तु विततदुरवगाहत्वादिना । तस्य हि विततत्वादेरप्रयोगोऽस्त्येवेति निर्बाधः समास इति मनोरमायां स्थितम् ॥

विशेषणम् ॥ विशिष्यते येन तद्विशेषणं कर्तुः करणत्वविवक्षायां ल्युट् तदाह भेदकमिति । व्यावर्तकमित्यर्थः । विशेषणविशेष्ययोस्संबन्धिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणेतराक्षेपसंभवे उभयोपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः । एतच्च कुत्सितानि कुत्सनैरित्यत्रापि तुल्यम् । हरदत्तस्त्वाह समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारयोर्विशेषणविशेष्यधर्मयोर्यत्र परस्परव्यभिचारस्तत्रैव समासो यथा स्यात् नान्यत्रेत्येतदर्थमुभयोपादानम् । तथा च नीलोत्पलादौ समासो भवति न तु तक्षकः सर्प इत्यादौ । न हि तक्षकत्वं सर्पत्वं व्यभिचरतीति । तन्मन्दम् । कैलासाद्रिर्मन्दराद्रिः भावपदार्थस्तर्कविद्या व्याकरणशास्त्रं भोजराज इत्यादिप्रयोगाणामसांगत्यापत्तेः । ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पाचकपाठकादाविव नीलोत्पलादावप्यव्यवस्थितः पूर्वनि-

त्पलं नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यम् । कृष्णसर्पः । क्वचिन्न । रामो जामदग्न्यः ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च । २ ३ । ५८ ॥

पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः । अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्धः । कथमेकवीर इति । पूर्वकालैकेतिबाधित्वा परत्वादनेन समासे वीरैक इति हि स्यात् । बहुलग्रहणाद्भविष्यति ॥

श्रेण्यादयः १ कृतादिभिः । १ । २ । ५९ ॥

पातः स्यादिति चेदत्राहुः । जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकतैव । तेन नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयोगः । गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चानियम एव खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्जः पाचकपाठकः । पाठकपाचकः खञ्जपाचकः पाचकखञ्ज इति । अत्र मूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा । अप्रधानं ह्युपसर्जनम् । गुणक्रिययोश्च द्रव्यं प्रत्यप्राधान्यं स्पष्टमेवेति ॥

अपरस्यार्ध इति । एतच्च पश्चादिति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । बाहुलकादिति । एकेषु मुख्येषु वीरयते पराक्रमते इति वा बोध्यम् ॥

श्रेण्या ॥ आद्य आदिशब्दो व्यवस्थावाची द्वितीयस्तु प्रका-

---

१ श्रेणी, पूग, मुकुन्द, राशि, विशेष, निचय, विधान, पर, इन्द्र, देव, मुण्ड, भूत, श्रवण, वदान्य अध्यापक, अभिरूपक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, विशिष्ट, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, कृपण ॥ इति श्रेण्यादिः ॥

श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृताः ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् । २ । १ । ६० ॥

नञ्विशिष्टेन क्तान्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् ॥

रवाची । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण इति भाष्यात् । श्रेणि, एक, पूग कुन्द, शशि, विशिख, निचय, निधनादिः श्रेण्यादिः । ! कृत, भूतादिः कृतादिः । यदा तु सिद्धा एव श्रेणयः सम्यक् कृतास्तदा समासो नेष्यतइत्याशयेनाह । अश्रेणयः श्रेणय इति । एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः च्व्यन्तानां तु कुगतीति नित्यसमासः परत्वात् श्रेणीकृतम् । इह तु च्वौ चेति दीर्घः ॥

क्तेन ॥ विशिष्टशब्दो ऽवधारणार्थः । नञ्मात्राधिकेन नञ्रहितं समस्यतइति सूत्रार्थस्तेनेह न । सिद्धं चाभुक्तं च ॥ नुडिडधिकेनापीति वाच्यम् ॥ अशितं चानशितं च अशितानशितम् । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति वेट् । कृताकृतमिति । एकदेशकरणात्कृतम् । एकदेशान्तरस्याकरणात्तदेवाकृतम् ।

! कृत, मित, भूत, मत, उक्त, समागात, समाम्नात, समाख्यात, सम्भावित, अवधारित, निराकृत, अवकल्पित, उपकृत, उपाकृत ॥ इति कृतादिराकृतिगणः ॥ तेन दृष्ट, कलित, दलित, उदाहृत, विश्रुत, उदित । एते ज्ञेयाः ॥

शाकपार्थिवादीनां ; सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । २ । १ । ६१ ॥ सद्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन महत आकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । २ । १ । ६२ ॥ गोवृन्दारकः । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने । २ । १ । ६३ ॥

शाकपार्थिव इति । पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवस्तस्येश्वर इत्यण् । शाकप्रिय इति बहुव्रीहिस्तस्य पार्थिवशब्देन समासे कृते पूर्वसमासे यदुत्तरपदं प्रिय इति तस्य लोपः । तथा देवब्राह्मण इत्यत्र देवस्य पूजको देवपूजक इति पूर्वस्मिन् षष्ठीसमासे यदुत्तरपदं पूजक इति तस्य लोपो ज्ञेयः ॥

सन्महत् ॥ गुणक्रियाशब्दैस्सह समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥

कतरकतमौ ॥ जातिपरिप्रश्ने किम् । कतरो देवदत्तः । वा बहुनां जातिपरिप्रश्ने डतमजिति व्युत्पादितकतमशब्दसाहचर्यात्तादृशस्यैव कतरशब्दस्यापि ग्रहणे सिद्धे जातिपरिप्रश्नग्रह-

---

; शाकपार्थिव, कुतपसौश्रुत, अजातौल्वलि, ॥ आकृतिगणोयम् ॥ तेन, कृतापकृत, भुक्तविभुक्त, पीतविपीत, गतप्रत्यागत, यातानुयात, क्रयाक्रयिक, पुटापुटिका, फलामनोन्मानिका ॥ इत्यादिर्ज्ञेयाः ॥

कतरकठः । कतरकलापः । गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वम् ॥

किं क्षेपे । २ । १ । ६४ ॥

कुत्सितो राजा किंराजा यो न रक्षति ॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः । २ । १ । ६५ ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १ । २ । ४२ ॥

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । ६ । ३ । ४२ ॥

कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्परं ऊङभावो यस्मिंस्तथाभूतं पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महा-

णं ज्ञापयति कतमशब्दोऽर्थान्तरेऽपि साधुरिति तथा च प्रत्युदाहृतं प्राचीनवृत्तिषु कतरो भवतोर्देवदत्तः । कतमो भवतां देवदत्त इति ॥

किंक्षेपे ॥ किंराजेति । किमः क्षेप इति समासान्तनिषेधः । क्षेपे किम् । को राजा पाटलिपुत्रे । एवं किं सखा यो द्रुह्यति । किं गौः यो न वहति इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥

तत्पुरुषः ॥ समानाधिकरणशब्द अर्शआद्यजन्तः । समानाधिकरणपदक इत्यर्थः ॥

भाषितपुंस्कादित्यादि । एतच्च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु तेनैव कर्मधारयेऽपि सिद्धं जातीयदेशीययोस्तु तसिलादिष्विति सिद्धं तत्किमनेन सूत्रेणेत्यत आह । पूरणीप्रियादिष्विति । तथेति च । महानवमीति । नवानां पूरणी तस्य पूरणे डट् । नान्तादसंख्यादेर्मट् । टित्वान्ङीप् । महती चासौ नवमी चेति विग्रहः । पुंवद्भावे कृते वक्ष्यमाणेन म-

प्रिया । तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । सौघ्नभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया पाचकदेशीयेत्यादि । इभपोटा । पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । गृष्टिः सकृत्प्रसूता । गोगृष्टिः । धेनुर्नवप्रसूतिका । गोधेनुः । वशा वन्ध्या । गोवशा । वेहद्गर्भघातिनी । गोवेहत् । बष्कयणी तरुणवत्सा । गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः ॥

इत आकारः । कोपधादेरिति । न कोपधायाः । संज्ञापूरण्योश्च । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । स्वाङ्गाच्चेतः । जातेश्चेति पञ्चसूत्र्या प्रतिषिद्ध इत्यर्थः । क्रमेणोदाहरति । पाचकस्त्रीति । जातीयदेशीययोरपि प्रतिप्रसवमुदाहरति । एवमिति । पाचिका प्रकारवती पाचकजातीया । प्रकारवचने जातीयर् । पाचकदेशीयेति । ईषदसमाप्ताविति देशीयर् । उभयत्र तसिलादिष्विति पुंवद्भावस्य न कोपधाया इति निषेधः प्राप्तः पटुजातीया पटुदेशीयेत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् । इत्यादीति । आदिपदात् दत्तजातीया पञ्चमजातीया सौघ्नजातीया सुकेशजातीया ब्राह्मणजातीया । एवं दत्तदेशीयेत्याद्युदाहार्यम् । स्त्रीपुंसलक्षणेति । स्तनश्मश्र्वादियुक्ता स्त्रीत्यर्थः । उदश्विदिति । तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलमित्यमरः । कठधूर्त इति । नात्र कठत्वं कुत्स्यते । अतः कुत्सितानि कुत्सनैरिति गतार्थता न शङ्क्या प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेः । जनयति कुमुदभ्रान्तिं धूर्तबको बालमरालानामित्यत्र धूर्तबक इत्यसाधुरेव ॥

प्रशंसावचनैश्च। २। १। ६६॥

एतैः सह जातिः प्राग्वत्। गोमतल्लिका। गोमचर्चिका। गोप्रकाण्डम्। गवोद्धः। गोतल्लजः। प्रशस्ता गौरित्यर्थः। मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिघ्नाः। जातिः किम्। कुमारी मतल्लिका॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः। २। १। ६७॥

पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते। युवा खलतिः युवखलतिः। युवतिः खलती युवखलती। युवजरती। युवत्यामेव जरतीधर्मोपालम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम्॥

प्रशंसावचनैश्च॥ वचनग्रहणं रूढिशब्दपरिग्रहार्थम्। तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः ये च विशेषवचनाः शुचिमृद्वादयः ये तु गौण्या वृत्त्या प्रशंसां गमयन्ति सिंहो माणवक इत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यन्ते। गवोद्ध इति। अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङि आद्गुणः। मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः। प्रशंसावचनपोटायुवतीत्येकयोगसंभवे पृथग्योगकरणं चिन्त्यफलम्॥

युवा॥ खलतीतिशब्दात् कृदिकारादक्तिन इति ङीष्। पुंवत्कर्मधारयेति युवतिशब्दस्य पुंवद्भावः। जरतीति। जीर्यतेरतृन् उगितश्चेति ङीप्। एवं युवपलितः युववलिन इत्युदाहार्यम्। वलिनशब्दः पामादिः॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या । २ । १ । ६८ ॥

भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । अजात्या किम् । भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोपि न ॥

वर्णो वर्णेन । २ । १ । ६९ ॥

समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः ॥

कृत्य तुल्याख्या ॥ तुल्यमहान् सदृशमहानित्यादौ तु परत्वादनेन सन्महदिति बाध्यते । तस्य सत्कृत्यशालिन इति भट्टिप्रयोगे तु सतां कृत्यं सत्कृत्यमिति षष्ठीसमासो बोध्यः । एवं परमपूज्य इत्यादिष्वपि ॥

वर्णो ॥ समानाधिकरणेन वर्णवाचिना समस्यत इत्यर्थः । विशेषणं विशेष्येणेत्यनेनैव सिद्धे पृथग्विधानं वर्णो वर्णेष्वनेत इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो विधीयमानः प्रतिपदोक्तत्वादेतत्समासपूर्वपदस्यैव भवतु नान्यस्य तदर्थम् । कृष्णसारङ्ग इति । सारङ्गश्चित्रपर्यायस्य च गुणोपसर्जनद्रव्यपरः कृष्णशब्दोपि कृष्णावयवके भाक्तः । एवं च गौणे सामानाधिकरण्ये विशेषणं विशेष्येणेत्यप्रवृत्तौ समासार्थमपीदमारब्धव्यमित्याहुः । ननु तृतीया तत्कृतेत्यनेनैवायं समासः सिध्यति । सारङ्गत्वस्य कृष्णादिकृतत्वात् । नापि स्वरे भेदः । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेत्यनेनैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धेरिति चेदत्राहुः । कृष्णशुक्लो हरितशुक्ल इत्याद्यर्थं समासो नेनावश्यं विधेयः । नहीह तत्कृतत्वमस्ति । यद्यपीह विशेषणं विशेष्येणेत्यनेन समासः सिध्यति तथापीष्टः स्वरो न सिध्यति । न च प्रतिपदोक्तसमासो अकिंचित्करः व्यावर्त्यालाभादिति वाच्यम् । कृष्णशुक्लौ इत्यादेर्व्यावर्त्यस्य संभवादिति ॥

कडाराः १ कर्मधारये । २ । २ । ३८ ॥
कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ॥

कुमारः श्रमणादिभिः * । २ : १ । ७० ॥
कुमारी श्रवणा कुमारश्रवणा । इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेव ज्ञापकं बोध्यम् ।

चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ॥

कडारादय इति । बहुवचननिर्देशादिति भावः । आदिशब्देन गडुलशाण्डिल्यः शाण्डिल्यगडुल इत्यादि । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् ॥

एतदेवेति । एवकारः स्फुटसिद्धत्वद्योतनार्थो न त्ववधारणार्थः । युवाखलतीति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वसंभवात् । न हि युवन्शब्दस्य पुंस्त्वे जरतीसामानाधिकरण्यं संगच्छते ॥

चतुष्पादो ॥ मण्डूकप्लुत्या अत्र जातिरित्यनुवर्त्ततइत्या-

---

१ कडार, गडुल, खञ्ज, खोड, काण, कुण्ठ, खलति, गौर, वृद्ध, भिक्षुक, पिङ्ग, पिङ्गल, तनु, जठर, बधिर, मठर, कुब्ज, बर्बर, कडारादिः ॥ क्वचित्तु । नौ, काक, चक्र, शुक, शृगाल, प्रकृति, प्राय, गोल, सम, विषम, द्विद्रोण, पञ्चक, साहस्र, प्रति, परि, अनु, । एतेऽपिदृश्यन्ते ॥

* श्रमणा, प्रव्रजिता, कुलटा, गर्भिणी, तापसी, दासी, बन्धकी, अध्यापक, अभिरूपक, पण्डित, पटु, मृदु, कुशल, चपल, निपुण । इति श्रमणादिः ॥

चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत्। गोगर्भिणी १॥

मयूरव्यंसकादयश्च *। २। १। ७२॥

१। जातिवाचीति। जातिः किम्। कालाक्षी गर्भिणी। चतुष्पात्किम्। ब्राह्मणी गर्भिणी। प्रत्युदाहरणे विशेषणमिति समासः स्यादेव गर्भिकालाक्षीत्यादिपूर्वनिपाते विशेषः॥

मयूर॥ चकारोऽत्रानवधारणार्थस्तेन परममयूरव्यंसक

---

१ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्॥ *॥ नेह। स्वस्तिमतीगर्भिणी॥

* मयूरव्यंसक, छात्रव्यंसक, काम्बोजमुण्ड, यवनमुण्ड। छन्दसि। हस्तेगृह्य, लाङ्गलेगृह्य, पुनर्दाय, एहीडादयोऽन्यपदार्थे। एहीडम्, एहिवाणिजा क्रिया, अपेहिवाणिजा, प्रेहिवाणिजा, एहिस्वागता, अपेहिस्वागता, एहिद्वितीया, अपेहिद्वितीया, एहिकटा, अपेहिकटा, प्रेहिकटा, आहरकरटा, प्रेहिकरटा, एहकर्दमा, प्रोहकर्दमा, विधमचूडा, आहरचेला, आहरवनिता, आहरवसना, कृन्तविचक्षणा, उद्धरोत्सृजा, उद्धरावसृजा, उद्धमविधमा, उत्पचनिपचा, उत्पतनिपता, उच्चावचम्, उच्चनीचम्, आचोपचम्, आचपराचम्, निश्चप्रचम्, अकिंचनः, स्नात्वाकालकः, पीत्वास्थिरकः, भुक्त्वासुहितः, प्रोष्यपापीयान्। उत्पत्यपाकला, निपत्यरोहिणी, निषण्णश्यामा, अपेहिप्रघसा, एहिविघसा, इहपञ्चमी, इहद्वितीया, 'जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्यं कर्तारं चाभिदधाति,' जहिजोडः, जहिस्तम्बः, 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये,'। अश्नीतपि-

एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः । उदक् चावाक् च उच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः । नास्ति कुतोभयं यस्य सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ॥ आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता । पचतभृज्जता । खादतमोदता ॥ एहीडादयोऽन्यपदार्थे ॥ एहीड इति यस्मिन् कर्मणि तदेहीडम् । एहियव-

इत्यादि समासान्तरं न भवति । धूर्त इति । एवं च गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते इति वचनमारब्धमिति भावः । अन्ये तु मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसक इत्यादावुपमानानि सामान्यवचनैरिति समासस्यापवादोऽयम् । तेन समासस्येत्यन्तोदात्तत्वमिह सिध्यति तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्युपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्योपमानसंशब्दनेन विहिते प्रतिपदोक्तसमासे चरितार्थत्वादित्याहुः । अश्नीतपिबतेति । इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् स्त्रीत्वाट्टाप् । एवमग्रेऽपि राजान्तरमिति । अन्तरशब्दोऽत्र भिन्नवाची । चिन्मात्रमिति । मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणमित्यमरः । अन्तरमात्रशब्दाभ्यां सह नित्यसमास इत्युभयत्र

वता, पचतभृज्जता, खादतमोदता, खादतवमता, आहरनिवपा, आहरनिष्किरा, भिन्धिलवणा, कृन्धिविचक्षणा, पचलवणा, प्रचप्रकूटा, आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन अकुतोभय, कान्दिशीक, आहोपुरुषिका, अहमहमिका, यदृच्छा, एहिरेयाहिरा, उन्मृजविमृजा, द्रव्यान्तरम्, अवश्यकार्यमित्यादि सिद्धम् ॥

वम् । उद्धर कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । अस तत्यार्थमिह पाठः ॥ जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥ जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्ताऽभिधीयत इत्यर्थः । जहिजोडः । जहिस्तम्बः ॥

ईषदकृता । २ । २ । ७ ॥

ईषत्पिङ्गलः ॥ ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम् ॥*॥ ईषद्रक्तम् ॥

नञ् । २ । २ । ६ ॥

नञ् सुपा सह समस्यते ॥

अस्वपदविग्रहो दर्शितः । नित्यसमासत्वं तु अवधारणार्थकचकारेण लब्धमित्याहुः । उद्धरकोष्ठादित्यादि । उद्धर उत्सृजेत्येतावानेव विग्रहः । उत्सृजेत्यस्य विवरणं देहीति कोष्ठादिति तूद्धरेत्यस्याकाङ्क्षापूरणार्थमुक्तम् । समासेन चेत्कर्तेति । जहिजोडमिति आभीक्ष्ण्येन य आह सः जहिजोडः । एवं जहिस्तम्बमिति य आह स जहिस्तम्बः ॥

नञ् ॥ इह नलोपो नञ इत्यत्र विशेषणार्थो अकारस्तत्फलं च नैकधेत्यत्रालोपः । अव्यये नञ्कुनिपातानामित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं अकारोच्चारणमित्यन्ये । सुपा समस्यत इति । उत्तरपदार्थप्रधानोयं समासः । तथाहि । आरोपितत्वं नञा द्योत्यते । तथा च अब्राह्मणशब्दादारोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थाद् ब्राह्मणभिन्न इति पर्यवस्यति । अत एवानुपसर्जनत्वात्तस्मिन् अस इत्यादौ सर्वनामकार्यं सिध्यति । तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्बाधम् । एतत्तदोरिति सूत्रे अनञ्समासग्रहणं चेह लिङ्गमित्यादि मनोरमायामनुसन्धेयम् ॥

न लोपो नञः। ६। ३। ७३ ॥

नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे। न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ॥

तस्मान्नुडचि। ६। ३। ७४ ॥

लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात्। अनश्वः।

नलोपो नञः ॥ नञोऽमिति वक्तव्ये नलोपवचनं साकच्कार्थं तेन नञोऽकचि अकब्राह्मणाः अकनश्व इत्यादि सिद्धमित्याहुः। उत्तरपदे इति। अलुगुत्तरपद इत्यधिकारादिति भावः। उत्तरपदे किम्। घटो नास्ति घटो नास्ति। नन्वेवमपि स्त्रैणार्थं इत्यत्र नलोपः स्यादिति चेदत्राहुः। उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदेन नञं विशेष्य पूर्वपदभूतस्य नञ इति व्याख्यानान्न भवति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति विहितस्य नञ्प्रत्ययस्यापूर्वपदत्वात्! अत एव अत्र प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषा नोपतिष्ठते। न च प्रत्ययग्रहणं तदन्तग्रहणान्नञ्प्रत्ययान्तस्य पूर्वपदत्वं संभवत्येवेति प्रत्ययाप्रत्यययोरित्येतदुपतिष्ठतएवेति वाच्यम्। हृदयस्य हृल्लेखेति सूत्रे अण्ग्रहणात्पृथक् लेखग्रहणेनोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनात्। यद्वा अमूर्धमस्तकात् विभक्तावप्रथमायामित्यादिज्ञापन्नलोपो नञ इत्यत्राव्ययमेव नञ् गृह्यते न तु प्रत्यय इति ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ङमि धुडित्यत्रेवाचीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यत इत्याह। अजादेरिति। अचोत्तरपदविशेषणाद् यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिर्लभ्यत इति भावः। अनश्व इति। नुटः परादित्वेन अपदान्तत्वान् ङमो ह्रस्वादिति ङमुण्न भवति। ननु अविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुषः स्यादव्ययीभावस्य

अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहायं विकल्प्यते । रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति अद्भुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादिसिद्धम् ॥ नञो नलोपस्तिङि क्षेपे ॥ * ॥ अपचसि त्वं जाल्म । नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप् सुपेति समासः ॥

नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या । ६ । ३ । ७५ ॥

पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यसुन्नन्तः । न सत्या असत्याः न असत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य । न खमस्य । न स्त्री पुमान् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्डः । न अकमस्मिन्निति नाकः ॥

निर्मक्षिकादौ सावकाशत्वादन्यथा अनुपलब्धिरविवाद इति न सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहेत्यादि । अविघ्नमिति । यद्यप्यविद्यमाना विघ्ना यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा अविघ्नं कर्मेत्यादिप्रयोगाः सिध्यति तथाप्युत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्त्वित्यादिप्रयोगा अव्ययीभावं विना स्वरसतो न सिध्यन्तीति भावः । नञो नलोप इति । तिङन्तेन समासाभावादप्राप्ते वचनम् । अपचसीति । कुत्सितं पचसीत्यर्थः । नशब्देनेति । नञा समासे त्वनेकधेत्येव स्यादिति भावः । नभ्राट् । सत्सु साधुस्सत्याः तत्र साधुरिति यत् । न सत्याः । असत्याः । न असत्या नासत्याः । इह बहुवचनमविवक्षितं तेन नासत्यावश्विनौ दस्राविति सिद्धम् । नमुचिरिति । सर्वधातुभ्य इन् । इगुपधात्किदिति कित्वान्न

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ७७ ॥

नग इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा । नगाः, अगाः पर्वताः । अप्राणिष्विति किम् । अगो वृषलः शीतेन । नित्यं क्रीडेत्यतो नित्यमित्यनुवर्तमाने ॥

कुगतिप्रादयः * । २ । २ । १८ ॥

एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । गतिश्चेत्यनुवर्तमाने ॥

ऊर्यादि[१] च्विडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥

एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य ।

गुणः । चरतेः चीयतेर्वेति । चर संचलने भ्वादिः चि निवासगत्योः तुदादिः ॥

कुगति ॥ कुशब्दोऽत्राव्ययं गृह्यते न तु पृथिवीवाचकः गत्यादिसाहचर्यात् ॥

ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ उपसर्गाः क्रियायोग इत्यतोऽनुवर्तनादाह । क्रियायोग इति । च्विडाचौ कृभ्वस्तियोगे विहितौ तत्सा-

---

* प्रादयस्तु पूर्वमुक्ताः ॥

[१] ऊरी, उररी, वेताली, धूसी, शकला, संसकला, ध्वंसकला, भ्रंसकला, गुलुगुधा, सजूः, फल, फली, विक्ली, आक्ली, आलोष्टी, केवाली, सेवाली, शेवाली, वर्षाली मसमसा, मस्मसा, वौषट्, वषट्, श्रौषट्, स्वाहा, स्वधा, पाम्पी, प्रादुः, श्रत्, आविस्, ॥ इत्यूर्यादिः ॥ कैश्चिदन्येऽप्यत्र पठ्यन्ते । ते च यथा । पाम्पाली, सङ्कला, केवासी, वार्दाली, पार्दाली, आलम्बी, आङ्गी, तन्थी, ताली, आताली, धूली, अश्मसा, वशला, मस्मसा, मृष्मसा, बन्धा, इत्यादि, ॥

शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ॥ कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥*॥ कारिका क्रिया । कारिकाकृत्य ॥

हचर्यादूर्यादीनामपि तत्रैव गतिसंज्ञा। तेनेह न ऊरीकृत्वा। माधवादिग्रन्थे तु आविःप्रादुः शब्दौ मुक्त्वा अन्येषां करोतिनैव योगे गतिसंज्ञेति स्थितम्। तथैवोदाहरति। ऊरीकृत्येति। एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम्। वस्तुतस्तु ऊरीभूयेति भाष्योदाहरणाद्भिन्नमुदाहरति। ऊरीकृत्येत्यवतारितुं युक्तम्। संज्ञाफलं समासस्तत्फलं च ल्यबिति बोध्यम्। ऊरी उररी एतावङ्गीकारे। आविःशब्दस्य तु साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् कृञो योगे गतिसंज्ञाविकल्पः कृभ्वस्तियोगे 'त्वनेन नित्यमिति बोध्यम्। कथं तर्हि वारुणीमदविशङ्कमथाविश्चक्षुषो भवदसाविव राग इति माघ इति चेदत्राहुः। ते प्राग्धातोरिति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वपक्षे अनुपपत्तावपि संज्ञानियमार्थत्वपक्षे दोषलेशोपि नास्तीति। शुक्लीति। कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः। अस्य च्वावितीकारः। पटपटाकृत्येति। डाचि बहुलं द्वे भवत इति पटच्छब्दस्य द्वित्वम्। अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादिति डाचि टिलोपः। नित्यमाम्रेडिते डाचीति तकारपकारयोः पकार एकादेशः। निपातसंज्ञायाः समावेशार्थं सूत्रे चकारः। तेन ऊरीकृतमित्यत्र गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे क्रियमाणे निपातप्रयुक्तमाद्युदात्तत्वं भवति। कारिकेति। भावे पर्यायार्हणेति ण्वुच् तदाह। क्रियेति। क्रियायोग इत्यनेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् श्लोकवाची कारिकाशब्दोत्र न गृह्यत इति भावः। क्रियाशब्दस्यात्र मर्यादास्थितिरर्थः। यत्न इत्यन्ये ॥

अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥

खाट्कृत्य । अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् ॥

आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ॥

सत्कृत्य । असत्कृत्य ॥

भूषणेऽलम् । १ । ४ । ६४ ॥

अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादि त्रिसूत्री स्वभावात् कृञ्विषया ॥

अनुकरणं च ॥ ते प्राग् धातोरित्यस्य संज्ञानियमपक्षेऽनितीति व्यर्थमिति मत्वा पृच्छत्यनितिपरं किमिति । इतरस्तु प्रयोगनियमपक्षे खाडित्यनुकरणस्येति शब्दे परे गतिसंज्ञाया निवारणायानितिपरमित्यावश्यकमिति प्रत्युदाहरति । खाडिति कृत्वेति । सत्यां संज्ञायां एव प्रयोगो नैव स्यात्किं तु इति खाट्कृत्येत्येव स्यादिति भावः । न चेति खाट्कृत्येति न भवतीति परस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञानिषेधादिति वाच्यम् । अनितिपरमित्यत्र इतिः परो यस्माद् इतिपरं न इतिपरमनितिपरमिति बहुव्रीहिघटितनञ्तत्पुरुषाश्रयणात् । स्यादेतत् । अनुकरणस्येतिशब्दपरत्वे क्रियायोगाभावाद्गतिसंज्ञा नास्तीति खाडिति कृत्वेति रूपं निर्बाधं किमनेनानितिपरग्रहणेनेति चेदत्राहुः । इति कृत्वेति । समुदाय एव कृत्वेत्यर्थे वर्त्तते तथा चेतिशब्दः क्रियाविशेषक इति तद्घटितसमुदायस्य क्रियावाचकत्वादस्त्येव क्रियायोग इति ॥

अन्तरपरिग्रहे । १ । ४ । ६५ ॥

अन्तर्हत्य । मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ॥

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते । १ । ४ । ६६ ॥

कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोप्यत्रैव ॥

पुरोऽव्ययम् । १ । ४ । ६७ ॥

पुरस्कृत्य ॥

अस्तं च । १ । ४ । ६८ ॥

अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तङ्गत्य ॥

अच्छ गत्यर्थवदेषु । १ । ४ । ६९ ॥

अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उ-

हतं परिगृह्येति । हत्वा गमनं द्विधा हतं त्यक्त्वा परिगृह्य चेति । आद्यमुदाहरणं द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति अप्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः ॥

कणेहत्येति । अत्यन्तमभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः । तथा च श्रद्धाया अपगमात्तत्प्रतिघातो गम्यते । प्रत्युदाहरणं तु कणेहत्वा गतः । सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणस्तस्मिन् हत्वेत्यर्थः ॥

पुरस्कृत्येति । पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययान्तोयमव्ययम् । नमस्पुरसोरिति विसर्गस्य सः । अमुं पुरः पश्यसीत्यत्र तु स्थितमित्यध्याहारेण दृशिं प्रत्यगतित्वात्सत्वाभावः । अव्ययं किम् । पुरं पुरौ पुरः कृत्वा गतः ॥

अस्तं च ॥ अव्ययमिति किम् । अस्तं कृत्वा काण्डं गतः ॥

त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति ॥

अदोनुपदेशे । १ । ४ । ७० ॥

अदः कृत्य अदः कृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् । अदः कृत्वा ॥

तिरोऽन्तर्धौ । १ । ४ । ७१ ॥

तिरोभूय ॥

विभाषा कृञि । १ । ४ । ७२ ॥

तिरःकृत्य । तिरस्कृत्य । तिरःकृत्वा ॥

उपाजेऽन्वाजे । १ । ४ । ७३ ॥

एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजे कृत्य । अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य बलमा-

---

अच्छमिति । सत्यां हि गतिसंज्ञायां निपातसंज्ञावत्त्वेनाव्ययत्वात्सुब्लुक् स्यादिति भावः ॥

अदः कृत्येति । यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् । अदः कृतमिति । गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । प्रत्युदाहरणमिति । अदः कृत्वा अदः कुर्वित्यादीत्यर्थः ॥

तिरोन्तर्द्धौ ॥ अन्तर्द्धौ किम् । तिरो भूत्वा स्थितः । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥

विभाषा कृञि ॥ तिरः कृत्वेति । गतित्वाभावपक्षे तिरसोन्यतरस्यामिति सत्वमपि न भवति । तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः । माधवस्तु पराभवे तिरस्कारप्रयोगदर्शनात्सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तिं केचिन्नेच्छन्तीत्याह ॥

उपाजेन्वाजे ॥ एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बल-

धायेत्यर्थः ॥

साक्षात्प्रभृतीनि * च । १ । ४ । ४७ ॥

कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः ॥ च्व्यर्थ इति वाच्यम् * ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । लवणंकृत्य । लवणं कृत्वा- मान्तत्वं निपातनात् ॥

स्य सामर्थ्याधाने वर्त्तते । तदाह दुर्बलस्य इति ॥

साक्षात्प्रभृ ॥ साक्षात् । मिथ्या । अमा । श्रद्धा । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् आर्द्रम् । गतिसंज्ञासन्नियोगेन लवणादीनां पञ्चनामकारान्तत्वं निपात्यते । प्रादुस् । नमस् । आविस् इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् । साक्षात्कृत्येति । असाक्षाद्भूतं यथा साक्षाद्भवति तथा कृत्वेत्यर्थः । च्व्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधादूर्यादिच्विडाचश्चेति नित्यैव संज्ञा । तेन लवणीकृत्येत्यत्र मान्तत्वं न भवति तद्धि पाक्षिकगतिसंज्ञासन्नियोगेनेह गणे निपातनात् । भाष्यकृता लवणशब्दस्य लवणीशब्दस्य वा विकल्पेन लवणशब्द आदिश्यते तस्य च संज्ञाविकल्प इत्युक्तम् । उभयथापि वैरूप्यं निर्बाधम् ॥

---

* साक्षात्, मिथ्या, चिन्ता, भद्रा, रोचना, आस्था, अमा, श्रद्धा, प्राजर्या, प्राजरुहा, बीजर्या, बीजरुहा, संसर्या, अर्थे, लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम्, आर्द्रम्, अग्नौ, वशे, विकसहे, विहसने, प्रतपने, प्रादुस्, नमस्, आकृतिगणोऽयम्, ॥ अत्र लवणादीनां पञ्चानां गतिसंज्ञासंनियोगेन मान्तत्वं निपात्यते ॥

अनत्याधान उरसिमनसी । १ । ४ । ४५ ॥

उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषणं तत्र न । उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥

मध्ये पदे निवचने च । १ । ४ । ७६ ॥

एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः ॥

नित्यं हस्ते पाणावुपयमने । १ । ४ । ७७ ॥

कृञि । उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य ॥

प्राध्वं बन्धने । १ । ४ । ७८ ॥

प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे । प्राध्वं कृत्वा ॥

अनत्या ॥ उरसिमनसी विभक्तिप्रतिरूपकौ ॥

मध्ये पदे ॥ विभाषा कृञीति वर्तते चकारादनत्याधान इति च । एषामनत्याधानरूपार्थविशेषे एदन्तत्वमविभक्तिकं निपात्यते न तु गतिसंज्ञासंनियोगेन । अनत्याधाने किम् । पदे कृत्वा शिरो नमति । वाचं नियम्येति । निवचनं हि वचनाभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥

नित्यं हस्ते ॥ उपयमनरूपार्थ एवैतयोरेदन्तत्वमौदन्तत्वं च निपात्यते । हस्तेकृत्य । परिणीयेत्यर्थः । उपयमने किम् । हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः । स्वीकारमात्रमिति पक्षे तु नालमिति बुध्या पराहृत्य दानार्थं गत इति योज्यम् ॥

जीविकोपनिषदावौपम्ये । १ । ४ । ७९ ॥

जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषद्कृत्य । औपम्ये किम् । जीविकां कृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र वार्तिकानि ॥ १ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ * ॥ प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ * ॥ अतिक्रान्तो मालामतिमालः ॥ अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ ० ॥ अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः ॥ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ ० ॥ परिग्लानोध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥ ० ॥ निष्क्रान्तः

एवं तावद्गतिसमासानुदाहृत्य प्रादिसमासान्वक्तुमारभते । प्रादिग्रहणमिति । सुपुरुष इति । क्रियायोगाभावाद्गतित्वाभावः । अव्यवस्थया समासप्रसक्तौ व्यवस्थार्थं वचनानि पठ्यन्ते । प्रादय इति । आदिशब्द उभयत्र प्रकारे । तेन दुराचारः पुरुषो दुष्पुरुष इत्यादि सिद्धम् । प्रगत आचार्य इति । अनेन गतार्थे वृत्तिमस्वपदविग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति । एवं प्रगतः पितामहः प्रपितामहः । प्रमातामह इत्यादि । अत्यादय इति । आदिपदादभिगतो मुखमभिमुखः । उद्गतो वेलामुद्वेलः । प्रतिगतोक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि सिद्धम् । अतिमाल इति । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । अवादय इति । आदिपदात्परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत् । सन्नद्धो वर्मणा संवर्मेति । पर्यादय इति । आदिपदादुद्युक्तः संग्रामाय उत्संग्रामः । अध्ययनायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । गुरुकुलवासादिना परिग्लानोध्ययनार्थमित्यर्थः । निरादय इति । आदिपदादुत्क्रान्तः कुलादुत्कुलो निर्गतमङ्गुलिभ्यो

---

१ एषु वार्त्तिकेषु सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे न तु प्रभृतौ ॥

कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः ॥ कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः ॥ ० ॥ वृक्षं प्रति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ९२ ।

सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् ॥

निरङ्कुशम् । प्रतिषेध इति । कुगतिप्रादय इति प्रसक्तसमासस्य वक्तव्यः प्रतिषेधस्य च सुराजा अतिसखेति भाष्यादिप्रयोगात्स्वतिभिन्नानामेव कर्मप्रवचनीयानामित्यर्थः । वृक्षं प्रतीति । लक्षणेत्थम्भूतेति कर्मप्रवचनीयत्वविधिसामर्थ्यादिह समासो नेति चेत्तर्हि अपि स्तुतमित्युदाहार्यम् । अपि स्तुयाद्विष्णुमित्यादावपि पदार्थसंभावनेत्यस्य सावकाशत्वात्स्वरे विशेषसत्त्वाच्चेत्याहुः ॥

तत्रोपपदम् ॥ सप्तमीस्थमित्येतद्व्याचष्टे । सप्तम्यन्त इत्यादिना । तद्वाचकं पदमिति । एतच्चोपपदमित्यन्वर्थसंज्ञाबलाल्लभ्यते । अत एव संज्ञाविधावपि सप्तमीग्रहणेन सप्तम्यन्तं गृह्यते । धातोरिति पृथगधिकारबलात्सन्निहिते धात्वधिकार इति लभ्यते । तेन च्लि लुङीत्यस्य लुङन्ते अभूदित्यादावुपपदे धातोश्च्लिरित्यर्थो न भवति । तत्रग्रहणं व्याचष्टे । तस्मिन् सत्येवेति । उपपदे सत्येवेत्यर्थः । तत्रग्रहणाभावे तु धः कर्मणि ष्ट्रनित्यादाविकर्मण्यणित्यादावपि कर्मण्यभिधेये अणित्याद्यर्थः स्यात् । तथा च कर्तर्यण् प्रत्ययो न स्यात् । किं च सप्तम्यन्तनिर्देशस्योपपदसंज्ञार्थतया चरितार्थत्वात्केवलादपि धातोः कर्तर्यण् प्रत्ययः संभाव्येत कृते तु तत्र ग्रहणे कुम्भाद्युपपदस्य प्रत्ययो-

उपपदमतिङ् । २ । २ । १९ ॥

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् । मा भवान् भूत् । माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् । अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति सुपेत्येतन्नेहानुवर्तत इति । पूर्वसूत्रेपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्वातिङ्ग्रहणं तत्रापकृष्यते सुपेति च निवृत्तम् । तथा च गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समा-

---

प्तौ निमित्तत्वप्रतीत्या केवलादण्प्रत्ययशङ्कैव नास्ति । एवं स्थिते धः कर्मणीत्यादौ क्वचिदर्थग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः । अन्ये तु तत्रोपपदमित्यस्य कर्मण्यणित्यादेरेकवाक्यतया प्रवृत्तानुपपदसंज्ञाया निर्विषयत्वापत्तेस्तद्ग्रहणं विनापीष्टं सिध्यत्येवेत्याहुः ॥

समर्थेनेति । तेन महान्तं कुम्भं करोतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः । अतिङन्तश्चेति । सुबिति तु अनुवर्त्तत एवेति । अतिङन्तमिति नोक्तमिति भावः । कुम्भ अस् इति । अमिति तु नोक्तं कृद्योगषष्ठीविधानात् । अतिङ् किमिति । सुपेत्यधिकारात्किमनेनेति प्रश्नः । इतरो वक्ष्यमाणं ज्ञापकं मनसि निधाय प्रत्युदाहरति । मा भवानिति । समासाभावसूचनाय भवानिति मध्ये प्रयुक्तम् । पूर्वसूत्र इति । कुप्रादयः, गतिः, इति योगं विभज्य कुप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन समस्यन्ते गतिश्च सुबन्तोऽतिङन्तेन समस्यत इति व्याख्येयमित्यर्थः । तथा चेति । यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाभस्तथापि त्रितयविषयिणी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत इति भावः । कारकांशे तु कर्तृकरणे कृतेति सूत्रस्थबहुलग्रहणमु-

सवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरितिसिद्धम् ॥ व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी ॥

न्तार्थसाधकमित्यपि मनोरमायां स्थितम् । प्रागिति । कृदन्ताच्चरमपदात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं समास इत्यर्थः । प्रथमान्तसुब्ग्रहणं त्विहानुवर्तत एव । तेन राजघ्नीत्यादौ पूर्वपदे नलोपादिकार्यं सिध्यति । परिभाषाफलं दर्शयन् गतिमुदाहरति । व्याघ्रीति । व्याजिघ्रतीति व्याघ्री आतश्चोपसर्ग इति कः । पाघ्राध्माधेडिति शस्तु संज्ञायां न भवति व्याघ्रादिभिरिति निर्देशादिति वक्ष्यते । व्याङो घ्रशब्देन गतिसमासः । स यदि घ्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षते तर्हि सुबुत्पत्तये संख्याद्यपेक्ष्य ततः प्रागेव लिङ्गयोग इति लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेन टापा भाव्यं न तु ङीषा घ्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात् । ततो घ्राशब्देन समास इत्यदन्तत्वाभावाज्जातिलक्षणो ङीष् न स्यादिति भावः । यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धं तथापि गतिग्रहणमाङो घ्रशब्देन समासे पश्चादाघ्रशब्देन विशब्दस्य समासार्थमावश्यकमेव । आङ्पूर्वाद्धातोः कप्रत्ययविधानादाङ उपपदसंज्ञाभ्युपगमेऽपि विशब्दे तदनभ्युपगमादिति बोध्यम् । कारकमुदाहरति । अश्वक्रीतीति । अश्वेन क्रीता कर्तृकरणे कृतेति समासः । क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीष् । सुबन्तेन समासे तु टापा भाव्यमित्यदन्तत्वाभावात् क्रीतात्करणेत्ययं ङीष् न स्यादिति ज्ञेयम् । उपपदमुदाहरति । कच्छपीति । कच्छेन पिबतीति कच्छपी । सुपीति योगविभागात्कः । इहापि समासस्य सुबन्ततापेक्षायां टाबेव स्यान्न ङीषित्यादि व्याघ्रीत्यत्रेव बोध्यम् । प्राचा तूपपदमतिङन्तं समस्यत इत्यु-

अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० ॥

अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह । काल समयवेलासु तुमन् । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् । अग्रेभोजनम् ।

त्वम् । तदसत् । तथा सति प्रथमान्तसुब्ग्रहणानिवृत्त्यापत्त्या राजदर्शी चर्मकार इत्यादौ नलोपो न स्यादपदान्तत्वात् । प्राटितेत्यादावतो गुण इति पररूपं च स्यात् । स्यादेतत् । कच्छेन साधनेन पिबतीत्यर्थाभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धौ नेदमुपपदस्यासाधारणोदाहरणमिति चेदेवं तर्हि मृषावापिणीत्युदाहर्त्तव्यम् । सुप्यजाताविति णिनौ कृते मृषोपपदस्य कृदन्तेन समासे प्रातिपदिकान्तेत्यादिना पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य समासप्रातिपदिकान्तनकारस्य णत्वं सिध्यति सुबन्तेन समासे त्वन्तरङ्गत्वान्नान्तलक्षणे ङीपि पश्चाद्वापिनीशब्देन समासे गर्गभगिनीत्यत्रेव णत्वं न स्यादित्येके । अन्ये तु कच्छेन हेतुना पिबतीत्यर्थविवक्षायां कच्छस्याकारकत्वात्कच्छपीत्युपपदस्योदाहरणं सम्यगेवेत्याहुः ॥

अमैवाव्ययेन ॥ पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । तुल्यविधानमिति । एतच्चाध्याहारेण लभ्यम् । तदेवेति । यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन अमैव विहितस्तदेवोपपदमव्ययेन समस्यते नान्यदित्यर्थः । नियमबललभ्योयमेवकारो न तु सूत्रस्थः । स्वादुङ्कारमिति । स्वादुमि णमुल् । अव्ययेनेति किम् । कुम्भकारः । असति ह्यव्ययग्रहणे अमैव यत्तुल्यविधानं तदेव केन चित्समर्थेन समस्यते । तथा सति स्वादुङ्कारमित्यत्रैव समासः स्यान्न तु कुम्भकार इत्यत्र । अथ पूर्वसूत्रवैयर्थ्यभीत्या अव्ययवि-

अग्रे भुक्त्वा । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । २ । २ । २१ ॥

उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाऽव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशम् ॥

षयकनियम इति चेत्तर्हि अमन्तविषयक एव किन्न स्यादमन्तेन यः समासः सोमैव तुल्यविधानस्येति । तथा चाग्रेभोजमित्यत्र समासो मा भूद् अग्रे भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः । तदेवेति किम् । कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् । अमैवेत्येवकारेणामा चान्येन तुल्यविधानस्योपपदस्य समासनिवारणेपि तुमुना तुल्यविधानस्य स्यादेवातस्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तम् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ उभयत्र विभाषेयम् । अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽमा चान्येन तुल्यविधानस्याप्राप्ते चारम्भात् । प्राप्ते यथा । उपदंशस्तृतीयायां मूलकेनोपदंशं मूलकोपदंशम् । अप्राप्ते यथा । अव्यये यथाभिप्रेताख्यान इति क्त्वाणमुलौ । उच्चैः कारम् । इह समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः आदिर्णमुल्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वम् । असमासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वम् । उदि चेर्डसिरितिव्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययस्वरस्याव्युत्पत्तिपक्षे तु फिष इत्यस्य च प्रवृत्तेरित्याहुः । मनोरमायां तु उच्चैरित्यन्तोदात्तस्वरादिषु तथा पाठादिति स्थितम् । अमेत्यनुवर्त्य तदित्याह । अमन्तेनेति । तेनेह न । पर्याप्तो भोक्तुम् । पर्याप्तिवचनेष्विति तुमुन् ॥

क्त्वा च । २ । २ । २२ ॥

तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वा । अव्यये यथाभिप्रेतेति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतानीति किम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः । ५ । ४ । ८६ ॥

संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥

क्त्वा च । क्त्वेति तृतीयान्तम् । आत इति योगविभागाद्वालोपः क्विस्कन्दिस्यन्दोरितिवदिति हरदत्तः । तत्र सवर्णदीर्घेणापि तृतीयान्तत्वोपपत्तेः । अलं कृत्वेति । अलंखल्वोः प्रतिषेधयोरिति सूत्रस्थोऽयदंशस्तृतीयायामित्यस्मात्पूर्वत्वान्नैव समासः ॥

तत्पुरुषे असधारणान् समासान्तानाह । तत्पुरुषस्येति । अलोन्त्यविधिं बाधित्वा प्रत्ययः परश्चेति परत्वात्तत्पुरुषात्पर एवाच्प्रत्ययो भवति । यथा गापोष्टकः कित्वेऽपि गापाभ्यां पर एव टज् भवति नत्वन्तावयवः । अमस्तु अनुबन्धकरणसामर्थ्यात्परविधिर्बाध्यते । एवं च लाघवात्तत्पुरुषादङ्गुलेरिति वक्तव्ये तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति तु समासान्तापेक्षया अवयवषष्ठीत्याहुः । द्व्यङ्गुलमिति । तद्धितार्थेति समासः । द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोप इति वृत्तिकृत् । मनोरमायां तु द्वयसचो लुगिति स्थितम् ॥

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । ५ । ४ । ८७ ॥

एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः ॥

राजाहस्सखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ९१ ॥

एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् । परमराजः । अतिराजौ । कृष्णसखः ॥

अह्नष्टखोरेव । ६ । ४ । १४५ ॥

द्वन्द्वार्थमिति । अह्नो रात्रिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यासंभवादिति भावः । ननु अहःशब्दस्याहस्तुल्यतायां रात्रिशब्दस्य रात्रितुल्यतायां गौणत्वसंभवादहश्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारयोऽस्त्विति चेन्न । मुख्यसंभवे गौणग्रहणायोगात् । हेमन्तशिशिरावहोरात्रे चेत्यत्र द्वन्द्वे समासान्तदर्शनाच्च । अहोरात्र इति । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । स नपुंसकमित्येतद्बाधित्वा परत्वाद्रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वम् । एतेनैकवद्भावात् क्लीबतेति प्राचो ग्रन्थः परास्तः । मासेन स्यादहोरात्र इत्यादिग्रन्थविरोधाच्च । सर्वरात्र इति । पूर्वकालैकेति समासः । पूर्वरात्र इति । पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः । यदा तु रात्रिशब्दस्यैकदेशे लक्षणां स्वीकृत्य कर्मधारयोऽभ्युपगम्यते तदा पूर्वरात्रिरित्येव भवति । द्विरात्रमिति । संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति वक्ष्यते ॥

अह्नष्टखोरेव ॥ नस्तद्धित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एवकारस्त्वह्न एव टखयोरिति विपरीतनियमशङ्कानिरासार्थः ।

टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः क्रतुः । तद्धितार्थे द्विगुः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ रात्र्यहः संवत्सराच्चेति खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ॥

अह्नोह्न एतेभ्यः । ५ । ४ । ८८ ॥

सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्नादेशः स्यात्समासान्ते परे ॥

आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभावविधानेन तन्निरासे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः । टखोरेवेति किम् । अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् । कालादित्यधिकारे तेन निर्वृत्तमिति ठञ् । टिलोपाभावादल्लोपोऽन इत्यकारलोपः ॥

उत्तमाह इति । सर्वैकदेशसंख्यातेत्यत्र उत्तमशब्दस्यापाठादह्नादेशो न । द्व्यहीन इति । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । सति तु तस्मिन्नह्नादेशः प्रसज्येत । न च नान्तस्य खे परे टिलोपविधिसामर्थ्यान्न टजिति वाच्यम् । अहीन इत्यत्र तस्य सावकाशत्वात् । अनित्यत्वादिति । अत्र च लिङ्गं शक्तिलाङ्गलाङ्कुशेत्यत्र घटीग्रहणम् । मद्रराज्ञीति । यद्यत्र टच् स्यात्तदा भस्याढ इति पुंवद्भावे टिलोपे मद्रराजीत्यनिष्टरूपं स्यादिति भावः ॥

अह्नोह्न एतेभ्यः ॥ एतच्छब्देनाहःसर्वैकदेशेति सूत्रस्थाः परामृश्यन्ते । सूत्रे तु तस्मिन्नहरादयो निर्दिष्टाश्चकारेण च संख्याव्यये अनुकृष्टे तत्र सर्वेषां बुद्धिस्थत्वाविशेषेप्यहःशब्द इह न गृह्यते असंभवादित्याशयेनाह । सर्वादिभ्य इति । समासान्ते पर इति । एतच्च प्रकरणाल्लब्धम् । भाष्ये तु अह्नादेशः प्रत्याख्यातः । अह्न एभ्यः अच् स्याट्टचोऽपवाद इति व्याख्या-

अन्होऽदन्तात् । ८ । ४ । ७ ॥

अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्यान्होऽन्हादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाह्णः । पूर्वाह्णः । संख्यातान्हः । द्वयोरन्होर्भवः कालाट्ठञ् द्विगोर्लुगनपत्य इति ठञो लुक् । द्व्यन्हः । स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप् ।

यामन्हष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपाभावे अल्लोपोन इत्यकारलोपात्सर्वान्ह इत्यादिरूपसिद्धेः ॥

रेफादिति ॥ यदि तु लक्षं अहस्य, भव इत्यादिव्युत्पत्त्या लाक्षाह्णं इत्यपि प्रयोगोस्ति तर्हि षादित्यपि बोध्यम् । रषाभ्यामित्यधिकारात् । ठञो लुगिति । अणो लुगिति वृत्तिकाराद्युक्तमयुक्तमिति भावः । प्रसङ्गादाह । स्त्रियामिति । नन्वह्न स्त्रीत्वं दुर्लभं रात्राह्नाहाः पुंसीति वचनादिति चेन्नैवम् । सर्वमहस्सर्वाह्ण इत्यादावुपत्तौणस्य तद्वचनस्य लुप्ततद्धितायामप्रवृत्तेः । लुपि युक्तवदिति लिङ्गातिदेशो ह्यत्र प्रमाणं प्राकृतलिङ्गानुशासनानां लुप्तप्रत्ययेषु प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव लवणः सूपः लवणा यवागूरित्यादौ न क्लीबत्वम् । किं च द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादिना परवल्लिङ्गत्वे प्रतिषिद्धे तदपवादस्य रात्राह्नेत्यस्याप्राप्तिरेवेति द्व्यह्नशब्दोऽयं विशेष्यनिघ्न एव न तु नियतपुल्लिङ्गः । एवं चात्र भवाद्यर्थकतद्धिते लुप्तेपि यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन भवार्थवत्तन्निष्ठस्त्रीत्वाभिधानमपि न्याय्यमेवेति दिक् । टाबिति । न चेह ठञन्तत्वान् ङीप् स्यादिति शङ्क्यम् । ठञो लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणम् । वर्णाश्रयत्वात् । ठञो योऽकारस्तदन्तान् ङीबिति तत्र व्याख्यातत्वात् । अत एव वृत्तिकाराद्युक्ताणो लुक्पक्षेपि न ङीबण्योकार इति तत्र व्याख्यातत्वात् न चैवमपि टञन्त-

द्व्यन्हा । द्व्यन्हप्रियः । अत्यन्हः ॥

क्षुभ्नादिषु [१] च । ८ । ४ । ३९ ॥

त्वात् ङीप् स्यादेवेति वाच्यम् । टचः समासान्ततया तदन्तस्य तद्धितार्थे प्रत्युपसर्जनत्वात् । अत एव हि आपिशलिना प्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी आपिशलेत्युदाहृतं भाष्ये । द्विगोरिति ङीप् न शङ्क्य एव । अपरिमाणेति निषेधात् । अतष्टाबेवात्रयुक्तस्तथैवोदाहरति । द्व्यन्हेति । अन्होन्ह इति सूत्रे पक्षादेशं प्रत्याख्यायाच्प्रत्यन्ववेत्यतोऽचमनुवर्त्य टजपवादोऽजिति व्याचक्षाणस्य भाष्यकारस्य मते तु निर्विवाद एवात्र टाप् । कथं तर्हि कालनिर्णयदीपिकायां द्व्यन्हीति प्रयोग इति चेदत्राहुः । द्वे अहनी यस्यां तिथाविति बहुव्रीहौ नान्तलक्षणो ङीब् बोध्यः । द्वयोरन्होर्भव इति व्याख्यानग्रन्थस्तु फलितार्थकथनपरतया नेय इति ॥

---

[१] क्षुभ्ना, नृनमन, । नन्दिन्, नन्दन, नगर, एतानि वौव्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयति, नरीनृत्यते । नर्तन, गहन, नन्दन, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, एतानि सप्तोत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनमित्यादि । आचार्यादणत्वं च । आकृतिगणोऽयम् ॥ अत्र पाठान्तरम् । क्षुभ्न, तृप्नु, नृनमन, नरनगर, नन्दन, नृतिर्यङि । गिरिनन्दी, गृहनमन, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, आचार्यभोगीन, चतुर्हायन, इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । इरिका, तिमिरि, समीर, कुबेर, हरि, कर्मार । इति क्षुभ्नादिः ॥

एषु णत्वं न स्यात्। दीर्घान्हो प्रावृट्। एवं चैतदर्थमन्हइत्यदन्तानुकरणक्लेशो न कर्तव्यः। प्रातिपदिकान्तेति णत्ववारणाय क्षुभ्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात्। अदन्तादिति तपरकरणान्नेह। परागतमहः परान्हः॥

न संख्यादेः समाहारे। ५। ४। ८९॥

समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरन्हादेशो न स्यात्। संख्यादेरिति स्पष्टार्थम्। द्वयोरन्होः समाहारो द्व्यहः। त्र्यहः॥

उत्तमैकाभ्यां च। ५। ४। ९०॥

आभ्यामन्हादेशो न। उत्तमशब्दोन्त्यार्थः पुण्यशब्दमाह। पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितम्। पुण्याहम्। सुदिनाहम्। सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची। एकाहः। उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके। संख्याताहः॥

अग्राख्यायामुरसः। ५। ४। ९३॥

टच् स्यात्। अश्वानामुर इव अश्वोरसम्। मुख्योश्व इत्यर्थः॥

संख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे वृत्त्यसंभवादाह। स्पष्टार्थमिति॥

पुण्याहमिति। पुण्यसुदिनाभ्यामिति क्लीबत्वं वक्ष्यति। उपान्त्यस्यापीति। यथा प्रथमयोरिति प्रथमद्वितीययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात्तथेहापि उत्तमग्रहणात्सामर्थ्यादन्त्ययोर्द्वयोर्ग्रहणम्। उत्तमौ चैकश्चेति विग्रहे सौत्रं द्विवचनमिति तेषामाशयः॥

अग्राख्यायाम्॥ पञ्चम्यर्थे सप्तमी। अग्रं प्रधानम्। अग्रवाची य उरः शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्। अग्राख्यायां किम्। देवदत्तस्योरो देवदत्तोरः॥

अनोऽश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः। ५। ४। ९४॥

टच् स्याज्जातौ संज्ञायां च। उपानसम्। अमृताश्मः। कालायसम्। मण्डूकसरसमिति जातिः। महानसम्। पिण्डाश्मः। लोहितायसम्। जलसरसमिति संज्ञा॥

ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः। ५। ४। ९५॥

ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः। साधारण इत्यर्थः। कुट्यां भवः कौटः स्वतन्त्रः। स चासौ तक्षा च कौटतक्षः॥

अतेः शुनः। ५। ४। ९६॥

अतिश्वो वराहः। अतिश्वा सेवा॥

उपमानादप्राणिषु ५। ४। ९७॥

अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात्। आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः। अप्राणिषु किम्। वानरः श्वेव वानरश्वा॥

उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः। ५। ४। ९८॥

चादुपमानात्। उत्तरसक्थम्। मृगसक्थम्। पूर्वसक्थम्। फलकमिव सक्थि फलकसक्थम्॥

ग्रामकौटा॥ जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्त्तते। ग्रामेति किम्। राज्ञस्तक्षा राजतक्षा॥

अतिश्व इति। श्वानमतिक्रान्तो जवेनेत्यर्थः। अतिश्वेति। नीचेत्यर्थः। आकर्षः श्वेति। उपमितं व्याघ्रादीति समासः। आकृष्यतेऽनेन खलादिगतं धान्यमित्याकर्षः काष्ठविशेषः। उपमानात्किम्। निष्क्रान्तः शुनो निश्वाः॥

फलकसक्थमिति। अत एव ज्ञापकादसामान्यवचनेनाप्युपमानस्य समास इति माधवः॥

नावो द्विगोः । ५ । ४ । ९९ ॥

नौशब्दान्ताद्द्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्धितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः । द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र अचीत्यस्यापकर्षणाद्धलादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रियः । द्विनावम् । त्रिनावम् । अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः ॥

अर्धाच्च । ५ । ४ । १०० ॥

अर्धान्नावष्टच् स्यात् । नावोर्धमर्धनावम् । क्लीबत्वं लोकात् ॥

खार्याः प्राचाम् । ५ । ४ । १०१ ॥

द्विगोरर्धाच्च स्यात् । द्विखारम् । द्विखारि । अर्धखारम् । अर्धखारि ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः । ५ । ४ । १०२ ॥

टज्वा स्याद् द्विगौ । द्व्यञ्जलम्, द्व्यञ्जलि । अतद्धितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः । द्व्यञ्जलिः ॥

द्विनावरूप्य इति । हेतुमनुष्येभ्य इति रूप्यः । पञ्चनौरिति । आर्हीयष्ठक् । अध्यर्धपूर्वेति लुक् ॥

खार्याः ॥ द्विगोरिति । खारीशब्दान्ताद्द्विगोरित्यर्थः । अर्धखारीति । परवल्लिङ्गमिति स्त्रीत्वम् । अर्धखारमिति । अर्धनावमिव क्लीबत्वं लोकात् । टज्वा स्याद्द्विगाविति । द्विगाविति किम् । द्वयोरञ्जलिः द्व्यञ्जलिः । द्व्यञ्जलमिति । समाहारे द्विगुः । अतद्धितलुकीत्येवेति । एतच्च पूर्वसूत्रेऽपि बोध्यम् । अञ्जलिभ्यां क्रीत इति । नात्राञ्जलिः पाणिद्वयं तस्य मूल्यत्वासंभवात्किं तु अञ्जलिपरिमितो व्रीह्यादिर्विवक्षितस्तस्य परिमाणत्वाद् द्व्यञ्जलिरित्यत्र टच् । तस्य त्वध्यर्धपूर्वेति लुक् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् । ५ । ४ । १०४ ॥
ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ॥

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०५ ॥
आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात्तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः । कुब्रह्मा ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । ६ । ३ । ४६ ॥
महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । महादेवः । महाजातीयः । समानाधिकरणे किम् । महतः सेवा महत्सेवा । लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्महदिति समासो ग्रहीष्यत इति चेन् महाबाहुर्न स्यात् । तस्माल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोः

ब्रह्मणो ॥ जनपदे भवो जानपदः । द्व्येकयोरितिवद्भावप्रधानो निर्देशस्तस्याख्यायां प्रत्यासत्त्या समासेनेत्येतल्लभ्यते तदाह । समासेन जानपदत्वमिति । कस्येत्याकाङ्क्षायां सन्निधानाद्ब्रह्मण इति लभ्यते । सुराष्ट्रब्रह्म इति । सप्तमीति योगविभागात्समासः । जानपदेति किम् । देवब्रह्मा नारदः । कुब्रह्म इति । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन् शब्दः ॥

आन्महतः ॥ तकारः उच्चारणार्थो न तु सर्वादेशार्थ इत्याह । आकारोन्तादेशः स्यादिति । इहोत्तरपदाधिकारे पूर्वपदमाक्षिप्यते तच्च महता विशेषितमिति तदन्तविधिर्लभ्यते ग्रहणवतेति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इत्युक्तत्वात् । तेन महाबाहुवदतिमहाबाहुरिति प्रयोगो भवति । परममहत्परिमाणमित्यत्र तु परमं महतो द्रव्यस्य परिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुषोभ्युपगम्य-

प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषा नेह प्रवर्तते समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । आदितियोगविभागादात्वं प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वा । एकादश । महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेतिपुंवद्भावे कृते आत्वम् । महाजातीयः ॥ महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च ॥ * असामानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासः महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ॥ अष्टनः कपाले हविषि ॥ अष्टाकपालः ॥ गवि च युक्ते ॥ * ॥ गोशब्दे परे युक्तइत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्वं स्यात् । अष्टागवं शकटम् । अच् प्रत्यन्ववेचाऽजितियोगविभागाद्बहुव्रीहावप्यच् । अष्टानां गवां समाहारः अष्टगवम् । तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टागवमिति वा ॥

तइति न तत्रात्वप्रसक्तिरिति वृद्धाः । यत्तु वर्द्धमानेनोक्तम् इष्टकेषीकामालानामित्यत्र तदन्तविध्युपसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति तेन परममहत आत्वं नेति तद्भाष्यकैयटविरुद्धम् । तथा हि । येन विधिरितिसूत्रे पदाधिकारे प्रयोजनमिष्टकचितं पक्वेष्टकचितमिति भाष्ये उदाहृतं, कैयटेन च पदशब्देन उत्तरपदं गृह्यतइति व्याख्यातम् एतदेवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धं न तु इष्टकेषीकेत्यत्र कात्यायनोक्तमुपसंख्यानमस्ति । ननु प्रतिपदोक्तसमासे यदुत्तरपदं तस्मिन्नेव परे आत्वं स्यान्नान्यत्रेति किमनेन समानाधिकरणग्रहणेनेत्यत आह । महाबाहुरिति । बहुव्रीहिरयं स च सामान्यशास्त्रनिर्वृत्तत्वाल्लाक्षणिक इति भावः । अष्टनः कपालइति । कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टाकपाल इति । संस्कृतं भक्षा इत्यण् । द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् ।

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । ६ । ३ । ४७ ॥
आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । द्व्यधिका दशेति वा । द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् । द्वित्राः । द्व्यशीतिः ॥ प्राक् शताद्वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । द्विशतम् । द्विसहस्रम् ॥

त्रेस्त्रयः । ६ । ३ । ४८ ॥
त्रिशब्दस्य त्रयः स्यात्पूर्वविषये । त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ तु । त्रिदश । त्रिदशाः ॥ सुजर्थे बहुव्रीहिः । अशीतौ तु त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । ६ । ३ । ४९ ॥
द्व्यष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् । ६ । ३ । ७६ ॥
एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य चादुगागमश्च । नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकान्न विंशतिः । ए-

---

अध्यर्धपूर्वेत्यणो लुगिति केषांचिद्व्याख्यानं तु प्रामादिकं संस्कृतमित्यणोऽनार्हीयत्वात् ॥

त्रेस्त्रयः ॥ संधिवेलादिषु त्रयोदशीति पाठात्सान्तोयमादेश इति ध्वनयन्नाह । त्रयस् स्यादिति । सुजर्थे बहुव्रीहिरिति । संख्ययाव्ययेत्यादिनेति शेषः ॥

एकादिरिति । अदुगिति च्छेदः । पररूपं त्वकारोच्चारण-

कान्नविंशतिः । एकाद्नविंशतिः । एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥ षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वेति वाच्यम् ॥ * ॥ षोडन् । षोडश । षोढा । षड्धा ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ॥

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली ॥ द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः ॥ * ॥ पञ्चसु कपालेषु सं-

---

सामर्थ्यान्न भवति । धासु वेति । संख्याया विधार्थ इत्यादिना विहितस्य धाप्रत्ययस्यैवेह ग्रहणम् । प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया । तेनेह न । षट् दधातीति षट्धा । आतोनुपसर्गे कः । टाप् । षोडन्निति । षट् दन्ता अस्य षोडन् । वयसि दन्तस्येति दत देशः ॥

परवल्लिङ्गम् ॥ इतरेतरयोगद्वन्द्वोऽत्र गृह्यते न समाहारद्वन्द्वः । स नपुंसकमित्यनेनास्य वक्ष्यमाणत्वात् । द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति न सप्तम द्विवचनं तथात्वे द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परपदं तद्वल्लिङ्गं परस्यातिदिश्येत । परपदस्य संबन्धिशब्दत्वेन पूर्वपदाक्षेपकत्वात् । ततश्च मयूरीकुक्कुटावित्यत्र पूर्वपदे इकारनिवृत्तिप्रसङ्गः कुक्कुटमयूर्यौ अर्द्धपिप्पलीत्यादौ तु पूर्वपदे स्त्रीप्रत्यय उत्पद्येत किं तु षष्ठ द्विवचनमित्याशयेनाह । एतयोरिति । द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः । एवं चानुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गं सिद्धम् । उपमेये षष्ठ्यभ्युपगमाद्वतिरपि षष्ठ्यन्तादेवेत्याशयेनाह । परपदस्येवेति । भाष्ये तु लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति प्रत्याख्यातमिदं सूत्रम् । अस्मिंश्च प्रत्याख्याने तुल्यन्यायत्वाल्लिङ्गानुशासनं सर्वमेव प्रत्याख्यातं तथापि तत्प्रौढिवादमात्र-

स्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । अत एव ज्ञापकात्समासः । निष्कौशाम्बिः ॥

पूर्ववदश्ववडवौ । २ । ४ । २७ ॥

द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः ॥

रात्राह्नाहाः पुंसि । २ । ४ । २९ ॥

एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोऽप्ययं परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अहो-

---

म् । अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । गतिसमासे त्विति । गतिग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं मुख्यस्य गतेरसंभवादित्याशयेनोदाहरति । निष्कौशाम्बिरिति ॥

अश्ववडवाविति । अत्र च लिङ्गं पूर्वग्रहणम् । अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेनेति भावः । इह समासार्थस्य वा पूर्ववल्लिङ्गातिदेशः उत्तरपदार्थस्य वा । उभयथाप्यश्ववडवशोभनावित्यनुप्रयोगेपि पुंस्त्वं सिध्यति । ननु समासार्थस्य पुंस्त्वेपि स्वाश्रयस्त्रीत्वानिवर्तनाट्टापः श्रवणप्रसङ्गः । न चातिदेशवैयर्थ्यम् । शसि नत्वप्रवृत्त्या अनुप्रयोगे पुंल्लिङ्गत्वाभावेन च तत्सार्थक्यादिति चेदत्राहुः । इहैव निपातनादश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणामित्यत्र निपातनाद्वा टापो निवृत्तिरिति ॥

१ अहोरात्र इति । प्राचा तु अहोरात्रमित्युदाहृतं तन्नेति प्रागेवोक्तम् । अत्र वदन्ति । रात्राह्नेत्यनेन रात्रादीनामेव पुंस्त्वं विधीयते तदन्तस्य तु परवल्लिङ्गमित्येव सिध्यति । अत एव भिन्नविषयत्वाद्विप्रतिषेधे परं कार्यमिति न प्रवर्तते । एवं च रात्राह्नेति पुंस्त्वाप्रवृत्त्या समाहारे नपुंस-

रात्रः। रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः। पूर्वाह्णः। द्व्यहः संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्॥ द्विरात्रम्। त्रिरात्रम्। गणरात्रम्॥

अपथं नपुंसकम्। २। ४। ३। ३०॥

तत्पुरुष इत्येव अन्यत्र तु। अपथो देशः। कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह। अपन्थाः॥

त्रमित्येव भवति परवल्लिङ्गापवादत्वादिति। तन्न। उक्तरीत्या द्व्यहत्र्यहादावपि नपुंसकत्वप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्तिः। द्व्यहमत्यह इतिप्राचाप्युदाहृतत्वेन स्वमूलग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः। ते तु त्रिंशदहोरात्र इत्यादिकोशविरोधाच्च। तस्माद्रात्राद्यन्तस्यैवायं पुंस्त्वविधिर्द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति प्रक्रमणात्तथा च भिन्नविषयत्वाभावाद्रात्राह्नेति पुंस्त्वं समाहारनपुंसकतां परत्वेन बाधत एव। संख्यापूर्वमिति। अत्र चापथपुण्याहौ नपुंसकौ संख्यापूर्वा रात्रिरिति लिङ्गानुशासनसूत्रं मूलम्। संख्याग्रहणेषु कृत्रिमाकृत्रिमन्याययो न प्रवर्त्तेते ह्यष्टनः संख्यायामिति सूत्रे अशीतिपर्युदासादित्याशयेनोदाहरति। द्विरात्रं गणरात्रमिति। गणानां बहूनां रात्रीणां समाहार इति विग्रहः॥

अपथं नपुंसकम्॥ तत्पुरुष इत्येवेति। द्वन्द्वग्रहणं तु नानुवर्तते अयोग्यत्वादिति भावः। अपन्थाइति। पथो विभाषेति समासान्तविकल्पः। इदं सूत्रं शक्यमकर्तुम्। पथः संख्याव्ययादेरिति वक्ष्यमाणवार्त्तिकेन गतार्थत्वात्॥

अर्धर्चाः * पुंसि च । २ । ४ । ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चः अर्धर्चम् ।

प्रसङ्गादाह । अर्धर्चा इति । इह केषांचिदर्थभेदेन व्यवस्थेष्यते । सा च व्यवस्था मद्यमकरन्दमाक्षिकाणां वाची मधुशब्दो द्विलिङ्गः चैत्रादिवाची तु पुंलिङ्गः क्रियावचनस्तु विशेष्यलिङ्ग इत्येवं यथायथं ज्ञेयम् ॥

अर्धर्चाः पुंसि च स नपुंसकमित्यनयोर्मध्ये जात्याख्यायामि-

---

* अर्धर्च गोमय, कषाय, कार्षापण, कुतप, कपाट, शङ्ख, गूथ, यूथ, ध्वज, कबन्ध, पद्म, गृह, सरक, कंस, दिवस, यूष अन्धकार, दण्ड, कमण्डलु, मण्ड, भूत, द्वीप, द्यूत, चक्र, धर्म, कर्म, मोदक, शतमान, यान नख, नखर, चरण, पुच्छ, दाडिम, हिम, रजत, सक्तु, पिधान, सार, पात्र, घृत, सैन्धव, औषध, आढक, चषक, द्रोण, खलीन, पात्रीव, षष्टिक, वार, बाण, प्रोथ, कपित्थ, शुष्क, शाल, शील, शुल्क, सीधु, कवच, रेणु, ऋण, कपट, शीकर, मुसल, सुवर्ण, वर्ण, पूर्ण, चमस, क्षीर, कर्ष, आकाश, अष्टापद, मङ्गल, निधान, निर्यास, जृम्भ, वृत्त, पुस्त, बुस्त, क्ष्वेडित, शृङ्ग, निगड, खल, मधु, मूल, मूलक, स्थूल, शराव, नाल, वप्र, विमान, मुख, प्रग्रीव, शूल, वज्र, कटक, कण्टक, कर्पट, शिखर, कल्क, नाट, मस्तक, वलय, कुसुम, तृण, पङ्क, कुण्डल, किरीट, कुमुद, अर्बुद, अङ्कुश, तिमिर, आश्रम, भूषण, इल्कस, मुकुल, वसन्त, तडाग, पिटक, विटङ्क, विडङ्ग, पिण्याक, माष, कोश, फलक, दिन, दैवत, पिनाक, समर, स्थाणु, उपवास, शाक, कर्पास, विशाल, चषाल, खण्ड, दर, विटप, रण, बल, मृ-

ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थ, शरीर, मण्ड पीयूष, देह, अङ्कुश, कलश, इत्यादि ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १ । २ । ५८

एकोप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः ॥

अस्मदो द्वयोश्च । १ । २ । ५९ ॥

एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं ब्रूमः । पक्षेऽहं ब्रवीमि । आवां ब्रूव इति वा ॥ सविशेषणस्य प्रतिषेधः ॥ * ॥ पटुरहं ब्रवीमि ॥

ति चतुःसूत्र्यास्सङ्गतिरिह चिन्त्या । बहूनां वचनं प्रतिपादनमिति व्याख्यानात्फलितोत्रातिदेश इत्याशयेनाह । एकोप्यर्थो वा बहुवदिति । एवं च विशेषणादपि सिद्धमिति ध्वनयन्नुदाहरति । ब्राह्मणाः पूज्या इति । जात्याख्यायां किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तः । एकस्मिन्किम् । व्रीहियवौ ॥

णाल, हस्त आर्द्र, हल, सूत्र, ताण्डव, गाण्डीव, मण्डप, पटह, सौध, योध, पार्श्व, शरीर, देह, फल, छल, पुर राष्ट्र, विम्ब, अम्बर, कुट्टिम, मण्डल, कुक्कुट, कुडप, ककुद, खण्डल, तोमर, तोरण, मञ्चक, पञ्चक, पुङ्ख, मध्य, बाल, छाल, वल्मीक, वर्ष, वस्त्र, वसु, उद्यान, उद्योग, स्नेह, स्तन, स्तेन, स्वर, सङ्गम, निष्क, क्षेम, शूक, छत्र, बल, पवित्र यौवन, कलह, पालक, वल्कल, कुञ्ज, विहार, लोहित, विषाण, भवन, अरण्य, पुलिन, हल, दृढ, तासन, ऐरावत, शूर्प, तीर्थ, लोमश, तमाल, लोह, दण्डक, शपथ, प्रतिसर, दारु, धनुम्, मान, वर्चस्क, कूर्च, तण्डक, मठ, सहस्र, ओदन, प्रवाल, शकट, अपराह्ण, नीड, शकल, तण्डुल, मुस्तक, इत्यर्धर्चादिः ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । १ । २ । ६० ॥

द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वे फल्गुन्यौ । पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वे प्रोष्ठपदे । पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम् । फल्गुन्यौ माणविके ॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ६३ ॥

बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू । तिष्येति किम् । विशाखानुराधाः । नक्षत्रेति किम् । तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ चादेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामिति च वर्तते तदेतदाह । एकत्वे च विवक्षितइत्यादि ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च ॥ चकारेण द्वयोरनुकर्षणादाह । द्वित्वइति । फल्गुन्यौ माणविकइति । फल्गुनीशब्दान्नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् । तस्य लुबविशेषइति लुप् । ततो जातार्थे फल्गुन्याषाढाभ्यां टानाविति टः । टित्वात् ङीप् । न चायं गौणः यौगिकत्वात् । तथा च गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्त्या नक्षत्रग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥

तिष्यपुनर्वस्वोः ॥ विशाखानुराधा इति । विशाखे चानुराधाश्चेति विग्रहः । तिष्यपुनर्वसव इति । तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां पूर्ववन्नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् । लुबविशेषइति च लुप् । ततो जातार्थे संधिवेलादिसूत्रेण अण् तस्य तु श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधेत्यादिना लुक् । नक्षत्रद्वन्द्वइत्यनुवर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं पर्यायाणामपि यथा स्यादित्येतदर्थमित्याकरः । एवं च सिध्यपुनर्वसू इत्यपि सिध्यतीति दिक् । बहुवचनस्य किम् । इदन्तिष्यपुनर्वसु । चार्थे द्वन्द्वोयम् ॥

स नपुंसकम् । २ । ४ । १७ ॥

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवल्लिङ्गापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् ॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः ॥ * ॥ पञ्चमूली ॥ आबन्तो वा ॥ * ॥ पञ्चखट्वी । पञ्चखट्वम् ॥ अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् ॥ * ॥ पञ्चतक्षी । पञ्चतक्षम् ॥ पात्राद्यन्तस्य न ॥ * पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ॥ पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा * ॥ पुण्याहम् । सुदिनाहम् ॥ पथः संख्याव्ययादेः ॥ * ॥ संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः । त्रि-

---

स नपुंसकम् ॥ अनन्तरस्येति न्यायोऽत्र नाश्रीयते तथात्वे द्विगुसंग्रहो न स्यादित्याशयेनाह । द्विगुर्द्वन्द्वश्चेति । अत्र व्याचक्षते । प्रकरणादेवानुवादलाभे संग्रहणमेतत्प्रकरणानुपात्तस्यापि समाहारद्वन्द्वस्य संग्रहार्थं तेन संज्ञापरिभाषमिति सिद्धमिति । पञ्चगवमिति । तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुः । दन्तोष्ठमिति । द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादिना समाहारे द्वन्द्वः । दन्तोष्ठमिति द्वन्द्वः । पञ्चखट्वमिति । नपुंसकह्रस्वः । पञ्चखट्वीति । उपसर्जनह्रस्वत्वे सत्यदन्तताद्द्विगोरिति स्त्रीत्वपक्षे ङीप् । अनो नलोपश्चेति । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्राप्तो नलोप इति भावः । इह वाशब्दः स्त्रियामित्यनेन संबध्यते न तु पूर्वेण तेन नित्यो नलोप इत्याह । पञ्चतक्षमित्यादि । पात्राद्यन्तस्येति । क्लीबत्वमिति शेषः । आकृतिगणोऽयम् । सुदिनाहमिति । प्रशस्तपर्यायः सुदिनशब्दः सुदिनासु समासु कार्यमेतत्प्रतिचिन्वीत विशेषतः स्वयं चेत्यादिप्रयोगात् । पथः संख्याव्ययेति । संख्याव्ययरूपो य आदिस्तस्मादित्यर्थः । त्रिपथं विपथमिति । ऋक्पूरब्धुरित्यप्रत्ययः । सु-

याणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्था विपथम् । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । सुपन्थाः । अतिपन्थाः ॥ सामान्ये नपुंसकम् ॥ * ॥ मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥

पन्था अतिपन्था इति । न पूजानादिति समासान्तनिषेधः । कथं तर्हि व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथस्समा इत्यमर इति चेत्प्रमाद एवायमिति बहवः । मनोरमायां तु पथे गतावित्यस्मात्पचाद्यचि पथति व्याप्नोतीति व्युत्पादितः पथशब्दोऽस्ति । तथा च त्रिकाण्डशेषः । वाटः पथश्च मार्गः स्यादिति । तेन पथशब्देन समासे पुंस्त्वमुपपन्नम् । न चैवं विपथसिद्धावपि कापथो न स्यात्कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम् । ईषदर्थे चेति तत्सम्भवात्कुत्सायामर्थतः पर्यवसानादिति स्थितम् । केचित्तु पथः संख्येति वार्त्तिके कृतसमासान्तस्यैव ग्रहणं न तु पचाद्यजन्तस्यात्र बीजाभावाद्विपथः कापथ इति प्रयोगो दुरुपपाद एवेत्याहुः । अत्र माधवः । परवल्लिङ्गापवादत्वात्तत्पुरुषएवेदं प्रवर्त्तते नान्यत्र विपथा नगरी बहुव्रीहिरयं पन्थानमतिक्रान्ता अतिपन्था इहापि न द्विगुप्राप्तत्यादिना परवल्लिङ्गतायाः प्रतिषेधादिति । सामान्ये नपुंसकमिति । अनियतलिङ्गविषयकमिदं तेन मृदु पचति प्रातरादिरिति पुंस्त्वमेव । मृदु पचतीति । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयान्तम् । धातूपात्तभावनां प्रति हि फलांशः कर्मीभूतः तथा च फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया । अत एव सक्तुन्पिबेत्यादौ कारकपूर्वकत्वाद्यण् । यत्र तु भावनां प्रति करणतया धात्वर्थविशेषोऽन्वेति तत्र तद्विशेषणानां तृतीयान्ततैव ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र यथा । एतच्च करणे यज इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्योः स्पष्टम् ॥

तत्पुरुषोऽनञ् कर्मधारयः । २ । ४ । १९ ॥
अधिकारोऽयम् ॥

संज्ञायां कन्थोशीनरेषु । २ । ४ । २० ॥
कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः । तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । संज्ञायां किम् । वीरणकन्था । उशीनरेषु किम् । दाक्षिकन्था ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् । २ । ४ । २१ ॥
उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः ॥

छाया बाहुल्ये । २ । ४ । २२ ॥

तत्पुरुषोऽनञ् ॥ समासकर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभाग्भवतीति सूत्रार्थः

उपज्ञो ॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा आतश्चोपसर्ग इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः । उपज्ञा च उपक्रमश्चेति समाहारद्वन्द्वः स चानुवर्तमानस्य तत्पुरुषस्य विशेषणम् । तच्छब्देन उपज्ञोपक्रमौ परामृश्येते तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । उपज्ञान्त इत्यादि । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासेतीच्छासना इह विवक्षैव शब्दप्रवृत्तौ नियामिका न तु वस्तुस्थितिरिति ज्ञाप्यते । तेन त्वदुपक्रमसौजन्यमित्याद्यपि सिध्यति । पाणिनेरिति कर्तरि षष्ठी । नन्दोपक्रममिति । नन्दस्योपक्रममिति विग्रहः ॥

छाया ॥ बाहुल्ये सति या छाया तद्वाची यश्छायान्तस्त-

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये। इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम्। विभाषासेनेति विकल्पस्यायमपवादः। इक्षुच्छायानिषादिन्य इत्यत्र तु आसमन्तान्निषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः ॥

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २ । ४ । २३ ॥

राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्। इनसभम्। ईश्वरसभम् ॥ पर्यायस्यैवेष्यते ॥ नेह राजसभा। चन्द्रगुप्तसभा। अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह। रक्षःसभम्। पिशाचसभम् ॥

अशाला च । २ । ४ । २४ ॥

त्युत्कर्ष इत्यर्थः। इह कस्य बाहुल्यइत्यपेक्षायामावरकद्रव्यनिमित्तत्वाच्छायायास्तद्बाहुल्यइति गम्यते तच्चावरकं पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाह। पूर्वपदार्थबाहुल्ये इति। पूर्वपदार्थबाहुल्ये किम्। कुड्यस्य छाया कुड्यच्छाया। प्रश्लेषो बोध्य इति। केचित्तु इक्षुच्छायानिषादिन्य इत्येव पठन्ति ॥

सभा ॥ इनसभमित्यादि। इनशब्दोऽत्र राजपर्यायः। ईश्वरशब्दश्च। ननु स्वं रूपमिति वचनाद्राजशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तं न पर्यायस्येत्यत आह। पर्यायस्यैवेष्यत इति। एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणां च निरासः। कथं तर्हि नृपतिसभामगमत्स वेपमान इति कीचकवधे। अत्र केचित्। ना पतिर्यस्यां सभायामिति बहुव्रीहौ कृते पश्चात्कर्मधारयः। अनञ्कर्मधारय इत्युक्तेर्न क्लीबत्वमित्याहुः। रक्षितस्त्वाह। गजपतिवन्नृपतिरपि राजविशेषस्तेनात्र नानुपपत्तिरिति ॥

अशाला च ॥ शालाशब्दो संघातवाची च सभाशब्दस्तत

संघातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघात इत्यर्थः । अशाला किम् । धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २ । ४ । २५ ॥ एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुड्यच्छायम् । कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा । तत्पुरुषोनञ्कर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढसेनो राजा । असेना । परमसेना ॥

इति तत्पुरुषः ॥

* * *

राजमनुष्यपूर्वत्वे शालावाचिनः क्लीबत्वमुक्तमनेन तु संघातवाचिनो विधीयत इत्याह । संघातार्थेति ॥

विभाषा सेना ॥ प्रथमार्थे षष्ठीति सेनादिभिस्तत्पुरुषो विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह । एतदन्त इति । श्वनिशमिति । कृष्णचतुर्दशी । तस्यां किल केचिच्छ्वान उपवसन्ति । एतच्च शाबरभाष्यतिर्यगधिकरणे स्पष्टम् । तत्पुरुष इत्याद्यधिकारसूत्रस्यात्रैव प्रयोजनं न तु संज्ञायां कन्थोशीनरेष्वित्यादिपञ्चसूत्र्यामतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य च तत्रासंभवादित्याकरे स्थितं तथैव प्रत्युदाहरति । दृढसेन इत्यादि । ननु बहुव्रीहौ विशेष्यनिघ्नता न्याय्येवेति किमनेन तत्पुरुषग्रहणेन । मैवम् । न्यायापेक्षया वचनस्य बलीयस्त्वात् किं चासति तद्ग्रहणे द्वन्द्वे नपुंसकता स्यात्परवल्लिङ्गापवाददस्य प्रकरणस्येति दिक् ॥ इति तत्पुरुषः ॥

* * *

शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ॥

अधिकारोऽयम् । द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ शिष असर्वोपयोगे कर्मणि घञ् । अत्र वृत्तिकृत् । यत्रान्यसमासो नोक्तः स शेष इत्याह । येषां पदानां यस्मिन्नर्थेऽव्ययीभावादिसंज्ञकः समासो न विहितः स शेष इत्यर्थः इति हरदत्तो व्याख्यत् एतच्च प्राक्कडारात्परं कार्यमिति पाठाभिप्रायेण बोध्यम् । अस्मिंस्तु पक्षे शेषग्रहणाभावे उन्मत्तगङ्गमित्यत्र परत्वाद्बहुव्रीहिः स्यान्निरवकाशत्वाच्चाव्ययीभाव इत्युन्मत्तगङ्ग इत्याद्यनिष्टं प्रसज्येत आकडारादेकेति पाठाभ्युपगमपक्षे त्वेकसंज्ञाधिकारेणैवोन्मत्तगङ्गमित्यादिसिद्धेः शेषग्रहणं व्यर्थं निरवकाशतयाऽव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधादतस्तत्रापि प्रयोजनमाह । द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति । शेषाधिकारस्थबहुव्रीहेरेव शेषाद्विभाषेति कप्रत्ययो नान्यस्माद्बहुव्रीहेरित्येतदर्थमपि शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् । यस्य त्रिकस्येति । यद्यपि प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेत्युक्तं तथापि द्वितीया श्रितादिभिरितिवत्प्रथमा केनचित्सह समस्यत इति नोक्तमित्यर्थः । वार्तिककृता प्रथमयेत्युक्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति वा । प्रथमान्तमिति । कण्ठेकाल इत्यादिबहुव्रीहिस्तु ज्ञापकसाध्य इति भावः । अन्यस्य पदस्यार्थे इति । समस्यमानपदातिरिक्तस्य पदस्यार्थे इत्यर्थः । पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः कर्मकर्त्रादिरभिधीयते प्रथमान्तेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रम् । यद्यपि लिङ्गपक्षे संख्या प्रत्ययार्थस्तथापि तस्याः प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणत्वान्न प्रकृत्यर्थोपस-

अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ॥

अनेकं प्रथमान्तमन्यपदर्थे वा समस्यते स बहुव्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च

र्जनकः प्रत्ययार्थः प्रथमान्तस्यास्ति । एवं च द्वितीयान्तार्थे इति फलितम् । तदाह । अप्रथमाविभक्त्यर्थे इति सप्तानेति । एतच्च शेषग्रहणाल्लब्धम् । अनेकं किं बहूनामपि यथा स्यादेतच्च सूत्र एव स्फुटीभविष्यति । अनिज्विधौ केवलग्रहणं ज्ञापकीकृत्यानेकग्रहणमिह सुत्यजमित्याहुः । अन्यग्रहणं किम् । बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागो यथा विज्ञायेत स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वादन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधते असति त्वन्यग्रहणे कण्ठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे बहूनां समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थ इवान्यपदार्थेपि नीलोत्पलमर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत । पदग्रहणं किम् । वाक्यार्थे मा भूत् । ग्राहवती नदी इह मा स्नासीरिति वाक्यार्थो गम्यते । अर्थग्रहणं किम् । यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसंभवादेव पदार्थे भविष्यति । अत्राहुः प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थाभिधानं यथा स्यादन्यथा प्राधान्यात्प्रत्ययार्थमात्रं गृह्येत इष्टापत्तौ तु चित्रगुरित्येतत् षष्ठ्यर्थसंबन्धमात्रपरं स्यात्तथा च देवदत्तादेस्सामानाधिकरण्यं न स्यादिति । अत्रेदमवधेयम् सुपेत्येतन्नानुवर्तते तेन त्वनेकं प्रथमान्तं मिथस्समस्यत इति पर्यवसन्नोर्थः । एवं च द्विपदबहुव्रीहिरबाध एव ये तु सुप्सुपेत्यनुवर्त्य अनेकं सुबन्तं सुपा सहेति व्याचक्षते तेषां तु द्विपदबहुव्रीहिर्दुर्लभ एवेति । द्वितीयादिविभक्त्यर्थे क्रमेणोदाहरति । प्राप्तमित्यादि ।

फलितम् । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोनड्वान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥

ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकं विग्रहार्थः । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः । विग्रहवाक्ये स इति प्रयोगे तु तस्याप्ययमेवार्थः । अनडुत्कर्तृकोद्वहनकर्मीभूतो रथः । रथकर्मकोद्वहनकर्ता तु समासार्थः । रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्मीभूतः पशुः । संप्रदानं तु समासार्थः । स्थाल्यवधिकोद्धरणकर्म ओदनः । ओदनकर्मकोद्धरणावधिः स्थाली समासार्थ इत्यादि । इह कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा । ननु वाक्ये धात्वर्थं प्रति क्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुः कर्मणो वा विशेष्यत्वाद्वृत्तावपि तथैवोचितेति प्राप्तोदकोढरथादौ उदककर्तृकप्राप्तीत्यादिवर्णनं तु न युज्यते इति चेदुच्यते । एकार्थीभावादिभिर्वृत्तौ विशिष्टार्थविषयशक्त्यन्तरमेव स्वीक्रियते न त्ववयवशक्तिः इति नानुपपत्तिः । व्यपेक्षावादिभिस्त्वगत्या भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या । किं च कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैव नामार्थत्वादुदकस्य तदभेदो वाच्यस्स च बाधितः न हि कर्तृविशिष्टा प्राप्तिरुदकमिति संभवति । अत एव बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवमित्यादिना समर्थसूत्रे एकार्थीभावपक्ष एव प्रबल इत्यवोचाम । प्रथमार्थे तु नेति । शेषपदेन वा अन्यपदार्थइत्यनेन वा अतिप्रसङ्गवारणात्प्रथमाविभक्त्यर्थइतिवचनं न कर्तव्यमिति भावः । व्यधिकरणानामित्यादि । इह शेषपदेनैव वारितोतिप्रसङ्ग इति समानाधिकरणानाम्बहुव्रीहिरित्यपि न कर्तव्यमिति भावः । यत्रान्यसमासो नोक्तः स शेष इति । वृत्तिकारादीनां मते तु प्रथ-

प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ * ॥ प्रपतितपर्णः प्रपर्णः ॥ नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ * ॥ अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु[१] । ६ । ३ । ३४ ॥

भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपातनात्पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर उङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य

मीन्तानामेव बहुव्रीहिरित्यलाभात्कर्तव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यम् । प्रादिभ्य इति । प्रादिभ्यः परं यद्धातुजं तदन्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्व्याख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः । वाच्येति । इदं तु वाचनिकम् । पूर्वपदान्तरगतस्योत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः । एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्य सुत्यजम् । नञोऽस्त्यर्थानामिति । नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिर्व्याख्येयः अस्त्यर्थवाचिनां तु लोप इत्यर्थः । अस्त्यर्थानां किम् । अनुपनीतपुत्रः । नञः किम् । निर्विद्यमानपुत्रः । नन्विह सुपेत्यननुवृत्तावपि सुबित्येतदनुवर्तते तथा चास्तिक्षीरेति प्रयोगो दुर्लभ इत्याशङ्क्य तं साधयति । विभक्तिप्रतिरूपकमिति ।

स्त्रियाः पुंवत् ॥ निपातनादिति । एतच्च पूर्वत्रापि योज्यमन्यथा व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः स्वरसतो न सिध्येत् । लुगिति । अनूङिति प्रथमान्तम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमेति हरदत्तः । एवं च सूत्रे केषांचिदनुङः समानाधिकरण इति षष्ठ्यन्तपाठोऽसांप्रदायिक इति भावः । तुल्य इत्यादि । भाषितः पुमान् यस्मिन्नित्यादिव्याख्यानादयमर्थो लभ्यत इति तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमित्यत्रोपपादितम् । यद्यत्र भाषितः पुमान्येन

---

[१] अयं गणो मूल एवोक्तः ॥

शब्दस्य पुंवाचकस्यैव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे । चित्रा अस् गो अस् इत्यलौकिकविग्रहे चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । चित्रा जरता गावो यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्राजरतीगुः । जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घातन्वीजङ्घः । तन्वीदीर्घाजङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् । पूर्वपदत्वाभावात् उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चर-

---

तद्भाषितपुंस्कमित्युच्येत तर्हि कुटीभार्यः द्रोणीभार्य इत्यादावतिप्रसङ्गः स्याद्भवति हि कुटशब्दो घटे पुंलिङ्गो गेहे तु स्त्रीलिङ्गः द्रोणशब्दस्तु परिमाणविशेषे पुंलिङ्गो गवादन्यां तु स्त्रीलिङ्ग इति । ऊङभावो यस्येति । यदि तु ऊङोन्योनूङिति पर्युदासः स्यात्तर्हि टाबाद्यन्तमेव गृह्येत ततः किमिति चेद् दरदोपत्यं दारदः द्व्यञ्मगधेत्यण् तस्य स्त्रियामतश्चेति लुक् दरद् सा चासौ वृन्दारिका च दारदवृन्दारिकेत्यादि न सिध्येत् । न ह्यत्र दर्शनीया भार्या यस्य दर्शनीयभार्य इत्यादाविव स्त्रीप्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः । ननु कोपधाया ऊङस्त्वित्येव सूत्र्यतामिति चेन्न । बाधकबाधनार्थेन पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन वामोरूभार्येति कर्मधारये पुंवद्भावापत्तेः पृथक्प्रतिषेधसामर्थ्यात्सिद्धान्ते तु न दोषः । स्त्रिया इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययपरतां वारयति । स्त्रीवाचकस्येति । स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भाव इत्युक्ते तु स्त्रीप्रत्ययलोप इत्यर्थः पर्यवस्यतीति दारदवृन्दारिकेति न सिध्येत् । किं च पटुभार्य इत्यत्र उत्तरपदनिमित्ताया ङीषो निवृत्तेर-

मावयवे रूढः पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । आनङ् ऋत इत्यत्र यथा । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव । चित्राजरद्गुरित्यादि । अतएव चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेपि चित्राजरद्गुरितिभाष्यम् ।

वः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाद्गुण् स्यात् । अपि च वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डा वतण्डाचेति यञ् लुक्, स्त्रियामिति तस्य लुक् । शार्ङ्गरवादित्वान् ङीन् वतण्डी चासौ वृन्दारिका च वातण्ड्यवृन्दारिका । अत्र पुंवद्भावेन ङीनो निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाल्लुक् स्त्रियामिति यञो लुक् प्रसज्येतेति भावः । ह्रस्व इति । अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् प्रथमानिर्दिष्टमित्येकविभक्ति चेति वा गोशब्दस्योपसर्जनत्वादिति भावः । चित्रा असीति । अन्तरङ्गानपीतिन्यायादिह पूर्वसवर्णदीर्घो न प्रवर्तते अन्यथा एकादेशस्य परादित्वेन सुपो लुकि चित्रगुरित्यत्र अकारो न लभ्येतेति भावः । नेहेति । अत्रैव सूत्रे पट्वीमृद्व्यो भार्ये अस्येति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहौ पट्वीमृदुभार्य इति भाष्योदाहरणादिति भावः । आनङिति । तथा च समर्थसूत्रे भाष्ये होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र चतुर्णां द्वन्द्वे तृतीयस्यानङ् उदाहृतः । पूर्वपदाक्षेपे तु न सिध्येत् न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं होतुरेव पूर्वपदत्वादिति भावः । अत एवेति । पूर्वपदानामनाक्षेपादेवेत्यर्थः । चित्राजरदिति । द्वन्द्वान्तर्गतजरच्छब्दस्योत्तरपदत्वेऽप्यसमानाधिकरणत्वान्न टापो निवृत्तिः । न चैवमपि द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्य समानाधिकरणोत्तरपदपरत्वात्पुंवद्भावे टाब्निवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । द्वन्द्वान्तर्गतचित्राजरच्छब्दयोः स्त्रीप्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं

कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत् । जरच्चित्रगुः । कर्मधायोत्तरपदे तु चित्रजरद्गवीकः । स्त्रियाः किम् । ग्रामणि कुलं तत्र दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कात्किम् । गङ्गाभार्यः । अनूङ् किम् । वामोरूभार्यः । समानाधिकरणे किम् । कल्याण्या माता कल्याणीमाता । स्त्रियां किम् । कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्यणीप्रधानः । पूरण्यां तु ॥

अप् पूरणीप्रमाण्योः । ५ । ४ । ११६ ॥

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः ।

भाषितपुंस्कत्वेपि द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्यातथात्वात् । द्वयोरपीति । पूर्वपदान्तर्गतमुत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः । जरच्चित्रेति । पूर्वकालैकेति समासः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया जरद्ग्रहणेन जरतीशब्दस्यापि ग्रहणात् । चित्रजरद्गवीक इति । जरती चासौ गौश्च जरद्गवी गोरतद्धितेति टचि टित्वान् ङीप् । चित्रा जरद्गवी यस्येति बहुव्रीहौ नद्यृतश्चेति वक्ष्यमाणः कप् । वामोरूभार्य्य इति । संहितशफलक्षणवामादेश्चेत्यूङ् । प्रधानमिति । भावल्युडन्तं नित्यनपुंसकम् ॥

पञ्चमीति । तस्य पूरण इति डट् नान्तादसंख्यादेरिति डटो मडागमष्टिड्ढेति ङीप् । प्रमाणीति । करणे ल्युट् तदन्तस्य विशेष्यनिघ्नत्वात् स्त्रियां ङीप् । कथं तर्हि प्रमाणायां स्मृतान्निति शाबरभाष्यमिति चेदत्र भाट्टाः । प्रमाणमयते याति मूलभूतां श्रुतिं यतः । क्विबन्तादयतेस्तस्मात्प्रमाणास्मृतिरुच्यते । इत्याहुः । तत्रायतेः क्विपि ह्रस्वस्य पिति कृतीति

पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप् प्रत्ययस्य प्रधानपूरण्यामेव। रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या। अन्यत्र तु ॥

नद्यृतश्च । ५ । ४ । १५६ ॥

नद्युत्तरपदादृदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप् स्यात्। पुंवद्भावः ॥

केऽणः । ७ । ४ । १३ ॥

के परेऽणो ह्रस्वः स्यात्। इति प्राप्ते ॥

न कपि । ७ । ४ । १४ ॥

कपि परे ह्रस्वो न स्यात्। कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम्। बहुकर्तृकः। अप्रियादिषु किम्। कल्याणीप्रियः। प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता वामा अबला तनया प्रियादिः। सामान्ये नपुंसक-

---

तुक्ति टाप् दुर्लभस्तथाप्यागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुडिति बोध्यम्। क्विबिवाचरति क्विप् विजित्यर्थ इति वा व्याख्येयम्। अन्ये तु प्रमाणं वेदस्तद्वदाचरतीत्याचारक्विबन्तात्प्रमाणशब्दात्पचाद्यचि टाबित्याहुः। प्रधानपूरण्यामेवेति। प्रधाने कार्यसंप्रत्ययान्न्यायसिद्धमिदम् ॥

नद्यृतः ॥ तपरत्वं स्पष्टार्थम्। नद्युत्तरपदादिति। नद्यन्तादिति नोक्तं कप्प्रत्ययेन सह समासे कृते बहुव्रीहेरनद्यन्तत्वात्। उत्तरपदं तु नद्यन्तं भवत्येव समासे अन्तस्समासान्तइति पक्षाश्रयणादिति बोध्यम् ॥

दृढमिति। पदार्थनिवृत्तिमात्रपरत्वेनात्र दृढशब्दप्रयोगान्न लिङ्गविशेषविवक्षेति भावः। लिङ्गविशेषविवक्षायां तु

म् । दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढा भक्तिः ॥

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः । ६ । ३ । ३५ ॥

तसिलादिषु आकृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय । त्रतसौ । तरप्तमपौ । चरट्जातीयरौ । कल्पप्देशीयरौ । रूपप्पाशपौ । थाल् । तिल्थ्यनौ । बह्वीषु बहुत्र बहुतः । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । घरूपेति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते । पट्वितरा । पट्वितमा । पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा ।

दृढाभक्तिरित्यादिसिद्धये प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठः ॥

तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेष्विति । पञ्चम्यास्तसिलित्यारभ्य संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजित्येतत्पर्यन्तेष्वित्यर्थः । अव्याप्त्यतिव्याप्तिवारणायेति । वृकतिरजथ्या बह्वृश इत्यत्राव्याप्तिस्तसिलादिकृत्वसुच्पर्यन्तेषु तिल्थ्यन्शसां पाठाभावात् । पट्वीदेश्या शुभ्रारूप्य इत्यत्रातिव्याप्तिः । ईषदसमाप्ताविति देश्यस्य षष्ठ्या रूप्यस्य चेति रूप्यस्य च तत्र पाठात्तन्निवारणाय परिगणनमित्यर्थः । परिगणितान् त्रतसादीन् क्रमेणोदाहरति । बह्वीष्विति । यद्यपि बह्वादिषु ङीषो वैकल्पिकत्वात्तदभावे बहुत्रेत्यादि सिध्यति तथापि पक्षे बह्वीत्रेत्याद्यनिष्टवारणायेदम् । ततस्त्रेति प्राचोक्तमुदाहरणमत्रोपेक्षितम् । सर्वनाम्नां वृत्तिमात्र इत्यनेन गतार्थत्वादिति मनोरमायां स्थितम् । पट्वितरेति । प्राचा तु पटुतरेत्युदाहृतं तत्प्रामादिकमिति भावः । पटुचरीति । भूतपूर्वे चरट् । पटुजातीयेति । प्रकारवचने जातीयर् । दर्शनीयरूपेत्यादि । प्रशंसायां रूपप् । याप्ये पा-

दर्शनीयपाशा । बहुथा । प्रसस्ता वृकी वृकतिः । अजाभ्यो हिता अजथ्या । शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥*॥ बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अल्पाभ्यो देहि अल्पशः ॥ त्वतलोर्गुणवचनस्य ॥ * शुक्लाया भावः शुक्लत्वम् । गुणवचनस्य किम् । कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वम् । शरदः कृतार्थतेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् । भस्याढे तद्धिते ॥ * ॥ हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । अढे किम् । रौहिणेयः । स्त्रीभ्यो ढ-

शप् । बहुथेति । प्रकारवचने थाल् तत्र हि किंसर्वनामबहुभ्य इत्यधिकृतम् । वृकतिरिति । वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसीति तिल् । अजथ्येति । अजाविभ्यां थ्यन् । शसीति । बह्वल्पार्थादिति यश्शस् स तसिलादिषु ज्ञातव्य इत्यर्थः । त्वतसादिषु परिगणनं कर्तव्यमिति यावत् । त्वतलोर्गुणवचनस्य गुणस्येति वक्तव्ये वचनग्रहणं प्रसिद्धगुणपरिग्रहार्थम् । अतस्तथैवोदाहरति । शुक्लत्वं शुक्लतेति । नन्विह जातिसंज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुण इति यत्प्राचीनैरुक्तं तत्स्वीकर्तव्यमन्यथा निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता । सा मुमोच रतिदुःखशीलतामित्यादिषु पुंवद्भावाप्रवृत्त्या दीर्घश्रवणं स्यादित्यत आह । सामान्ये नपुंसकमिति । एवं च नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीदित्यादि प्रयोगो निर्बाध इति भावः । हास्तिकमिति । अचित्तहस्तिधेनोरिति ठक् । न चात्र यस्येति लोपेन निर्वाहस्तस्यासिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वादचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्च नस्तद्धित इति टिलोपानापत्तेः । न च ठक्छसोश्चेत्यनेनवात्र पुंवद्भावसिद्धिः शङ्क्या । छसा साहचर्याद्भवतष्ठक्छसावित्यस्यैव ठकस्तत्र ग्रहणात् । नापि जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधः शङ्क्यः । अस्मादेव-

गिति ढोऽत्र गृह्यते। अग्नेर्ढगिति ढकि तु पुंवदेव। अग्नायी देवतास्य स्थालीपाकस्याग्नेयः। सपत्नीशब्दस्त्रिधा। शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वान् ङीन्नेकः। समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः। स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः। आद्ययोः शिवाद्यण्। सपत्न्या अपत्यं सापत्नः। तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव न त्वण्। शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात्सापत्यः॥ ठक्छसोश्च॥ *॥ भवत्याश्छात्रा भावत्काः।

भाष्योदाहरणात्सौत्रस्यैव निषेधो न त्वौपसंख्यानिकस्येति ज्ञापनात्। रौहिणेय इति। रोहितशब्दाद्वर्णादनुदात्तादिति ङीब्नकारौ। सति तु पुंवद्भावे तयोर्निवृत्तौ रौहितेय इति स्यादिति भावः। गृह्यत इति। व्याख्यानादिति शेषः। अग्नायीति। अग्निशब्दाद् वृषाकप्यग्नीति स्त्रियां ङीबैकारादेशौ आग्नेय इति। पुंवद्भावाभावे तु आग्नायेय इति स्यादिति भावः। शत्रुपर्यायादिति। अत्र च व्यन् सपत्ने इति निर्देशो लिङ्गम्। रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृद इत्यमरः। विवाहनिबन्धनमिति। तज्जन्यसंस्कारविशेषविशिष्टे रूढमित्यर्थः। सापत्न इति। अभाषितपुंस्कत्वात्। द्वितीयस्य पुंवद्भावो न भवति। सति च पुंवद्भावे नकारादेशाभावात्सापत इति स्यादाद्यस्य तु पुंवद्भावेपि सापत्न इत्येव भवतीति भावः। रूढयोरेवेति। आद्यशब्दो रूढः द्वितीयस्तु योगरूढस्तेन समानः पतिर्यस्या इति विग्रहो न विरुध्यत इति दिक्। ठक्छसोश्च। अभत्वार्थ आरम्भः। भावत्का इति। भवतष्ठक्छसौ ठावस्थायामेव पुंवद्भावे कृते ठ-

भवदीयाः। एतद्वार्तिकमेकतद्धिते चेति सूत्रं च न कर्तव्यम्। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात्। सर्वमयः। सर्वकाम्यति। सर्विका भार्या यस्य सर्वकभार्यः।

स्येक इति इकादेशं बाधित्वा तान्तलक्षणः कादेशः। नन्विकादेशे भत्वाद् भस्याढ इति पुंवद्भावे सति कादेशप्रवृत्त्या रूपसिद्धौ किमत्र ढग्रहणेन नैवम्। मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रेवाल्विधित्वेन स्थानिवद्भावायोगात्सन्निपातपरिभाषया वा कादेशप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वादतष्ठक्छसो रिति ढग्रहणं कर्तव्यमेव। भवदीया इति। छसः सित्करणात्सिति चेति पदसंज्ञा। तेनात्र जश्त्वं भवति। एवं च पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधाद्भस्याढ इत्यस्याप्रवृत्त्या वार्त्तिके छस्ग्रहणं कृतम्। भाष्यकारेष्ट्येति। अनेन सूत्रवार्त्तिकयोरुक्तिसम्भवो ध्वनितः। उत्तरं दृष्ट्वा पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात्। निष्कर्षे तु व्यर्थमेवेत्याह। गतार्थत्वादिति। इष्टेरुदाहरणान्याह। सर्वमय इत्यादिना। तत आगत इत्यर्थे मयड्वेति मयट्। तसिलादिषु मयडादेरपरिगणितत्वात्तेनेदं न सिध्यतीति भावः। सर्वकभार्य इति। न च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेण गतार्थता न कोपधाया इति निषेधात्। न चास्यापि तेन निषेधः शङ्क्यः। स्त्रियाः पुंवदित्यादिप्रकरणोक्तस्यैव तेन निषेधात्। अस्या इष्टेस्तु तस्मिन् प्रकरणे असमाविष्टत्वात्। न च वृत्त्यन्तर्गतस्य सर्वनामत्वाभावात्पुंवद्भावो न भवेदिति वाच्यम्। वचनारम्भसामर्थ्यात् सौत्रग्रहणाद्वा कचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावेपि पुम्वद्भावाभ्युपगमात्। अत एवोत्तरपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेपि पुंवद्भावः। सर्वा नाम काचित्तस्याः पुत्रः सर्वापुत्र इत्यत्र तु नातिप्रसङ्गः, संज्ञोपसर्जन-

सर्वप्रिय इत्यादि। पूर्वस्यैवेदं भस्यैषाढेति लिङ्गात्। तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न। सर्विका। सर्वाः॥ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु १॥ * ॥ कुक्कुट्या अण्डम् कुक्कुटाण्डम्। मृग्याः पदं मृगपदम्। मृगक्षीरम्। काकशावः॥

योः सर्वादिगणबहिर्भूतत्वेन वृत्तेः पूर्वमप्यसर्वनामत्वात्। सर्वप्रिय इति। स्त्रियाः पुंवदित्यत्र प्रियादिपर्युदासो यूपवतीप्रिय इत्यादावुपयुज्यत इति भावः। तदितरा तदन्येत्यादावुत्तरपदेति प्रसङ्गमाशङ्क्याह। पूर्वस्यैवेति। वृत्तिघटकानेकभागमध्ये किंचिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः। लिङ्गादिति। अन्यथा एषा द्वा एतयोः कात्पूर्वस्य आपि विधीयमानमित्वं निर्विषयं स्यादिति भावः। दक्षिणपूर्वा दिगिति भाष्योदाहरणमपीह लिङ्गमिति बोध्यम्। यत्तु प्राचा सर्वनाम्नः समा[illegible] स्याप्र[illegible]क्तम्। यच्च व्याचख्युः वार्तिकार्थमनुवदति सर्वना[illegible]दिनेति तत्प्रामादिकम्। वृत्तिमात्रे इति पाठस्यैव भाष्यारूढत्वात् सर्वमयः सर्वकाम्यतीत्युक्तोदाहरणासिद्धिप्रसङ्गाच्च वार्त्तिकार्थमित्याद्यपि प्रामादिकमेव वार्त्तिकग्रन्थे एतदभावात्। न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रइत्येतद्वार्त्तिकमेव न तु भाष्यकारेष्टिरिति शङ्क्यम्। ठक्छसोरिति वार्त्तिकस्य निरालम्बनत्वापत्तेः। भाष्यकारेष्टत्वे तु वार्त्तिकस्योक्तिसंभव उक्त एव प्राक्॥

---

१ कुक्कुटी, मृगी, काकी, अण्ड, पद, शाव, भ्रूकुंस, कुटी, इति, कुक्कुट्यादि अण्डादिषु॥

क्यङ्मानिनोश्च । ६ । ३ ३६ ॥

एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनीवाचरति श्येतायते । स्वभिन्नां कांचिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः ॥

न कोपधायाः । ६ । ३ । ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रियाः न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी ॥ कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् ॥ * ॥ नेह पाका भार्या यस्य स पाकभार्यः ॥

क्यङ्मा ॥ एतायत इत्यादि । कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङि पुंवद्भावे कृते एतश्येतयोरकृत्सार्वेति दीर्घः । मानिन्ग्रहणम् समानाधिकरणार्थमस्वार्थं चेत्याशयेन यथाक्रममुदाहरति । स्वभिन्नामित्यादिना । दर्शनीयमानिनीति । मन इति णिनिः । नान्तत्वान् ङीप् । या त्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र स्त्रियाः पुंवदित्येव सिद्धम् । एकस्या अपि ईप्सिततमत्वव्यापाराश्रयत्वविवक्षाभेदेन कर्मत्वकर्तृत्वयोस्सत्वेपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्याविघातादिति भावः ॥

पाचिकाभार्य इति । पचतीति पाचिका ण्वुल् । युवोरित्यकादेशे टापि प्रत्ययस्थादितीत्वम् । रसिकाभार्य इति । रसोऽस्त्यस्या इति रसिका अत इनिठनाविति ठन् । मद्रिकायत इति । क्यङ्मानिनोश्चेति पुंवत्त्वप्राप्तिः । मद्रेषु भवा मद्रिका । मद्रवृज्योः कन् । सति तु पुंवद्भावे इत्वं न श्रूयेतेति भावः । तद्धितवुग्रहणमिति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः प्रत्येकं संबध्यते तद्धितग्रहणं वुग्रहणं चेत्यर्थः । पाका भार्येति । अर्भकपृथुकपाका वयसीति कप्रत्ययान्तोयमुणादिषु निपातितः । न चायं

संज्ञापूरण्योश्च। ६।३।३८॥
अनयोर्न पुंवत्। दत्ताभार्यः। दत्तामानिनी। दानक्रिया-
निमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्क-
त्वमस्ति। पञ्चमीभार्यः। पञ्चमीपाशा॥
वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्याऽरक्तविकारे। ६।३।३९॥
वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविका-
रार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत्। माथुरीयते। माथुरीम्मानिनी।
वृद्धिनिमित्तस्य किम्। मध्यमभार्यः। तद्धितस्य किम्।
काण्डलावभार्यः। वृद्धिशब्देन किम्। तावद्भार्यः रक्ते तु
काषायी कन्था यस्य स काषायकन्थः। विकारे तु हैमी मु-

तद्धितस्य क्रकारो नापि वोः। वयसि प्रथमइति ङीपं बाधित्वा अजादित्वाट्टाप्॥

संज्ञापूरण्योश्च॥ यत्तु दत्तायते इति क्यङन्तमपि वृत्त्यादिषूदाहृतं तत्तु विशेषाभावादिहोपेक्षितम्। पञ्चमीपाशेति। याप्ये पाशप्। तसिलादिष्विति प्राप्तिः॥

वृद्धिनिमित्तस्य॥ स्रौघ्नीति। स्रुघ्ने भवा। तत्र भव इत्यणि टिड्ढेति ङीप्। माथुरीयतइति। मथुरायां भवा माथुरी। सेवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङिति क्यङ्। मध्यमेति। मध्ये भवा मध्यमा। मध्यान्म इति मः। काण्डलावेति। काण्डं लुनातीति काण्डलावी कर्मण्यण्। कृदयम्। तावदिति। तत्परिमाणमस्यास्तावती। यत्तदेतेभ्य इति वतुप्। आसर्वनाम्न इत्याकारो न वृद्धिशब्देन विहित इति भावः। काषायीति। कषायेण रक्तेत्यर्थे तेन रक्तं रागादित्यणि ङीप्। हैमीति। हेम्नो विकार इत्य-

द्रिका यस्येति हैमसुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौवश्वभार्यः ॥

स्वाङ्गाच्चेतः । ६ । ३ । ४० ॥

स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः स्वाङ्गात्किम् । पटुभार्यः । ईतः किम् । अकेशभार्यः ॥ अमानिनीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुकेशमानिनी ॥

जातेश्च । ६ । ३ । ४१ ॥

र्थे अनुदात्तादेश्चेत्यञ् । फलोपधानेति । निमित्तशब्दः फलोपहितपरः । स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न सिद्ध्येदिति भावः । व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणी । तदधीते तद्वेदेत्यण् । स्वश्वस्यापत्यं स्त्री सौवश्वी तस्यापत्यमित्यण् । उभयत्र णित्वात्प्राप्ता आदिवृद्धिर्नय्वाभ्यामित्यनेन निषिध्यत इति नायं वृद्धिं प्रति फलोपहितः किं तु स्वरूपयोग्यः । यद्यप्यैजागमनिमित्तत्वाद्वृद्धिं प्रति फलोपहितोपि भवत्ययं तद्धितस्तथापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति न भवतीति भावः । अत्र व्याचक्षते सूत्रे निमित्तशब्दः फलोपहितपरः अन्यथा निमित्तग्रहणमनर्थकं स्यात् वृद्धेस्तद्धितस्येत्युक्तेपि निमित्तत्वमेव संबन्ध इति वृद्धिनिमित्तं यस्तद्धित इत्यर्थलाभात् तेन वृद्धिशब्देन विहिता वृद्धिरित्ययमर्थो लभ्यते । अन्यथा फलोपहितपरत्वलाभो निष्फलः स्यादुक्तदोषतादवस्थ्यादिति ॥

सुकेशीति । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति ङीष् । अकेशेति सहनञ्विद्यमानेति निषेधान्ङीषभावः ॥

जातेश्च ॥ यद्यत्र जातेरित्येव विहित इति व्याख्यायेत

जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शूद्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याढ इति तु भवत्येव ॥

संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये । २ । २ । २५ ॥

संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः ।

तर्हि हास्तिकमित्युदाहरणे औपसंख्यानिकस्य नायं निषेध इति भाष्योक्तिर्न संगच्छेत । हस्तिन्शब्दाज्जातेरिति ङीन्न विहितः अदन्तत्वाभावात् । किं तु ऋन्नेभ्य इति ङीब्विहित इति पुंवद्भावनिषेधस्याप्रसक्तेरत आह । जातेः पर इति । एवं च हस्तिनीभार्यः शुनीभार्य इत्यादावपि निषेधः सिध्यतीति भावः । स्त्रीप्रत्यय इति । टाबादिः । प्राचा तु ङीषेवोपात्तस्तदयुक्तमिति ध्वनयन्नुदाहरति । शूद्राभार्य इति । ब्राह्मणीति । शार्ङ्गरवान्ङीन् । प्राचा तु ङीन्न पुंवदिति व्याख्याय ब्राह्मणीभार्य इत्युदाहृतं तद्भ्रमसात् । सौत्रस्यैवेति । व्याख्यानादिति भावः । न कोपधाया इति निषेधस्तु भस्याढइति प्राप्तस्यापि भवत्येव । तेन विलेपिकायाः धर्म्यं वैलेपिकमिति सिद्धम् । अन्यथा महिष्यादिभ्य इत्यणि पुंवद्भावः स्यादिकारोऽत्र न श्रूयेत । एतच्च न कोपधाया इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति ॥

संख्ययेति । सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थवृत्तेश्च विरहात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् । दशानामिति । उपगता दश येषामिति न विगृहीतम् । पूर्वेणैव सिद्धेः । उपदशा इति । उपशब्दः समीपे समीपिनि च वर्तते । आद्ये अव्ययीभावः द्वितीये तु

नव एकादश वेत्यर्थः । बहुव्रीहौ संख्येये इति वक्ष्यमाणो डच् ॥

ति विंशतेर्डिति । ६ । ४ । १४२ ॥

विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याड्डिति । आसन्नविंशाः । विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरविंशाः । अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विरावृत्ता दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः ॥

बहुव्रीहिरिति विवेकः । नव एकादश वेत्यर्थ इति । संख्याद्वारकसंबन्धस्यान्तरङ्गत्वादिति भावः । तेन दशानां वृक्षादीनां समीपे ये सन्ति गवादयस्ते उपदशा इति न प्रयुज्यन्ते ॥

सूत्रे तीति लुप्तषष्ठीकमित्याशयेनाह । तिशब्दस्येति । विंशा इति । इह तिलोपोत्तरमतो गुण इति पररूपमेव न तु टिलोपः तिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् । न चात्र पररूपमपि न स्यात्तिलोपस्य स्थानिवत्त्वादिति शङ्क्यम् । अज्झलादेशोऽजादेशो न भवतीत्यचः परस्मिन्नित्यस्याप्रवृत्तेः । स्थानिवदादेश इति तु न प्रवर्ततएव शास्त्रीये कार्ये कर्तव्ये तत्प्रवृत्तिर्न तु विघातार्थमिति सिद्धान्तात् । विंशतेरिति । इहापि आसन्ना विंशतिर्येषामिति न विगृहीतमुक्तयुक्तेः । अदूरेत्यादि । अदूरास्त्रिंशतः अधिकाश्चत्वारिंशत इति विग्रहौ बोध्यौ । द्वित्रा इति । वार्थेयं बहुव्रीहिः । स च वार्थो न विकल्पः पक्षे द्विवचनस्याप्यापत्तेः किं तु संशयः । स चानियतसंख्याविमर्शी । तत्र च त्रयोपि सर्वदा भासन्त इति तदपेक्षं बहुवचनमेव । आनयनादिक्रियान्वयस्तु द्वयोस्त्रयाणां वेत्यनियत एवेत्याहुः । द्विरावृत्ता इति । सुजर्थे बहुव्रीहिरित्यर्थः । वृत्तौ तु सुजर्थान्तर्भावेणैकार्थीभावाश्रयणात्सुचोप्रयोगः । संख्ययेति किम् । चत्वारो ब्राह्मणाः । अव्ययेत्यादि किम् । ब्राह्मणाः पञ्च ।

दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ॥

दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्चान्तरालं दिक् ।

तत्र तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ॥

सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते ॥

अन्येषामपि दृश्यते । ६ । ३ । १३७ ॥

संख्येयेति किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् । संख्यार्थेयं संख्येति न समासः । आदशतः संख्याः संख्येये वर्तते न तु संख्यायाम् । विंशत्याद्यास्संख्यास्तु संख्येयसंख्ययोर्वर्तन्ते । यदा तु संख्येये विंशतिशब्दस्तदा भवत्येव समासः । अधिकविंशा इति ॥

तत्र तेनेदम् ॥ ग्रहणविषय इति । गृह्यते इति ग्रहणं केशादिस्तद्विषयो वाच्यो ययोस्ते सरूपे । प्रह्रियन्ते अनेनेति प्रहरणं दण्डादि तद्विषयो वाच्योययोरिति प्राग्वत् । कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च । ननु ग्रहणविषये सप्तम्यन्ते समस्येति प्रहरणविषये तृतीयान्ते चेत्यादिविषयविशेषः सूत्राक्षरैः कथं लभ्यते इत्यत आह । इतिशब्दादिति । स हि लौकिकीं विवक्षां दर्शयति । लोके केशाकेशीत्यादिप्रयोगे यावानर्थः प्रतीयते तावत्यर्थे बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ अत्र प्राचा दण्डिग्रहणात्कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घत्वमात्वं वानचीत्युक्तं तत्र आत्वं वेत्यपाणिनीयमत एव मुष्टामुष्टीत्युदाहरणमप्यप्रामाणिकमेवं एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् ॥

दीर्घ इत्यनुवर्तते । इचि कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच् समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तन्दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ॥

ओर्गुणः । ८ । ४ । १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाहूबाहवि । ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुं तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम् । सरूपे इति किम् । हलेन मुसलेन ॥

ओर्गुणः ॥ तद्धिते किम् । पट्वी । वाय्वोः । गुणोक्तिरिति । यद्यप्योरोदिति सूत्रितेऽपि भस्य तद्धित इत्येवं रूपं संज्ञापूर्वकत्वमस्त्येव । तथापि विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः । यद्यपि ओदिति तपरस्तत्कालस्य संज्ञकं तथापि इह तकार उच्चारणार्थस्तपरत्वे फलाभावात् । ओरो इत्येव वास्तु स्वं रूपं शब्दस्येति तु प्रत्याख्यातमिति भावः । स्यादेतत् । तपरस्तत्कालस्य संज्ञा भवतीति गुरोरनृत इति प्लुतनिषेधस्यापि संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वात् क्लृप्तशिखेत्यत्र प्लुतसिद्धये ऋलृक्सूत्रे ऋकारात्पृथक् लृकारोपदेशो व्यर्थः । सावर्ण्ये सत्यप्युक्तरीत्या लृकारस्य प्लुतसिद्धेरनित्यत्वज्ञापनस्य निष्फलत्वान्न चैवमपि ऋदितां लृदित्कार्यं लृदितामृदित्कार्यं च वारयितुमनित्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति वाच्यम् । राजृभ्राजृगम्लृशक्लृ इति पृथगनुबन्धकरणसामर्थ्यान्नाग्लोपि-

तेन सहेति तुल्ययोगे। २। २। २८॥

तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत्॥

वोपसर्जनस्य। ६। ३। ८२॥

बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा। पुत्रेण सह सपुत्रः सह-

शास्वृदितां लृदितः परस्मैपदेष्विति पृथगनुवादसामर्थ्याच्च तत्कार्याणामसांकर्यसिद्धिरिति चेदत्राहुः। गुरोरनृत इत्यनेन ऋच्छिन्नस्य गुरोः प्लुतविधानादनृत इत्येतदनूद्यमानगुरुविशेषणत्वेनानुवादरूपमेव न तु विधेयसमर्पकसंज्ञारूपं पदमिति ऋत्स्थानिकप्लुतनिषेधस्यानित्यत्वासिद्ध्या क्लृ३प्तशिखेत्यत्र प्लुतो न सिध्यति। ततश्च तत्सिध्यर्थमुक्तज्ञापनायोभयोपदेश आवश्यक इति। अन्ये तु ऋकारात्पृथक् लृकार उपदेष्टव्य एव ऋकारोपदेशेन लृकारस्यालाभात्। न च ऋलृवर्णयोर्मिथस्सावर्ण्यमिति वचनात् तल्लाभः शङ्क्यः वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतोप्रवृत्तेरित्याहुः॥

तेन सहेति॥ तुल्ययोगे किम्। सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी। इह सह शब्दो न तुल्ययोगवचनः। भारवाहनक्रियायां तु पुत्राणामनन्वयात्। किं तु विद्यमानवचनः दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः। एतच्च सहशब्दस्य विद्यमानार्थत्वमप्यस्तीति वक्तुमुक्तम्। प्रत्युदाहरणशरीरं तु सह पुत्रैरियंवेति बोध्यम्। तृतीया तु सह युक्तइत्यनेनैव॥

वोपसर्जनस्य॥ उपसर्जनस्येति न सहस्य विशेषणम् अव्यभिचारात्। किं तूत्तरपदेन सन्निधापितस्य समासस्य। तच्चावयवद्वारकम्। उपसर्जनसर्वावयवकस्य समासस्येत्यर्थः। तदेतत्फलितमाह। बहुव्रीहेरिति। तेनेह न सहयुध्वा। सह-

पुत्रो वाऽऽगतः। तुल्ययोगवचनं प्रायिकम्। सकर्मकः। सलोमकः॥

प्रकृत्याऽऽशिषि। ६। ३। ८३॥

सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि। स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय॥ अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्॥ * ॥ सगवे त्साय सहलाय॥

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्। ५। ४। ७३॥

संख्येये यो बहुव्रीहिस्तदन्ताड्डच् स्यात्। उपदशाः। अबहुगणात्किम्। उपबहवः। उपगणाः। अत्र स्वरे विशेषः॥

कृत्वा। राजनि युधि कृञः सहे चेति क्वनिपि उपपदसमासाविमौ। सहस्य सः संज्ञायामित्यतोनुवर्तनादाह। सहस्य सः स्यादिति। प्रायिकमिति। विभाषा सपूर्वस्येत्यादिनिर्देशादिति भावः। सकर्मक इति। विद्यमानकर्मक इत्यर्थः॥

प्रकृत्याशिषि॥ कथं तर्हि यजमानस्य सपुत्रस्य सभ्रातृकस्य सपरिवारस्यायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिरस्त्वित्यादिप्रयोगाः संगच्छन्तइति चेदुच्यते। ऐश्वर्याभिवृद्धिरस्त्विति। भवन्तोनुब्रुवन्त्वित्येतत्प्रार्थनावाक्यं न त्वाशीर्वचनम्। यच्चाशीर्वचनं तथास्त्विति तत्र हि सपुत्रकेत्यादि न प्रयुज्यतएवेति न काप्यनुपपत्तिः॥

बहुव्रीहौ संख्येये॥ व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह। यो बहुव्रीहिस्तस्मादिति। उपगणा इत्यत्र डचि सत्यसति च रूपे विशेषो नास्तीत्यत आह। स्वरे विशेष इति। डचि सति चित इत्यन्तोदात्तत्वं स्यादसति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः। न च सत्यपि डचि परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव स्यादिति शङ्क्यम्।

संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः ॥ * ॥ निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् । ५ । ५ ११३ ॥

व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् । दीर्घे सक्थिनी यस्य स दीर्घसक्थः । जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् । दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् ॥

चित इति स्वरस्य सति शिष्टत्वात् । डचश्चित्करणस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । संख्याया इति । संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्य चरमावयवो डज्वक्तव्य इत्यर्थः । एकविंशतिरित्यादौ तु न भवति अन्यत्राधिकलोपादिति वार्त्तिककारोक्तेः ॥

व्यत्ययेन षष्ठीति । एतच्चोपलक्षणं सप्तम्यपि व्यत्ययेनैव । तदाह । स्वाङ्गवाचीत्यादि । अद्रवन्मूर्तिमदित्यादिलक्षणलक्षितं स्वाङ्गं गृह्यते । तेन शोभनाक्षी प्रतिमेत्यादिप्रयोगो निर्बाध एवेत्याहुः । षच् स्यादिति । षो ङीषर्थः । चस्तु चित इत्यन्तोदात्तार्थस्तेनात्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति । स्थूलाक्षेति । स्थूलानि अक्षीणि पर्वाङ्कुराणि यस्यास्सा । प्राचा तु स्थूलाक्षिरिक्षुरिति प्रत्युदाहृतं तन्न । अक्ष्णोदर्शनादित्यचो दुर्वारत्वात् । यदपि समासान्तविधेरनित्यत्वात्स न कृत इति कैश्चिद्व्याख्यातं तदसारम् । एवं हि षजपि तथैव भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसङ्गात् ॥

अङ्गुलेर्दारुणि । ५ । ४ । ११४ ॥

अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दार्वर्थे । पञ्चाङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवधान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या द्व्यङ्गुला यष्टिः । तद्धितार्थे तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् । दारुणि किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः । ५ । ४ । ११५ ॥

आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ॥ नेतुर्नक्षत्रे अप् वक्तव्यः ॥*॥ मृगो नेता यासां ताः मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः ॥

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः । ५ । ४ । ११७ ॥

आभ्यां लोम्नोऽप्स्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ॥

अञ् नासिकायाः सञ्ज्ञायां नसं चास्थूलात् । ५ । ४ । ११८ ॥

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात् ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने । द्रुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः । खरणसः । अगः किम् । ऋचामयनम् ऋगयनम् । अणृगयनादिभ्य इति नि-

---

द्व्यङ्गुलेति । मात्रचो द्विगोर्नित्यमिति लुक् ॥

नेतुरिति । नेता नायकः । नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः । मृगनेत्रा इति । मृगो मृगशीर्षनक्षत्रम् । चन्द्रो नेता यस्य मृगनक्षत्रस्य चन्द्रनेता मृग इत्यत्र तु न भवति । इह हि नेतृशब्दान्तो बहुव्रीहिर्नक्षत्रे वर्त्तते न नेतृशब्द इति ॥

पातनात् णत्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । अस्थूलात्किम् । स्थूलनासिकः ॥ खुरखराभ्यां वा नस् ॥ * ॥ खुरणाः । पक्षे अजपीष्यते ॥ खुरणसः । खरणसः ॥

उपसर्गाच्च । ५ । ४ । ११९ ॥

प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः ॥ उपसर्गादनोत्पर इति सूत्रं तद्भङ्क्त्वा भाष्यकार आह ॥

उपसर्गाद्बहुलम् । ८ । ४ । २८ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् । प्रणसः ॥ वेर्ग्रो वक्तव्यः ॥ * ॥ विगता नासिकाऽस्य विग्रः ॥

खुरखराभ्यामिति । नासिकाया इति वर्तते । केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् । खुरणा इति । अत्वसन्तस्येति दीर्घः ॥

उपसर्गाच्च ॥ उपसर्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं नासिकाशब्दस्याक्रियार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वायोगात् । नच क्रियायोगाभावेप्युपसर्गत्वमस्त्विति शङ्क्यम् । सावके अधिसावकमित्यव्ययीभावे उपसर्गात्सुनोतीति सस्य षत्वप्रसङ्गात्तदाह । प्रादेरिति । उपसर्गादनोत्परः अनोत्परः किम् । प्र नो मुञ्चतमित्यव णत्वं मा भूत् । तद्भङ्क्त्वेति । अनोत्पर इत्यपनीय बहुलग्रहणं च कृत्वेत्यर्थः । अन्यथा प्रणोनयेत्यादावव्याप्तिः । प्रनः पूषेत्यादौ त्वतिव्याप्तिः प्रसज्येतेति भावः ॥

प्रणस इति ॥ प्रगता नासिका अस्येति विग्रहः ।

ख्यश्च ॥ * ॥ विख्यः । कथं तर्हि विनसा हतबान्धवेति भट्टिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् ॥

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरस्रैणीपदाऽजपदप्रोष्ठपदाः । ५ । ४ । १२० ॥

एते बहुव्रीहयोऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोस्य सुश्वः । शोभनं दिवास्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोस्रयोस्य चतुरस्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १२१ ॥ अच् स्यात् । अहलः । अहलिः । असक्थः । असक्थिः ।

कथं तर्हीति । ग्रख्ययोरन्यतरेण भाव्यमिति प्रश्नः । नासिकयेति । तथा च विनसेति न प्रथमान्तं किं तु पद्दन्न इति नसादेशे तृतीयान्तमिति भावः ॥

शोभनं प्रातरस्येति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य सामानाधिकरण्यासंभवात्प्रातःशब्देन प्रातस्तनं कर्म लक्ष्यत इत्याहुः । प्रातःकल्पमित्यत्रेव प्रातःशब्दो वृत्तिविषये शक्तिमत्पर इति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्ये । एणीपदादिषु निपातनात्पुंवद्भावः ॥

नञ्दुस्सुभ्यो ॥ नन्वत्र हलिग्रहणं व्यर्थं हलशब्दमादायाहल इति प्रयोगसंभवात् । न च महद्धलं हलिस्तद्रहितोऽहलिस्तत्रैवार्थेहल इति प्रयोगार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम् । अहल इत्यत्र महद्धलरहित इत्यर्थाप्रतीतेः । न चैवमप्यन्तोदात्तार्थमच्प्रत्ययविधानमावश्यकमन्यथाऽहल इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादिति शङ्क्यम् । नञ्सुभ्यामित्यनेनान्तोदात्तत्वविधा-

एवं दुःसुभ्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । ५ । ४ । १२२ ॥

नञ्दुःसुभ्य इत्येव । अप्रजाः । दुःप्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ॥

धर्मादनिच् केवलात् । ५ । ४ । १२४ ॥

केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलात्किम् । परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वप-

---

नादत्वाहुः । शैषिकस्य कपो निवृत्त्यर्थं हल इत्यवान्तोदात्तत्वार्थं च तदिति । शक्त्योरिति । आचार्येण केचिच्छात्रा हलिशक्त्योरिति पाठिता इति भावः ॥

नित्यमसिच् ॥ अकारोच्चारणं भत्वसंपादनार्थं तेन सुप्रजसावित्यादौ यस्येति चेत्याकारलोपः सिध्यति । अस्वरितत्वादेवान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तिसिद्धौ नित्यग्रहणमन्यतो विधानार्थं तेनाल्पमेधस इति सिध्यतीति वृत्तिकारादयः ॥

धर्मादनिच् ॥ अनिचोऽकारश्चिन्त्यप्रयोजन इत्येके । अन्ये तु धर्मं करोत्याचष्टे वा तत्करोतीति ण्यन्तात् क्विपि धर्म् परमो धर्म् यस्य सः परमधर्मा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्धर्मशब्दोयमित्यकारोच्चारणमिह सप्रयोजनमेवेत्याहुः । बहुव्रीहिणात्र पूर्वपदमाक्षिप्यत इत्यनुपदमेव वक्ष्यति तच्च केवलादित्यनेन विशेष्यत इत्याह । केवलात्पूर्वपदादिति । प्राचा तूत्तरपदमपि विशेषितं प्रसादकृतापि केवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमिति व्याख्यातं तदुभयमपि चिन्त्यमावृत्तौ मानाभा-

दं किं तु मध्यमत्वादापेक्षिकम्। संदिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः। एवं तु परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेव। निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्यादिवत्। पूर्वपदं बहुव्रीहिणाक्षिप्यते॥

जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः। ५।४।१२५॥

जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्यते। जम्भो भक्ष्ये दन्ते च।

मानाभावात्। धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाभावाच्च। न च धर्मशब्दान्तं यत्रोत्तरपदं तद्व्यावृत्तिः फलमिति वाच्यम्। तत्र बहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्वपदात्परत्वस्य धर्मपदे असंभवादेवादोषत्वात्। मध्यमत्वादिति। न च सर्वनामसंख्ययोरिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातः शङ्क्यः, आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वादिति हरदत्तादिभिस्समाहितत्वात्। आपेक्षिकमिति। नन्वत एव केवलग्रहणं व्यर्थं पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढत्वेनैव मध्यमपदव्यावृत्तिसंभवादिति चेदत्राहुः। पूर्वपदाक्षेपे तात्पर्यग्राहकत्वेन केवलपदस्य सार्थकत्वादिति। कर्मधारयपूर्वपद इति। नन्वेवमनिच् दुर्लभः केवलादित्यस्य समासानात्मकादित्यर्थादिति चेन्नैवम्। केवलग्रहणस्य समासानात्मकपूर्वपदपरत्वे मानाभावात्। निवृत्तिधर्मा हि स्थानी भवतीत्यादिप्रयोगविरोधाच्च। अस्मदुक्तार्थस्तु धृञ् धारण इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टः। एतेन साध्यो धर्मोऽस्येति साध्यधर्मा संदिग्धश्चासौ साध्यधर्मा चेति विग्रहः स च संदेहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तम्। उक्तरीत्यैव साध्यस्य संदिग्धत्वलाभे तत्समर्थनप्रयासस्य व्यर्थत्वात्। साध्वेवेति। परमश्चासौ स्वश्च परमस्वः स धर्मो यस्येति यदा विगृह्यते तदेत्यर्थः॥

वा संज्ञायाम्। ५। ४। १३४॥

शतधन्वा। शतधनुः॥

जायाया निङ्। ५। ४। १३४॥

जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात्॥

लोपो व्योर्वलि। ६। १। ६६॥

वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि। पुंवद्भावः। युवतिर्जायाऽस्य युवजानिः॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः। ५। ४। १३५॥

एभ्यो गन्धस्य इकारोन्तादेशः स्यात्। उद्गन्धिः। पूतिगन्धिः। सुगन्धिः। सुरभिगन्धिः॥ गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम्॥*॥ एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः। सुगन्धि पुष्पं सलिलं च। सुगन्धिर्वायुः। नेह। शोभना गन्धा

लोपो व्योर्वलि॥ व्योर्लोप इति वक्तव्ये वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति ज्ञापयितुमादौ विधेयनिर्देशः कृतस्तेन सुखीयतेः क्विपि सुखीरिति सिद्धम्॥

गन्धस्येत्॥ तकार उच्चारणार्थ इत्याशयेनाह। इकारोन्तादेश इति। आदेः परस्येतीह न भवति समासान्ता इत्यधिकारात्। अत केचिदाहुः। इकारस्य प्रत्ययत्वेपि न क्षतिर्यस्येति चेति लोपेनोद्गन्धिरित्यादिरूपसिद्धेः। न च तित्स्वरितमित्यन्तस्वरितत्वापत्तिः शङ्क्या तकारस्योच्चारणार्थत्वाभ्युपगमात्। नापि षष्ठीनिर्देशादादेशत्वमेव न प्रत्ययत्वमिति वाच्यम्। गापोष्टगित्यादिप्रत्ययविधिष्वपि षष्ठीदर्शनादिति। अविभागेनेति। एवं च गुणवाचिन एव ग्रहणं न तु द्रव्यवाचिन इति फलितोर्थः।

द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिकः ॥

अल्पाख्यायाम् । ५ । ४ । १३६ ॥

सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिन् तत् सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोरिति विश्वः ॥

उपमानाच्च । ५ । ४ । १३७ ॥

पद्मस्येव गन्धोस्य पद्मगन्धिः ॥

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः । * । ५ । ४ । १३७ ॥

हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहु-

द्रव्याणीति । अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः वहति जलमियं पिनष्टि गन्धानिति प्रयोगात् । गन्धस्तु सौरभे नृत्येगन्धके गर्वलेशयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतइति कोशाच्च । केचित्तु गन्धस्येत्वइति वार्त्तिके तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षितं तेनागन्तुकस्य नेत्याहुः । तथा च भट्टिः । आघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्ध इति । व्याख्यातं च जयमङ्गलायाम्, गन्धस्येत्यादिनेकारःसमासान्तो न तदेकान्तग्रहणमिति वचनात् । सुगन्ध आपणिक इति यथेति । अत एव भग्नबालसहकारसुगन्धावित्यादीनां प्रामादिकत्वं दुर्घटवृत्तिकृतोक्तम् ॥

अल्पाख्यायाम् ॥ अल्पवाचिनो गन्धस्य कारान्तादेशः स्याद् बहुव्रीहौ । सूपस्य गन्ध इति । अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । यद्वा फलितार्थकथनमेतत् । सूपो गन्धो यस्मिन्नित्येव विग्रहः । गन्धशब्दस्य विशेषणत्वेप्यस्मादेव ज्ञापकात् परनिपातः ॥

पादस्य ॥ यद्ययं लोप समासान्तो न स्यादादेः परस्येत्यादेः स्यात् । शैषिककप् च प्रसज्येत । शेषाद्विभाषेत्यत्र. समा-

---

* हस्तिन्, कुद्दाल, अश्व, कौशिक, कुरुत, कटोल, कटोलक, गण्डोल, गण्डोलक, कण्डोल, कण्डोलक, अज, कपो-

व्रीहौ । समासान्तः स्थानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम् हस्तिपादः । कुसूलपादः ॥

कुम्भपदीषु च * । ५ । ४ । १३९ ॥

कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् ॥ पादः पत् । कुम्भपदी । स्त्रियां किम् । कुम्भपादः ॥

संख्यासुपूर्वस्य । ५ । ४ । १४० ॥

पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपत् ॥

सान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रयणादत आह । समासान्त इति । कथं पुनरभावो भावस्यावयवः स्यात्तत्राह । स्थानिद्वारेणेति । वचनबलादौपचारिकमवयवत्त्वं गृह्यतइति भावः ॥

कुम्भपदीषु च॥ बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह । कुम्भपद्यादिष्विति । इह गणे कुम्भपदी एकपदी जालपदीत्येवं समुदाया एव पठ्यन्ते तस्य च प्रयोजनं विशेषपरिग्रह इत्याशयेनाह । स्त्रियामिति । यच्चेहोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यङीबर्थवचनं तेन पादोन्यतरस्यामिति विकल्पो न भवति ॥

ल, जाल, गुच्छ, महेला, दासी, गणिका, कुसूल, ॥ इति हस्त्यादिः ॥

१ कुम्भपदि, एकपदि जालपदि, भुपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी, दासीपदी, टणपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रोणपदी द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टापदी स्थूणापदी आपदी सूचिपदी इति कुम्भपद्यादिः ॥

वयसि दन्तस्य दतृ । ५ । ४ । १४१ ॥

संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दतृ इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् । चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन् । सुदती । वयसि किम् । द्विदन्तः करी । सुदन्तः ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् । ५ । ४ । १४३ ॥

दन्तस्य दतृ स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदती । फालदती । संज्ञायां किम् । समदन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । ५ । ४ । १४४ ॥

दन्तस्य दतृ बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च । ५ । ४ । १४५ ॥

एभ्यो दन्तस्य दतृ वा । कुड्मलाग्रदन् । कुड्मलाग्रदन्तः ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः । ५ । ४ । १४६ ॥

अजातककुत् । पूर्णककुत् ॥

त्रिककुत्पर्वते । ५ । ४ । १४७ ॥

त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोन्यः ॥

द्विदन्निति । द्वौ दन्तावस्य जातौ । शिशुत्वावस्था त्विह गम्यते । उगिदचामिति नुम् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । षोडन्निति । षष उत्वं दतृदशेत्यनेनोत्वष्टुत्वे । सुदतीति । उगितश्चेति ङीप् ॥

समदन्तीति । नासिकोदरेत्यादिना ङीप् ॥

श्यावदन्निति । श्यावः स्यात्कपिश इत्यमरः । अरोकदन्निति । अरोका अच्छिद्रा दन्ता अस्य सः ॥

अजातेति । अजातं ककुदमस्येति विग्रहः । इह हि वा-

उद्विभ्यां काकुदस्य । ५ । ४ । १४८ ॥

लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ॥

पूर्णाद्विभाषा । ५ । ४ । १४९ ॥

पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । ५ । ४ । १५० ॥

सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः । दुर्हृदयः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः * कप् । ५ । ४ । १५१ ॥

उरः प्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहेः कप्स्यात् । व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान् अनड्वान् पयः नौः लक्ष्मीरिति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभाल्यावस्था गम्यते ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे तु बहुव्रीहेश्चरमावयवेभ्यः उरःप्रभृतिभ्यः कबिति व्याख्येयम् । तद्धितत्वात्तस्य नेत्वम् । व्यूढोरस्क इति । व्यूढं विशालमुरो यस्य सः सोपदादाविति विसर्जनीयस्य सः । प्रियसर्पिष्क इति । इणः ष इति विसर्गस्य षत्वम् । एकवचनान्तानीति । नद्यृतश्चेति सिद्धे लक्ष्मीशब्दपाठस्त्विह एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दान्तयत्र बहुव्रीहेरेव नित्यं कबन्यत्र शेषादिति विकल्प एवेति नियमार्थस्तेनाक्रशमक्रशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं स इति भारविप्रयोगः सिद्धः । अक्रशा लक्ष्म्यो यस्येति विग्रहः । यत्तु प्राचोक्तं नद्यृतश्चेति कप् बहुलक्ष्मीक इति ।

---

* उरस् सर्पिस् उपानह् पुमान् अनड्वान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि मधु शालिः अर्थान्नञः इत्युरःप्रभृतयः ॥

षीति विकल्पेनकप् । द्विपुमान् द्विपुस्कः । अर्थान्नञः ॥ अनर्थकम् । नञः किम् । अपार्थम् । अपार्थकम् ॥

इनः स्त्रियाम् । ५ । ४ । १५२ ॥

बहुदण्डिका नगरी ॥ अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेनापि तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ बहुवाग्मिका । स्त्रियां किम् । बहुदण्डी । बहुदण्डिको ग्रामः ॥

शेषाद्विभाषा । ५ । ४ । १५४ ॥

अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेः कप् वा स्यात् ।

तदयुक्तं संख्यावाचिबहुशब्दस्यैकवचनान्तत्वाभावात्प्रकृते नियमेन वारितत्वात् । बह्वी अधिका लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहे वैपुल्यवाचिन एकवचनान्तत्वसंभवेऽपि विशेषविधेर्बलीयस्त्वेन उरःप्रभृतिभ्यः कबित्येव वक्तुमुचितत्वात् । यदा तु नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्याश्रीयते तदाप्राचोक्तमपि सम्यगेवेति ज्ञेयम् । अर्थान्नञः । गणसूत्रमिदम् ॥

अनर्थकेनापीति । कथं तर्हि सुपथी नगरीति हलन्तेषूक्तं कपोऽत्र दुर्वारत्वात् । न च न पूजनादित्यनेन ऋक्पूरब्धूरित्यस्यैव कपोऽपि निषेधः शङ्क्यः अचः प्राचीनानामेव स निषेध इति वक्ष्यमाणत्वात् कप्प्रत्ययस्य अच उत्तरत्वात् । सत्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात्साधुरिति समाधेयम् । युवोरनाकाविति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्चेत्युक्तम् । बहुवाग्मिकेति । वाचोग्मिनिः ॥

शेषाद्वि ॥ यद्यत्र प्रागुक्तकप्समासापेक्षः शेषः स्यात् तर्हि व्याघ्रपात्सुगन्धिरित्यादावपि स्यादतः समासान्तापेक्षः शेष इह गृह्यत इत्याह । अनुक्तसमासान्तादिति ।

महायशस्कः। महायशाः। अनुक्तेत्यादि किम्। व्याघ्रपात्। सुगन्धिः। प्रियपथः। शेषाधिकारस्थात्किम्। उपबहवः। उत्तरपूर्वः। सपुत्रः। तन्त्रादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः॥

आपोऽन्यतरस्याम्। ७। ४। १५॥

कप्याबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात्। बहुमालाकः। बहुमालकः। कबभावे बहुमालः॥

व्याघ्रपादिति। स्थानिद्वारा लोपोपि समासान्त इत्युक्तम्। सुगन्धिरिति। गन्धस्येत्यादिना इत्समासान्तः। प्रियपथ इति। ऋक्पूरित्यप्प्रत्ययस्समासान्तः। उपबहव इति। संख्ययाव्ययेत्यादिना समासः। उत्तरपूर्वेति। दिङ्नामेत्यादिना समासः। सपुत्र इति। तेन सहेतीत्याना समासः। अयं भावः। शेषो बहुव्रीहिरित्यतः शेषपदमनेकमन्यपदार्थ इत्येतस्मिन्नेव सूत्रेऽनुवर्त्तते संख्ययाव्ययासन्नेत्यादिषु च निवर्त्तते। तथा च शेषाधिकारस्थत्वाभावादुपबहव इत्यादिषु कप्प्रत्ययो नेति। एवं चानेकमन्यपदार्थ इति सूत्रात्पृथक् संख्ययाव्ययासन्नेत्यादीनामारम्भः कबभावार्थमप्यावश्यक इति स्थितम्। ननु सकृदुच्चरितस्य शेषशब्दस्यानुक्तसमासान्तपरत्वं शेषाधिकारस्थपरत्वं च कथमित्यत आह। तन्त्रादिनेति। अर्थभेदेन शब्दभेदः सत्यप्यर्थभेदे शब्दस्याभेद इति मतद्वयम्। आद्ये आवृत्तिः। द्वितीये तन्त्रमिति विवेकः। यत्तु वदन्ति प्रतिपदोक्तास्समासान्ताः स्वविषये बाधका भवन्ति तत्किमनुक्तसमासान्तपरेण शेषग्रहणेनेति। तन्न। ऋक्पूरित्यादीनां समासान्तरे चरितार्थतया प्रियपथ इत्यादौ परेण कपा बाधापत्तेः॥

न संज्ञायाम् । ५ । १५५ ॥
शेषादिति प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः ॥

ईयसश्च । ५ । ४ । १५६ ॥
ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वे प्राप्ते ॥ ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम् ॥* बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् । अतिश्रेयसिः ॥

वन्दिते भ्रातुः । ५ । ४ । १५७
पूजितार्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता अस्य प्रशस्तभ्राता । न पूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते । वन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः ॥

नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे । ५ । ४ । १५८ ॥
स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्री ग्रीवा । तन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न । स्वाङ्गे किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

ईयसश्च ॥ नित्यो वैकल्पिकश्च कप्सर्वोऽपि निषिध्यते । बहुश्रेयानिति । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् । द्विवचनविभज्येतीयसुन् । प्रशस्यस्य श्रः । शेषाद्विभाषेति कप्प्राप्तः । बहुश्रेयसीति । नद्यृतश्चेति नित्यं प्राप्तः कब् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ईयसश्चेति प्रतिषिध्यते ॥

बहुनाडिरिति । उपसर्जनह्रस्वः । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति । अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईतीप्रत्ययस्य स्त्रियामित्यधिकारे अविहितत्वादिति भावः ॥

निष्प्रवाणिश्च । ५ । ४ । १६० ॥

कबभावोत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट् । प्रवाणी तन्तुवायशलाका । निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः । समाप्तवानः नव इत्यर्थः ॥

सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ । २ । २ । ३५ ॥

सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेकालः । अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः ॥ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः ॥ मिथोनयोः समासे संख्या पूर्वं शब्दपरविप्रतिषेधात् ॥ * ॥

सप्तमीविशेषणे ॥ यदा कण्ठे किंचिदस्तीति ज्ञाते तस्य विशेषणं काल इति तदेदं सप्तमीग्रहणमन्यदा तु तेन विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम् । चित्रगुरिति । न चोपसर्जनं पूर्वमित्येवेदं सिध्यतीति वाच्यम् । बहुव्रीहौ सप्तमीत्युक्ते तक्रकौण्डिन्यन्यायेनोपसर्जनपूर्वत्वस्य बाधाऽपत्तेरतो विशेषणग्रहणं कृतम् । सर्वनामेति । कथं तर्हि तः परो यस्मात्स तपर इति । कथं च जहत्स्वार्था वृत्तिरिति । इह हि जहत्स्वं पदं यं स जहत्स्वः सोर्थो यस्यामिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिस्तथा च स्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातेन भाव्यमिति चेदत्राहुः । सूत्रभाष्यप्रयोगात्स्वपरशब्दयोर्न पूर्वनिपातः राजदन्तादित्वाद्वा सिद्धमिति । द्विशुक्लइति । यद्यपि सर्वनामत्वेनैव द्विशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं सिध्यति तथापि त्रिशुक्लइत्यादिसिद्धये वार्त्तिके संख्याग्रहणं कृतम् । ननु संख्याया अल्पाच्तरत्वेन संख्यासर्वनाम्नोरिति वाच्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमित्याशङ्क्याह । मिथोनयोरिति । विपरीतोच्चारणमेवात्र लिङ्गमिति भावः ।

अन्यः ॥ संख्याया अल्पीयस्याः ॥ * ॥ द्वित्राः ॥ द्वन्द्वेऽपि ॥ द्वादश ॥ वा प्रियस्य ॥ * ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः ॥ गड्वादेः परा सप्तमी ॥ * ॥ गडुकण्ठः । क्वचिन्न । वहेगडुः ॥

निष्ठा । २ । २ । ३६ ॥

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः ॥ जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या ॥ * ॥ सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः

वाहिताग्न्यादिषु[१] । २ । ३७ ॥

आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोयम् ॥ प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ ॥ * ॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न । विवृतासिः ॥ इति बहुव्रीहिः ॥

अल्पीयस्या इति । अल्पार्थवाचिकाया इत्यर्थः । गड्वादेरिति । आदिशब्दः प्रकारवाची तेन पद्मं नाभौ यस्य पद्मनाभः ऊर्णा नाभौ यस्य ङ्यापोरिति ह्रस्वः ऊर्णनाभइति सिध्यतीत्याहुः ॥

जातिकालेति । एतच्च जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनादित्यनेन ज्ञापितमिति भावः । सारङ्गो जग्धो यया सा । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीप् । कथं तर्हि चारुस्मितश्चारुहसित इत्यादि अत्राहुः नपुंसके भावे क्त इतिक्तस्य न पूर्वनिपातः निष्ठाशब्देन विहितस्यैवेह ग्रहणादिति ॥

क्वचिन्नेति । आहिताग्न्यादित्वकल्पनादनभिधानाद्वेतिभावः ॥

॥ इति बहुव्रीहिः ॥

---

[१] आहिताग्निः, जातपुत्रः, जातदन्तः, जातश्मश्रुः, तैलपीतः, घृतपीतः, ऊढभार्यः, गतार्थः, आकृतिगणोयम् । तेन गडुकण्ठ अस्युद्यत, दण्डपाणि, इत्यादि ज्ञेयम् ॥ इत्याहिताग्न्यादिः ॥

चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २९ ॥

अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये भिक्षामट गां चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात् । धवखदिरौ ।

चार्थे द्वन्द्वः ॥ अनेकमन्यपदार्थ इत्यतोऽनेकमित्यनुवर्तते सुबामन्त्रित इत्यस्मात्सुबपि समास इति विभाषेति चाधिक्रियत एव तदाह । अनेकं सुबन्तमित्यादि । चार्था इति । चशब्दद्योत्या इत्यर्थः । एकस्मिन्निति । भजनादावित्यर्थः । ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति । क्रियायां द्रव्ययोः समुच्चयोऽयम् । तथा राज्ञो गजस्याश्वस्येति द्रव्ये द्रव्ययोः समुच्चयः । पटः शुक्लो रक्तश्चेति द्रव्ये गुणयोः । रक्तः पटः कुण्डलं चेति गुणाद्द्रव्ययोरित्यूह्यम् । भिक्षामट गां चानयेति । अत्र ह्यदर्शनाद्गामनानयन्नपि भिक्षामटत्येवानटंस्तु भिक्षां न गामानयति । तथा अटन्नपि नान्विष्य गामानयत्यतो भिक्षाटनस्यैव प्राधान्यं गवानयनस्य चानुषङ्गिकता । असामर्थ्यादिति । एकार्थीभावाभावादित्यर्थः । तथाहि बहुव्रीहिघटकपदानां कर्माद्यन्तर्भाविणेव द्वन्द्वघटकपदानां चार्थान्तर्भाविण एकार्थीभाव आवश्यकः समर्थः पदविधिरिति परिभाषितत्वात् । चार्थे द्वन्द्व इत्युक्तेश्च । न चेतरेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः संभवति येन समुच्चयान्वाचयावेकार्थीभावान्तर्भूतौ स्याताम् । अतश्चेतरेतरयोगे समाहारे च परस्परसाहित्यसत्त्वात्समासो भवति न तु समुच्चया-

संज्ञापरिभाषम् । अनेकोक्तौ होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः ॥

राजदन्तादिषु [१] परम् । २ । २ । ३१ ॥

एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा । राजदन्तः ॥ धर्मादिष्वनियमः ॥ * ॥ अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ । दम्पती । जम्पती । जायापती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोयम् ॥

न्वाचययोः । परं त्वितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं तु विशेष्यं समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति विवेक्तव्यम् । ननु नीलोत्पलमित्यादौ शब्दान्तर्भावेण विग्रहदर्शनादेकार्थीभावसत्वाच्च द्वन्द्वो दुर्वारः स्यान्नैवम् । विशेषणं विशेष्येणेति सामानाधिकरण्ये विहितया तत्पुरुषसंज्ञया द्वन्द्वसंज्ञाया बाधात्तस्यास्त्वसामानाधिकरण्ये सावकाशत्वात् । सामानाधिकरण्याभावविवक्षायां तु प्रमाणप्रमेयेत्यादाविव नीलोत्पलादावपि द्वन्द्वे इष्टापत्तिरेव । होतृपोत्रिति । उत्तरपदपरत्वाभावादनयोरानङ् ॥

राजदन्तादिषु ॥ इह द्वन्द्वतत्पुरुषयोः पाठेप्यर्थधर्मावित्याद्यभिप्रायेणास्य द्वन्द्वेषूपन्यासः ॥

---

[१] राजदन्तः, अग्रेवणम्, लिप्तवासितम्, नग्नमुषितम्, सिक्तसंसृष्टम्, मृष्टलुञ्चितम्, अवक्लिन्नपक्वम्, अर्पितोप्तम्, उप्तगाढम्, उलूखलमुसलम्, तण्डुलकिण्वम्, दृषदुपलम्, आरग्वायनबन्धकी, चित्ररथबाह्लीकम्, अवन्त्यश्मकम्, शूद्रार्यम्, स्नातकराजानौ, विष्वक्सेनार्जुनौ, अक्षिभ्रुवम्, दारगवम्, धर्मादिषूभयम् ॥ अर्थधर्मौ, धर्मार्थौ, अर्थशब्दौ, शब्दार्थौ, अर्थकामौ, कामार्थौ, वैकारिम-

द्वन्द्वे घि । २ । २ ३२ ॥

द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ॥ अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे ॥ * ॥ हरिगुरुहराः । हरिहरगुरवः ॥

अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३ ॥

इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः ॥ घ्यन्तादजाद्यन्तं विप्रतिषेधेन ॥*॥ इन्द्राग्नी ॥

द्वन्द्वे घि ॥ अनेकमिति । सर्वेषामेव प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वाविशेषादनियमप्राप्तावयमारम्भः । यत्र त्वनेकं घ्यन्तं तत्र द्वयोरपि पूर्वनिपातनियमः स्यादत आह । अनेकप्राप्तावेकत्रेति । अत्र व्याचख्युः आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्तते न प्रतिव्यक्त्यावृत्त्या । तत्रैकस्य पूर्वनिपाते सति जातौ लक्षणं प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते व्यक्तिपक्षस्त्विह नाश्रीयते लक्ष्यानुरोधादिति । हरिहरगुरव इति । हरगुरुशब्दयोर्न नियमः प्रवर्तत इति भावः ॥

अजाद्यदन्तम् ॥ समुद्राभ्राद्घः लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यादिनिर्देशादनित्यमिदं प्रकरणम् । तेन स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीमिति भारविप्रयोगस्सङ्गच्छते ॥

तम्, गोजवाजम्, गोपालधानीपूलासम्, पूलासककारण्डम्, स्थूलपूलासम्, स्थूलपूलासम्, उशीरबीजम्, सिञ्जास्थम्, चित्रास्वाती, भार्यापती, दम्पती, जम्पती, जायापती, पुत्रपती, पुत्रपशू, केशश्मश्रू, शिरोबीजम्, शिरोजानु, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी, आद्यन्तौ, अन्तादी, गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ, आकृतिगणोयम्, राजदन्तादिः ॥

अल्पाच्तरम् । २ । २ । ३४ ॥
शिवकेशवौ ॥ ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण ॥*॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ ॥ लघ्वक्षरं पूर्वम् ॥ * ॥ कुशकाशम् ॥ अभ्यर्हितं च ॥ * ॥ तापसपर्वतौ ॥ वर्णानामानुपूर्व्येण ॥ * ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः ॥ भ्रातुर्ज्यायसः ॥ * ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ॥
एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् ।

अल्पाच्तरम् ॥ अतएव निपातनात् स्वार्थे तरप् कुत्वघुत्वयोरभावश्च । यदि तु प्रकर्षे तरप् स्यात्तदा द्वयोरेव नियमः स्याद्द्विवचनान्तोपपदत्वविषयएव तरपो विधानात् । ततश्च धवखदिरपलाशा इत्यादौ बहुषु नियमो न स्यात् ॥ ऋतुनक्षत्राणामिति ॥ ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणां तूदयकृतश्च । अभ्यर्हितश्च । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्निति निर्देशेनेदं ज्ञाप्यतइति चतुर्थे भाष्यम् । अल्पाच्तरमजाद्यदन्तमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन् ज्ञापयति सर्वतोभ्यर्हितं पूर्वमिति तत्रैव वक्ष्यते। युधिष्ठिरार्जुनाविति । इन्द्रपुत्रत्वाद्विष्णोरंशत्वाच्छूरत्वाद्वा अभ्यर्हितत्वमर्जुनेप्यस्तीति न तेन नियमः सिध्यतीति भावः ॥

द्वन्द्वश्च प्राणि ॥ प्राणितूर्यसेनानामङ्गानीति बहुवचनान्तेनाङ्गशब्देन षष्ठीसमासः । अङ्गशब्दश्च प्रत्येकमन्वेति । तेन प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरेव सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरेव यो द्वन्द्वः स एकवद्भवति न तु व्यतिरेकेण । तेनेह न । मार्द-

पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् ॥

ङ्गिकाश्वारोहौ । अत्र प्राणिसेनयोरङ्गानामवयवः तूर्यस्य त्वङ्गानामुपकारकं बोध्यम् । एषां द्वन्द्व इति । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्वस्तूर्याङ्गानां द्वन्द्वः सेनाङ्गानां द्वन्द्वः इत्यर्थः । द्विगुरेकवचनमित्यत एकवचनं वर्तते । तत्रैकं वक्तीति व्युत्पत्त्या एकत्वविशिष्टः समाहाररूपो योऽर्थस्तत्प्रतिपादकः स्यादित्यर्थं मन्वानः फलितमाह । एकवत्स्यादिति । पाणिपादमिति । यद्यप्यत्र जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धं तथापि द्रव्यप्राधान्येऽपि भवत्विति प्राणिग्रहणमित्युक्तं । पाणिपणवाविति व्यतिकरे मा भूदिति नियमार्थं वचनमित्यन्ये । मार्दङ्गिकेति । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येत्यर्थे तदस्य शिल्पमिति ठक् । एवं पाणविकइत्यपि । रथिकाश्वारोहमिति । रथेन चरन्तीति रथिकाः पर्पादिभ्यः ष्ठन्निति ष्ठन् । ते चाश्वारोहाश्च तेषां समाहारः । ननु चार्थे द्वन्द्व इत्यनेन समाहारद्वन्द्वसिद्धस्तस्य चैकत्वादेकवचनमपि सिद्धमिति किमनेनेत्याशङ्क्याह । नियमार्थमिति । समाहार एवेति । समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवेति विपरीतनियमोऽत्र न भवति तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणात्तद्धि समाहारे एकवचनस्य द्विवचनं मा भूदिति कृतमन्यथा तिष्यपुनर्वस्विति न स्यादिति । एवं च द्वन्द्वस्य प्राणितूर्येति प्रकरणबहिर्भूतानामपि समाहारो द्वन्द्वो भवत्येव तेन सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति पठ्यमानं नापूर्वं वचनमिति ज्ञेयम् ॥

अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ॥

चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे ॥ स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम् ॥*॥ उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् ॥

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् । २ । ४ । ॥

यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युक्रतुः किम् । इषुवज्रौ । सामवेदे विहितौ । अनपुंसकं किम् । राजसूयवाजपेये । अर्धर्चादी ॥

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । २ । ४ । ५ ॥

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदकक्रमकम् ॥

चरणानामिति । शाखाध्येतृवाचिनामित्यर्थः । स्थेणोरिति । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । इण् गतौ । स्थाप्रकृतिकइण्प्रकृतिकलुङन्ते उपपदे सतीत्यर्थः । स्थेणोः किम् । अभूवन् कठकालापाः । लुङि किम् । तिष्ठन्तु कठकालापाः । उदगादिति । इह यदा कठेषु कालापेषु च प्रतिष्ठितेषु चावाभ्यां यत्र गन्तव्यमिति संकेतयित्वा तत्संकेतं विस्मृत्यासीनं प्रतीदमुच्यते । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिस्तस्य कठचरकादिति लुक् । अध्येत्रणस्तु प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । कलापिनोण् । स ब्रह्मचारीत्याद्युपसंख्यानाट्टिलोपः ॥

यजुरिति । सूत्रे अध्वर्युशब्दो यजुर्वेदलक्षक इति भावः ॥

पदकेति । पदान्यधीते पदकः । क्रमादिभ्यो वुन् । एवं क्रमकोपि । पदान्यधीत्य क्रमोध्येतव्य इति स्पष्टा प्रत्यासत्तिः । अध्ययनतः किम् । पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टेति किम् । याज्ञिकनैयायिकौ ॥

जातिरप्राणिनाम् । २ । ४ । ६ ॥

प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् । धानाशष्कुलि । प्राणिनां तु । विट्शूद्राः । द्रव्यजातीयानामेव । नेह । रूपरसौ । गमनाकुञ्चने । जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां तु, बदरामलकानि ॥

जातिर ॥ जातिवाच्यवयवकद्वन्द्वोपि जातिरित्युपचर्यत इत्याशयेनाह । जातिवाचिनामिति । विट्शूद्रा इति । जातिप्राधान्येपि बहुवचनमुपपद्यते जात्याख्यायामेकस्मिन्निति विधानात्तेनात्र द्व्यङ्गविकलं नेति भावः । द्रव्यजातीयानामेवेति । अप्राणिनामिति पर्युदासान्नञिवयुक्तन्यायेन द्रव्यजातीयानामेकवद्भावो न तु गुणक्रियाजातीयानामिति भावः । जातिः किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । संज्ञाशब्दावेतौ । जातिप्राधान्य एवेति । एतच्च जातिग्रहणाल्लब्धमन्यथा पर्युदासेनैव जात्युपसर्जनद्रव्यवाचिनोपि ग्रहणोपपत्तौ किं तेनेति भावः । द्रव्यविशेषेति । नन्वेवं रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला इति भारविप्रयोगस्संगच्छत एवेति किमिति तरुसहिताः शैला इति मनोरमायां समर्थितमिति चेदत्राहुः । सकलतरुशैलरञ्जनं तत्र विवक्षितं न तु केषां चित्तरुशैलविशेषाणामिति जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाशङ्क्य तथोक्तमिति । बदरामलकानीति । फले लुगिति लुक् लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि फलत्वजात्युपसर्जनद्रव्यवचनावेतौ । विभाषा वृक्षमृगेति सूत्रे बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भाव इति वक्ष्यति तत्तु नानेन ग्रन्थेन विरुध्यते । फलत्वजातिवाचिनां बहुवचनान्तानामेव द्वन्द्व एकवद्भवति नत्वेकवचनान्तानां द्वन्द्व इति फलसेनावनस्पतीति वार्तिकोक्तनियममुपेत्य तत्प्रवृत्तेः ॥

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः । २ । ४ । ७ ॥

ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्व एकवत् स्यात् । उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानां किम् । गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । अग्रामाः किम् । जाम्बवं नगरम् । शालूकिनी ग्रामः । जाम्बवशालूकिन्यौ ॥

विशिष्टलिङ्गो ॥ सूत्रे चत्वारोपि शब्दा अवयवधर्मेणावयविद्वन्द्वे वर्त्तन्त इत्याशयेनाह । ग्रामेत्यादि । इह नदीवाचिनां द्वन्द्वः देशवाचिनां द्वन्द्व इति वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन गङ्गाकुरुक्षेत्रे इत्यत्र न भवति । देशशब्देनात्र प्रसिद्ध एव जनपदो गृह्यते नद्याः पृथग् ग्रहणात्तेन पर्वतानां न, कैलासश्च गन्धमादनं च कैलासगन्धमादने । नदीदेश इति किम् । कुक्कुटमयूर्यौ । विशिष्टपदस्यार्थमाह । भिन्नलिङ्गानामिति । विपूर्वो हि शिषिर्भेदार्थः । अतएव विशेषणं विशेष्येणेति सूत्रे भेदकं भेद्येनेति व्याख्यातम् । समाहारे द्वन्द्वः स्यादिति । निष्कर्षाभिप्रायेणेयमुक्तिः यथाश्रुताभिप्रायेण तु द्वन्द्व एकवत्स्यादिति केषुचित्सूत्रेषु व्याख्यायत इति ज्ञेयम् । उद्ध्येरावतीति । उद्ध्यो नदः सोपि नदीविशेषत्वान्नदीशब्देन गृहीतः । एवं शोणोपि । अग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधो वक्तव्यस्तेन मथुरापाटलिपुत्रम् इत्यत्र निषेधो न भवति उभयोरपि नगरत्वात् ॥

क्षुद्रजन्तवः । २ । ४ । ८ ॥

एषां समाहारद्वन्द्व एकवत्स्यात् । यूकालिक्षम् । आनकुलात् क्षुद्रजन्तवः ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः । २ । ४ । ९ ॥

एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम् । काकोलूकमित्यादौ परत्वाद्विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्तं चकारेण बाध्यते ॥

क्षुद्र ॥ अपचितपरिमाणत्वं क्षुद्रत्वम् । तच्चापेक्षिकत्वादनवस्थितम् । यच्च स्मर्यते । क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः । शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपीति ॥ तत्र सर्वपक्षसाधारण्ये नोदाहरति । यूकालिक्षमिति । आनकुलादिति । नकुलपर्यन्ता इत्यर्थः ॥

येषां च विरोधः ॥ विरोधो वैरं न तु सहानवस्थानम् । तेनेह न । छायातपौ । शश्वदित्यव्ययं त्रैकाल्ये वर्तते तत्र भवः शाश्वतिकः कालाट्ठञ् । अतएव निपातनादिसुसुक्तान्तादिति कादेशो अव्ययानां भमात्र इति टिलोपश्च न । शाश्वतिकः किम् । देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे । तेषां ह्यमृतादिप्रयुक्तः कादाचित्को विरोधो न तु नित्यः मन्थनप्रवृत्तिकाले तद्विरहात् । परत्वादिति । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशो गोमहिषं गोमहिषाः हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः । येषां चेत्यस्यावकाशः मार्जारमूषकं श्रमणब्राह्मणमित्यादौ ज्ञेयः । चकारेण बाध्यत इति । चकारः पुनर्विधायक इति भावः ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ॥
अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् । पात्राद्बहिष्कृतानां तु । चण्डालमृतपाः ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च १ । २ । ४ । ११ ॥
यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दासीदासमित्यादि ॥

शूद्राणाम् ॥ त्रैवर्णिकेतरमनुष्यपरः शूद्रशब्दो न तु शूद्रत्वजातिपरः अनिरवसितानामितिनिषेधात् । पात्रादिति । यैर्भुक्ते भस्मना शुध्यते कांस्यमित्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुध्यति तेषामित्यर्थः ॥

गवाश्व ॥ यथोच्चारितानीति । गणपाठे पाणिनिना यथा पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थस्तेनावङः पाक्षिकत्वाद्य नावङ् तदा उत्तरसूत्रेण विकल्पो न भवति गोअश्वम् । अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः । गवाश्वमिति । इह पशुद्वन्द्वे विभाषा प्राप्ता । दासीदासमिति । अत्र पुमान् स्त्रियेत्येकशेषो बाध्यते ॥

---

१ गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् अजैडकम् कुब्जवामनम् कुब्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीकम् । शाटीप्रच्छदम् । शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम् मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोलपम् दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् एते गवाश्वप्रभृतयः ॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्। २। ४। १२॥

वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा। वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम्। प्लक्षन्यग्रोधम्। प्लक्षन्यग्रोधाः। रुरुपृषतम्। रुरुपृषताः। कुशकाशम्। कुशकाशाः। व्रीहियवम्। व्रीहियवाः। दधिघृतम्। दधिघृते। गोमहिषम्। गोमहिषाः। शुकबकम्। शुकबकाः। अश्ववडवम्। अश्ववडवौ। पूर्वापरम्। पूर्वापरे। अधरोत्तरम्। अधरोत्तरे॥ फलसेना वनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम्॥ * ॥ बदराणि चामलकानि च बदरामलकम्। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। नेह। बदरामलके। रथिकाश्वारोहौ। प्लक्षन्य-

---

विभाषा॥ विशेषाणामेवेति। अयं भावः। वृक्षादिशब्दैः प्रत्येकं द्वन्द्वो विशिष्यते न चैको वृक्षशब्दो द्वन्द्वः। न च द्वयोः। सह प्रयोगः सरूपाणामित्येकशेषात्। नापि पर्यायाणां विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषात्। नापि वृक्षधवखेत्यादिसामान्यविशेषयो रनभिधानात्तत्र द्वन्द्वस्यैवाभावादिति। सर्वप्रकरणशेषतयानियममाह। फलसेनेत्यादि। फलसेनादीनां द्वन्द्वो विभाषावृक्षमृगेत्यनेन लक्षणान्तरेण वा एकवद्भवन् बहुप्रकृतिरेव एकवद्भवतीत्यर्थः। बहवो वर्तिपदार्थाः बहुवचनान्ता वा प्रकृतिः कारणं यस्य स बहुप्रकृतिः। बदराणि चामलकानि चेति। जात्याख्यायामेकस्मिन्निति वैकल्पिकं बहुवचनम्। बदरामलके इति। जातिप्राधान्येप्येकवचनान्तयोर्द्वन्द्व इति नास्त्येकवद्भाव इति भावः। पशुग्रहणमिति। विकल्पार्थमित्यनुषज्यते।

योधौ इत्यादि। विभाषावृक्षेतिसूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनामितिनित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम्। पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम्। एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि। अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम्। अन्यथा परत्वात्पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात्॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि। २। ४। १३॥

विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात्। शीतोष्णम्। शीतोष्णे। वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वश्चार्थे इति सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम्। तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव।

चार्थे द्वन्द्व इत्यनेनैव सिद्धे मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह। मृगाणां मृगैरेवेत्यादि। नपुंसकत्वार्थमिति। अयं भावः पशुत्वाद्विकल्पे सिद्धे अश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थम्। तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे पूर्ववदश्ववडवावित्येतद्बाधित्वा स नपुंसकमित्येतदेव भवति। स इतितच्छब्देन ह्येकवद्भावभाजं परामृश्य विधीयमानं नपुंसकत्वम् एकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति तथा च प्रतिपदोक्तस्य बलीयस्त्वान्नपुंसकत्वं सिध्यतीति॥

विप्रतिषिद्धम्॥ अधिकरणमिह द्रव्यम्। चकारो विभाषानुकर्षणार्थस्तदेतद्व्याचष्टे। विरुद्धार्थानामित्यादि। उदाहरणं तु शीतोष्णं शीतोष्णे सुखदुःखं सुखदुःखे इत्यादि। विरोधोऽत्र सहानवस्थानलक्षणः। भवत्येवेति। विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे तु स न स्याद् अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः। अनधिक-

शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धं किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव ॥

न दधिपयआदीनि * । २ । ४ । १४ ॥

एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्माबर्हिषी । निपातनाद्दीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ॥

रणवाचीति किम् । शीतोष्णे उदके स्तः । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वोपि स्यादिति दिक् ॥

न दधिपय ॥ दधिपयसी इति व्यञ्जनत्वाद्विकल्पः प्राप्तः । एवं मधुसर्पिषी सर्पिर्मधुनी इत्यत्रापि बोध्यम् । इह ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणावित्यादौ समाहारद्वन्द्वनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोऽनेन व्यवस्थाप्यते तत्साहचर्याद्दधिपयसी इत्यादावपि तथैव । तेन तत्र व्यञ्जनत्वप्रयुक्तविकल्पे निषिद्धेपि जातिलक्षणो नित्यमेकवद्भावोस्त्विति न शङ्कनीयम् । किं च नेह लक्षणविशेषे आग्रहः । एतानि नैकवत्स्युरित्येकवद्भावमात्रस्य निषेधात् । यथा न षट्स्वस्रादिभ्य इत्यत्र ङाप्टापोरुभयोरपि निषेधसिद्धये स्त्रिया यदुक्तं तन्नेति सामान्यतो निषिध्यत इति दिक् । ऋक्सामे वाङ्मनसे इति । अचतुरेत्यादिनाऽत्र समासान्तोच् निपात्यते ॥

---

* दधिपयसी, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी, ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्रवणौ, स्कन्दविशाखौ, परिव्राजककौशिकौ, प्रवर्ग्योपसदौ, शुक्लकृष्णौ, इध्माबर्हिषी, दीक्षातपसी, अध्ययनतपसी, उलूखलमुसले, आद्यवसाने, श्रद्धामेधे, ऋक्सामे, वाङ्मनसे, इति दधिपयआदयः ॥

अधिकरणैतावत्त्वे च । २ । ४ । १५ ॥

द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः ॥

विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं दन्तोष्ठम् । उपदशाः दन्तोष्ठाः ॥

अधिकरणे ॥ समासार्थस्याश्रयोऽधिकरणं वृत्तिपदार्थस्तस्यैतावत्त्वं परिगणननियमस्तस्मिन् गम्यमाने इति व्याचष्टे । द्रव्यसंख्यावगमे इति । नियमो न स्यादिति । न चेह प्राण्यङ्गत्वात्प्रामस्यैकवचनंसेवेति नियमस्य प्रतिषेधेपि चार्थे द्वन्द्व इति समाहारद्वन्द्वः स्यादिति वाच्यम् । सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यभ्युपगमेन समाहारद्वन्द्वस्य प्राप्त्यभावात् । न चोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोपि स्यादिति वाच्यम् । सामान्याप्रयोग इति लिङ्गात् प्रधानस्य सापेक्षत्वेपि तदभ्युपगमात् । तदुक्तं हि भाष्ये । भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिरिति । स्यादेतत् । समाहारद्वन्द्वस्यात्र प्राप्त्यभावे द्वन्द्वश्च प्राणितूर्येति नियमाप्रवृत्त्या इतरेतरयोगद्वन्द्वो निर्बाध एवेति सूत्रमिदमकिंचित्करमिति चेदत्राहुः । नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे द्वन्द्वश्च प्राणितूर्येति सूत्रं केवलमितरेतरयोगद्वन्द्वनिषेधपरम् । तथा चेतरेतरयोगनिषेधस्य निषेधद्वारा इतरेतरयोगद्वन्द्वप्रापणार्थमिदमिति । एवं च निषेधमुखप्रवृत्तिपक्षस्य ज्ञापनार्थमिदमिति फलितमिति दिक् ॥

विभाषा समीपे ॥ यद्यपीह समाहारद्वन्द्व एवेति व्याख्यानेपि न क्षतिस्तथापि पूर्वसूत्रे नियमनिषेधस्योक्तत्वात्तदनुरोधेनाह । नियमो वा स्यादिति । उपदशं दन्तोष्ठमिति । एकवद्भावप--

आनङृतो द्वन्द्वे । ६ । ३ । २५ ॥

विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । माता-

---

न्ते अव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः यदि तु बहुव्रीहिस्तदा उपदशस्य दन्तोष्ठस्येति षष्ठी स्यादुपदशं दन्तोष्ठस्येत्येवेष्यतइत्याकरः। दन्तोष्ठस्य दर्शनमित्यभिप्रायेण षष्ठ्यां कृतायामपि उपदशशब्दे षष्ठी नेष्यते अतो बहुव्रीहिर्नानुप्रयोगः किं त्वव्ययीभावस्यैवेति तदाशयः ॥

आनङ्॥ ऋत इति षष्ठ्यन्तं जातावेकवचनम् । ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इति त्वनुवर्त्तते तच्चात्र षष्ठ्या विपरिणम्यते तदाह । विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामिति । ननु ऋत इत्यनुवर्त्तनादेव सिद्धे किमनेन ऋतो ग्रहणेन । अत्राहुः । ऋत इति श्रूयमाणं द्वन्द्वविशेषणम् अनुवृत्तं तूत्तरपदे परतो यत्पूर्वं तस्य विशेषणं पुत्रशब्दे परआनङ् विधास्यते तत्र कार्यिनिर्देशार्थमन्यथा तत्पुत्रावित्यत्रापि स्यादिति । उत्तरपदे इति । एतच्चालुगुत्तरपदे इत्यधिकाराल्लभ्यते । उत्तरपदे परतः पूर्वं यदृदन्तं तस्यानङित्यर्थः । होतापोतारावित । आनङो ङित्वात्पूर्वान्त्यस्य ऋकारस्यादेशे सति नलोपः । न चाकारमात्रमेव विधीयतामिति वाच्यम् । उरण् रपर इति रपरप्रसङ्गात् । नन्विहोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते । अन्यथा होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमस्यानङ् स्यात्ततश्च विशिष्यसन्निधानाद् ऋत एव स्थाने आदेशेन भवितव्यं न तु ऋदन्तपदस्य स्थाने इति किमनेनानङो ङित्करणेन । तस्य ङित्करणाभावे मित्रावरुणावित्यादौ देवताद्वन्द्वे चेत्युत्तरपदे परे विधीयमान आदेशः

पितरौ । पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो मण्डूकप्लुत्या पुत्र इत्यनुवृत्तेः पिता पुत्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च । ६ । ३ । २६ ॥

इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ ॥ वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः ॥ * ॥ अग्निवायू । वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् । एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः । ६ । ३ । २७ ।

देवताद्वन्द्वे इत्येव ॥

पूर्वस्योत्तरस्य पदस्य वा स्यात् पूर्वस्योत्तरावेत्यत्र नियामकाभावात् । एतेन ऋत इति कार्यिनिर्देशार्थमित्युक्तत्वान्निर्दिश्यमानस्य ऋकारस्यैवादेशः स्यादिति ङित्करणं व्यर्थमित्याशङ्कापि परास्ता । नेष्टोद्गातार इति । न त्वत्र नेष्टा पूर्वपदं आद्यवयवस्यैव पूर्वपदत्वात् । मातापितराविति । पुत्रोत्पादने अनयोर्योनिकृतः संबन्धः । पूर्वत्र तु हौत्रादिरूपविद्याकृतः संबन्धः । एकस्मिन्पक्षे आर्त्विज्यरूप इति विवेकः । मण्डूकप्लुत्येति । तेन विभाषा स्वसृपत्योरित्यत्र न संबध्यते इति भावः । पितापुत्राविति । अनयोरपि योनिकृतस्संबन्धो जन्यजनकभावलक्षणः ॥

देवता ॥ अनृकारान्तार्थमविद्यायोनिसंबन्धार्थं च वचनम् ॥

ईदग्नेः ॥ आनङोपवादोयम् । देवताद्वन्द्व इत्येवेति । इदं च वृत्तिग्रन्थे स्थितं ज्योतिर्लतयोरदेवताद्वन्द्वेप्यग्नीषोमौ प्रणेष्यामीत्याश्वलायनप्रयोगस्त्वार्षत्वात्साधुः । यद्वा मास्तु तदनुवृत्तिः अग्निसोमौ माणवकावित्यत्राभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः इति न्यायेनादोषत्वात् ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः । ८ । ३ । २८ ॥

अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ॥

इद् वृद्धौ । ६ । ३ । ८२ ॥

वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्नामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम् । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिकवाक्ये आनङीत्वं च बाधित्वा इः । वृद्धौ किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ॥ विष्णौ न ॥ * आग्नावैष्णवम् ॥

दिवो द्यावा । ६ । ३ । २९ ॥

देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाक्षामा ॥

अग्नेः ॥ सात्पदाद्योरिति निषेधेऽयमारम्भः । अग्निष्टुदिति । अग्निः स्तूयतेऽस्मिन् सः क्रतुविशेषः । संपदादित्वादधिकरणे क्विप् । अग्निष्टोम इति । अग्नीनां स्तोमोऽग्निष्टोमः । सोमयागस्य संस्थास्वाद्या संस्था उच्यते ॥

इद्वृद्धौ ॥ तकार उच्चारणार्थः । इकारस्येकारविधानं तु बाधकबाधनार्थम् । वृद्धिशब्देनात्र वृद्धिमदुच्यते । वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्यासंभवादेता व्याचष्टे । वृद्धिमत्युत्तरपदइति । आनङीत्वं च बाधित्वेति । यद्यपि वृद्धेः प्रागेव आनङीत्वयोरन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिरस्ति तथापि परित्यज्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशतइति न्यायादानङीत्वे न भवत इति भावः । अग्नावैष्णवमिति । इत्वाभावादानङेव भवति ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् । ६ । ३ । ३० ॥

दिव इत्येव । चाद् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं मा भूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ ॥ छन्दसि दृष्टानुविधिः ॥ द्यावा चिदस्मै पृथिवी । दिवस्पृथिव्योरित्यत्र पदकारा विसर्गं पठन्ति ॥

उषासोषसः । ६ । ३ । ३१ ॥

उषस्शब्दस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् ॥

मातरपितरावुदीचाम् । ६ । ३ । ३२ ॥

मातरपितरौ । उदीचां किम् । मातापितरौ ॥

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे । ५ । ४ । १०६ ॥

चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । त्वक्स्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृट्शरदौ ॥

॥ इति द्वन्द्वः ॥

* * *

रुत्वं मा भूदिति । अकारे सति सकारस्य श्रवणं भवति तेन प्रयोगे विकाराभावोऽनुमीयत इति भावः । विसर्गमिति । तथा च क्वचिद्विकारो नेत्येवानुमेयं लक्ष्यानुरोधादिति भावः ॥

उषासासूर्यमिति । उषाश्च सूर्यश्च तयोः समाहारः ॥

मातरपितरौ ॥ मातृशब्दस्यानङादेशो निपात्यते ॥

द्वन्द्वात् ॥ अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थं, चु इति वर्गग्रहणस्य प्रयोजनं ध्वनयति । त्वक्स्रजमिति । बहूनां द्वन्द्वे तु वाक्त्वक्स्रजम् । द्वन्द्वगर्भे द्वन्द्वे तु वाक्त्वचस्रजम् ॥

॥ इति द्वन्द्वः ॥

सरूपाणाम् ॥ रामौ रामाः ॥ विरूपाणामपि समानार्थानाम् ॥ * ॥ वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ । कुटिलदण्डौ ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । १ । २ । ६५ ॥

यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ वृद्धः किम् । गर्गगार्ग्यायणौ । यूना किम् । गर्गगार्ग्यौ । तल्लक्षणः किम् । भागवित्तिभागवित्तिकौ । कृत्स्नं किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥

स्त्री पुंवच्च । १ । २ । ६६ ॥

यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च

द्वन्द्वापवादत्वेनाह । अथैकशेषइति । विरूपाणामिति ॥ रूप्यते बोध्यतइति व्युत्पत्त्या सौत्रस्य रूपशब्दस्यार्थपरतयापि व्याख्यानात्सूत्राक्षरैरेव लब्धुं शक्यतइति प्रागेव व्याख्यातम् ॥

वृद्धो यूना ॥ अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यैः परिभाषितस्य पाणिन्युक्तगोत्रापरपर्यायस्येह ग्रहणं कृत्रिमेण यूना साहचर्यात्तदाह । गोत्रं शिष्यतइति । गोत्रं यूनेत्येव तु न सूत्रितमपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रग्रहणमिति सिद्धान्तेन औपगवश्चानन्तरः औपगविश्च यूवेत्यत्र नैकशेषः । भागवित्तीति । भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्माद्यूनि वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलमिति कुत्सायां ठक् । इह कुत्सा सौवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते । न तु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यम् । गार्ग्यवात्स्यायनाविति । इह प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न गोत्रादिकृतम् ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ वृद्धा स्त्रीति । गोत्रप्रत्ययान्तं स्त्रीवाचकमित्यर्थः ॥ पुंवद्भावकृतवैलक्षण्यं स्फुटीकर्तुं द्विवचनान्तेन वि-

गार्ग्यायणौ च गर्गाः । अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने यञञोश्चेति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षौ ॥

पुमान् स्त्रिया । १ । २ । ६७ ॥

स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसौ ॥

ग्रहमाह । गार्ग्यायणाविति । अनुवर्त्तमान इति । तद्राजस्य बहुष्वित्यतः । पुंवदित्यर्थातिदेशस्य फलमनेन दर्शितमन्यथा स्त्रीत्वस्यानिवृत्तेर्नाल्लुङ् स्यात् । गर्गान्पश्येत्यत्र नत्वं च सिद्धम् । रूपातिदेशे तु नैतत्सिध्येत् सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशादित्याहुः । वृद्धो यूनेत्याद्यनुवर्त्तनान्नेह । गार्ग्गी च वात्स्यायनौ च ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ वृद्धो यूनेति निवृत्तम् । सरूपाणामिति त्वनुवर्त्तते भ्रातृपुत्रावित्युत्तरसूत्रारम्भात् । तेन हंसश्च वरटा चेत्यत्र न भवत्यन्यथा स्यादेवातिप्रसङ्गः । हंसत्वजातिसाम्येन शब्दैर्लक्षणस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वात् । स्यादेतत् । गौरियं गौश्चायं तयोस्सहोक्तौ एतौ गावाविति नियमतो न स्यात्तल्लक्षणविशेषाभावात्किं तु स्त्रीवाचकस्य पुंवाचकस्य वा सरूपाणामित्येकशेषोऽनियमेन स्याद् अत्राहुः । तदितरकृतविशेषाभावे तात्पर्यान्न दोष इति । इन्द्रेन्द्राण्यावित्यादौ त्वेकशेषो न भवति । स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरपुंयोगकृतविशेषस्य सद्भावात् । स्यादेतत् । एतौ गावाविति नियमतो न स्यादिति मनोरमादौ यदुक्तं तत्कथं संगच्छताम् । त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकत इति नियमप्रवृत्त्या स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषेऽपि एतौ गावाविति नियमतः प्रयोगः सिद्ध्यत्येवेति चेदत्र केचित् । दिक्प्रदर्शनमात्रमिदम् । नीलौ गावौ सुन्दरौ गावाविति नि-

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । १ । ६८ ॥

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । १ । २ । ६९ ॥

अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रं तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि ॥

यसंतौ न स्यादित्युदाहर्तव्यम् । अथवा एतशब्दोत्रादन्तः कर्बुरवाची । एतश्च एता च एतौ गावौ सरूपाणामित्यनेन स्त्रीलिङ्गशेषे तु एते गावावित्यपि स्यादिति यथाश्रुतमेव समर्थनीयमित्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । त्यदादितः शेषइति नियमाऽप्रवृत्तावपि पुमान् स्त्रियेति नियमप्रवृत्त्या नीलौ गावावेतौ गावाविति नियमतः सिध्यत्येवेति । अत्र वदन्ति । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामित्येतन्न्यायसिद्धमेव । वचनं विशेष्ये यल्लिङ्गं तदेव विशेषणेष्वपीति सर्वसंमतत्वात् । एवं च द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणेष्विव एकशेषविशेषणेप्येतावित्यत्र त्यदादितः शेषइत्यादिनियमाऽप्रवृत्त्या विशेष्यगतमेव लिङ्गं भवतीति स्त्रीवाची गोशब्दस्य शेषे एते इति स्यादेवेत्येतौ गावाविति नियमतो न स्यादित्याक्षेपः संगच्छतएवेति दिक् ॥

नपुंसकमन ॥ अन्यतरस्यांग्रहणमेकवच्चेत्यनेनैवानन्तर्यात्संबध्यते न त्वेकशेषेणेत्याशयेनाह । क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवदिति । अनपुंसकेनेति किम् । शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले । अत्रैकवच्चेति न भवति । अस्य ग्रहणमस्यैवैकशेषस्य एकवद्भावो यथा विज्ञायेतेत्येवमर्थमन्यथा उत्तरत्राप्येकवदित्यस्यानुवृत्तिः शङ्क्येत । शुक्लः पट इत्यादि । शुक्लः शुक्ला शुक्लमित्येव विग्रहः पटः पटीत्यादिप्रदर्शनं शुक्लशब्दस्य गुणिलिङ्गत्वस्फोरणाय ॥

पिता मात्रा । १ । २ । ७० ॥

मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ । मातापितरौ वा ॥

श्वशुरः श्वश्र्वा । १ । २ । ७१ ॥

श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । श्वश्रूश्वशुरौ ॥

त्यदादीनि * सर्वैर्नित्यम् । १ । २ । ७२ ॥

सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ ॥ त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते ॥ * ॥

पिता मात्रा ॥ श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ नन्वेतत्सूत्रद्वयं व्यर्थं पितृशब्देन मातापित्रोः श्वशुरशब्देन श्वश्रूश्वशुरयोर्लक्षणया बोधसंभवात् । न च सरूपाणामित्यादिसूत्रसमूहवदिदमपि सूत्रद्वयं द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम् । पक्षे तस्यापीष्टत्वादिति चेदत्राहुः । पितृश्वशुरशब्दयोरिव मातृश्वश्रूशब्दयोः केवलयोरुक्तविषये प्रयोगं वारयितुमारम्भणीयमेव सूत्रद्वयमनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानस्यानुचितत्वादिति । मातापितराविति । पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यत इति स्मृतेर्मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । आनङ् ऋत इत्यानङ् ॥

श्वश्रूश्वशुराविति । श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तितेति स्मृतेः श्वश्र्वा अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ॥

त्यदादीनि सर्वैः ॥ सर्वैः किम् । त्यदादिभिन्नैरपि सहोक्तौ यथा स्यात् । प्रत्यासत्त्या त्यदादिभिरेव सहोक्ताविल्यर्थो मा भूत् । यत्परमिति । शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः ।

---

* त्यदादिः सर्वाद्यन्तर्गणः ॥

स च यश्च यौ ॥ पूर्वं शेषोपि दृश्यते इति भाष्यम् ॥ स च यश्च तौ ॥ त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि ॥*॥ सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्ता च यज्ञदत्ता च तानि । पुंनपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते । तच्च देवदत्तश्च ते ॥ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तच्च सा च अर्द्धपिप्पल्यौ ते ॥

ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री । १ । २ । ७३ ॥

एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवा-

त्यदादित इति । आद्यादित्वात्तसिः त्यदादीनां शेषे सहविवक्षितेषु यः पुमान् यच्च नपुंसकं तद्वशेन लिङ्गप्रातिपदिकानि भवन्तीति वाच्यमित्यर्थः । कानीत्याकाङ्क्षायामर्थात्त्यदादीन्येव । अस्यापवादमाह । अद्वन्द्वेति । द्वन्द्वादिविशेषणानां पूर्वोक्तं नास्ति किं तु विशेष्यनिघ्नतैवेत्यर्थः । नन्वेवं कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र द्वन्द्वस्य उभयपदार्थप्रधानत्वेन उभयोरपि विशेष्यत्वात् विशेष्यनिघ्नतायामपि कुक्कुटमयूर्याविमे इति नियमतो न स्यादिति चेदत्र नव्याः । परवल्लिङ्गमित्यनेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदलिङ्गवत्वादुत्तरपदलिङ्गस्यैव द्वन्द्वतत्पुरुषप्रतिपाद्यत्वेन तल्लिङ्गाधीनतैवानुप्रयोगस्येति न कदाचिदनुपपत्तिरिति । मयूरीकुक्कुटाविमाविति । प्रकृतानुपयुक्तमप्येतत्प्रसङ्गादुक्तम् । तच्चेति । पिप्पल्यर्द्धम् । सा चेति । अर्द्धपिप्पली । तत्पुरुषविशेषणमुदाहरति । अर्द्धपिप्पल्यौ ते इति । यद्यपि स्त्रीनपुंसकसाधारणास्ते इति प्रयोगस्तथापि तच्च तच्च सा च अर्द्धपिप्पल्यस्ता इत्याद्युदाहरणमूह्यम् ॥

ग्राम्य ॥ ग्रामे भवा ग्राम्याः । ग्रामाद्यखञाविति यः । लिङ्गद्वयेपि गाव इति रूपस्य समानत्वात् स्त्रीलिङ्गशेषस्य फल-

दः । गाव इमाः । ग्राम्येति किम् । रुरव इमे । पशुग्रहणं किम् । ब्राह्मणाः । संघेषु किम् । एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् । वत्सा इमे ॥ अनेकशफेष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ अश्वा इमे । इह सर्वत्र एकशेषे कृतेनेकसुबन्ताभावाद्द्वन्द्वो न । तेन शिरसी शिरांसीत्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ समासान्तो न ॥ ॥ इत्येकशेषः ॥

माह । इमा इति । एवं च इमे च इमाश्च इमा इति स्त्रीलिङ्गशेष एव भवति न त्वत्र त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानीति पुल्लिङ्गशेषः । गाव इमा इति भाष्योदाहरणादित्येके । अन्ये तु ग्राम्यपशुसङ्घविषयत्वाविशेषाद्गाव इतिवद् इमा इति च स्त्रिलिङ्गशेष एव स्यादिति नास्ति शङ्कावकाश इत्याहुः । एतौ गावाविति । एकशेषस्यानेकविषयत्वादेवानेकपरिग्रहे सिद्धे संघग्रहणसामर्थ्याद्बहूनां समुदायोऽत्र गृह्यत इति भावः । एकशेषे कृते इति । विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं विषयभेदाद् द्वन्द्वापवाद एकशेष इत्युद्घोषः कथं प्रवर्ततं इति चेदत्राहुः । यद्येकशेषो न स्यात्तर्हि विभक्तावुत्पद्यमानाया द्वन्द्वः स्यात्कृते त्वेकशेषे स न भवतीति तात्त्विकीं प्राप्तिमादायापवादोद्घोष इति । द्वन्द्वो नेति । एतेन कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति भ्रमो निरस्तः । न च तथैवास्तु फले विशेषाभावादिति वाच्यमित्याह । तेनेति । पन्थानाविति । न चालेतोत्सर्वनामस्थान इति लिङ्गात्समासान्तस्य परिहारः इतोदित्युक्तापि सावित्यनुवृत्त्या पन्था इति सिद्धेरिति वाच्यम् । पथो विभाषेति समासान्ताभावेऽपन्थानावित्यादौ इतोदिति सूत्रस्य सावकाशत्वात् ॥

इत्येकशेषः ॥

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं वृत्तिः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विधा । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः । यथा राज्ञः पुरुषः । राजन्अस्पुरुषसुइति । अविग्रहो नित्यसमासः अस्वपदविग्रहो वा । समासश्चतुर्विध इति प्रायो वादः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि सह सुपेति विधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोभिप्रायः । सुपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे द्वित्रा इत्यादिबहुव्रीहौ दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव तत्पुरुषस्य

प्रसङ्गादाह । कृत्तद्धितेत्यादि । पञ्चवृत्तय इति । पञ्चानां वृत्तिरिति पूर्वाचार्यसंज्ञा इहाप्याश्रीयत इति भावः । तल्लक्षणमाह । परार्थेति । प्रत्ययान्तर्भावेण परपदार्थान्तर्भावेण वा यो विशिष्टोर्थस्य परार्थस्य चाभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानम् । अत एव तिङन्तं वृत्तिर्न भवति । तत्रैकार्थीभावानभ्युपगमादन्यथा मृदु पचतीत्यादौ फले मृदुत्वान्वयो न स्यात्सविशेषणानां वृत्तिर्न भवति वृत्तस्य च विशेषणयोगो नेत्यभ्युपगमादित्येके । समर्थसूत्रे कैयटस्त्वाह परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थो विधीयत इति । अविग्रह इति । लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः । अस्वपदेति । समस्यमान-

क्व चिदेवेत्युक्तम् । किं च ।

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ।
सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥ १ ॥

सुपां सुपा । राजपुरुषः । तिङा । पर्यभूषत् । नाम्ना । कुम्भकारः । धातुना । कटप्रूः । अजस्रम् । तिङां तिङा । पिबतखादता । खादतमोदता । तिङां सुपा । कृन्त विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । एहीडादयोन्यपदार्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥

॥ इतिसर्वसमासशेषः ॥

—::—*

ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे । ५ । ४ । ७४ ॥

अ अनक्षे इति छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अ प्रत्ययो

यावत्पदाघटित इत्यर्थः । द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेवेति । अनेकग्रहणातदनुवृत्तिभ्यां तद्विधानाद्बहुपदसमासत्वं तयोरेव संभवतीति भावः । क्व चिदेवेति । द्यान्हजात इत्यादौ । नाम्नेति । प्रातिपदिकेनेत्यर्थः । कुम्भकार इति । अत्र हि सुबुत्पत्तेः प्रागेवोपपदसमासः कटप्रूरजस्रमिति । क्विब्वचिप्रच्छ्यौति वार्त्तिके नमिकम्पीति सूत्रे च कटप्रू अजस्र इति निपातनाद्धातुना समासः । पिबतखादतेति । आख्यातमाख्यातेनेति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

:*—*—*:

ऋक्पूर ॥ अ इति लुप्तप्रथमैकवचनान्तं समासान्त इति त्वधिक्रियते तदाह । समासस्याप्रत्ययोन्तावयव इति । अनक्ष इत्येतत् सामान्यतः श्रुतामपि धुरैव सम्बध्यते सामार्थ्यान्नान्यैरित्याशयेन व्याचष्टे ।

ऽन्तावयवः स्याद् अक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न । अर्द्धर्चः । अनृचबह्वृचावध्येतर्य्येव । नेह अनृक्साम । बह्वृक् सूक्तम् । विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकात् । विमलापं सरः ॥

द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् । ६ । ३ । ९७ ॥

अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा एभ्योऽपस्य ईत् स्यात् । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् । समापो देवयजनमिति

अक्षे या धूरिति । तदन्तस्य नेति । सूत्रे सम्बन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी तेनाक्षसम्बन्धिनी या धूस्तदन्तस्य नेत्यर्थः । यद्यत्र पक्षे पूर्वपदे नेति व्याख्यायेत तर्हि दृढधूरक्ष इत्यत्र निषेधो न स्यात् । यदि त्वक्षे समासार्थे नेति व्याख्यायेत तदा अक्षधूरित्यत्र न स्यात्तस्मादुभयसंग्रहार्थमुक्तव्याख्यानमेव न्यायः । अर्द्धर्च इति । अर्धन्नपुंसकमिति समासः । अर्द्धर्चाः पुंसि चेति पुंस्त्वम् । अनृगित्यादि । अनुक्तसमासान्तत्वाच्छेषाद्विभाषेति कप्प्रत्ययेऽनृचकं बह्वृचकमित्यपि बोध्यम् । विष्णुपुरमिति । यद्यपि पुरशब्देन समासेप्येतत्सिध्यति तथापि विष्णुपूरित्यनिष्टवारणाय सूत्रे पूर्ग्रहणम् ॥

कृतसमासान्तस्येति । येन विधिरिति सूत्रे आपस्तिष्ठन्ति स्वापस्तिष्ठन्तीति भाष्यादिति भावः । अन्तरीपमित्यादि । अन्तर्गताः प्रतिकूलाः संगतास्वापो अस्मिन्निति विग्रहः । उपसर्गग्रहणं प्रादेरुपलक्षणार्थम् । समाप इति । अनुपसर्गत्वान्नेत्वमिति भावः । भाष्ये तु समाप ईत्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तं स च देवयजनरूपविशेषार्थपरस्समृद्धीति निर्द्देशात्समीपमिति भाष्योदाहरणाच्च ज्ञेयम् । देवयजनमिति । देवा इज्यन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यज्ञभूमिः ।

तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह । स्वप् स्वपी ॥ अवर्णान्ताद्वा ॥ * ॥ प्रेपम् । परेपम् । प्रापम् । परापम् ॥

ऊदनोर्देशे । ६ । ३ । ९८ ॥

अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद्देशे । अनूपो देशः । राजधुरा । अक्षे तु अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपथो रम्यपथो देशः ॥

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः । ५ । ४ । ७५ ॥

एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् । कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते ॥ कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः त्रिभूमः प्रासादः ॥ संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च ॥*॥ पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ।

स्वबिति । न पूजनादिति समासान्ताभावः । अवर्णान्ताद्वेति । द्व्यन्तरितिसूत्रे ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् इह माभूत् प्रापं परापमिति भाष्योक्तेः, गतिश्चेति सूत्रे प्रेपं परेपमिति भाष्योक्तेश्चेति भावः ॥

ऊदनोः ॥ दीर्घोच्चारणं क्वचिच्छाखायामवग्रहार्थम् । वहृचस्तु अनूपे गोमान् गोभिरित्यत्रानूपशब्दं नावगृह्णन्ति । अनूप इति । अनुगता आपोऽस्मिन्नित्यनूपो देशः । जलप्रायमनूपं स्यादित्यमरः ॥

प्रतिसाममिति । अव्ययीभावः प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा । एवमनुसामादावप्यूह्यम् । कृष्णोदगिति । अजिति योगविभागेन गतार्थमिदम् । एवमुत्तरवार्त्तिकमपि । कृष्णभूम

अजिति योगविभागादन्यत्रापि । पद्मनाभः ॥

अक्ष्णोऽदर्शनात् । ५ । ४ । ७६ ॥

अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः । ५ । ४ । ७७ ॥

एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः ॥ त्र्युपाभ्यां चतुरोजिष्यते ॥ * ॥ त्रिचतुराः । चतुर्णां समीपे उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ च

इत्यादयो बहुव्रीहयः । पद्मनाभ इति । पद्मं नाभावस्येति विग्रहः । गड्वादित्वात्सप्तम्यन्तस्य परनिपातः पद्माकारा नाभिरस्येति वा । एवमूर्णनाभोपि ज्ञेयः । तत्र तु ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोरिति ह्रस्वो विशेषः ॥

अक्ष्णो ॥ दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं चक्षुस्तद्वाचिनोऽक्षिशब्दस्य पर्युदासादमुख्यस्य ग्रहणमित्याशयेनाह । अचक्षुः पर्यायादिति । गवाक्ष इति । गावः किरणाः । अक्षिशब्दोरन्ध्रवाची षष्ठीसमासः ॥

अचतुर ॥ निपात्यन्तइति । निपातनफलं तु समासविशेषनियमः टिलोपादिकं च तदाह । आद्या इति । बहुव्रीहयइति । बहुव्रीहय एवेत्यर्थः । तेन तत्पुरुषे अचत्वारो विचत्वार इत्येव भवतीति भावः । एवमुत्तरत्राप्यवधारणमूह्यम् । त्रिचतुरइति । त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहः । संख्ययाव्ययासन्नेति बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ संख्येयइति

अक्षिभ्रुवम्। दाराश्च गावश्च दारगवम्। ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम्। निपातनाट्टिलोपः। पदष्ठीवम्। निपातनात्पादशब्दस्य पद्भावः। नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम्। रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम्। रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते। अहनि च दिवा च अहर्दिवम्। वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते। अहन्यहनीत्यर्थः। सरजसमितिसाकल्येऽव्ययीभावः। बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम्। निश्चितं श्रेयो निश्श्रेयसम्। तत्पुरुष एव। नेह। निश्श्रेयान् पुरुषः। पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम्। ततो द्विगू। द्व्यायुषम्। त्र्यायुषम्। ततो द्वन्द्वः। ऋग्यजुषम्। ततस्त्रयः कर्मधारयाः। जातोक्षः। महोक्षः। वृद्धोक्षः। शुनः समीपम् उपशुनम्। टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते। गोष्ठेश्वा गोष्ठश्वः॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः। ५। ४। ७८॥

ऽचोपवादोऽच्। अक्षिभ्रुवमिति। प्राण्यङ्गत्वादेकवत्। ऊरू चाष्ठीवन्तौ चेति। सक्थि क्लीबे पुमानूरुरित्यमरः। जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियामिति च ऊर्वष्ठीवपदष्ठीवमिति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। द्वन्द्वो निपात्यतइति। विरूपाणामपीत्येकशेषं बाधित्वेति। सरजसमिति। अव्ययीभावे चाकाले इति सहस्य सभावः। सरजः पंकजमिति। सरजसमकरन्दे निर्भरास्विति माघप्रयोगस्तु चिन्त्य इति भावः। निःश्रेयानिति। निश्चितं श्रेयो येनेति विग्रहः। निश्श्रेयस्कम् इति केषांचित्प्रत्युदाहरणमशुद्धम्। ईयसश्चेति कपो निषेधात्। गोष्ठश्वेति। एतेन सप्तमीतत्पुरुष एवेति नियमो दर्शितस्तेन षष्ठीतत्पुरुषे गोष्ठश्वत्येव॥

अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः । ५ । ४ । ७९ ॥

अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्धयतीत्यन्धम् पचाद्यच् । अन्धं तमः अन्धतमसम् ॥

श्वसोवसीयश्श्रेयसः । ५ । ४ । ८० ॥

वसुशब्दः प्रशस्तवाची ततः ईयसुनि वसीयः । श्वस्शब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वोवसीयसम् । श्वः श्रेयसं ते भूयात् ॥

अन्वतप्ताद्रहसः । ५ । ४ । । ८२ ॥

ब्रह्मवर्चसमिति । षष्ठीतत्पुरुषः एवं हस्तिवर्चसमपि । पल्येति । पलं मांसमर्हतीति पल्यो मांसभोजी तदीयं वर्चः मांसम् ॥

अवतमसमित्यादि । अवहीनं संततं च तम इति विग्रहः । अन्धयतीति । अन्ध दृष्ट्युपघाते चुरादिः । अन्धमिति । गाढमित्यर्थः ॥

श्वसो ॥ वसुशब्दात्प्रशस्तवचनादीयसुनित्याकरविरुद्धं व्याचचाणा उपेक्ष्या इति ध्वनयति । वसुशब्द इति । वसीय इति । यः कामयेत वसीयान् स्यामिति श्रौतप्रयोगोप्यत्र अनुकूल इति भावः । श्वस्शब्द इति । कालवाच्यप्ययं प्रकृते त्वर्थविशेषपरः शक्तिस्वभावात्तमेवाह । उत्तरपदार्थप्रशंसामिति । उत्तरपदार्थभूतां प्रशंसामित्यर्थः । आशीर्विषयमिति षष्ठीसमासः वि[illegible]क्षाजहल्लिङ्गनिर्देशः । उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्विषयतामाहेति पाठान्तरं क्वचिदस्ति उभयथापि आशीविषयताया द्योतकोयमिति फलितोर्थः ॥

अन्वव ॥ रह इत्यप्रकाशमुच्यते अनुगतमवहीनं च रह इ-

अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् । ५ । ४ । ८२ ॥

उरसि इति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥

अनुगवमायामे । ५ । ४ । ८३ ॥

एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । यस्य चायाम इति समासः ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः । ५ । ४ । ८४ ॥

अच् प्रत्ययष्टिलोपः समासस्य निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनम् । वेदिरिति किम् । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः । ५ । ४ । ८५ ॥

प्रगतोध्वानं प्राध्वो रथः ॥

न पूजनात् । ५ । ४ । ६९ ॥

पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा । स्वतिभ्यामेव ॥ * ॥ नेह । परमराजः । पूजनात्किम् । गामतिक्रान्तोऽतिगवः बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह ॥ सुसक्थः । स्वक्षः ॥

किमः क्षेपे । ५ । ४ । ७० ॥

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः । कु-

---

ति प्रादिसमासः अनुगतं रहोस्मिन्नित्यादिबहुव्रीहिर्वा । तप्तरहसमिति । तप्तं च तद्रहश्चेति विग्रहः । परेणानधिगम्यमित्यर्थः ॥

इत्यतः प्रागेवेति । प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकोक्तेरिति भावः ॥

किमः क्षेपे ॥ क्षेपग्रहणमिह शक्यमवक्तुं प्रतिपदोक्तपरि-

त्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौः । क्षेपे किम् । किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥

नञस्तत्पुरुषात् । ५ । ४ । ७१ ॥

समासान्तो न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् । अधुरं शकटम् ॥

पथो विभाषा । ५ । ४ । ७२ ॥

नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम् । अपन्थाः । तत्पुरुषादित्येव । अपथो देशः । अपथं वर्तते ॥

इति समासान्ताः ॥

* * *

अलुगुत्तरपदे । ६ । ३ ।

अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः * । ६ । ३ । २ ॥

भाषया किं क्षेप इति विहितसमासस्यैव ग्रहणात् । किंराज इत्यादि । किमत्र प्रश्ने । षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा ॥

नञस्तत्पुरुषात् ॥ नञ इति षष्ठी नञः संबन्धी यस्तत्पुरुषः नञवयवकस्तस्मादित्यर्थः ॥

अपथमिति । नस्तद्धित इति टिलोपः अपथं नपुंसकमिति क्लीबत्वम् । अपथं वर्तत इति । अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥

इति सकलसमाससाधारणाः समासान्ताः ॥

* * *

अलुक् स्यादिति । प्रसज्य प्रतिषेधोऽयं सुपो धात्वित्यादिना प्राप्तो लुङ्न भवतीत्यर्थः ॥

स्तोकान्मुक्त इति । समासप्रयोजनमैकपद्यमैकस्वर्यं विशेष-

एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदे किम् । निष्क्रान्तः स्तोकान्निस्तोकः ॥ ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उपचाराद् ब्राह्मणानि तानि शंसति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसंख्यानादेव ॥

ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः । ६ । ३ । ३ ॥

ओजसाकृतमित्यादि ॥ अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ * ॥ अञ्जसाकृतम् । आर्जवेन कृतमित्यर्थः ॥ पुंसानुजो जनुषान्ध

णंयोगाभावश्च । किं च स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तौकान्मुक्तिः स्तोकान्मुक्ताया स्तौकान्मुक्तेय इति समुदायात्तद्धितोत्पत्तिरपि प्रयोजनं च प्राथमिक सामासिकलुको निषेधेन चरितार्थत्वाद्बाह्यतद्धितनिमित्तो लुग् दुर्वार इति शङ्क्यं सुपो धात्विति शास्त्रस्यैकत्वादविशेषेण लुग्द्वयस्यापि निषेधाभ्युपगमात् । इह स्तोकान्तिकेति समासशास्त्रपठिता एव स्तोकादयो गृह्यन्ते न तु करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रेति सूत्रपठितास्समासे सुपो लुकि प्रसक्तेर्विधीयमानेनालुक्शास्त्रेण समासशास्त्रपठितानामविलम्बेनोपस्थितेर्व्याघ्रिन्यायाच्च । स्तोकान्तिकेत्यत्र ह्यर्थग्रहणादन्यान्यपि बहूनि गृह्यते तदेतन्मनसि निधायाह । एवमिति । द्विवचनबहुवचनान्तानां तु समासो नेष्यते अनभिधानात्तेन स्तोकाभ्यां मुक्त इत्यादौ वाक्यमेव । शस्त्राणीति । प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम् अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रमिति याज्ञिकानां व्यवहारः ॥

ओजस्स ॥ ओजसा कृतमिति । कर्तृकरणे कृतेति समासः ।

---

* अयं मूले उक्तः ।

इति च ॥ * ॥ यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुषान्धो जात्यन्धः ॥

मनसः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ४ ॥

मनसागुप्ता ॥

आज्ञायिनि च । ६ । ३ । ५ ॥

मनस इत्येव । मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च * । ६ । ३ । ६ ॥

आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् ॥ पूरण इति वक्तव्यम् ॥ * पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः । जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति बहुव्रीहिर्बोध्यः । पूरणे किम् । आत्मकृतम् ॥

कथं तर्हि सततमैनेशतमोवृतमन्यत इति भारविः । अत्राहुः । वृतु वर्तने इत्यस्माद्भावे कविधानमिति भावे कप्रत्यये तदन्तेन षष्ठीसमासाश्रयणान्न दोष इति । यत्तु केवलपदाधिकार एव तदन्तविधिर्न तूत्तरपदाधिकारे तथा च नैशतमसेति तृतीयाया अलुङ् भवतीति दुर्घटवृत्त्यादावुक्तं तत्र पदाङ्गाधिकारे इत्यत्र इष्टकचितं पक्केष्टकचितमिति भाष्योदाहरणादुत्तरपदाधिकारेपि तदन्तविधिप्रवृत्तेः । जनुषेति । जनुर्जननजन्मानीत्यमरः ॥

आत्मना पञ्चम इति । तृतीयेति योगविभागात् समासः । इह प्रकृत्यादित्वात्प्रथमार्थे तृतीयेत्येके । आत्मना कृतः पञ्चम इति करोतिक्रियापेक्षा सेत्यन्ये । बहुव्रीहिर्बोध्य इति । एकस्याप्यौपाधिकभेदं परिकल्प्य वर्त्तित्वमन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः ॥

---

* आत्मनश्च पूरण इति विशिष्टं सूत्रं काशिकाकृत्पाठः ।

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः । ६ । ३ । ७ ॥

आत्मन इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्ये चतुर्थी । चतुर्थीति योगविभागात्समासः ॥

परस्य च । ६ । ३ । ८ ॥

परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ९ ॥

हलन्तादन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः । ८ । ३ । ९५ ॥

आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति वचनादेवाऽलुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकः । अत्र स-

---

वैयाकरणा ॥ व्याकरणे भवा वैयाकरणी अण् ऋगयनादिभ्य इत्यण् सा चासावाख्या चेति कर्मधारयः । आत्मन इत्येवेति । इहात्मन इत्यननुवर्त्य वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या अलुगिति व्याख्याने तु परस्य चेत्युत्तरसूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः । आत्मनेभाषा इति । यद्यपीयमाख्या अष्टाध्याय्यां नास्ति तथापि धातुपाठेऽस्तीति भावः । प्रकृतिविकृतिभावविरहाद्रन्धनाय स्थालीतिवत्समासाभावमाशङ्क्याह । योगविभागादिति । इह लुग्विधिसामर्थ्यादपि समासस्तु वचः ॥

परस्य च ॥ परशब्दस्य च या चतुर्थी तस्याः अलुक् स्याद्वैयाकरणाख्यायाम् ॥

गवियुधि ॥ स्थिरशब्दोयमजिरशिशिरेत्यौणाकः किरच्प्रत्ययान्तस्तिष्ठतेर्निष्पन्नः । सात्पदाद्योरिति निषेधे प्राप्ते वचनारम्भः । वचनादेवेति । न च लुकं बाधित्वा परत्वादन्तरङ्गत्वाट्टाबादेशे हलदन्तात्सप्तम्या इत्येवालुक् सिध्यतीति वाच्यः

ज्ञायामिति सप्तमीसमासः ॥ हृद्द्युभ्यां च ॥ * ॥ हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ । ६ । ३ । १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । मुकुटेकार्षापणम् । दृषदिमाषकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम् । कारनाम्न्येव प्राचामेव हलादावेवेति । कारनाम्नि किम् । अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यैतद्देयस्य नाम । प्राचां किम् । यूथपशुः । हलादौ किम् । अविकटोरणः । हलदन्तात्किम् । नद्यां दोहः नदीदोहः ॥

मध्याद्गुरौ । ६ । ३ । ११ ॥

मध्येगुरुः ॥ अन्ताच्च ॥ * ॥ अन्तेगुरुः ॥

अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे । ६ । ३ । १२ ॥

कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्द्धमस्तकात्किम् । मूर्द्धशिखः । मस्तकशिखः । अकामे किम् । मुखे कामोऽस्य मुखकामः ॥

बन्धे च विभाषा । ६ । ३ । १३ ॥

म् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इति लुको बलीयस्त्वादिति भावः । हृदिस्पृक्, दिविस्पृगिति । हृदयं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः । अलुग्विधिसामर्थ्यात्कर्मणि सप्तमी कर्मणोधिकरणत्वविवक्षया वा ॥

अविकटोरण इति । संघाते कटजिति कटच्प्रत्ययान्तः । उरणो मेषः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ बन्ध इति घञन्तः । हस्तेबन्ध इति । बहुव्रीहिरयं तत्पुरुषे तु नेन्सिद्धबध्नातिष्विति वक्ष्यमाणेन निषेध

हलदन्तात्सप्तम्या अलुक्। हस्तेबन्धः। हस्तबन्धः। हलदन्तेति किम्। गुप्तिबन्धः॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम्। ६। ३। १४॥

स्तम्बेरमः। स्तम्बरमः। कर्णेजपः। कर्णजपः। क्वचिन्न। कुरुचरः॥

प्रावृट्शरत्कालदिवां जे। ६। ३। १५॥

प्रावृषिजः। शरदिजः। कालेजः। दिविजः। पूर्वस्यायं प्रपञ्चः॥

विभाषा वर्षक्षरशरवरात्। ६। ३। १६॥

एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे। वर्षेजः। वर्षजः क्षरेजः। क्षरजः। शरेजः। शरजः। वरेजः। वरजः॥

एवेत्याहुः। अप्सव्य इति। दिगादित्वाद्यति ओर्गुणे वान्तादेशः। प्राचा तु यतः स्थाने जं पठित्वा अप्सुज इत्युदाहृतं तदाकरविरुद्धं जे चरे च वक्तव्यम् अप्सुजः अप्सुचर इति भाष्ये वचनान्तरदर्शनाच्च। केचित्तु अप्सुज इत्युक्तोदाहरणद्वयेपि हलदन्तादित्यलुकमाहुः। अप्सुमन्ताविति। कारीर्यामप्स्वग्ने सधिष्टवाप्सु, मे सोमो अब्रवीदित्याज्यभागमन्त्रौ स्तः तत्र ह्यप्सुशब्दोस्तीति तद्द्वारा आज्यभागयोरप्यप्सुमत्त्वम्। प्राचा तु मतिष्विति पठित्वा अप्सुमतिरित्युदाहृतम्। अत्र केचित् अप्सुष्वित्येतदनुकरणशब्दः सप्तम्यन्तो वा आद्ये सप्तम्यन्तात्प्रथमायां अभावेन मतुबेव दुर्लभः अन्त्ये तु लुकः प्राप्तिरेव नास्ति सप्तम्यभावात्तथा च मतिष्विति प्राचोक्तः पाठ एव युक्तः। न च स पाठो भाष्यादौ न दृष्ट इति वाच्यम्। मतिष्विति पाठस्याप्सुमतिरित्युदाहरणस्य च भाष्यवृत्त्यादिपुस्तकेषु दृश्यमानत्वेन मतुष्विति पाठस्यैव क्वाप्यदर्शनाद् व्यर्थत्वाच्च। अस्यवामीयं कथाशुभीयमित्यादाविव लुकि कर्तव्ये प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशाप्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरित्याहुः॥

घकालतनेषु कालनाम्नः । ६ । ३ । १७ ॥
सप्तम्या अलुक् स्यात् । घ । पूर्वाह्णेतरे । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णेतमे । पूर्वाह्णतमे । काल । पूर्वाह्णेकाले । पूर्वाह्णकाले । तन । पूर्वाह्णेतने । पूर्वाह्णतने ॥

शयवासवासिष्वकालात् । ६ । ३ । १८ ॥
खेशयः । खशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामेवासी । ग्रामवासी । हलदन्तादित्येव । भूमिशयः ॥ अपो योनियन्मतुषु ॥ * ॥ अप्सुयोनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः । अप्सु भवोऽप्सव्यः । अप्सुमन्तावाज्यभागौ ॥

नेन्सिद्धबध्नातिषु च । ६ । ३ । १९ ॥
इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुग्न । स्थण्डिलशायी । साङ्काश्यसिद्धः । चक्रबद्धः ॥

स्थे च भाषायाम् । ६ । ३ । २० ॥
सप्तम्या अलुग्न । विषमस्थः । समस्थः । भाषायां किम् । कृष्णोऽस्याखरेष्ठः ॥

नेन्सिद्धब ॥ चक्रबन्ध इति । तत्पुरुष इत्यनुवृत्तेस्तत्पुरुष एवायं निषेधः । बहुव्रीहौ बन्धे च विभाषेति विकल्प एव ॥

पश्यतो हर इति । पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः । षष्ठी चानादर इति षष्ठी । देवानामिति । मूर्खा हि देवानां प्रीतिं जनयन्तीति देवपशुत्वादिति मनोरमाया भावः । ब्रह्मज्ञानरहितत्वात्संसारिणो मूर्खास्ते तु यागादिकर्माण्यनुतिष्ठन्तः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यन्तं प्रीतिं जनयन्ति ब्रह्मज्ञानिनस्तु न तथा तेषां यागाद्यनुष्ठानाभावादतो गवादि स्थानापन्नत्वान्मूर्खा एव देवपशव इति । शेपपुच्छेति । शुन इव शेपमस्य शुनःशेपः यद्यपि शेपस्शब्दः सकारान्तः गोलिङ्गं चिन्हशेपसोरि-

षष्ठ्या आक्रोशे। ६। ३। २१॥

चौरस्यकुलम्। आक्रोशे किम्। ब्राह्मणकुलम्॥ वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु ॥*॥ वाचोयुक्तिः। दिशोदण्डः। पश्यतोहरः। आमुष्यायणाऽमुष्यपुत्रिकाऽमुष्यकुलिकेति च ॥*॥ अमुष्यापत्यम् आमुष्यायणः। नडादित्वात् फक्। अमुष्य पुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। एवमामुष्यकुलिका॥ देवानांप्रिय इति च मूर्खे ॥*॥ अन्यत्र देवप्रियः॥ शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः ॥*॥ शुनःशेपः। शुनःपुच्छः। शुनोलाङ्गूलः॥ दिवश्चदासे ॥*॥ दिवोदासः॥

पुत्रेऽन्यतरस्याम्। ६। ३। २२॥

षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुग्वा निन्दायाम्। दास्याःपुत्रः। दासीपुत्रः। निन्दायां किम्। ब्राह्मणीपुत्रः॥

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः। ६। ३। २३॥

विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धवाचिन ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुक्। होतुरन्तेवासी। होतुः पुत्रः। पितुरन्तेवासी। पितुः पुत्रः॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम्॥*॥ नेह। होतृधनम्। पितृधनम्॥

विभाषा स्वसृपत्योः। ६। ३। २४॥

ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुग् वा स्वसृपत्योः परयोः॥

त्यमरप्रयोगात्तथापि शीङो निपातितादौणादिके पप्रत्यये अकारान्तोप्यस्त्येव तथा च मन्त्रः यस्यामुशन्तः प्रहरामशेपमिति। चिन्हशेफसोरिति पाठे तु शेपशब्दस्य सकारान्तत्वशङ्कैव नास्तीति बोध्यम्। शुनःपुच्छ इत्यादावपि बहुव्रीहिः अयोप्यमी ऋषिविशेषाणां संज्ञाः॥

मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ८५ ॥

आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा । लुक्पक्षे तु ॥

मातृपितृभ्यां स्वसा । ८ । ३ । ८४ ॥

आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा । असमासे तु मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ॥

॥ इत्यलुक्समासः ॥

:*—*—*:

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः । ६ । ३ । ४३ ॥

भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्याऽनेकाचो ह्रस्वः स्याद् घरूपकल्पप्प्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि । ब्रुवः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावोपि निपात्यते । चेलडादीनि

मातुः पितुर्भ्यामिति सूत्रे संमासेङ्गलेस्सङ्ग इत्यतस्समासे इत्यनुवर्त्तितं तत्फलं दर्शयति । असमासे त्विति । वाक्ये वैकल्पिकमपि षत्वं नेत्यर्थः ॥

इत्यलुक्समासः ॥

—::—*

घरूपकल्प ॥ तरप्तमपौ घः, प्रशंसायां रूपप्, चिल वसने, चेलडिति पचादौ टित्पठ्यते तेन ङीबर्थं प्रत्ययेष्विति लेखग्रहणेनोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापयिष्यतइति भावः । ब्राह्मणितरेति । जातेश्चेति निषेधात्तसिलादिष्विति न पुंवद्भावः । चेलीति । पचादौ चेलडिति पा-

वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि । तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः । ङ्यः किम् । दत्तातरा । भाषितपुंस्कात्किम् । आमलकीतरा । कुवलीतरा ।

नद्याः शेषस्याऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ४४ ।

अङ्यन्तनद्या ङ्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धूतरा । स्त्रीतरा । स्त्रितरा ॥ कृन्नद्या न ॥ * ॥ लक्ष्मीतरा ॥

उगितश्च । ६ । ३ । ४५ ॥

उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु तसिलादिष्विति पुंवत् । विद्वत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरेत्यप्युदाहृत तन्निर्मूलम् ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु । ६ । ३ । ५० ॥

हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृल्लासः । लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणम् । घञि तु हृ-

---

ठा ट्टिड्ढेति ङीप् । आमलकीति । आमलकीकुवलीशब्दौ वृत्ते नित्यस्त्रीलिङ्गौ

नद्याः ॥ उक्तादन्यः शेषः स च द्विधेत्याह । अङ्यन्तेति । उपलक्षणमेतत् । भाषितपुंस्केत्यपि नेह संबध्यत इत्याशयेनाह । स्त्रीतरेति ॥

उगितः परा या नदीति । ईदूतोः केवलयोरपि नदीसंज्ञत्वाश्रित्येदमुक्तम् । विदुषितरेति । उगितश्चेति ङीपि वसोः सम्प्रसारणं वृत्त्यादिष्विति प्रक्रिया तद्व्याख्यानानि चादिशब्दग्राह्याणि ॥

अणन्तस्य ग्रहणमिति । अण्प्रत्ययसाहचर्याल्लेखशब्दोऽणन्त एव निर्दिष्ट इति भावः । नन्वेवं लेखग्रहणमेव व्यर्थं स्यादण्ग्रहणे-

दयलेखः । लेखग्रहणमेव ज्ञापकम् उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

वा शोकष्यञ्रोगेषु । ६ । ३ । ५१ ॥

हृच्छोकः । हृदयशोकः । सौहार्दम् । सौहृदय्यम् । हृद्रोगः । हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोप्यस्ति तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

पादस्य पदाऽऽज्यातिगोपहतेषु । ६ । ६ । ५२ ॥

एषूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । अज्यतिभ्यां पादि चेतीण् प्रत्ययः । अजेर्व्यभावो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः ॥

पद्यत्यतदर्थे । ६ । ३ । ५३ ॥

पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । अतदर्थे किम् । पादार्थमुदकं पाद्यम् । पादार्घाभ्यां चेति यत् ॥ इके चरतावुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् ष्ठन् ॥

नैव सिद्धेतरत आह । ज्ञापकमिति । अत एव घरूपकल्पेषु तदन्तग्रहणं नेति व्याख्यातम् । सौहार्दमिति । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्, हृद्भगसिध्वन्त इत्युभयपदवृद्धिः ॥

पादस्य पद ॥ उत्तरसूत्रे पद्ग्रहणात्पदेत्ययमदन्तः सौत्रो विभक्तिलुक् तदाह । अदन्तादेश इति । तेन पदग इत्यादि सिद्धम् । पद्या इति । विध्यत्यधनुषेति यत् । पाद्यमिति । पादार्घाभ्यां चेति यत् । पूर्वसूत्रे आज्यादिषु प्राण्यङ्गस्यैव करणत्वसंभवादिहापि तद्वचन एव पादशब्दो गृह्यते न परिमाणवचनः तेन द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपाद्यं त्रिपाद्यमित्यत्र पणपादमाषेति यति पदादेशो न भवति एतच्च वृत्तिहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टम् ॥

हिमकाषिहतिषु च । ६ । ३ । ५४ ॥

पद्धिमम् । पत्काषी । पद्धतिः ॥

ऋचः शे । ६ । ३ । ५५ ॥

ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्रीं पच्छः शंसति । पादम्पादमित्यर्थः । ऋचः किम् । पादशः कार्षापणं ददाति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु । ६ । ३ । ५६ ॥

पादस्य पत् । पद्घोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पादशब्दः ॥ निष्के चेति वाच्यम् ॥ * ॥ पन्निष्कः । पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ५७ ॥

उदमेघः ॥ उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षीरोदः ॥

पेषंवासवाहनधिषु च । ६ । ३ । ५८ ॥

उदपेषं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्घटः । समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् ॥

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ५९ ॥

उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेति किम् । उदकस्थाली । पूरयितव्येति किम् । उदकपर्वतः ॥

पत्काषीति । सुप्यजाताविति णिनिः । पद्धतिरिति कर्मणि क्तिन् ॥

ऋचः ॥ शे इति शस्प्रत्ययस्येदमनुकरणं लोमादिषु पादशब्दस्य पाठाभावान्मत्वर्थे शो न संभवतीति भावः । पच्छ इति । संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् ॥

उदमेघ इति सादृश्यात्पुरुषस्येयं संज्ञा ॥

उदपेषमिति । स्नेहने पिष इति णमुल् । उदधिरिति । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः ॥

मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च। ६। ३। ६०॥

उदमन्थः। उदकमन्थः। उदौदनः उदकौदनः॥

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य। ६। ३। ६१॥

इगन्तस्याङ्गस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे। ग्रामणिपुत्रः। इकः किम्। रमापतिः। अङ्य इति किम्। गौरीपतिः। गालवग्रहणं पूजार्थम् अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः॥ इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेतिवाच्यम्॥ * ॥ श्रीमदः। भ्रूभङ्गः। शुक्लीभावः॥ अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम्॥ * ॥ भ्रुकुंसः। भ्रुकुटिः। अकारोऽनेन विधीयत इति व्याख्यान्तरम्॥ भ्रकुटिः। भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य सः स्त्रीवेषधारी नर्तकः। भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम्॥

एक तद्धिते च। ६। ३। ६२॥

एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे। एकस्या आगतम् एकरूप्यम्। एकक्षीरम्॥

ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्। ६। ३। ६३॥

रेवतिपुत्रः। अजक्षीरम्॥

उदमन्थ इति। द्रवद्रव्यसंस्कृताः सक्तवो मन्थः। उदकेन मन्थ इति विग्रहे तृतीयेति योगविभागात्समास इति हरदत्तः॥

शुक्लीभाव इति। ऊर्यादिच्विडाचश्चेति च्व्यन्तत्वान्निपातत्वेऽव्ययत्वम्। भ्रुकुंस इत्यादि। भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्त्तक इत्यमरः। तन्द्री प्रमीला। भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियामिहेतिच॥

एकतद्धिते॥ एकेति लुप्तषष्ठीकं तदाह। एकशब्दस्येति। ह्रस्वविधानमस्य टाबन्ते एवोपयुज्यते न तु केवले स्वभावत एव ह्रस्वत्वादतो व्याचष्टे। एकस्या आगतमित्यादि॥

त्वे च । ६ । ३ । ६४ ॥

त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम् । अजात्वम् । रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् ॥

ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । ६ । १ । १३ ॥

ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे ॥

संप्रसारणस्य । ६ । ३ । १३९ ॥

संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेति तदादिनियमप्रतिषेधात् परमकारीषगन्धीपुत्रः ; उपसर्जने तु तदादिनियमान्नेह । अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः ॥

ष्यङः ॥ इह तत्पुरुषपदेन पूर्वपदमुत्तरपदं चाक्षिप्यते तत्र ष्यङा पूर्वपदस्य विशेषणात्तदन्तं गृह्यत इत्याह । ष्यङन्तस्येति । पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति । पुत्रपत्यन्तयोरिति व्याख्याने तु कारीषगन्ध्यापरमपुत्र इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥

संप्रसारणस्य ॥ उत्तरपद इत्यधिक्रियते ढ्रलोप इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते तदाह । दीर्घः स्यादुत्तरपद इति । हल इति दीर्घोऽत्र न प्रवर्तते, प्रत्ययस्य लुप्तत्वेनाङ्गसंज्ञाया अप्रवृत्तेः । कौमुदगन्ध्या इति । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या तस्यापत्यमित्यणि कृतेऽणिञोरिति ष्यङादेशः, यङश्चाप् । ननु कौमुदगन्धीपुत्र इत्यादाविको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति ह्रस्वेन भाव्यं दीर्घविधानं तु पक्षे सावकाशमित्यत आह । व्यवस्थितविभाषयेति । नेहेति । संप्रसारणमिह नेत्यर्थः । अतिकारीषेति । कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तोऽतिकारीषगन्ध्यस्तस्य पुत्रः ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ । ६ । १ । १४ ॥

बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति कारीषगन्धीबन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् । कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ॥ मातज्मातृकमातृषु वा ॥ * ॥ कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता । अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशः कब्विकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम् । नेह । कारीषगन्ध्यायां माता कारीषगन्ध्यामाता । चित्त्वसामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते ॥

इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु । ६ । ३ । ६५ ॥

इष्टकादीनां तदन्ताना च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् । इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारी । उत्पलमालभारी ॥

कारे सत्याऽगदस्य । ६ । ३ । ७० ॥

मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः ॥ अगदङ्कारः ॥ अस्तोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥

इष्टकचितमिति कर्तृकरणे कृतेति तृतीयासमासः । पक्वेष्टकचितमिति । पदाधिकारात्तदन्तविधिः प्रवर्तत इति भावः । मालभारीति । मालां बिभर्तीत्यर्थः । सुप्यजाताविति णिनिः । हारिष्विति पाठान्तरम् ॥

कारेसत्या ॥ अरुर्द्विषदित्यतोनुवर्तनादाह । मुम् स्यादिति । सत्यंकारः शपथकरणम् । अशपथेपि सत्यादशपथ इति डाचं बाधित्वा परत्वान्मुमेव । अगदंकारो वैद्यः ।

अस्तुङ्कारः ॥ धेनोर्भव्यायाम् ॥ * ॥ धेनुम्भव्या ॥ लोकस्य पृणे ॥ * ॥ लोकम्पृणः । पृण इति मूलविभुजादित्वात्कः ॥ इत्येऽनभ्याशस्य ॥ * ॥ अनभ्याशमित्यः । दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः ॥ भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे ॥ * भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ॥ गिलेऽगिलस्य ॥ * ॥ तिमिङ्गिलः ॥ अगिलस्य किम् । गिलगिलः ॥ गिलगिलेंच ॥ * ॥ तिमिङ्गिलगिलः ॥ उष्णभद्रयोः करणे ॥ * ॥ उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ॥

रात्रेः कृति विभाषा । ६ । ३ । ७२ ॥

रात्रिञ्चरः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । अखिदर्थमि-

अस्तुङ्कारोऽभ्युपगमः अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । धेनुंभव्येति । भविष्यती धेनुरित्यर्थः, भव्यगेयेति निपातनात्कर्तरि कृत्यः । धेनुश्चासौ भव्या चेति विग्रहः, गौतमस्मृतौ तु अधेनुभव्येत्यत्रार्षत्वान्मुन्नेति बोध्यम् । लोकंपृण इति । पृणधातुः प्रीणनार्थः, पृणतिः पूरणकर्मेति तु हरदत्तः । अनभ्यासमित्य इति । अभ्यासं समीपं तद्भिन्नमनभ्यासम् । एतिस्तुशास्वृदृजुष इति इणः क्यप् । भ्राष्ट्रमिन्ध इति । कर्मण्यणि उपपदसमासः । एवमग्निमिन्धोपि ॥ गिले गिलस्य ॥ गिलशब्दे उत्तरपदे अगिलस्य मुमित्यर्थः । तिमिङ्गिल इति । मत्स्यविशेषः । गिरतेर्मूलविभुजादित्वात्कः, अचि विभाषेति लत्वम् । गिलगिले चेति । गिलं गिलतीति गिगिलः तिमीनां गिलगिल इति विग्रहे इदमारब्धम् ॥

रात्रेः कृ ॥ उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावेऽपि रात्रिशब्दात्परत्र कृतोऽसम्भवात्कृदन्त उत्तरपदे अयं विधिरित्याशयेनोदाहरति । रात्रिंचर इति । यद्यप्याचारक्विबन्तात् ण्वुलादिः संभवति तथापि विलम्बितोपस्थितिकात्वात्स न गृह्य-

दं सूत्रम् । खिति तु अरुर्द्विषदिति नित्यमेववक्ष्यते । रात्रिंमन्यः ॥

सहस्य सः ज्ञायाम् । ३ । ६ । ७८ ॥

उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां किम् । सहयुध्वा ॥

ग्रन्थन्ताऽधिके च । ६ ३ । ७९ ॥

अनयोः परयोः सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्तं ज्यौतिषमधीते । सद्रोणा खारी ॥

द्वितीये चानुपाख्ये । ६ । ३ । ८० ॥

अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते ॥

समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु । ६ । ३ । ८४ ॥

समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्द्धादिषु । अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे सगर्भसयूथसनुताद्यत् । अमूर्द्धादिषु किम् । समानमूर्द्धा । समानप्रभृतयः । समानोदर्काः । समानस्येति योगो विभज्य-

---

तइति भावः । नित्यमेवेति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । रात्रिंमन्यत इति आत्ममाने खश्चेति खश् सार्वधातुकत्वात्तस्मिन्परे श्यन् ॥

सहयुध्वेति । सहे चेति क्वनिप् । स्त्रियामपि वनो न हश इति निषेधात् ङीब्रौ न ॥

समूहूर्तमिति । अन्तवचनेऽव्ययीभावः । अव्ययीभावे चाकाले इत्यत्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावे ग्रन्थान्तग्रहणम् ॥

द्वितीये ॥ अप्रधानो यः स द्वितीयः इति लोकप्रसिद्धम् । उपाख्यं प्रत्यक्षं तद्भिन्नमनुमेयं तदाह । अनुमेये इति । सराक्षसीकेति । नद्यृतश्चेति कप् ॥

योगो विभज्यतइति । एतदर्थमेव च्छान्दसमपि समानस्य

ते । तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीयमित्यादि सिद्धमिति काशिका । अथ वा सहशब्दः सदृशवचनोस्ति, सदृशः सख्या शिका । ससखीति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः समानः पक्षोस्येत्यादि ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ।६।३।८५॥

एषु द्वादशसूत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपद इत्यादि ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ।६।३।८६॥

ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणः शाखा, ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः सः सब्रह्मचारी ॥

तीर्थे ये ।६।३।८७॥

छन्दसीति सूत्रमिहोपन्यस्तमिति भावः । बहुव्रीहिरिति । तेन वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावः प्राप्नोतीति भावः । सज्योतिरिति । समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः यस्मिन् ज्योतिषि आदित्ये नक्षत्रे वा संजातं तदस्तमयपर्यन्तं नुतमानमाशौचं सज्योतिरित्युच्यते । इह समानमध्यमध्यमवीराश्चेति प्रतिपदोक्त एव समासो न गृह्यते सरूपाणामेक शेष इति लिङ्गात् किं तु बहुव्रीहिरपि इति हरदत्तः ॥

ब्रह्मचारीति । व्रतइति णिनिः । सब्रह्मचारीति । समानो ब्रह्मचारीत्यर्थः । ब्रह्मचारिणश्च समानत्वं ब्रह्मणः समानत्वात् ततश्च समाने ब्रह्मणि व्रतचारीति फलितोर्थः ॥

तीर्थे ॥ ये इत्यकारो न विवक्षितः प्रत्ययइति विशेष्यं तु

तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात्। सतीर्थ्यः। एकगुरुकः। समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः॥

विभाषोदरे। ६। ३। ८८॥

यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव। सोदर्यः। समानोदर्यः॥

दृग्दृशवतुषु। ६। ३। ८९॥

सदृक्। सदृशः॥ दृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृक्षः। वतुरुत्तरार्थः॥

इदंकिमोरीश्की। ६। ३। ९०॥

दृग्दृश्वतुषु इदमः ईश् किमः की स्यात्। ईदृक्। ईदृशः। कीदृक्। कीदृशः। वतूदाहरणं वक्ष्यते॥ दृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईदृक्षः। कीदृक्षः॥ आ सर्वनाम्नः॥ दृक्षे च॥ तादृक्। तादृशः। तावान्। तादृक्षः। दीर्घः मत्वोत्वे। अमूदृ-

---

व्याख्यानाल्लभ्यते तेन यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिरित्याह। यादौ प्रत्यय इति। विवक्षित इति। उत्तरपदमात्रनिमित्तः समासोऽन्तरङ्गः समासप्रकृतिकसुबन्तात्तु यत्प्रत्ययः अतस्तस्य परत्वं न संभवतीत्याशयेनेदमुक्तम्॥

सोदर्य इति। समानोदरे शयित इत्यर्थे प्रत्ययात्प्राक् समानस्य सभावे कृते सोदराद्य इति यः। सभावाभावपक्षे तु समानोदरे शयित ओ चोदात्त इति यति समानोदर्यः॥

सदृक् सदृश इति। समानान्ययोश्चेति वक्तव्यमिति दृशेः क्विन्कञौ॥

दीर्घ इति। अदस आत्वे कृते सवर्णदीर्घ इत्यर्थः। एतच्च पूर्वोत्तरोदाहरणान्वयि॥

घः । अमूद्धक् । अमूद्धचः ॥

समासेङ्गुलेः सङ्गः । ८ । ३ । ८० ॥

अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः । समासे किम् । अङ्गुलेः सङ्गः ॥

भीरोः स्थानम् । ८ । ३ । ८१ ॥

भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे । भीरुष्ठानम् । असमासे तु । भीरोः स्थानम् ॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः । ८ । ३ । ८३ ॥

आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्द्धन्यः समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासे किम् । ज्योतिषः स्तोमः ॥

सुषामादिषु च । *८ । ३ । ९८ ॥

सस्य मूर्द्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्धिः ॥

एति संज्ञायामगात् । ८ । ३ । ९९ ॥

सस्य मूर्द्धन्यः । हरिषेणः । एति किम् । हरिसक्थम् । सं-

भीरोः स्थानमिति । विसर्जनीयव्यवधानात्षत्वप्राप्तिरस्ति ॥

ज्योतिषः स्तोम इति । इदं ज्योतिस्तोमोयमिति प्रत्युदाहर्तुमुचितम् ॥

एति संज्ञायामिति । सुषामाद्यन्तर्गणसूत्रमेतद् एवं नचत्रा-

---

* सुषामा, निःषामा, दुःषामा, सुषेधः, निषेधः, दुषेधः, सुषन्धिः, निषन्धिः, दुःषन्धिः, सुष्ठु, दुष्ठु, गौरिषक्थः संज्ञायाम्, प्रतिष्णिका जलाषाहम्, नौषेचनम्, दुन्दुभिषेवणम्, एतिसंज्ञायामगात्, हरिषेणः, "नचत्राद्वा, हरणीषेणः" आकृतिगणोयं सुषामादिः ॥

ज्ञायां किम् । पृथुसेनः । अगकारात्किम् । विष्वक्सेनः । इण्कोरित्येव । सर्वसेनः ॥

नक्षत्राद्वा । ८ । ३ । १०० ॥

एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्द्धन्यो वा । रोहिणीषेणः । रोहिणीसेनः । अगकारात्किम् । शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोयम् * ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु । ६ । ३ । ९९ ॥

अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यत्कारकः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः । अषष्ठीत्यादि किम् । अन्यस्याऽन्येन वाशीः अन्याशीः । कारके छे च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्यायम् अन्यदीयः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः ॥

अर्थे विभाषा । ६ । ३ । १०० ॥

अन्यदर्थः । अन्यार्थः ॥

इत्यपि । विष्वक्सेन इति । चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्गकारेण व्यवधानमस्तीति भावः ॥

अषष्ठ्य ॥ अन्यदाशीरित्यादयः कर्म्मधारयाः । नायं निषेध इति । एतच्चाषष्ठीतृतीयास्थेत्येव सिद्धे निषेधानित्यत्वज्ञापनार्थाद् द्विर्नञ उपादानाल्लभ्यत इत्याह ॥

---

* एति संज्ञायामगात्, नक्षत्राद्वा, एतद्गणसूत्रद्वयमपि कैश्चित् पाणिनीयसूत्रपाठे प्रक्षिप्तम् ॥

को: कत्तत्पुरुषेऽचि । ६ । ३ । १०१ ॥

अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नम् । तत्पुरुषे किम् । कूष्ट्रो राजा ॥ त्रौ च ॥ * ॥ कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः ॥

रथवदयोश्च । ६ । ३ । १०२ ॥

कद्रथः । कद्वदः ॥

तृणे च जातौ । ६ । ३ । १०३ ॥

कत्तृणम् ॥

का पथ्यक्षयोः । ६ । ३ । १०४ ॥

कापथम् । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा ॥

ईषदर्थे । ६ । ३ । १०५ ॥

ईषज्जलं काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काम्लः ॥

विभाषा पुरुषे । ६ । ३ । १०६ ॥

कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ॥

कवं चोष्णे । ६ । ३ । १०७ ॥

उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् ॥

त्रौ च ॥ अनजाद्यर्थमिदं वार्तिकं कत्र्यादिभ्यो ढकञिति निर्देशेनैव सिद्धम् ॥

कापथमिति । कुत्सितः पन्थाः । ऋक्पूरब्धूरिति समासान्तः । पथः संख्याव्ययादेरिति नपुंसकत्वम् ॥

अप्राप्तविभाषेति । ईषदर्थ इत्यस्याननुवृत्तेरिति भावः ॥

पृषोदरादीनि * यथोपदिष्टम् । ६ । ३ । १०९ ॥ पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषद् उदरं पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य बः उत्तरपदादेश्च लत्वम् ॥

भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।
गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा ॥ दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम् । उत्तरतीरम् ॥ दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च ॥ दुःखेन दाश्यते दूडाशः ।

पृषोदरप्रकाराणीति । आदिशब्दो हि न व्यवस्थावचनः तथोपदिष्टपदानर्थक्यादिति भावः । शिष्टैरिति । अध्याहारलभ्यमिदं, यथोपदिष्टमित्यत्र यथार्थेऽव्ययीभावः । उपदिशिरुच्चारणक्रियः यानि यानि शिष्टैरुपदिष्टानीत्यर्थः । एवं स्थिते फलितमाह । यथोच्चारितानीति । तथैवेति । समासपदविषयकमिदम् । उत्तरपदाधिकारात् निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानामुणादयो बहुलमित्येव सिद्धेश्च । यद्यपि समासविषयकमेवेति नियमो न युज्यते हंससिंहशब्दयोरपि प्राचां कारिकायामुदाहृतत्वात्तथापि तत्कारिकायां यथाशब्दाध्याहारेण दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं तयोरुपन्यासः कृतो न तु प्रकृतसूत्रोदाहरणत्वेनेति नियमोक्तिस्सम्यगेवेत्याहुः । वर्णागमादिति । हन्तेः पचाद्यचि सगागमः । विपर्ययादिति । हिंसेस्तु पचाद्यचि हकारसकारयोः स्थानव्यत्ययः । दिक्छब्देभ्य इति । वार्तिकमिदं, दुरो दाशनाशेत्यप्येवम् ।

---

* पृषोदर, पृषोत्थान, बलाहक, जीमूत, श्मशान, उलूखल, पिशाच, बृसी, मयूर, इति पृषोदरादिराकृतिगणः ॥

दुःखेन नाश्यते दूणाशः। दुःखेन दभ्यते दूडभः। खल्त्रिभ्यः। दभेर्नलोपो निपात्यते। दुःखेन ध्यायतीति दूढ्यः। आतश्चेति कः। ब्रुवन्तोस्यां सीदन्तीति बृसी। ब्रुवच्छब्दस्य बृ आदेशः। सदेरधिकरणे डट्। आकृतिगणोयम्॥

संहितायाम् अधिकारोयम्। ६। ३। ११४॥

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य। ६। ३। ११५॥

कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः। द्विगुणाकर्णः। लक्षणस्य किम्। शोभमकर्णः। अविष्टादीनां किम्। विष्टकर्णः। अष्टकर्णः। पञ्चकर्णः। मणिकर्णः। भिन्नकर्णः। छिन्नकर्णः। छिद्रकर्णः। स्रुवकर्णः। स्वस्तिककर्णः॥

खल्त्रिभ्य इति। दाशनाशदभेति त्रयोपि ईषद्दुःसुष्विति खल्प्रत्ययान्ता इत्यर्थः। बृसीति। मुनीनामासनं बृसी। आकृतिगणोयमिति। तेन लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि। समो वा हिततत योर्मांसस्य पचि युड्घञोरित्यपि संगृहीतम्। अवश्यकृत्यान्ते उत्तरपदे अवश्यमः अन्तं समानं लुम्पेत्। अवश्यगन्तव्यः. अवश्यसेव्यः। तथा तुमः काममनसोः परतः अन्तं लुम्पेत्। गन्तुकामः गन्तुमनाः। समो हिततत योः अन्तं वा लुम्पेत्। सहितः संततः। युट् घ एतयोः यः पच् धातुः तस्मिन्परे मांसस्यान्तं लुम्पेत्। मांसपचनी मांस्पाकः। इह संयोगान्तलोपोपि शिष्टोच्चारणान्नेति बोध्यम्॥

संहितायामिति॥ तेन द्विगुणाकर्ण इत्यादौ अवग्रहे दीर्घो न भवतीति सूत्राशयमुत्प्रेक्षयन्ति। अधिकारोयमिति। तेन विश्वाहि त्वेत्यादौ पदकाले द्व्यचोतस्तिङ इति दीर्घो नेत्यादिप्रयोजनान्यूह्यानीति॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ । ६ । ३ । ११६ ॥ क्विबन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । क्वाविति किम् । परिणहनम् । विभाषा पुरुषहूत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषानुवर्तते सा च व्यवस्थिता । तेन गतिकारकयोरेव । नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् ॥

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् * । ६ । ३ । ११७ ॥

कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् ॥

नहिवृतीति ॥ णह बन्धने वृतु वर्तने वृषु सेचने व्यध ताडने रुच दीप्तौ षह मर्षणे तनु विस्तारे । क्विबन्तेष्विति । उत्तरपदेष्विति शेषः । तेन दिवसेषु रुगित्यादौ नातिप्रसङ्गः । उपानदिति । संपदादित्वात्कर्मणि क्विप् । निवर्तते इति नीवृत् । प्रवर्षतीति प्रावृट् । मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् व्यधेर्ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । निरोचत इति नीरुक् । ऋतिं सहते ऋतीषट् । पूर्वपदादिति षत्वमिति हरदत्तः । सहेः पृतनर्ताभ्यां चेत्यत्र सहेरिति योगविभागाच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयाद्वेत्यन्ये । सुषामादेराकृतिगणत्वादित्यपरे । परितनोतीति परीतत् गमः क्वावित्यत्र गमादीनामिति वाच्यमित्युक्तेर्नलोपः ॥

---

* कोटर, मिश्रक, सिध्रक, पुरक, शारिक, इति कोटरादिः ॥ किंशुलुक, शाव, नड, अञ्जन, भञ्जन, लोहित, कुक्कुट, इति किंशुलुकादिः ॥

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः। ८।४।४॥

वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः। इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः। तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः। अग्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः। पुरगावणम्। मिश्रकावणम्। सिध्रकावणम्। सारिकावणम्। कोटरावणम्। एभ्य एवेति किम्। असिपत्रवनम्। वनस्याग्रे अग्रेवणम्। राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अ-

---

वनंपुरगा॥ व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह। वनशब्दस्येति। एभ्य एवेति। कृतदीर्घेभ्यः पुरगादिभ्य एव परस्य णत्वमित्यर्थः। एभ्यो वनस्यैव णत्वं नान्येषामिति विपरीतनियमशङ्का तु न भवति वनादन्यस्मिन्नुत्तरपदे पुरगादीनां दीर्घान्तत्वासंभवात्। नियमार्थ इति। अयं भावः पुरगामिश्रकेति दीर्घनिर्देशादसंज्ञायां दीर्घाभावेन संज्ञायामेव णत्वमिति फलितम्। एवं च पूर्वपदात् संज्ञायामित्यनेनैव वनस्य णत्वे सिद्धे पुनरपि कृतदीर्घस्य पुरगादिपञ्चकस्य णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थ एवेति। विध्यर्थ इति। असंज्ञात्वेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः। न च पुरगाग्रहणमपि विध्यर्थमेव गकारव्यवधानेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्य प्राप्त्यभावादिति वाच्यम्। अग इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वं स्वीकृत्य गान्तात्पूर्वपदात्परस्य णत्वं नेति व्याख्यानात्। पुरगाशब्दस्य त्वकारान्तत्वादग इति निषेधस्याप्रवृत्तेः। अत एवाग इत्यस्य ऋगयनमित्येकमेवोदाहरणमित्यत्र ऋगयनादिभ्य इति निर्देशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यातमाकरे। पुरगावणमित्यादि। नरकविशेषस्य संज्ञा। असिपत्रवनमिति। एभ्यो वनस्यैवेति विपरीतनियमे-

लुक्। प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा। किंशुलुका गिरिः॥

वले। ६। ३। ११८॥

वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम्। कृषीवलः॥

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् *। ६। ३। ११९॥

अमरावती। अनजिरादीनां किम्। अजिरवती। बह्वचः किम्। व्रीहिमती। संज्ञायामित्येव। नेह वलयवती॥

शरादीनां १ च। ६। ३। १२०॥

शरावती॥

इको वहेऽपीलोः। ६। ३। १२१॥

इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे। ऋषीवहम्। कपीवहम्। इकः

तु णत्वमत्र दुर्वारमिति भावः। सप्तम्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थे अन्तर्भावादाह। प्रथमेति। किंशुलुकादीनामुदाहरणमाह। किंशुलुकागिरिरिति। आदिशब्दग्राह्यास्त्वञ्जनागिरिरित्यादयः। किंशुलुकेतिकिम्। कृष्णागिरिः। रामगिरिः॥

कृषीवल इति। रजः कृष्यासुतौल्यादिना मत्वर्थे वलच्॥

अमरावतीति। मादुपधायाश्चेति वा मतोर्मस्य वः॥ घञ्मात्रस्योत्तरपदत्वासंभवादाह। घञन्त इति। निषाद इति। पुलिन्दो मनुष्यजातिः निषीदत्यस्मिन्पापमिति निषादः हलश्चेत्यधिकरणे घञ्। कथं तर्हि दौवारिके प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेदत्राहुः। प्रतिहारो द्वारन्तास्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति॥

---

* अजिर, खदिर, पुलिन, हंस, कारण्डव, चक्रवाक, इत्यजिरादिः॥

१ शर, वंश, धूम, अहि, कपि, मणि, मुनि, शुचि, हनु, इति शरादिः॥

किम्। पिण्डवहम्। अपीलोः किम्। पीलुवहम्॥ अपील्वादीनामिति वाच्यम्[1]॥ * ॥ दारुवहम्॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्। ६। ३। १२२॥

उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद् घञन्ते परे न तु मनुष्ये। परीपाकः। परिपाकः। अमनुष्ये किम्। निषादः॥ *

इकः काशे। ६। ३। १२२॥

इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे। वीकाशः। इकः किम्। प्रकाशः॥

अष्टनः संज्ञायाम्। ६। ३। १२३॥

उत्तरपदे दीर्घः। अष्टापदम्। संज्ञायां किम्। अष्टपुत्रः॥

चितेः कपि। ६३। १२७॥

एकचितीकः॥

नरे संज्ञायाम्। ६। ३। १२८॥

विश्वानरः॥

एकचितीक इति। शेषाद्विभाषेति कप्॥

---

[1] पील्वादिराकृतिगणः॥

* अमनुष्यादिष्विति वक्तव्यम्॥ * ॥ प्रसेवः। प्रसारः। प्रहारः॥ सादकारयोः कृत्रिमे॥ * ॥ एषोऽस्य प्रासादः। एषोऽस्य प्राकारः। कृत्रिमइति किमर्थम्। एषोऽस्य प्रसादः। प्रकारः॥ प्रतिवेशादीनां विभाषा॥ * ॥ प्रतिवेशः। प्रतीवेशः। प्रतिकारः। प्रतीकारः॥ बहुलग्रहणस्यैवायं प्रपञ्चः॥

मित्रे चर्षौ। ६। ३। १३०॥

विश्वामित्रः। ऋषौ किम्। विश्वमित्रो माणवकः॥ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः॥ * ॥ श्वादन्तः इत्यादि॥

प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि। ८। ४। ५॥

एभ्यो वनस्य नस्य णत्वं स्यात्। प्रवणम्। कार्ष्यवणम्। इह षात्परत्वात् णत्वम्॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः। ८। ४। ६॥

एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात्। दूर्वावणम्। दूर्वावनम्। शिरीषवनम्। शिरीषवणम्॥ द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेव॥ * ॥ नेह

दंष्ट्रेति वार्तिके दीर्घान्तः पठ्यते। केचित्तु ह्रस्वान्तं पठित्वा श्वादंष्ट्र इति बहुव्रीहौ दीर्घमाहुर्न तु तत्पुरुषे॥

इह षादिति। कार्श्येति तालव्यपाठस्त्वनार्ष इति भावः॥

वनस्पतिभ्यो वनस्य णत्वमुदाहरति। शिरीषवणमिति। ननु वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिरित्यमरकोशाद्यस्य पुष्पं विनैव फलप्रादुर्भावस्स वनस्पतिस्स चोदुम्बरादिः शिरीषस्तु न तथा तस्य पुष्पफलोभयसत्त्वादतो णत्वमिह कथमिति चेदत्राहुः। वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते यत्र लुपि युक्तवदिति सूत्रस्थं भाष्यं लिङ्गम्। तत्र हि व्यक्तिवचने किं शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषस्तस्य वनं शिरीषवनमित्यत्र णत्वे कर्तव्ये वनस्पतित्वमप्यतिदिश्येतेत्युक्तम्। तच्च शिरीषाणां वनस्पतित्वे संगच्छते नान्यथेति दिक्। द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेवेति। व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः। ओषधित्वात्प्रा-

---

१ इरिका, मिरिका तिमिरा, इत्यौरिकादिराकृतिगणः॥

देवदारुवनम् ॥ इरिकाभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इरिकावनम् । मिरिकावनम् ॥

वाहनमाहितात् । ८ । ४ । ८ ॥

आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ॥

पानं देशे । ८ । ४ । ९ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः । पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्युट् ॥

वा भावकरणयोः । ८ । ४ । १० ॥

पानस्येत्येव । क्षीरपानम् । क्षीरपाणम् ॥ गिरिनद्यादीनां वा ॥ * ॥ गिरिनदी । गिरिणदी । चक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा ॥

प्ते प्रतिषेधमाह । इरिकादिभ्य इति । एतदपि व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव सिद्धम् ॥

उशीनरा इति । इह उशीनरशब्दस्तद्देशवासिषु भाक्तः । कर्मणि ल्युड् इति । कृत्यल्युटो बहुलमित्यनेन ॥

वा भाव ॥ आदेशार्थं आरम्भ इत्यप्राप्तविभाषा । क्षीरपाणमिति । पीतिः पानं ल्युट् चेति नपुंसके भावे ल्युट् । पीयते अनेनेति पानं करणे ल्युट् क्षीरस्यपानं । क्षीरपाणम् । गिरिनद्यादीनां वेति । वक्तव्यमिति शेषः । संज्ञायां प्राप्ते असंज्ञायामप्राप्ते उभयतश्च विभाषेत्याहुः ॥

---

* गिरिनदी, गिरिमुख, गिरिनद, गिरिनितम्ब, चक्रनदी, चक्रनितम्ब, तूर्यमान, माषोन, आर्गयन, इति गिरिनद्यादिराकृतिगणः ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च। ८। ४। ११॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात्। प्रातिपदिकान्ते। माषवापिणौ। नुमि। व्रीहिवापाणि। विभक्तौ। माषवापेण। पक्षे माषवापिनावित्यादि। उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम्। नेह। गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी। अत एव नुम्ग्रहणं कृतम्। अङ्गस्य नुम्विधानात्तदन्तो हि नुम् न तूत्तरपदस्य। किं च प्रहिण्वन्नित्यादौ हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणम्। प्रेन्वनमित्यादौ तु क्षुभ्नादित्वान्न॥ युवादेर्न॥ *॥ रम्ययूना। परिपक्वानि॥ एकाजुत्तरपदे णः॥ नित्यमित्युक्तम्। वृत्रहणौ। हरिं मानयतीति हरिमाणी। नुमि। क्षीरपाणि। विभक्तौ क्षीरपेण। रम्यविणा॥

माषवापिणाविति। बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनिः। व्रीहिवापाणीति। कर्मण्यण्। उत्तरपदं यदिति दृष्टानुरोधेन तथा व्याख्यायत इति भावः। गर्गभगिनीति। इह भगिनीशब्द उत्तरपदं न तु भगिन्शब्दः। अत्र व्याख्याने नुम्ग्रहणमेव ज्ञापकमिति भावः। प्राचां मतमाह। अत एवेति। तदुक्तं ज्ञापकं विघट्टयति। किं चेति। परिपक्वानीति। कुमति चेति नित्यं णत्वं प्राप्तम्॥ एकाजुत्तर॥ प्राग् व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधेन स्मर्यते। वृत्रहणाविति। वृत्रं हतवन्तौ ब्रह्मभ्रूणेति क्विप्। हरिमाणीति। मनेर्ण्यन्तात् क्विप् चेति क्विप्। गतिकारकोपपदानामित्यादिना सुबुत्पत्तेः प्राक् समासान्नकारान्तमुत्तरपदं नान्तत्वान्ङीप्। क्षीरपाणीति। पिबतेः कर्मण्युपपदे आतोनुपसर्गे इति कः। आतो लोप इति चेत्यालोपः। रम्यविणेति। रम्यश्चासौ विश्चेति विग्रहस्तत आङो नाऽस्त्रियाम्। ननु स-

---

* युवन्, पक्व, इत्यादि युवादिः॥

कुमति च । ८ । ४ । १३ ॥

कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ॥

पदव्यवायेपि । ८ । ४ । ३८ ॥

पदेन व्यवधानेपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ॥

न्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वात्पदव्यवायेपीति णत्वनिषेधः स्यान्नैवम् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन विशब्दस्य पदत्वाभावात् स्वादिष्वित्यनेन तु रम्यविशब्दस्यैव पदत्वं न तु विशब्दस्य यस्मात्स्वादिविधिस्तस्यैव पदत्वाभ्युपगमात् । एवं च पुनर्भूणामित्यत्र णत्वं निर्बाधमेव नामि परतो भूशब्दस्य पदत्वाभावात् ॥

कुमति च ॥ अनेकाजुत्तरपदार्थ आरम्भः । कावित्येव तु न सूचितम् । यस्मिन्विधिरिति तदादिविधौ कवर्गाद्युत्तरपद एव हरिकाणामित्यादावयं विधिः स्यान्न तु वस्त्रयुगेणेत्यादौ तथा च मतुवन्तनिर्देश आवश्यक इत्याह । कवर्गवतीति ॥

पदेन व्यवधानइति । निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये पदे सति णत्वं नेत्यर्थः । माषकुम्भवापेनेति । माषकुम्भं वपतीति कर्मण्यण् । उपपदसमासः । चतुरङ्गयोगेनेति । चत्वार्यङ्गान्यस्य तेन योग इति मनोरमायां विगृहीतं तदयुक्तम् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादङ्गशब्दस्यापदत्वात् । तस्मादङ्गानां योगो अङ्गयोगश्चतुर्णामङ्गयोग इत्येव विगृहीतव्यम् ।

अतद्धितइति वाच्यम् ॥*॥ आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ॥

कुस्तुम्बुरूणि जातिः । ६ । १ । १४३ ॥

अत्र सुट् निपात्यते । कुस्तुम्बुरु धान्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् । जातिः किम् । कुतुम्बुरूणि । कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये । ६ । १ । १४४ ॥

न च चतुरङ्गिन योग इति विग्रहेऽप्यङ्गशब्द उत्तरपदं नेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न प्रवर्त्ततइति शङ्क्यम् । तस्य पूर्वसमासस्योत्तरपदत्वात् उत्तरपदत्वे चेति प्रतिषेधवचनस्याप्युत्तरस्य समासचरमावयवस्य पदत्वे कर्त्तव्ये पदादिविधिभिन्ने प्रत्ययलक्षणं न प्रवर्त्ततइत्यर्थाभ्युपगमाच्च । शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपः प्रादिभ्यो धातुजस्येत्यादौ तूत्तरपदशब्देन समासचरमावयवमात्रं गृह्यते इति प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यभावेपि न क्षतिः । इह तु पदत्वलाभाय प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिरपेक्षिता । एवं च माषकुम्भवापेनेत्यत्रापि कुम्भस्य वापः कुम्भवापः कुम्भशब्दः कुम्भपरिमितधान्ये भाक्तः । माषाणां कुम्भवाप इति विगृहीतव्यमिति नव्याः । के चित्तु अपदादिविधावित्यत्र पदान्तविधावित्यर्थं परिकल्प्य पदव्यवायेपीत्यस्य पदान्तविधित्वाभावान्नास्त्यत्र प्रत्ययलक्षणनिषेध इत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । तथा हि सति लाघवात्पदान्तविधावित्येव ब्रूयान्न त्वपदादिविधाविति दिक् । अतद्धितइति । व्यवधायकपदस्य तद्धितस्थत्वं यदा न भवति तदा निषेध इत्यर्थः । आर्द्रगोमयेणेति । इह गोशब्दः पदम् । उत्तरपदत्वे चेति निषेधोत्र न शङ्क्यः गोमयशब्दस्योत्तरपदत्वात् । गोशब्दस्य च स्वादिष्विति पदत्वात् ॥

सुट् निपात्यते । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् । अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु । ६ । १ । १४५ ॥

सुट् सस्य षत्वं च निपात्यते । गावः पद्यन्तेस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते । अगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे । गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । सेवितेत्यादि किम् । गोः पदं गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । ६ । १ । १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । प्रेति किम् । आपदापदम् ॥

आश्चर्यमनित्ये । ६ । १ । १४७ ॥

अद्भुते सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । अनित्ये किम् । आचर्यं कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्केऽवस्करः । ६ । १ । १४८ ॥

कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलं तस्मिन् सुट् । अवकीर्यतइति अवस्करः ॥ वर्चस्के किम् । अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् । ६ । १ । १४९ ॥

गोष्पदम् ॥ असेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसंभवान्नञ्पूर्वमुदाहरति । अगोष्पदानीति । गवां संचारो यत्र नैव संभवति तत्रापि सुडागमार्थमसेवितग्रहणमित्याहुः । आत्मयापनायेति । कालक्षेपाय शरीरक्षेपणाय वेत्यर्थः ॥

आश्चर्यमिति । आङः परस्य चरेः सुट् चरेराङि चागुराविति यत् ॥

अपकरोऽन्यः ॥

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा । ६ । १ । १५० ॥
पक्षे विकिरः । वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूदिति वृत्तिस्तन्न । भाष्यविरोधात् ॥

प्रतिष्कशश्च कशेः । ६ । १ । १५२ ॥
कश गतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वं च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशेः किम् । प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । ६ । १ । १५३ ॥
हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषीति किम् । प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ॥

विष्किर ॥ कॄ विक्षेपे इत्यस्मादिगुपधेत्यादिना कप्रत्यये सुडागम अनेन निपात्यते षत्वं तु परिनिविभ्य इत्यनेन । विकिरग्रहणमिति । विष्किरः शकुनौ वेति वृत्तिग्रन्थपाठे तु विकिरग्रहणं नास्त्येवेति बोध्यम् । तस्यापीति । विकिरशब्दस्यापीत्यर्थः ॥

कशेरेव कशेति । कश धातोरेव कशशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः । धात्वन्तरेति । प्रतिकश इत्यत्र प्रतिर्गमेरुपसर्गो न तु कशेः यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येवेति न्यायादिति भावः ॥

अमन्त्रार्थमिति । मन्त्रे तु ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्र इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । ६ । १ । ११४ ॥
मकरशब्दोऽव्युत्पन्नस्तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेणाविति किम् । मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । ६ । १ । १५५ ॥
ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरे किम् । कातीरम् । अजतुन्दम् ॥

कारस्करो वृक्षः । ६ । १ । १५६ ॥
कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र कारकारः । केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति न सूत्रेषु ॥

पारस्करप्रभृतीनि * च संज्ञायाम् । ६ । १ । १५७ ॥
एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः । किष्किन्धा ॥ तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ॥

मस्कर ॥ मस्करशब्दादिनिना मत्वर्थीयेनेष्टसिद्धौ मस्करिग्रहणं परिव्राजकएवायं प्रयोगो यथा स्यादित्येवमर्थमित्याहुः ॥

कातीरमिति । ईषदर्थइति कोः कादेशः ॥

पारस्कर इति । पारं करोतीति विग्रहः, कृञो हेतुताच्छील्यइति टः । किष्किन्धेति । किमपि धत्ते इति विग्रहे आतोनुपसर्गे कः टाप् निपातनात् किमो द्वित्वं पूर्वस्य मलोपः सुट् षत्वं च । किं किं दधातीति विग्रह्णतां मते तु वीप्सायां द्वित्वं

---

* पारस्करो देशे, कारस्करो वृक्षः, रथस्या नदी, किष्कुः प्रमाणम्, किष्किन्धा गुहा, तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च, प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि च, प्रायस्य चित्तिचित्तयोः । इति पारस्करादिराकृतिगणः ॥

तात्पूर्वं चर्त्वेन दकारो बोध्यः । तद्बृहतोर्ईकारतकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु सुट् । चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः ॥ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः १ ॥ प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोयम् ॥

॥ इति समासाश्रयविधयः ॥

——*

सिद्धम्। अन्यत्र तु निपातनादेव । वस्तुतस्तु रूढिशब्दा एते कथं चिद्व्युत्पाद्यन्तइत्यवयवार्थे नाग्रहः कार्यः। तद्बृहतोरिति। गणसूत्रमेतत्। तादिति। तलोपश्चेत्यत्रेति शेषः। प्रायस्य। गणसूत्रमेतदपि। प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनमिति स्मृतिः। आकृतिगणोयमिति। तेन शतात्पराणि परश्शतानि कार्याणीत्यादि सिद्धम् । इह सुप्सुपेति वा पञ्चमीति योगविभागाद्वा समासः। राजदन्तादित्वाच्छतशब्दस्य परनिपातः पारस्करादित्वात्सुट् ॥

इति समासाश्रयविधयः समाप्ताः ॥

——*

---

१ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वेति भाष्यम् ॥

This PDF you are browsing now is in a series of several scanned rare books and manuscripts from Sanskrit Academy, Hyderabad.

Address:

Manikeshwar Nagar Kaman,

Osmania University, Tarnaka,

Hyderabad, Telangana, 500007

https://sanskritacademy.net/

https://archive.org/details/@sanskrit_academy_hyd

The Academy is currently led by Director Shri Madhushan Penna.

His CV:

Prof. Penna madhusudan,

Director Sanskrit Academy, Hyderabad

Areas of interest

Yoga shastra, nyaya, yoga and vedanta philosophy.

Works

3 mahakavyas, 10 laghukavyas, 30 translations and 140 edited books

Sahitya Academy Awardee for Mahakavya on Gulabrao Maharaj.

Translated the Marathi Jnaneshwari in 9000 Sanskrit shlokas.

Honours

Honorary D.Litt by National Sanskrit University, Tirupati AP. for his unique contribution in Indian Philosophy.

-Vachaspati

-Yoga Ratna

-Shastra nidhi

-Utkrisht Sanskrit Pandit

-Yajna Surabhi

-Shastri (Karavir Peeth)

-Shastra Ratnakara

Awards

- Sahitya Academy award

- Maharashtra govt sadhana award

- Pt. Satvalekar award

- Pt. Latkar shastri award

- Pt. Ghatate award

- Somnath Trust Award with Gold Medal and title of Best Scholar

- Sribhashyam national award

and many other.

Foreign Travel

The Netherlands, Canada for World Sanskrit Conference 2018.

Indian embassy, Nepal 2023

DVDs on yoga, Indian philosophy and Sanskrit Literature.

mspenna67@gmail.com

Digitization by eGangotri Trust/Sarayu Trust, New Delhi

Funding for Digitization: Shri Ravi Parimi, Hyderabad